משרד החינוך

מינהל החינוך הדתי

והיו עיניך ראות את מוריך

חכמיהן של ארבע ערי הקודש

כרך א

חכמי צפת, חברון וטבריה

מאת: גיורא פוזיילוב

ירושלם התש"ס/2000

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

ספריית המורה הדתי על שם ר׳ יוסף גולדשמידט

הסידרה: תולדות ישראל

ועדת המערכת: מתתיהו דגן (יו״ר), נסים אליקים, ד״ר נתן גרינבוים, ד״ר יעקב הדני, אשר וסרטיל, מלכה שטיין (עורכת הפרסומים)

עריכה: אשר וסרטיל

ייעוץ: ד״ר יצחק יצחקי

רכז המערכת: ישי לוי

הבאה לדפוס: שרה תורג׳מן

סדר ועיצוב: שושנה שחר

הפקה: סקורפיו 2000

עיצוב עטיפה: רויטל תורן

הוצאה לאור: מחלקת הפרסומים, מינהל החינוך הדתי, משרד החינוך

© כל הזכויות שמורות

ירושלם התש״ס/2000

תוכן העניינים

	עמוד
פתח דבר / מתתיהו דגן	7
הקדמה	9

חכמי צפת

היהודים בצפת	15
רבי יעקב בירב	24
מרן רבנו יוסף קארו	50
רבנו יצחק לוריא אשכנזי (האר״י הקדוש)	93
רבי משה בן יוסף מטראני (המבי״ט)	150
רבי אליהו די וידאש	194
רבי שמואל בן יצחק די אוזידה	217

חכמי חברון

קהילת יהודי חברון	245
רבי אליעזר בן ארחא	253
רבי אברהם ישראל זאבי	281
רבי מרדכי רוביו	297
רבי אליהו מני	311
רבי חיים רחמים יוסף פראנקו	355
רבי חיים חזקיה מדיני	375

חכמי טבריה

היהודים בטבריה 421

רבי חיים אבולעפיה מחדש היישוב היהודי בטבריה 431

רבי יעקב שאלתיאל ניניו 465

רבי חביב חיים דוד סתהון 487

רבי רפאל אוחנא 514

רבי אהרון ברוך אלחדיף 563

רבי יעקב חי זריהן 601

נספח 631

פתח דבר

ספר זה על שני כרכיו עוסק בחכמי ארץ־ישראל, חכמי ארבע ערי הקודש - צפת, חברון, טבריה וירושלם.

הספר הוא חוליה נוספת בסידרה "והיו עיניך ראות את מוריך" שמטרתה להציג בפני המורים והתלמידים את הנכסים הרוחניים והתרבותיים של קהילות ישראל אשר חיו בפזורות שונות, ובעיקר אלה שמסיבות שונות לא זכו לתיעוד ולפרסום בחומר היסטורי וספרותי המתאר את החיים היהודיים באותן הקהילות ואת עולמן הרוחני.

בספרים הקודמים שיצאו במסגרת הסידרה, הצגנו את חכמי ישראל בארצות המזרח. ככל שהרבינו לעסוק בתולדות חייהם, מפעליהם התורניים וההווי בקהילותיהם, למדנו שארץ מגורידהם הייתה "נוף חיצוני", ואִלו החיים היהודיים וההקפדה על שמירת המצוות על־פי תורת ישראל הייתה ברובד הרוחני, בחינת "זאת הארץ". גם הבחינה הגשמית לחיות בארץ־ישראל באה לידי ביטוי בעיסוקנו בחכמי ארץ־ישראל כשכרך אחד מבין השניים מתמקד בירושלם עיר הקודש, בירת הנצח של עם ישראל.

ספר זה מסיים סידרה ארוכה של מאמרים וקבצים על גדולי תורה בארצות המזרח, והאמירה "אחרון אחרון חביב" נשמרת לגבי הסידרה כולה ובוודאי לגבי חכמי ירושלם עיר הקודש שבסופה, אחרונים חביבים, אחרי צפת, חברון וטבריה.

תודה למחבר מר גיורא פוזיילוב אשר פעל וטרח על עבודה זו ואף חיבר חלק גדול מספרי הסידרה כולה, לעורך מר אשר וסרטיל שיזם את הוצאת הסידרה בהיותו חבר הנהלת החינוך הדתי, לעורכת הפרסומים של מינהל החינוך הדתי, גב' מלכה שטיין, לגב' שרה תורג'מן ולמר ישי לוי על התרומה ועל הסיוע להוצאת הספר לאור.

בברכה,

מתתיהו דגן

ראש מינהל החינוך הדתי

ב"ה, ירושלם תשרי התשס"א

הקדמה

חלקו הראשון של הספר "חכמי ארבע ארצות הקודש" עוסק בתיאור דמותם של ח"י חכמים ממאות החכמים שפעלו בקהילות הקודש בארץ־ישראל, החל בדור שלאחר גירוש ספרד ועד לדורות האחרונים.

בספר זה שלושה חלקים המוקדשים לתיאורן של שלוש ערי הקודש: צפת, חברון וטבריה. בראשיתו של כל חלק מבוא קצר העוסק בתולדות יישוב היהודים במקום, החל בתקופת המקרא, עבור במשנה ובתלמוד ועד לדורות האחרונים.

בפרקי הספר מתוארים דמויותיהם של גדולי חכמי ישראל שפעלו בקהילות. סביב הדמות נסקרת הקהילה בתקופה הנדונה, ספריו, הגותו, מנהיגות החכם, קשריו עם קהילות ישראל בארץ־ישראל ובתפוצות, תרומתו לספרות התורנית ותחומי יצירתו. לכל פרק מצורפים מקורות מספר מכתביו של החכם. הללו משמשים צוהר להכרת יצירתו.

הציר המרכזי של כל פרק עוסק בתיאור דמות החכם כמנהיג הקהילה, מסירותו לקהילה והשפעתו עליה.

אמנם, חפצנו לתת תמונה היסטורית רצופה לתולדות כל קהילה וקהילה בחמש מאות השנים האחרונות, אולם מאחר שבכל קהילה תוארו דמויותיהם של שישה חכמים בלבד, לא נסתייע הדבר בתיאור שלוש הקהילות.

בחלק צפת התמקד התיאור בדמותם של שישה מחכמיה המרכזיים במאה ה־טז, בתקופת הזוהר של הקהילה היהודית במקום. לחכמים אלה השפעה עצומה על התפתחות פסיקת ההלכה, תורת המוסר, הקבלה והדהגות היהודית עד ימינו. שלמי תודה לרב ינון יונה שליט"א, רבה של שכונת גבעת־שאול בירושלם ולד"ר לאה מקובצקי על הארותיהם והערותיהם לחלק זה.

בתיאור דמויותיהם של חכמי חברון נסקרו חכמי הקהילה ותולדותיה החל בסוף המאה ה־טז ועד למלחמת־העולם הראשונה (התרע"ד/1914). ניתן דגש לסקירת דמויותיהם של חכמי הקהילה במאה ה־יט.

בתיאור דמויותיהם של חכמי טבריה מתחילה הסקירה עם חידוש היישוב היהודי עם התיישבותו של רבי חיים אבולעפיה במקום בשנת הת"ק (1740) ועד ראשית המאה העשרים למניינם. בקהילות אלה נבחרו חכמים מרכזיים (אחד־שניים) בכל מאה.

הפרקים מבוססים על תעודות ומקורות מן הספרות ההלכית, ובמיוחד על ספרי השאלות ותשובות של חכמי התקופה. שאלות ותשובות אחדות ומקורות מן הספרות ההלכית והאחרת של החכמים אף הובאו כלשונן בנספח לספר.

בפרקים אחדים של הספר, במיוחד בתיאור דמויותיהם של חכמי צפת, התבססתי על מחקריהם של חוקרים דגולים, ידועים ומפורסמים שמחקריהם מהווים אבני־יסוד בחקר תולדות ישראל למן גירוש ספרד. מחקרים אלה מצוינים בהערות. פרקים אחרים בספר - בנושאים ובתחומים שלא נחקרו עדיין - עשויים להוות בסיס להרחבת המחקר.

אסיים בשבח והודיה לכל העוסקים במלאכת הספר במינהל החינוך הדתי אשר סייעו בהוצאת הספר. יש להחזיק להם טובה מרובה על יוזמתם להביא לידיעת המחנכים והתלמידים את תיאור דמויותיהם של חכמי ישראל ופועלם.

אסיר תודה אני למר אשר וסרטיל, עורך הקובץ, שעמל על תיקון השיבושים ועשה רבות למען שיפור הסגנון, "דבר דבר על אפניו" (משלי כה, יא).

תודה מיוחדת לגב' מלכה שטיין, עורכת הפרסומים של מינהל החינוך הדתי שליוותה את מלאכת הוצאת הספר בכל שלביו ולד"ר יצחק יצחקי, מפקח ארצי במרכז למורשת יהדות המזרח.

חן חן לעובדי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בגבעת רם בירושלם, ובמיוחד

לעובדי אולם הקריאה ליהדות, שבסיועם הגעתי לספריהם של החכמים. יבואו כולם על התודה ועל הברכה.

ואסיים בשבח ובהודיה לא־ל עליון, שזיכני לעסוק בדמותם של חכמי ישראל ובתולדות אבותינו אשר מעשיהם נר לרגלינו ולאורם נלך. אני תפילה, שיאיר את עיני באור התורה והחכמה, ואזכה בסיעתא דשמיא לחשוף עוד נדבך מפועלם של אבותינו. וזכות קדושי עליון אלה תעמוד לכל ישראל ולרעייתי רחל-יחל תמ״א ולבנינו ולבנותינו שיחיו ושנראה בשמחתם בעזה״י.

ירושלים, התשנ״ט

ותחזינה עינינו בשוב ה׳ ציון ברחמים, אמן!

גיורא פוזיילוב

״זכור ימות עולם בינו שנות דר ודר, שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך״ (דברים לב, ז)

נר זכרון לזקניי

ר׳ **יצחק פוזיילוב** בן שרה ז״ל, נלב״ע ח״י שבט התש״ל

ר׳ **בנימין שחמורוב** בן סרח ז״ל, נלב״ע ט׳ תמוז התשמ״ח

מרת **שרה פוזיילוב** בת רבקה ע״ה, נלב״ע ז״ך מרחשון התשנ״ז

ת.נ.צ.ב.ה.

חכמי צפת

היהודים בצפת

העיר צפת שבגליל אינה מוזכרת בתנ"ך[1]. היא מוזכרת לראשונה בכתובים מתקופת המשנה והתלמוד[2]. מאז ואילך מוזכרת התיישבות יהודית בצפת בתקופות שונות ונראה, כי יהודים ישבו באזור במרוצת כל הדורות, מאז ירידתו של היישוב היהודי בארץ־ישראל בשלהי תקופת המשנה[3].

רבי אלעזר הקאליר, בן המאה השביעית לספה"ע, מזכיר את צפת בפיוטיו כמושב משפחות כהנים לאחר החורבן.

בתקופת הצלבנים הייתה צפת העיר המרכזית בנסיכות הגליל. בערך בשנת 1140 למניינם החל פוּלְקֶ מֵאַנז'וּ מלך ירושלם שם בבניית מיבצר שנמסר עם גמירתו בשנת 1188 לידי הטֶמפלרים. בסוף שנת 1188 נפל המיבצר בידי צלאח א־דין ובשנת 1219 הרסו שליט דמשק. בשנת ה' אלפים (1240) שוב נכבש בידי הצלבנים, ומיד החלו הטֶמפלרים בבנייתו מחדש. לאחר השלמתו היה לגדולה שבמצודות הצלבניות במזרח. המצודה שימשה כמיבצר מרכזי בנסיכות הגליל וכמרכז מינהלי לאיזור שישבו בו כ־10,000 איכרים בכ־260 כפרים. בשנת הכ"ו (1266) נפלה המצודה בידי השולטן המַמְלֻכִּי ביברס שחידש את בניינה שנה לאחר מכן, והפך את העיר לבירת מחוז הגליל בממלכה הממלֻכִּית.

---

1 בספר שופטים (א, יז) מוזכרת "צפת" שבדרום הארץ, בנחלת שבט יהודה.

2 יוסף בן מתתיהו ביצר את העיר לצורכי הגנה מפני הרומאים, לפני המרד הגדול. ראה "מלחמות היהודים" ב, כ, ו. העיר נזכרת גם בתלמוד הירושלמי בימי רבי אבהו ורבי זעירא, שבה היו משיאין משואות לשם קידוש החודש: "רבי ביטל את המשואות... אמר רבי אבהו, אף על גב דאמר את בטלו את המשואות לא בטלו מים טבריה, רבי זעירא בעא קומי רבי אבהו, אילין דחמיין צפת, מהו דיסבון? אמר ליה: רבי ביטל את המשואות, צפת למה מסבה. אלא בגין מודעא דאינון ידעין" וכו' (ירושלמי ראש השנה פ"ב הל"א, דף נח ע"א).

3 לדוגמה, בפקיעין, הקרובה לצפת, ישבה מאז חורבן הבית משפחת זינאתי ובגליל תמיד היה יישוב יהודי גדול. ראה ש' קליין (עורך), "תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל", תל-אביב תרצ"ה, עמ' 298; י' כנעני, "החיים הכלכליים בצפת ובסביבותיה במאה השש-עשרה וחצי המאה השבע-עשרה" בתוך: "ציון" (מאסף), ספר שישי, ירושלם תרצ"ד, עמ' קעד, וראה יצחק בן צבי, "שאר ישוב", ירושלם תשכ"ו, עמ' 233-348.

בשנת דתתק"ע (1210) ביקר בצפת התייר רבי שמואל ב"ר שמשון יחד עם הרב ר' יונתן הכהן מלוניל.

בשנת דתתקע"ו (1216) ביקר בעיר רבי יהודה אלחריזי. בשנת המ"ט (1289) היה במקום יישוב יהודי גדול עם בית־דין שבראשו עמד הרב ר' משה בן יהודה[4].

תעודות מן התקופה הממלכִּית מעידות על יישוב יציב במקום ובו כ-300 משפחות יהודיות, עיקרן מערביות ומיעוטן ספרדיות. פרנסתן הייתה על מסחר בתוצרי חקלאות ותעשייה זעירה.

לשיא גדולתה הגיעה צפת אחרי הכיבוש העות'מאני, וזאת משתי סיבות. האחת - כיבוש ארץ־ישראל על־ידי השולטן התורכי הביא לשיפור במצב הבטחון באיזור, וכתוצאה מכך עלו יהודים רבים מארצות אשכנז והתיישבו בארץ־ישראל בכלל ובצפת בפרט. והאחרת - אחרי גירוש ספרד בשנת הרנ"ב (1492) עברו רוב המגורשים לאגן המזרחי של הים התיכון. רובם התיישבו באיטליה, יוון, תורכיה וארץ־ישראל.

הן היהודים הספרדים הן האשכנזים שהגיעו לארץ־ישראל בדור הראשון שלאחר הגירוש, כיוונו עצמם לצפת. הסיבות לכך היו כלכליות, חברתיות ודתיות[5]:

(א) המצב הכלכלי הירוד בירושלם ונגישות השלטון הביאו לירידת חשיבותה של קהילתה בתקופה זו[6].

---

4 ראה ש' קליין (עורך), (ראה הע' 3) עמ' 144; י' כנעני (ראה הע' 3) עמ' קעד. בעת ביקורו בארץ של ר' דוד, נכדו של רמב"ם, השתתפה קהילת צפת במאבק על הגנת כתבי רמב"ם, ורבה של צפת היה בין מחרימי מתנגדיו (המ"ט/1289). ראה א"מ לונץ, "ירושלים", שנה ב (תרמ"ז), עמ' 7. אשתורי הפרחי מציין בשנת הפ"ב (1322) שבצפת ישנו "קהל גדול ישמרם האל", ראה ספרו "כפתור ופרח" (מהד' א"מ לונץ), עמ' רפג-רפד. וראה י' בן צבי (ראה הע' 3), עמ' 234.

5 יצחק בן צבי, "ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני", ירושלם תשל"ו, עמ' 169 ואילך; י' בן צבי (ראה הע' 3), עמ' 234-244; נתן שור, "תולדות צפת", תל-אביב תשמ"ג, עמ' 43-49.

6 ראה למשל את דבריו של רבי שמואל די אוזידא (הש"ה/1545 לערך - צפת, שס"ד/1604 לערך), מחכמי צפת בתקופת תפארתה ומתלמידי האר"י הקדוש ז"ל, הכותב בפירושו למגילת איכה "לחם דמעה", ויניציאה הש"ס, על הפסוק הראשון: "איכה ישבה בדד... שרתי במדינות היתה למס": "... ואפשר גם שרמז מ"ש 'היתה למס', מה שראינו אנחנו בזמנינו זה, כי בכל מקום אשר תחת המלך יר"ה אין לך מדינה שיהיה בה ריבוי מסים וארנוניות על היהודים כארץ-ישראל, ופרט מן הפרט ירושלים, ואלמלא כי מכל גלילות ישראל שולחים שם מעות

(ב) צפת הייתה אז הגדולה שבערי ארץ־ישראל, בעוד שבירושלם השלטון היהודי־מוסתערבי הֵצר את צעדי העולים החדשים והטיל עליהם מסים כבדים כדי לממן את נטל המס לשלטונות.

(ג) היחסים עם השלטונות התורכים־עות׳מאנים היו נוחים יותר.

(ד) מגורשי ספרד יכלו לפתח את תעשיית־הצמר[7] ולנצל את הידע שהביאו עמהם הודות למקורות המים שבסביבות העיר, עיר מרכזית הקרובה יחסית לדמשק ולאזור החוף ולנמלים בצור, בצידון ובעכו - שלא כירושלם, הרחוקה מכל מרכז כלכלי ואינה על נתיב־השיירות.

(ה) קירבתו של קבר רבי שמעון בר־יוחאי שבמירון הוסיפה קדושה לצפת, והיוותה מקור לציפיות לגאולה ולישועה בדור המוכה שלאחר הגירוש.

דוד די רוסי שביקר בצפת בשנת הרצ״ה (1535), תיאר את התפתחותה:

״ומי שראה צפת זה עשר שנים ורואה אותה עתה, היא נפלאת בעיניו, כי בכל עת מרבים היהודים לבא, ומלאכת הבגדים מתרבה בכל יום, ואומרים כי יותר מט״ו אלף קריסיאי נעשו בצפת בזאת השנה...״[8].

פריחתה של צפת במאה ה־טז הפכה את העיר גם למרכז רוחני שאליו נמשכו גדולי החכמים. ריכוז החכמים הגדול בה נתן את פירותיו בכל מקצועות התורה, בנגלה ובנסתר, בפסיקת הלכה, בדרש ובסוד, ולא לאחרונה בשליחת תשובות לשאלות שנשלחו לחכמי צפת מרחבי העולם היהודי. תורתם של חכמי צפת בדורות הללו השפיעה על חיי הרוח היהודיים במאות השנים הבאות ועד ימינו אנו, אם בתרומתה המכרעת להתפתחותה של הקבלה, אם בעריכת ה״שולחן ערוך״ למרן רבי יוסף קארו ואם בספרות הפרשנות והדרש לספרי התנ״ך.

לפרוע מסים וארנוניות שלהם, לא היו יכולים יהודים לדור בה מרוב מסים, ועל כן היה מקונן הנביא עליה ׳שרתי במדינות היתה למס׳״.

7 ש׳ אביצור, ״צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הט״ז״, בתוך: ״ספר צפת״, חלק א, ירושלים תשכ״ב, עמ׳ מג-סט. גם בספרות השו״ת אנו שומעים על תעשייה זו. ראה למשל: שו״ת המבי״ט, ח״ג, סי׳ קג, דף כג ע״א; שו״ת ר״מ גלאנטי, סי׳ מג; שו״ת רבי אליהו בן חיים (ראנ״ח), סי׳ עז, ועוד רבים.

8 י׳ בן צבי (ראה הע׳ 5), עמ׳ 170; י׳ בן צבי (ראה הע׳ 3), עמ׳ 239.

תיאורה של צפת בתקופה זו על אווירת לימוד התורה ועל הישיבות בעיר מסר לנו רבי יוסף קארו עצמו:

"ושב את שבותם וקבצם מאפסי ארץ, א'[חד] בעיר ושנים ממשפחה, אל ארץ הצב"י ונתישבו בעיר צפת תוב"ב, צבי הוא לכל הארצות... תמיד היו ראשי ישיבות ותלמידים לומדים על תלם... התלמידים תמיד היו מתמרים ועולים אשכולות ת"ח... ומשם תצא תורה ואורה לכל תפוצות הגולה"[9].

מספר תושבי העיר היהודיים הגיע לכ-15,000 נפש, הגדולה בקהילות ארץ־ישראל דאז. הם התגוררו בשכונות השונות על־פי מוצאם: שכונת המסתערבים, הפרנקים (=האשכנזים), המוגרבים והפורטוגלים.

בעיר נוסדו ישיבות רבות - ישיבתו של רבי יעקב בירב (הרל"ד-ש"א/1474-1541), מחדש הסמיכה בצפת בשנת הרח"ץ (1538) אשר הסמיך ארבעה חכמים: רבי יוסף קארו[10], רבי משה מטראני (המבי"ט)[11], רבי אברהם שלום ורבי ישראל די קוריאל, ולכל אחד מהם ישיבה משלו, והישיבות של רבי משה אלשיך[12], רבי שמואל די אוזידה, רבי אלעזר בן יוחאי, רבי שלמה סאגיש, רבי חייא רופא, רבי משה ב"ר מרדכי גלאנטי[13], רבי יום טוב צהלון (מהריט"ץ)[14], וישיבתו של רבי משה בן מכיר אשר ישב בעין זיתים הסמוכה לצפת, ועוד.

וכמובן גם היו ישיבות של רבנים מקובלים - בית־מדרשו של רבי שלמה הלוי אלקבץ[15], רבי משה קורדובירו (רמ"ק)[16], האר"י הקדוש ותלמידו רבי חיים ויטאל[17]. והיו בתי־מדרש של חכמים מקובלים מערביים (יוצאי צפון־אפריקה), בהם רבי יוסף ן' טבול, רבי מסעוד אזולאי, רבי שלמה מערבי ורבי יששכר סוסאן.

---

9 שו"ת "אבקת רוכל", סי' א.

10 נולד בשנת הרמ"ח (1488) ונפטר בי"ג בניסן השל"ה (1575).

11 הר"ס-ש"מ לערך (1500-1580).

12 הר"פ עד לא יאוחר משנת השנ"ז (1520-1597).

13 ה"ש - נפטר אחרי השע"ד (1540 - אחרי 1614).

14 נולד בסביבות הש"כ (1560).

15 הר"ס עד השל"ו-של"ז (1500-1577).

16 הרפ"ב-ש"ל (1522-1570).

17 הש"ג-ש"פ (1543-1620).

ישיבות צפת משכו אליהן תלמידים מכל ארצות הקיסרות העות׳מאנית, שבאו ללמוד תורה ולהשתלם. ומעיד מהרי״ט צהלון:

״ומעשים בכל יום באים בחורים מארצות ההמה ללמוד קודם שישאו אשה״[18].

בסוף המאה ה־טז חלה ירידה במעמדה של צפת. תעשיית האריגים התמוטטה, תנאי הבטחון הורעו וכ־1000 יהודים גורשו מצפת לקפריסין. במאה ה־יז הייתה צפת לעיירה קטנה, ופעמיים אף נחרבה כליל בהתקפות הדרוזים והפלחים ובשל מגיפות. בשנת השפ״א (1621) ציין רבי ישעיהו הורביץ (השל״ה הקדוש), כי קהל האשכנזים בירושלם כפול מקהל האשכנזים שבצפת, והמרכז היהודי עובר לירושלם.

בראשית המאה ה־יח התמוטט היישוב היהודי בירושלם ורבים מיהודיה היגרו לצפת, וגם עולי מזרח־אירופה פנו לשם. ואף־על־פי־כן הייתה גם מאה זו תקופה קשה לצפת. בשנת התק״ז (1747) נפגעה צפת במגיפה. ברעש בשנת התקי״ט (1759) נהרגו בה כ-300 יהודים. במחצית השנייה של המאה עלה לשלטון ד׳אהר אל־עמר שהיקנה לגליל בטחון יחסי ומצב הקהילה השתפר.

בשנת התקל״ז (1777) הגיעה לארץ־ישראל שיירה של 300 חסידים ובראשם רבי מנחם מנדל מוויטבסק, והם התיישבו בצפת ובטבריה[19].

בראשית המאה ה־יט הגיעו לגליל תלמידי הגאון מווילנא ובראשם רבי מנחם מנדל ור׳ ישראל משקלוב, וגם הם נחלקו בין צפת וטבריה[20].

בשנים התקצ״א-תקצ״ז (1831-1837) שוב הפכה צפת למרכז מסחרי של הגליל, אך שוב גם נפגעה בכמה אסונות קשים - מגיפת התקצ״ג (1833), פרעות המורדים הפלחים בשנת התקצ״ד (1834) ורעש־אדמה עז בשנת התקצ״ז (1837) שהרס את כל השכונה היהודית בעיר והרג אלפים[21].

בשנת התקצ״ח (1838) שוב נפגעה העיר במרד הדרוזים, ומכיוון שבתקופה זו השתפרו

---

18 שו״ת מהריט״ץ, סי׳ כז. על הישיבות בצפת ראה י׳ גלר, ״קיומם הכלכלי של הישיבות והתלמודי תורה בקיסרות העות׳מאנית״, בתוך: ״ממזרח וממערב״, א, רמת־גן תשל״ד, עמ׳ 174-176; י׳ בן צבי (ראה הע׳ 3), עמ׳ 241-244, וראה שם גם על ירידתה של צפת, עמ׳ 245.

19 מרדכי אליאב, ״ארץ ישראל וישובה במאה הי״ט, 1777-1917״, ירושלם 1978, עמ׳ 78-79.

20 מ׳ אליאב (ראה הע׳ 19) עמ׳ 84-88.

21 על הרעש בצפת ותוצאותיו ראה מ׳ אליאב (ראה הע׳ 19), עמ׳ 101-102.

התנאים בירושלם, החלה הגירה רבת־היקף לשם מצפת, הגירה שהעבירה את ההגמוניה היהודית בארץ־ישראל סופית מצפת לירושלם. גם הדפוס העברי של ר׳ ישראל ב״ק שנוסד בצפת בשנת התקצ״א (1831), הועבר אז לירושלם, והקהילה הצטמצמה מ־7000 נפש בשנת התקצ״ג (1833) ל־1200-1500 בתקצ״ט (1839). במחצית השנייה של המאה ה־יט שוב עלתה קרנה של הקהילה. בשנת התרט״ז (1856) היו בה כ־2100 נפש, בשנת התרנ״ה (1895) 6600 ובשנת התרע״ב (1912) כ־11,000 נפש, מתוך אוכלוסיה כללית של כ־25,000 נפש. מן מחצית המאה ואילך נתגבש בצפת רוב אשכנזי שהלך וגדל במרוצת הזמן והגיע לכדי 70 אחוז מכלל תושבי העיר היהודיים על סף שנות ה-80 של המאה ההיא.

במשך כל המאה ה־יט סבלה העיר מבידוד ומהזנחה. קשרי התחבורה היו קשים ביותר, כל הנוסעים אליה נתייגעו ברכיבה מפרכת בשבילי ההרים. ביישוב שרר עוני רב וכל הנסיונות ליצירת מקורות־פרנסה עצמיים, בעיקר בתחום החקלאות, לא נשאו פרי. היישוב בצפת לא הצליח להיחלץ מדלותו ומתלותו בחלוקה ובממונים עליה[22].

הקהילה הספרדית שכללה עולים מתורכיה, צפון־אפריקה, פרס וגרוזיה, התברכה בהנהגה מסודרת. לא כן הקהילה האשכנזית שמרבית בניה היו חסידים. בעיר היו כוללים רבים שגרמו לסכסוכים ולמריבות. מצבה הקשה של הקהילה עורר את המיסיון להגביר את פעילותו בעיר. מוסדות החינוך המסורתי לא היו יכולים להתמודד ולהתחרות באמצעים שהשקיע המיסיון בפיתוי הילדים למוסדותיו. בשנת התר״ן (1890) פתחה חברת כי״ח בעיר בית־ספר לבנות כדי לבלום את הנהירה למיסיון, אך בשנת התרס״ד (1904) פתח המיסיון בית־חולים ובו 40 מיטות, בית־חולים יחיד בסביבה. בית־החולים של רוטשילד שהוחל בהקמתו בשנת התרס״ט (1909) , נפתח רק בשנת התרע״ב (1912).

חשיבות רבה נודעה להשתקעותו בעיר של רידב״ז (רבי יעקב דוד בן זאב וילבסקי), בעבר רבה של סלוצק, ששימש גם ברבנות בניו־יורק ובשיקאגו. רידב״ז העלה את לימוד התורה בצפת ופתח ישיבה שבה למדו כמאה תלמידים. בשנת התרע״ב (1912) התיישב בעין זיתים הסמוכה לצפת ונפטר כעבור שנתיים.

---

22 מ׳ אליאב (ראה הע׳ 19), עמ׳ 179 ; י׳ בן צבי (ראה הע׳ 3), עמ׳ 247-248.

בסוף המאה ה־יט הקימו יהודי צפת שתי מושבות חקלאיות: "גיא אוני" (ראש־פינה) בשנת התרל"ח (1878) ו"בני יהודה" בגולן בשנת התרמ"ו (1886).

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה נותקה צפת ממקורות התמיכה, במיוחד מאירופה, ותושביה היהודיים סבלו מרעב וממחלות. בספטמבר 1918 נכבשה העיר על־ידי הבריטים. בתקופת המנדאט הבריטי שוב הצטמצמה בהדרגה האוכלוסייה היהודית במקום. בשנת התרפ"ב (1922) היו בצפת 2986 יהודים (מתוך 8760 תושבים) ובשנת התש"ח (1948) מנתה הקהילה 2300 נפשות (מתוך 12,000). עד מלחמת־השחרור התגוררו יהודי צפת ברובע העתיק[23].

*

לחלק זה של הספר בחרנו תיאור דמויותיהם של חכמי ישראל שחיו בדורות הראשונים שאחרי גירוש ספרד, זו תקופת פריחתה ושגשוגה של הקהילה, ולא בדמויות מאוחרות יותר, משום שחכמים אלה היו בעלי השפעה רבה ביותר על כלל ישראל כולו, ולמעשה השפעתם המכרעת בחיי היום־יום של עמנו קיימת עד היום הזה ובוודאי תימשך עד ביאת הגואל.

הפרק הראשון עוסק בדמותו של רבי יעקב בירב - מחדש הסמיכה בצפת.

רבנו יעקב בירב נולד בשנת הרל"ד (1474) במקדה שבספרד ונפטר בצפת בשנת הש"א (1541). לאחר הגירוש (1492) נדד בקהילות צפון־אפריקה (מרוקו, אלג'יריה) ובשנת הרע"ג (1513) שימש דיין בבית־דינו של הנגיד במצרים. זמן קצר אחר־כך הגיע לירושלם בה עמד בראש ישיבה שנים מספר, ואחר־כך שב למצרים. בשנת הרפ"ד (1524) הגיע לצפת והתיישב בה. בצפת עמד רבי יעקב בראש הישיבה החשובה והגדולה בעיר. הוא הנהיג בישיבתו את שיטת "העיון הספרדי", אותה למד מרבותיו הגדולים בספרד, ואותה הנחיל לתלמידיו.

בעיני החכמים נחשב רבי יעקב לגדול חכמי הזמן.

בשנת הצר"ח (1538) החליט לחדש את סמיכת החכמים שפסקה בסוף ימי המשנה,

23 מ' אליאב (ראה הע' 19), עמ' 427-428; וראה אלחנן ריינר, "צפת", בתוך: "האנציקלופדיה העברית", ירושלים - תל־אביב תשל"ו, כרך 28, עמ' 857; י' בן צבי (ראה הע' 3), עמ' 248.

מתוך תקוה שחידוש הסמיכה יהווה שלב בחידוש הסנהדרין עם כל המשמעותיות ההלכיות והלאומיות המתלוות לזה. רבי יעקב סמך ארבעה מגדולי תלמידיו, אך הייתה לכך התנגדות מחכמי ירושלם.

הסמיכה נמשכה עוד כמה דורות אחריו ופסקה.

הפרק השני עוסק באחד ממוסמכיו של רבי יעקב בירב, הוא מרן רבנו יוסף קארו מחבר ה"שלחן ערוך", הוא ספר ההלכה שעל־פיו חי היהודי מהולדתו ועד לפטירתו, מן ההשכמה ועד לכתו לשנת הלילה.

מרן רבי יוסף קארו נולד בשנת הרמ"ח (1488) בספרד ונפטר בצפת בי"ג בניסן השל"ה (1575). בשנת הרפ"ב (1522) נמצא מרן בעיר אדריאנופול שבתורכיה, שם החל בכתיבת חיבורו "בית יוסף", ביאור רחב ל"ארבעה טורים". בקיץ הרצ"ו (1536) עלה מרן ועמו חבורה גדולה של חכמים ומקובלים צעירים ארצה והתיישבו בצפת.

אף חכם מחכמי ישראל מלבד מרן רבי יוסף קארו לא זכה בתואר "מרן". ואכן, רבנו יוסף קארו נודע בשערים כגדול הפוסקים האחרונים, ומאז גירוש ספרד ועד היום לא קם רב בישראל שנתפרסם כמוהו, ושהשפעתו על עיצוב דמותו של העם היהודי הייתה מכרעת כשלו. ספרו ה"שלחן ערוך" נמנה עם הספרים הנפוצים ביותר בעם ישראל, וכל יהודי ההולך במסורת שהנחילו לו אבותיו, מכוון את אורחותיו על פיו. גם רמ"א (רבי משה אישרליס) שהוסיף על "שלחן ערוך" את הערותי־הגהותיו, אף כי לעתים חלק עליו, קרא לו: "נשיא אלקים בתוכנו... אשר מימיו אנו שותים".

הפרק השלישי עוסק בדמותו של רבנו יצחק לוריא אשכנזי (האר"י הקדוש) שנולד בירושלם בשנת הרצ"ד (1534) ונפטר בצפת ביום ה' במנחם־אב השל"ב (1572).

רוב ימיו היה רבנו האר"י במצרים, אליה ירד בהיותו בן שמונה, ושב לצפת באביב הש"ל (1570), ובסך־הכל שהה בה מעט יותר משנתיים ימים. ואולם השפעתו והשפעת תורת הקבלה שאותה העביר לתלמידו רבנו חיים ויטאל, הגיעה במאות השנים הבאות לקהילות ישראל במזרח ובמערב.

הפרק הרביעי עוסק בדמות תלמידו המוסמך של רבי יעקב בירב - רבנו משה מטראני (המבי"ט). המבי"ט נולד בשאלוניקי בשנת הר"ס (1500) ונפטר בצפת בשנת הש"ם (1580).

המבי"ט עמד בראש ישיבה חשובה בצפת, פעל לבנות את חורבותיה של העיר ושימש ראש קהל "בית יעקב" בה. היה בר פלוגתא של מרן רבנו יוסף קארו.

ספרו החשוב הוא ספר השאלות ותשובות שלו. בספר זה, מלבד התשובות הרבות בנושאי הלכה, הוא אוצר בלום לידיעת המצב בצפת, בטבריה ובגליל כולו באותה התקופה.

הפרק החמישי עוסק בדמותו של אחד מאבות תורת המוסר שהתפתחה בצפת, הוא רבנו אליהו די וידאש, שנולד בצפת בשנת הש"י (1550) ונפטר ונטמן בחברון.

רבנו די וידאש היה מגדולי המקובלים ותלמידו המובהק של רבי משה קורדבירו. ספרו "ראשית חכמה" שהושלם בצפת בי"ח אדר של"ה (1575), זכה לתפוצה רבה ונדפס בעשרות מהדורות. מטרתו להדריך את האדם בעבודת ה'.

היה זה הספר הראשון מבין ספרי המוסר הקבלי מצפת שהועלה על מכבש הדפוס, וכבר סמוך לאחר הדפסתו הוכר כספר מופת. בדורות שלאחר מכן שימש הספר למחברידהם של ספרות המוסר כמקור בעל סמכות שכל המרבה לצטטו, הרי זה משובח.

בסוף ימיו עבר רבי אליהו לחברון ומשערים שנתמנה לראש הרבנים שם.

הפרק האחרון עוסק בדמותו של אחד ממחברי ספרי הדרוש בצפת שגם עמד בראש ישיבה במקום, רבנו שמואל די אוזידה, מתלמידי האר"י הקדוש, שנולד בצפת ונפטר בה בראשית המאה ה־יז (חי בין השנים הש"ה-שס"ד/1545-1604 לערך).

ספרו החשוב הוא ביאור "מדרש שמואל" למסכת אבות. עצם הדפסת הספר שלוש פעמים עוד בחיי המחבר מעידה על החשיבות הרבה שייחסו לו כבר אז (עד היום הודפס הספר בלמעלה משלושים מהדורות).

רבי יעקב בירב

רבי יעקב בספרד ובצפון־אפריקה

רבי יעקב בירב, בן למשפחת מימונגיל[1], נולד בשנת הרל"ד (1474) בעיר מקדה שב"מלכות טוליטולה", עיר קטנה הסמוכה לטולידו שבספרד, וכפי שהרב מעיד על עצמו[2]. עם הגירוש הגדול עבר למרוקו: "מיום הגירוש והשמד שבספרד לעולם הייתי מורה הוראות בישראל ורב לחמשת אלפים בתים יהודים במדינת פאס... והייתי אז בן י"ח שנים ועדיין בלתי חתימת זקן והיו שם חכמים גדולים..."[3].

רבי יעקב היה מגדולי תלמידיו של רבי יצחק אבוהב[4], וכאשר יצא בשעת הגירוש אל צפון־אפריקה, כבר היה תלמיד־חכם מלא וגדוש תורה. כפי שהוא מספר בעצמו, יצא לפאס - אז בירת מרוקו, ואף־על־פי שהיה צעיר לימים והיו במקום תלמידי־חכמים מובהקים, קשישים ממנו, נתמנה לרב ומורה־הוראה בקהילה שמנתה כחמשת אלפים בעלי־בתים[5].

בשנת הרנ"ג (1493) היה בעיר תלמסאן (כיום באלג'יריה). גם שם הייתה קהילה גדולה באותה העת, וכשדרש באחת השבתות בבית־הכנסת, עורר התפעלות. וכה העידו עליו:

"אל תאמרו כי אבדה או נסתרה חכמת חכמינו ובינותינו אחר אשר קם יעקב בי רב ובא לדור בארצנו ובינותינו"[6].

אין אנו יודעים, כמה זמן ישב בצפון־אפריקה, אך משערים שהתגורר שם עד שנת הר"ע

---

1 רבי דוד קונפורטי, בעל "סדר הדורות", מציין שהוא מבני משפחת מרמראן מבני ממנגיל, ושמו בירב היה כינוי ובו התפרסם. ראה "קורא הדורות", מהדורת קאסל (D. Cassel), ברלין תר"ו (ד"צ ירושלים תשכ"ט), דף לב ע"א; א' שטראוס (אשתור), "תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים", ירושלים תשי"א, עמ' 470-471.

2 ראה שו"ת מהר"י בירב, סי' א, שם נאמר: "אמר הכותב יעקב המכונה בירב מן המגורשים בגרוש קאשטיליא ממתא מקדה ממלכות טוליטולה למשפחת בני מימונגיל".

3 ראה "קונטרס הסמיכה", שו"ת מהרלב"ח, לעמבערג תרכ"ה (1865), דף נט ע"ב.

4 רבי יוסף קארו כותב ב"בית יוסף" לטור אורח חיים, "כתב רבינו הגדול מהר"י אבוהב" 203 פעמים, ומשום שהיה רבו של רבו, קרא לו "רבינו הגדול". רבי יצחק אבוהב היה ראש ישיבה בספרד. ראה עליו: אברהם דוד, "עלייה והתיישבות בארץ ישראל במאה הט"ז", ירושלם תשנ"ג, עמ' 180, הערה 4, וראה "קורא הדורות" (ראה הע' 1), דף לב ע"א.

5 שו"ת מהרלב"ח שם. וראה גם: אליהו שטראוס (אשתור) (ראה הע' 1), עמ' 470-471.

6 רבי אברהם גאביזון, "עמר השכחה", ליוורנו תק"ח, דף סח ע"ב.

(1510)[7]. מכל מקום, שהותו בפאס מוזכרת בכמה מקומות בכתביו.

בשנת הר"ע (1510) פלשו צבאות הספרדים אל ארצות צפון־אפריקה, ורבי יעקב יצא מערבה. בדרכו עבר באלג'יר, שם העתיק את תשובות התשב"ץ[8], שבהן השתמש הרבה בתשובותיו שלו.

במצרים

שמו הלך לפניו, ובבואו למצרים כיבדו אותו כבוד רב. מתעודה שנמצאה בגניזה הקהירית, אנו לומדים שבתחילת שנת הרע"ג (1513) היה חבר בבית־דינו של הנגיד, רבי יצחק הכהן שולאל, והיה מראשי המדברים בין חכמי התורה שישבו במצרים[9]. פסקיו נשמעו, וברבות הימים הורה לבטל מנהגים שלא היו על־פי ההלכה. גם ניסה לבטל מנהג שנהגו במצרים על־פי הכתוב בספר ה"פליאה", שבסוף קריאת שמע שליח־הציבור חוזר "אני ה' אלהיכם", ויגערו בנוהגים כן הנגיד הגדול כמוהר"ר יצחק הכהן ומורי הרב הגדול מהר"ר יעקב בירב ז"ל וכל גדולי העת ההיא[10].

בספר התשובות של תלמידו, רבי משה מטראני[11] - המבי"ט, מובאת תשובה של רבי יעקב בדבר כתיבת גט, ובהערתו לתשובה זו בקובץ "מנחה לדוד"[12] נכתב:

"ודע האח שכשבאת [צ"ל שכשבאתי] למצרים, מצאתי זה הטעות בכל החכמים הזקנים שהיו באותו הדור, שלא היו מקפידים להתנות קודם כתיבת הגט או אחריו, והעיד לי הנגיד ז"ל שכמה וכמה גטין נעשו כך".

---

7 על המחלוקת מתי יצא רבי יעקב מצפון־אפריקה, ראה: א' שטראוס (ראה הע' 5), עמ' 471, הערה 10.

8 ראה א' שטראוס (ראה הע' 5) שם; הקדמה לשו"ת התשב"ץ, דף ג ע"ב; שו"ת מוהר"ר יעקב בירב ז"ל, ירושלם תשמ"ח, בצלאל לנדוי, מבוא, עמ' 11.

9 א' שטראוס (ראה הע' 5), עמ' 471.

10 ראה "בית יוסף", אורח חיים סי' סא, ג.

11 ח"א סי' מז.

12 "מנחה לדוד", קובץ מאמרים בחכמות ישראל, מוגש לר' דוד ילין, ירושלים תרצ"ה, עמ' רכב, הע' 3. ראה א' שטראוס (ראה הע' 5), עמ' 471, הע' 13. וראה גם אליעזר הלוי גרינהוט, "לתולדות הגאון ר' יעקב בירב", בתוך: "הצופה מארץ הגר", שנה שנייה, בודאפעשט התרע"ב (נדפס מחדש על־ידי הוצאת המקור, ירושלם תשל"ב), עמ' 27.

באחת מתשובותיו שלו (סי׳ לח) דן רבי יעקב בשאלה שהתעוררה במצרים, אם מותר להעלות נפטר מחוץ לארץ לארץ־ישראל כאשר הנפטר לא ציוה על כך לפני מותו, וכך פסק: ״כיון שרוב החכמים והצדיקים ורובא דעלמא מתאוים שיעלו עצמותיהם לארץ־ישראל... והנה בזמן הנגיד כמה״ר יצחק שולל ז״ל, בהיותו במצרים נשאנו ונתנו בדבר הזה, מפני שהנכבד כמהר״ר נתן שולאל לא ציוה שיעלו אותו לארץ־ישראל, ומסקנא בינינו היתה שיעלו אותו וכן נעשה״.

בשלב מסוים של שירות רבי יעקב בבית־הדין במצרים נתגלעה מחלוקת בינו לבין הנגיד רבי יצחק שולאל, ובעקבותיה הודח רבי יעקב ממשרתו, אך כעבור זמן התפייסו השניים ורבי יעקב שב לתפקידו. בשבתו במצרים דן רבי יעקב בכמה שאלות חשובות[13].

יש סוברים[14] שרבי יעקב נטה לפסוק ל״קולא״.

בנושא הנשים שהיו זקוקות ליבם מבין האנוסים שנותרו בספרד, נשאלה השאלה, האם אנוסים שנולדו כנוצרים, נחשבים לעניין זה ליהודים? רוב הרבנים נטו להחמיר, ואכן בחודש שבט הרע״ד (1514) אף תיקנו רבני שאלוניקי תקנה, לפיה כל אישה הזקוקה ליבם מן האנוסים אסורה עד שתיחלץ או תתיבם, אפילו השתמד היבם לפני שאחיו הנפטר נשא את אשתו. ורבי יוסף בן לב פסק ״שאשה כזאת אסורה אפילו אם היבם אנוס מן האנוסים הקדמונים מר׳ שנה״[15]. וכך שבו ותיקנו רבני שאלוניקי בשנת השט״ו (1555) , ״שאנוס או משומד מימים קדמוניות מאלף דור זוקק את יבימתו״.

יש לציין, כי לתקנותיהם של חכמי שאלוניקי נודעה חשיבות רבה, מאחר שבעיר זו התרכזו באותם הימים גדולי הדור שגלו מספרד, ולאורם הלכו בכל תפוצות ישראל שבמזרח. לפסק דינם זה הייתה השפעה קשה על חיי האנוסים והמגורשים, שהרי מצבה של אישה כזו שאמורה לקבל חליצה מיהודי שהשתמד או נאנס ונמצא בספרד, הוא ללא מוצא. היא לא תוכל שוב להינשא ותיוותר בעגינותה כאלמנה חיה כל ימיה.

לרבי יעקב הייתה דעה אחרת בעניין זה. הוא פסק שאותם האנוסים שהורתם ולידתם

---

13 על המחלוקת ראה: ח״ז דמיטרובסקי, ״פרשה עלומה ביחס הנגיד ר׳ יצחק שולאל ור׳ יעקב בירב ותולדות ישיבות ירושלם בראשית המאה הט״ז״, בתוך: ״שלם״, ו (תשנ״ב), עמ׳ 114-119; א׳ דוד (ראה הע׳ 4), עמ׳ 181.

14 א׳ שטראוס (ראה הע׳ 5), עמ׳ 474-476.

15 שו״ת ר׳ יוסף בן לב, ח״א, סי׳ טו.

בגויות, אינם בני חליצה ויבום, וכששאלו אותו חכמי מצרים בנדון זה, הורה להם הלכה למעשה שיש להתיר את היבמות של אלה שנטמעו בין הגויים[16].

ובדומה נטה להקל גם בנושא הקראים. כאשר רדב"ז הצהיר שירשה לקראים השבים ליהדות לבוא בקהל, אם יצטרפו אליו רבנים אחרים, הצטרף אליו רבי יעקב[17].

מחלוקות ופולמוסים רבים היו בין רבי יעקב ובין זקן חכמי מצרים באותה העת, רבי משה אלאשקר[18], למשל בנושא קבלת עדות בענייני אישות, מתי העדות פסולה ומתי מתקבלת, ובשאלה שנשאלה מהעיר אלכסנדריה, האם מותר לרדת בחגים מן האניה המצויה מחוץ לתחום ולבוא אל העיר. רבי יעקב הקל ואִלו רדב"ז אסר[19].

המחלוקות בין רבי יעקב בירב לבין רבי משה אלאשקר ורלב"ח (=רבי לוי בן חביב)[20] מירושלם היו כמעט כולן בענייני אישות, וגם בנושאים אלה הייתה נטייתו של רבי יעקב להקל. כאשר הוטל ספק בקידושין שנעשו בשנת הרפ"ז (1527) במצרים, פסקו הרב אלאשקר והרלב"ח שהאישה מקודשת, ואִלו רבי יעקב פסק שהיא מותרת[21].

הוא אף התיר לחלוץ לאישה שבעלה יצא למדינת הים, ופשטה שמועה שנפטר[22].

כאשר פרצה בשנות השלושים של המאה ה־טז מחלוקת גדולה בין רבני קאנדיא[23], רבי אליהו קפשאלי ורבי יודא דלמדיגו, בדבר קידושין שנעשו בפני שני אחים, ובעניין אישה

---

16 שו"ת המבי"ט, ח"ב, סי' עג; א' שטראוס (ראה הע' 5), עמ' 475.

17 שו"ת הרדב"ז, ח"א, סי' עג; שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' לז.

18 נולד בספרד בשנת הרכ"ו או הרכ"ז (1466-1467). לאחר הגירוש נדד בערי צפון-אפריקה ובמקומות אחרים עד שהתיישב במצרים, בה ישב שנים רבות. בשנת הרצ"ט (1539) עלה לירושלם וישב בה עד לפטירתו בסוף שנת הש"ב (1542) או בתחילת הש"ג. כתביו: תשובות, סביוניטה שי"ד (1554), פירוש על ארבע טורים ועוד. ראה א' דוד (ראה הע' 4), עמ' 194.

19 שו"ת הרדב"ז, ח"ג, סי' אלף י"ח.

20 רלב"ח - רבי לוי בן חביב. מחכמי ירושלם החשובים במחצית הראשונה של המאה ה־טז. נולד בספרד בעיר סאמורה בשנת הר"מ (1480) לערך. אחר הגירוש הגיע לפורטוגל וממנה לסאלוניקי, שם למד אצל גדולי החכמים. אביו הוא רבי יעקב בן חביב, עורך "עין יעקב" על אגדות התלמוד. משנת הרפ"ב-רפ"ג (1522-1523) ישב בירושלם עד לפטירתו בתחילת העשור החמישי של המאה ה־טז. ראה א' דוד (ראה הע' 4), עמ' 191-192.

21 ראה: א' שטראוס (ראה הע' 5), עמ' 475-476; שו"ת מהר"י בירב, סי' מב; שו"ת מהרלב"ח, סי' קלו-קלז.

22 שו"ת מהר"ם אלאשקר, סי' טז; א' שטראוס (ראה הע' 5), שם, הערה 44.

23 האי כרתים.

עגונה, עמד רבי יעקב לימין רבי אלידהו קפשאלי שהקל בשני העניינים[24].

באמצע העשור השני שהה רבי יעקב בירושלם ועמד בראש ישיבה בה, אך לא ברור, אם עמד בראש הישיבה עוד קודם לכיבוש ארץ־ישראל על־ידי העות׳מאנים (הרע״ז - 1516), או רק לאחר מכן. מכל מקום המשיך לעמוד בראש הישיבה עד שנתיים־שלוש אחר כך, עד אמצע שנת הרע״ט (1519), כפי שנרמז בדבריו של רבי ישראל אשכנזי (מפירוג׳א): ״כי היה כאן חכם גדול עוקר הרים ושמו כמוהר״ר יעקב בירב יצ״ו, והלך למצרים, וכל התלמידים החשובים יצאו מכאן להציל נפשם ברעב״[25].

יחד עמו עזבו גם התלמידים החשובים שלמדו בישיבתו, כאמור, וחל בה פיחות של ממש[26].

כאשר הגיע רבי יעקב למצרים, היה חסר כול. בשבתו שם עסק גם במסחר, כנחלתם של רבים מן החכמים בארץ־ישראל ובמצרים באותה התקופה[27] וכך גם יכול היה לכלכל את תלמידיו.

רבי יעקב בצפת - ישיבתו

רבי יעקב הגיע לצפת בשנת הרפ״ד (1524)[28] על מנת להשתקע בה, אך עד שנת הרצ״ה (1535) יצא לעתים משם - לדמשק, למצרים, לעזה, או לירושלם, ורק בשנת הרצ״ה (1535) השתקע בה סופית[29], ועד לפטירתו בשנת הש״א (1541) היה הדמות הרוחנית הדומינאנטית בעיר.

---

24 א׳ שטראוס (ראה הע׳ 5), שם.

25 ס׳ ״אלידהו זוטא״, מהד׳ אריה שמואלביץ, שלמה סימונסון ומאיר בניהו, ירושלים תשל״ט.

26 ראה א׳ דוד (ראה הע׳ 4), עמ׳ 73, 90, 96, 98, 181; אברהם דוד, ״אגרת ירושלמית מראשית השלטון העות׳מאני בארץ-ישראל״, בתוך: ״פרקים בתולדות ירושלם בראשית התקופה העות׳מאנית״, א׳ כהן (עורך), ירושלם תשל״ט, עמ׳ 39-60; ח״ז דמיטרובסקי, ״פרשה עלומה ביחסי הנגיד ר׳ יצחק שולאל ור׳ יעקב בירב ותולדות ישיבות ירושלים בראשית המאה ה-ט״ז״, בתוך: ״שלם״ (תשנ״ב), עמ׳ 112-119.

27 ראה א׳ דוד (ראה הע׳ 4), עמ׳ 181. על עסקיו במסחר ראה: מ״ד גאון, ״יהודי המזרח בארץ-ישראל״, ירושלם תרצ״ח, עמ׳ 145.

28 ח״ז דמיטרובסקי, ״בית מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת״, בתוך: ״ספונות״ ז (תשכ״ג), י׳ בן צבי, מ׳ בניהו (עורכים), עמ׳ מה-מו.

29 ח״ז דמיטרובסקי (ראה הע׳ 28), עמ׳ מח-נ. בשנת הרפ״ז (1527) כתב רבי יעקב לחכמי צפת וסיפר: ״איך באלו הימים שעברו קם פה דמשק מחלוקת גדול... ומצד פחדי לא אהיה נשרף באש המחלוקת... הסכמתי לילך עם בני ואשתי לגודאר״ (שו״ת מהר״י בירב, סי׳ לג). נראה ששהה שם עד שנת הר״ץ (1530). באותה השנה ירד למצרים ושב לצפת דרך עזה וירושלם. בשנת הרצ״ג-הרצ״ה (1533-1535) שהה במצרים כדיין, ולאחר מכן שב לצפת והתיישב בה ישיבת קבע.

סביר להניח שרבי יעקב הקים את ישיבתו בצפת כבר באמצע העשור השלישי למאה ה־טז, דהיינו סמוך להגיעו אליה[30].

בשני דברים הצטיינה ישיבתו זו, במניין התלמידים ובחכמה, וכמו שכתבו חכמי צפת בטופס הסמיכה, כאשר בחרו ברבי יעקב להיות ראשון הנסמכים, שיסמוך אחרים: "ולכן בררנו לגדול שבנו בחכמה ובמנין החכם השלם הרב הגדול מהר"ר [יעקב] בירב נר"ו שידהיה סמוך וראש ישיבה ורב יתקרי והוא יושיב מהיותר חכמים שבנו אצלו"[31].

טובי חכמי צפת היו בישיבתו שהייתה "עיקר הישיבה בצפת". עול כלכלתה היה מוטל עליו. בתשובותיו לפונים אליו עולה עניין הישיבה וכלכלתה:

"זהו מה שנראה לי בשאלותיך ומפני שאני טרוד בשאלותיך ומפני שאני טרוד עם תלמידי הישיבה וגם עם הצבור שבעוונותי רוב צרכיהם מוטלים עלי ובעוונותי אין בזה הצבור סדר, מפני שהם א' מעיר וב' ממשפחה, לזה לא יכולתי להאריך וימחול לי כבוד תורתיך, ואני מחלה פני מע'[לתו] שתהיה לי לפה ולמליץ טוב שישלחו לי משם אי זה סיוע לתלמידי הישיבה וכבר כתבתי באורך להחכם השלם הר' תם ן' יחיא והבטיחני עם הראשון שיבא [כלומר, השליח הראשון שיבוא משם לצפת] לשלוח לי מנה יפה, ועדיין לא בא משם שום אדם. והנני כותב להחכם כה"ר אברהם ירושלמי על העניין"[32].

ישיבתו לא הייתה רק מקום־לימודים לתלמידים כי אם גם מקום כנסת חכמים. התאספו בה כל חכמי צפת המובהקים, והם דנו שם בנושאים שונים בהלכה וכתבו יחדיו תשובות ופסקים כשהכרעה מתקבלת על פי הרוב. ואף בדרך הלימוד הנהיג רבי יעקב את תלמידיו, שכן שאיפתו הייתה שייעשו לדיינים ומורי־הוראה בישראל[33]. על כן הקפיד שיעמדו בעצמם על פסק־ההלכה בכל סוגיה שלמדו, וכך השפיע עליהם גם בדרך הלימוד וגם בדרך פסיקת־ההלכה.

רבי יעקב עצמו החשיב במיוחד את דעתו של ריב"ש[34] וסמך על דבריו יותר מאשר על

---

30 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 28), עמ' נ-נב.

31 שו"ת מהרלב"ח, "קונטרס הסמיכה", דף נט ע"א (בחלקו השני של השו"ת).

32 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 28), עמ' נה.

33 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 28), עמ' נו.

34 רב, דיין ופוסק. בעל שו"ת הריב"ש (הפ"ו/1326 ברצלונה - הקס"ח/1408 אלג'יר), שימש כרב בקהילות שונות בספרד. ברח משם בעקבות גזירות הקנ"א (1391) לצפון-אפריקה והשתקע

דברי פוסקים אחרים, ואִלו תלמידיו של רבי יעקב החשיבו את דעתו שלו ומצטטים את תשובות רבם, כי סמכותו הייתה גדולה ומקובלת על הציבור כולו, וכמובן במיוחד עלידהם.

מרן רבי יוסף קארו, למשל, מביא בתשובותיו לעתים קטעים שלמים בלשון רבו, מבלי להודיע, ולוא ברמז, מהו מקור דבריו, ממש כפי שנהגו לעשות הראשונים בהבאת דברי רבותיהם, מָשל הכול יודעים, מִשל מי הם הדברים[35].

חכמי דורו של רבי יעקב בירב המתארים את גדלותו בתורה מדגישים באופן מיוחד את דרך עיונו ואת עוצם פלפולו. וגם רבי יעקב ידע את ערכו בתחום זה:

"אבל בדבר שהוא מפורסם אינו [יוצא] מחק המוסר המשבח עצמו במה שנמצא עמו והאמת עמו כל שכן בדבר תורה, דבר ידוע ומפורסם לכל, שאם יש אדם בכל אלו המלכיות ובכל המקומות אשר נדחו שמה המגורשים ממלכות ספרד, שאין בהם גם א' מי שיודע לקרות הלכה כתקנה ולירד לעמקה מתוך פלפולה ולהוציא לאורה כל תעלומה, אלא אני הוא המדבר בצדקה... ואף על פי שהשומע דברי אלה... ידינוני לכף חובה, כי יאמרו שבגאווה וגודל לבב אני אומר כך... ומי שהוא יודע האמת ישתבח שמו יטה לכף זכות"[36].

רבי יעקב ראה את עצמו כממשיכה של מסורת הלימוד העיונית של גדולי חכמי ספרד סמוך לפני הגירוש, ולדעתו דרך־לימוד זו היא המוליכה את הלומד להצלחה אמיתית בידיעת התורה. משמע שעיקרו של הלימוד בישיבה היה העיון, כך שהלימוד התנהל ברובו על־ידי בני הישיבה שהיו בעצמם חכמים חשובים. בכוחם מתפתח הוויכוח ומתמצה עומק הסוגיה, אלא שראש־הישיבה עומד עליהם והם מקשיבים להכרעתו. כך יש בישיבה תלמידים וישנם חברים. מסתבר שבסוגיות הקשות דנו רק חברים ונשאו ונתנו בהם כאשר הרב עומד מן הצד, והוא רק מעורר ומדריך בוויכוח. ומי שזכה להגיע לדרך הלימוד של הישיבה, נקרא "מעיין", והייתה זו דרגה גבוהה בישיבה.

באלג'יר ונתמנה שם לרב ודיין. שו"ת הריב"ש הוא מספרי ההלכה שהשולחן ערוך לר"י קארו נשען עליהם.

35 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 28), עמ' סח-סט, עד.

36 שו"ת מהרלב"ח, לעמבערג תרכ"ה (1865), "קונטרס הסמיכה", דף נט ע"א בחלקו השני של השו"ת. כותרתו: "ויכוח שעבר בין חכמי צפת וחכמי ירושלים בענין הסמיכה".

דרך לימוד זו - ליבון סוגיות קשות במשותף עם גדולי תורה - התקיים גם בערים אחרות שבהן התיישבו גולי ספרד, למשל בישיבתה של הגברת דונה גרסיה נשיא בקושטא שבתורכיה שבראשה עמד מהר"י בן לב, או בישיבתו של הרא"ם[37] בקושטא שלא הייתה ספרדית כי אם רומניוטית. כך למדו בספרד, וכאן שאפו לשוב לדרך העיון הספרדי[38].

שיטת העיון הספרדי

ראשיתה של שיטה זו בספרד בדורות שלפני הגירוש. היא נולדה בקאשטיליה, בישיבתו של הגאון מהר"י קאנפנטון, שבספרו "דרכי הגמרא" פתח תקופה חדשה בלימוד התלמוד, כי אכן, למשך יותר ממאתיים שנה נתקבלה שיטתו בלימוד התלמוד בכל קהילות המזרח שאליהן הגיעו המגורשים. על בעל השיטה ועל הנוקטים אותה כתב רבי אליהו קפסאלי בסדר "אליהו זוטא"[39]:

"ויקם ה' מושיע לישראל את האשל הגדול, עוז ומגדל, סיני ועוקר הרים, אמיץ לבו בגבורים, החכם הרב הגדול ר' יצחק קאנפאנטון ז"ל, והחזיר כהנים לעבודתם ולוים לדוכנם וישראל למעמדם, והחזיר העטרה ליושנה ולאיתנה, ועשה תלמידי[ם] הרבה, ועשה סייג לתורה ומגדולי תלמידיו וידידיו היו ארבעה אשר מהם שתו כל העולם מים חיים וטובים".

תלמידים אלה של ר"י קאנפטון היו מוריהם של מרביצי התורה וראשי הישיבות הגדולות של צפת, ירושלם, קושטא וסאלוניקי, קהיר ופאס - ר"י בירב, מרן רבי יוסף קארו, רבי בצלאל אשכנזי ורדב"ז.

ייחודה של השיטה:

א. עיון מירבי בסוגיה מקומית, כדי להבין כל פרט ופרט גם של לשונה וגם של סברתה.

---

37 רבי אליהו מזרחי (הר"י/1450 לערך, קושטא - רפ"ו/1526, שם). חניך ישיבות חכמי אשכנז. ישב על כס רבנות קושטא והתפרסם בעיקר בזכות פירושו על פירוש רש"י לתורה.

38 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 28), עמ' עז-פ.

39 מהדורת אריה שמואלביץ, שלמה סימונסון ומאיר בניהו, ירושלם תשל"ט, עמ' 179; ראה גם דניאל בויארין, "העיון הספרדי לפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד", ירושלים תשמ"ט; וכן הנ"ל, "דרכם בקודש, על שיטת לימוד התלמוד בקרב מגורשי ספרד", בתוך: "פעמים" ג (תש"ם), יצחק בצלאל (עורך), ירושלם תש"ם, עמ' 73-82.

ב. פיתוח היכולת הפרשנית העצמאית של הלומד, ואף יכולתו להבין מה עשוי להיות פירוש נכון בסוגיה, ומדוע.

ג. נסיון ראשון לתאר באורח שיטתי את ההגיון התלמודי ולהשוותו להגיון המערבי המקובל בימידם[40].

בישיבה כזו יש מקום אפילו לחכמים גדולים ומובהקים, אם בראשה עומד חכם שהוא גדול מהם, שהרי אין לך חכם שלא יתקשה באחת הסוגיות הקשות בתלמוד. מעמדו של הרב־הראש בישיבה זו מיוחד במינו. מצד אחד פעילותו מצומצמת, שהרי עיקר הלימוד הוא הוויכוח בין הלומדים, ומצד שני נדרשת ממנו תפיסה מהירה ומידת חריפות של יצירה ותגובה במקום, שהרי מהלך הוויכוח אינו מסור בידו, והוויכוח עלול לנטות לכיוונים שונים, שאין אדם יכול לשערם מראש. נראה שחכמי צפת מצאו ברבי יעקב מורה שכזה, ועל כן נצטרפו כולם לישיבתו וקיבלוהו עליהם לראש.

גדלותו של רבי יעקב בירב הייתה בכך שאימץ לו ישיבה, שהמשיכה במסורת רבו הגדול, רבי יצחק אבוהב, ורבו דרבו, רבי יצחק קאנפנטון, והקים בצפת ישיבה גדולה כדוגמת ישיבת קאשטיליה בתפארתה, אשר שיטתה הייתה לעיין תחילה בדברי הגמרא על הדף, ואחר־כך לעיין בכל מלה ואפילו בכל אות שבדברי רש״י, ובתוספות.

דרכי־הלימוד שנקבעו בבית־מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת, התוו את דרכן של הישיבות שנוסדו בה על־ידי תלמידיו ותלמידי תלמידיו, והשפעתו הייתה ניכרת עליהם זמן רב[41].

בית־הוועד

סמכותה של ישיבה זו בצפת הייתה רבה. היא הייתה לישיבה העיקרית של צפת, ואליה הופנו שאלות מן הארץ ומן התפוצות.

בגלל מעמדה הוקם סמוך לה ״בית־הוועד״ או ״מועצת חכמים״, שעמו נמנו נציגי בתי־הדין של הקהלים השונים שבעיר. בית־הוועד כונן על־ידי רבי יעקב ומנה בין

40 ד׳ בויארין, ״דרכם בקדש״ וכו׳ (ראה הע׳ 39), עמ׳ 73-75.

41 ח״ז דמיטרובסקי (ראה הע׳ 28), עמ׳ פג, פה, צו.

עשרה לעשרים חכמים. בפורום זה היו הרכבים שונים של בית־הדין הגדול של צפת, עמו נמנו אף הדיינים המוסמכים שהוסמכו על־ידי רבי יעקב, תלמידיו ותלמידי תלמידיו שבפניהם הובאו לדיון בעיות שיפוטיות מסובכות. בהרכבים השונים של בית־הדין הגדול נמנו ארבעה דיינים ומאוחר יותר חמישה.

עד לפטירתו בשנת הש"א (1541) עמד רבי יעקב בראש "בית־הוועד", ולאחר פטירתו עמד בראשו תלמידו, רבי יוסף קארו, עד לפטירתו בשנת השל"ה (1575), ואחריו - תלמיד רבי יעקב, המבי"ט, הוא רבי משה בן יוסף מטראני, עד לפטירתו בשנת הש"מ (1580)[42].

חשובי תלמידיו[43]

בעיני חכמים נחשב רבי יעקב לגדול חכמי הזמן, ולכן גם תלמידי־חכמים גדולים למדו בישיבתו, כגון המבי"ט - רבי משה בן יוסף מטראני[44], הכותב על עצמו: "כפי דרך הלימוד שלמדתי מרבותי זכרם לברכה, בפרט מהרב הגדול בדורנו זה כמר"ה יעקב בירב"[45].

צפת נחשבה "אתריה דמר", וכל שאר הדיינים הנבחרים התמנו רק בהסכמתו. דעתו, פסקיו ומנהגיו נתקבלו כהלכה פסוקה והיו מכריעים ללא ערעור במחלוקות שנפלו בין חכמי העיר.

לפסקי־הדין שהיו יוצאים מלפניו ושהיה בהם משום חידוש, נעשה פומבי גדול כדי שיהפכו למעשה רב.

המבי"ט היה מראשוני התלמידים של רבי יעקב, והוא העריצו ללא שיעור. בכל ספריו ותשובותיו לא נמצא שפקפק או ערער על החלטתו של רבי יעקב ולוא פעם אחת, ואין צריך לומר שלא חלק עליו ממש. המבי"ט מספר בשבחו של רבו ומגן עליו מפני המלעיזים. קירבה זו לרבו נמשכה גם בין צאצאיהם של השניים, כאשר המבי"ט וצאצאיו שמרו על קשרים קרובים עם צאצאי רבו.

---

42 ראה א' דוד (ראה הע' 4), עמ' 129-130 ; ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 28), עמ' נו-נז, הערה 95.

43 על תלמידיו - מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט - ראה בפרקים הבאים. בסעיף זה יובאו ענייניהם בקיצור נמרץ.

44 המבי"ט - הר"ס-ש"מ (1500-1580).

45 בהקדמה לספרו "קרית ספר", ויניציאה שי"א.

מרן רבי יוסף קארו הצטרף לישיבת רבי יעקב כאשר כבר היה גדול ומפורסם בתורה, כאשר עלה לארץ בשנת הרצ"ו (1536), והוא מוכר כחכם בעל שיעור קומה. יחסו של רבי יוסף קארו אל רבו יותר ביקורתי מזה של המבי"ט. יש שהוא מביא את דברי רבו ומשיב עליהם, יש שהוא חולק עליהם[46] ויש שעובר עליהם בשתיקה. עם זאת, זיקתו של רבי יוסף קארו לתשובות רבו היא גלויה ולא מסותרת, ולעתים הוא מצטט בתשובותיו קטעים שלמים מתשובות רבו.

תלמיד חשוב אחר הוא רבי אברהם שלם. רב זה היה תלמיד־חכם בעל שיעור קומה שעמד בראש ישיבה עוד בהיותו בתורכיה, ואף הרלב"ח פנה אליו בכבוד רב[47].

פרשת הסמיכה[48]

סמיכת החכמים בטלה בסוף ימי המשנה, כשגזרה המלכות שכל נסמך וסומכיו ייהרגו, וכתוצאה מכך לא נשאר בית־דין קבוע בארץ־ישראל.

רבי יעקב בירב, שעמד בראש חכמי צפת, החליט בשנת הרצ"ח (1538) לחדש את סמיכת החכמים, וסיבות מספר היו לכך:

א. האווירה המשיחית שברקע התקופה. מאחר שחידוש הסמיכה הוא שלב בחידוש הסנהדרין, יש בחידוש הסמיכה משום מכשיר לקירוב הקץ[49].

ב. השאיפה ליצור מרכז רוחני בצפת, שהשפעתו תהיה רבה גם על תפוצות הגולה.

ג. הרצון לפתור את בעייתם של רבים מאנוסי ספרד ופורטוגל למצוא כפרה בקבלת

---

46 הרב המבי"ט ביקר את יחסו זה של מרן, רבי יוסף קארו, לרבי יעקב. ראה: תשובות המבי"ט, ח"ב, סי' סז, שם כתב: "אלא מה שאני תמה הוא מעל ספר ב"י [בית יוסף] תלמיד הרב ז"ל... ולא השיב עליה מה שראה כתוב... באותה תשובה... כי הלשון שהביא למעלה כתב מורי הרב הגדול וכו', הוא בזאת התשובה עצמה שהבאתי, על כיוצא בזה נאמר **יאמרו רבן דקרו"** [ההדגשה שלי, ג' פ'].

47 ראה ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 28), עמ' נד-עד.

48 ראה על כך: יעקב כץ, "מחלוקת הסמיכה בין רבי יעקב בירב והרלב"ח", בתוך: "הלכה וקבלה", ירושלם תשמ"ד, עמ' 213-236; אברהם דוד (ראה הע' 4), עמ' 149-150.

49 על-פי דעתו של רמב"ם בפירושו למשניות (סנהדרין פ"א משנה א) הקמת בית-הדין הגדול צריכה לקדום את ביאת המשיח, וכמו שנאמר בישעיהו: "ואשיבה שפטיך כבראשנה ויועציך כבתחלה, אחרי-כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה" (שם א, כו).

עונשים בבית־דין מיוחד של סמוכים דווקא. אנוסים אלה ביקשו לכפר על מעשיהם בקבלת מלקות, ומעשה זה יכול להתבצע רק באמצעות סנהדרין.

בתחילה נידונה השאלה בעל־פה בקרב חכמים שונים בצפת, בשנים הסמוכות לשנת הרצ״ח (1538). רבי יעקב הצליח לקבל את הסכמת חכמי צפת לרעיונו, לסמוך אותו ראשון על־ידי כלל החכמים, כך שבכוחו יהיה לסמוך אחרים, כדברי רמב״ם[50]: ״ויראה לי כשתהיה הסכמה משל החכמים והתלמידים להקדים עליהם איש מן הישיבה וישימו אותו לראש, ובלבד שיהא זה בארץ־ישראל... הנה האיש ההוא תתקיים לו הישיבה ויהיה סמוך ויסמוך הוא אחר כן מי שירצה״.

רבי יעקב פירש את כוונתו של רמב״ם, שלמעשה אין צורך דווקא בהסכמת כל חכמי ארץ־ישראל, וכי אפשר להסתפק במרביתם.

ואכן נסמך רבי יעקב על־ידי חכמי צפת, כפי שכתוב ב״קונטרס הסמיכה״[51]: ״נקהלו עשרים וחמישה חכמי צפת בשנת חמשת אלפים מאתים ותשעים ושמונה לבריאת העולם, לכן בררנו לגדול שבנו בחכמה ובמנין החכם השלם הרב הגדול מהר״ר [יעקב] בירב נר״ו שיהיה סמוך וראש ישיבה ורב יתקרו והוא יושי[ב] מהיותר חכמים שבנו אצלו״.

חכמי צפת, ובראשם רבי יעקב, היו בטוחים שיקבלו למעשה זה גם את הסכמתם של חכמי ירושלם, ובהודעתם להם על חידוש הסמיכה מודגש, כי ההחלטה היא על דעת כל חכמי ארץ־ישראל: ״קמנו ונתעודד אנחנו צעירי הצאן אשר על אדמת הקודש, לקנא את כבוד ה׳, כי איך יחל, אין קורא בצדק, שב אל ה׳ בכל לבבו, ואין נשפט באמונה, ונאמר איש אל אחיו, חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד ערי אלקינו, ונרים נס התורה אשר הושלך ארצה זה כמה, והיה למרמס חוצות״[52].

חכמי צפת שלחו שליח מיוחד לירושלם, את רבי שלמה חזן, כדי שיסביר את נימוקיהם לחכמיה, ועמו כתב סמיכה לרלב״ח. השליח שהה בירושלם כשבועיים. באותה העת

---

50 בפירושו למשניות שם.

51 שו״ת רלב״ח, דף רעז, ד. תשובותיו של רבי יעקב בירב לשאלותיו של רלב״ח נספחו על־ידי רלב״ח ל״קונטרס סמיכת חכמים״, ובצידן הוסיף רלב״ח את תגובותיו לשלילת התכנית. הקונטרס כולו הובא לדפוס על־ידי רלב״ח והודפס בסוף השו״ת שלו. לפי מקורות מסוימים יצאו מתחת ידו של רבי יעקב תשובות נוספות בנדון. על הנימוקים השונים לחידוש הסמיכה ראה: שו״ת רבי יעקב בירב, מבוא (בצלאל לנדוי), עמ׳ 14-24.

52 שו״ת מהרלב״ח, סי׳ קמז, ד״ה ״זאת היתה״.

הייתה בצפת התעוררות גדולה כתוצאה מן המעשה יוצא הדופן. ואולם רלב"ח התנגד נמרצות לרעיון חידוש הסמיכה, מתוך נימוקים שהינם הלכיים ביסודם ומבוססים אף הם על דברי רמב"ם. אולם בהתנגדותו לסמיכה לא נעדרו חששותיו לפגיעה חריפה בהגמוניה הרוחנית של ירושלם והעתקתה לצפת[53].

שובו של השליח לצפת ללא הסכמתם של חכמי ירושלם למעשה הביא לאכזבה. סירובו של רלב"ח לקבל את הסמיכה וערעורו שלו ושל רבי משה קאסטרו - תלמיד רבי יעקב בירב שבו תלה תקוה שיסייע לקבלת החלטה חיובית בקרב חכמי ירושלם - הביאו לדיונים חדשים בנושא בקרב חכמי צפת.

רבי יעקב אסף את חכמי העיר והם סמכו אותו שנית. ואולם לא כל אלה שסמכו אותו בראשונה היו שם - כמה מהם חזרו בהם. בראש המאשרים עמד רבי יוסף קארו, ויש להניח ששלושת הסמוכים האחרים - המבי"ט, רבי אברהם שלום ורבי יוסף סאגיס - היו עמו, ובגדולתם של הללו הודה גם רלב"ח.

רלב"ח ורבי משה קאסטרו העלו על הכתב, מדוע הם מתנגדים לחידוש הסמיכה, ואת השגותיהם שלחו לחכמי צפת. קונטרסו של רלב"ח נקרא: "סמיכת זקנים" וכלולות בו שלוש התשובות שיצאו מידו במחלוקת זו. ואלה חששותיו:

"ואפשר שהבאים אחרינו יחשבו שהסמיכה זאת היא סמיכה גמורה, ויבאו לקדש [את החודש] על פי הראיה, ותלוי בזה כמה לאוין ומיתות וכריתות באכילת חמץ בפסח ואכילה ביום הכפורים"[54].

רבי יעקב בירב ענה לחכמי ירושלם תשובות לכל פרט ופרט, ובו בזמן חיבר את "איגרת הסמיכה" שנועדה להביא את דבר חידוש הסמיכה בפני החכמים בכתב, ובסופה של האיגרת הוא הודיע על סמיכתם של ארבעת החכמים הנ"ל.

באותה העת יצא רבי יעקב את ארץ־ישראל, ועל זה הוא כתב: "וסמכו לי אני הצעיר באלפי יעקב בירב, ואחר שעברו כמו ב' או ג' חודשים כמעט שח"ו [=שחס ושלום] היה קורה לי כמו שקרה לרבי יהודה בן בבא ז"ל (סנהדרין יד ע"א), שקמו שני מלשינים עלי, על לא חמס בכפי, ישלם להם השם פעלם הרע, והוצרכתי לצאת חוצה לארץ"[55].

---

53 א' דוד (ראה הע' 4), עמ' 149 ; י' כץ (ראה הע' 48), עמ' 225-227.

54 כאשר אין מחדשים את החודש במועדו, הרי שהמועדים יפלו בתאריכים אחרים, ועלולים אפוא להיכשל בעניינים הללו.

55 שו"ת הרלב"ח, דף רפז ע"ד.

יש שטוענים, שגרמו לבריחתו הפרנסים התקיפים, שרדפו אותו על שהביע את דעתו הגלויה נגד נסיונם להטיל מסים וארנוניות על תלמידי חכמים בניגוד לדין תורה, ואף נלחם בהם בנושא זה. ויש שטוענים, שטענו נגדו, שהוא מורד במלכות, מאחר שהוא מבקש לחדש את הסנהדרין. ואולם אין זה נראה, שהרי רבי יעקב ברח לדמשק, שגם היא הייתה תחת השלטון העות׳מאני.

מדבריו של רבי יעקב עולה, שלפני בריחתו לדמשק החליט להסמיך את ארבעת תלמידיו הנ״ל מבלי להמתין לקבלת תשובתם של חכמי ירושלם, וייתכן שמעשה זה תרם להרחבת הפולמוס, שהפך מוויכוח הלכי לאש מחלוקת.

כל אותו הוויכוח נמשך כשנה אחת, בלא שחכמי חוץ יתערבו בו. מכל מקום, הסמוכים המשיכו להחזיק בתארם וגם לסמוך אחרים. רבי יוסף קארו סמך את רבי משה אלשיך, ורבי משה אלשיך סמך את רבי חיים ויטאל.

ואולם הסמוכים נמנעו מלמלא תפקיד שיפוטי חדש בתוקף סמיכתם. למשל, בית־דינו של המבי״ט, שהיה אחד הסמוכים, הוסיף לגבות קנס על יסוד תקנת הגאונים ולא בתוקף סמכותו של בית־דין מוסמך. הסמוכים אף לא ביקשו לעצמם סמכות הלכית בגלל סמיכותם, ותארם נותר תואר של כבוד בלבד ששום סמכות לא הייתה תלויה בו[56].

כתביו

ספר שאלות ותשובות חכמות בחוץ תרונה ברחובות, על הדין הישר הנה נצבות ועל האמת במשא ומתן באמונה נשגבות, ועל השלום להשקיט דברי ריבות, זאת ועוד גם לרבות שיטות ודרכי נתיבות, על מסכת קידושין כתובות כחטיבות... ה״ה הרב המוסמך כבוד מעלת מרנא ורבנא כמוהר״ר יעקב בירב תנוח נפשו בערבות... ויניציאה... בשנת תחיה לפ״ק [התכ״ג].

בראש הספר הקדמת המביא לבית־הדפוס, ר׳ שלמה בן משה ן׳ עזרא. הוא מציין, כי ראה את כתב־היד בידי אחד מצאצאי הרב, ״חכם משה בן להחכם השלם הדיין המצוין כמה״ר יצחק בירב זצ״ל״, ומאז חשב בלבו להדפיס את הספר. סייע לו במימון ההדפסה חכם יעקב בן רבי ידידיא בנו של רבי יעקב אבואלעפיה ״בן בתו של הגאון

56 י׳ כץ (ראה הע׳ 48), שם.

הרב המחבר זצוק"ל אשר אזר כגבור חלציו בהעתקה זאת בלא כסף ובלא מחיר".

כאשר הספר היה בתהליך ההעתקה, יצא המלב"ד לעיר מגנסיה לדבר מצוה, שם ראה בביתו של הרב אהרן לפפה כתב־יד, שיטה על מסכת קידושין מאת רבי יעקב בירב, והדפיס אותה בסוף ספר השאלות והתשובות[57]. לספר הקדים הסכמה הרב שלמה אלגאזי שבה כתב: "דַבָּר אחד לדורו מיוחד שבהדרו, צדיק יסוד עולם - גדול ורב בעצם ובתואר, כעצם השמים לטוהר".

ושני שלוחי צפת, רבי יהונתן גלאנטי ורבי משה פארידיש, שהביאו את כתב־היד מצפת כדי להביאו לדפוס, והם שהו באותה העת באיזמיר, כתבו בהקדמתם: "וממנו יצאה תורה ואורה לכל ישראל בארץ הצבי צפת תוב"ב שמה ישבו כסאות למשפט רבה וקבץ פועלים לתורה והרחיב גבולו בתלמידים כלם תחכמונים ושרי אלפים יושבי על מדין ומורי הוראה בישראל".

הרב בעל "קורא הדורות", רבי דוד קונפורטי, כתב שרבי יעקב בירב כתב פסקים רבים לשואלים ממנו שאלות מכל פינות העולם, וגם סוגיות והוויות על התלמוד (שם לב ע"ב), ואולם מכל "הפסקים הרבים" הללו נותרו בשו"ת זה רק נ"ח תשובות.

אחרי תשובה סי' נח הדפיס המלב"ד שם תשובות מרבי יוסף פאסי (סי' נט, ס), רבי מאיר הלוי (גם הוא סי' ס), רבי ברוך אליקים ורדב"ז (סי' נח, סא), רבי יוסף פאסי (סי' נט, ס), רבי ברוך אליקים (סי' ס), רבי יוסף אישקפה, רבי שלמה אלגאזי ורבי יצחק נסים ן גאמיל (כולם סי' סב) וכתב: "ועוד היו בתוך הספר הלז הרבה תשובות מהגאון הרב המוסמך המחבר זצוק"ל שכבר נדפסו בתוך ספר תשובות של הרב הגדול המוסמך מוהרר"ם מטראני זצוק"ל, תלמידו של הרב הגאון המחבר, ומפחד ההוצאה לא רציתי להעתיקן כאן בזה הספר".

דהיינו, בעבר, בעת הוצאת המהדורה הראשונה של התשובות, נמנעו מלהדפיס בשו"ת

---

57 השאר נדפס על־ידי מיכל רבינוביץ מתוך כתב־יד בספר היובל לד"ר ב"מ לוין, הרב י"ל הכהן מימון (עורך), ירושלים ת"ש. חידושים על מסכת קידושין משל רבי יעקב יצאו לאור בירושלם בשנת התשי"ח ושוב, שם, בשנת התש"ל. הרב מימון משער (שם), כי השיטה למסכת קידושין לא נכתבה על־ידי מהר"י בירב עצמו, אלא על־ידי אחד מתלמידי ישיבתו המזכיר לא פעם אחת בשיטה זו: "מה דאתחוור במתיבתא" (כז ע"ב) או "מה שאמרו במתיבתא" (לו ע"א), וכן "והחכם אמר שמירה אחרת ואיני זוכר" (סב ע"ב), או "כך אמר החכם ולא אתחוויר לי" וכו'. בשיטה זו מביא רבי יעקב מפירושי ראב"ד לקידושין ועוד רבים מפירושי הראשונים שאינם בידינו, ומזכיר שמותיהם של חכמים שאינם ידועים לנו.

ר״י בירב את כל תשובותיו, והדפיסו רק את אלה שהיו בזמנו בכתב־יד[58].

כוחו של רבי יעקב בירב מתבטא בתשובותיו. בדרך כלל תשובותיו קצרות, ולעתים התשובה אף קצרה מן השאלה[59], ואפילו בדברים חמורים שלא היו מתירים אלא ״שלושה מבעלי ההוראה״, בענייני עריות. למשל, בשאלה סי׳ מד (עמ׳ פא) נשאל הרב בעניין גיורת קטנה שנישאה לגר, וברח, ומיד מיאנה בו. לאחר מכן שב אליה וישב עמה ושוב ברח. האם צריכה גט פיטורין, או האם פנויה היא? תשובת הרב: ״האשה הזאת מותרת להנשא וזה דבר ברור ואין צריך להאריך בזה, כי דבר פשוט הוא״.

דרשותיו

עד שהגיע רבי יעקב בירב לצפת, עבר במקומות רבים, וגם בצפת לא ישב בתחילה ישיבת קבע, כאמור, והתיישב בה לצמיתות ודרש בה ברבים רק בשנת הרצ״ה (1535).

ניתן לחלק את היצירה הדרשנית בצפת לרבדים מספר:

1. רבי יעקב בירב
2. המבי״ט, מרן רבי יוסף קארו, רבי יוסף סאגיש, רבי ישראל די קוריאל
3. רבי שלמה אלקבץ
4. רבי אלישע גאליקו, רבי משה נג׳ארה, רבי משה גלאנטי, רבי משה אלשיך
5. רבי שמואל אריפול, רבי חיים ויטאל, רבי שמואל די אוזידה.

מכיוון שרבי יעקב היה תלמידו המובהק של רבי יצחק אבוהב, בעל ספר הדרושים ״נחל פישון״ (קושטא רצ״ח), אפשר שיש לראות בו ברבי יעקב את החוליה המקשרת בין

---

58 בשנת התשמ״ח הוציא מכון ״תפארת התורה״, ירושלם, מהדורה חדשה של ספר השו״ת שלרבי יעקב בירב ובה מראה־מקומות לש״ס, לרמב״ם ולשאר ספרי ראשונים ואחרונים המובאים על־ידי הרב המחבר, מפתחות, מבוא - כתוב בידי הרב בצלאל לנדוי - ובו תולדות המחבר, והעיקר - עשרים תשובות נוספות, לפי הפירוט הבא: שתי תשובות מכתב־יד, ארבע תשובות מתוך שו״ת מהרלב״ח (הסימנים כו, כז, קיא וקיג שם) וגם ״קונטרס הסמיכה״ המודפס בסוף שו״ת מהרלב״ח; תשובה מתוך שו״ת רבי אליהו מזרחי (סימן עו שם); תריסר תשובות מתוך שו״ת המבי״ט (סימנים יז, יח, מד, מה, מו, מז, נ, פט, קג ורמז מחלק א׳ וסי׳ ריא מחלק ב שם); תשובה אחת מתוך שו״ת ״אבקת רוכל״ למרן רבי יוסף קארו (סי׳ יא שם). תשובות רבות של מהר״י בירב המוזכרות בשו״תים אחרים מצוינים אצל רא״ל פרומקין, ״תולדות חכמי ירושלים״, ח״א, ירושלים תרפ״ח, עמ׳ 55-56.

59 ראה תשובה כב.

הדרשנות הספרדית לבין זו שהייתה מקובלת בצפת קודם בואו לשם, אף־על פי שהמעט שהגיע לידינו מיצירתו בתחום זה הוא מצומצם בהיקפו, ואף אין אנו יודעים בוודאות, אם שלו הוא, ודאי שלא היפנה את כוחו לאפיק זה, כפי שעשה, למשל, רבי שמואל די אוזידה.

דרשותיו של רבי יעקב בירב מפוזרות בספרים שונים וגם בכתבי־יד:

א. "מקרא קודש" לר' יחיאל דימונטילץ (ויניציאה שמ"ה), ובו שני דרושים שלו - האחד, "מאמר מהרב כמהר"ר יעקב בירב זלה"ה" (שם, כח ע"א-ע"ב) והשני - מאמר ל"מתן תורה" (שם, כח ע"ב - ל ע"א).

ב. "אור צדיקים" לרבי משה בר' שבתי (שאלוניקי תקנ"ט). בספר זה מצויים ביאורים לשלושה פסוקים מפרשת כי תשא, שבסיומם מצוין "ע"כ מהרי"ב ז"ל" (שם, כד ע"ב).

ג. "ליקוטי שושנים" לר' דוד ן' הין[60] (ויניציאה שס"ב), ראה שם דף ג ע"א - ו ע"א.

העובדה שאין קשר בין קבצי הדרשות שבהם מופיעים דברי רבי יעקב, מראה שככל הנראה לא הירבה לעסוק בדרשות. המצוי לפנינו - מאמרים דרשניים קצרים שנרשמו על־ידי הדרשן לפני הדרשה או אחריה, או על־ידי תלמידיו או מאזיניו - משקף את פירושיו ודרושיו של רבי יעקב ומהוה שלב מוקדם, אם לא ראשון, בהתפתחותה של ספרות הדרוש בצפת, ויש בהם אפוא משום המשך היצירה שבספרד[61].

פירושו לס' "משנה תורה" לרמב"ם[62]

את פירושו לרמב"ם מזכיר רבי יעקב בירב בעצמו באחת מתשובותיו: "ואף על פי שאני טרוד עם התלמידים ועם זה החיבור שאני עושה על הרמב"ם ז"ל" (שו"ת מהר"י בירב

60 מרדכי פכטר, "ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז ומערכת רעיונותיה העיקריים", ירושלם תשל"ו, עמ' 91-93, 315.

61 על הספרים יהושע, ישעיהו, ירמיה, יחזקאל והושע. וראה א' שטראוס (ראה הע' 5), עמ' 473-474 והערה 28 שם, המציין את כל המקומות שבהם מצויים פירושים ודרשות של רבי יעקב בירב.

62 על־פי הרב י"ל הכהן מימון, "פירושו של מהר"י בירב על הרמב"ם", בתוך: "הר"מ במז"ל", ערוך ומסודר למלאת שבע מאות וחמישים שנה לפטירת הרב רבנו משה בן מימון זכרונו לברכה, עורך (הנ"ל), ירושלם תשט"ו, עמ' פא־קסד. במאמר זה מפרסם הרב מימון מפירושיו של רבי יעקב בירב על "משנת תורה" לרמב"ם שנמצאו בספריית קימברידג'.

סימן מט). ותלמידו, הרב המבי"ט, כתב באחת מתשובותיו (שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' קעד) העוסקת בהלכות נזירות (דף פג ע"א): "ומורנו הרב כמה"ר יעקב בירב זלה"ה כתב בפי' הלכות נזירות...".

את הפירוש מזכיר גם תלמידו מרן רבי יוסף קארו, בחיבורו "כסף משנה", ומביא ממנו שני ביאורים, האחד בהלכות שבת (פ"ד הל"ט) ואחר בהלכות שגגות (פי"א הלי"א). ואף רבי דוד קונפורטי, בעל "קורא הדורות", מזכירו (דף לב ע"ב)[63].

בשער כתב־היד של הפירוש נאמר:

"בית יעקב לכו ונלכה בי"ה זה יקרא בשם יעקב, ספר שם יעקב זלה"ה, והוא פי' נאה ונחמד מהרב מורנו כמוהר"ר יעקב בירב זלה"ה על ספר משנה תורה להרמב"ם ז"ל, וגם קצת פי' ממוהר"ר לוי בן חביב ז"ל ועוד ממחבר אשר לא נודע שמו, ממה שחסר מהרב מגיד משנה זכרו לחיי הע"ה פה מצרים וע"א אשר חנן אלקים את עבדו יצחק לוי"[64].

חיבורו זה של מהר"י בירב הוא על המקומות שבעל "מגיד משנה" לא פירשם:

א. בספר מדע, בהלכות יסודי התורה, דעות, תלמוד תורה, עבודה זרה, הלכות תשובה;
ב. בספר אהבה, בהלכות קריאת שמע, תפילה וברכות כהנים, תפילין, מזוזה, ספר תורה, ציצית, ברכות, מילה;
ג. בספר זמנים, בהלכות שבת, שקלים;
ד. בספר נשים, בהלכות נערה בתולה, יבום וחליצה;
ה. בספר קדושה, בהלכות מאכלות אסורות, שחיטה;
ו. בספר הפלאה, בהלכות שבועות, נדרים, נזירות, ערכין וחרמין;
ז. בספר זרעים, בהלכות מתנות עניים, תרומות, כלאים, שמיטה ויובל.

חלקו האחרון של כתב־היד נקרא "דרך הקודש" והוא על הל' קידוש החודש.

---

63 רא"ל פרומקין (ראה הע' 58) כותב (שם): "...ובמודעה אחת של כתובות ידות שראיתי בירושלים, מובא קובץ גדול מהרב הנזכר על כל ד' (לכאורה צ"ל י"ד) חלקי הרמב"ם".

64 המעתיק הוסיף גם את פרושיהם של רדב"ז ושל רלב"ח, כנראה במקומות שרבי יעקב לא נדרש להם או שנערכו מכתב־היד שהיה לפניו.

פטירתו

בשו"ת המבי"ט (ח"א סי' קג) מובא:

"נשאלה להרב הגדול כמה"ר יעקב בירב ז"ל ולא הספיק להשלימה עד שנתבקש בישיבה של מעלה ליל שבת ר"ח אייר שנת אש"ה, והשלמתיה אני מבי"ט".

ציון השנה אש"ה עורר מחלוקת בין החוקרים. יש שאומרים, שהכוונה היא לשנת הש"ו (1546)[65], ויש שמוכיחים כי כבר בשנת הש"ב (1542) לא היה מהר"י בירב בין החיים[66], ולכן הם סבורים שנפטר בשנת הש"א (1541)[67].

צאצאיו

נראה שלרבי יעקב בירב נולדו שלושה בנים ובת - שני בנים ששמם אהרן ואברהם, ובן נוסף ובת ששמם אינו ידוע לנו.

בנו רבי אברהם היו חברו של הרב המבי"ט ולמד יחד עמו אצל רבי יעקב. רבי אברהם היה תלמיד־חכם ונודע בקרב חכמי זמנו. הסכים עם המבי"ט בכמה פסקים. באחת מתשובות המבי"ט חתם: "המר והנאנח אברהם בן לאדוני הרב כמהר"ר יעקב בירב"[68].

בנו של רבי אברהם הוא רבי משה, מחכמי צפת במחצית השנייה של המאה ה־טז. במשך תקופה מסוימת, לפני שנת הש"ם (1580), התגורר במצרים, שם היו לו עסקי חכירה. הוא הוסמך על־ידי אחיו, רבי יעקב בירב השני, בעשור האחרון למאה ה־טז[69].

בנו השני של רבי אברהם הוא רבי יעקב, מחכמי צפת החשובים במחצית השנייה של

---

65 דוד תמר, "עוללות צפת", בתוך: "תרביץ" כה (תשט"ז), עמ' 98-99.

66 ח"ז דמיטרובסקי, "ויכוח שעבר בין מרן יוסף קארו והמבי"ט", בתוך: "ספונות" ו (תשכ"ב), עמ' קיח-קיט.

67 ד"ר אברהם דוד מציין מקור נוסף שלפיו רבי יעקב בירב לא היה בין החיים בשנת הש"ד (1544), ולכן המסקנה היא שרבי יעקב בירב נפטר בר"ח אייר ש"א (1541). ראה מאמרו "לבירור שנת פטירתו של רבי יעקב בירב", בתוך: "עלי ספר", יב (תשמ"ו), שלמה זלמן הבלין (עורך), רמת-גן תשמ"ו, עמ' 132.

68 מ"ד גאון (ראה הע' 27), עמ' 144.

69 א' דוד (ראה הע' 4), עמ' 197 וראה גם ש' שטובר, "על דבר המוכסין אשר במצרים", בתוך: ,פעמים" 38, ירושלים תשמ"ט וראה גם שו"ת המבי"ט ח"ג, סי' כט.

המאה ה־טז, תלמידו של רבי יוסף קארו, ואחד מחמשת הנסמכים על־ידיו. הוא עצמו הסמיך שבעה חכמים - רבי משה גלאנטי, רבי אלעזר אזכרי, רבי משה בירב, הוא אחיו, רבי אברהם גבריאל, רבי יום טוב צהלון, רבי חייא רופא, רבי יעקב אבולעפיה. נפטר בסביבות שנת השנ"ט (1599)[70], ובימיו חדלו לסמוך.

בנו של רבי יעקב בירב השני הוא ר' אהרן בירב. חי במצרים בשנת ה"ת לערך. עליו כתב בעל "קורא הדורות", ר' דוד קונפורטי, שהיה "חכם וחסיד ומחזיק ידי תורה ולומדיה"[71].

בנו השני של רבי יעקב בירב הראשון הוא רבי אהרן. היה גיסו של רבי יהודה בר' יעקב אבולעפיה ולהם היה סכסוך על עזבון, שהותיר רבי יעקב בירב לאחר מותו, רכוש שהיה הקדש[72]. רבי אהרן עמד בראש ישיבה בצפת ונזכר בשו"ת "אבקת רוכל" (סי' קכד).

בן אחר ממשפחה זו הוא רבי חיים בירב, חתנו של רבי חיים אבולעפיה, מחדש היישוב היהודי בטבריה, שחיבר את הספר "זמרת הארץ", מנטובה תק"ה[73].

בתו של רבי יעקב היא אשתו של רבי יעקב אבולעפיה מדמשק, שאף הוא הוסמך.

---

70 א' דוד (ראה הע' 4), עמ' 182 ; מ"ד גאון (ראה הע' 27), עמ' 147.

71 מ"ד גאון (ראה הע' 27), עמ' 144.

72 א' דוד (ראה הע' 4), עמ' 180.

73 מ"ד גאון (ראה הע' 27), עמ' 147.

נספח

ליקוטים מספר השאלות והתשובות של רבי יעקב בירב

(א) העלאת נפטר בחו"ל לקבורה בארץ־ישראל

סי' לח (עמ' סג)[1]

ומה ששאלת דהאי צורבא מרבנן[2] דנח נפשיה[3] בחוץ לארץ ולא פקיד[4] (להעלותיה) [להעלותו] לארץ־ישראל אם הוא יפה להעלותו אם לאו, דכיון דלא פקיד שמעינא דלא סבירא ליה[5], והא אלו לא סבירא ליה[6] לא עבדינן ליה מאי דלא סבירא ליה, ע"כ.

תשובה: מזה הצד שכתבת דכיון דלא פקיד דילמא משום דלא ס"ל [=סבירא ליה] כבר ידעת דאמרינן בכמה דוכתי בתלמודא[7] דילמא מלאך המות אנסיה[8] ולא היה לו פנאי לאפקודי[9]. אבל איכא מילתא אחריתי[10] שאמרו בזוהר דהאי דמית בחוץ לארץ ומעלין אותו לארץ־ישראל, עליו הכתוב אומר [ירמיה ב, ז] ותבואו ותטמאו את ארצי. ועם כל זה כיון שרוב החכמים והצדיקים ורובא דעלמא מתאוים שיעלו עצמותיהם לארץ־ישראל, אנן סהדי דניחא ליה[11] לההוא צורבא מרבנן דנח נפשיה בחוצה לארץ שיעלו עצמותיו לארץ־ישראל. והא דלא פקיד או משום דתקיף ליה עלמא או משום שלא רצה להטריח לבניו. והנה בזמן הנזיר כמה"ר יצחק שולל ז"ל, בהיותי במצרים, נשאנו ונתנו בדבר הזה, מפני שהנכבד כמה"ר נתן שולאל לא צוה שיעלו אותו לארץ־ישראל. ומסקנא בינינו היתה שיעלו אותו, וכן נעשה והעלוהו [לקבורה

---

1 על־פי מהדורת "תפארת התורה", ירושלם תשמ"ח.

2 תלמיד־חכם.

3 שנפטר.

4 ציוה.

5 מכיוון שלא ציוה, הבנו שאינו חפץ בכך.

6 והרי אִלו לא היה חפץ, לא היינו עושים לו מה שאינו חפץ.

7 שאומרים בכמה מקומות בתלמוד.

8 אנסו.

9 לצוות.

10 ישנו דבר אחר.

11 אנו מעידים שנוח לו.

בארץ-ישראל]. על כן אחלה עליך שתכתוב לי באורך מכל העניינים העוברים שם. המזומן לכבודך יעקב בירב.

(ב) מעלילות גירוש ספרד

סי׳ לט (עמ׳ סד)

שאלה: ראובן שהיה בפורטוגל בשעת השמד ונאנס בתוך שאר האנוסים והלך לפלאנדיש[12] באותו הזמן, ולקח (אחד) מבנות הארץ הערלים אשה אחת וילדה לו בן, ואחר זה הניח הגויה אשר לקח שהיתה בחזקת בנות הארץ הערלים הגוים שלא רצתה לבא להתגייר אלא לישב בתוך עמה ומולדתה. אחר זמן ברח ראובן מתחת אותו המלכות ובא לתוגרמא ואותו בן הנולד ממנה הביאו עמו להתגייר, ונשא ראובן אשה אחת מבנות ישראל הכשרות (כהלכה) [כהלכות] גוברין יהודאין בחופה וקידושין וילדה לו בנים ובנות, ולאחר זמן מת בן אותה הפילגש הנכרית והניח בנות מאשה יהודית שהיתה נשואה לו בחופה וקידושין, ואחר זה מת ראובן. ובאות עתה בנות בן הפלגש הנכרית ורוצות ליקח חלק עם בני היהודית בתוך ירושת אביהם. ובני היהודים אומרים שאין להן חלק ונחלה עמהם בזאת הנחלה שאביהם היה בן אשה אחרת ממשפחת גוים גמורים ששם לקחה בחזקה שהיתה גויה גמורה, והדבר פשוט שהבן הבא מן הגויה אינו בנו ואין לו קורבה לא עמו לא עם בניו וה״ל [=והוי ליה] כגר גמור בן גוי וגויה...

תשובה: הדין עם בני היהודית שאין לבן הפילגש הגויה חלק ונחלה עמהם...

(ג) ירושת מקום בבית־הכנסת

סי׳ נ (עמ׳ צא)

שאלה: ראובן שנפטר לבית עולמו והניח בן והיה לו מקום בבית הכנסת נחלת אבותיו, וגם ראובן הנפטר ישב בו יותר משששים שנה, ובא הבן היורש להחזיק במקום אבותיו

12 שם מקום.

ולישב בו כאדם המחזיק בשלו, ובא לוי וערער עליו שלא ישב באותו מקום, מפני שהוא זקן יותר ממנו ואין ראוי לישב הוא למעלה ממנו.

תשובה: אין בדברי המערער כלום, ואע"ג דהוי מצות עשה לכבד את הזקנים ולהדר פניהם, שנאמר [ויקרא יט, לב] מפני שיבה תקום, היינו בדבר שאין בו חסרון כיס, אבל בדבר שיש בו חסרון כיס כי הכא, שהוא רוצה ליקח מקומו, ירושה שהורישו אביו, לאו כל כמיניה...

ובסיום: אין הפרש בין מקומות של בית הכנסת ולכל אחד ואחד משאר נכסים... וילך היורש ויחזיק במקום נחלת אבותיו, ויקיים על עצמו תחת אבותיך יהיו בניך [תהלים מה, יז].

(ד) ועוד בענייני ירושה

סי' ז (עמ' יט)

שאלה: ראובן שבא ממדינת הים לחאלב ואין לו אשה, גם בן אין לו ולא קרובין ידועין אצלנו, והלך אצל שמעון הדר בחאלב, ואמר לו, בבקשה ממך שתקח לי זה הפקדון שלי בביתך. ובין כך ובין כך חלה ראובן ומת. ושאלת להעמידך על דעתי, מה נעשה מאותו הפקדון כיון שאין לו יורשים ידועים בעולם, אם יתן אותו לבית דין או אם יעכב אותו הפקדון בידו.

תשובה: שמעון חייב לשמור הפקדון עד שיבא איזה יורש, שאי אפשר לבר ישראל שאין לו יורש עד יעקב אבינו, כדאמרינן בגמרא בכמה דוכתי[13] [ב"ק קט ע"א] הביאוהו על אותו פסוק [במדבר ה, ח] "ואם אין לאיש גואל להשיב האשם אליו", וכי אפשר שאין לו יורשים עד יעקב אבינו וכו', נראה שאי אפשר שלא יהיה לבר ישראל יורש עד יעקב אבינו. לפיכך אין לך אדם מישראל שאין לו יורשים.

---

13 בכמה מקומות.

(ה) החזקת ישיבה בארץ־ישראל

סי׳ לו (עמ׳ סא)

שאלה: שאלת הנעלה כה״ר שלמה ן׳ יקר יצ״ו, שיש בידך מעות שהתנדרת לישיבת ירושלם ע״ה תוב״ב [=עיר ה׳, תבנה ותכונן במהרה בימינו] הפרות [=הפירות] לישיבה והקרן קיים לעולם, ושנתת מהם קצת מעות לכ״ר [=לכבוד רבי] יעקב נארבונא ואחיו, והתנאי ביניכם שיהיו קרובים לשכר ורחוקים להפסד, ושאחר שנתנו ונשאו במעות הנז[כרים] לא רצו לתת מה שהרויחו להקדש, אחר שנשבעו שבועה חמורה שיתנו מנה יפה ממה שירויחו להקדש וכמו שהוא כתוב בשטר ששלחתם, ורצית להודיעך דעתי אם יכופו אותו שיקיימו שבועתם ויתנו מהריוח מנה יפה לצורך התלמידים של הישיבה הנז[כרת], ואמרת שכבר עשיתם עמהם קצבה ממה שהרויחו ואחר זה לא רצו ליתן אותה הקצבה שנדבו ליתן, זהו כונת שאלתך.

פסיקת הרב: חייבים לתת כפי שבועתם, ואם לא - יכריזו עלידהם ברבים.

(ו) הקהילה היהודית בדמשק - רבי יעקב בדמשק

סי׳ לג (עמ׳ נו-נז)

ידוע לכ״ת [=לכבוד תורתם] חכמי צפת תוב״ב, איך באלו הימים שעברו בעוונותינו קם פה דמשק מחלוקת גדול בין קצת אנשים ונפל ביניהם מלשינות והפסד ממון, ומצד פחדי לא אהיה נשרף באש המחלוקת שהיה ביניהם הסכמתי לילך עם בני ואשתי לגובאר[14]. ויען שבתחילת בואי פה דמשק מצאתי אלו הקהלות הספרדים ג׳ בתי כנסיות, וגם היה רצונם מפני המחלוקת לחדש בתי כנסיות אחרות כמו שבפועל עשו בית הכנסת אחר[15], ובראותי גודל המחלוקת שהיה ביניהם התרשלתי להכניס עצמי ביניהם. ומחמת הצעקות שהיה בשוקים וברחובות ממעוט הסדר שהיה בקהל, אמרתי אל לבי אשתדל לעשות מה שעלי אולי יסכים ה׳ על־ידי, ומיד הלכתי לג׳ בתי כנסיות שיש כאן והתריתי באנשי הקהל הספרדים שיתקבצו שם במקום אחד וכן עשו, ונתנו

14 מקום הסמוך לדמשק, מחוץ לעיר.

15 בגלל סכסוך בקהילה, אחדים מבני הקהילה הקימו בתי־כנסת חדשים.

רשות לקצת אנשים עמי שנתקן כל מה שנראה וכל מה שנעשה יהיה עשוי, ובחושבני שיהיה כך האמת, מיד עשינו הסכמה אחת וזה לשונה: יען שראו כל הנזכרים לעיל שקיום הק"ק [=הקהילה קדושה] יצ"ו ותקונו היה תלוי בזה הדבר, הסכימו כלם והטילו חרם בס"ת [=בספר תורה] בחיק לזמן ג' שנים שכל הספרדים שבאו ממלכות אדום זולת האסקלים[16] יצ"ו כולם יהיו חייבים להתפלל בקביעות בב"ה [=בבית־הכנסת] הכותיב[17] הידוע אשר פה דמשק, ולא יהיו רשאין להתפלל בקביעות בשום בית כנסת אחר אלא בכותיב הנז"ל, כל זמן הנזכר, אשר ישנו פה ואשר איננו פה[18] שיבוא מכאן ואילך יהיה בכלל זאת התקנה ולא יהיו רשאים לבטל בשום צד זאת התקנה קודם הזמן אם לא יהיה בהסכמת כולם. אבל אם יהיה איזה מערער, לא יהיו רשאים לבטלה. שבזה הענין [אין] אנו הולכים אחר הרוב, ואפילו אחד יכול לערער ולעכב שלא יבטלוה, וכל מי שלא יקים זאת ההסכמה, יתנהג עמו כדין מוחרם ומנודה לשמים ולבריות, ויהיה מובדל מעדת ישראל בכל מיני הרחקות. וכל אלו החומרות החמירו והסכימו בהם כל הנזכר לפי שנראה שקיום הק"ק יצ"ו היה תלוי בזה, ולפיכך העובר על זאת ההסכמה הנזכרת מעכשיו הוא בחומרות הנזכרות, והק"ק יצ"ו חייבים לנהוג עמו כעם מי שעובר עלידהם, עכ"ל. וזאת ההסכמה היתה ביום ר"ח מנחם [אב] והיו במעמד הזה כשקבלוה עליהם כמו כ"ו אנשים... וכשהגיע שבת נחמו והכרזנו ההסכמה, קם מחלוקת גדול בין הקהילות ונמשך המחלוקת יותר מחדש ימים. וכשראינו המחלוקת בין הקהילות חזרנו להתקבץ וקיימנו ההסכמה עם ההסכמות האחרות, וזאת ההסכמה עם ההסכמות אחרות, וזאת ההסכמה האחרונה היתה בליל ד' ט' ימים לחודש אלול, וכתב בה שבזה הקיבוץ נשאו ונתנו בעניין ההסכמות לראות אם יש איזו הסכמה שצריך לבטלה מפני צרכי שלום ולקיים ההסכמות, שכפי הדין והשלום אין ראוי לבטלה ומה שעלתה בהסכמתם וקבלו עליהם נדוי לדעת המקום ברוך הוא ולדעת הנשבעים באמת וכל אחד לדעת חברו ולקיום עליהם כל התקנות שעשו מקודם לכן, ואלו הן שמזמן שבת נחמו שעבר מהשנה הנז"ל עד סוף שתי שנים שאינו רשאי שום ספרדי וכל אותם שבאו ממלכיות הנוצרים חוץ מהאסקלים להתפלל בקביעות בשום בית הכנסת כי אם בבית הכנסת הגדולה הנקראת כותיב אשר בדמשק, כאשר הוא

16 בני סיציליה.

17 הכותאב - תלמוד תורה.

18 כל אדם.

כתוב באורך מסופר הק״ק יצ״ו ע״כ. ובזאת ההסכמה כתוב בה וכל איזה ספק שיהיה בזאת ההסכמה הכתובה למעלה הכל יהיה כפי ראות החכם כמה״ר יעקב בירב נר״ו, לפי שכולם נתנו לו רשות שיתקן כל הנזכר לעיל...

(ז) מנהג דמשק ומנהג טוליטולה

מתוך: שו״ת מהרי״ט, ח״א, שאלה פט

שאלה: ילמדנו רבי[נו] הנגיד יצ״ו: ראובן נשא אשה והכניסה עמה בנדוניא בגדים ותכשיטי׳[ם] ומעו׳[ת] מדודים, וקבלם על עצמו כנכסי צאן ברזל והכתוב׳[ה] כפי מנהג טוליטול׳[ה] ומת׳[ה] האש׳[ה] בלי זרע של קיימ׳[א] וחיי למר ולרבנן שבתק[?] ובא לחלו׳[ק] הבעל נכסי הנדוני׳[ה] עם יורשי האש׳[ה] ואומ׳[רים] כי אין לו ליתן מהמעו׳[ת] שקבל דבר שכב׳[ר] אכלם עם אשתו וחכם בעיניו מסייע אותו, ילמדנו רבינו הדין עם מי בארוכ׳[ה] ולא בקצרה, כדי להוצי׳[א] דבר לאמתו ואל יצא משפט מעוקל ח״ו ושלו׳[ם] שלו׳[ם] רב למר׳[נו] ורבנ׳[ו] יצ״ו. נאם תולע׳[ת] ולא איש משתחוה מרחוק כדת וכחוק שלמה ן׳ אלזובן.

תשובה: דע שמנהג דמשק ומנהג טוליטולה אין הפרש ביניה׳[ם]. ואם יש הפרש הוא מעט, ומה שאנחנו עושי׳[ם] כפי מנהג טוליטול׳[ה] וכפי מנהג דמש׳[ק] לענין המעו׳[ת] הנכנסי׳[ם] בתור׳[ת] נדוני׳[ה] ונכסי צאן ברזל הו׳[א] זה שמשביעין את הבעל אם נאבדו כל המעו׳[ת] שהיו לו ושהכניס׳[ה] עמו אשתו ושלא נשאר לו לא הם ולא חלופיהם ולא חלופי חלופיהם אלא שנאבדו לגמרי ואז הוא פטו׳[ר] מלהחזי׳[ר] כלו׳[ם] כיון שלא נשא׳[ר] לו לא הם ולא חלופיה׳[ם] ולא חלופי חלופיה׳[ם] כמו שעושין לשאר נכסי הנדוני׳[ה] של צאן ברזל כפי התקנה שמה שנשאר בעין הוא שצריך לחלוק עם יורשי׳[ה] ואם הפסי׳[ד] חלק ממה שהי׳[ה] לו ינכה כפי ערך מהמעו׳[ת] של נכסי צאן ברזל, דרך משל אם היה לו מאתי׳[ם] קרן ומאה מנכסי צאן ברזל ינכה שליש ממה שהפסי׳[ד] והשא׳[ר] יחלו׳[ק] עם יורשי׳[ה] וכן על זה הדרך, אבל אם השביח אינו צריך להחזיר אלא חצי הסך שקבל, והיתרון הוא לפי שאם הותירו הותירו לו, זהו הדין כפי לשון התקנה ואין צריך לפנים. ואי לא ציית דינא תכתבו אלינו ואנחנו נייסר אותו נאם יעקב בירב.

מרן רבנו יוסף קארו

שום חכם מחכמי ישראל מלבד מרן רבי יוסף קארו זכה בתואר "מרן". ואכן, מרן נודע בשערים כגדול הפוסקים האחרונים, ומאז גירוש ספרד ועד היום לא קם רב בישראל שנתפרסם כמוהו, ושהשפעתו על עיצוב דמותו של העם היהודי הייתה מכרעת כשלו. ספרו "שולחן ערוך" נמנה עם הספרים הנפוצים ביותר בעם ישראל, וכל יהודי ההולך במסורת שהנחילו לו אבותיו, מכוון את אורחותיו על פיו. אף רמ"א שהוסיף על "שולחן ערוך" את הערותיו-הגהותיו, אף כי לעתים חלק עליו, קרא לו: "נשיא אלקים בתוכנו... אשר מימיו אנו שותים"[1].

הולדתו וראשית לימודו

רבי יוסף בן רבי אפרים ובואינה קארו נולד בשנת הרמ"ח (1488)[2] בחצי האי האיברי[3].

יש לשער שבעקבות הגירוש מספרד בשנת הרנ"ב (1492) ומפורטוגל בשנת הרנ"ז (1497) נדדה המשפחה במקומות שונים בארצות אגן הים התיכון, כפי שעשו כל המגורשים באותה התקופה. משפחתו של מרן הגיעה למצרים ושהתה שם כעשר שנים[4], ולפרנסתו ולפרנסת אנשי ביתו עסק מרן באותה העת במסחר במרגליות.

בשנת הרפ"ב (1522) אנו מוצאים את מרן באדריאנופול שבתורכיה[5], שם החל בכתיבת

---

1 שו"ת הרמ"א, סי' מח; בצלאל לנדוי, "לתולדות מרן רבי יוסף קארו", בתוך: "ספר רבי יוסף קארו, עיונים ומחקרים במשנת מרן בעל השלחן ערוך", ד"ר יצחק רפאל (עורך), ירושלים תשכ"ט, עמ' יט. וראה גם צבי ורבלובסקי, "ר' יוסף קארו, בעל הלכה ומקובל", ירושלים תשנ"ו, פרק המבוא, עמ' 15-21.

2 ראה: ב' לנדוי (ראה הע' 1), עמ' יט; אברהם דוד, "עלייה והתיישבות בארץ ישראל במאה הט"ז", ירושלים תשנ"ג, עמ' 176. מרן נפטר בי"ג בניסן השל"ה (1575) בהיותו בן 87, משמע שנולד בשנת הרמ"ח (1488).

3 יש שמשערים, שמוצאו של מרן מן העיר טולידו שבספרד. א' דוד (ראה הע' 2), עמ' 176, מציין שנולד ככל הנראה בעיר פארו שבדרום-פורטוגל. וראה גם צ' ורבלובסקי (ראה הע' 1), עמ' 91-92.

4 א' דוד (ראה הע' 2), שם, עמ' 176. סברה זו צריכה ליתר ביסוס.

5 בסוף ביאורו "בית יוסף" לחלק חושן משפט של ארבעת "הטורים" הוא כותב: "אברך ה' אשר יעצני, ועד כה ברכני, להחל ולגמור הספר המפואר הזה, ביאור ארבעה טורים אשר קראתיו

חיבורו "בית יוסף". אחר כך נדד בערים אחרות באזור, ביניהן בניקופול (בולגריה) ובשאלוניקי. בניקופול לימד בישיבה עד שנת עלייתו לארץ־ישראל בשנת הרצ"ו (1536)[6]. מכיוון שלצורך כתיבת ספריו נזקק גם לספרים שלא היו בישיבת ניקופול, נאלץ לצאת מדי פעם משם ולבקש את החסר בקושטא או בשאלוניקי, שם מתו שני ילדיו באחת המגיפות שפקדו את העיר. במסגרת נדודים אלה פגש את רבי שלמה אלקבץ ואת שלמה מולכו, פגישות שהשפיעו מאוד על אישיותו.

רבותיו

בילדותו קיבל מרן תורה מפי אביו, רבי אפרים קארו, כדבריו ב"בית יוסף": "ומורי אבי מוהר"ר אפרים קארו ז"ל כתב, שמעתי שהטעם משום דכיון דקי"ל" וכו'[7]. ובמקום אחר: "ואבא מרי ז"ל היה אומר שאין להטות ראשו כלפי מטה, משום דהוי שלא כדרך גדילתו"[8].

לאחר פטירת אביו, ורבי יוסף עוד צעיר לימים, למד אצל דודו, אחי אביו, רבי יצחק, בעל "תולדות יצחק", כדבריו: "וכ"כ [=וכן כתב] מורי דודי מהר"ר יצחק קארו ז"ל בתשובה, והביא ראיה לדבר"[9].

אמנם בספריו מביא מרן שמועות שונות בשם שלושת חותניו, המכונים על ידו בתואר "מורי" - רבי חיים אלבלג, רבי יוסף סבע ורבי זכריה זאכשיל אשכנזי, אך נראה, כי קרא להם בתואר זה רק לשם כבוד, ומה גם שכאשר נפטרה עליו אשתו השנייה - היה זה

בית יוסף, כי התחלתיו באנדריאנופול שנת רפ"ב" (1522). ראה ב' לנדוי (ראה הע' 1), עמ' כא; צ' ורבלובסקי (ראה הע' 1), עמ' 93.

6 ב' לנדוי (ראה הע' 1), עמ' כא-כב; וראה גם: יצחק גולדברג, צבי שינובר, "רבי יוסף קארו, תולדותיו ומפעלו ההלכתי", ירושלים תשמ"ח, עמ' 18.

7 אורח חיים סי' צז, אות ב' (א) ד"ה ומ"ש רבינו.

8 שם, סי' תרנא, אות ט, ד"ה והנענוע הוא. וראה עוד שם שם סי' רמד אות ב, ד"ה ומ"ש רבינו: "וכן שמעתי שזקנו של אבא מורי בנה לו בית בקבלנות", ושם יו"ד סי' קמא אות ו, ד"ה כתב המרדכי: "וכתב עוד וכשהיה אבא מורי נער היו מציירים בבית הכנסת".

9 וראה עוד "בית יוסף" או"ח סי' לא אות ב, ד"ה וחולו של: "וכן כתב מורי דודי הר"ר יצחק קארו ז"ל בתשובה"; שם שם סי' שפב אות יח, ד"ה ומ"ש אם: "וכן כתב מורי דודי מהר"ר יצחק קארו זכרונו לברכה בתשובה" ושם שם, סי' שצא אות ב, ד"ה ומ"ש רבינו: "וכן הורה מורי דודי מהר"ר יצחק קארו זכרונו לברכה".

בשנת השכ"ד (1564) - כבר היה מרן לחכם בעל שם. נראה אפוא שאת עיקר תורתו למד מרן מאביו, רבי אפרים, וכאשר עלה לארץ־ישראל בשנת הרצ"ו (1536), קיבל על עצמו את מרותו של רבי יעקב בירב שלימדו תורה עוד בפורטוגל, אף כי כבר היה בעל שם בזכות עצמו, ועם זאת חלק עליו לעתים. מרן היה גם המוסמך הבכיר מבין ארבעת המוסמכים שנסמכו על־ידי רבי יעקב[10].

מרן הושפע במיוחד מדמותו של שלמה מולכו שהועלה על מוקד על קידוש ה' בשנת הרצ"ב (1532). שריפתו של שלמה מולכו השפיעה עליו מאוד, עד שהשתוקק למות על קידוש ה' כמוהו. כמו כן השפיע עליו הגאון המקובל רבי יוסף טיאטאצ'ק, שהיה מגדולי חכמי תורכיה באותה העת, ועמו נפגש בשאלוניקי.

עלייתו לארץ־ישראל[11]

בעשורים הראשונים של המאה ה־טז החלו רבים ממגורשי ספרד שהתיישבו בתורכיה, לעלות ולהתיישב בארץ־ישראל. תנועה זו נתחזקה בייחוד בעקבות הופעתו של שלמה מולכו בשערי צפת, איש שבדמותו באו לידי ביטוי השנאה לגלות והשאיפה לתחיית האומה הישראלית בארצה ואמונה בעתידה המזהיר.

אווירה זו השפיעה גם על מרן, בייחוד לאחר שרוח "המגיד" הופיעה בבית־מדרשו והכניסה בלבו הרהורים וכיסופים לעלות ולהתיישב בארץ־ישראל. "מגיד" זה המשפיע עליו בדברים המצוטטים על־ידיו ב"מגיד מישרים"[12]: "כל מחשבותיך יהיו תדיר בדברי

---

10 ראה ב' לנדוי (ראה הע' 1), עמ' כ. רבי משה מטראני כתב באחת מאגרותיו אל מרן: "זכור אזכירנו סוגיות חמורות שלמדנו בישיבת מורנו הרב ז"ל" [רבי יעקב בירב]. וראה א' דוד (ראה הע' 2), עמ' 136.

11 הרב י"ל הכהן מימון, "השלחן ערוך ונושאי כליו", בתוך: "רבי יוסף קארו" וכו' (ראה הע' 1), עמ' מב-מד.

12 רבי יוסף קארו, "מגיד מישרים", ירושלים תש"ם. על "ספר המגיד" ראה מאיר בניהו, "יוסף בחירי, מרן רבי יוסף קארו", ירושלים תשנ"א, עמ' שצג-תיב, שם הוא מציין את המחקרים שנכתבו על כתבי־היד והדפוסים השונים של הספר. חלקו הראשון של "ספר המגיד" (הוא ה"מגיד מישרים") נדפס בלובלין בשנת הת"ו (1646). וראה גם דוד תמר, מאמר מ"מגיד מישרים", בפירוש ר' אברהם גלאנטי לאיכה, בתוך: "ארשת, ספר־שנה לחקר הספר העברי", נפתלי בן מנחם, יצחק רפאל (עורכים), ירושלים תשי"ט, עמ' 473-478, ושם ביבליוגרפיה עניפה.

תורה, ולא תפסיק אפילו רגע ואזכך למיסק לארץ ישראל בשתא דא, ולהתייחדא תמן עם אורייתא, ולמיחדי תמיד עם חבריא ולהתעסקא באורייתא"[13].

וכן: "לא אעזבך ולא ארפך ולא אניחך עד אשר עשיתי את אשר דברתי לך... כי אזכך לעלות לארץ ישראל ולהתחבר שם עם החברים ולהרביץ תורה ולהעמיד תלמידים הרבה ולהשיב רבים מעון"[14].

ואמנם גברה בו במרן שאיפה "למיסק לארץ ישראל וללמוד וללמד", שאיפה לתורה ולארץ־ישראל.

נראה שבעקבות הדברים הללו בא מרן בדברים עם חבריו בשאלוניקי, ובייחוד עם ידידו רבי שלמה אלקבץ, ואולם מכשולים שונים גרמו לדחות את הנסיעה לארץ לזמן מה. אך "המגיד" דרש ממרן בכל תוקף לעלות ארצה:

"מה נכבד היום אשר בעיר הגדולה שכתבת שם על שלמה ידידי, והיו לאחדים בידך, הם וחברי שאלוניקי כולם מתעלים לפני ה'... לכן כתוב להם: תחזקנה ידיכם, וכל מה שכתב לך בשם המלאך הגואל, אמת הדבר, כי אם היות שבתחילה אנוס היית וגם שנה אחרי שהתירו לך לא היה לך לצאת, אבל אחרי כן למה לא יצאת ללכת לארץ ישראל?... ואם קודם לכן תרצה ללכת לשאלוניקי לתקן את ספרך, כאשר עם לבבך, עשה... אלא שלא תתישב שם, וכך אני אומר לך שתזהר ותשמור שלא תתישב בשום מקום, אלא תעלה לארץ ישראל"[15].

ואמנם בראשית אביב הרצ"ו (1536) החל מרן להתכונן לנסיעה. בדרכו לארץ עבר דרך שאלוניקי, שם שהה בחג השבועות, נפגש עם רבי שלמה אלקבץ ידידו והשפיע עליו לעלות יחד עמו ארצה, כדבריו של רבי שלמה אלקבץ:

"דעו לכם כי הסכמנו הרב החסיד נר"ו [מרן] ואני עבדו ועבדכם והחברים לעמוד על נפשנו ליל שבועות ולנדד שינה מעינינו, ותהלה לאל כי עלה בידינו, שלא פסקנו רגע...

---

13 "מגיד מישרים", עמ' כא. עפ"י רי"ל מימון (ראה הע' 11).

14 שם עמ' פד.

15 ראה רי"ל מימון (ראה הע' 11), עמ' מג-מד. וראה מ' פכטר, "עליתו של רבי שלמה אלקבץ לארץ-ישראל ודרשת הפרידה שלו בשאלוניקי", בתוך: "שלם" ספר חמישי, יוסף הקר (עורך), ירושלם תשמ"ז, עמ' 251-263.

וזה הסדר שתקנתי וסדרתי בלילה ההוא: בראש תורה... ואחר כך למדנו משנה... ובעת שהתחלנו ללמוד המשנה ולמדנו שתי מסכתות זיכנו בוראנו ונשמע את הקול מדבר בפי החסיד נר"ו, קול גדול בחיתוך אותיות וכל השכנים שומעים את הקול ולא היו מבינים, והיה הנעימות רב והקול הולך וחזק, ונפלנו על פנינו, ולא קמה עוד רוח באיש לישא עיניו ופניו לראות מרוב המורא, והדבור ההוא מדבר עמנו והתחיל לאמר: 'שמעו ידידי... שלום לכם, אשריכם ואשרי יולדתכם... אשר שמתם על נפשכם לעטרנו בלילה הזה... והנני המשנה, האם המיסרת את האדם[16], באתי לדבר עמכם... חזקו ואמצו ועלזו ידידי המהדרין ואל תפסיקו הלימוד... ועתה עמדו בני, ידידי, על רגליכם והעלוני...', וחזר ואמר: 'אשריכם בני, שובו אל לימודיכם, ואל תפסיקו רגע ועלו לארץ ישראל, כי לא כל העתים שוות ואין מעצור להושיע ברב או במעט, ועיניכם אל תחוסו על כליכם, כי טוב הארץ העליונה תאכלו, ואם תאבו ושמעתם טוב הארץ תאכלו, לכן מהרו ועלו!' ...ועשינו בלילה השניה כסדר הראשונה... ואחר כך בחצות הלילה חזר הדבור פעם שנית ודיבר שעור שעה ויותר... ואמר: 'השמע עם קול מדבר בכם... הקיצו ידידי, התאמצו והיו לבני חיל... כי הנה יום בא ויסיר האדם את אלילי כספו ומאודו בהנאת העולם ואת אלילי זהבו, חמדת הממון, ועלו לארץ ישראל, כי יש לאל ידכם...'. וגם ביום השבת חזר הדיבור אל החסיד והפליא לשבח את אשר עשינו בשני הלילות...

ואז עמד החסיד קודם אכילת הבוקר וקבצם כולם כאחד ודיבר הוא אליהם והתרה בהם כאשר ציוה, ואחר כך אמר: 'אני עבדכם', ויענו כולם ויאמרו: 'נעשה ונשמע... לכן כל אחד יתן אל לבו ועינכם אל תחוס על כליכם ולא יעצם עיניכם חמדת העולם ומעוט ההבטחה, פן תתנחמו ואין לאל ידכם, כי כבר אמר: עת הזמיר הגיע, ולא כל העתים שוות... ואל שדי אתחנן: יתן בלבבכם לחוס על עצמכם ויזכנו להתאחד עמכם על אדמת הקודש' "[17].

ובאותו הקיץ של שנת הרצ"ו (1536) עלו מרן ורבי שלמה אלקבץ, ועמם חבורה גדולה של חכמים ומקובלים צעירים, והתיישבו בעיר הקודש צפת ת"ו.

---

16 בספר "מגיד מישרים" מוזכר פעמים רבות לשונו של "המגיד": "אני, אני המשנה המדברת בפיך, אני האם המייסרת את בנה, אני הנקראת מטרונית, אני מלאך הגואל" וכו.

17 ספר "שני לוחות הברית" (השל"ה), ח"א, מסכת שבועות, ובשינוי נוסח בספר "מגיד מישרים", מהד' ירושלים תש"ן, עמ' 18-19.

בראש בית־הוועד בצפת[18]

אחרי פטירתו של רבי יעקב בירב בשנת הש״א (1541) עמד מרן בראש בית־הוועד של חכמי צפת, היה למנהיגה הרוחני של הקהילה וגם עמד בראש בית־הדין עד לפטירתו בי״ג בניסן השל״ה (1575).

לבית־הוועד שבצפת, שאליו נמנו גדולי חכמי העיר, היה מעמד חשוב בקרב הקהילות היהודיות בעולם, והפסיקות שיצאו ממנו, הכריעו. כך, למשל, הובאה להכרעתם של חכמי צפת[19] מחלוקת בין בית־הדין בקושטא ובית־הדין באדרינופול.

סמכותו של בית־הדין של צפת מודגשת על־ידי מרן באחת מתשובותיו: ״בית דין העיר הזאת מומחה לרבים, וגדול בחכמה ובמנין מכל המקומות ששמענו שומעם, ומארבע כנפות הארץ יריצו להם שאלותם, ואחר דברי תשובתם לא ישובו, וכיון שכן, דין בית דין הגדול יש להם, כל שכן שמִנְּהוּם כל הקהילות עלידהם״[20].

לפני בית־דין זה הובאו שאלות משאלות שונות - ענייני מסחר של סוחרים יהודים באגן הים התיכון, ענייני עגונות ושאלות חמורות בדיני אישות, איסור והיתר, מצוות התלויות בארץ כשמיטה ותרומות ומעשרות, דיני יום־טוב שני של גלויות לעולים הבאים לקיים את מצוות העלייה לרגל והשתטחות על קברי צדיקים ועוד.

בתוקף סמכותו הנרחבת התייצב מרן כנגד כמה מראשי הקהילה האשכנזית בצפת שביקשו להטיל מס על תלמידי־חכמים. מרן התנגד לכך עם שאר חכמי בית־הוועד והם אף הטילו חרם כדי למנוע גביית המס[21].

באותה העת התנהלו ויכוחים מספר בין מרן ובין הרב המבי״ט[22], אם בדבר תלמידים שלא הגיעו לגיל הוראה, שמרן ביקש למנותם לתפקידי הוראה, ואִלו הרב המבי״ט התנגד, אם בעניין סמכותו של בית־הדין, כאשר הרב המבי״ט הסכים לכך שאדם יתבע מבית־הדין: ״הוריני מהיכן דנתוני״, ואִלו מרן סבר שתביעה כזו מבית־הדין אינה ראויה,

---

18 מאיר בניהו (ראה הע׳ 12), עמ׳ יא-טז; א׳ דוד (ראה הע׳ 2), עמ׳ 136-137; ב׳ לנדוי (ראה הע׳ 1), עמ׳ כד-כז; דוד תמר, ״בקורת ומסה״, ירושלים תשל״ג, עמ׳ 26 ואילך.

19 ב׳ לנדוי (ראה הע׳ 1), עמ׳ כד, על־פי שו״ת הרשד״ם, חלק יו״ד, סי׳ פח.

20 שו״ת ״אבקת רוכל״, סי׳ יז.

21 שו״ת ״אבקת רוכל״, סי׳ א; ב׳ לנדוי (ראה הע׳ 1), עמ׳ כה.

22 ראה על כך בפרק המתאר את דמותו של הרב המבי״ט.

כי היא גורמת לירידה במעמדו ובסמכותו, ואם פרשת היתרה של עגונת מוראליש ועוד[23]. ואולם חרף המחלוקות הקשות היו היחסים שביניהם הוגנים והמבי"ט אף תבע את עלבונו של מרן כאשר פגעו בכבודו, ובוודאי לא מנעו מחלוקות אלה מהם לשבת יחד לדין. היה זה רק טבעי שלאחר פטירת מרן יתפס הרב המבי"ט את מקומו בהנהגת הקהילה.

מרן היה דמות של תלמיד־חכם המנהיג את צאן מרעיתו לא רק בענייני הלכה גרידא. בד בבד עם פעולתו הרוחנית בה עסק רוב זמנו, מילא תפקידים ציבוריים מרכזיים בקהילת צפת, ועל כך הוא כותב בתשובותיו: "ועם היותי טרוד בלימוד הישיבה ה"י מלבד טרדות מעול הקהלות יע"א"[24], או כפי שהוא מציין במקום אחר: "כראותי כוונתו רצויה ומעשיו לשם שמים עם היותי טרוד בטרדות מלחמת מצות אם לימוד חברים מקשיבים ישבים בישיבה... ואם טרדות קהלות הקדש יצ"ו טרחם ומשאם וריבם"[25]. ונראה שכאן רמז מרן על פעילותו הרבה בבית־הוועד.

בשנת הרצ"ח (1538) התייצב מרן עם חכמי צפת לימינו של רבי יעקב בירב במאמציו לחדש את הסמיכה. מרן היה הראשון שהוסמך על־ידי רבי יעקב, שהסמיך אחריו עוד שלושה חכמים. אך מרן לא מצא די תוקף בסמיכה שנסמך, בגלל הערעור של חכמי ירושלם על הסמיכה ובגלל המחלוקת שהתפתחה סביבה. הוא פסק בחיבוריו שבזמן הזה אין דיינים סמוכים, שהרי מאז תקופת הסנהדרין לא הסמיכו עוד, ובית־הדין שמרן עמד בראשו, פסק כבית־דין מומחה לרבים וכגדול בחכמה ובמניין, אך לא כבית־דין סמוך.

ועם זאת חמישה מתלמידיו הוסמכו על ידיו - רבי משה אלשיך, רבי אלישע גאליקו, רבי שלמה אבסבאן, רבי יעקב בירב, נכדו של רבי יעקב בירב מחדש הסמיכה, ורבי משה גלאנטי[26].

מצודתו של מרן הייתה פרוסה גם על קהילות רחוקות. כאשר הגיעה אליו שמועה שבאיטליה הקלו בשתיית יין נסך, פנה אליהם: "שמעתי דיבת רבים מגור מסביב, כי

---

23 ראה על כך בהרחבה: מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' יא-צז.

24 שו"ת "אבקת רוכל", סי' קמג; א' דוד (ראה הע' 2), עמ' 137.

25 שו"ת "בית יוסף", דיני יבום וחליצה, סי' ג; א' דוד (ראה הע' 2), עמ' 136-137.

26 א' דוד (ראה הע' 2), עמ' 140.

בקצת קהילות ישראל עמהם חכמה ודעת ויראת ה׳, נוהגים קצת מהמון עם קולא במקצת מצות לא תעשה, ואשתומם אל השמועה לא טובה״[27].

לקהילת אבְניוֹן שבצרפת שלח חכם בעניין אדם שנשא את בת חלוצתו וסירב להוציאה, חרף הוראת הרבנים[28], ובדומה נהג לגבי קהילות רבות אחרות.

למרות טרדותיו בעסקי ציבור ויחיד עסק מרן בהרבצת תורה בישיבה. פרטים על ישיבה זו ישנם אצל הנוסע התימני רבי זכריה אלצהרי שביקר בצפת בשנת השכ״ח (1568), המספר בין היתר, כי מרן עסק בלימוד תורת הנגלה ותורת הנסתר: ״כי בלבו התלמוד אגור... וחוץ מכמה חכמות גלויות ונעלמות בלבו חתומות״.

ועוד הוא מספר, כי חזה במרן באחת מהשבתות שבה דרש על דרך הפשט והקבלה: ״ואתנכר בתוכה [בתוך צפת] ורעיוני היו חלושות, בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, לשמוע הדרשנים, הדורשים על כמה אופנים, כי הם יודעים כל סוד, מקירות הספון ועד היסוד, ובפרט המאור הגדול החכם ר׳ יוסף קארו, אשר מישיבתו חכמי צפת לא יסורו... ואלך שבת אחת אל ישיבתו לראות את יקר תפארת גדולתו. ואשב בפתח עם מזוזת השער... והחכם הזקן יושב על הכסא. בפיהו דורש על הנושא בפסוק תורת ה׳ תמימה משיבת נפש (תהלים יט, ח), ונשא ונתן על דרך הפשט והקבלה. החכם היקר הנעלה, לפניו כמאתים תלמידים יקרים ומעלים, יושבים על גבי ספסלים, וכאשר כלה דברי חכמתו, רמז לתלמיד אחד לעמתו. לדבר בנפש וכחותיה ותכליתה ואודותיה. ויעמוד לפניו בנעם הגיוניו, ויאמר: כבר למדתנו רבנו, ולא מחכמתנו״[29], ומכאן, שבבית־המדרש של מרן בצפת למדו את תורת הנגלה והנסתר ופילוסופיה.

נראה כי מרן עמד בראשן של עוד כמה ישיבות בצפת שהיו שייכות לקהלים שונים בעיר, והעמיד עליהן כמה מתלמידיו המובהקים, כדבריו באגרתו ל״ממוני פרנסי ומנהיגי ק״ק פרווינצאליש אשר בפיימונטו״:

---

27 ״יין המשומר״, ויניציאה ת״כ. חתמו על הפנייה: מרן, המבי״ט ור״י די קוריאל. וראה גם ב׳ לנדוי (ראה הע׳ 1), עמ׳ כז.

28 ב׳ לנדוי (ראה הע׳ 1), עמ׳ כח. פנו אליו מקהילות: מצרים, תורכיה, פרובאנס, רודוס, קאנדיה ועוד. ראה: א׳ דוד (ראה הע׳ 2), עמ׳ 177.

29 זכריה אלצאהרי, ״ספר המוסר״, מהדורת יהודה רצהבי, ירושלים תשכ״ה, עמ׳ 116-117; א׳ דוד (ראה הע׳ 2), עמ׳ 138.

"מודעת זאת בכל הארץ, כי הרחיב ה' את גבולי בתלמידים והם העמידו תלמידים הרבה, ומלא הארץ דעה את ה' ישיבות ישיבות איש איש ללשונו"[30]. בראשה של הישיבה שנפתחה לקהילות פרווינצאליש, העמיד את תלמידו רבי משה גלאנטי.

מרן עשה רבות לפיתוחן ושגשוגן של הישיבות בצפת. למענן פנה לקהילות שיסייעו להן וכמובן ששמו, מעמדו ופרסומו הרב סייעו רבות לישיבות הללו. סיוע זה היה חשוב במיוחד משום שבתקופה זו החלה קהילת צפת יורדת מגדולתה, סימני משבר כלכלי החלו להופיע, ורבים נטו לנטוש את העיר[31].

פעלו ההלכי של מרן רבי יוסף קארו[32]

עוד בהיות מרן בן מעט יותר משלושים שנה, בהיותו באדרינופול, עלתה במחשבתו לחבר את "בית יוסף", ביאורו ל"טורים" של רבי יעקב בן רא"ש. באותה התקופה נדד עם ישראל מגולה לגולה, קהילות חדשות הוקמו בארצות חדשות, אך לקהילות הללו לא הייתה מסורת לפיה תקבענה את דרכי חיידהם במקומות היישוב החדשים. בכמה מקהילות אלה היו גדולי תורה שהדריכו את צאן מרעיתם בדרך התורה והמצוות, ואולם חסר היה ספר שבו יוזכרו כל השיטות בהלכות הנוהגות בזמן הזה.

תיאורה של מציאות קשה זו מצוי בהקדמתו של מרן לחיבורו "בית יוסף" (על "טור אורח חיים"): "ויהי כי ארכו לנו הימים, הורקנו מכלי אל כלי ובפיזור הלכנו, וכמה צרות צרורות תכופות וצרות זו לזו באו עלינו, עד כי נתקיים בנו בעוונותינו: ואבדה חכמת חכמיו וגו', ואזלת יד התורה ולומדיה, כי לא נעשית התורה כשתי תורות אלא כתורות אין מספר לסיבת רוב הספרים הנמצאים בביאור משפטיה ודיניה", ולכן יצא מרן לקבץ את כל הדינים ולגלות את שרשיהם "לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא".

"בית יוסף"

את חיבורו "בית יוסף" סמך מרן לספר "ארבעה טורים" של רבנו יעקב בר' אשר.

---

30 א' דוד (ראה הע' 2), עמ' 138, 177.

31 א' דוד (ראה הע' 2), עמ' 139.

32 מנחם אלון, "המשפט העברי, תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו", כרך שני, ירושלים תשמ"ח, עמ' 1088-1096; ב' לנדוי (ראה הע' 1), עמ' ל-לז; מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שמד ואילך.

ספר "ארבעה הטורים" אשר בו מובאות ההלכות גם על־פי מנהגי אשכנז וגם על־פי מנהגי ספרד, היה אז הנפוץ מבין כל ספרי ההלכה, ונעתק פעמים רבות, במיוחד באשכנז, צרפת ואיטליה ומעט בספרד, ועד הגירוש הגדול לא נתחברו עליו פירושים. בחיבורו זה מרן ביקש לכלול את כל דברי ההלכה שנתחדשו עד ימיו שלו, על הדעות השונות בהם, תוך ציון מקורותיה של כל הלכה.

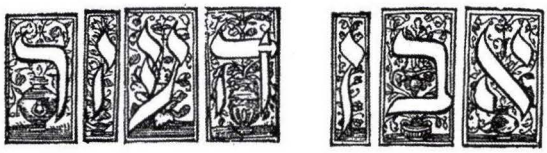

עם נימוקי פאר הדור כמודרר יוסף קארו זיי"א
הבקי בחדרי תורה קרא בית יוסף הוא יצא לעזרת
ה' בגבורי' וירד לעומקה של הלכה הפליא עצה
הגדיל תושיה ויציא לאור כל תעלומה
לא היתה קריאה אשר שגבה
ממנו הכל נתן בידינו
באר היטב
דרכיו דרכי נעימים וכל נתיבותיו שלום:

נדפס בסביוניטה
תחת ממשלת הארון ויספיסיאנו גונזאגה ירה בבית
הקצין והגדיב כסר טוביה פואה זיי"א

בית יוסף, אבן העזר, סביוניטה שי"ג

על טעם הסמכתו את חיבורו ל"ארבעה הטורים" דווקא הוא כותב בהקדמתו ל"בית יוסף": "ולא ראיתי לעשות ספר זה חיבור בפני עצמו כדי שלא אצטרך לכפול ולכתוב

דברי מי שקדמני, ולכן הסכמתי לסמכו לאחד מהפוסקים המפורסמים... לספר ארבעה טורים שחבר הרב רבנו יעקב בן הרא"ש ז"ל, כי הוא כולל רוב דעות הפוסקים".

ועל שיטתו בכתיבת הספר הוא כותב: "וזה משפט הספר ומעשהו. לבאר הדין שכתב בעל הטורים, אם הוא משנה או ברייתא או תוספתא או מימרא בתלמוד בבלי או ירושלמי או בספרא או בספרי או במכילתא, ואם הוא מוסכם, או אם הוא מחלוקת תנאים או אמוראים והמחבר פסק כאחד מהם, ומאיזה טעם פסק כמותו, ואם מביא המחבר ספרות פוסקים חולקים בדין ההוא - יבאר טעם כל אחד מהסברות, שרשה ומוצאה מן התלמוד, ואם המחבר ישמיט סברת איזה פוסק... יביא סברת הפוסקים הנשמטים וטעמם. ואם דברי איזה מהפוסקים ההם - בין שמביאם המחבר בין שאינו מביאם - אינם מובנים, יבאר דבריהם, ובפרט דברי הרמב"ם ז"ל, כי בהרבה מקומות דבריו סתומים וחתומים והם מתבארים בספר הזה על פי מה שפירשו בו מגיד משנה והר"ן... ואם המחבר הזה, בעל הטורים, מקשה על איזה מהפוסקים - יתרץ קושייתו או תמידהתו. ואם נמצא איזה דין מחודש בדברי איזה פוסק או מפרש ולא הביאו המחבר - יביאנו ויבאר טעמו".

בהמשך מציין מרן את רשימת הפוסקים והמפרשים שבספריהם השתמש לכתיבת חיבורו זה: "נמצא שמי שיהיה ספר זה לפניו יהיו סדורים לפניו דברי התלמוד עם פירש"י, והתוספות, והר"ן, ופסקי הרי"ף, והרא"ש, והמרדכי, והרמב"ם והגהותיו, והמגיד משנה, ורבנו ירוחם, וספר התרומה, ושבלי הלקט, והרוקח, ושערי דורא, וספר התשב"ץ, וספר העיטור, ונימוקי יוסף, וסמ"ג, וסמ"ק, וארחות חיים, ותורת הבית, והגהות אשר"י, וספר המנהיג, והאגור, וספר בעלי הנפש להראב"ד, ותשובות הרא"ש והרשב"א, והר"י בר' ששת, והר' שמעון בר צמח, ומהר"י קולון ותרומת הדשן - כל דבריהם מבוארים היטב, ובקצת מקומות מאמרי הזוהר".

והנה צפה ועלתה הבעיה של דרך פסיקתו ההלכה, היא המגמה העיקרית של החיבור. לפי שורת ההגיון היינו סוברים, כי ידון בדעתם של כל אחד מן הפוסקים שקדמוהו ויידרש לפסקיהם, אך אם ילך בדרך זו, הרי תהיה זו דרך ארוכה וקשה, שכן הבירור והליבון של כל דעה וסברה וכתיבת הדברים ידרשו זמן רב ביותר. ולכן, וכדי להימנע מלהיזקק לכל הדעות - "ואיזהו אשר ימלאהו לבו להכניס ראשו בין ההרים, הררי אל, להכריע ביניהם על פי טענות וראיות" - בחר מרן דרך שונה.

"הסכמתי בדעתי, כי להיות שלושת עמודי ההוראה אשר הבית בית ישראל נשען עלידם בהוראותיהם, הלא המה הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל, אמרתי אל לבי שבמקום ששנים מהם מסכימים לדעת אחת, נפסוק הלכה כמותם, אם לא במקצת מקומות שכל חכמי ישראל או רובם חולקין על הדעת ההיא ולכן פשוט המנהג בהיפך... ובמקום שאחד מן השלשה העמודים הנזכרים לא גילה דעתו בדין ההוא, ושני העמודים הנשארים חולקין בדבר, הנה הרמב"ן והרשב"א והר"ן והמרדכי וסמ"ג ז"ל לפנינו... אל הדעת אשר יטו רובן, כן נפסוק הלכה".

וכלל שלישי קבע, שאם אף אחד משלושת פוסקי ההלכה הללו אינו דן בעניין, יוכרע הדין לפי דעתם של גדולי הלכה מפורסמים שדנו בו.

מרן מציין, כי אין זו דרך אידיאלית לפסיקת ההלכה, ואולם היא: "דרך המלך נכונה וקרובה אל הדעת להרים מכשול".

"בית יוסף" נקרא בפי מרן "החיבור הגדול", לו הקדיש עשרים שנות כתיבה ושתים־עשרה שנות הגהה.

מהדורה ראשונה של "בית יוסף" על טור "אורח חיים" הופיעה בשנת הש"י (1550), ותוך תקופה קצרה נתקבל הספר בכל תפוצות ישראל. חלק שני, לטור "יורה דעה", הופיע בשנת השי"א (1551), והחלקים שלישי ורביעי, ל"אבן העזר" ול"חושן משפט", הופיעו בשנת השי"ג (1553).

באיטליה היה ה"בית יוסף" לספר החשוב ביותר לכל העוסקים בתחום פסיקת ההלכה. גדוליה וחכמיה של מדינה זו הילולו ושיבחו את הספר, אולם גם היו שיצאו נגדו. כנגד אלה חיבר מרן את ספרו "בדק הבית", שנועד להשלים את ה"בית יוסף", ובו נוספו הגהות. מרן התכוון להדפיסו בחייו, ואולם הדבר לא עלה בידו, והספר נדפס רק בשנת השס"ה (1605), בשאלוניקי, ושם הוא נדפס חסר קונטרס אחד[33].

מכל מקום, "בית יוסף" היה ספר נפוץ מאין כמוהו, והוא נדפס שלוש פעמים עוד במשך מחצית היובל שלמן חיבורו ועד לפטירת מרן. בארץ־ישראל וסביבותיה, וכמעט בכל

---

33 ב' לנדוי (ראה הע' 1), עמ' לד; מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שנא-שנד.

המקומות שקיבלו עליהם קודם את הוראותיו של רמב"ם, קיבלו מעתה את הוראות מרן שהיה למרא דאתרא שלהם[34].

וכך אמר הרב חיד"א עליו על הספר: "תחלה וראש בכל דין רואים בבית יוסף ודעתו בש"ע, והדר שקלי וטרי להעמיד ההלכה על בוריה"[35].

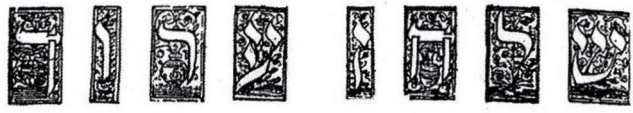

מהארבע טורים הנקרא בית יוסף

חברו הגאון מופת הדור החכם השלם מהרר יוסף קארו נרו

בן כת"ר אפרים קארו זצל אשר אור תורתו זורחת כאור היום בעיר צפת תו"כב

ומעינו תורתו נפוצות ביהודה ובישראל נודע שמו: וחבר הספר הזה קיצור סחיטות הגדול אשר

עשה על הארבעה טורים אשר קראם בית יוסף אשר בס-כח מעסיו חיד וכל יקר

ראתה עינו כדי שכל מבקש ה' יסגא מבוקשו בנקל כל דין ודין על

מתכונתו באין אומר ואין דורש מהכין לכל פסח ושלחן

ונכסא ומנורה אשר לאות ילמו נסח כ"ק

משנת רכ יוסף קב ונקי:

ואלה מוסיף על הראשונים חלקנו הספר לשלשים חלקים כדי שהתלמידים

חשוחים בנמא דברי חיב. גלו יכולו לקיים מצותו להשלים כל יום חלק אחד מספר

נפלאות הארץ דעת את ה' כמים לים מכסים:

ומי לאיש עלמכם יהם ס' יג מדל מסת והאמונה אורך מלא נסיק שמיל מדה מי קמלי מם

ויניציאה

שלחן ערוך, ויניציאה שכ"ז

---

34 מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שסב-שסג.

"שולחן ערוך"

אחרי שמרן השלים את כתיבת חיבורו "בית יוסף", וכבר נדפסו שלושת חלקיו הראשונים (הש"י-שי"ג) והחלק הרביעי נשלח לוויניציאה להדפסה, החל מרן לחבר את ה"שולחן ערוך". בסוף כל חלק ציין את זמן סיומו: "אורח חיים" - אלול השט"ו (1555); "יורה דעה" - תמוז השי"ו (1556); אבן העזר - שבט שי"ז (1557); חושן משפט - ט"ז אדר א' שי"ח (1558)[36].

בעוד שבחיבורו "בית יוסף" ראה מרן רק חלק אחד בפתרונה של כתיבת ספרות מסכמת לפסיקת ההלכה עד לזמנו, הרי ב"שולחן ערוך" ראה את החלק השני, המשלים לראשון, בו ביקש מרן לכתוב ספר קצר ובהיר, בו תופיע הלכה אחת ברורה, סתמית וסופית.

בהקדמתו ל"שולחן ערוך"[37] כתב מרן על הכתיבה השונה ב"שולחן ערוך" לעומת "בית יוסף": "... החיבור הגדול שחיברתי על הארבעה טורים אשר קראתיו בית יוסף, אשר כללתי בו כל הדינים הנמצאים בכל הפוסקים, חדשים גם ישנים, עם מקומות מושבותם בחדריהם ובטירותם, בתלמוד בבלי בתלמוד ירושלמי, בתוספתא, בספרא, בספרי, במכילתא, ודברי המפרשים והפוסקים, ובעלי התשובות חדשים גם ישנים, ונתבאר שם כל דין ודין באר היטב, דבר דבור על אופניו... ראיתי אני בלבי, כי טוב ללקוט שושני ספירי אמריו (של הספר "בית יוסף") בדרך קצרה, בלשון צח וכולל, יפה ונעים למען תהיה תורת ה' תמימה (תהלים יט, ח), שגורה בפי כל איש ישראל, כי כאשר ישאלו לתלמיד חכם דבר הלכה לא יגמגם בה... יהיה ברור לו כל דין שישאל עליו הלכה למעשה, בהיותו שגור בפיו הספר הזה הבנוי לתלפיות, תל שהכל פונים בו, לחלקו לחלקים שלשים ללמוד בו בכל יום חלק, ונמצא שבכל חדש הוא חוזר תלמודו, ויאמר עליו: אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו.

זאת ועוד, התלמידים הקטנים יהגו בו תמיד וישננו לשונו על פה, ותהיה גירסא

---

35 מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שס"ג; הרב חיד"א, "שם הגדולים", ערך טור ובית יוסף.

36 מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שסז.

37 ההקדמה מצויה בדפוסים הראשונים ובכמה דפוסים חדשים, ראה למשל הוצ' אל המקורות, ירושלם תשי"ד.

דינקותא מסודרת בפיהם מקטנותם הלכה למעשה, וגם כי יזקינו לא יסורו ממנה. והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע בהניח להם מעצבם ויגיע כפם, ישעשעו נפשם בהגותם בספר זה אשר כולו מחמדים, הלכה פסוקה, באין אומר ואין דברים.

וקראתי שם ספר זה "שלחן ערוך" כי בו ימצא ההוגה כל מיני מטעמים ערוכים בכל, ושמורים סדורים וברורים. ומובטח אני בחסד עליון כי על ידי ספר זה תמלא הארץ דעה את ה', הקטנים עם הגדולים, תלמיד עם מבין, חכם חרשים ונבון לחש".

שלחן ערוך

מטור חושן המשפט הנקרא בית יוסף

חברו הגאון מופת הדור החכם השלם מהרר יוסף קארו נרו בן מהרר אפרים קארו
זצל אשר אור תורתו זורחת כאור היום בעיר צפת תוכ"ב ומעיני תורתו נפוצות
ביהודה וביישראל נורע שמו: וחבר הספר הזה קיצור מחיבורו הגדול
אשר עשה על הארבעה טורים אשר קראם בית יוסף אשר
בם כח מעשיו הגיד וכל יקר ראתה עינו כדי שכל
מבקש ה' יצא מבוקשו בנקל כל דין ודין על
מחכונתו באין אומר ואין דברים והכין
לכל מטה ושלחן וכסא ומנורה
אשר לאורו ילכו בטח: כי כן משנת רבי יוסף קב ונקי

ותהי רחמיה מלאכתו ו' חשון שכ"ו לפ"ק פה ויניציאה הכירה:

שלחן ערוך, חושן משפט, דפוס ראשון, ויניציאה שכ"ו

ה"שולחן ערוך" מחולק לארבעה חלקים, כסדר החלוקה של "ארבעת הטורים", ואולם הסימנים מחולקים בו לסעיפים כשכל סעיף מכיל הלכה. גם מבחינת המיון הפנימי

ישנם שינויים ב"שולחן ערוך" לעומת ה"טור" - יש שהמחבר מוציא דינים מסוימים מחלק זה ומעבירם לחלק אחר, אם, לדעתו, שם מקומם[38].

א מנוי השופטים בארץ ובחל: ובו ו' סעיפים

א בזמן הזה דנים הדיינים דיני הורגות והלנות וכיוצא בהם ונזיקות ותתנות ומזיק ממון אחרון שהם הדברים המצויים תמיד ויש בהם חסרון כיס אבל דברים שאינם מצויים אף על פי שיש בהם חסרון כיס כגון המה שחכלס כבכירתה או דברים שאין בהם חסרון כיס אף על פי שהם מצויים כגון תשלומי כפל וגזן כל הקנסות שקנסו חכמים כתוקע לחבירו ובשוטר את חבירו וכן כל המשלם יותר ממה שהזיק או המשלם חצי נזק אין דנין אותו אלא מומחים הסמוכים כאלו אין מחצי נזק ערורות ופקחי שהוא ממון ואינו קנס:

ב אדם שחבל בחבירו אין מנכים דיינים שאינם סמוכים כאלו נזק נער ופגם ובושת וכופר אבל שבת ורפוי מנכין:

ג כשמה שהזיקה את האדם אף נוכין נזקו דיינים שאינם סמוכין כאלו מפני שהוא דבר שאינו מצוי אבל אד' שהזיק בהמת חבירו משלם נזק שלם בכל מקום זכו בהמה שהזיקה בשן ורגל הואיל והיא מועדת שתחלתה הרי זה דבר מצוי ומנכין אותו דיינים שאינם סמוכים כאלו וכן מי שגנב או גזל מנכין ממנו הקרן בלבד:

ד דינא דגרמי זכו דין המוסר דנין אותו דיינים שאינם סמוכים כאלו:

ה אף על פי שדיינים שאינם סמוכים כאלו אינן מנכים אותו עד שיפיים לבעל דינו וכיון שיתן לו שיעור הראוי לו מתורים לו וכן אם תפס ראיוה שיעור מה שראוי לו ליטול אין מוציאין מידו:

ו שנכיים בדברי' מנדין אותו עד שיפיים

כראוי לפי כבודו:

ב בית דין מכין ועונשין לצורך שעה: ובו סעיף א'

א כל בית דין שבעלי אינם סמוכים כאלו אפ רואים שהעם פרוצים בעבירות דנים כדין מיתה פין עמון כדין כל דיני שונם ואפילו אין כדבר עדות גמורה ואם הוא אלם מוכיחין אותו על ידי גויים וכל מעשיהם יהיו לשם שמים ודוקא גדול הדור או שוכי הערר שבמחוז בית דין עליהם:

ג בכמה דיינין דנין: ובו ד' סעיפים

א אין בית דין פחות משלשה וכל שלשה נקראים בית דין ואפילו הדיוטות והם דנים את האדם בעל כראו אם התובע מסרב לירד לדין או שאינו רוצה לדון עם התובע בעירו אבל אם רוצה לדון עמו בעיר אחר שאינו חפץ בב' שבאיר התובע אז זה מורר לו אחר וזה מורר לו אחר:

ב פחות מג' אין דיינים דין אפי' לא טעו אלא מ' בקבלנים בעלי דינים או שהוא מומחה' לבני' כל שאינם שלשה אפילו הם סמוכים כאלו הודאה שאורים בפניהם כמי שאורה אין לב' ויכולים להחליף טענותיהם שטענו בפניהם והכופר בפניהם ואחר כך באו עדים לא אוחזק כפרן אבל הב' אף על פי שאינם סמוכים ההודאה בפניהם הודאה בבית דין וכן בכופר ואחר כך באו עדי' הוחזק כפרן ואינו יכול לחזור ולטען:

ג אף על פי שיחיד מומחה לרבים מותר לו לדון ואחרי מצות חכמים שיושיב עמו אחרים:

ד אף על פי שבית דין שב' כ' שלש הוא כל

זע

עמוד ראשון משלחן ערוך חושן משפט, ויניציאה שכ"ו

38 מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1099-1103.

ב"שולחן ערוך" ההלכה מובאת בלשון קצר בתכלית, בלא נקיבת מקורות, ודומה שמבחינה זו עולה ה"שולחן ערוך" על ספרי הפוסקים שקדמו לו, כרמב"ם וטור[39].

שלחן ערוך עם הגהות הרמ"א, קראקא ש"ם

39 הרב מרדכי הכהן, "לשונות מרן המחבר בשולחן ערוך", בתוך: "רבי יוסף קארו" (ראה הע' 1), עמ' רפט-שא.

כמה סיבות חברו כדי להביא להתפשטותו של ה"שולחן ערוך" - סדר מופתי, לשון צח וקל השוה לכל קורא, דרך קצרה, הלכה למעשה, הכרעה בפסיקה. כל זאת שלא כב"טור". בעוד שב"טור" יש משום אריכות לשון, הרי אצל מחבר "השולחן ערוך" הסגנון מלוטש, כל מלה ומלה שקולה ומדודה, וכל קורא יכול לרוץ בה. ועוד. המחבר הכתיר כל סימן וסימן בכותרת מיוחדת המלמדת על תוכן הדינים שבו.

ולבסוף, בעוד שרבי יעקב בעל "הטורים" פתח את פרקי ההלכות, ובמיוחד בחלק "אורח חיים", בפתיחות שבהן הוא מתאר את גודל המצוה וערכה, ומה עונשו של המפסיד אותה, השמיט מרן את הפתיחות הללו ואף השמיט את שמותיהם של הפוסקים והותיר את פסק ההלכה בלבד[40].

יוצא שבמבנה החיצוני דומה ה"שולחן ערוך" ל"טורים" של רבי יעקב בן הרא"ש, אך במבנה הפנימי צועד ה"שולחן ערוך" בעקבותיו של רמב"ם בספרו "משנה תורה" - כל סימן מחולק לסעיפים ובהם הלכות קצרות וברורות, ללא ציון המקורות. עם זאת שונה ה"שולחן ערוך" מן "משנה תורה" בכך שבמקום שיש מחלוקת ברורה בין הפוסקים, הוא מציין לעתים דעות מספר, בעוד שרמב"ם מציין רק את ההלכה הפסוקה.

ה"שולחן ערוך" ונושאי כליו[41]

(א) רמ"א והגהותיו על ה"שולחן ערוך"

רבי משה איסרליש (רמ"א), תלמידו של רבי שלום שכנא, נולד בקראקא בין השנים הרפ"ה - ר"צ (1525-1530). כבר בהיותו בן עשרים נבחר לעמוד בראש קהילת קראקא, שכן כבר נודע כאחד מגדולי ההלכה. רמ"א עמד בראש קהילה זו עשרים־ושתיים שנה, העמיד תלמידים רבים וחיבר ספרים בכל מקצועות התורה.

---

40 ראה מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1103-1104.

41 ראה מנחם אלון (ראה הע' 32), עמ' 1121-1122; הרב י"ל הכהן מימון, "השלחן ערוך ונושאי כליו", בתוך: "רבי יוסף קארו" (ראה הע' 1), עמ' מב-סג; הראשל"צ הרב יצחק נסים, "ההגהות על שלחן ערוך", שם, עמ' סד-פח; הרב יעקב משה טולידאנו, "מתי ובאילו מקומות נתקבל השו"ע להלכה פסוקה", שם, עמ' קפד-קפח; הרב ד"ר יוסף פאוער הלוי, "יחס חכמי הספרדים לסמכות מרן כפוסק", שם, עמ' קפט-קצז; הרב דוד עובדיה, "שיטתו ופסקיו של מרן המחבר במרוקו", שם, עמ' קצח-רא.

רמ"א פעל בתקופה שבה פעל מרן, ואולם פעילותו נפסקה בדמי ימיו, כי הלך לעולמו בהיותו בן ארבעים־ושתיים שנה, בל"ג בעומר השל"ב (1572).

ידידות רבה הייתה בין מרן לרמ"א, הגם שמעולם לא נפגשו. מרן אף רכש בצפת חומש בכתב־יד ושילם עבורו מאה אדומים זהב, ועל פיו כתב רמ"א את ספר־התורה שלו. רמ"א התייחס למרן בהערצה רבה וביראת כבוד וכתב עליו בספר השאלות והתשובות שלו (סי' מח): "באתי להשיב מפני הכבוד לדברי הגאון הגדול מורנו ורבנו יוסף קארו יצ"ו אשר מימיו אנו שותים מקנקנו וכדו, ומה אוסיף בשבחו לכבדו, מאחר דכל מה דאת משבח ליה את מגנה במעשה ידו, יברכהו השם בנפשו ובמאודו... נשיא אלהים בתכנו... וכל החולק עליו כחולק על השכינה".

כמרן ופוסקים אחרים לפניהם בא גם רמ"א למסקנה שיש צורך בספר שיקבץ את הדעות השונות שבכל הלכה והלכה, ויביא את ההכרעה בדרך נוחה וקצרה, וכמרן גם ראה שיש לחבר ספר זה ולסמוך אותו על ספר אחר שכבר החל במלאכה זו, הלא הוא "ספר הטורים, כי דבריהם נאה מסודרים, ובקל אפשר למצוא בו מבוקשו... והיה חפצי רק בתכלית ולא באורך הדעות, ולפעמים הנחתי אורך הדברים מפני הלאות, ולכן בכל מקום הכלל והעיקר לקחתי והשאר הנחתי"[42].

ואולם בינתיים הגיע חיבורו של מרן "בית יוסף" לפולין, ורמ"א ראה כי כל מה שביקש לעשות, כבר נעשה ואף עולה על חיבורו "דרכי משה":

"... בשמעי נר ישראל ראש הגולה, ארי מסבכו עלה... וחיבר ספר בית יוסף, אשר כל רואיו ידעון מעלתו ואת טיבו ואת רוב טוב הצפון בקרבו, אז נבהלתי שפועל ריק פעלתי... ושנתי ממני בחנם גזלתי... כי דברי נגד חכם הנ"ל כאין נחשבו... ואם באחת דברתי - במקום אחר הוא יעננה, כי בידיעתו הכוללת להקיף הכל... דבר אחד ממנו לא נפל"[43].

ואולם לאחר שעמד מקרוב על דרך כתיבתו של מרן, ראה כי מקום הניח לו להתגדר ולהמשיך בכתיבת חיבורו "דרכי משה", אף כי תוך כדי שינוי. אחת הסיבות לכך הייתה

---

42 הקדמה ל"דרכי משה הארוך" על "טור אורח חיים", פיורדא תק"כ, עמודה א. הספר "דרכי משה" המודפס היום בהוצאות הרגילות של ספרי הטורים מכונה "דרכי משה הקצר" ואינו אלא קיצור של הספר המלא הנקרא: "דרכי משה הארוך", בו הביא רמ"א את דברי ה"בית יוסף" ודעות רבות נוספות שהושמטו ב"דרכי משה הקצר" שבדפוסים שלנו, ראה מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1129.

שמרן לא הביא ב"בית יוסף" חלק ניכר מחידושי הדינים של מחברים שונים, מן השאלות ותשובות ומספרות הפוסקים, ובמיוחד מאלה של חכמי אשכנז, וכפי שמפרט רמ"א: "ואשר לא הביא כלל, כגון חידושי דיני אור זרוע ואגודה ושערי דורא ואיסור והיתר ומהרי' ברי"ן ומהרי"ל ומהר"ם פדו'[אה] וסדר גטין וחליצה ובנימין זאב ושוב חדושים מקובצים אשר דברי חדושיהם רבו מלמנות"[43].

הסיבה הנוספת, ולכאורה העיקרית, היא שרמ"א חולק על כללי הפסיקה של מרן כפי שזה קבעם ב"בית יוסף". אין רמ"א מקבל את הכלל ששלושת עמודי־ההוראה שיש לפסוק על פיהם, הם רי"ף, רמב"ם ורא"ש, משום שכלל זה נוגד את העיקרון ש"הלכתא כבתראי". הכלל של מרן סותר את עקרון הפסיקה המקובל במרכזי התורה שבפולין, ואשר הלכות רבות בנויות עליו.

ספרו השני של רמ"א הוא "תורת החטאת" הכולל חלק נכבד מדיני איסור והיתר, וחיבורו השלישי בתחום הפסיקה הוא הגהותיו ל"שולחן ערוך", אשר אותן פרש כמפה על ה"שולחן" שערך מרן, כדבריו[44].

בהגהותיו על ה"שולחן ערוך" מביא רמ"א את פסקיו שלו כדרכו של מרן - בקיצור נמרץ, וללא ציון מראה־מקום. בהגהותיו אלה הוא מוסיף על הפסק ש"בשולחן ערוך" את המסקנה העולה מדבריהם של חכמי ההלכה שלא הובאו בחשבון הפסיקה על־ידי מרן, ובמיוחד את דעותיהם של חכמי אשכנז וצרפת ומנהגי אשכנז. מלבד זאת גם הוסיף אי אלה פירושים וביאורים לדברי השו"ע, ביאורי מילים ועניינים, ואף הכניס תיקוני־לשון והסבר לביטויים סתומים בו[45]. בקיצור, הוא לא הניח דבר קטן או גדול בדברי מרן שלא שם לב אליו, וכך קרה שרמ"א, החולק על "שולחן ערוך" בכמה וכמה מקומות, הועיל לו בעזרת המפה שפרש עליו להיות שולחן המתוקן לסעודה לכלל ישראל, במזרח ובמערב גם יחד[46].

---

43 הקדמה, שם, עמודה א. וראה: מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1125-1127.

44 ראה בהקדמתו להגהותיו על ה"שולחן ערוך", וראה מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1131.

45 ראה: מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1134-1136; רי"ל מימון (ראה הע' 41), עמ' נ. וראה גם "שלחן ערוך, המהדורה הראשונה עם הגהות הרמ"א", קרקא של"ח-ש"מ, בתוספת מבוא מאת הראש"ל, הרב הראשי לישראל הרב יצחק נסים, ירושלים תשל"ד, בהקדמה.

46 מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1137-1138; רי"ל מימון (ראה הע' 41), עמ' נ.

(ב) תגובות והשגות על "שולחן ערוך"

1. בקרב יהדות המזרח

היו בין חכמי ספרד, ובתוכם גם בין חבריו ובני דורו של מרן, שהתנגדו לשיטתו ולספריו. הרב חיד"א מספר, כי רבי יוסף בן לב (מהריב"ל), מי שהיה ראש ישיבת דונה גראציה נשיא בקושטא, גזר על תלמידיו שלא ללמוד בספרי מרן, משום שלימוד בהם ממעט את הבקיאות. חששו היה שלא יעיינו במקורות ההלכה שבתלמוד אלא יפנו הישר ל"שולחן ערוך". אך מעשה שהיה הביא לשינוי בעמדתו, כדברי הרב חיד"א:

"והם [התלמידים] היו לומדים לפניו [=לפני מהריב"ל] ספר הטורים, והוא היה אומר מקור נפתח לכל דין מהש"ס, ומאז הימים לא אירע שנעלם מהרב מהריב"ל שום מקור דין ברוב בקיאותו. ואחר הגזירה הנזכרת [לאחר שמהריב"ל אסר את הלימוד ב"בית יוסף"] יום אחד למדו דין אחד, והרב לא מצא ידיו ורגליו בבית־המדרש ונעלם ממנו הבקיאות, וטרח בחפוש אחר חפוש, פשפש ולא מצא. אז אמר הרב מהריב"ל: נראה שמן השמים רוצים שספר 'בית יוסף' יתפשט בעולם - לכו חזו [דהיינו, לכו ופתחו אותו, שמא בו נמצא את מקור הדין] ובפתחם - מצאו איה מקום הדין בש"ס"[47]. כתוצאה ממעשה זה התיר מהריב"ל לתלמידיו לעיין ב"בית יוסף".

גם רבי יום טוב צהלון, אחד מגדולי הרבנים בצפת באותה העת, כתב בשו"ת שלו (סי' סז) כי רבי יוסף קארו עשה את ה"שולחן ערוך" לקטנים ולעמי־הארץ. ואף מהריק"ש, רבי יעקב קאשטרו, שהיה רב במצרים ואף התארח אצל מרן בביתו בצפת, כתב בשו"ת שלו[48], כי "ספר השו"ע חיבור מהר"י קארו בסוף ימיו ומפני חולשתו נמצא בו דברים רבים שלא דקדק בהם" (דברים שאינם מדויקים, שכן רבי יוסף קארו סיים את כתיבת ה"שולחן ערוך" כעשרים שנה לפני פטירתו, וכפי שכתב בסוף חלק "חושן משפט" שאותו סיים "אור ליום יו לאדר ראשון שנת עדותיך 'שיח"ה לי' " (שי"ח/1558), ואחר־כך עוד כתב את פירושו הגדול "כסף משנה" ל"יד החזקה" לרמב"ם).

השגותיו של מהריק"ש מילאו בארצות המזרח תפקיד דומה לזה שמילאו הגהותיו של רמ"א בארצות פולין ואשכנז, ואף סייעו להפצתו של ה"שולחן ערוך". אך משהגיע ה"שולחן ערוך" עם הגהות רמ"א לארצות המזרח, הם דחו את הגהות מהריק"ש.

---

47 "שם הגדולים" מערכת ספרים, ערך "בית יוסף".

48 סוף סי' כ. ראה הרב יצחק נסים (ראה הע' 41), עמ' עה-פא.

כאמור, היו מחכמי הספרדים שלא קיבלו את כללי־הפסיקה של מרן, כמו רמ״א, ועוד כעבור כמאתיים שנה כתב הרב חיד״א עליהם כך:

״כל ימינו נצטערנו על דברי מלכי צדק מרן זצ״ל, בפשר דבר שעשה לעניין הוראה, ללכת אחרי הרי״ף והרמב״ם והרא״ש, ובמקום דתרי מינייהו מסכימים לדעת אחד הכי נקטינן, כידוע, וחלקו עליו הבאים אחריו וביקשו לעקור הכלל הזה...״[49].

נראה שקושי זה נפתר על־ידי מסורת מעניינת שמוסרה הרב חיד״א בעצמו:

״ועתה אמת אגיד אשר שמעתי מפום רבנן קדישי, ששמעו מפי הרב הגדול מופת הדור מהר״ח אבולעפיא זלה״ה שקיבל מזקני גאוני הדור, שהסכימו בכלל זה דמרן קרוב למאתים רבנים מדורו, וכך היה אומר: כי כל אשר יעשה פסק מרן עביד כמאתן רבנן [כמאתים רבנים]״[50], ובדרך זו ניטל הרבה מן הסתירה שבין כלליו של מרן לבין העיקרון שהלכה כבתראי, וכך הסכימו בתראי לפסוק כקמאי, כשלושת עמודי ההוראה[51].

אך אף משקיבלו עליהם רוב רובם של חכמי ספרד, עוד בדורו, את הוראותיו ופסקיו, כדברי רבי אליהו בר׳ חיים - הראנ״ח - מגדולי חכמי תורכיה במחצית השנייה של המאה ה-טז ובתחילת המאה ה-יז, וה״שולחן ערוך״ היה לספר־הפסקים המוסמך והמחייב לכל תפוצות יהדות המזרח: ״וכבר נתקבל הרב [מרן] עלינו במקומנו לרב, ללכת אחר הוראותיו״[52], עדיין היו פוסקים שלא קיבלו תמיד את דבריו, אם שכבר נהגו במנהג קדמון לאסור דבר או להתירו, ואם כאשר מרן מחייב לברך במקום שיש חולקים בדבר, והם פסקו שלא לברך משום ״ספק ברכות להקל״ וכדו׳. אך פרצות אלה היו מעטות ויוצאות דופן מאוד.

2. בקרב יהדות אשכנז

גדולי חכמי אשכנז שללו את עצם הרעיון של פסיקת הלכה סתמית תמציתית בלא

---

49 הרב חיד״א, ״ברכי יוסף״, חושן משפט, סי׳ כה, אות כט.

50 שם, שם. ומכאן אמרו בדרך נוטריקון: מרן מאתים רבנים נסמך.

51 מ׳ אלון (ראה הע׳ 32), עמ׳ 1140-1141, הרב ד״ר יוסף פאורר הלוי (ראה הע׳ 41), עמ׳ קפט-קצז.

52 שו״ת הראנ״ח, סי׳ קט, עמ׳ תסו, ב.

מתן נימוקים, כפי שעשו מרן ורמ"א, וביניהם גם מיסדיו של המרכז הרוחני שבפולין, רבי יעקב פולאק ורבי שלום שכנא, רבו של רמ"א. אחרידהם התנגדו לכך רבי חיים[53] בר' בצלאל ואחיו ר' יהודה ליווא, הלא הוא מהר"ל מפראג[54], ואחרידהם רבי שמואל אליעזר אידלש (מהרש"א)[55] ורבי מאיר בר' גדליה מלובלין (מהר"ם מלובלין)[56].

שלושה גדולי הלכה אחרים באותה התקופה אמנם חלקו על שיטתם של מרן ורמ"א, אך גם הם פנו ליצירת קודקס הלכי המבוסס על כללים ועקרונות־פסיקה, הרי הם רבי שלמה בר' יחיאל לוריא (מהרש"ל)[57], רבי מרדכי יפה, בעל "הלבושים"[58], ורבי יום טוב ליפמן העליר, בעל "תוספות יום טוב", תלמידו של מהר"ל מפראג[59].

דעתם של חכמים אלה הייתה כדעה המקובלת על רוב גדולי ההלכה דאז, כי יצירתם של מרן ורמ"א לא תביא לידי קבלתו של ספר הלכות ברור ומוסכם על הכול, כשם שאירע ליצירות דומות קודמות - של רי"ף, רמב"ם ורא"ש.

אך גדולי הלכה אחרים בתקופה זו, אף כי התנגדו לפסיקה מתוך "שולחן ערוך" בלבד, נקטו דרך שונה, ודרכם לא רק שלא הביאה לדחייתו של ה"שולחן ערוך" אלא הייתה אחד הגורמים העיקריים להתקבלותו כספר ההלכה הבסיסי העיקרי של כל בית ישראל. גדולי הלכה אלה ביקשו להיות "נושאי כלים" ל"שולחן ערוך" או לפחות לחלק ממנו. עם אלה נמנו:

א. רבי יהושע ולק בר' אלכסנדר כ"ץ[60] - בעל הסמ"ע (ספר "מאירת עיניים"). חכם זה היה תלמידם של מהרש"ל ורמ"א, והוא כתב על ספרו זה בהקדמתו: "ולחלק הרביעי שהוא פירוש על השלחן ערוך קראתי שמו ספר מאירת עיניים [סמ"ע], כאשר הוא

---

53 ר' חיים בצלאל, הר"פ-שמ"ח (1520-1588). ראה: מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1145-1149.

54 מהר"ל מפראג, הרפ"ה-השס"ט (1525-1609), ראה מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1149-1151.

55 מהרש"א, השט"ו-שצ"א (1555-1631).

56 מהר"ם מלובלין, השי"ח-שע"ו (1558-1616).

57 מהרש"ל, מחבר "ים של שלמה", הר"ע-של"ד (1510-1574), ראה מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1153-1160.

58 ר' מרדכי יפה, הר"צ-שע"ב (1530-1612), ראה מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1160-1169.

59 ר' יום טוב ליפמן העליר, השל"ט-תי"ד (1579-1654), ראה מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1169-1172.

60 ר' יושע ולק כהן, השט"ו-שע"ד (1555-1614). ראה בהקדמתו לס' "בית ישראל" ולס' "מאירת עיניים", בתחילת שו"ע חושן משפט, לעמברג תרל"ו.

באמת מאיר עיני המעיינים בהשלחן ערוך ובהגהותיו הסתומים והחתומים, אשר זולת פירוש זה אסור לפסוק מתוכו". כלומר, כדי למנוע תקלה וטעות מתוך אי־הבנת דברי ה"שולחן ערוך" לאשורם אין לפסוק אלא בסיוע פירוש לשו"ע, פירוש שהוא חלק בלתי־נפרד מן ה"שולחן ערוך".

ב. גם רבנו יואל סירקיס[61], בעל ס' "בית חדש" (ב"ח) הלך בדרך דומה. הוא דרש להתעמק בלימודה של ההלכה, אולם יצא חוצץ נגד אלה הפוסקים מתוך ה"שולחן ערוך" בלבד: "כבר ידעת שאותן שנמשכין להורות הוראות על פי שולחן ערוך - הם המורים בתורה שלא כהלכה, כי לא ידעו שורש של הוראה מבטן מי יצאו הפסקים, ובודים טעמים מלבם, ועל ידי כך מרבים מחלוקת בישראל".

לדעתו אין לפסוק מתוך ה"שולחן ערוך" בלבד, כי רוב דבריו סתומים "כלשון רמב"ם ובפרט בדיני ממונות... וצריך חכמה יתירה ובקיאות הרבה להכריע בטעם מספיק, ומי שלא רגיל בלימוד הגמרא, אי אפשר לו להורות הוראה נכונה..."[62]. עם זאת הילל את מרן על כך שבעקבותיו רבו התלמידים העוסקים בבירור ההלכה.

אחרידהם קמו "נושאי כלים" רבים נוספים ל"שולחן ערוך", והרי רשימה חלקית (ערוכה לפי א"ב):

"באר הגולה" לרבי משה רבקש (לד' חלקי שו"ע); "ביאורי הגר"א" לרבי אליהו מווילנא (לד' חלקי שו"ע); "בית שמואל" לרבי שמואל מפיורדא (אה"ע); "חידושי רבי עקיבא איגר (או"ח, יו"ד ואה"ע); "חלקת מחוקק" לרבי משה מבריסק (אה"ע); "טורי זהב" לרבי דוד הלוי (לד' חלקי שו"ע); "כנסת הגדולה" לרבי חיים בנבנשתי (יו"ד); "מאירת עיניים" לרבי יושע ולק כהן (חו"מ); "מגן אברהם" לרבי אברהם גומבינר (או"ח); "משנה ברורה" לרבי ישראל הכהן מראדין (או"ח); "פרי חדש" לרבי חזקיה די סילוא (יו"ד, אה"ע); "שפתי כהן" לרבי שבתי הכהן (יו"ד, חו"מ).

הפירושים הללו ודומיהם הקיפו את ה"שולחן ערוך" והפכוהו לספר־הפסיקה של כלל ישראל.

---

61 רבנו יואל סירקיס, השכ"א-ת' (1561-1640), ראה מ' אלון (ראה הע' 32), עמ' 1179-1181.

62 שו"ת הב"ח הישנות, סי' פ, סי' קלו; וראה מ' אלון (ראה הע' 32), שם.

חיבוריו של מרן

(א) "בית יוסף"

מרן החל בכתיבת חיבורו זה עוד בהיותו באדריאנופול, בשנת הרפ"ב (1522), סיימו בצפת בי"א באלול הש"ב (1542) והמשיך לעסוק בהגהתו עד שנת השי"ד (1554), כלומר הוא עסק בספר זה ל"ב שנה תמימות.

חלק אורח חיים היה הנפוץ והמבוקש ביותר ובדומה חלק יורה דעה. שני החלקים הנותרים, אבן העזר וחושן משפט, נדפסו ונדרשו פחות מהם.

ה"בית יוסף" נדפס לראשונה עם ה"טור" בוויניציאה בשנת הש"י (1550) על חלקי אורח חיים ויורה דעה, בסביוניטה בשנת השי"ג (1553) - על חלק אבן העזר ושם בשנת השי"ח-ט' (1558/9) על חלק חושן משפט. מאז נדפס פעמים רבות מאוד, כחלק בלתי־נפרד מ"ארבעת הטורים" לרבי יעקב בן רבי אשר (רא"ש). לאחרונה יצאו לאור עשרים כרכי הטור במפעל "הטור השלם" הכוללים את חיבוריהם של גדולי הפרשנים ל"טור" ול"בית יוסף" על מבואותיהם, לאחר שעברו בדיקה לפי כתבי־יד ודפוסים ראשונים, מפעל גדול וחשוב. המתבונן בעשרים הכרכים עבי הכרס של "הטור השלם" יראה את ההתפתחות העצומה שחלה בביאור ההלכה בחמש מאות שנה האחרונות.

(ב) "שולחן ערוך"[63]

המהדורה הראשונה של ה"שולחן ערוך" הודפסה בוויניציאה בשנת השכ"ה-שכ"ו (1565-1564).

שלחן ערוך, מטור אורח חיים הנקרא בית יוסף, הרב הגאון מופת הדור החכם השלם מוהר"ר יוסף קארו נר"ו בן מהר"ר אפרים קארו זצ"ל אשר אור תורתו זורחת כאור היום בעיר צפת תוב"ב ומעייני תורתו נפוצות ביהודה ובישראל נודע שמו: וחבר הספר הזה קיצור מחיבורו הגדול אשר עשה על הארבעה טורים אשר קראם בית יוסף אשר בם כח מעשיו הגיד וכל יקר ראתה עינו כדי שכל מבקשה ימצא מבוקשו בנקל, כל דין ודין על מתכונתו באין אומר ואין דברים והכין לכל מטה ושלחן כסא ומנורה, אשר לאורו ילכו

---

63 ראובן מרגליות, "דפוסי ה'שולחן ערוך' הראשונים", בתוך: "ספר רבי יוסף קארו" (ראה הע' 1), עמ' פט-ק; וכן נפתלי בן מנחם, "הדפוסים הראשונים של ה'שולחן ערוך'", שם, עמ' קא-קכ.

בטח, כי כן משנת רבי יוסף קב ונקי, ותהי ראשית מלאכתו חו׳ כסליו שכ״ה [1564] לפ״ק פה וויניציאה הבירה [חלק א-ד; או״ח, יו״ד, אה״ע, חו״מ].

מהדורה זו נדירה ביותר, ומצויה בספרייה על שם רמב״ם בתל-אביב.

שנה אחת לאחר שנסתיימה הדפסת המהדורה הראשונה, החלו בהדפסת שתי מהדורות חדשות בוויניציאה, וסיימו את ההדפסה בחודש תמוז השכ״ז (1567).

שלחן ערוך
לפני זקנים עם נערים
בכרך קטן למען ישאוהו בחיקם
להגות בו בכל עת ובכל
מקום כאשר יחנו או יסעו

מחברו כתה״ר יוסף קארו״יא בכ״ר
אפרים קארו זצ״ל

נדפס כעין רב עם תוספת באור המנות

אבן העזר

במנות מסיר אלוויזא ברלנדין

פה וויניצייא

שלחן ערוך, לפני זקנים עם נערים, אבן העזר, ויניציאה של״ד

המהדורות הראשונות הודפסו בשינויים זה מזה. יש שהודפסו באות רש״י ויש באות מרובעת. בסך הכל הודפסו עשרה דפוסים ראשונים בלא הגהות רמ״א, בין השנים השכ״ה (1565) עד מהדורת ויניציאה השנ״ח (1598), תשע מהן בוויניציאה ואחת, בשנת השכ״ח, בשאלוניקי. המהדורה הראשונה עם הגהות רמ״א הודפסה בקראקא בשנת

הש"ל-של"א (1570-1571), ועד שנת השצ"ב (1632) הודפסו שמונה מהדורות עם הגהות רמ"א, שש הראשונות מהן בקראקא. ארבעת הדפוסים הראשונים - בשנים השכ"ה, השכ"ז (שתי מהדורות) והשכ"ח (שאלוניקי) - הודפסו בחיי מרן, והוא אף ראה את המהדורה הראשונה עם הגהות רמ"א שהודפסה בשנת הש"ל-של"א בקראקא.

יש לציין, כי בדפוסים הראשונים של ה"בית יוסף" וה"שולחן ערוך" חלו שיבושים והשמטות רבות. שיבושים אלה לא חלו רק מחמת שמרן לא הספיק לדאוג להגהה מדויקת, אלא גם מאחר שהמעתיקים והמדפיסים לא עשו כהוראותיו והשמיטו הרבה דברים. יש שרק לאחר שראו אור, הספיק מרן לעיין, להגיה וגם להוסיף חידושים שחידש לאחר המסירה לדפוס, ואולם המדפיסים שאצה להם הדרך בגלל הביקוש הרב, הדפיסו את הדפוסים הראשונים קודם שהגיעו אליהם התיקונים וההוספות של מרן[64].

(ג) ספר "בדק הבית"

בחיבור "בדק הבית" אסף מרן הגהות והשמטות מן ה"בית יוסף". הרב חיד"א[65] מציין, כי בנו של מרן, רבי יהודה, מספר בהקדמתו לספר זה שהוציאו לאור אחר שאבדו כמה קונטרסים ממנו, כי חובר אחרי שחובר "כסף משנה", וכי רמ"א לא ראה את הספר, שהרי נדפס בשנת השס"ה (1605), הרבה אחרי פטירתו של רמ"א (רמ"א נפטר בל"ג בעומר השל"ג). ועוד כתב "כי רוב הקושיות אשר האחרונים הקשו על מרן ז"ל, בבדק הבית קדם וסלקן".

בהקדמתו לספרו כתב הרב המחבר: "אמר הצעיר יוסף בכמהר"ר אפרים בכמהר"ר יוסף קארו זלה"ה, אחר אשר עד כה עזרני ה' לחבר ספר בית יוסף ולהדפיסו ונתפשט בכל גבול ישראל, עוד עזרני ה' לחזור לעיין בו וחידשתי בו חידושים ותוספות והגהות כמאמר חז"ל... וגם שהמדפיסים השמיטו הרבה דברים. והיה בדעתי כשיודפס שנית שיכניסו בו חידושים הנזכרים ולא עלה בידי כי מיהרו להדפיסו שנית טרם יגיע אליהם כתבי, לכן גמרתי לעלות חידושים הנזכרים על קונדריס [=קונטרס] ולהדפיסו כדי שיהא מצוי ביד כל אדם וכשיודפס הבית יוסף עוד יכניסו כל דבר במקומו...".

---

64 ראה מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שנב-שנג, וראה הקדמת מרן ל"בדק הבית", להלן.

65 הרב חיד"א, "שם הגדולים", ח"ב, מערכת ספרים, עמ' 15-16.

אולם "בדק הבית" נדפס רק בשנת השס"ה (1605) - בשאלוניקי, בשנת השס"ו (1606) בוויניציאה, ובשנת הש"ע (1610) - בקראקא.

(ד) "כסף משנה" על "היד החזקה" לרמב"ם

החיבור ההלכי האחרון שעסק בו, לאחר חיבור ה"בית יוסף" וה"שולחן ערוך", הוא "כסף משנה", בו ביקש מרן לציין את המקורות לפסיקתו של רמב"ם, להשיב על השגותיו של ראב"ד ולהעיר על אחרים שהעירו על רמב"ם. כמו כן הוא מבאר בו את דברי ה"מגיד משנה" להג"ר וידאל די טולושא.

הספר נדפס לראשונה בוויניציאה בין השנים השל"ד-של"ו (1574-1576) - שלושת חלקיו הראשונים בעודו בחייו והרביעי לאחר פטירתו. מכאן ואילך הובא ה"כסף משנה" בכל מהדורות ה"משנה תורה".

(ה) "אבקת רוכל"

"... אשר אזן וחקר... מרנא ורבנא כמוהר"ר יוסף קארו... שאלוניקי, דפוס מרדכי נחמן ודוד ישראליג'ה, תקנ"א (1791)".

מהדורה שנייה נדפסה בלייפציג התרי"ט (1859).

שו"ת "אבקת רוכל" של מרן מכיל חלק מתשובותיו לג' מחלקי ה"שולחן ערוך" (אורח חיים, יורה דעה וחושן משפט). יתכן שהספר סודר על-ידי בנו, רבי יהודה. בספר רי"ז סימנים.

בשו"ת זה מצויות גם תשובות בענייני המצוות התלויות בארץ ובכלל זה חילוקי הדעות בין מרן והמבי"ט בדבר הפרשת תרומות ומעשרות מגידולי קרקע של גוי בשנת השמיטה כשלקחן ישראל קודם מירוח, תביעתו של מרן לשחרר תלמידי-חכמים מתשלום מסים, סדרי הנהגת הציבור לקהילות התפוצות, ועוד.

בשו"ת גם מצויות תשובותיהם של חכמים אחרים כאשר מרן הגיב עליהן, בהם רדב"ז (רבי דוד בן זמרה) שמרן כיבדו מאוד, כאשר עלה והתיישב בצפת לעת זקנתו, תשובה מאת מהר"י בירב, תשובות רבות משל המבי"ט, רבי יוסף טאיטאצק, ר"י קורקוס, רבי

אלידהו קפסאלי ועוד חכמים מארץ־ישראל ומקהילות התפוצות הקרובות והרחוקות ממנה.

ספר
אבקת רוכל
יוסף קארו
חיים משה ארדיט
שאול
נרשון שאול
משה שאול
חיים חנוך פיאנו
שאלוניקי
סרים
טוב
ומשפט מבון
מרכי

אבקת רוכל, שאלוניקי תקנ"א

(ו) שו"ת "בית יוסף"

שאלות ותשובות להמאור הגדול הרב המוסמך במוהר"ר יוסף קארו זצ"ל... שאלוניקי שנ"ח (1598).

שו"ת זה נקרא שו"ת "בית יוסף".

תשובותיו אלה של מרן לא נדפסו אלא כ״ג שנים לאחר פטירתו והן שו״ת לסדר ״אבן העזר״. את הספר מסר לדפוס בנו רבי יהודה, המציין בהקדמתו את הקשיים שעמד בפניהם, עד אשר הוציאו לאור:

״ואלקי תעלומות יודע כי מיום עומדי על דעתי נכספה וגם כלתה נפשי להוציא לאור מילי דאבות ולא אסתייעא לי מילתא מכמה הרפתקי דעדו עלי מינים ממינים שונים עד העיר ה׳ רוחי ואמרתי בלבי אם אמתין עד ינוח לי מי יאמר שאפנה ואנוח, אדרבה טרדות הזמן ויגוניו אולי שהם בסבת התרשלות קיום מצוות הרב אבא מארי זלה״ה, שכל חפצו וחשקו היה לזכות את הרבים בתורתו הטהורה... בראותי בצואתו שקודם שצוה על בניו צוה על פועל ידיו שיקובצו כל תשובות שאלותיו וכל כתיבותיו ויותן סדר להדפיסם״.

בהמשך מספר רבי יהודה, שהיה אך בן כ״ז שנה בסדרו את התשובות, על הקשיים:

״ומה גם בהיותן מפוזרות [התשובות] אחת הנה וא׳ הנה לא זו אף זו כי רבו כמו רבו שאפילו תשובה אחת מאותן שלא היו מסודרות מידו על ספר לא הייתה שלמה בנייר א׳ אלא חצייה בנייר זה וחצייה אחר הייתי צריך להמתין עד שימצא שאריתה ולפעמים בג׳ או בד׳ ניירים קטנים כפי גודל העניין ההוא...״.

בתחילה הביא לדפוס ״תשובות ושיטות וחידושין דשייכי לדיני נשים לפי שהם היותר מוכנים ומנוקי שגיאה לפני״, ואולם נראה, כי סדר זה עוד סודר לדפוס על־ידי מרן עצמו.

ספר שו״ת זה מחולק לדינים: דיני קידושין; דיני נישואין וכתובה; דיני גיטין; דיני גוי מסיח לפי תומו; דיני מים שאין להם סוף; דיני יבום וחליצה.

בסוף הספר תשובות מאת רבי יצחק קארו, אחי אביו של מרן. רבי יצחק קארו היה תלמידו של גאון קאסטיליה, רבי יצחק קנפנטון ועליו העיד מרן: ״דודי הרב המובהק״.

הדחיפה לפרסום הספר ניתנה כשנודע לבנו של מרן על כוונתו של מהרי״ט להביא לדפוס את ספר התשובות של אביו המבי״ט, ״בר פלוגתיה דמרן״. רבי יהודה מספר בהערה לתשובה ג׳ בדיני גביית כתובה ונישואין: ״ואני הצעיר יהודה, בנו של הרב זלה״ה, בהיות ששמעתי שהחכם כהר׳ יוסף מטראני יצ״ו, בנו של הרב המבי״ט ז״ל, מקבץ תשובות אביו להעלותם על הספר ולהדפיסם, לכן עתה הוכרחתי לחוש אף אני ולהעלותה שלא תיקבע הלכה לדורות״.

(ז) ספר "מגיד מישרים"

מרן זכה לגילוי סודות ורזי תורה מפי "מגיד" שנשלח אליו מישיבה של מעלה, וכדברי הרב חיד"א "וזכה ל'מגיד' הדובר בו"[66].

ה"מגיד" היה מעודד את מרן להתעלות מתמדת במדרגות התורה והמצוות, וכבר ראינו, כי עודדו לעלות ולהתיישב בארץ־ישראל.

אנו יודעים, כי לעתים שמעו גם הקרובים אליו את דברי ה"מגיד", אף כי לא כולם הבינו אותם. רבי שמואל די אוזידה מציין בפירושו על המשנה במסכת אבות: "רבי טרפון אומר, היום קצר והמלאכה מרובה", פירוש המיוחס ל"מגיד": "ושמעתי בשם המגיד של מהר"ר יוסף קארו זצ"ל..."[67].

מגיד משרים, חלק א, לובלין ת"ו

66 מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שצג-תיב; ב' לנדוי (ראה הע' 1), עמ' לז-לט; הרב חיד"א, "שם הגדולים", מערכת גדולים, אות י, סי' צטו. עד שנת התש"ך (1960) הודפס "מגיד מישרים" בעשר מהדורות. ראה "מגיד מישרים", ירושלים תש"ך.

67 "מדרש שמואל" לר"ש די אוזידה, ויניציאה של"ט, דף פח ע"ב; ב' לנדוי (ראה הע' 1), עמ' לז.

ה"מגיד" עצמו ציוה עליו על מרן לכתוב את הדברים: "ובכן הזהר לכתוב כל דבר שאני מחדש לך"[68], ואף סיפר למרן על הזכות שנתגלגלה לו לחבר את ספר "בית יוסף": "כל חכימי אורייתא מלפין עלך זכותא קמי קב"ה: הרי"ף והרמב"ם והרא"ש בגין דאת עסיק ומבאר מילהון ופסיק כוותיהון ואינך פסקני, בגין דאת מבאר מילהון ופסיק לזמנין כוותיהון"[69].

הספר "מגיד מישרים" הובא לדפוס בשנת הת"ו (1646), בלובלין, על־ידי ר' יצחק בינגא, וחלקו השני הודפס בוויניציאה בשנת הת"ט (1649). ואולם הדברים שנאמרו מפי ה"מגיד" למרן נפוצו בכתבי־יד רבים כבר שנים ספורות לאחר פטירתו של מרן, ובייחוד נפוצו הדברים בצפת ובאיטליה. רבי שלמה שלומיל המונה באיגרתו לרבי ישכר בער מקרעמניץ ממרחשון השס"ז (1607) את גדולי צפת, מספר על ה"מגיד" של מרן: "וכן ר' יוסף קארו ע"ה שבכל פעם ופעם שהיה חוזר על המשניות בעל פה, נתגלה אליו המגיד, והיו בני אדם שומעין את קולו דרך הדלת - שהיה אומר 'שלום עליך ר' יוסף קארו, אני הוא המשנה שלמדתני'"[70].

כבר בדורות ההם נשמעו ערעורים על מידת הסמכות של ה"מגיד" והדברים המיוחסים לו, ואולם למרות הערעורים התקבלו הדברים באימון מלא. גם פוסקים אחרונים כבעל "מגן אברהם" הביאו בפסקיהם מדברי ה"מגיד" והסתמכו עליהם[71].

(ח) ספר "אור צדיקים"

ספר **אור צדיקים** ספר דרשות מיוחס למרן: שלושה ספרים נפתחים בו... ראשונה מדרשות... מהריק"א [=מורנו הרב יוסף קארו] ... תקנ"ט.

מהדורות נוספות: ורשא תרס"ב; ניו יורק תשט"ו; ירושלים תשל"ג ועוד.

הרב חיד"א מציין: "דרשות מרן הקדוש מהרי' קארו זצ"ל, שמעתי שנדפסו מחדש עתה

---

68 "מגיד מישרים", תהלים, מזמור לא, עמ' לז.

69 "מגיד מישרים", מהד' תש"ך, עמ' ד.

70 ב' לנדוי (ראה הע' 1), עמ' לח; "תעלומות חכמה", באסיליאה שפ"ט, דף מז ע"א.

71 ב' לנדוי (ראה הע' 1), עמ' לט. על ה"מגיד" ראה גם: צ' ורבלובסקי (ראה הע' 1), עמ' 167-184.

בעיר שאלוניקי יע"א, ועדיין לא זכינו לאורם"[72]. דרשות אלה כוללות דרשות על התורה, פרקי אבות, שיר השירים רבה, ויקרא רבה.

(ט) ספר "כללי התלמוד"

ספר **כללי התלמוד** להגאון... יוסף בכמוהר"ר אפרים קארו וספר הליכות עולם, שאלוניקי שנ"ח (1598).

ספר זה הודפס במהדורות אחדות, והוא גם נקרא: כללי הגמרא.

(י) חיבורים נוספים

את אור הדפוס לא זכו לראות פירושיו של מרן לספר משלי, אותם הוא מזכיר ב"כסף משנה", ולרש"י ורמב"ן על התורה, אותם מזכיר בנו בהקדמה לספר תשובותיו:

"דברים ומרגליות טובות שלא ידענו לא אנו ולא תלמידיו הגדולים והקטנים, אשכחית הגהות על ספר בית יוסף, שעשה אחר שנדפס וחידושין ודיבורי הרמב"ן וביאור על רש"י, מקצת פרשיות, ופירוש משניות מקצת מסכתות שנמצאו, אשר לא נודע עד הנה, כאשר עם לבבי ורצוני להדפיס אחר תשלום התשובות וכללי התלמוד, אם יגמור ה' בעדי בעזרת האל".

משפחתו

חייו של מרן היו קשים ומרים. "לא הייתה תקופה בחייו ללא שבר ושכול עד שאפילו את מניין ילדיו ונשותיו אין אנו יודעים"[73]. נראה שהיו למרן שלוש נשים - בנותיהם של גדולי חכמי הדור, רבי חיים אלבלג[74], רבי יוסף סבע[75] ורבי זכריה זאכשיל אשכנזי[76]. חכם אחרון זה היה מחכמי האשכנזים שבירושלם.

---

72 "שם הגדולים", מערכת ספרים, אות ד, סי' ס.

73 מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שכא-שכז.

74 "וכיוצא בזה מצאתי שכתב מורי חמי הרב החסיד הגדול ה"ר חיים בן אלבלג ז"ל ("בית יוסף", או"ח סי' שמג, סוף ד"ה כתב הרמב"ם).

75 "ומורי חמי הר"ר יצחק סבע ז"ל טען אליהם" ("בית יוסף", או"ח סי' תכה אות ב, ד"ה וראש חדש).

76 "שאלות שאלני מורי חמי הרב המובהק השלם מו"ה זכריה זעכשיל אשכנזי נר"ו" ("אבקת

אין אנו יודעים בבירור, את מי נשא מרן לראשונה. יש שמשערים שאשתו הראשונה הייתה בתו של רבי חיים אלבלג, והשנייה אשתו של חכם יצחק סבע.

על נשותיו של מרן אנו שומעים מן "המגיד" האומר לו, כי ישא את פלונית והיא זוגתו, וכן: "ואחר סילוקה תישא שתי נשים כפולות זו אחר זו... ותוליד מהם בנים נבונים..."[77].

עוד בהיותו בשאלוניקי מתו עליו אשתו הראשונה, שני בנים ובת[78].

מלבד על אלה אנו יודעים על הבנים יצחק, שלמה ויהודה (אלול השכ"ט/1569) ובת בשם בואינה. בת אחרת ששמה אינו ידוע לנו, נולדה לו בשנת הרע"ה (1515) לערך. מלבד בניו אלה נולד לו בן שנשא לאשה את בתו של האר"י, ואולם אין לנו ידיעות עליו, ואפילו שמו אין יודעים. יתכן שלא האריך ימים.

בשנת השל"ח (1578) היו למרן שלושה בנים בצפת. האחד נפטר כשלוש שנים לאחר פטירת אביו, ואין זה חתנו של האר"י, ושני האחרים - יהודה ושלמה[79].

רבי שלמה קארו הוא הנודע בבניו של מרן. הוא עמד בראש הישיבה של מרן, ובשנת השע"ב (1612) נמנה עם גדולי חכמי קושטא. רבי שלמה נפטר בשנת הש"פ (1620) לערך.

רבי יהודה קארו, בנו הצעיר של מרן, קיבץ את תשובות אביו וסדרן על מנת להדפיסן, וכדבריו בהקדמה ל"אבקת רוכל": "מיום עומדי על דעתי נכספה וגם כלתה נפשי להוציא לאור מילי דאבות ולא אסתייעא מילתא מכמה הרפתקי דעדו עלי".

בשנת השנ"ח הדפיס בשאלוניקי את שו"ת מרן לאבן העזר וכן את "כללי התלמוד". בסוף ספר "בדק הבית" (השס"ה/1605) הוא מוזכר בברכת הנפטרים, דהיינו הוא נפטר בצעירותו בהיותו בן שלושים־וחמש שנה[80].

רוכל", סי' כט), וכן שם, סי' קטו ד"ה ואחריו כתב (ואחריו כתב החכם השלם כהר"ר זכריהו זעבשיל חמיו של הרב הגדול כמוהר"ר יוסף קארו נר"ו".

77 "מגיד מישרים", חלק ב, דף ב, ג. על־פי מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שכב.

78 מצבותיהם של הילדים נתגלו, אך לא זו של האם. ראה: י"ש עמנואל, "מצבות שאלוניקי", א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 70; מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שכ"ג.

79 מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שכז.

80 בנו של רבי יהודה הוא ידידיה שנולד בשאלוניקי בשנת הש"ס (1600) לערך, שם היה חי כל ימי חייו והיה ת"ח חשוב.

תלמידיו

רבי יוסף קארו העמיד תלמידים רבים, לא כולם ידועים ומפורסמים, אך בהם מגדולי חכמי ישראל שהטביעו את חותמם על היהדות בתחומים מגוונים: הלכה, דרוש וקבלה.

חמישה מתלמידיו הוסמכו על־ידיו והם: רבי משה אלשיך, רבי אלישע גאליקו, רבי שלמה אבסבאן, רבי יעקב בירב - נכדו של ר״י בירב מחדש הסמיכה, ורבי משה גלאנטי.

מתלמידיו המובהקים: רמ״ק - רבי משה קורדובירו, רבי אברהם ן׳ אשר, רבי ברוך, רבי משה אלשיך ורבי משה סעדיה.

עוד נמנו בין תלמידיו: רבי ירמיה מורוגונטו, רבי אלעזר ן׳ יוחאי, רבי שמואל אבן וירגא, רבי משה ברוך, רבי משה נג׳ארה ורבי אברהם לאניאדו[81].

והרי פרטים על כמה מהם:

(א) רבי משה קורדובירו[82]

רבי משה הוא המקובל הבולט והחשוב שבין חכמי הקבלה בצפת לפני בוא האר״י אליה. רבי משה נולד בשנת הרפ״ב (1522), ולא ידוע, אם בצפת או במקום אחר נולד. רמ״ק למד בצפת אצל גיסו, רבי שלמה אלקבץ, את תורת הנסתר, ותורת הנגלה - אצל מרן. שימש דיין ואב״ד בצפת ועמד שם בראש ישיבה. תשובות אחדות שלו מצויות בספריו של מרן, ״בית יוסף״ ו״אבקת רוכל״.

רמ״ק גיבש שיטה קבלית שיסודותיה במסורת הקבלית הספרדית, ובחיבורו ״תומר דבורה״ אף הניח את היסודות ליצירתה של ספרות מוסר קבלית בצפת. שאר ספריו הם: ״פרדס רימונים״, ״אור יקר״, פירושים על התורה ודרשות, ״ספר אילימה״, פירוש ספר ״ברית מנוחה״, ״ספר גרושין״, ״תפלה למשה״, ״אור נערב״ ועוד.

רבי משה קורדובירו נפטר בצפת בכ״ג בתמוז הש״ל (1570).

---

81 ראה: א׳ דוד (ר׳ הע׳ 2), עמ׳ 140.

82 ראה עליו: א׳ דוד (ראה הע׳ 2), עמ׳ 202-203; מ׳ בניהו (ראה הע׳ 12), עמ׳ קפט-רכט. בעמ׳ קפט שם, הערה 1, מציין בניהו ביבליוגרפיה עשירה עליו.

(ב) רבי משה אלשיך[83]

נולד באדריאנופול או בשאלוניקי בסביבת השנים הרע"ה-ר"פ (1515-1520). בשאלוניקי למד אצל מורו ורבו רבי יוסף טאיטצאק, ובשנת השי"ז (1557) אנו מוצאים את רבי חיים ויטאל לומד אצלו. בצפת היה מתלמידי מרן, נסמך על־ידיו והיה חבר בבית־דינו.

רבי משה אלשיך הקים שתי ישיבות בצפת ועמד בראשן. היה מגדולי החכמים של צפת עד לפטירתו וחבר בבית־הוועד של הקהילה. אחר פטירתו של הרב מבי"ט עמד בראש בית־הוועד.

רבי משה אלשיך יצא בשליחות קהילתו לקהילות שונות בחו"ל ואף הגיע לפרס, כדי לסייע לקהילה בשעותיה הקשות. בשנת השכ"ג (1563) יצא בשליחות לקושטא, שם גם הדפיס את חיבורו "חבצלת השרון". כמו כן יצא לחאלב, לדמשק ועוד.

בעמדו בראש ישיבותיו בצפת דרש בפניהם בשבתות השנה. מדרשותיו באו לנו ספרי הדרשות לחמישה חומשי תורה ולספרי נביאים וכתובים - פירוש "תורת משה" על התורה; "מראות צובאות" על נביאים ראשונים ואחרונים ופירוש נפרד על ספר ירמיהו עד פרק לו; "תפוח זהב" על ספר תהלים (ספר ראשון) ו"רוממות א־ל" על תהלים כולו; "רב פנינים" על ספר משלי; "חלקת מחוקק" על ספר איוב; "חבצלת השרון" על ספר דניאל; "שושנת העמקים" על שיר השירים; "עיני משה" על רות; "דברים נחומים" על איכה; "דברים טובים" על קהלת; "משאת משה" על אסתר. פירושיו ודרשותיו התקבלו על לב העם ונעשו מהם העתקות ודפוסים לרוב.

כמו כן כתב תשובות ופסקים. בנו, רבי חיים אלשיך, מציין בסוף ספר "רוממות אל" (השס"ה) את חיבורי אביו שנותרו בכתב־יד ולא נדפסו, ובהם פירושים לסוגיות בגמרא, שיטות ועוד.

בשנת הש"ן (1590) סמך רבי משה את תלמידו, רבי חיים ויטאל. בשנים השנ"א-שנ"ב (1591-1592) היה רבי משה בשליחות קהילת צפת בקושטא. בדרך לשם עבר בדמשק, שם כתב את איגרתו "חזות קשה" שבה תיאר את מצבה הקשה של קהילת יהודי צפת. נראה שנפטר באלול השנ"ג (1593).

---

83 ראה עליו: מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' רלג-רנה; שמעון שלם, "רבי משה אלשיך", ירושלים תשכ"ו; א' דוד (ראה הע' 2), עמ' 195-196.

(ג) רבי משה בר' מרדכי גלאנטי[84]

פוסק ומקובל, בן למשפחה ממגורשי ספרד שהתגוררה ברומא. עוד בצעירותו עלה והתיישב בצפת והיה מתלמידיו של רבי יוסף סאגיש ושל מרן. היה חבר בית־הדין בצפת שהיה מורכב מתלמידי מרן. בין השנים השנ"ו-שנ"ט (1596-1599) נסמך על־ידי רבי יעקב בירב השני ועמד בראש ישיבה בצפת. נפטר בשנת השע"ד (1614).

חיבוריו: ספר שאלות ותשובות, ויניציאה שס"ח; פירוש לקהלת בשם "קהלת יעקב", צפת של"ח; "מפתח הזוהר", ויניציאה.

(ד) רבי שלמה אבסבאן[85]

תלמידו של מרן בנגלה ושל האר"י בתורת הנסתר. החל בשנת הש"כ (1560) מופיע שמו כחתום על פסקים ואגרות יחד עם מרן רבי יוסף קארו, ושמו מופיע על רוב הפסקים שחתמו גדולי חכמי צפת. עמד בראש ישיבה בצפת ועם תלמידיו נמנה רבי יעקב אבולעפיה. רבי שלמה נפטר בשנת השנ"ב (1592).

ליקוטים מספריו

(א) מנהגים שונים

1. הרמב"ם ז"ל... הוא גדול הפוסקים וכל קהלות ארץ ישראל והאראביסטאן והמערב נוהגים על פיו וקבלוהו עליהם לרבן, מי שינהוג כמוהו בקולותיו ובחומרותיו למה יכפוהו לזוז ממנו, ומה גם אם נהגו אבותיהם ואבות אבותיהם, שאין לבניהם לנטות ימין ושמאל מהרמב"ם ז"ל...[86].

2. **אופן הכתיבה בגיטין** - וכן אין לכתוב ים כנרת. שהרי בפרק הספינה (בבא בתרא עד ע"ב) כשמנו שבעה ימים בארץ ישראל, מנו ים טבריה, ולא הזכירו ים כנרת ולא ים

---

84 מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' רצח-שה; א' דוד (ראה הע' 2), עמ' 197-198.

85 מ' בניהו (ראה הע' 12), עמ' שו-שז; א' דוד (ראה הע' 2), עמ' 205.

86 שו"ת "אבקת רוכל", ירושלים תש"ך, סי' לב. וראה גם הרב ישראל שציפנסקי, "ארץ ישראל בספרות התשובות", ח"ב, תקופת חכמי צפת, ירושלים תשכ"ח, עמ' קסא.

גנוסר. ומה שכתוב בפרשת מסעי ומחה אל כתף ים כנרת, לא שהיה קרוי ים כנרת אלא כך פירשו ומחה אל כתף ים, כנגד כנרת. והנכון בעיני לכתוב במתא טבריה דעל כיף ימא דטבריה יתבה ומימי הים הנזכר מסתפקא[87].

3. **מורי הוראה צעירים** - וכן מנהג פשוט בכל קהלות תורגמא להעמיד תלמידי חכמים בחורים שהגיעו להוראה לדון ולהורות במקום שיש גדולים מהם בחכמה והם זקנים יותר מארבעים שנה, ולא נשמע מעולם פוצה פה ומצפצף. וכן ראיתי מורי הריב"ר [רבי יעקב בירב] היה ממנה במקומו פה צפת תוב"ב דיינים שלא הגיעו למ' שנה[88].

(ב) מנהגים במצוות התלויות בארץ

1. נשאל נשאל[89] מעמדי על עניין גידולי שנת השמיטה בקרקע גוי ולקחם ישראל קודם מירוח ומירחם, אם חייבים במעשרות כשאר שנים שמעשרים הלקוח מן הגוי ונתמרח ביד ישראל מדרבנן, כיון שהם אינם מפקירים שדותיהם בשנת השמיטה, או דילמא כיוון שמצות שביעית חובת קרקע לישראל בארץ ישראל, אין בה חיוב מעשרות כלל. והיתה להם תשובתי, כי אין שום חיוב בארץ ישראל מעשרות בשנת השמיטה אפילו מהלקוח מיד גוי קודם מירוח ומירחו ישראל.

2. תרתי[90] בלבי בשנת הרצ"ב [1532] שנת השמיטה שעברה... לדעת בין שנתמרח ע"י ישראל וגדל בקרקע גוי בארץ ישראל, אם יהיה חייב במעשרות... כי המנהג לא היה פשוט בארץ ישראל...

ואני יוסף קארו לא נכשרו בעיני דברי החכם הנזכר והנני אומר: כי זה עשרים שנה ראיתי מה שכתב הר' שלמה שירילו זלה"ה לנהוג דין שביעית בפירות הגויים הגדלים בארץ וראיתי ראיותיו... ולא נראה לי שיש בראיותיו כדי לבטל מנהג הקדמונים שלא נהגו כן... והראיות שהביאו לחייב הביעור, כולם נדחו, ואדרבה יש ראיות לפיטור וכל שכן במקום שהמנהג פשוט להתיר. כי מעולם לא נשמע על שום אדם בשום עיר בארץ

---

87 שו"ת "בית יוסף", דיני גיטין, סי' א.

88 שו"ת "אבקת רוכל", סי' כא.

89 שם סי' כב, והיא תשובה מן הרב המבי"ט.

90 שם, סי' כג, וגם זו היא תשובת הרב המבי"ט. וראה בפרק העוסק בדמותו של המבי"ט, בחלק המקורות משו"ת המבי"ט, סעיף ד.

ישראל שנהג ביעור שביעית... וכיון שהוא דבר פשוט שהם פטורים מן הביעור, היאך ימצא ידיו ורגליו הפוטרים מהמעשרות, ואם העלם יעלם עיניו מכל הכתוב ויאמר לא, כי אלו הם חייבים בביעור... נאמר לו אי אתה נאה מקיים, דאנן סהדי שמימיך לא נהגת חיוב ביעור, דאם כן קלא הוה לה למילתא, וזהו דבר שאין עליו תשובה, נאום הצעיר יוסף קארו.

אחרי כן כתבו לי מירושלים תובב"א, כי כן מנהגם מימי קדם להפריש תרומה ומעשרות בשביעית מפירות שזרע הגוי בשדהו ונתמרחו ביד ישראל וכמו שכתבתי והנהגתי, גם אלה דברי הצעיר יוסף קארו.

אמר יוסף קארו[91], אחר שכתב החכם הר' משה מטראני אגרת זאת השנית רצה לעשות מעשה כדבריו בשמיטה שעברה, ומיחו בידו. ובשמיטה זו שהיא שנת ה'של"ד [1574] הקשה את רוחו ואמץ את לבבו לתקוע עצמו לעשות מעשה כדבריו ביד רמה, וקמו כל חכמי העיר ועיינו בדבריו... וראו שאין בהם ממש, והכריזו בבתי כנסיות בגזירת נידוי שכולם יפרישו תרומות ומעשרות מפירות הגוי שנתמרחו בידי ישראל בשביעית, כמו בשאר שנים, נאום הצעיר[92] יוסף קארו.

(ג) מסים וארץ־ישראל ולדמותה של צפת בדורו של מרן[93]

שמעו הרים את ריב ה' והאתנים מוסדי ארץ (מיכה ו, ב), קינת דודי לכרמי, כרם היה לידידי בכרם בן שמן (ישעיה ה, א). כי כאשר ראה ה' את עוני עמו ישראל אשר היה זה קרוב לאלף וחמש מאות שנה נדחו מעל אדמתם מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר בכמה גרושין וכמה שמדות, זכר להם ברית אבותם ושב את שבותם וקבצם מאפסי ארץ, אחד מעיר ושנים ממשפחה אל ארץ הצבי ונתישבו בעיר צפת תוב"ב, צבי היא לכל הארצות. והיו פרנסיה ומנהיגיה מתנהגים כהוגן לשאת במשא העם העניים והאביונים ולומדי התורה, כי העניים היו פוטרים אותם מהכראג'י ולמי שהיה לו קצת יכולת היו נוטלים מהם קצתם למחצה, קצתם לרביע ומבעלי התורה לא היו נוטלים כי

---

91 שם, סי' כה; וכן ראה שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' שלו, בסוף הסימן אחר חתימת המבי"ט.

92 בשנה זו, השל"ד (1574), היה מרן בן 86 שנה (שנה לפני פטירתו), ומכאן שכך היה מנהגם לחתום "הצעיר" אף בימי זקנה ושיבה. ראה: הרב י' שציפנסקי (ראה הע' 86), עמ' קסו.

93 שו"ת "אבקת רוכל", ירושלים תש"ך, סי' א.

אם ממי שהיה בידו קצת ממון למחצה. זה היה בכראג׳י לבד, אבל בשאר מסים וארנוניות לא עלה על לב שום אדם ליטול ממי שתורתו קבע ומלאכתו עראי. ותמיד כבוד התורה ואימתה מוטלת על פרנסי ומנהיגי העיר הנזכרת, ולא היו עושים דבר עד שהיו נמלכים בחכמים הרבנים הזקנים, על פיהם יצאו ועל פיהם יבואו. ובכן היה כרם ה׳ בית ישראל יפה אף נעים, פרחה הגפן הנצו הרמונים, ראשי ישיבות ותלמידיהם לומדים על תלם, באין שטן ואין פגע רע, לא שמעו קול נוגש. ויעזקהו ויסקלהו (ישעיה ה, ב) נדיבי עם אלהי׳ אברהם שבחוץ לארץ, לכלכלם בלחם ויטעהו שורק. ובכן היה מגדל עוז בנוי לתלפיות, הלא הוא למוד התורה בשקידה רבה וגם יקב התורה חצב בו יין המשומר בענביו, יורדים ועולים במלחמת התורה, לנים בעומקה של הלכה, וכרמנו סמדר. הדודאים נתנו ריח ועל פתחנו כל מגדים (שיר השירים ז, יד), הלא הם התלמידים תמיד היו מתמרים ועולים אשכלות תלמידי חכמים אפן גפן אדרת כרם חמד ענו לה. משם תצא תורה ואורה לכל תפוצות הגולה. גולה על ראשה ושבעה נרותיה[94] (זכריה ד, ב) מאירות אל עבר פניה.

וידהי כי נתרבו עוונות הדור נתקנא השטן ונתן בלבו של יהודה הבירלין[95] לעלות אף הוא אל ארץ הצבי וחשב מחשבות בלבו לבלע ולהשחית חומת התורה לפרוק עולה מעליו ולא יהיה מורא תלמידי חכמים מוטלת על העשירים, אדרבה תהיה מוראת העשירים על התלמידי חכמים. זאת ועוד, כי רצה להקל על המסים והארנוניות מעליו ולהטיל על העניים והאביונים ולהפשיט עורם מעליהם, שתים הנה אלה קורותיו. ובכן בבואו קבץ ממוני הקהילות ואמר להם שראוי שכל איש אשר בשם ישראל יכונה יכתב בפנקס הכראג׳י נדל נדלך איש לא נעדר. והשיבו לו ממוני הקהילות, נשאל את פי מורי התורה

---

94 מכוון לשבע הקהילות בצפת. ראה הרב ישראל שציפנסקי (ראה הע׳ 86), עמ׳ שלד.

95 ראה עליו: ר״י שציפנסקי (ראה הע׳ 86), עמ׳ שלח. היה עשיר ידוע שעלה משאלוניקי והתיישב בצפת. הוא ארגן את ראשי הקהילה בצפת ויחדיו החליטו לחייב את תלמידי-החכמים במס. מרן, הרב המבי״ט ושאר חכמי צפת החרימוהו על כך וחייבו אותו לפרוע את המסים שנלקחו מתלמידי-החכמים שלא כדין. על החרם חתמו חברי בית-הדין של רבי יוסף קארו, רבי ישראל קוריאל והרב המבי״ט. על פרשה זו ואחרות הדנות בפטור תלמידי-חכמים מתשלום בצפת ראה יוסף הקר, ״אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ״, ניתוח היסטורי-הלכתי וחברתי של תשלום מס הג׳זייה על-ידי חכמים בארץ-ישראל במאה השש-עשרה, בתוך: ״שלם״, ספר רביעי, ירושלים תשמ״ד, עמ׳ 63-117.

ונמלך בהם במנהגינו. אמר להם, אם תעשו כן דבר פשוט הוא שימחו בידיכם, לכן מהרו ועשו ואל תחתו ועל תערצו מפניהם, כי מה יוכלו עשות לכם.

ובכן פתה אותם עד שעשו הסכמה כמו שסדר הוא והעז פניו להראות ההסכמה ההיא לאחד מהרבנים הזקנים, וכשקרא אותה אמר לו יהודה הנזכר, מה נראה לך הסכמה זו? השיבו הרב ההוא ואמר לו זעקת סדום ועמורה כי רבה וכו׳ (בראשית יח, כ), כי נראה העניים ניתנים ביד נוגשים קשים וזעקתם וצעקתם ובכיתם עולה לשמים ואין מושיע, ולא שת לבו לדבריו, אדרבה, החזיק בדרכו הרעה והחטאה והלך בשרירות לבו הרע ונכתבו בפנקס כל העניים והאביונים, אפילו העניים המתפרנסין מן הצדקה, וכן נכתבו כל לומדי התורה העניים האומללים, מבן ט״ו שנה ומעלה, אפילו אותם שלא היה להם מחיית שעה אחת כי אם מהספקה [=תמיכה] הבאה להם מחוץ לארץ לחם ומים לחץ היו נוטלים פרנסתו מפיו בעד הכראג׳י ובכן גדלה הצעקה במחנה העברים.

(ד) המחלוקת על אודות הבהמות הלוקות במעיהן[96]

ראיתי מה שכתב החכם הר׳ משה מטראני יצ״ו לחלוק עלי במה שזה כמה ימים שאסרתי בהמות הנמצאות לקויות במעיהן ואומרים שהוא מצד עשב אחד שאוכלות ומתות. וחשש החכם, אולי אסרתי אותם מצד שמתות מחמת אכילת אותו עשב שעל זה דנתי מדעתי שמסתמא היה נוקב בני מעיה, ועל זה כתב שאין לו לאסור מטעם זה, שהרי אכלה סם המות הבהמה כשרה (חולין נח ע״ב)... וכתב שאם הייתי אוסר מפני שהייתי סבור שעשב זה הוא חלתית ואמר שמואל (שם) הלעיטה חלתית טריפה, כבר נתבאר דהלעיטה עלין של חלתית כשרה והכא עלין הוא דקא אכלה. עוד טען עלי, שעשב זה אינו חלתית ולא הוזכר בגמרא[97] דבר שנוקב אלא קורט של דם...

את הדברים האלה כתב וחתם ביד מוכר הבשר להבאיש את ריחינו בעיני הגויים בעלי הבהמות שאין דבר נעלם מהם ואויבנו פלילים, יאמרו שנעשית תורה כשתי תורות, זה אוסר וזה מתיר ומרוב חפצו להודיע כוח דהתירא ומהיותו חס על ממונם של ישמעאל לא נזכר מה ששנינו (ברכות סג ע״ב) חכם שאסר אין חברו רשאי להתיר... ועם כל זה

---

96 שו״ת ״אבקת רוכל״, סי׳ ריג.

97 ראה מה שכתב על כך בספרו ר״י שציפנסקי (ראה הע׳ 86), עמ׳ שצח, הערה 6.

אשיב ואומר, שעם היות ששם העשב הנזכר הוא כל"ך, העידו בפני שני יהודים כשרים שהוא נקרא ג"כ חלתית, ואע"ג דתניא (חולין שם), הלעיטה חלתית כשרה ואוקימנא לה בעלין, התם מיירי כשראינו שלא אכלה אלא עלין לבד אבל בנידון דידן מי מפיש שאינה אוכלת אלא עלין לבד... ואפילו אם היה עשב אחר שעושה הפועל שעושה קורט של חלתית, דינו כמוהו, שלא הזכירו חלתית בגמרא בדוקא אלא בדוגמא... אחר הדברים האלה בראות הקצבים שיש מי שמתיר ותוקע עצמו בדבר, לא נתקבלו דברי והאכילו מהבהמות הנזכרות ויד ה' היתה בעם וחלו כמה וכמה מהאוכלים מבהמות ההם מהחולי ההוא בעצמו שהיה להבהמות... כי היה להם שלשול דם הנזכר והודה לדברי[98]. והסכמנו לאסור כל בהמה הנמצא לקויה במעיה כל שהוא. וכן פשט המנהג כמה שנים וכתבתי זה להיות מזכרת לדורות. נאום הצעיר יוסף קארו.

איכא בהאי מילתא איסורא וסכנתא, ויש לחוש אפילו לספק ספיקא (חולין ט ע"ב) ולפיכך אני אומר שכל טבח שמאכיל בהמה כזו לישראל הוא שותפו של עמלק ושלוחו של סמא"ל לפי הנסיון, הכותב דוד ן' אבי זמרה.

איכא בהאי מילתא איסור בדבר וסכנתא ופריצת גדר. נאום הצעיר ישראל בר מאיר זלה"ה.

(ה) בן ארץ־ישראל בחו"ל ובן חו"ל בארץ־ישראל[99]

שאלה: היוצא מארץ ישראל לחוץ לארץ ודעתו לחזור אם מתפלל כבני ארץ ישראל. וטעם למה העולים לרגל מתפללים בפרהסיא כבני חוץ לארץ ואין מוחין.

תשובה: דבר פשוט הוא דכל שדעתו לחזור נוהג כמקום שיצא משם אפילו להקל, ובלבד שלא יעשה בפני בני מקום שהלך לשם. וכמו שהוא מבואר בר"ש פרק מקום שנהגו (פסחים פ"ד, סי' ד), ובפרק קמא דחולין. וכתב הר"ן בפרק מקום שנהגו (פסחים נא ע"א) גבי רבה בר בר חנא אכל דאייתורא משום דדעתו לחזור הוה, דכיון דבצינעא הוה אכיל ליה דאיהו לא הוה ידע דליעיילו לגביה לא הוה צריך לכסויי. וכיון שכן הדבר פשוט ומבואר שלעולם כל שדעתו לחזור אנו רואים אותו כאילו הוא עדיין

98 עיין שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' קנו.

99 שו"ת "אבקת רוכל", סי' כו.

במקום שיצא משם לכל דבר, ובלבד שיעשה בצינעא מפני המחלוקת. ואם כן תפילה, דבצינעא היא, פשיטא ופשיטא דנוהג כמקום שיצא משם כיון שדעתו לחזור... ובאמת... אתפלא... שהרי הורה[100] ליוצא מארץ ישראל לחו"ל ודעתו לחזור מותר לו לעשות מלאכה מדינא... אם כן איך עלה על לבו לומר שיתפלל תפילת חול, וזה דבר שלא עלה על הדעת.

ומה שהביא ראיה ממה שכתב הר"ם ריאקאנטי בשם הר' עזרא, אשיבנו דבר, שלו הונח שהיו דברי הר' עזרא מפורשים לא נניח דברי המפרשים והפוסקים שיש בידינו ונסמוך על דברי הר' עזרא... כל שכן שאין בדברי הר' עזרא סיוע... שמה שכתב הר' עזרא שיום האחרון בעבור כנסת ישראל שהוא בגלות סימן לדבר שאין עושין אותו בארץ ישראל, בכלל מה שכתב דבני ארץ ישראל אין עושין אותו הוי מי שיצא מארץ ישראל לחוץ לארץ ודעתו לחזור, דכל שדעתו לחזור אע"פ שהוא בחו"ל הרי הוא כאילו הוא בארץ. וכן מי שבא מחוץ לארץ לארץ ישראל ודעתו לחזור הוי בכלל בני חו"ל... וכן מעשים בכל יום בכל שנה ושנה עולים לשלש רגלים מחו"ל לארץ ועושים יום שני של גליות כתיקוניו וכמשפטיו בחו"ל. ולא עוד אלא שמתקבצים מנין מבני חו"ל העולים לרגל ומתפללים תפילה וקורין בתורה ומפטירין בנביא בברכות תחילה וסוף, כמו שעושים ביום טוב שני בחו"ל. ודבר זה נעשה מימי קדם בפני גדולי עולם ולא פקפק אדם בדבר זה מעולם.

וזו היא שקשה בענין היאך מתפללים תפילת יום טוב בפרהסיא בארץ ישראל, והיכי לא חיישינן להאי דתנן (פסחים נא ע"א): ואל ישנה אדם מפני המחלוקת, והיה מספיק להם שיתפללו תפילת חו"ל בצנעא. ועל כרחינו לומר דסבירא להו לגדולי עולם דעד כאן לא תני אל ישנה אדם מפני המחלוקת אלא במלאכה ודכוותה, דאפשר למיפק מינה חורבה, אבל בתפילה אף אם יתפלל כמנהג מקום שיצא משם לא נפיק מיניה חורבה וליכא למיחש בה למידי. ומעתה נפשטה השאלה מקל וחומר, דהשתא, אפילו במקום דמלאכה... מלהתפלל כמנהג בני מקומן והחכם המתיר [מלאכה] בצנעא ואוסר להתפלל בצינעא כבני מקומן לא מצא ידיו ורגליו בבית המדרש...

---

100 החכם השואל.

רבנו יצחק לוריא אשכנזי (האר״י הקדוש)

ידיעותינו על תולדותיו של רבנו האר״י ז״ל מעטות ביותר. המעט המצוי בידנו מתבסס על החיבורים ״שבחי האר״י״ ו״ספר תולדות האר״י״[1] ועיבודים שונים שנעשו ממנו, לצד מסורת בעל־פה ומעט מקורות ותעודות מן הגניזה[2].

ילדותו בירושלם

רבנו האר״י נולד בירושלם בשנת הרצ״ד (1534) לאביו, ר׳ שלמה[3] לוריא אשכנזי, ולאמו בת למשפחת פראנסיס הספרדים. על־פי ספר ״תולדות האר״י״ בישר אליהו הנביא לאביו של האר״י על הולדתו, וגם היה סנדקו ומוהלו של הרך הנולד[4].

עד היותו בן שמונה שנים למד האר״י בירושלם ושמע תורה ודרשות מפי הרב רבי קלונימוס[5], שהיה מחכמי ירושלם האשכנזים במחצית הראשונה של המאה ה־טז.

---

1 ראה: מאיר בניהו, ״ספר תולדות האר״י, גלגולי נוסחאותיו וערכו מבחינה היסטורית״, ירושלם תשכ״ז; דוד תמר, ״מחקרים בתולדות היהודים בארץ־ישראל ובאיטליה״, ירושלם תש״ל, עמ׳ 166-193; הנ״ל, ״תמיהות והשגות״, בתוך: ״סיני״, כרך קט, ירושלם תשנ״ב, עמ׳ קפד-קפז. החוקרים בניהו ותמר נחלקים ביניהם באשר למה קדם למה, האם ״שבחי האר״י״, כדעת תמר, או ״ספר תולדות האר״י״, כדעת בניהו. לדעתו של תמר מסכימים כמה חוקרים אחרים, ראה שם, עמ׳ קפה, הערה 3 (אני מודה לפרופ׳ דוד תמר שהפנה תשומת לבי למאמר זה). לדעתו של מאיר בניהו ״ספר תולדות האר״י״ נכתב בין השנים השל״ה-של״ח (1575-1578) או בין השנים השמ״ו-שנ״ב (1586-1592), אך לא מאוחר מזה, ונראה לו כי מחברו הוא רבי ידידיה גלאנטי בן רבי משה גלאנטי, מגדולי חכמי צפת בזמנו. לדעת דוד תמר ״ספר תולדות האר״י״ אינו חיבור מקורי אלא עיבוד מאוחר מאיגרותיו של רבי שלמה שלומיל, שנכתבו בצפת בשנים השס״ז-שס״ט (1607-1609), ושלוש מהן נשלחו מצפת לחו״ל, פורסמו ברבים וזכו למהדורות רבות. לדעת דוד תמר ״ספר תולדות האר״י״ נתחבר בין השנים התכ״א-תכ״ח, או בין השנים התכ״ו-תכ״ח, כנראה באחת מערי תורכיה או איטליה. על רבנו האר״י ראה עוד אצל דוד תמר, ״ראשיתו של האר״י במצרים״, בתוך: ״ציון״ מד, ירושלם תשל״ט, עמ׳ 229-240; אברהם דוד, ״עלייה והתיישבות בארץ־ישראל במאה הט״ז״, ירושלם תשנ״ב, עמ׳ 183-185; הרב חיד״א, ״שם הגדולים״, תל־אביב תש״כ, ערך: ר׳ יצחק לוריא, דף לז ע״א.

2 ראה על כך להלן.

3 מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ 151.

4 מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), שם.

5 רבי חיים ויטאל (רח״ו), תלמידו המובהק של רבנו האר״י, מציין בחיבורו ״שער הפסוקים״:

על לימודיו ותפיסתו המזהירה נאמר בספר "תולדות האר"י": "ויגדל הילד ויגמל ויוליכוהו לבית הספר, וילמוד יותר מכל התינוקות, עד כי בהיותו בן שמונה שנים היה מעיין ההלכה כתלמיד ותיק ושום בעל תורה לא היה יכול לעמוד לפניו מעוצם פלפולו"[6].

יש לציין, כי הכינוי "האר"י" נהג ברבים מסוף המאה ה־טז, ונראה שהשתמשו בו לראשונה בחוגי המקובלים באיטליה. בקרב רבני דורו בצפת כונה ריא"ש - רבי יצחק אשכנזי, או: ריא"ל - רבי יצחק אשכנזי לוריא, או די לוריא[7].

במצרים

באותה העת מת עליו אביו. האר"י ירד למצרים עם אמו לביתו של דודו מרדכי פראנסיס, שהיה מוכר במצרים ועשיר גדול. שם היה האר"י תלמידו של רבי דוד בן זמרא (רדב"ז) ותלמיד חבר לרבי בצלאל אשכנזי, כפי שמצויין ב"ספר תולדות האר"י": "ויקומו וירדו מצרים ויבואו בית דודו, ודודו קבלו בכבוד גדול ויהי לו לבן. וישלח ויקרא את הרב כמהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה, ויבקש ממנו שיהיה הנער ההוא תלמידו. ויודה לו[8], בפרט ששמע שמעו וחכמתו. ויהי עמו עד היותו בן ט"ו שנים, ואז גברה חכמתו על כל חכמי מצרים, ואז נתן לו דודו את בתו לאשה"[9].

כבר בצעירותו חיבר האר"י - יחד עם רבו, רבי בצלאל אשכנזי - שיטה למסכת זבחים שהגיעה לידיו של רבי אהרן אלפנדרי, כפי ששמע הרב חיד"א מפיו, ונשרפה בשריפה שהייתה באזמיר. האר"י היה מופלג בתורה עוד בצעירותו, כאמור לעיל, ויתכן שיחד עם רבי בצלאל למד גם את חכמת הנסתר אצל מורם בהלכה, רדב"ז[10].

"אמר לי מורי ז"ל כי שמע מחכם אחד גדול שבדורו ושמו הר"ר קלונימוס ז"ל" (פרשת בהעלותך, סי' יב). וראה גם: אברהם דוד, "הלכה ופרקמטיה בתולדות האר"י", בתוך: "מחקרי ירושלם במחשבת ישראל", כרך י, ירושלם תשנ"ב, עמ' 288. אברהם דוד מתאר שם את דמותו של רבי קלונימוס זה ומציין פרטים מספר עליו.

6 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 152.

7 יורם יעקבסון, "מקבלת האר"י עד לחסידות", תל-אביב תשמ"ד, עמ' 22-23.

8 מ' בניהו (ראה הע' 1) מעיר (שם), כי על-פי כתב-היד צריך לומר "ויורו לו" או "ויורה לו".

9 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 152-153; דוד תמר, "מחקרים בתולדות היהודים" וכו', עמ' 72, 74-76; ר' דוד קונפורטי, "קורא הדורות", ברלין תר"ו, דף מ ע"ב.

10 ד' תמר, "ראשיתו של האר"י במצרים" (ראה הע' 1), עמ' 230; א' דוד (ראה הע' 5), עמ' 290-291. כמו כן עסק האר"י בהגהות וחידושים על התלמוד, יחד עם מורו וחברו רבי בצלאל

ישנה מסורת שאותה מביא רבי אליהו הכהן האיתמרי, בעל "שבט המוסר", לפיה למדו אצל רדב"ז שלושה תלמידים בשם יצחק: רבי יצחק לוריא, רבי יצחק אפומאדו ורבי יצחק פאסי:

"יום אחד נכנס מהר"י אשכנזי זצ"ל לפני רבו ואמר, שלושה יש כאן ששמותם יצחק, ותמה הרב על דבריו היותם בלתי מובנים. ואמר לו, בני, מה כונתך בזה, דמי לא ידע שיש כאן שלושה ששמותיהם יצחק. ואמר לו, רבי, כונתי לומר שלושה שמות של יצחק יש כאן, כלומר שלושה יצחק יש כאן וכל אחד נפרד לענין אחר, אני יצא שמי בכל העולם בחכמת הקבלה... והנה נתקיימו דבריו, שהרי בעינינו ראינו כמה גדלה חכמתו של הרב בחכמ' הקבלה"[11], ומכאן כי עוד בהיות האר"י צעיר לימים ביקש ללמוד את תורת הסוד.

אפשר שהאר"י היה אחד מחברי בית־הדין האשכנזי בקהיר, שכן כך עולה מפסק־דין שחתם בקהיר עם שניים מחכמי האשכנזים שם: רבי בצלאל אשכנזי ורבי שמעון קשטילאץ. פסק־דין זה מוזכר על־ידי רבי דוד קונפורטי: "ונמצא בידי פסק אחד מכתיבת יד מהר"ר יהושע שונצינו וכתב שם שכתבו לו פסק אחד ג' רבנים אשכנזים והם הרב יצחק לוריא אשכנזי והר' בצלאל אשכנזי והר' שמעון קשטילאץ אשכנזי"[12].

עסקי המסחר של רבנו האר"י[13]

ידוע שרבים מן החכמים שהתיישבו במצרים ובארץ־ישראל בתקופה הנדונה, היו

אשכנזי, בהגהת הרי"ף ובכתיבת חידושים ופירושים על מסכתות שונות.

11 "מדרש אליהו", אזמיר תקי"ט, דף יב ע"ד, לפי ד' תמר, "ראשיתו של האר"י במצרים" (ראה הע' 1), עמ' 230.

12 ר' דוד קונפורטי (ראה הע' 9), דף מ ע"ב.

13 על כך ראה: ד' תמר, "ראשיתו של האר"י במצרים" (ראה הע' 1), עמ' 231; הנ"ל, "על עסקי המסחר של האר"י", בתוך: "מחניים" מס' 2, אייר תשנ"ב, עמ' 198-203; א' דוד (ראה הע' 5), עמ' 292-297; אליאב שוחטמן, "מקורות חדשים מן הגניזה לפעילותו המסחרית של האר"י במצרים", בתוך: "פעמים" מס' 16, ירושלם תשמ"ג, עמ' 56-64; מאיר בניהו, "תעודות מן הגניזה על עסקי מסחר של האר"י ועל בני משפחתו במצרים", בתוך: "ספר זכרון לראשל"צ הרב יצחק נסים", ירושלם תשמ"ה, עמ' רכה-רנג; א' דוד (ראה הע' 1), עמ' 184-185; הנ"ל, "עוד לתולדות האר"י במצרים לאור מסמכי הגניזה", בתוך "עלי ספר" יד, רמת־גן תשמ"ז, עמ' 135-137.

סוחרים בעורות, ביין, בתבואה, בתבלינים ובשמנים, והיו שמסחרם פרץ בכל המזרח ואף היה להם משא־ומתן עם הודו והמזרח הרחוק. חכמים מובהקים וגדולי תורה שמתורתם אנו שותים עד ימינו אנו, היו חוכרי מס במצרים, ביניהם: רבי יצחק הכהן שולאל, רבי דוד בן זמרא (רדב"ז), רבי יעקב בירב, רבי אברהם קאשטרו.

חכמים אלה שילבו תורה עם דרך־ארץ, דהיינו עמדו בראש ישיבה ובראש קהילה, ואולם גם שלחו ידם במסחר. יתכן שלא רצו להתפרנס מקופת הקהל אבל ביקשו להתפרנס מיגיע כפיהם. לכן לא יפלא שגם רבנו האר"י נהג בעניין זה כדרכם של חכמי הספרדים, ומה גם שדודו מרדכי פראנסיס העשיר, שגידלו בביתו, היה חוכר מכס במצרים ועסק בסחורה, וכן עשה רבו שלימדו תורה - רדב"ז.

האר"י עסק במסחר בשנת השי"ד (1554) כאשר היה בן עשרים שנה. הוא סחר בעורות, בפלפל, בתבואה, בטקסטיל, ביין ובמלפפונים. מקום מושבו היה בקהיר והיה נוסע ממקום למקום במצרים, בעיקר לאלכסנדריה ולראשיד[14]. היו לו סוכנים במקומות אלה ושותפים, ואת הסחורות היו מייצאים גם לערים אחרות במזרח וכן לוויניציאה שבאיטליה ולערים שונות בממלכה העות'מאנית. האר"י היה סוחר עשיר ונאמן ורכש נסיון במסחר, ואין צריך לומר שגם כל הנזכרים בעסקי המסחר היו תלמידי־חכמים מופלגים.

האר"י בפרדס הקבלה

כאמור, עוד בהיות האר"י צעיר לימים ביקש לעסוק בתורת הסוד[15], ונראה שאת ראשית צעדיו בחכמה זו עשה אצל מורו ורבו בנגלה - רדב"ז.

על ראשית לימודו בקבלה אנו שומעים ב"ספר תולדות האר"י":

"ויעבור כמו שתי שנים והנה סוחר אחד בא למצרים בסחורה גדולה וילך לבית הכנסת להתפלל וישב כנגדו ובידו ספר מכתיבת יד. ויגש אליו האר"י זלה"ה וירא בספר ההוא

---

14 עיר-נמל בים התיכון, מזרחית לאלכסנדריה. בראשיד הייתה קהילה יהודית חשובה, בעיקר בתקופת השלטון העות'מאני.

15 ראה הערה 11 לעיל.

סודות גדולות, וישאל לאיש ההוא מי אתה ומה מלאכתך, ומה כתוב בספר זה... ויאמר לו האיש: אדוני, מה אדבר ומה אומר כי ה' מנעני מכבוד, ואיני יודע אות אחת בתורה, כי מן האנוסים אני, ולפי שראיתי הקהל כל אחד סדורו בידו, מפני הבושה לקחתי ספר זה בידי שמצאתיו זה כמה שנים, אבל איני יודע מה כתוב בו. ויאמר לו האר"י זלה"ה: אחר שאינו שוה לך שום דבר, מכור אותו לי ועלי לשלם כל אשר תאמר. ויאמר לו האיש: וכי מחוסר ממון אני שאמכור אותו לך. אם תעשה לי הדבר הזה, תשתדל עם חמיך שיוותר לי המכס הנוגע לו מסחורתי, אתנהו לך. ולהיות שהאר"י היה חפץ וחשוק בספר ההוא, ויעש כן, ויתן לו הספר ההוא"[16].

לאחר שקיבל את הספר, החל רבנו האר"י להגות בו, והתבודד בביתו שלוש שנים, תוך כדי עשיית סיגופים ותעניות, ואולם הראו לו בחלום שאין די בסיגופים אלה כדי שיבין את הכתוב בספר. לפיכך יצא מביתו והלך לבית השייך לדודו המצוי בכפר, שעל שפת הנילוס, ושהה שם כשש שנים[17], "והיה לומד בקדושה ובטהרה".

ובכל ערב־שבת היה הולך לביתו ולא היה מדבר עם שום אדם, ואפילו עם אשתו[18] דיבר רק לצורך גדול, ואז רק בלשון הקודש.

"ועל־ידי מעשים אלו זכה לרוח הקדש ונגלה אליו אליהו ז"ל. ויאמר לו: הנה נא שלחני ה' לומר לך כל סתרי תורה, וכל רז לא אעלים ממך, ולכן חזק ואמץ ואל תפסיק ממעשיך הטובים, שאם כה תעשה תהיה כמלאכי מרום"[19]. יוצא שהאר"י למד את עיקר תורת הקבלה בעצמו, ולא מפי מורים.

האר"י החל להתבודד בין השנים השי"ח-ש"כ (1560-1558), שהרי חתימתו מצויה על כתב־הסכמה משנת השי"ח, יחד עם עוד כמה חכמים מישיבתו של רדב"ז, אשר בו הם קיבלו עליהם להתנהג כשורה ביניהם ללא כל סכסוכים וקינטורים, לקבל את דעת הרוב ולא להרהר אחר פסק־דין של בית־דין שנתמנה להם על־ידי רבם - רדב"ז[20].

---

16 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 153-154.

17 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 154 - "שתי שנים", ובנוסח קושטא - "ששה שנים".

18 בשנת הש"ט (1549), בהיותו בן ט"ו שנה, נשא לאישה את בת דודו העשיר.

19 ראה מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 154-155.

20 החתימה מיום ה' י"ט בכסלו השי"ח. הרב חיד"א ראה את ההסכמה בכתב־ידו של רח"ו. על כך שההסכמה הועתקה על־ידי רח"ו והמשמעות הנובעת מזה, ראה: ד' תמר, "ראשיתו של

מכל מקום, בעקבות התבודדותו המתמשכת זכה רבנו האר"י "שבכל לילה שהיתה נשמתו עולה למרום, היו באים מלאכי השרת ומלוין [אותה] עד מתיבתא דרקיעא, והיו שואלים לו באיזה ישיבה הוא רוצה לילך. לפעמים היה אומר לישיבה של הרשב"י או לישיבה של ר' עקיבא או של ר' אליעזר הגדול או שאר תנאים ואמוראים או נביאים, ובישיבה שהיה רוצה בה היו מוליכים אותו"[21].

באותה התקופה חיבר חיבור קבלי, פירוש ל"ספרא דצניעותא" שבזוהר, פירוש שבו ניכרת השפעתה של תורת הקבלה שלרבי משה קורדובירו שישב בצפת. בשנות ה-60 למאה ה־טז התפשטו ספריו של רבי משה גם למצרים[22], ושם חיבר האר"י גם פירוש נוסף על התחלת הזוהר ועל מדרשים לפרשיות שונות בספר הזוהר.

עלייתו לצפת

"...עד שבלילה אחת בישיבה של הרשב"י אמרו [לו]: מה לך בארץ טמאה זאת, לך לגליל העליון צפת תוב"ב, ושם תזכה לעלות למעלה יותר [גדולה]. גם דע לך שימי חייך הם מעטים ושם תזכה לקבורה. ואת החכם כמהר"ר חיים ויטאל תמשח לנביא וחכם תחתיך, כי הוא נשמה גדולה, ניצוץ של ר' עקיבא, וגם שאתה תלמידו מגלגול אחר והרבה תורה לימד לך, וצריך אתה לשלם [לו] שכרו וללמדו כל רזין עילאין שאתה שומע"[23].

למחרת לקח האר"י את אשתו ובניו[24] והחל במסעו לצפת, לשם הגיע באביב הש"ל (1570). זמן קצר למד מפי רבי משה קורדובירו, עד לפטירתו של הלה בכ"ג בתמוז הש"ל

האר"י במצרים" (ר' הע' 1), עמ' 232-235.

21 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 155.

22 ד' תמר, "ראשיתו של האר"י במצרים" (ראה הע' 1). פרטים על ספר זה ראה להלן.

23 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 155-156.

24 לאר"י נולדו לפחות שני בנים ובת. בתו נישאה לבנו של רבי יוסף קארו. בניו הם שלמה ומשה. האחרון נולד כנראה בשנת הש"כ (1560) ונראה שנפטר בצעירותו. ראה למעלה, בפרק על דמותו של רבי יוסף קארו.

(1570)[25]. אחר־כך הקים סביבו חוג של כשלושים תלמיד, אותם בירר בקפידה יתירה. לא כל אחד זכה להתקבל לחוגו, ואפילו רבי משה אלשיך ורבי יוסף קארו לא זכו לכך.

לאחר פטירת רמ"ק החל האר"י לדרוש מעט בתורת הקבלה. בעקבות כמה מופתים שעשה וידיעות נסתרות שידע רק הוא, עלתה חשיבותו בעיניהם של חכמי צפת, ומתוך כך קיבלוהו עליהם כאדם קדוש ומורם מעם וביקשו להיות לו לתלמידים. לאחר שקיבלוהו עליהם, אמר להם "דברים ורמזים וסודות עליונים עד אשר נבהלו משמוע. ומאותו היום והלאה לא משו מתוך האוהל, והיה לומד עמהם ביום ובלילה"[26].

רבי חיים ויטאל היה אז בדמשק, "ובכל לילה היה האר"י זלה"ה מביא נשמתו ומדבר עמו ואומר לו, חכם ר' חיים, למה לא תבוא ללמוד, הלא תדע שאני באתי בעולם הזה לתקן נשמתך..."[27]. בתחילה לא קיבל רח"ו את הדברים ואף היה לועג לרבנו האר"י, עד אשר החליט להפגש עמו ולתהות על קנקנו:

"ופתח הרב כמה פתחים של אורה, עד שנשאר הרח"ו לפניו כשועל לפני האר"י. אחר כך שאל מאמר אחר, השיב לו הרב ז"ל ואמר לו: עד כאן תחום שבת, כי אינך ראוי לשמוע יותר. ואז יצא מלפניו בפחי נפש, ויצא לביתו ופשט בגדיו, ולבש שק והושלך מלוא קומתו בתוך האפר, והיה מאפיר עצמו בתוך האפר וצעק ובכה בכיה גדולה, ויתפלל אל ה' שיתנהו לחן ולחסד בעיני הרב שימסור לו סתרי תורה. ובלילה ההוא לן בתענית ושק. ולמחר בא בפני האר"י ונפל על פניו ונשק ידיו ורגליו והתחיל לבכות ולהתחנן לפניו..."[28] ומאז החל רח"ו לשבת וללמוד בין החברים, ברם, היה לומד ושוכח, לומד ושוכח, עד שבאחד הימים הלך האר"י עם תלמידיו לטבריה, ושם הִשקה את רח"ו מבארה של מרים, ומאז לא שכח עוד את תלמודו.

---

25 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 156, מזכיר שהאר"י מצא בצפת "אנשים חכמים ונבונים מהרי"ק [רבי יוסף קארו] והרמ"ק [רבי משה קורדובירו] והר"י אשכנזי הנקרא תנאי גדול" (בית־כנסת על שמו מצוי סמוך לבית הקברות של צפת, ונקרא "התנא הלבן". וכן ראה שם, עמ' 158-159. באותה העת השלים רמ"ק את חיבורו "פרדס רימונים".

26 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 160-161. וראה גם: הרב חיד"א, "שם הגדולים", ורשא תרל"ו, עמ' 73.

27 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 161-162. לדעת ד' תמר, "מחקרים בתולדות היהודים" וכו' (ראה הע' 1), לא היה רח"ו בדמשק כאשר הגיע האר"י לצפת, וסיפור זה הינו עיבוד ותוספת מאוחרת לאגרותיו של ר' שלמה דרזניץ.

28 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 163.

גדולתו של רבנו האר"י ניכרת בכך שתוך הזמן הקצר עד לפטירתו בה' במנחם אב השל"ב (1572) - בסך הכל כשנתיים ימים - הצליח להשפיע השפעה מכרעת ולחולל מהפכה בקרב גדולי חכמי צפת, שהיו גדולי עולם. על אישיותו המופלאה מעידים דברי תלמידיו ותלמידי תלמידיהם שנכתבו בעשר השנים שלאחר פטירתו. גם העובדה שהם שקדו לאסוף בקפדנות את תורת רבם ופרטי הנהגתו מלמדת על דמותו הנפלאה, וכבר כעשרים שנה לאחר פטירתו נתרקמה סביבו אגדה שבאה לידי ביטוי בספרים "תולדות האר"י" ו"שבחי האר"י", המבוססים על האגרות שכתב ר' שלמה דרזניץ, ובהם מסופר על תקופת האר"י בצפת ועל הנהגותיו, נפלאותיו, אופן לימודו, חכמתו הרבה, נסיונותיו להביא את הגאולה ועוד. השפעתו הייתה השפעה של קדושה וטהרה שכנראה לא הייתה כמוה לשום חכם או צדיק מאז רבי שמעון בר יוחאי, כדבריו של בעל "עמק המלך": "ועוד אמר שאם היה בנו זכות שהיה קיים ה' שנים בא [בהם] יהיה מחזיר את כל העולם כולו בתשובה, והיה מביא הגאולה בימיו, שכל כך נפל פחדו על הרשעים והפושעים והחוטאים כששמעו את שמעו הגדול שהוא מגיד לאדם מה שעשה מזמן חמשים שנים ומה שעשה בחדרי חדרים ומה שמחשב בתוך קירות לבו ומה שחטא בגלגול שעבר ועל איזה עון בא לעולם לתקן והיו בורחים מלפניו שלא יסתכל בפרצופיהם כאשר יברח האדם מן הארי. והרבה מהם באו ונכנסו לפניו ושאלו ממנו שיסתכל בפניהם ויאמר להם מה שעיוותו ויתקן להם תיקון ותשובה והיה מגיד להם עברותיהם"[29].

סיפור פטירת האר"י[30]

ויהי בחוליו בירך לחברים כל אחד נוסח ברכה הראויה לו כפי ניצוץ נשמתו. והרח"ו לא היה שם עמהם בשעת הברכה כי היה הולך עם האנשים ועם החכמים מבית הכנסת לבית הכנסת להתפלל על הרב. והרב שאל לחברים אנה הלך הרח"ו שאני צריך לברכו ככם ולסמוך את ידי עליו. כי מה שהוא עושה עכשיו לא בשביל זה יכול לבטל הגזרה, כי היא גזרה שיש עמה שבועה שאי אפשר לבטלה, לכן שלחו אחריו. וכן עשו החברים. ובבואו לפני הרב ז"ל, אמר לו: צר לי עליך בני חיים איך אתפרש ממך, אבל מה אעשה כי אין שלטון ביום המות. ועתה בני שב לפני ושאל מה שתרצה ממני קודם הסתלקותי

29 נפתלי הירץ, "עמק המלך", אמשטרדם תר"ו, דף יא.

30 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 202-205, וראה שם הע' 10 בה מוזכרים מקורות מספר.

שמא תתחרט אחר כך, למה לא שאלת כל הספיקות שהיו לך וכל אשר אתה מתקשה בו עכשיו, התיאש מלהתפלל עלי, כי אז לא יועיל שום דבר.

אז החזיק בו ונשקו וברכו ברכה מיוחדת לניצוץ נשמתו. וצוה לחברים שישבו לפניו והוא ישב על המטה. ויצום לאמר: הזהרו שיהיה שלום ביניכם מכאן ואילך, ונהגו כבוד זה בזה. ואם תזכו אבוא בגלגול אחר ללמוד עמכם ואגלה לכם רזין מה שלא ניתן לי רשות לגלות אותם עכשיו. והזהרו בכבוד הרח״ו כי תורת חיים בקרבו וממנו תצא תורה בישראל, כי עבד נאמן הוא לי. ופתח פיו ודרש להם סודות ורזין, ובאמצע הדרוש פתח עיניו ונסתכל בכותלי הבית ואמר: חברי, מה טוב ומה נעים היום הזה אשר הבית הזה מלא, אשר אין מקום להניח אפילו גרגיר חיטה, וכל המתיבתות אשר ברקיע ננעלו והצדיקים באו לכאן, ומלאכי השרת אין מספר ומלכם בראשם, ללות נשמתי עד מקומה הראוי. לכן אחר יציאת נשמה אל תניחו שום אשה או טמא שיגע בי, אלא החברים יתעסקו ברחיצתי, ואחר הרחיצה אל יטבולו אותי בביתי כמנהג, אלא יוליכו אותי לבית הטבילה ושם אני אטביל את עצמי.

וידהי כדברו דברים אלה הביט וראה שם להר״י הכהן עומד. אמר לו: מהר וצא לך חוצה, שלא נשאר רגע ליציאת נשמה, ובצאתו נח נפשו.

ויצחק בן ל״ח שנה לא כהתה עינו ולא נס ליחה ולא נשתנו פניו כשאר מתים. אלא היו פניו מאירות כשמש בגבורתו. אז נפלו כל החברים ושאר החכמים שהיו שם לארץ וגעו בבכיה גדולה, עד שעלתה שועתם לשמים. והרח״ו היה מאפיר עצמו באפר בוכה וצועק: אבי אבי רכב ישראל ופרשיו, אין מנחם לי. אז טבלו החברים וטהרו עצמם ונתעסקו ברחיצתו ודמעותיהם נגרים יותר מן המים אשר היו משליכים עליו. ואחר הרחיצה הגדולה הוליכוהו לבית הטבילה, וכך אמרו לו: רבנו עשינו המוטל עלינו, אבל הטבילה אין לנו רשות, כי האדון העיד בנו לאמר שנוליך אותו לבית הטבילה והאדון יטבול את עצמו, ועתה האדון בתוך בית הטבילה במים. מיד עמד בקומה זקופה בתוך המים כחי, והרכין בראשו וטבל ד׳ פעמים כנגד ד׳ אותיות של השם. ואחר הטבילה הלבישוהו בגדים יקרים, והכריזו אין כהונה היום, והוליכוהו מביתו לבית הכנסת הלוך ובכה עד שהיו הדמעות נגרות לארץ כנחל שוטף, ואפילו הגוים שהכירוהו בכוהו וספדוהו.

והרח״ו ושאר החברים היו הולכים יחפים וקרועי בגדים ומלובשים שקים, ואפר על

ראשם כיום ט׳ באב, בוכים ואומרים: תורה הקדושה מספד יחיד עשי לך על הסתלקות מלאך זה היודע סתריך. והרח״ו מרוב צערו אותו היום נטרפה דעתו, עד שבשעה שרצו להניחו בקבר, נפל לרגליו ונשקם, ובכה ואמר: אי רגלים הממהרות לעשות רצון קונם, איך נלכדו ברשת בעונותי, ואיך אתאפק שיגנז ארון האלקים ויתכסה ממני. ובקושי [גדול] הסירו אותו מעליו וקברוהו בקבורת המלכים, מאן מלכי רבנן.

והוא הלך אל המנוחה והניח לחברים וחכמי ישראל ביגון ואנחה. יהי רצון שזכותו יגן עלינו ועל כל עמו ישראל להצילם מכל צרה וצוקה ולגאלם בקרוב למען שמו. אמן וכן יהי רצון.

ליום פטירתו של רבנו האר״י חיברו תיקון מיוחד[31] אשר בו למדו לעילוי נשמת האר״י: משנה, גמרא, זוהר (החלק העיקרי של התיקון) ואדרא זוטא. כמו כן אמרו את ״שבחי האר״י זיע״א״ וקודם להם תפילה מיוחדת.

בהקדמת המסדר[32] נאמר: ״גם בזה הלימוד צריך ליזהר בכל שנה ושנה לעשות תיקון כרת בליל חמשה לחדש אב להיות נעורים כל הלילה... והגם כי לא נהגו להתענות ביום זה, אך הלימוד הוא צורך גדול והמשכיל יבין כי כח הבן ארי החי הוא מכח האב רעיא מהימנא מרע״ה...״.

לפני התיקון אומרים תפילה מיוחדת: ״רבש״ע, הרי אנחנו מוכנים ומזומנים לזכור בפינו שבח עבדך הצדיק רבי יצחק בן שלמה ז״ל, כי ידענו שרצונך הוא לספר בשבח הצדיקים כי תהלתם היא תהלתך ותפארתם היא תפארתך, ותזכנו בעבור זאת שימשך עלינו קדושת עבדך הצדיק ר׳ יצחק בן שלמה...״. כלומר, מעלתו של רבנו האר״י הקדוש היא כמעלתו של משה רבנו ע״ה שגם לו נתקן תיקון מיוחד, תקון ז׳ באדר, ובכך נעשה הוא מורם מעל צדיקי עליון זיע״א[33].

---

31 ראה: מ׳ בניהו, ״האר״י בשירת המקובלים ותיקון חמשה באב״, בתוך: ״טמירין״, כרך ב, ירושלם תשמ״ב, עמ׳ קפו-קצו.

32 מהדורת ליוורנו, תרס״ב; מ׳ בניהו (ראה הע׳ 31), עמ׳ קפו.

33 מ׳ בניהו (ראה הע׳ 31), עמ׳ קפז, מציין, כי רבנו יוסף חיים מבגדאד, בעל ה״בן איש חי״, הוא מחבר התיקון לה׳ במנחם אב, ליום פטירתו של רבנו האר״י הקדוש, ומציין כי גם ר׳ יצחק בדאהב סובר כך.

כתביו של רבנו האר"י[34]

הכתבים הידועים כ"כתבי האר"י" ברובם אינם כתביו של רבנו האר"י עצמו, אלא נתחברו על־ידי תלמידיו ותלמידי תלמידיו. כתבים אלה נעתקו בכתבי־יד רבים מאוד ומאוחר יותר נדפסו בדפוסים רבים, ובכל אלה נערכו עריכות רבות ושונות. גם יש שחיבור אחד נערך תחת שמות שונים, וחיבורים שונים נקראו בשם אחד, ובוודאי שנפלו שגגות ושיבושים שונים בהעתקה.

ריבוי ההעתקות והעריכות של חיבורי האר"י ורח"ו נובעים מכך שמחברים אלה לא הוציאו לאור את חיבוריהם בחייהם, ולא זו אף זו, מכיוון שחיבורים אלה כמעט שלא נדפסו גם במשך כמאתיים שנה אחרי מות המחברים, רבו בהם כתבי־היד. האר"י עצמו כתב מאמרים מִספר, אך לא סדרם ולא ערכם כספר. רבי חיים ויטאל כתב את הדרושים שלימד האר"י, וסידר אותם בכרכים אחדים, אך הסתיר חלק מהם בביתו ולא הראם לאיש, ואִלו חלק אחר גנז בגניזה שבבית־הקברות. דבר חיבורם של כתבים אלה נודע ברבים, ואולם תוכנם לא נודע. הציבור שהשתוקק להם, ניסה להשיגם, ואכן הגיעו אחדים מן הכתבים בשלימותם אל הלומדים, אך אחרים הגיעו רק בחלקם. ומכיוון שלא הייתה עריכה אחת אחידה ומוסמכת, רבו המעתיקים והמסדרים לפי הבנתם. במאתיים שנה הראשונות נדפסו רק שני חיבורים מכתבים אלה, והשאר נדפסו אחר־כך, ורק בחלקם. רבים העתיקו אותם בכתב־יד, ובידוע שדרכם של מעתיקים היא, שלעתים מחסירים ולעתים משבשים בהעתקתם, והכתבים יוצאים משובשים. כך אירע שקיבלנו מספר עצום של העתקים של כתבי האר"י ורח"ו בניסוחים שונים.

מבחינת ההעתקות והדפוסים של כתבי האר"י ורח"ו עולה, כי:

א. האר"י כתב מאמרים העוסקים בביאור הזוהר. מאמרים אלה הועתקו כמאמרים עצמאיים בכתבי תלמידיו.

ב. רבי חיים ויטאל כתב שלוש כתיבות. כתיבה אחת - בחיי האר"י ואחר פטירתו,

---

34 ראה פרטים אצל יוסף אביבי, "בנין אריאל", ירושלם תשמ"ז, עמ' יז-יט; ש"א הורודצקי, "תורת הקבלה של רבי יצחק אשכנזי - האר"י ורבי חיים ויטאל - רח"ו" תל-אביב תש"ז, עמ' 83-86; גרשום שלום, "כתביו האמיתיים של האר"י בקבלה", בתוך: "קרית ספר", יט, ירושלם תש"ב-תש"ג, עמ' 184-196; הרב יעקב משה הלל, "קונטרס כתבוני לדורות", ירושלם תשנ"ב; הרב חיד"א, "שם הגדולים", מערכת הגדולים, ערך רח"ו.

אותה כתב בצפת. כתיבה שנייה שנמצאה בחברון - ספר "מבוא שערים". כתיבה שלישית שנמצאה בגניזה בירושלם - "ספר אוצרות חיים"[35] ודרושים. מאלה נפלגה הארץ ורבו הכתבים והנוסחאות[36].

(א) "ספרא דצניעותא"

חיבור זה נכתב עוד במצרים. וכך כתב עליו הרב חיד"א[37]: "ובתחלת דברו בו כתב פירוש ספרא דצניעותא ואיזה ענינים בחכמת האמת, ומהרח"ו קבצם ועשה שער אחד ממה שמצא מטהרת יד הקדש רבנו האר"י".

האר"י עצמו כתב באיגרת לתלמידו, רבנו שמואל די פודילה: "זכורני שגיליתי זה בפי'[רוש] ספרא דצניעותא אצל דרוש 'לכל נתת בן זוג', תבקשהו אצל אחי נר"ו ותמצאהו".

(ב) מאמרים וביאורים לזוהר

שני ביאורים לספר הזוהר כתב האר"י, והם - ביאור לזוהר ח"ב קסה ע"א, בו כתב: "וגם זה שלא כדברי מורי נר"ו", וביאור לאדרא זוטא, זוהר ח"ג רצ ע"ב, בו כתב: "וכמו שכתב מורנו נר"ו שער מהות והנהגה פרק י"ז"[38].

מאמרים אלה ואחרים שכתב האר"י, הועתקו ב"עץ חיים" שכתב רח"ו, שם מצוי עיקר תורתו של רבנו האר"י, וב"שמונה שערים" שערך ר' שמואל ויטאל, בנו.

כמו כן נשתמרו מקצת **השגותיו של האר"י על פירוש סבא דמשפטים בזוהר**, פרשת משפטים, שחיבר רבי משה קורדובירו[39].

---

35 ספר זה נמצא שלם בגניזה, בכתב-ידו של רח"ו עצמו, והוא ערוך ומסודר. ערך אותו רבי יעקב צמח ז"ל שגם קרא לו את שמו. נדפס בשלימות בקארעץ ובחלקו בירושלם. ראה: הרב י"מ הלל (ראה הע' 34), עמ' צח-ק.

36 י' אביבי (ראה הע' 34), עמ' יז.

37 "שם הגדולים", מערכת הגדולים, בערך "רבנו האר"י" (רבנו יצחק לוריא).

38 ג' שלום (ראה הע' 34), עמ' 188.

39 ג' שלום (ראה הע' 34), עמ' 192; י' אביבי (ראה הע' 34), עמ' יט - כאשר הוא מזכיר "מורי" או "מורנו", מתכוון האר"י לרמ"ק.

ספר

שער ההקדמות

שער הראשון

הקדמות ערלות ומפלות · מתחות לשמש ולחות · ראשון כוח להשמה שערים · המשרטטים אשר תבר מודיע ורביע הרב הגדול מוהרר"ן זצ"ל מאשר קבל מרבו הרב הקדוש רב האר"י זקלה"ה זצ"ל · ומתחלו בכתי"ו הרב הגדול נבו מוהר"ש ולה"ה · סודות נפלאים · אשר לא עלו על חזונם הרשום ומסולמים והנה כתבתה מלת ה' כתבה אלת · ואורה ה'מאר כפי אשר עד כה עדמי · להגיה לאור גם הספר הטרם הזה · מחברת שני המשורות לאור יקרות סרבנים מלאים זו ומפוקים · מוה"ר יוסף ויטאל ע"ז וכמוה"ר יצחק קאלאמארו ע"ז והרבה עדמו ויגנו בעבר אלמעמיקים להגיהו מעוקה מכל סג ושיטים ובציאלה ומקנו כמה מלים לתחיר על האר"ש · ומחלם ובמחמנם היו לי לבר"ר עז"ר ולסיום שיש בו מעם יה"ר ישלם ה' פעלם הטוב ושלם והעבוד מר"ן ועלי ליתן את הסכמה והסרלה לכל המתמדים בתם לסיום הרבר הגדול להגיה לאור הספר הקדוש הזה · הלא הם כיומים מהקדמות הם לקנן · ויה"ר זכות הספר הטרם יגן עליהם ועל זרעם וז"ל מבטל :

ואני הפלה זכות הקדיקים והמתמדים הנ' יגן עלי ועל בני תמיד כל הימים הרב נבו ובלום · הכ"ל ובעלה ידון תבריאת מובעיר ציון וירושלם ,ולחיות הרבנן דרבנן : ·

שלום משה חי גאגין:

על מכבש הרשום ומשלח משה מנטיפיורי על ידי הרב המדפיס המשרטטים מו"ה הי"ו · ואשתו הידודית נשמתה בגנ"ע ישראל ב"ק ס"ו

ברשיון מהשלת מהוכינו המלך המאיר המסיר הרמון שלעלון

עבד איל עזיז ר"ה

פעה"ק ירושלים תובב"א

בשנת דרשו ה' ועוזו לע"ק

Gedrukt in JERUSALEM Bei Hr, J, Back

שער ההקדמות לר' חיים ויטאל, ירושלם תרכ"ה

(ג) חיבורים על התלמוד

האר"י עסק בכתיבת "שיטה" על מסכתות שונות, הגהות וחידושים על התלמוד, בשיתוף עם מורו רבי בצלאל אשכנזי. הרב חיד"א כתב ב"שם הגדולים" בערכו ("יצחק לוריא"):

"ובבחרותו כתב שיטה על מסכת זבחים בחברת רבו, הרב בצלאל, ושמעתי מפי הרב מהר"א אלפנדארי הרב המחבר "יד אהרן", שהוא ז"ל היה בידו שיטה זו, והיה מפורש

שם על כל חידוש שמא דמאריה עליה הרב בצלאל או האר"י, ובעוה"ר [=ובעוונות הרבים] נשרפה בשריפה אשר היתה באזמיר עם כל ספריו"[40].

א. כאמור כולל ספר **"עץ חיים"** שסדרו וערכו רח"ו, דרושים בחכמת הקבלה, אלא שזרים פשטו בו והעתיקו ממנו ללא רשותו ובלא סדר[41]. לאחר מכן ערך רח"ו את ספר "עץ חיים" (השלם) מחדש, שם שינה מכתיבתו הראשונה וכתב בהרחבת לשון ובתוספת ביאור[42], וחילקו לשמונה שערים, ובסוף כל שער ליקוט מכתבי תלמידיו של האר"י.

על הספר ועל תכנית חלקיו כתב רח"ו בעצמו בהקדמתו לספר "שער ההקדמות", ואמר: "אני הכותב הצעיר חיים ויטאל רציתי לזכות את הרבים בהעלם נמרץ והמשכילים יבינו. וקראתי שם החיבור הזה על שמי ספר "עץ חיים", וגם על שם החכמה הזאת העצומה, חכמת הזוהר הנקראת עץ חיים, ולא עץ הדעת כנ"ל, בעבור כי בחכמה הזאת טועמיה חיים זכו, ויזכו לארצות החיים הנצחיים, ומעץ החיים הזה ממנו תאכל, ואכל וחי לעולם...

וראיתי לחלק הספר לשני חלקים, וכל חלק מהם יתחלק לארבעה שערים. החלק הראשון יתחלק לארבעה שערים, ואלו הם: השער הראשון במה שהעסקתי מכתיבת יד מורי זלה"ה עצמו שביאר כמה מאמרים וכמה דרושים; השער השני בהקדמות ששמעתי מפי מורי זלה"ה; השער השלישי בביאור כמה מאמרים מן ספר הזוהר וספר

---

40 ראה: א' דוד (ראה הע' 5), על-פי "שם הגדולים" בערך: יצחק לוריא, עמ' 290-291, המציין שם, כי "יש מקום לסברה שהאר"י חיבר שיטות למסכתות נוספות", ומציין כי הרב דוד צבי רוטשטיין סובר, שאת השיטה המקובצת על מסכת בבא קמא, המיוחסת לרבי בצלאל אשכנזי, יש לייחס לרבנו האר"י.

41 הרב י"מ הלל (ראה הע' 34), עמ' יא-יב. רח"ו כותב, כי כל מה שתמצא נוגד את דבריו, הוא טעות גמורה, מאחר שרק הוא היה המקורב לרבו והוא היודע ובקי בתורת רבו. עוד בטרם יספיק רח"ו להשלים את החיבורים של רבו האר"י, פשטו בהם ידיים זרות והם הועתקו באמצעות הרב יהושע בן נון, שקיבלם מר' משה, אחיו של רח"ו, ובמשך שלושה ימים העמיד מאה מעתיקים שהעתיקו את "הת"ר ניירים" - כך קראו לכתבים אלה - ופרסמו אותם ללא כל עריכה בקרב יודעי ח"ן בא"י. ת"ר ניירים אלה נאספו לשלושה קבצים: ספר הדרושים, ספר הכוונות, ספר הליקוטים, ואחר-כך הם נערכו שוב על-ידי חכמים בארץ-ישראל.

42 זו עריכה שנייה של ס' "עץ חיים". את כתב-היד שהיה מושלם לרח"ו, הוא מסר לבנו ר' שמואל, וזה לא מסרו אלא לתלמידים בלבד, והוא עצמו היה קורא בפניהם. ראה הרב י"מ הלל (ראה הע' 34), עמ' יד-יח.

התיקונים ושאר מאמרי חז"ל בתלמוד ובאגדות; השער הרביעי בביאור פסוקים נפרדים מכל הכ"ד ספרים.

זה השער לה' צדיקים יבואו בו
ספר
מבוא שערים
האמר מפי בוצינא קדישא עיר וקדיש כן שמיא אור בהיר נהורו דאורייתא טלין לצד עילאה יסלל. דברים שקמדים ברומו של עולם הוא גלא עמיקתא ומסתרתא. אמרותיו אמרות מהורות נעים שיח שפתי קדש הוא האור המופלא רבינו הקדוש האר"י רבי עילאי זמקל בהיר הוא בשחקים הכא תרגימו נהוריתא. ומשנתו אב בחכמה אשר מלא את ידו ומסך את ידו עליו לשבת על כסאו הוא תלמידו נאמן ביתו חי מדבר הרב רבינו חיים ויטאל זלה"ה נחל גובעדמי פומיה כמעין המתגבר וישת לו הדרים מתני כדלי מעלייתא. בהדי כבשי דרחמנא דנתיר לנו מקור חיים מתום ועשאו פתוח וחלק אותם לשערים ופתח לנו שערי אורה לטאן דעאל ונפק בדברות קדשו מרבו האר"י וזנוקל ישתה בנמא דברים עתיקים דבר דבור על אופנו שפתיו כרור מללו אמירה נעימתא.
ואנחנו נברך יה יה"ד שחשרה שכינה כמעשה ידינו, ויהי נעם ה'א עלינו. וזכות הרבנים הקדושים הנו ען עלינו להבין ולהשכיל מורות חתיק ונזכה לעבוד את ה' בשמחה ולא ישוש מ' הוראה הזה מפינו ומפי צאצאינו הרי"ז מעתה ועד עולם כי"ר א. כעתירת
שלמה ברוך
כהר"ר דוד צופיוף הכהן
מ"מ
משה פנחס
צופיוף הכהן
מ"מ
נדפס
פעה"ק ירושלם תובב"א
שנת „בונה ירושלים ה" לפ"ק
כדפוס הר"ר יצחק נחום לעווי ושותפיו הרי"ז

מבוא שערים, ירושלם תרס"ד

החלק השני גם הוא נחלק לארבעה שערים: השער הראשון בביאור כוונת התפילות של החול ושל השבתות וימים טובים וראשי חודשים וחנוכה ופורים, וכל המעשים והמצוות הנוהגות בכל זמנים אלו; השער השני בביאור טעמי קצת מצוות, וסידרתים כפי מקומם בכל פרשה מסדר פרשיות; השער השלישי שער רוח הקודש, ביחודים והנהגות לקבל ולהשיג רוח הקודש, ובקצת כוונות ותיקונים על קצת עבירות ודברים אחרים, ולהודיע עניין חכמת הפרצוף מה עניינה וכיוצא בה; השער הרביעי דרוש הגלגול, ובה יודיע גם כן שרשי נשמות פרטיים של הנביאים ותנאים ואמוראים.

ב. רבי שמואל ויטאל שקיבל מאביו רבי חיים את "עץ החיים השלם", ערכו והעתיקו מחדש בכדי שיהא מועיל ללמוד. כמו כן השלים בו השמטות וחסרים על־פי מה שמצא בכתבי אביו, ועל־פי העתקות שמצא בכתבי האר"י. כתבים אלה נקראו "**שמונה שערים**".

בהקדמתו ל"שמונה שערים" (המופיעה בכל שער ושער) נאמר:

"אמר הצעיר שמואל ויטאל בן הרב המחבר כמהר"ר חיים ויטאל זלה"ה וכו', אמרתי אל לבי עד מתי יהיו ספרי אבא מארי ורבי זלה"ה גנוזים תחת ידי, ואני וביתי נעבוד את ה', ואין לזולתי חלק בהם. להיות כי כל הקורא בהם ילאה, להיותם מפוזרים ומפורדים כנתינתם מסיני, ואין מוקדם ומאוחר בתורה, אחת למעלה ושבע למטה... והנה אבא מארי הרב זלה"ה, להיות לבו רחב כפתחו של אולם, וכל רז לא אניס ליה, הוא המאסף הוא המשביר בר לרעב ולצמא, לא שת לבו לקרבה אל המלאכה הזאת ולתת סדר בכל ספריו. וכעת העיר ה' את רוחי וטרחתי ויגעתי ומצאתי והוצאתי לאור משפט הספרים האלו, כאשר עיני כל הקורא בהם תחזינה מישרים.

וחלקתי אותו לשמונה שערים כרצון אבא מארי זלה"ה, כי לעשות רצונו נתכוונתי. האמנם שיניתי דרכיו בכמה מקומות לצורך שעה, ותקנתי ה"שמונה שערים" בדרכים אחרות, כדי להיות נקל מאוד בפי כל הקורא בהם. ומובטח אני בחסד עליון שבאמצעות המלאכה הזאת תמלא הארץ דעה את ה', בהיות שטרחתי מאוד בגופי ובממוני, וגם אור עיני אין הם אתי כאתמול שלשום, כי כשל בעוני כחי וכו', האמנם תהיה זאת נחמתי כי אהיה מזכה את הרבים עד ביאת משיחנו, ומלאו פני תבל בזיו חכמת הקבלה, ובא לציון גואל אכי"ר. ועוד זאת הוספתי לעשות בסוף הספר, מפתחות מפותחות פתוחי חותם תבנית תוספת מרובה על העיקר, כאשר עיניך תחזינה מישרים בעזרת ה' ".

ואחר זה מנה ותיאר שם את שמונת השערים כפי שסידר אותם, והם:

א. שער ההקדמות	ה. שער המצוות
ב. שער מאמרי רשב"י	ו. שער הכוונות
ג. שער מאמרי חז"ל	ז. שער רוח הקודש
ד. שער הפסוקים	ח. שער הגלגולים.

בכל שער ושער ציין את סיום העתקתו, החל בסיום "שער ההקדמות" ביום י"ג לחודש מנחם, שנת הת"ט (1649) ועד סיום "שער הגלגולים" ביום י"ב באדר התי"ד (1654), והכל נעשה בדמשק, כפי שכתוב שם.

נראה שגם לאחר שסיים רבי שמואל ויטאל את כתיבת "שמונת השערים", לא הסכים לפרסמם פרסום מלא לכל אדם.

רבי יעקב צמח[43] הצליח לרשום דברים מספר שאותם למד מר"ש ויטאל בשיעורים ב"שמונה שערים", וקיבצם לכרך אחד בשם "רנו יעקב".

כמו כן הצליח לדלות מהם מעט רבי מאיר פאפרש, ששהה בדמשק שמונה ימים באוצרו של ר"ש ויטאל והצליח להעתיק מן הדברים מעט.

רבי יעקב צמח ערך אחר־כך כתבים של רח"ו והוציאם לאור כספרים[44], וכך עשה רבי מאיר פאפרש[45].

מן השמים גלגלו ש"שמונה שערים" של רבי שמואל התפרסם, ואלו "עץ חיים" של רח"ו - לא. עיקר השוני בין שני ספרים אלה הוא בכך שרבי שמואל חילק את ה"שמונה שערים" באופן אחר מאשר אביו, דהיינו, פיזר את השער הראשון שהוא כתבי האר"י ז"ל בעצמו בכל ה"שמונה שערים", כל קטע ועניין למקומו, וכן פיזר את דרושי השמועות של החברים שרח"ו צירפם בסוף הספרים, כל דבר במקומו, ובדרך כלל גם ציין כל דרוש שהוא מאחרים[46].

ב"שבחי האר"י" מצוין, מדוע לא כתב רבנו האר"י את ספריו וחידושיו בעצמו, אלא מסרם לרבי חיים ויטאל:

"יום אחד אמרו לו תלמידיו, רבנו נר ישראל, למה לא יחבר ספר אחד מחכמתו להאיר עיני דורות הבאים. אמר להם, אילו יהיו כל הקנים קולמוסים, לא יספיקו לכתוב כל חכמתי. וכשאני פותח פי לומר לכם איזה סוד שבתורה, השפע מתרבה בי כמו נחל

---

43 רי"מ הלל (ראה הע' 34) , עמ' כא-כב.

44 רי"מ הלל (ראה הע' 34), עמ' כה-כו ובהמשך - "מפתחות", "סידור כוונות", "רנו ליעקב", "משיבת נפש", "נגיד ומצווה" ועוד.

45 רי"מ הלל (ראה הע' 34), עמ' נז-סה - "דרך עץ חיים", "פרי עץ חיים", "נוף עץ חיים".

46 רי"מ הלל (ראה הע' 34), עמ' יט.

שוטף, ואני מבקש כמה מיני תחבולות מהיכן אפתח לכם צינור אחד דק וקטן כדי שתוכלו שאת, שאם ארבה עליכם, תפסידו הכל, כמו התינוק הנחנק בגרונו מחמת ריבוי החלב אשר בא לו בפעם אחת...".

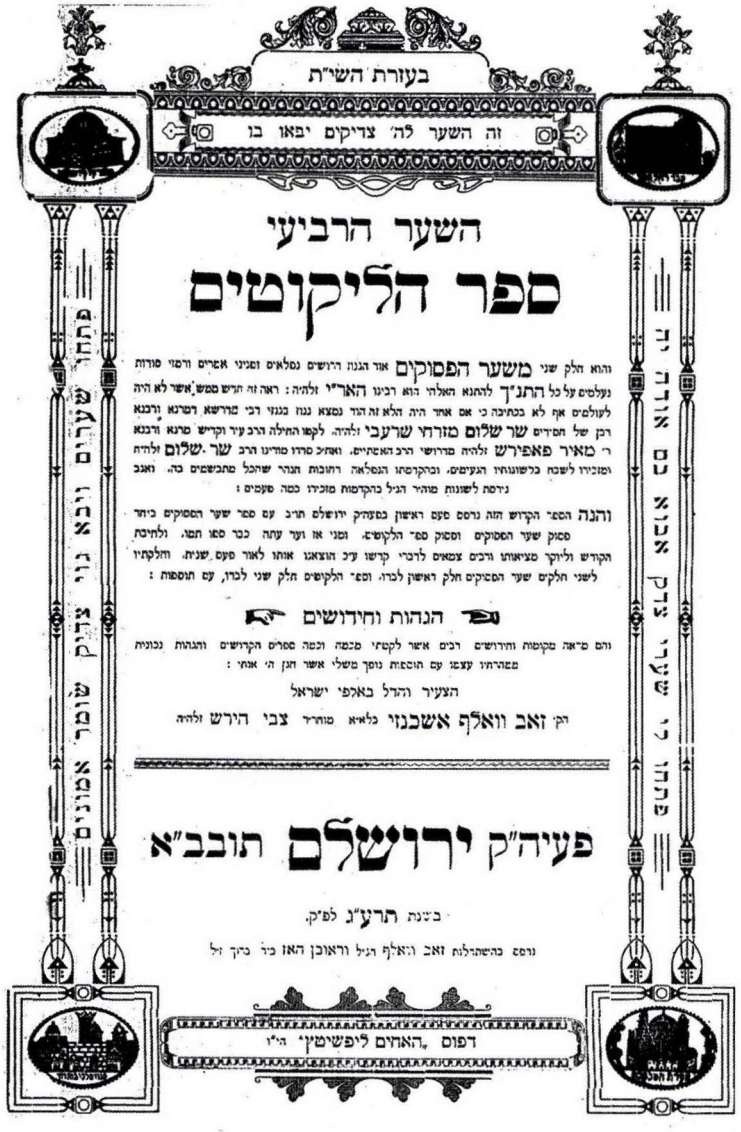

בעזרת השי"ת

זה השער לה' צדיקים יבאו בו

השער הרביעי

ספר הליקוטים

והוא חלק שני משער הפסוקים אור הגנוז הרושים נפלאים וזמיני אמרים ורמזי סודות נעלמים על כל התנ"ך להחנא האלהי הוא רבינו האר"י זלה"ה: ראה זה חדש ממש אשר לא היה לעולמים אף לא בכתיבה כי אם אחר היה הלא זה הוד נמצא נגוז בגנזי רבי שרשא דשרשא ורבנא רבן של חסידים שר שלום מזרחי שרעבי זלה"ה. לקמו הוילה הרב ע"ר וקדיש מרנא ורבנא ר' מאיר פאפירש זלה"ה מרושי הרב האשתים. ואחיב סדרו סודינו הרב שר שלום זלה"ה ומוכירו לשבח בלשונותיו הנעימים. ובהקדמתו הנפלאה רחובות הנהר שהכל מתבשמים בה. ואגב נדרסת לשונות מוהיר הגיל בהקדמות מזכירו כמה פעמים:

והנה הספר הקדוש הזה נדפס פעם ראשון בפנהיק ירושלים תרב עם ספר שער הפסוקים ביחד פסוק שער הפסוקים וספוק ספר הלקוטים. ומני אז ועד עתה כבר פעמו תמו. ולחיבת הקודש וליוקר מציאותו הרבים צמאים לדברי קדשו ע"כ הוצאנו אותו לאור פעם שניה. והלקחתיו לשני חלקים שער הפסוקים חלק ראשון לבדו. וספר הלקוטים חלק שני לבדו, עם תוספות:

הנהות וחידושים

והם מראה מקומות והדרושים רבים אשר לקטתי מכמה וכמה ספרים הקדושים והגהות נכונות מפורתיו עצמו עם תוספות נוסף משלי אשר חנן הי אותי:

הצעיר והדל באלפי ישראל

הק' זאב וואלף אשכנזי בלאא מוהר"ר צבי הירש זלה"ה

פעיה"ק ירושלם תובב"א

בשנת תרע"ג לפ"ק.

נדפס בהשתדלות זאב וואלף הגיל וראובן האז בר' בריך זל

דפוס „האחים ליפשיטץ" ה"ו

ספר הליקוטים, ירושלם תרע"ג

הדפסתם של כתבי האר"י ז"ל[47]

את כתבי האר"י החלו להדפיס לראשונה בארצות אשכנז, בעיקר על־פי סדר העריכה של רבי מאיר פאפרש ורבי יעקב צמח, מאחר שכתבי־יד אלה היו נפוצים למדי בארצות אשכנז, ואִלו ה"שמונה שערים" שסידר רבי שמואל ויטאל, נראה שלא נודעו ולא נפוצו בארצות אשכנז באותה העת, והם התפשטו דווקא בארצות המזרח.

והרי רשימת הספרים[48]:

(א) ספר "**דרך עץ חיים**", והוא הקדמות חכמת הקבלה לרבי מאיר פאפרש, שאותו ערך ממהדורות כתבי־היד שהיו לפניו. נדפס לראשונה בקארעץ התקמ"ב (1782), ושוב נדפס אחר־כך בשם "עץ חיים". בשנת התרכ"ה (1865) נדפס בשאלוניקי עם הגהות השמ"ש [רבי שלום שרעבי, גם נקרא רבי שלום מזרחי שרעבי], ובשנת התרכ"ו (1866) נדפס בירושלם עם ספר "נהר שלום" בסופו, ועוד בוורשא התרנ"א (1891), בירושלם - התר"ע (1910), עם פירושים שונים.

(ב) ספר "**פרי עץ חיים**", על כוונות התפילות, בעריכת רבי מאיר פאפרש (שערך כנ"ל), קארעץ תקמ"ב (1782), ופעם שנייה שם, התקמ"ה (1785) עם תוספות שונות. ונדפס עוד פעמים מספר שם ובבתי־דפוס נוספים, וכן בדובראונא בשנת התקס"ג-תקס"ד (1803-1804). לדברי הרב י"מ הלל זוהי המהדורה המושלמת ביותר.

(ג) ספר "**מחברות הקודש**", בו מצויות כוונת התפילות לשבת וחגים, דרשות לשבת, ראש־חודש, חנוכה ופורים, בעריכתו של הרב נתן שפירא. נדפס בקארעץ התקמ"ג (1783).

(ד) "**עולת תמיד**", כוונות שערך רבי יעקב צמח, שאלוניקי התרי"ד (1854), ירושלם התרס"ז (1907).

(ה) "**אוצרות חיים**", מהקדמות חכמת הקבלה, קארעץ תקמ"ג (1783), ליוורנו התר"ד, ירושלם התרס"ז (1907), תוניס התרע"ג (1913).

---

47 רי"מ הלל (ראה הע' 34), עמ' פח-צד.

48 על רשימת הספרים הללו ראה: רי"מ הלל (ראה הע' 34), עמ' צח-קב, שם מבואר, מה עניינו של כל ספר, ואין כאן המקום להאריך על כל מה שהארכנו.

ספר

אוצרות חיים

מהאטל הגדול המקובל האלקי גלי עמיקתא ומסתרתא כל רז לא אנים ליה
אריה כוסס וטוב סוקק איש האמיס קדוש יאמר לו כמה"ר יצחק
לוריא זצ"ל ונמיה בגליה . וברכה לראשו
משכיר אמיר וכביר המקובל האלקי כמהר"ר חיים
ויטאל זצ"ל . אשר יגק מים ע"י רבו המובהק האר"י הלו
ואסף את המים האלה בחפציו סב"ל עשה יפה בעט"ו דלויי
דלייה . ויבא יעקב שלם מר ניהו רבה תוספתה הרב הכולל כמוהר"ר
יעקב צמח זצ"ל . אשר אסף וקבץ כל הקונטרסים שהגית
כמוהר"מו זצ"ל וסידר אותם כל חיבור בפ"ע איש על
שמו כתוספת מרובה הגהות משלו חפירין נמטייה . וכאן נמצאו וכאן היו
הגהות איולפיס בכי טוב מידי הני אשלי דרבי רבני נאוני המערב חסידי
קדישי עליון ה"ה כמוהר"ר אברהם אזולאי זצ"ל וכמהר"ר
אברהם בן מוסא זצ"ל מתוסכי בו"כי מרהק"יס יע"ה עליוי
עלייה . ועד אחרון ספר קדמון להדפיס קיבור ספר השפע טל
מהגאון רביבו שבפטל בבו של הגאון של"ה כהה"ר אברהם
זיע"א נסדר מיד החכם הבלם והכולל
אנקאווא נר"ו . והוא קדש לזכות אמלוה זו זוכה
ומזכה מכיסו וממונו וכנגדו לעמוד לשרת ולהגיה עד
שיגיע מנוקה ומנופה בי"ג נפה ספיר עפייה . זכות האר"י זיע"א ולדיקייא
דעמיה הנז"ל נזכו לקייה ולאשר עליהות גבדליס . ונזכו להעלות פר"ח
סוסנים הגלוליס . המים הדירים בטוביל"ה הם נחדליס . ויבא משיח לדקנו
יקבץ פוזרים הומליס . קול מבשר פצחו גאולים . הנם"ו כיר"א :

לשבוך קוי בלבו שלם ן שלבא ביו

פה ליוורנו יע"א

שנת והדרת פני זקן לפ"נ

מיד משה ישועה הי"ו

בכ"ר החכם כמהר"ר יעקב טובייאנא זלה"ה

אוצרות חיים, ליוורנו התר"ד

(ו) ספר **"מבוא שערים"**, קארעץ התקמ"ג (1783), שאלוניקי התקס"ו (1806), ירושלם התרס"ד (1904).

(ז) ספר **"ארבע מאות שקל כסף"**, מהקדמות חכמת הקבלה[49], קארעץ התקמ"ג (1783), קרקא התרמ"ו (1886).

---

49 לדעת הרב י"מ הלל: "הספר לא יצא מתחת ידי הרח"ו ז"ל, ולא ערוך בידי אחד המוסמכים, ומיוחס בזיוף להרח"ו ז"ל, ויש בו תוספות רבות שאינן מהמקורות הנ"ל אלא נוספו בידי המלקט לשבח מקחו, וכולו מלא שבושים, וכראוי להרחיקו מעל שולחן מלכים".

(ח) **״אדם ישר״**, מהקדמות חכמת הקבלה, קרקא התרמ״ה (1885).

(ט) **״ליקוטי תורה וטעמי המצוות״**, בהם ביאור פסוקים וטעמי מצוות שבסדרת רבי מאיר פאפרש. נדפס לראשונה בזלקווא התקל״ה (1775).

(י) **״שער היחודים״** ותיקוני עוונות, קארעץ התקמ״ג (1783).

(יא) **״ספר הגלגולים״**, פרנקפורט התמ״ד (1684), פרעמישלא התרל״ה (1875).

(יב) **״זוהר הרקיע״**, והוא ביאור מאמרי הזוהר, קארעץ התקמ״ה (1785).

(יג) **״קול ברמה״**, ביאור האדרא רבא שסידר רבי יעקב צמח מכתבי רח״ו ומחידושי עצמו, קארעץ התקמ״ה (1785).

(יד) **״ליקוטי הש״ס״**, ביאור מאמרי הזוהר, קארעץ התקמ״ה (1785), ליוורנו התק״ן (1790).

(טו) **״ספר הליקוטים״**, ביאור לפסוקים, בעיקר מכתבי התלמידים, וכולל כמה ביאורים חדשים לרח״ו שאינם ב״שער הפסוקים״ (ראה להלן), ירושלם התרכ״ח (1868) והתרע״ב (1912).

שמונת השערים לרבי שמואל ויטאל

(א) שער ההקדמות, ירושלם התרכ״ה (1865) והתרס״ט (1909).

(ב) שאר מאמרי רשב״י, שאלוניקי התרכ״ב (1862), ירושלם התרנ״ח (1898).

(ג) שער מאמרי חז״ל, שאלוניקי התרכ״ב (1862), ירושלם התרנ״ח (1898) יחד עם שאר מאמרי רשב״י.

(ד) שער הפסוקים, ירושלם התרכ״ח (1868), שם התרע״ב (1912).

(ה) שער המצוות, שאלוניקי התרי״ב (1852), ירושלם התרל״ב (1872) והתרס״ה (1905).

(ו) שער הכוונות, שאלוניקי התרי״ב (1852), ירושלם התרל״ג (1873) והתרס״ב (1902).

(ז) שער רוח הקודש, ירושלם התרכ״ח (1868), התרל״ד (1874) והתרע״ב (1912).

(ח) שער הגלגולים, ירושלם התרכ״ח (1868) והתרס״ג (1903).

ספר
הכוונות
להר"כ האלהי קדוש יאמר לו
כמוהר"ר יצחק לוריא הזק"ל
ובן תמצאו סודות נעלמות מדני כל חי על התפלו'
ותיבות הקבר ועניינים אחדים עצבי ליחפר
ומעשים רבים מתוקים מרבש גנוסת צפים
וה הספר נדפס מכבר בק"ק יעסניץ בשנת תפ"ג לפ"ק
עם ההגהות מהר"ר פתחיה הצ"ל אב"ד יר"מ וק"ק
פ"פ רשיין ולפי רוב העניכ הנך קמאי אזרי להו ולא
נשאר כ"א א' בגיל וב' במשנתה לזאת נרבה לכנו
לזכות את הרבים להביא עוד לבית הדפוס בהתחה
מדויקת ובאותיות יפות כאשר עיניכם תחזנה מישרים
הובא לבית הדפוס ע"י התודי מוהר"ר אברהם
ההגגיר מהר"ר יצחק אייזיק יצ"ו
נדפס פה ק"ק קראקא
תרת מתחלת מגולגו המיוהב הגדול המפיר
הרוכם יוזיף שטארטריקי כטלניק
ליטעווסקי סטראמסטי לחלקי יד"ה
אין דער פרעוולגידטי ברוקריי פון רצן הערן
יאהן אנטאן קריגר • לוים ווילהמי
יוצא לאור ע"י
ישיכת משכן בנימין לתורת הנסתר שע"י מוסדות אנשי מעמד
מיסודו של הגה"צ כש"ת רבי יוסף אליהו דייטש זצ"ל
פעיה"ק ירושלים תובב"א

ספר הכוונות, דפוס צילום מהדורת קארץ בירושלם

שירת רבנו האר"י[50]

ידועים לנו י"ד שירים ובקשות המיוחסים לרבנו האר"י. שלושה משיריו נתחברו בארמית, ושמו - לוריא - חתום בהם. בשלושה מן השירים העבריים המיוחסים לו חתום השם "יצחק" ובאחד חתום השם "חיים".

50 אברהם מאיר הברמן, "שירת האר"י", בתוך: "טמירין", ישראל וינשטוק (עורך), כרך שני, ירושלים תשמ"ב, עמ' קסט-קצו.

בשיר אחר המיוחס לו, ״יום זה לישראל אורה ושמחה״, אנו מוצאים את החתימה ״יצחק לוריא חזק״, ואולם שיר זה אינו שלו, שכן הוא נדפס לראשונה כבר במחזור ארם צובה, ויניציאה רפ״ז, כלומר לפני לידתו של האר״י, והוא לר׳ יצחק חנדלי מן חצי־האי קרים, בן המאה החמש־עשרה.

שלחן ערוך

של רבינו יצחק לוריא ז״ל

ראה זה דבר חדש אשר הוציאו תלמידי האר״י ז״ל מכתבי
קודש שלו אשר אין ספורות למו וכלולים בו דינים ישינים
וגם מהודשים וטעמים על פי סודות התורה מפורשים.

ונתוספו בו הגהות מהרב המקובל האלהי קדוש יאמר לו
מו״ה יעקב חיים צמח זלה״ה מכתבי מוהרח״ו זלה״ה
וגם סגולה נפלאה מהאר״י ז״ל לזכר כעת צרה ולמקשה לילד ר״ל

ווילנא

בהוצאות ובדפוס ר׳ יהודא ליב בן המחוקק מו״ה אליעזר ליפמאן מ״ץ נ״י
שנת תרמ״א לפ״ק

ШУЛХАНЪ ОРУХЪ.
О позволенныхъ и запрещенныхъ предметахъ.
Съ Копысскаго изданія 1810 г.

ВИЛЬНА.
Въ типографіи Л. Л. Маца, на Квасномъ переулкѣ,
д. № 1195/6. 1880 г.

שלחן ערוך לרבנו האר״י הקדוש, ווילנא תרמ״א

העובדה שכל השירים בארמית הם שקולים, ומלבד השם "יצחק" חתום בהם גם הכינוי "לוריא", ורוח הקבלה מרחפת עליהם, מה שאינו כן בשירים העבריים, מעוררת ספקות, אם השירים העבריים באמת שיריו של האר"י הם. ואולם העדות שאמנם גם הם מִשל האר"י הם, היא עדות מבוססת, שכן מעיד על כך בעל ספר "יפה נוף", ספר שנדפס רק שנים אחדות לאחר פטירת האר"י, וכן מעידים על כך דפוסים אחרים[51].

בשירו "אלי אלי למה עזבתני"[52] מדבר האר"י על בקשה לגאולה ולעשיית נסים כבימי יציאת מצרים:

אלי אלי למה עזבתני / שמתני בשביה
ביד אויב מכרתני / חנני צור יה
אזעק לך מבור תחתיה: חנני צור יה
נפלאות עשית לאבותינו במצרים
אותנו הכית עד מאוד כפלי כפלים: חנני צור יה
חמול על עמך ועל עם נחלתך
ופדה כנאומיך בעבור דוד עבדך בן אמתך
קולי שמעה ועל עמך הופיע
ושלח מושיע למען ה': חנני צור יה.

גם בשירו "חומל טוב צורי"[53] מבקש האר"י על ישראל הנתון בצרה, ואויביו מחרפים ומבזים אותו:

חומל טוב צורי / אל תסתר ממני / ובמצוק עזרתך אשאל: יה ענני!
מתי אלי לעם דל / תפדה ושמך יתגדל / וארוחה מיגוני, שמחני: מתי אלי...

וגם לשלוש סעודות השבת חיבר האר"י פיוטים[54]. לסעודה הראשונה של שבת - לאמרו קודם הקידוש:

---

51 ראה א"מ הברמן (ראה הע' 50), עמ' קעט, המפנה אל ישראל דוידסון, "אוצר השירה והפיוט", כרך ד, עמ' 422.

52 ראה א"מ הברמן (ראה הע' 50), עמ' קעג.

53 א"מ הברמן (ראה הע' 50), עמ' קעה.

54 פיוטים אלה מצויים היום כמעט בכל הסידורים של הספרדים ובני עדות המזרח וגם בנוסח ספרד של האשכנזים.

אזמר בשבחין / למיעל גו פתחין

בחקל תפוחין / דאינון קדישין

נזמין לה השתא / בפתורא חדתא

ובמנרתא טבתא / דנהרא על רישין...

לסעודת שחרית של שבת קודש:

אסדר סעודתא / בצפרא דשבתא

ואזמין בה השתא / עתיקא קדישא

נהוריה ישרי בה / בקדושא רבא

ובחמרא טבא / דביה תחדי נפשא.

ולסעודה שלישית:

בני היכלא דכסיפין / למחזי זיו / דזעיר אנפין

יהון הכא / בהאי תכא וביה מלכא / בגילופין.

אף חוברו שירים ופיוטים שונים לכבודו של האר"י. דמותו מצטיירת בהם כדומה לדמותו של רבי שמעון בר יוחאי. בדרך כלל חיברו את השירים הללו חכמים שהיו בסוד הקבלה[55].

ספר
שבחי ר"י
באוסטרהא

שבחי ר"י באידיש, אוסטרהא

ספר
שבחי האר"י ז"ל
ומעשה נסים
לו מרושיו אלה איסמאנפה ה'
חיים אליה פארדו היי: איל קי
ונדי ליברום אין ייני חאן
נדפס
בקושטאנדינה
מנה התקכ"ו

שבחי האר"י ז"ל, קושטא התקכ"ו

---

55 ראה: מ' בניהו, "האר"י בשירת המקובלים ותיקון חמשה באב ליום פטירתו", בתוך: "טמירין" ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' קפא-קפו.

שבחי האר"י[56]

ספר "שבחי האר"י" הוא מן הספרים שהיו מקובלים וחביבים ביותר על העם בתקופת התפשטותה של קבלת האר"י, ומאוחר יותר - של החסידות. אין ספק שהייתה לו השפעה בקבלתם של יהודי פולין ורוסיה את תורת האר"י ובקבלת נוסח התפילה של האר"י בקרב קהילות החסידים שם. נעשו ממנו עיבודים רבים, הוא הודפס פעמים רבות[57] באופנים שונים של קיצור ותרגום[58].

ספר
שבחי האר"י
מספר תהלות איש אלקים קדוש יאמר לו מו"ר יצחק לוריא אשכנזי נשמתו בגנזי מרומים וכל הגדולות והנפלאות אשר עשה גם חין גבורות ורב ערך תלמידו דרם והגשא מו"ר חיים ויטאל זלה"ה
וראה בטוב ירושלם כל ימי חייך:
פעה"ק
ירושלים
תובנ"א
נפרט ליכר, עולם יהיה צדיק נפ"ק

שבחי האר"י, ירושלם תרכ"ד

ספר
שבחי האר"י
אין ריינען כוך ווירד פאר ציילט די שבחים און די מעלות ונפלאות וועלכע עש איז פון ארץ הקדושה צו געשריבען ווענען רבינו האר"י זצוק"ל מיר האבען ריינען כוך אין לשון אשכנז גערדוקט מנקה צו יין די ועלט. ווייל עש איז אין ריינען כוך פיל סוסר און מעשים טובים פאר ציילט. און דער זכות פון רבינו האר"י ואל אונז באיי שטיין ראש מיר ואלין קאנען טאן מעשים טובים אמן דער ווילען פון השי"ת איז:

שבחי האר"י ז"ל, באידיש

---

56 ראה: מ' בניהו, "שבחי האר"י", בתוך: "ארשת" ג, ירושלם תשכ"א, עמ' 144-165.

57 הספר הודפס בערים שונות באירופה ובמזרח: אזמיר, אמשטרדם, ארם צובה, בגדאד, ג'רבא, ירושלם, כלכותא, ליוורנו, צפת, קושטא, שאלוניקי וגם ניו-יורק. מ' בניהו מונה בסך הכול 23 מקומות שבהם הודפס. כן נפוצו כתבי-יד במקומות שונים במזרח - בתימן, כורדיסטאן, פרס, מרוקו, מדינות שבהן לא היו בתי-דפוס עבריים.

58 על "שבחי האר"י" ביידיש ראה: מ' בניהו, "ארשת" ד, ירושלם תשכ"ו, עמ' 481-489. הספר הודפס גם בלאדינו ובערבית. המהדורות המתורגמות אינן אלא עיבוד.

השבחים שבספר הם אגרותיו של רבי שלמה שלומיל, שנדפסו לראשונה בספרו של יש"ר מקאנדיה "תעלמות חכמה" (בסיליאה שפ"ט / 1629) בשם "כתבי שבחי יקר וגדולת האר"י ז"ל". גם נדפסו נוסחים אחרים שנתפרסמו במהדורות רבות.

ארבעה הם הנוסחים של "שבחי האר"י" שהופיעו בדפוס:

א. הנוסח של ר"ש שלומיל שהוא הנפוץ ביותר, ורוב המהדורות הועתקו על פיו. נכתב בין השנים השס"ג לשפ"ט (1603-1609) על־פי אגרות שנשלחו על ידיו מצפת לחבריו בקרקא שבפולין.

ב. "מעשה נסים", הסיפורים על האר"י שבאגרות ר"ש שלומיל, בהשמטת העניינים שאינם על רבנו האר"י ובני חוגו.

ג. נוסח קושטא.

ד. נוסח קשתיאל.

הספר "שבחי האר"י" הפך לספר מוסר שחסידים רבים קיבלו עליהם לקרוא בו בקביעות, ומחברידהם של ספרי מוסר וקבלה הירבו ומרבים להשתמש בו. "שבחי האר"י" נכלל ברשימת הספרים שהרב חיד"א קרא בהם, לתועלת הנשמה, בעשרת ימי תשובה[59].

מנפלאות רבנו האר"י

מעשה מבעל "ספר חרדים" שרקד עם רבנו האר"י זיע"א במירון[60]

הרב הקדוש בעל "ספר חרדים" היה משמשו בבית־המדרש בעיר הקודש צפת ת"ו, ואיש לא ידע מעוצם גאונותו וקדושתו, והחזיקוהו לאיש פשוט ותמים. ופעם אחת בהיותו בל"ג לעומר על הציון המצויינת קודש הקדשים דרשב"י זיע"א במירון, והיו שמה האר"י הקדוש ותלמידיו, ונתלהב האר"י עם החבריא ורקד עמהם שם זמן רב לכבוד הילולא דרשב"י. וגם היה שם זקן אחד בבגדים לבנים בעל צורה ובעל קומה משכמו ומעלה גבוה מכל העם, וגם הזקן הנזכר רקד לעצמו שם בשמחה עצומה, עם

59 ראה מ' בניהו, "רבי חיים יוסף דוד אזולאי", ח"ב, ירושלים תשי"ט, עמ' תקמב-תקמד.

60 הרב יעקב משה הלל (עורך), "האר"י וגוריו", ירושלים תשנ"ב, עמ' רי-ריא.

חברת לוית אנשי בריתו שלא הכירום. ובתוך הריקודין והמחולות קפץ האר״י ואחז בידו של אותו זקן הנזכר ורקדו שניהם יחדיו זמן רב הרבה באש להבה. ואחר־כך אחז האר״י בידו של בעל החרדים ורקד עמו גם כן הרבה בשמחה ובטוב לבב. ואחר שיצאו משם, הרהיבו בנפשם עוז תלמידי האר״י הקדוש לאמר לרב האר״י, אל נא יחר בעיני אדוננו אם נשאל אותו בנוגע לכבודו הרם, ושזהו כבוד התורה בנגלה ובנסתר, כי מה שרקד עם הזקן, אין אנו מכירים אותו, ובודאי אדם גדול הוא, אבל מה שרקד בכבודו ובעצמו עם השמש הר״ר אלעזר אזכרי, אם כי הוא ירא שמים, אבל אין זה כבודו של רבנו רבן של כל בית ישראל לרקוד עמו ביחוד. והאר״י שמע דברי תלמידיו ושחק, והשיב להם, הלא אם התנא הא־להי רשב״י רקד עמו ביחוד, ואני הצעיר לא יהיה לי לכבוד לרקוד עמו, והבינו אז התלמידים את המחזה תואר הזקן הנזכר, כי הוא היה רשב״י בכבודו ובעצמו אשר שש ושמח בשמחת החברייא קדישא שבאו להילולא דיליה, ואנן מה נענה אבתריהו. ומאז אכן נודע הדבר מי הוא המשמש בקודש הנזכר ״בעל החרדים״, כי עקבותיו לא נודעו בעוז קדושתו וצדקתו ומדרגתו, שכל ימיו קיים מקרא מלא ״והצנע לכת עם אלקיך״.

מעשה שאיבד מרן יוסף קארו זיע״א מפתחות בית־התבשיל[61]

פעם אחת, אחר תפילת מנחה של שבת, אמר האר״י ז״ל למהר״י קארו ז״ל, לא היה לך להתבלבל כל כך בתפילה בעבור אבידת מפתחות של בית התבשיל בשביל סעודה שלישית, כי הם מונחים תחת הכר במקום פלוני. וילך אל המקום אשר אמר לו איש הא־להים וימצאהו מהר, וישק לו, ויספר לאשתו ואמר לה, הן עוד נביא בזמננו, ואין דבר נעלם ממנו, הוא הקדוש רבי יצחק לוריא אינו אלא שרף ה׳ ישמרהו ואורך ימים ישביעהו.

מעשה בסעודה שהכין מרן יוסף קארו זיע״א לרבנו האר״י זיע״א[62]

רבנו האר״י ז״ל היה נזהר מלאכול בשר של חלק אחוריים מפני הגידין [=גיד הנשה], ופעם אחת זימנו מרן הבית יוסף זצ״ל לסעודה אצלו. ואמר לו האר״י ז״ל כי לא יוכל

---

61 רי״מ הלל (ראה הע׳ הקודמת), עמ׳ רטו-רטז; מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ 218-219.

62 רי״מ הלל (ראה הע׳ 60), עמ׳ ריז.

לאכול אצלו בשר אם יש בו מעורב גם מחלק האחוריים. ואמר לו הב"י הוא מרן רבנו יוסף קארו שלא ידאג מזה כי הוא בעצמו עשה מלאכת הניקור, ונעשה על הצד היותר טוב, ומילא האר"י ז"ל רצונו והלך להסעודה, ובאמצע הסעודה הרחיק האר"י ז"ל הקערה עם הבשר מלפניו ולא רצה לאכול, ושאלו הב"י על זה ואמר, אחר שבעצם ידי ניקרתי הבשר, הלא תוכל להיות בטוח שלא נשאר משהו מן הגידין, אז לקח האר"י ז"ל חתיכה של בשר מהקערה והראה להב"י שיש בה איזה גידין, ומרן הב"י נצטער מזה. ובלילה אמר לו המגיד שלו, אל תדאג כלל כי הבשר היה מנוקר על ידך על הצד היותר טוב, אבל עם האיש הגדול הזה אין להתחרות כי הוא יכול להמציא גידין גם על כותלי הבית.

מעשה מהר"י נג'ארה והאר"י זיע"א[63]

מעשה שהיה בימי האור המופלא האר"י זלה"ה, שהיה בזמנו החכם ישראל נג'ארה ע"ה, והיה נעים זמירות ישראל. ופעם אחת בליל שבת קודש היה החכם הנזכר משיח על שולחנו כמנהגו הטוב, וראה הרב ז"ל מלאכי עליון ידודון ידודון לבא בביתו להשתעשע בשיריו, ותכף ומיד הסתכל הרב זלה"ה כי בא מלאך אחד וסילק לכל מחנה המלאכים השרויים שם, על דבר שהיה משורר בזרועות מגולים, ואף גם שלא היה הכובע על ראשו על השלחן אשר לפני ה'. וכשהרגיש הרב ז"ל בדבר, שלח למהרח"ו ולמהר"י הכהן לגלות את אזנו לאמור כי מלאכי עליון היו משתעשעים עמו שם על שלחנו אל שיריו ורינותיו, ונסתלקו על כי לא עמד בפחד ובאימה לפני ה'. ויהי כשמוע החכם ישראל הנזכר דברי תלמידי הרב, אחזתו רעדה ועמד מרעיד וישב בכבוד גדול מעוטף בגלימתו וכובע על ראשו וחזר לשיריו בגילה וברעדה. ותכף ומיד היו מלאכי אלהים עולים ויורדים בו כאשר בתחילה ששים ושמחים כבמזמוטי חתן וכלה, והרב ז"ל ומהרח"ו ז"ל רואים, ומפליא לעשות.

הרב מכיר בגלגולים[64]

גם פעם אחת הלך הרב עם החברים לעין זיתון להשתטח על קבר רבי יהודה בר

---

63 רי"מ הלל (ראה הע' 60), עמ' רכ; מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 230-231.

64 מאיר בניהו (ראה הע' 1), עמ' 183-184.

אלעאי[65]. כיון שהגיע לאילני זיתים ותאנים אשר שם סמוך לציון הנז׳, והנה עורב אחד בא ונח בענף האילן כנגד הרב, וקרא כמה פעמים. אמר הרב להר״ם[66], הכרת אדם אחד שהיה גובה מסים בצפת תוב״ב ושמו שבתאי. אמר לו הר״ם, הכרתי אותו, ואדם רשע ואכזר היה ואכזר היה על העניים. אמר לו הרב, הנה נשמתו מגולגלת בזה העורב, ועכשיו אומר לי שהוא פלוני ובשביל אכזריות שהיה נוהג עם העניים בגביית המסים, שהיה פושט הגלימה מעליהם והמשכונות מתחת ידיהם, לכן נענש בצער זה, והוא מגולגל בעורב ומבקש ממני שאתפלל עליו. מיד גער בו הרב ואמר לו: רשע לך לדרכך, מיד פרח והלך לו.

וכן פעם אחת עבר הרב לפני בית הכנסת הגדול שבטבריא, והראה לחברים אבן אחת בנויה בקיר, ואמר בזו האבן יש נשמה אחת מגולגלת ואומרת לי שאתפלל עליה, כי זהו פירוש הפסוק כי אבן מקיר תצעק [צ״ל: תזעק, חבקוק ב, יא].

זיהוי קברי צדיקים בגליל על־פי האר״י[67]

האר״י היה הולך עם תלמידיו להשתטח על קברי צדיקים בסביבות צפת[68], ואף היה נותן להם נוסחים של ייחודים להתקשר עם הצדיקים הטמונים באזור. לרח״ו נתן ייחוד לעשות על קבריהם של אביי ורבא, והיה הדבר בראש־חודש אלול של״א (1571):

״...גם פעם אחת מסר הרב יחוד אחד להרח״ו ז״ל ואמר לו שילך לכפר חוקא״ב [עכברה] אשר שם קברי אביי ורבא וישתטח על קבריהם ויעשה אותו יחוד, והם יגלו לו סודות נפלאים, וילך הרח״ו לדרכו ובאמצע הדרך ישב לחזור היחוד ההוא, כדי שיהיה שגור בפיו. אחר כך קם והלך ועשה מה שעשה. כשחזר ובא לפני הרב עמד לו הרב על רגליו ואמר לו ברוך הבא, והושיבו לימינו, ועשה לו כבוד גדול עד שהיה הדבר פלא בעיניו.

---

65 הקבר מצוי בצד הדרך ממירון לצפת, ק״מ מספר לפני צפת. בזמן האחרון עבר הציון שיפוץ יסודי ונחנך בו כולל, ורבים עולים ומתפללים במקום.

66 יתכן שמדובר ברב משה גלאנטי מצפת.

67 הרב חזקיהו רוטשטיין, ״זיהוי קברי צדיקים בגליל על פי האר״י״, בתוך: ״תחומין״ טו, גוש עציון תשנ״ה, עמ׳ 60-73.

68 ראה מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ 183, שהאר״י ותלמידיו עלו לקברו של רבי יהודה בר אלעאי ולציון בניהו בן יהוידע ועוד וגם למירון, לציונו של רשב״י, שם עמ׳ 334.

ולא היה הרח"ו יכול להתאפק עד ששאל את הרב ואמר לו: מה היום מימים, שעשה לי האדון כל הכבוד הזה. אמר לו הרב: לא למענך עשיתי, אלא למען בניהו בן יהוידע שנכנס עמך קמתי מפניו. חזר ואמר הרח"ו לרב: מה עשיתי שבא עימי בניהו בן יהוידע, והלא היחוד שמסר לי האדון היה לאביי ורבא, והם היו צריכים לבא עימי ולא בניהו. אמר לו הרב: כשישבת באמצע הדרך לחזור היחוד, במקום ההוא, הוא ציון קבר בניהו, ואביי ורבא הם מניצוץ נשמתו, וכיון שהזכרת אותם הכוונות בפיך שנוגעים לניצוץ נשמתו, קם ונתעורר ובא עמך.

ולאחר ימים רבים הלך הרב עם החברים לכפר עוכבאי, ובאמצע הדרך אמר הרב לחברים, כאן הוא ציון בניהו בן יהוידע. אז נזכר הרח"ו שישב במקום ההוא לחזור על הייחוד שמסר לו הרב. ועוד גילה לחברים ציון קבר ר' כרוספדאי הנזכר בספר הזוהר, וציון קבר רבי פנחס בן יאיר, ושאר תנאים ואמוראים ונביאים שלא נודעו לשום אדם עד היום ההוא"[69].

רבי חיים ויטאל ציין את כל הציונים הללו בספרו "שער הגלגולים", אך לא מקום כולם ידוע לנו כיום, אף כי תיאוריו נותנים לנו אפשרות לנסות לזהותם[70].

בין הציונים המוזכרים על־ידי רח"ו מצויים אלה של רבי נחוניא בן הקנה, קבר עדינו העצני (אינו ידוע כיום), רבי חוצפית התורגמן ויהוידע הכהן, רבי יוסי בן יועזר, רבי יוסי בן משולם ורבי יוסי בן יוחנן, אנטיגנוס איש סוכו, נתן צוציתא, רבי דוסא בן הרכינס, רבי בנימין בר יפת, נחום איש גמזו, רבי נתן הבבלי, רבי שמעון בן מנסיא, אוריה הכהן, רבי יוסי דפקיעין, רשב"י, בן הא הא, רבי יוחנן בן ברוקה, רבי יוסי דמן יוקראת, רבי כרוספדאי, מערת האדרא, בניהו בן יהוידע, אביי ורבא, רבי יהודה בר אלעאי, רבי יונתן בן הרכינס ורבי יצחק בן אלישיבי[71].

---

69 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 100, 182-183, 269. ציון קברו של בניהו בן יהוידע מצוי ליד צומת הכניסה לצפת. במקום לפנות ימינה לצפת (לבאים מכיוון מירון) פונים שמאלה ועולים כמאה מטר במעלה הכביש, ושם בצד שמאל מצוי הציון. ציון אביי ורבא מצוי בהמשך הדרך, ולכן אמר הרב האר"י לרח"ו "כשישבת באמצע הדרך לחזור היחוד, במקום ההוא, הוא ציון קבר בניהו".

70 הדברים על אודות הציונים נכתבו בין השנים הש"ל-של"ה (1570-1575) על־ידי רח"ו ונערכו על־ידי בנו, ר' שמואל.

71 ראה ר"ח רוטשטיין (ראה הע' 67), עמ' 73, והערת המערכת שם, מס' 54.

מושגים מתורת הקבלת של רבנו האר"י[72]

האר"י השפיע עמוקות על חוג סגור של תלמידים, רובם מחכמי הדור, שהפיצו את תורתו והנהגותיו ופיתחו אותם אחר פטירתו.

רובה של תורה זו נמסר על־ידי ראש תלמידיו, רבי חיים ויטאל, שלו מסר האר"י את תורתו יותר מאשר לאחרים, והוא מציין אותה בכתביו: "שמעתי ממרי" או דברים ששמע רח"ו מתלמידים אחרים בשם האר"י. גם היו אצלו רשימות בכתב־ידו של האר"י, כדבריו: "וכמבואר אצלי ביחוד של כתיבת מורי זלה"ה"[73].

היסוד לתורת האר"י הוא ספר הזוהר, עליו אומר האר"י שדברי רבי שמעון בר יוחאי נאמרו ברוח הקודש. בזוהר ראה האר"י את חזות הכול, ראה שאין סוף לפירושים ולביאורים לדבריו העמוקים, "כמו שגלגל מתגלגל בכל רגע ורגע ואינו עומד על מקום אחד, כן בכל רגע ורגע הזוהר הקדוש מתהפך פירושו"[74].

מאד היה האר"י יגע להבין את מאמרי הזוהר, וגם ציוה על כל אדם מישראל ללמוד בספר זה, כמקור של קדושה ואמת. ואף כי לא כל אחד יוכל לעמוד על טיבו ומהותו, יקרא בו, בלי שיעמיק בעיון. האר"י ידע לחדש את הקבלה העתיקה שבזוהר, ומצא בו מה שלא מצאו אחרים, ולא בכדי היה מקובל לומר כי רק מי שלמד את כתבי האר"י, יוכל לעמוד על סוד הזוהר.

כמה וכמה שאלות העסיקו את האר"י ובהן עסק בתורתו:

תורת הצמצום[75] - שאלת בריאת העולם, הא־ל האין־סוף לעומת העולם המוגבל. שאלה זו שימשה יסוד לתורת ה"צמצום" שלו:

"דע כי טרם שנאצלו הנאצלים ונבראו הנבראים, היה האור העליון פשוט ממלא כל המציאות, ולא היה שום מקום פנוי בבחינת אויר ריקני וחלל, אלא הכל היה ממולא מן

---

72 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), בפרק המבוא שם.

73 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 31.

74 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 32, על־פי ר' אריה ליב אפשטיין, "ספר הפרדס", קניגסברג תקי"ט (1759), דף ה ע"א.

75 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 35-36. על תורת הצמצום של האר"י ראה גם יורם יעקבסון (ראה הע' 7), עמ' 35-37; וגם פרופ' דוד תמר, "תורת הגלות והגאולה בקבלת האר"י", בתוך: "מחניים" 6, תשרי תשנ"ד, עמ' 180-185.

אור אין סוף פשוט ההוא... וכאשר עלה ברצונו הפשוט לברוא העולמות ולהאציל הנאצלים, להוציא לאור שלימות פעולותיו ושמותיו וכינוייו, אשר זאת היתה סיבת בריאת העולמות, אז צמצם את עצמו אין־סוף בנקודה האמצעית אשר בו באמצע אורו ממש, וצמצם האור ההוא ונתרחק אל צדדי סביבות הנקודה האמצעית, ואז נשאר מקום פנוי ואויר וחלל ריקני מנקודה האמצעית ממש כזה. והנה הצמצום הזה היה בהשוואה אחת בסביבות הנקודה האמצעית ריקנית ההיא, באופן שמקום החלל ההוא היה עגול מכל סביבותיו בהשוואה גמורה, ולא היה בתמונת מרובע בעלת זוויות נצבות, לפי שגם אין־סוף צמצם עצמו בבחינת עיגול בהשוואה אחת מכל הצדדים... ונודע בחכמת השעור, שאין תמונה כל כך שוה כמו תמונת העיגול, מה שאין כן בתמונת מרובע בעלת זוויות נצבות בולטות וכן תמונת המשולש וכיוצא בשאר תמונות, ועל כן מוכרח הוא להיות צמצום האין סוף בבחינת עיגול. עוד יש סיבה אחת והיא: בעבור הנאצלים אשר עתיד להאצילם אחר כך בתוך המקום החלל ההוא הריק ופנוי כנ"ל. והענין הוא, כי בהיות הנאצלים בתמונת העיגולים הנה אז יהיו כולם קרובים ודבקים באין־סוף הסובב אותם בהשוואה אחת גמורה, והאור והשפע הצריך להם יקבלו מן אין־סוף מכל צדדיהם בשיקול אחד, מה שאין כן אם היו הנאצלים בבחינת מרובע או משולש וכיוצא בשאר תמונות, כי אז היו בהם זוויות בולטות קרובות אל האין־סוף יותר משאר צדדיהם, ולא היו מקבלים אור אין־סוף בהשוואה אחת"[76].

והנה אחר הצמצום הראשון של הא־להים "כשנשאר מקום החלל ואויר פנוי וריקני באמצע", כבר היה מקום לברוא שם את העולמות. "ואז המשיך מן אור אין סוף קו אחד ישר ומשתלשל ויורד תוך החלל ההוא. כזה: והראש העליון של הקו נמשך מן האין־סוף עצמו ונוגע בו... בהיות אור אין־סוף נמשך דרך קו אחד וצינור דק בלבד, יצדק בו מעלה מטה פנים ואחור מזרח ומערב"[77].

"ולא היה די לאין־סוף בצמצום אחד, אלא הוא היה מוכרח כביכול לעשות צמצומים רבים. כי אותו המקום הפנוי שעשה ה' יתברך אחר צמצומו הראשון, לא היה פנוי, כי לעולם אור עצמיותו מצוי בתוך המקום הפנוי..."[78].

---

76 רבי חיים ויטאל, "עץ חיים", קארעץ תקמ"ה, היכל א, שער א, ענף ב; ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 36.

77 "עץ חיים", שם. ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), שם.

78 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 37-38.

תורת צמצום זו היא אחד מן הערכים היסודיים שחידש, פיתח ושיכלל רבנו האר"י.

דורות רבים אחר תקופת רבנו האר"י לא פסקה תורה זו מלהיות נושא למשא-ומתן קבלי, והיא הביאה מקובלים שונים לחילוקי דעות - האם לפרשה כפשוטה או בדרך רמז וסוד, "שהרי ה' יתברך אינו צמצום ממש, חס ושלום שישאר ממנו מקום פנוי, אלא כדי שיתכן הכנה למקום לקבל משהו, אולם מאידך כבר צטטנו לעיל שלעולם אור עצמיותו מצוי בתוך המקום הפנוי?!'"[78].

הספירות - "קו האור שנמשך מלמעלה למטה אחר צמצומו של האין-סוף, לא נמשך ונתפשט תיכף עד למטה, כי אם היה נמשך לאט לאט ובהתחלת התפשטותו למטה בסוד קו, נתפשט ונעשה כעין גלגל אחד עגול מסביב. העיגול הזה, הראשון, היותר קרוב אל האין-סוף, נקרא "כתר דאדם קדמון". אחר כך הוסיף הקו להתפשט ונמשך מעט וחזר להתעגל "ונעשה עגול ב' תוך העיגול הראשון, וזה נקרא עיגול החכמה דאדם קדמון". וכך עד עיגול י' הנקרא "מלכות דאדם קדמון". כך נאצלו עשר הספירות, והם עשרה היכלות.

כל ספירה וספירה יש לה שם ידוע ומידה, גבול ותחום, והן נקראות "ספירות" או "מידות". והרי שמן וסדרן של הספירות:

כתר, חכמה, בינה, חסד (גדולה), גבורה (פחד), תפארת, נצח, הוד, יסוד, מלכות.

האר"י אינו מחשיב את ה"כתר" במספר עשר הספירות, ואת מקומו משלימה ה"דעת". ועל ה"כתר" הוא אומר: "הוא בחינה עליונה שאינה מכלל העולם ההוא אלא דומה אל כתר המלך שהוא למעלה מראשו ואינו מכללות ראשו, ועל כן אינה מכלל הספירות"[79].

לדעת רבנו האר"י כל עשר הספירות יחד הן בבחינת "פרצוף אדם כלול מרמ"ח אברים ושס"ה גידים", באופן זה:

"כתר הוא גולגלתא, חכמה בינה דעת הם ג' מוחין, חסד גבורה תפארת הם ב' זרועין [זרועות] וגופא, נצח הוד יסוד ב' שוקין ואמה, ומלכות היא נקבה שלו"[80].

ישנם ארבעה עולמות: אצילות, בריאה, יצירה, עשייה - הנקראים בקיצור אבי"ע.

---

79 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 40-43, על-פי שער ההקדמות, מט; "עץ חיים", היכל ה, שער ז, פרק ב ופרק ח. וראה גם משה חלמיש, "מבוא לקבלה", ירושלים תשנ"א, עמ' 97-116.

80 "תיקוני הזוהר", בהקדמה, דף ל ע"א, מהדורת ורשה תרמ"ה.

תורת הפרצופים שביסודותיה היא מצויה בזוהר, תופסת מקום חשוב ביותר בקבלת האר"י, אשר הוסיף בה פרטי פרטים.

עולמות - כאמור ישנם ארבעה עולמות (אבי"ע), ועולם נוסף בפני עצמו הוא עולם "אדם קדמון". ד' העולמות נאצלו על ידיו והם קשורים בו, והוא משפיע ומאיר בד' העולמות, וממנו הם מקבלים שפע א-לוהי, ואורו הוא שמאיר בהם[81].

ומאדם קדמון השתלשלו העולמות, וכל עולם מתעבה ומתגשם יותר. ואם עולם "אדם קדמון" הוא בן חמש בחינות: יחידה, חיה, נשמה, רוח, נפש, הרי ב"עולם האצילות" הוא בעל ארבע בחינות, בלא "יחידה". ב"עולם הבריאה" מצויים: נפש, רוח ונשמה, ב"עולם היצירה" נפש ורוח, וב"עולם העשייה" - נפש בלבד.

ארבעת העולמות מחולקים לארבעה יסודות: אצילות - יסוד האש; בריאה - רוח; יצירה - מים; עשייה - עפר, ובכל אחד מן העולמות הללו נבראו ארבעה מיני נבראים, מן הדומם, הצומח, החי והמדבר.

עולם העשייה הוא העולם הנחות מכל העולמות, אך גם בעולם זה "אין לך בריה קלה שאין בה כללות ארבע אותיות ההויה וכללות י' ספירות, וכל זה להורות, כי הכל נברא מכח המאציל יתברך אין זולתו"[82].

ו"הארץ" היא "בבחינת כלים דעשיה, שהם היותר חיצוניים שבכל העולמות כולם"[83]. העולם מורכב מארבעה יסודות - דומם, צומח, חי ומדבר. והם נבראו זה אחר זה, וכל אחד עולה על חברו, וכל אחד מורכב מד' יסודות: אש, רוח, מים, עפר.

"המדבר" הוא "יותר פנימי מכולם והוא מחלק האש אשר בכל יסוד מארבעתן, ויש בו נפש המורכבת והצומחת והבהמית, ונוסף בו פנימית מכולן והיא הנקראת נפש המדברת, ויש שם שקראו לה נפש השכלית... לכן מלבד הטבעיות והרצוניות שיש בה נוסף בה הבחירה, כי אין בחירה אמיתית כי אם בשכל". ואחרי כל אלה ברא א-להים את המשובח והמעולה מן היצורים "הוא האדם הישראלי"[84].

---

81 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 50-53.

82 רבי חיים ויטאל, "שערי קדושה", מהד' זולצבאך תקי"ח, חלק ג, שער א.

83 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 58, על-פי "עץ חיים" היכל ד, שער ג בהקדמה; שם, שער י פרק א.

84 "עץ חיים", היכל ז, שער י, פרק י; ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 59.

האדם הישראלי[85] - האדם הישראלי הוא בחיר הנבראים, וכפי שא־להים אינו נכנס בחשבון שרי מעלה, כך ישראל לא מנוי בגויים להיות אחד מן הגויים. האדם הישראלי נברא ממקור מיוחד, עולם היצירה הוא עולמו, בעוד שיתר הנבראים, והאדם בכלל, נבראו מעולם נחות יותר - עולם העשיה. האדם הישראלי "זך בכל בחינותיו יותר מכל שאר הנבראים", ועולה עליהם בכול. בתחילת היצירה היה רצון הא־להים שגם בארץ התחתונה תהיה בריה שתהיה כלולה מארבעת העולמות אבי"ע "וזהו בעמו ישראל אשר בו בחר שיקשר כל ד' העולמות יחד כאן למטה"[86].

עם ישראל הוא הבן היחיד המקושר ומדובק לא־להים.

אחדות האומה הישראלית היא עיקר חשוב לאר"י. כמו שהשם יתברך נקרא אחד, כך עם ישראל צריך להיות "אגודה אחת ובלב אחד". כל ישראל הוא גוף אחד וכל אחד מישראל הוא אבר אחד פרטי. האר"י רואה את האומה הישראלית בקדושתה, בלי תערובת של זרים וגרים. גם ה"ערב רב", אם כי נתגיירו וקיבלו את התורה, אינם נקראים עם ה' ונחלתו, אלא רק עם ישראל הם נחלת ה'. לדעתו "קשים גרים לישראל כספחת" (יבמות מז ע"ב).

הנשמה[87] - החלק החשוב אצל האדם הוא החלק הרוחני. נשמת האדם היא חלק א־לוה ממעל, והיא חוצבה מפיו יתברך. ירידת הנשמה מלמעלה למטה מתוארת בתורת האר"י כך:

למעלה יש "אור מחצב הנשמות", ובו כלולות כל הנשמות התחתונות, וברדתן לעולם הזה כדי להתלבש בגופות בני אדם "הן מניחים שרשיהן דבוקין במקורן אשר משם חוצבו, וענפי השורשים ההם לבדם יורדים בדרך התפשטות לבד ומתלבשים בגופות בעולם הזה, כדמיון ענפי האילן שהם דבקים ומושרשים בגוף האילן ממש וכופפים עצמם למטה ונוגעים בקרקע עצמה בעודם נאחזים בגוף האילן, וכאשר האדם חוטא חטא הראוי לכרת, נכרת אותו הענף מגוף האילן ונשאר נפרד ממנו ועומד בעוה"ז כרוח הבהמה[88].

---

85 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 59-60.

86 "שערי קדושה", ח"ג, שער ב; "עץ חיים", היכל ז, שער י, פרק א.

87 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 61-62.

88 "שערי קדושה", ח"ג, שער ה.

יש נפש, רוח, נשמה, חיה, יחידה. כל אחת מהן כלולה בחמש. הנפש היא הנחותה ביותר והיא יותר מעותדת לחטוא. גם הרוח מורכב מטוב ורע, אך הנשמה היא בתכלית הקדושה. לא כל אדם זוכה לשלוש אלה יחד. יש מי שזוכה לנפש בלבד, ויש מי שזוכה גם לרוח ונשמה. מדור הנפש הוא הכבד, הלב הוא מדור הרוח, והמוח הוא מדור הנשמה. ויש "נשמה לנשמה" וכו'. לנשמה קשה לעזוב את "אור החיים" ולרדת לגוף האדם. הקב"ה מורידה אל האדם בעל כורחה ושלא בטובתה, והיא בגלות כדוגמת גלות השכינה. בכל לילה היא מסתלקת מן הגוף ועולה למעלה ומקבלת שפע חדש ומתחדשת, ועל ידי זה היא מתחדשת ומשפיעה חיים חדשים אל הגוף.

לאחר מות האדם מסתלקים הרוח והנשמה למקומם המוכן להם לפי מעשי האדם. הם נשארים יחד. הנפש מתחלקת לשתי בחינות: אור פנימי וז' אורות מקיפים. הפנימי "משתתף תיכף עם הגוף בקבר" וז' האורות המקיפים נשארים עדיין בבית המת, "כי קשה עלידם עזיבת מקומם בחיידהם". על שבעה המקיפים את הנפש אמרו חז"ל, כי כל שבעת ימי האבלות הנפש הולכת ובאה לבית הנפטר, בכל יום משבעת ימי האבלות נשאר מקיף אחד משבעת המקיפים קשור עם הנפש הפנימית בקבר. בסיום שבעת ימי האבלות נפרדו כולם מן הבית והם מצויים על ציון הקבר "ונתקשרו עם הנפש הפנימית העומדת בקבר עם הגוף שלו"[89].

התורה ורזיה[90] - לא התורה בפשטותה היא העיקר. פשט התורה הוא חומר. העיקר שבתורה הוא הסוד, רזי התורה, והוא קודש קודשים. גם המשנה והתלמוד מלאים ברזי תורה.

האר"י מבאר את הכתוב "שמעו־נא המרים" (במדבר כ, י) כך: מורים, מורי הוראות, כלומר: "אתם הפשטנים, מורי הוראות, דיני התלמוד, שמעו נא: האם תרצו שמן התורה הזאת הנמשלת לסלע חזק נוכל להוציא לכם מימי רזי התורה וסודותיה?"[91]

הקבלה מצויה בעולם האצילות, התלמוד בעולם הבריאה, המשנה, המדרשים והאגדות - בעולם היצירה, והמקרא - בעולם העשיה.

---

89 "שער המצוות", פרשת ויחי.

90 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 69-72.

91 רבי חיים ויטאל, "עץ הדעת", זאלקווא תרכ"ז, פרשת חקת.

האר"י מתנגד לפרסומה של תורת הנסתר והפצתה ברבים, כדבריו: "אין חכמת הקבלה ראויה אלא לחברים שיש ביניהם אהבה וחבור גדול", וכל כוונת לימוד תורה היא: "לקשר את נפשו ולחברה עם שרשה העליון על ידי התורה"[92].

אם קיים האדם הישראלי את התורה והמצוות כהלכתן וכוונתן, ואם עמד על סוד התורה והנסתר שבנסתר שבה, אם "זכך החומר עד קצה האחרון ועקר הרהורי המחשבה וכוח המדומה שלו לגמרי מעניני העולם הזה ויתדבק בעליונים בתכלית הדבוק", הרי עשוי הוא להגיע למדרגת נבואה ורוח הקודש. תנאי הכרחי להשגה זו הוא אפוא להפריד את הנשמה מכל עניני החומר. ולדעת האר"י, כל אדם מישראל יכול להשיג את מעלת הצדיק ואפילו את מדרגתו של משה רבנו. מעלת הצדיק גדולה מאוד. נשמתו של הצדיק - באמצעות תפילה ועבודה היא מחדשת כח למעלה, והצדיק אינו בטל מעבודת ה' גם לאחר הסתלקותו מן העולם הזה. גם אז, כמו בחייו, הוא מייחד ייחודים ועסוק בתורה כמו בחייו, ומתפלל שם על החיים. ולא עוד, "אלא שגם הוא מזדווג בגן עדן ומוליד נפשות לגרים"[93].

הגאולה השלמה[94] - תפקידו של האדם הישראלי בתפילותיו - על־פי תורת הקבלה - בהנהגותיו ובלימוד תורתו בקדושה ובטהרה הוא לקרב את הגאולה השלמה, גאולת השכינה וגאולת העולם כולו, שהרי כאשר עם ישראל מצוי בגלות, גם השכינה מצויה בה. הגאולה האחרונה היא הגאולה השלמה והיא מתוקנת מן הגאולות שהיו בעבר. גאולת מצרים הייתה מאוד פרטית, ואִלו זו שלעתיד לבוא תהיה גאולה כללית שלמה בעולם כולו. אז לא יוותר שום ניצוץ קדוש שלא בורר בעולם אשר גלינו אליו. וכמו ששת ימי השבוע הם הכנה ליום השביעי, לשבת קודש, שהוא עיקרו של השבוע, כך ששת אלפי השנים שמאז בריאת העולם הן הכנה לאלף השביעי, בו תבוא הגאולה השלמה. אז יבואו שני משיחים: משיח בן יוסף ומשיח בן דוד, ויקבצו את העם לארץ־ישראל, שהיא הנקודה הפנימית של העולם כולו.

המלך המשיח שעתיד לבוא לישראל, יהיה "אדם צדיק נולד מאיש ואישה, אלא שביום ההוא תגדל צדקתו עד קץ הימין ויזכה במעשיו לנפש, רוח, נשמה, חיה, יחידה... [זו

---

92 "שער המצוות", פרשת ואתחנן.

93 "שערי קדושה", ח"ג שער ב; "עץ הדעת", פרשת בהעלותך.

94 ש"א הורודצקי (ראה הע' 34), עמ' 72-73; וראה גם ד' תמר (ראה הע' 75), עמ' 180-185.

דרגת הקדושה העליונה של האדם מישראל] וביום ההוא תבוא נשמה של נשמה [היא הנשמה המושלמת המצויה בעולם העליון] שלו דנתונה בגן עדן, ותנתן לאיש הצדיק ההוא ואז זכה להיות גואל"[95].

תורת הגלות והגאולה שבמשנתו של האר"י הַצדיק קשורה לתורתו בעניין הצמצום, השבירה והתיקון. מאחר שבשעה שביקש הקב"ה לברוא את עולמו, צמצם עצמו כדי שיהא חלל ריק, מקום פנוי ממנו, והעולם יוכל להתגלות ולהיבראות, אלא שהאור הא־לוהי שנעלם והסתתר, ביקש להיכנס לכלים שהם הספירות. אך מאחר שהכלים לא יכלו להכיל את שפע האור הא־לוהי, ונשברו, התפזר אור זה לכל עבר וחזר ברובו אל מקורו העליון, ואֵלו שברי הכלים עם הניצוצות מן האור הא־לוהי נפלו לעמקי הקליפות ונתערב טוב ברע, כך שכל הבריאה כולה אינה במקומה הנכון אלא בגלות, ואף הא־לוהות עצמה מצויה בגלות. גלות זו אינה דבר חיצוני ופיזי, אבל היא גלות של כלל היקום, לרבות של הצומח והדומם שבו, וגם גלות השכינה, ואין גלותם של ישראל אלא סמל לגלותה וסבלה של השכינה עצמה בעולם העליון. האפשרות להחיש את בוא הגאולה היא - על־ידי תיקון הפגמים שבעולמות, וזוהי תורת התיקון של האר"י[96].

את התיקון יש לעשות על־ידי ליקוט ניצוצות האור הא־לוהי שנפלו לתוך עמקי הקליפות, ועל־ידי בירור הנשמות הקדושות שמאז חטאו של האדם הראשון נלכדו ברשת הקליפות.

עוד יש לבצע את התיקון על־ידי תפילות בכוונות[97] ובייחודים, תשובה, צומות וסיגופים, ולכן מקדישה קבלת האר"י את עיקר כוחה לבירורם של סודות התפילה וכוונותיה, שהרי באמצעותם אמור העולם להיתקן ולהיגאל. אך רבי חיים ויטאל מדגיש: "לא כל הרוצה ליטול את השם - יטול, כי אין יכולת לכוון כוונה זו אלא למי שהוא צדיק גמור, שהוא כדאי בזכותו לרדת ולברר אותם הבירורין מתוך הקליפות בעל כרחם"[98], שהרי הקליפות מתנגדות לבירורים הללו, ועושות ככל שביכולתן כדי להחזיק בחיות הא־לוהית המצויה בידן, דהיינו, זו מלחמת הטוב והרע, או מלחמת הטוב בקליפה שהיא סמל הרע בעולם.

---

95 רבי חיים ויטאל, "ארבע מאות שקל כסף", קרקא תרמ"ו, עמ' סח.

96 דוד תמר, "בקורת ומסה", ירושלים תשל"ג, עמ' 37; י' יעקובסון (ראה הע' 7), עמ' 43-51.

97 י' יעקובסון (ראה הע' 7), עמ' 52-58.

98 "שער הכוונות", דף מז ע"א-ע"ב.

כמו כן יש ללמוד את ספר הזוהר, להשתטח על קברי צדיקים בכדי שהם יתפללו על החיים, ויש להרבות במעשי צדקה וחסד וכו'. ורק לאחר השלמת הבירור ותיקון הניצוצות שנפלו לקליפה, יבוא משיח בן דוד, וזהו פירוש המאמר: "אין בן דוד בא עד שיכלו כל הנשמות שבגוף" (יבמות סב ע"א).

בדברי רבי חיים ויטאל מוזכר האר"י כמשיח בן יוסף[99], הראשון לשני המשיחים שיבואו לגאול את ישראל - משיח בן יוסף ומשיח בן דוד - והוא מֵכינה של הגאולה. גם רבי חיים הכהן מארם צובה, תלמידו של רבי חיים ויטאל, מציין, כי שמע מפי רבו, כי האר"י הוא משיח בן יוסף.

מותו ללא עת של האר"י נתן תוקף חדש להרגשה זו. האמונה במשיחיותו של האר"י הייתה קשורה, כנראה, בציפייה לגאולה בשנת השל"ה (1575), וגם בניינה וחידושה של טבריה[100] באותה העת עוררו ציפיות לגאולה קרובה.

וכך כתב הנוסע התימני, ר' זכריה אלצ'אהרי, שביקר בצפת בשנת השכ"ב (1562) או השכ"ז (1567):

"אנחנו מחכים מאמר דניאל... אשרי המחכה ויגיע לימים אלף שלוש מאות וחמשה, ואשרי ואחרי ואולי שהוא שנת של"ה ליצירה (1575] ויש לך סמך בתורה עד כי יבוא של"ה ויש אם למקרא".

ובצפת חזקה האמונה כי לולא פטירת האר"י בשנת השל"ב (1572), הייתה באה הגאולה על ידיו, ואולם עם פטירתו נאמר עליו שהיה משיח בן יוסף, מכינה של הגאולה השלמה[101].

התפשטותה של קבלת רבנו האר"י[102]

אחרי פטירת מורם הסתגרו תלמידיו במשך דור שלם ולא פרסמו את כתביו, אבל ליקטו

---

99 דוד תמר, "האר"י והרח"ו כמשיח בן יוסף", בתוך: "ספונות" ז, ירושלים תשכ"ג, עמ' קסט-קעז.

100 דוד תמר, "הציפיה באיטליה לשנת הגאולה של"ה", בתוך: "ספונות" ב, ירושלים תשי"ח, עמ' סג-סד.

101 וכן כתב עליו גם רבי שמואל די אוזידה, ראה להלן בפרק הדן בדמותו.

102 ש"א הורדצקי (ראה הע' 72), עמ' 73-74; ג' שלום, ע' קבלה, בתוך: "אנציקלופדיה עברית", כרך 29, עמ' 95. וראה גם מ' חלמיש (ראה הע' 79).

את הדברים ורשמו אותם עבור עצמם. בינתיים התגבשה בארץ־ישראל מסביב למעט מכתבי האר"י ספרות רחבה, אך רק לעתים רחוקות הגיעו כתבים מקוטעים ממנה לחוץ־לארץ.

אמנם, תורתו של רבי משה קורדובירו (רמ"ק) לא נשתכחה וספריו היו פופולאריים גם במאה ה־יז, אך לימודה של תורת האר"י גבר, ובמיוחד חכמי צפת השתקעו בה. אך את סודותיה לא הודיעו ברבים, והדברים היו מסותרים בקרב "יחידי סגולה בני עליה, חסידי עליון", וחכמי צפת גזרו בחרם "לבלתי תצא מזאת החכמה של האר"י לחוץ לארץ", כי לא כל אדם זוכה לעמוד על סודות תורתו ועומקויותיה[103].

עם זאת החלו הכתבים לצאת אט אט מתחומי ארץ־ישראל. התעמולה בחוץ־לארץ החלה בסוף המאה ה־טז עם מסעיו של רבי ישראל סרוג באיטליה ובפולין, שם הביאה תורת האר"י להתעוררות רבה. תיקוני התשובה, תפילות ומנהגים חדשים של מקובלי צפת נפוצו בקהל הרחב. תפקיד לא מבוטל בהפצת התורה מילאה השירה הדתית המושרשת בעולם הקבלה של רבי אלעזר אזכרי, רבי ישראל נג'ארה, רבי מנחם לונזנו ואחרים, וחלק מן הפיוטים אף חדר לסידורי התפילה. חכמים החלו לחבר פירושים וביאורים לתורה זו ולכתוב ספרים ברוחה. בתחילה רק נרמזה תורת האר"י בדפוס, כגון בספר "אפריון שלמה" לרבי אברהם ששון (ונציה שס"ח). בשנים השפ"ט-שצ"א (1629-1631) הופיעו ספרי רבי י"ש דלמדיא "תעלומות חכמה" ו"נובלות חכמה", שהכילו מקורות מדברי רבי ישראל סרוג ותלמידיו. באותה העת התפשטו כתבי־יד מתורתו של רבי חיים ויטאל, ובשנת הת"ח (1648) הופיע באמשטרדם ספר "עמק המלך" לרבי נפתלי בכרך, ובו הרצאה מפורטת של תורת האר"י עם מסורות של רבי ישראל סרוג ורבי חיים ויטאל.

בתקופה ההיא התגברו צרות עם ישראל באירופה. התקוה לגאולה גברה לקראת שנת הת"ח (1648), שעליה כתוב בזוהר הקדוש: "י' באלף שתיתאי, לזמן ארבע מאות ותמניא שנין, יהיו קיימין כל דיירי עפרין בקיומידהון"[104].

רבים האמינו, כי המשיח ממשמש ובא. "תקוני התשובה" ו"כוונות האר"י" התפשטו

---

103 "שבחי האר"י", דפים לג, לח, מב.

104 "זוהר", ח"א, דף קלט ע"ב, במדרש הנעלם.

בקרב העם, עד שאחד המקובלים יכול היה לומר, כי "כבר מלאה הארץ דעה להיות כולם מיודעי חן"[105].

במאה ה־יז הלכו והתרבו ספרי הקבלה המושפעים מכתבי האר"י. בארץ־ישראל ובמצרים נתפשטו עיבודים שונים של קבלתו. חלק גדול היה בכך לאנשי המרכז שנתגבש בין השנים הש"צ-ת"כ (1630-1660) בירושלם בראשותם של רבי יעקב צמח, רבי נתן נטע שפירא ורבי מאיר פופוס. הם עסקו בעריכת כתבי רבי חיים ויטאל וביצירה מקורית, אך רק חיבוריו של רבי נתן שפירא הודפסו[106].

חדירת הקבלה התבטאה בספרי דרשות, מוסר והנהגה, ובראשה - ספר השל"ה ("שני לוחות הברית") לרבי ישעיה הורוביץ, שהיה מסור כולו לקבלת האר"י, ודחה את דברי קבלת רבי משה קורדובירו מול קבלת האר"י. במכתב מירושלם לרב מפרמישלא כתב השל"ה הקדוש על קבלת האר"י וספר "עץ חיים":

"צריך אני להודיע, כי יש חרם קדמון מכל החכמים שבארץ־ישראל שלא לגלות מחכמת האר"י לחו"ל, ואלו האנשים שהביאו קונטרסים לחו"ל כחשו וגנבו ומעלו בחרם, אבל הירא את דברי ה' חלילה לו לעבור על דברי החכם הגדול הזה, וטעמם ונימוקם היו שאל יתהלל המתהלל בחכמת האר"י ז"ל שירד לסוף דעתו בעצם החכמה בידיעה ברורה, כי לא יש נמצא עתה בעולם, לא בחו"ל ולא בא"י. והענין הוא כי להרב ז"ל הרבה תלמידים צדיקים חסידים וקדושים, מכל מקום לא ירדו לסוף דעת רבם על הבירור, גם לא תלמידו המופלג מהר"ו חיים קאלברי ז"ל [=רח"ו] אשר מנוחתו כבוד בק"ק דמשק. זה האלהי היה ממלא מקום הרב ז"ל, והוא ז"ל לא היה מגלה החכמה לשום אדם, רק עשה חיבור מופלג נקרא עץ חיים וציווה בעת מותו שלא יבוא הספר לדפוס ולא יועתק, רק נתן רשות מי שירצה ללמוד ממנו בביתו רשאי. בכן בעברי דרך דמשק הביאני בנו [רבי שמואל] לחדר ונתן לי הספר. והיתה לי הקריאה קשה במאוד כי היה כתב ספרדי. אבל דע מיום שניתנה התורה לא היה ספר כזה... בספר ההוא מבוארת החכמה על פי הסדר בראשי פרקים, עין לא ראתה אלהים זולתך"[107].

---

105 ר' חיים בוכנר, "ספר אור חדש", אמשטרדם תכ"א, בהקדמה.

106 "טוב הארץ", תט"ו; "יין המשומר", "מצת שימורים", ת"כ, כולם בוונציה.

107 "נובלות חכמה", בזיליאה שצ"א, בהקדמה. על השפעת האר"י על השל"ה הקדוש ראה: אליוט וולפסון, "השפעת האר"י על השל"ה", בתוך: "מחקרי ירושלם" וכו' (ראה הע' 5), עמ' 423-449.

הקבלה גם השפיעה על פסיקת ההלכה. הגדיל לעשות בתחום זה רבי חיים הכהן מחאלב שספרו "מקור חיים" (אמשטרדם וליוורנו תי"ד/תט"ו) סלל דרך לסוג זה של ספרות קבלית.

בפולין הייתה השפעת הקבלה כבירה. רבים היו מתקבצים בעריהם קהל ועדה לקיים את כל דברי התיקונים של האר"י הקדוש, וכאשר היו להם שאלות, היו פונים למומחים בתחום הקבלה, כפי שפונים בשאלה לרב פוסק הלכות ידוע ומפורסם.

גם בצפון־אפריקה שלטה לרוב קבלת האר"י, ושיטות קבלה מעורבות היו בארצות המזרח, בתימן ובכורדיסטאן.

באמצע המאה ה־יח נוסדה בירושלם ישיבת "בית־אל". בראשה עמד המקובל רבי שלום שרעבי מזרחי (רש"ש), המקובל החשוב ביותר במזרח ובצפון־אפריקה. הוא נחשב לבעל השראה עילאית, כשל האר"י.

בישיבתו התרכזו באורח מוחלט בלימוד קבלת האר"י, לפי כתבי רח"ו, ובלימוד תורת הכוונות בתפילות כמרכז הקבלה. כמובן שהיו אלה לימודים לבני עלייה בלבד.

רש"ש ערך סידור תפילה[108] (ירושלם תרע"א) עם כוונות מפורטות יותר מאלה שנמסרו בשם האר"י ב"שער הכוונות". תלמידיו וממשיכי דרכו[109] תירגלו שנים רבות את ביצוען.

חלק גדול מתורת האר"י נתקבל לתוך תורת החסידות של רבי ישראל בעל שם טוב (הבעש"ט), ודעות עיקריות רבות ממנה חדרו גם לתורת חסידות חב"ד מיסודו של רבי שניאור זלמן מלאדי, מחבר ספר ה"תניא".

גם הסמלים הקבליים המופיעים בכתבי הרב א"י הכהן קוק מבוססים על תורת האר"י[110], אלא שבכל שיטה מן השיטות הללו ישנם שינויים והדגשים שונים ביחס לתורת הקבלה של האר"י, וכל אחת מהן משתמשת בתורת הקבלה של האר"י

---

108 סידורי התפילה הללו היו בתחילה בכתב־יד, ונפוצו בין המקובלים כך בהעתקות שונות. הן הכילו כוונות לכל תפילות השנה בלי יוצא מן הכלל, בכרכים רבים ועבים של כתבי־יד (באוסף שלמה מוסאיוף מצויים 20 כרכים של תפילות לכל ימות השנה).

109 מאחרוני מקובלי בית־אל היה הרב רבי עובדיה הדאיה שנפטר בירושלם בשנת התשכ"ט.

110 ראה: יוסף בן שלמה, "קבלת האר"י ותורת הרב קוק", בתוך: "מחקרי ירושלם" וכו' (ראה הע' 5), עמ' 449-457.

להדגשת מסריה שלה. מכל מקום, אישיותו המיוחדת של האר"י וחדירתה של תורת הקבלה שלו יצרו בתוך חלק גדול של העולם היהודי רקע נאות לקבלת הוראותיו ונוהגיו. ברי שלא היה זה מכוח היותו פוסק במובן הרגיל, אלא מכוח אישיותו הנעלה. ורק טבעי היה שהשפעתו המצטברת של האר"י על שדרות רחבות בציבור, שקיבלו את תורתו כהלכה למשה מסיני, וגם השפעתם של גדולי תורה כמו השל"ה הקדוש, הרב חיד"א, רבי יוסף חיים מבגדאד ואחרים שהפנימו את תורתו, הביאו לידי כך שגם פוסקי ההלכה לא יכלו להיות אדישים לה. אך נראה, כי לא נטו לקבל את האר"י כפוסק אלא אלה שנמנו בעצמם עם הזרם הקבלי, ואף הם נזהרו מאד לצמצם את השפעת הקבלה על פסקיהם ככל האפשר[111].

תלמידיו

(א) רבי חיים ויטאל (רח"ו)[112]

רבי חיים ויטאל הוא החשוב שבתלמידי האר"י בצפת. נולד בר"ח מרחשון הש"ג (1543), כנראה בצפת. נמנה עם תלמידי רבי משה קורדובירו בקבלה, ועם תלמידי רבי משה אלשיך בהלכה. לאחר פטירת רמ"ק המשיך בלימודי הקבלה אצל האר"י. בשנת השל"ח (1577) עבר מצפת לירושלם, שם עמד בראש ישיבה. בירושלם שהה עד שנת השמ"ו (1586) לערך ואז שב לצפת. בשנת הש"ן (1590) הוסמך על־ידי רבו, רבי משה אלשיך, וזמן קצר לאחר מכן השתקע בדמשק, שם שימש כרב של "ק"ק איסקליין" עד לפטירתו בר"ח אייר הש"פ (1620).

היה התלמיד הנאמן והמקורב ביותר לאר"י, והיה ממשיכו במסורת הקבלית שלמד בבית־מדרשו של רבו. הוא החליט לערוך ולעבד את דברי הקבלה שקיבל מרבו, כל מה

---

111 ראה משה חלמיש, "מעמדו של האר"י כפוסק", בתוך: "מחקרי ירושלם" וכו' (ראה הע' 5), עמ' 285-284.

112 ראה: א' דוד (ראה הע' 1), עמ' 167-169; רח"ו, "ספר החזיונות", מהדורת א"ז אשכול, ירושלם תשי"ד; מאיר בניהו, "רבי חיים ויטאל בירושלם", בתוך: "סיני" ל (תשי"ב), עמ' סה-עה; מ' אורון, "חלום, חזון ומציאות בספר החזיונות לר' חיים ויטאל", בתוך: "מחקרי ירושלם" וכו' (ראה הע' 5), עמ' 299-309; גרשום שלום, "שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י", בתוך "ציון" ה, ירושלם ת"ש, עמ' 133-160; ש"א הורודצקי (ראה הע' 34); הנ"ל, "האר"י", בתוך: "מאזנים", כרך שלישי, תל־אביב תרצ"ה, עמ' 277-293; דאה תמר (ר' הע' 1), עמ' 142.

ששמע ממנו בבית־המדרש, ואף מן הדברים ששמע מיתר תלמידי האר"י. רבי חיים ויטאל העלה את דברי התורה של רבו על הכתב בקובץ "עץ חיים", אך לא פירסם את כתבי־היד בחייו. הם נתפרסמו לאחר פטירתו, יחד עם כתביהם של תלמידים אחרים של האר"י, והגיעו למקומות שונים, שם החלו ללמדם ולהפיצם. מחיבוריו בנגלה נותר קובץ פירושיו וחידושיו על הש"ס בשם "חיים שנים", גם נותרו לנו כמה מתשובותיו ואף יש בידינו ספרי מדרש משלו על התורה: "עץ הדעת טוב על התורה", זאלקווא תרל"א; "עץ הדעת טוב", ח"ב, ירושלם תרס"ו; פירוש לספר תהלים, פיעטרקוב תרפ"ו.

בנו, רבי שמואל ויטאל, שישב במצרים, המשיך את מסורת אביו בקבלה, כתב ופירש בתורת האר"י, ראה למעלה בפרק הדן בכתביו של רבנו.

(ב) רבי יוסף אבן טבול[113]

מחכמי צפת ומקובליה במחצית השנייה של המאה ה־טז, המכונה גם "רבי יוסף מערבי" או "מוגרבי", ומכאן שמוצאו מצפון־אפריקה. היה תלמיד חשוב של האר"י, ויש שסוברים, שנחשב לא פחות מן רבי חיים ויטאל. רבי יוסף טבול העביר מסורות, דרושים ושמועות שונות ששמע בבית־מדרשו של האר"י, ואולם לא זכה לפרסום שזכה לו רבי חיים ויטאל.

(ג) רבי אברהם הלוי ברוכים[114]

חכם ומקובל. חי בצפת במחצית השנייה של המאה ה־טז. מתלמידי רבי משה קורדובירו והאר"י. מכונה גם "ר' אברהם הלוי מוגרבי", "ר' אברהם הלוי הזקן", או "ר' אברהם הלוי תלמיד האר"י". נפטר לפני שנת הר"ס (1600). תופס מקום חשוב למדי בקרב תלמידי האר"י ובמסורות שהותירו.

---

113 א' דוד (ראה הע' 1), עמ' 171; וראה עליו ועל חיבוריו: גרשום שלום (ראה הע' 112), עמ' 149-160; צ' רובין, "דרכו של ר' יוסף ן' טבול כפרשן הזוהר", בתוך: "מחקרי ירושלם" וכו' (ראה הע' 5), עמ' 263-382.

114 א' דוד (ראה הע' 1), עמ' 152; מ' בניהו (ראה הע' 1) על־פי המפתח.

(ד) רבי יהודה משען[115]

מחכמי צפת ומקובליה במחצית השנייה של המאה ה־טז. מתלמידי האר״י. מסופר עליו שהיה עשיר מופלג. נפטר אחרי שנת הש״ע (1610). רבי חיים ויטאל מביא בכתביו מסורות רבות ששמען ממנו וגם הוא עצמו כתב מסורות שונות מקבלת האר״י, רבי שלמה אלקבץ ורבי משה קורדובירו. היה מחשובי החברים בישיבתו של האר״י.

(ה) רבי משה בן לוי נג׳ארה[116]

מחכמי צפת ומקובליה. נולד בסביבות שנת הר״ע (1510), עלה לצפת בשנת הר״צ (1530) ונמנה שם עם תלמידי האר״י. אחר כך עבר לדמשק ושם עמד בראש ישיבה. נפטר בדמשק בשנת השמ״א (1581). הוא אביו של המשורר רבי ישראל נג׳ארה.

(ו) רבי שלמה אבסבאן[117]

מחכמי צפת במחצית השנייה של המאה ה־טז. מתלמידי רבי יוסף קארו והאר״י. עמד בראש ישיבה בצפת. נפטר בשנת השנ״ב (1592).

(ז) רבי שמואל די אוזידה

ראה בפרק שבו מתוארת דמותו.

חכמים אחרים, תלמידי האר״י הקדוש, הם:

(ח) רבי יוסף ארזין בר׳ יעקב[118]

חיבר כמה חיבורים קבליים, בהם פירוש על האדרא רבה שבזוהר. היה חכם נכבד

---

115 א׳ דוד (ראה הע׳ 1), עמ׳ 170 ; ג׳ שלום (ראה הע׳ 112), עמ׳ 146-148.

116 א׳ דוד (ראה הע׳ 1), עמ׳ 201.

117 א׳ דוד (ראה הע׳ 1), עמ׳ 205.

118 ג׳ שלום (ראה הע׳ 112), עמ׳ 143-144.

בצפת, ופעם אף נשלח מצפת לשאלוניקי לגבות נדבה גדולה שנדבו שם עבור חברת תלמוד תורה שבצפת. היה מבוגר מרבי חיים ויטאל.

(ט) רבי יונתן סאגיש[119]

מוזכר על־ידי רבי חיים ויטאל: "מורי קודם פטירתו אמר להר"י סאגיש ז"ל שיזהרו החברים מלעסוק בחכמה זו לפי שעדיין לא היו שלמים בה ויבואו ח"ו לידי קיצוץ בנטיעות" וכו'. רבי חיים ויטאל מביא דברי האר"י בשמו ב"שער הגלגולים".

(י) רבי אליהו פאלקון[120]

מוזכר בשער "רוח הקודש" (דף עה ע"ב), שם מובאים ארבעה ייחודים שמסר לו האר"י. כמו כן הוא מוזכר ב"שער הגלגולים" (דף סט ע"א-ע"ב), שם מתייחס האר"י לאישיותו. מסופר, כי הוצא מבית־מדרשו של האר"י בגלל הספקות שהטיל בנפלאות שיוחסו לאריז"ל.

עוד מוזכרים רבי יעקב מסעוד, הנזכר ברשימת התלמידים ב"שער הגלגולים" (דף סט ע"א), החזן רבי יוסף אלאטון, המוזכר אף הוא ב"שער הגלגולים" (שם), יחד עם רבי יעקב מסעוד[121].

(יא) רבי משה יונה[122]

נזכר ברשימות רבי חיים ויטאל על תלמידי האר"י. מצויה דרשה אחת של האר"י שארבעה מתלמידיו חתומים עליה, והוא אחד מהם. רבי משה יונה הוא אחד מן השלושה שהעלו את תורת האר"י על הכתב, עוד לפני שהתפרסמו כתביהם של רבי

---

119 ג' שלום (ראה הע' 112), עמ' 144-145.

120 ג' שלום (ראה הע' 112), עמ' 145; מ"ד גאון, "יהודי המזרח בארץ ישראל", ח"ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 741.

121 ג' שלום (ראה הע' 112), עמ' 146.

122 ראה: מאיר בניהו, "רבי משה יונה מגורי האר"י וראשון לרושמי תורתו", בתוך: "ספר זכרון להרב יצחק נסים", סדר רביעי, ירושלם תשמ"ה, עמ' ז-עד.

חיים ויטאל ורבי יוסף אבן טבול. ספרו הודפס באיטליה, וממנו התפרסמה תורת רבנו האר"י שם, ואולם שמו של רבי משה יונה הושמט מן הספר.

מהנהגותיו וממידותיו

הנהגות האר"י התקבלו על-ידי חלק גדול של עם ישראל, שנהג ונוהג בהן הלכה למעשה. האר"י סבר שחובה היא לקיים את מנהגי ישראל, ובכולם ראה טעם נסתר - לכל שבט ושבט בישראל ישנו שער מיוחד לשמים, ועל כל שבט להקפיד ולשמור את מנהגיו. בתפילתו העדיף האר"י את נוסח ספרד ועליו יסד את ה"כוונות" השונות בתפילה.

(א) הנהגות כלליות[123]

"עיקר כל המידות הטובות הוא שינהג האדם בשפלות ובענוה וביראת חטא על פניו בתכלית האחרון". כמו כן חייב האדם להתרחק מן הגאוה, מן ההקפדה, מן הליצנות, מן לשון הרע, מן שיחה בטילה, ולא יקפיד ויכעס כלל, מאחר שמידת הכעס מידה מגונה היא עד מאוד והיא מונעת מן האדם השגות גדולות בחכמה, ופוגמת את נשמתו יותר מעבירות אחרות.

דבר אחר הגורם למניעת השגה בחכמה וברוח הקודש הוא מידת העצבות, ולכן יש להימנע ממנה. על אדם לאהוב כל אחד מישראל, ולפני תפילתו עליו לקבל על עצמו את מצוות "ואהבת לרעך כמוך", כי מלבד העובדה שיקיים בכך מצוה, הרי תפילתו תהיה "כלולה כל בתפילות ישראל ותוכל לעלות מעלה ולעשות פרי".

האר"י לא עמד בתפילת מנחה עד אשר פרע שכר שכיר, כדי לקיים את הציווי "ביומו תתן שכרו" (דברים כד, טו). כאשר לא היה בידו לשלם, היה מאחר את זמן תפילת מנחה אף עד לאחר שקיעת החמה, והיה אומר: "כיצד אשא פני בתפילה ולא קיימתי עדיין מצוה זו".

---

123 ראה מאיר בניהו (ראה הע' 1), עמ' 307 ואילך; דוד תמר (ראה הע' 96), עמ' 38-44; גרשום שלום, ע' לוריא, ר' יצחק (האר"י), בתוך: "אנציקלופדיה עברית", כרך א, עמ' 563; "ספר הכוונות", למברג תרכ"ג; ש"א הורודצקי, "האר"י", בתוך: "מאזנים", תרצ"ה, עמ' 281-287.

צדקה נתן בשמחה ובטוב־לבב והיה אומר: "כי כל מצוה יש לה אות מכ"ב אותיות, וכשהאדם עושה מצוה, יש לה אות מכ"ב אותיות, וכשאדם עושה מצוה, מאיר במצחו אותו אות של אותה מצוה, וזהו בזמן שעושה המצוה, ותיכף מסתלק ונבלע בפנים. אבל אם עושה מצוה של צדקה, הנה האות שלה מאיר במצחו כל אותו שבוע ואינו מסתלק מהר כשאר אותיות של שאר המצות, וזהו וצדקתו עומדת לעד".

האר"י הקפיד שלבושו יהיה מכובד, ואולם לא הקפיד ללבוש בגדים נאים ביותר. עם זאת היה נזהר במלבושי אשתו לעשות רצונה, אף אם לא הייתה ידו משגת.

לא היה הורג פרעושים, כינים ושום רמש. את זקנו לא סיפר, אלא רק את שיער השפה, המעכב את האכילה.

הקפיד שלא ללבוש שני מלבושים יחד, כי זה קשה לשכחה.

על האדם להתגורר בבית שיש בו חלונות, כדי שיוכל להביט לשמים בכל עת.

(ב) לימוד תורה[124]

רבי חיים ויטאל מספר שהאר"י אמר לו, "שעיקר כונת האדם בעסקו בתורה למשוך עליו השגה וקדושה עליונה... שכל כונתו תהיה לקשר את נפשו ולחברה עם שרשה העליון ע"י התורה ותהיה כונתו בזה כדי שעל ידי כך יושלם תיקון אדם העליון, כי זהו תכלית כונתו יתברך בבריאתו את בני האדם ותכלית צוויו אותם, שיעסקו בתורה".

ובכל יום על האדם להקפיד ללמוד מקרא, משנה, תלמוד וקבלה.

אדם המבקש להגיע להשגה ולחכמה, העצה היעוצה לו היא שלא ישיח שיחה בטלה, יקום בחצות לילה ויבכה על חסרון ידיעתו, ושילמד בזוהר "דרך בקיאות בלבד בלי שיעמיק בעיון, מ' או נ' עלים בכל יום".

רבי חיים ויטאל מציין שרבו, האר"י, היה טורח מאוד בלימוד הזוהר, "כי כמה לילות היה נשאר בלי שינה על מאמר אחד של ספר הזוהר. ולפעמים שישה לילות של ימי החול שבשבוע היה מתבודד ויושב על עיון אחד בזוהר בלבד. ולא היה ישן כל הלילות

---

124 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 319-334.

ההם רוב הפעמים. והרב שמואל אוזידא ז"ל אמר לי ששמע ממורי זלה"ה, שמי שיושב מ' יום רצופים בלי דיבור של חול ישיג חכמה והשגה".

וצריך האדם לעיין בהלכה והיא "שרש הכל לענין השגה".

לפני שהיה מתחיל לעסוק בתורה, היה האר"י מתפלל את תפילתו של רבי נחוניה בן הקנה. וכאשר היה עוסק בלימוד הלכה, "היה מקשה בכח עד שהיה נלאה מאוד ומזיע זיעה גדולה, ושאלתי למורי, למה עושה כן? והשיב לי כי עסק ההלכה הוא לשבר הקליפות שהם סוד הקושיות, וזה צריך שיטרח האדם מאוד, ועל זה נקרא תושיה שמתשת כחו של אדם"[125].

(ג) תפילה ובית־הכנסת בימות החול

האר"י נהג לערוך תיקון חצות ולהתאבל על גלות השכינה. אחרי עריכת תיקון חצות לא שב למיטתו, אלא עסק בתורה.

לפני תפילת שחרית היה טובל במקוה, כדברי תלמידו רבי חיים ויטאל:

"ראיתי למורי ז"ל מקפיד בכל כחו ונזהר לקיימה [מצוות הטבילה], ואף שהיה בגופו חולי קשה הנקרא שבירה ר"ל, שנקרע כרס ויוצאים בני מעיים לתוך כיס של הביצים וכיוצא בזה, והטבילה מזקת מאוד לחולי זה, עם כל זה לא היה מבטלה כלל. ופעם אחת גזרה עליו אמו שלא יטבול בחורף ההוא, ולא טבל בעל כרחו... ואחד מן החברים העיד לי בשם מורי ז"ל ששמע ממנו שאין דבר מועיל כל כך להשגת האדם בידיעה הזאת כמו בהיותו נזהר להיות תמיד טהור מטומאת קרי ושכבת זרע על ידי הטבִילה"[126].

אחר הטבילה היה מתעטף בביתו בטלית ובתפילין. את תפיליו לא חלץ עד לאחר "על כן נקוה לך" ב"עלינו לשבח".

לא הקפיד להיות מעשרה הראשונים בבית־הכנסת, בגלל מחלתו. וגם, מאחר שהתעטף

---

125 "ספר הכוונות", למברג תרכ"ג, דף ו ע"א-ע"ב.

126 רבי חיים ויטאל, "שער המצוות", שאלוניקי תרי"ב, ראש פרשת תצא.

בטלית[127] ותפילין[128] בביתו והלך לבית־הכנסת מעוטר בהן, הקדימו אותו אלה שהגיעו באשמורת, קודם זמן עיטוף טלית ותפילין.

בשעת התפילה היה מכוון כוונות גדולות והייתה שורה עליו השכינה, עד שלא ניתן היה לעמוד בד' אמותיו ולהסתכל בו. הזהיר את תלמידו, רבי חיים ויטאל, שלא יביט בו לא בשעה שהיה אומר "מודים" ולא בשעה שאומר קדושה. אולם רבי חיים ויטאל לא נשמע לאזהרתו ונענש בכך שחלה בעיניו, ורק משחדל להסתכל ברבו בזמן התפילות, נתרפא.

האר"י היה נזהר שלא לדבר בבית־הכנסת כלל, אפילו לא דברי תורה ומוסר, והיה מתפלל בלחש להראות שהוא מכניע עצמו לפני ה' יתברך, ורק בשבת היה מרים את קולו מעט מפני כבוד השבת.

האר"י הורה שבברכת "שומע תפילה" שבתפילת שמונה־עשרה חייב אדם להתוודות על חטאיו ולשאול מזונותיו מן הקב"ה, ולהביע בכך את אמונתו בה' יתברך הזן ומפרנס לכל בשר. בעת חזרת שליח־הציבור, בזמן אמירת קדושה, היה מקפיד לכוון את רגליו בסוד [-כדברי הכתוב], "ורגליהם רגל ישרה" (יחזקאל א, ז).

כאשר אדם מוציא שם הוי"ה מפיו, יכוון לכלול בו שני שמות יחד: הוי"ה ואדנות.

בעת פתיחת ההיכל לשם הוצאת ספר־תורה היה נוהג לומר את תפילת "בריך שמיה" (זוהר פ' ויקהל). לאחר הוצאת ספר־התורה מארון־הקודש היה הולך אחר ספר־התורה מן ההיכל אל התיבה. אחר כך היה נשאר שם עד שפתחו את ספר־התורה, הגבידוהו והראו את מקום הקריאה לציבור. אז הסתכל באותיות ספר־התורה והיה אומר שעל־ידי הסתכלות זו, כאשר האדם יכול לקרוא את האותיות שבספר התורה, נמשך אור גדול לאדם, ואחר־כך היה שב למקומו ויושב עד לסיום הקריאה.

---

127 נהג לנקוב שני נקבים סמוכים זה לזה בכל כנף מארבע הכנפות ולכרוך 7, 8, 11, 13 כריכות, סך הכל ל"ט.

128 את רצועת התפילה של יד היה כורך באמה, כריכה אחת בפרק השני של האצבע ושתי כריכות בפרק התחתון הסמוך לכף היד, סך הכל שלוש כריכות. את תפיליו של ראש כיסה בטליתו.
בראש־חודש לא הסיר את התפילין מעליו עד אשר סיים החזן לומר את הקדיש שלאחר החזרת ספר־התורה למקומו.

בהשפעת קבלת האר״י הוכנסה לסידורים בנוסח ספרד ועדות המזרח וגם בנוסח ספרד שלאשכנזים אמירת ״לשם יחוד קודש בריך הוא״ וכו׳, לפני עשיית כל מצוה ומצוה. תפילה זו נאמרת לפני התפילה או לפני עשיית מצוה כלשהי: עטיפת טלית, הנחת תפילין, ספירת העומר, נטילת לולב, נטילת ידיים שלפני הסעודה, לפני כל אחת משלוש הסעודות של שבת קודש, לפני קידוש של שבת וחג, תקיעת שופר, ישיבה בסוכה, אכילת מצה בליל פסח וכו׳. מטרת התפילה היא לעורר בלב המתפלל את הכוונה השלמה של עשיית המצוה. כל מעשה מצוה שנעשה מתוך כוונה נכונה, מסייע באיחוד השלם (יחוד, ביחודא שלים) של זעיר אנפין עם השכינה, ויש בזה משום תיקון העולם, כלומר השבת העולם למצבו הראשון שלפני שבירת הכלים[129].

האר״י היה מקפיד לתת צדקה לפני שהתחיל להתפלל, גם במנחה, והיה נותן שלוש פרוטות. גם היה נזהר לאמר אף תפילת מנחה בטלית ובתפילין.

לא היה נוהג לומר מזמורים לפני תפילת ערבית, אלא רק את הפסוקים של ״ה׳ צבאות עמנו״ וכו׳, ובכלל לא היה אומר שום פזמון או פיוט ובקשה של אלה הסמוכים לתקופתו, אלא רק של הראשונים, שלדעתו ״הראשונים תקנו דברידהם על פי חכמת האמת״.

בעניין ההשכבות שאומרים על נפשות הנפטרים, היה אומר שאין לומר ״מנוחה נכונה״, מאחר שבכך אומרים לנפטר מעלות שאין בו, ובכך גורמים לאדם נזק ומצערים אותו בעולם האמת[130].

(ד) ערב־שבת[131]

בערב־שבת לאחר תפילת שחרית היה קורא את הפרשה שניים מקרא מתוך ספר־תורה כשר ואחד תרגום, ולאחר קריאה זו טבל לכבוד שבת קודש. רק במקרה יוצא מן הכלל, בו אירע לו אונס גמור, היה קורא שניים מקרא ואחד תרגום ביום שבת, אחרי תפילת מוסף, ולפני סעודת שחרית.

---

129 מ״צ קדרי, ״מירושת לשון ימי הביניים״, תשכ״ח, עמ׳ 70-77.

130 וכיום נוהגים לומר: ״אשרי איש חפץ במצוותיו וכו׳, המרחם על כל בריותיו הוא יחוס וירחם על נר״ן של פלוני בן פלונית״ וכו׳.

131 מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ 327-334.

בכל ערב־שבת עירב שיתוף מבואות ועירובי חצרות. בסעודת שחרית של שבת ביצע על הלחם שבו עירב.

(ה) סדר קבלת שבת בליל־שבת

את קבלת השבת האר"י היה עורך עם החברים בשדה. בשעת קבלת שבת היפנה פניו לצד מערב, מקום שקיעת החמה, וכאשר שר בשעת השקיעה את הפיוט של רבי שלמה אלקבץ "לכה דודי", כיוון לקבל על עצמו תוספת שבת. ואף כי היה ממעט באמירת פיוטים, הרי על ר"ש אלקבץ אמר: "שרוב דבריו מסכימים את האמת".

"אחר כך תלך לביתך ותכנס ותתעטף בטלית מצויצת... ותקיף השלחן המסודר עם הלחם לסעודת שבת ותקיפהו כמה פעמים עד שתחזור לומר כל מה שאמרת בהיותך בשדה... ובכניסתך לבית תאמר בקול רם ובשמחה יתירה שבת שלום, כי הוא כחתן המקבל את הכלה בשמחה גדולה ובסבר פנים יפות. ואם אמך קיימת בחיים חיותה תלך ותנשק ידיה... ואחר כך תקח בידיך ב' אגודות הדס... וקחם בין ב' ידיך הימנית ושמאלית ותחברם יחד ותברך עליהם בורא עצי בשמים ואחר כך תריח בהם... שטעם ב' אגודות הם א' כנגד זכור וא' כנגד שמור... ואחר ברכת המזון תחזור לקחת ב' אגודות של הדס בב' ידיך ותחברם יחד בכונה הנ"ל ותאמר זכור ושמור בדבור אחד נאמרו. ואחר כך תברך ברכת עצי בשמים ותריח"[132].

(ו) יום השבת

האר"י הקפיד לאכול על שולחן בעל ארבע רגליים, כדוגמת השולחן שבבית־המקדש. גם הקפיד שעל השולחן יהיו בכל אחת מן הסעודות י"ב לחמים - כנגד י"ב חלות לחם הפנים, והיה מסדר אותם בצורה מיוחדת. לאחר שבצע את החלות ואכל, נתן לאשתו לחם בשיעור ביצה, ואחר־כך בצע עבור בני הבית. כן נהג להשאיר את השולחן במקומו בליל־שבת, ומפה פרוסה וכוס ברכת־המזון עליו ובה מעט יין לברכה.

האר"י תיקן פזמונים מיוחדים לאמרם בכל אחת משלוש הסעודות, פזמון מיוחד לכל

---

132 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 329.

אחת מהן. בסיום הסעודות היה משאיר פרורים ופתיתי־לחם על השולחן, אך לא לחם שלם.

נזהר שלא לדבר בשבת בלשון שאינה לשון הקודש, ונזהר ללבוש ד׳ בגדים לבנים כנגד ד׳ אותיות שם הוי״ה ברוך הוא.

בשבת בבוקר היה טובל והולך להתפלל בבית־הכנסת. העלייה לתורה המועדפת עליו הייתה שישי. את פרשת ״עשרת הדברות״ וה״תוכחה״ שבפרשת כי תבא היה קורא בעצמו בספר־התורה. סעודת שחרית של שבת ערך כמו בליל־שבת, ושוב הקיף את השולחן שתי הקפות - ההקפה השנייה כשבידו שתי אגודות הדס. בתחילת כל סעודה היה אומר:

לפני סעודת ליל־שבת - ״דא היא סעודתא דחקל תפוחין קדישין״.

לפני סעודת שחרית - ״דא סעודתא דעתיקא קדישא״.

לפני סעודה שלישית - ״דא סעודתא דזעיר אנפין״.

האר״י היה מתנגד לשינה בצהריים פרט לשבת, והיה אומר: ״אין הנשמה מוצאה מקום מנוחה ופקדון״ פרט ליום השבת, אז ״השינה טובה לצדיקים״.

במוצאי־שבת, אחר שהבדיל על הכוס, היה אומר את פסוקי ״ויתן לך הא־להים״ וסידר את שולחנו לסעודה רביעית - ״מלוה מלכה״ - בשני לחמים.

קדושת השבת, אמר האר״י, אין כמוה. ואם האדם הישראלי זוכה, הוא מקבל בה תוספת לנשמתו, היא הנשמה היתרה[133].

(ז) חגים וזמנים

האר״י היה מכין עצמו במיוחד לימים הנוראים. ארבעים היום מר״ח אלול ועד ליום־הכיפורים היו לו לימי תשובה, תורה ותפילה, הזדככות הגוף והנפש בבכי ובתעניות, בהתבוננות פנימית ובטהרה. אמר כי ״מצוה להתענות בחודש הזה, כי כן התענה משה מ׳ יום אלו מר״ח אלול עד יום הכיפורים״[134].

---

133 ש״א הורודצקי, ״האר״י״ (ראה הע׳ 112), עמ׳ 283-284.

134 רבי חיים ויטאל, ״פרי עץ חיים״, קארעץ תקמ״ב, פרק ר״ח אלול.

בראש־השנה היה לובש בגדים לבנים, והיה אומר כי "מי שאינו בוכה בראש השנה, אין נשמתו טובה ושלמה"[135]. בערב יום־הכיפורים השכם בבוקר שחט תרנגול לבן לכפרה, ואמר כי לזכר ישחט תרנגול ולנקבה ישחט תרנגולת. אישה מעוברת תקח תרנגול ותרנגולת, מפני הספק אם הוולד הוא זכר או נקבה. בערב יום־הכיפורים היה מקבל את עונש ה"מלקות", טבל במקוה, התפלל מנחה ואכל סעודה קלה. אחר לבש מלבושים לבנים ויצא לבית־הכנסת. נהג ללמוד תורה בכל ליל־יום־הכיפורים, ובכל התפילות התפלל מתוך בכי. את הפזמונים והפיוטים שחיברו רבי שלמה אבן גבירול, רבנו נסים ורבי שם טוב אדרוטיל ואחרים לא היה אומר כלל.

גם לא היה שר את הפיוט "יגדל א־להים חי" ולא היה אומר את הווידוי "אשמנו" ויתר הווידויים שחיברו האחרונים, אלא היה אומר את התפילות המיוחסות לרבי עקיבא, לרבי אלעזר בן ערך, לרבי נחוניה בן הקנה ופזמונים ופיוטים שתיקן ר"א הקליר, "לפי שכל אלו הראשונים תקנו דברידהם על פי חכמת הקבלה והיו יודעים מה שתקנו", ואִלו האחרונים "לא ידעו דרכי הקבלה ואינם יודעים מה שהם אומרים, וטועים בסדר דבורם בלי ידיעה כלל"[136].

מיד אחר יום־הכיפורים החל בהכנות לבניית הסוכה. במשך שבעת ימי החג עשה את דירתו קבע בסוכה, ולא יצא ממנה אלא באונס גדול. דיבר בסוכה רק דברי תורה, עסק בלימוד מסכת סוכה והזמין עניים להיות סמוכים לשולחנו.

בסוכה העמיד את השולחן בדרום ומנורה בצפון, המיטה ראשה למזרח ורגליה למערב. הדליק שבעה נרות כנגד שבעת הצדיקים הבאים לסוכה.

השתדל לרכוש אתרוג מהודר בדמים מרובים ועסק בארבעת המינים ובנענועיהם בכוונות הרבה.

במוצאי־שמחת־תורה נהג לשוב ולהקיף שבע הקפות עם ספר־תורה, ושמח שמחה יתרה. אחר שסיים שבע הקפות במוצאי־החג, "הלך לדרכו ומצא בית כנסת אחרת שנתאחרו בהקפות, חזר להקיף עמהם".

---

135 שם, שופר, פ"ה.

136 ש"א הורודצקי, "האר"י" (ראה הע' 112), עמ' 285.

הרב האר"י קיים את הכתוב "שויתי ה' לנגדי תמיד", ובכל פעולותיו בעבודת ה' היה מלא עשייה של שמחה. ואמר על כך רח"ו, שהאר"י השיג את כל מה שהשיג משום "שהיה שמח בעשית כל מצוה שמחה גדולה לאין תכלית"[137].

היה הולך בל"ג בעומר להשתטח על קברו של רבי שמעון בר יוחאי במירון, ופעם אחת גילח שם את שערות ראשו של בנו הקטן, כמנהג, ועשה שם יום משתה ושמחה.

מספר המנהגים המיוסדים על הקבלה הוא עצום. רבים ממנהגים אלה נאספו ב"שלחן ערוך האר"י" וב"נגיד ומצווה" לרבי יעקב צמח (אמצע המאה ה־יז). רוב ספרי המוסר החשובים מתקופת האר"י ואילך חתומים בחותם הקבלה, והשפעה מסוימת יש לה גם על ספרות הדרוש, שהרי היא באה לתקן את האדם.

(ח) מידת הכעס

"בעניין הכעס היה מקפיד מאוד, יותר מכל שאר העבירות, והיה נותן טעם, כי הלא כל שאר העבירות אינם מחליפין הנשמה אלא הכעס, והעניין הוא, כי כאשר יכעס האדם ותסתלק ממנו הנשמה הטהורה אשר בו, תיכנס בו נפש מצד החיצונים, ולזה הטעם כל הכועס חכמתו ונבואתו מסתלקת ממנו, אף אם היה חכם גדול וחסיד. ומי לנו גדול ממשה רבן של נביאים כמו שכתבו ז"ל על 'ויקצוף משה' וגו' (במדבר לא, יד), ואפילו שכעס על דבר מצוה, וזהו סוד הפסוק 'טורף נפשו באפו' וגו' (איוב יח, ד). כי האדם הוא טורף ועושה את נפשו טרפה וממיתה בעת כעסו ואפו, והוא טורפה ומשליכה ממנו, ואעפ"י שעושה אדם לעצמו תיקונין ומצוות רבות לנפשו, הכל נאבדים ממנו לגמרי, כי הולכת אותה הנפש ובאה אחרת במקומה, וצריך לחזור ולתקן כמתחלה. וכן כל פעם שכועס ימצא כי... בעל הכעס אין לו תקנה, כי הוא תמיד ככלב שב על קיאו, ואם היתה מתעברת בו איזה נשמה לסייעו, גם היא מסתלקת. ועל זה נאמר, טורף נפשו באפו, כי לא יוכל להשיג שום השג, כי הוא בונה, וסותר כל מה שבנה. אך שאר עבירות אינם טורפים ועוקרים את הנפש רק פוגמין אותה ונשארת בו פגימה, אך הכעס צריך תיקונין והכנות רבות לחזור אחר שנטרפה, ואולי אין לו תקנה כפי מציאות בחינת

---

137 ש"א הורודצקי, "האר"י" (ראה הע' 112), עמ' 286; "ספר חרדים", בהקדמה.

הכעס, לכן צריך ליזהר אפילו בשום כעס מלבד מצות, וכמעט שהיה הרב מוכיח אחד מתלמידיו על שהיה כועס על אחיו כשהיה קורא עמו ולא היה לומד כרצונו והיה מתכעס עמו, ואפילו בזה היה מוכיחו"[138].

(ט) מידת השמחה

"דכל מצוה ומצוה שתזדמן לו דורונא הוא דשדר ליה קב"ה, ולפי רוב השמחה יגדל שכרו, וכן גילה הרב החסיד המקובל מהר"ר יצחק אשכנזי זצ"ל לאיש סודו שכל מה שהשיג משה שנפתחו לו שערי חכמה ורוח הקודש, בשכר שהיה שמח בעשיית כל מצוה שמחה גדולה לאין תכלית"[139].

138 ראה למשל אצל ש"א הורודצקי (ראה הע' 72), עמ' 274-275.

139 "ספר חרדים" לר"א אזכרי, ונציאה שס"א, בהקדמה.

רבי משה בן יוסף מטראני (המבי"ט)

מוצא המשפחה וייחוסה[1]

נכדו של המבי"ט, רבי משה הנקרא על שמו, כתב בהקדמה לספר הדרשות של אביו רבי יוסף מטראני:

"מחכמי קאשטיליי"א אשר יצאו ראשונה באו מעיר טרנ"ה מהפולי"א שנת עת הזמי"ר [הרס"ב/1502] הגיע... שני אחים... הלא המה הרב המובהק כמהר"ר אהרן מטראני ז"ל... אחיו החכם המרומם כמהר"ר יוסף מטראני ז"ל, אביו של הרב זקני אדוני משה..."[2].

"לשון סתומה ועמומה זו ככל שתפרש אותה אין אתה יוצא מידי ספק. כלום מוצאם מקאשטיליה ומשם עקרו לטראני, ובשנת רנ"ז [1497], בימי הגירוש מפורטוגל, נמלטו מעירם? ושמא ההיפך?"[1]. ושמא הגיעו מטראני לקאשטיליה, ומשם גורשו בשנת הרנ"ז?

נראה שאכן מוצא המשפחה מן העיר טראני, משם הגיעו לקאשטיליה, גלו לפורטוגל בעקבות גירוש ספרד בשנת הרנ"ב (1492), ואחרי הגירוש מפורטוגל בשנת הרנ"ז (1497) הגיעו עם רוב הגולים לתורכיה. תיאור זה יסביר, מדוע בני המשפחה נמנו עם קהל קאשטיליה ולא נהגו כמנהג איטליה. אחיו של רבי יוסף מטראני, רבי אהרן, המוזכר למעלה, היה תלמיד־חבר לרבי יוסף פאסי, תלמיד רבי יצחק אבוהב מקאשטיליה, והיה תלמיד־חכם חשוב בישיבתו של רבי יוסף פאסי באדריאנופול[3]. חתימתו של רבי אהרן משנת הרצ"ב (1532) מצויה על ספר "ברכת אברהם" לר' אברהם טריוויש צרפתי, יחד עם גדולי החכמים שבדור[4].

---

1 ראה מאיר בניהו, "רבי משה בן רבי יוסף מטראני", בתוך: "שאלות ותשובות רבנו משה בר' יוסף מטראני המבי"ט", ירושלם תש"ן, עמ' ז. מאמר זה (שהוא מבוא לספר השו"ת של המבי"ט) מופיע גם בספרו של מאיר בניהו, "יוסף בחירי", ירושלם תשנ"ד, עמ' קא-קנא. מאמרנו זה מבוסס בעיקר על מאמריו של מ' בניהו.

2 ראה בהקדמה לספר "צפנת פענח", ויניציאה תי"ג, דף 2 ע"ב. על מוצא המשפחה ראה גם: "קורא הדורות", מהד' קאסל, ברלין תכ"ו, דף לה ע"ב.

3 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' ח-ט. רבי יוסף קארו מזכירו ב"בית יוסף" חושן משפט סי' עז: "כבר שאל ממני החכם ה"ר אהרון מטראני ז"ל דין זה והעלני לדון כן". רבי אהרן היה חברו של רבי יצחק אבן לב ומוזכר אצלו.

4 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' י. הספר הודפס בוויניציאה שי"ב (1552).

על אביו של המבי"ט, רבי יוסף, אין אנו יודעים. רבי משה מטראני הנ"ל מכנהו: החכם המרומם כממר"ר יוסף מטראני.

המבי"ט - הולדתו, ראשית לימודו ועלייתו לארץ־ישראל

המבי"ט נולד בשאלוניקי בשנת הר"ס (1500), כדבריו של נכדו, רבי משה, בהקדמתו לספרו "צפנת פענח": "והוא נער לא ימוש מתוך האהל, כי בא לעיר אנדרונופולי ויצק מים על יד הרב דודו"[5], ומכאן שאת עיקר לימודו עשה אצל דודו, רבי אהרן. כמו כן למד בישיבתו של רבי יוסף פאסי.

על לימודיו בישיבתו של רבי יוסף פאסי כתב המבי"ט בתשובה: "גם אני הייתי בימי בחרותי שם ונתגדלתי במקו' שנתגדל הוא בישיבת מורנו הרב הגדול כמהר"ר יוסף פאסי זלה"ה"[6].

בשנת הרע"ח (1518), בהיותו בן שמונה־עשרה, עלה המבי"ט ארצה והתיישב בצפת[7].

פעילותו הציבורית בצפת

פעילותו של המבי"ט בצפת הייתה רבת גוונים ולא דמתה לפעילותו של חכם בקהל. עוד בהיותו צעיר לימים (כבן עשרים־ואחת שנה) פעל לבנות את חורבותיה של ארץ־ישראל[8]: "בימי חורפי מקדמוני משנת הרפ"א [1521] הייתי מן הראשונים לכל דבר שבקדושת ארץ־ישראל בצפת תוב"ב, נדרשתי לאשר שאלוני, נמצאתי לאשר בקשוני כל הספרדים אשר באו פה צפת מאז ועד עתה סוף ערב ראש השנה הבאה עלינו לשלום שנת השל"ה [1574], ונתן ה' בלבי לבנות חרבותיה ואני עומד עליהם ברוב קניינם לבלתי יסיג איש גבול חברו ולכל דברי חלוקי קרקעות ונזקי ראיה ונזקי אורה גם בבתי כנסיות שנבנו בכל אלו השנים אשר נפרדו כל איש ואיש ללשונותם ועשינו

---

5 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' י.

6 שו"ת המבי"ט, ויניציאה שפ"ט, ח"א, סי' קפ.

7 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' י-יא.

8 שו"ת המבי"ט, ח"ב, סי' מח.

תקנות בכל הקהילות יצ״ו על כל הבאים מח״ל [=מחוץ לארץ] מדי שנה בשנה ממלכות תורגמא ומלכויות אחרת שכל א׳[חד] ילך לבתי הכנסת של בני לשונו כדי שמתוכם יתפרנסו ויחסו עניי עם עם בני הלשון ההוא״.

כאמור הייתה בתקופה זו עלייה גדולה של מגורשי ספרד. רבים מעולים אלה ביקשו להתיישב דווקא בצפת, שם רכשו קרקעות ובנו בתים. מטבע הדברים הוא שכאשר עולים רבים מתיישבים, ישנה פעילות כלכלית עניפה, וישנם גם מחלוקות וסכסוכים בין יחידי הקהל, סכסוכים שאותם הביאו לפני המבי״ט המציין בדבריו: ״נדרשתי לאשר שאלוני נמצאתי לאשר בקשוני״.

בנושא זה פעל המבי״ט והיה ממונה מטעם הקהילות לפקח על בנייה נאותה וגם על יחסים נאותים בין הבונים, כך שאיש לא יזיק ברעהו ויפגע בו, כדברים שכתב למרן: ״גברה ידי ת״ל [=תהילה לא־ל] לגדור פרצות הקהלות יצ״ו בארץ־ישראל, זה לי יותר מל׳ שנה בסייגים ומשפטים מכל חכמי ישראל״[9], משמע כי עוד בצעירותו מילא תפקיד חשוב בביסוסה של הקהילה החדשה בצפת, כאשר עמד על משמר הזכויות של הציבור והיחיד. נראה שהיה חבר בוועד ממוני הקהילות שבעיר, וכבר אז בלט בהנהגתו ובחכמתו.

בשנת הרפ״ה (1525) מונה המבי״ט לעמוד בראש קהל ״בית יעקב״ כמרביץ תורה, כדבריו[10]: ״ואני מנהגי מהיום היותי מרביץ תורה בקהל בית יעקב זה לי נ׳ שנה משנ׳ הרפ״ה [1525] עד תחלת שנת השל״ה [1574] אשר באה עלינו לשלום״.

מן הראוי לציין כי קהל זה היה אחד מן הקהלים הגדולים שבעיר, וכך כותב הרב עצמו[11]: ״ומפני כי הספרדים מגרוש ספרד הם רבים משאר כל לשון ולשון משאר הלשונות, הוצרכו להם שתי בתי כנסיות אשר שמם קהל גדול וקהל בית יעקב. ובתחלה היה כיס [=קופה] אחד לכלם לצדקות ולמסים ולארנוניות בהיותם כלם בני לשון אחד, ואחר כך מצד המריבות נפרדו להיות לכל קהל כיס אחד לבדו לעניי קהלם לכל הדברים, ועל אותם הבאים מחוץ היינו עושים תקנות והסכמות שכל אחד על

---

9 מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ יט; ח״ז דמיטרובסקי, ״ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי״ט״, בתוך: ״ספונות״ ו, יצחק בן צבי ומאיר בניהו (עורכים), ירושלים תשכ״ב, עמ׳ קח.

10 שו״ת המבי״ט, ח״ב, סי׳ מח.

11 שם, שם.

מקום רצונו וחפצו יבא בשלום ולא ישיג שום אחד מקהל א' גבול הקהל האחר".

מסתבר שקהילת "בית יעקב" הוקמה בעקבות חילוקי הדעות שהיו בקרב הספרדים, ובראשה הועמד המבי"ט, אף שהיה צעיר לימים, שהרי כבר בשנת הרפ"א (1521) עסק בצרכי ציבור בעיר, ויכולתו נראתה לפרנסי הקהילה שבחרו בו לתפקיד "מרביץ תורה" בקהלם.

בכמה מקומות המבי"ט חוזר ומזכיר את טורחו הרב בעסקי ציבור. אין זה שהוא קץ בטורח זה. אדרבא, הוא שמח לסייע לכלל ולפרט, על אף שעבודה זו נוטלת ממנו זמן רב ויקר: "כמה פעמי' נסיתי לפרוש עצמי מלסבול משא כל הקהלות, ואינו עולה בידי, כי לבי נוקפי על ההולכים לערכאות, וגם רוב בני העיר מפצירים בי"[12].

כאן ניכרת דמותו המיוחדת של המבי"ט. אין הוא חכם העוסק רק בענייני הרוח של קהלו, בפסיקת הלכה בענייני איסור והיתר, אבל הוא עוסק בבניינה של הקהילה מבחינה גשמית, ומשום כוח שיפוטו שאותו הכירו, פונים אליו אנשי צפת לפסוק בעניינים שביניהם, ודלתו פתוחה תמיד לכל הבאים אליו.

נראה כי דרך הנהגה זו התקבלה גם על החכמים בדורות הבאים[13]: "ושמעתי מפי זקנים מגידי אמת, כי הרב המבי"ט ז"ל היה דַּבָּר ומנהיג הדור, והיה עומד בפרץ לכל דבר אשר היה נוגע לכוללות הק"ק".

גם מקהילות הגולה פנו אליו. בשנת השל"א (1571) כתב אליו אחד מחכמי הגולה: "עלינו לשבח לאדון הכל אשר השאיר לנו שריד ולא השבית לנו גואל, רם וגדול בישראל, הלא הוא מורנו ורבנו הגאון מופת הדור... לדון דין כל ישראל ולהאיר עיני כל שואל בתורת ה'... ומה גם לשים שלום אל ירבו במחלוקת תוך עדות ישראל... ולא יטו ימין ושמאל מכל אשר פי אדוני דובר"[14].

המבי"ט - תלמידו של רבי יעקב בירב

בשנת הרפ"ד (1524) יסד רבי יעקב בירב את ישיבתו בצפת. בישיבה זו היו חברים כל חכמי צפת, ובתקופה זו כולם נחשבו לתלמידיו.

---

12 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 9), עמ' קט.

13 ד' קונפורטי, "קורא הדורות", דף לה ע"ב.

14 שו"ת המבי"ט, ח"ב, סי' קעא; מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' כ.

נראה כי מהר״י בירב קירב את תלמידו הצעיר, המבי״ט, מכל שאר החכמים. המבי״ט עצמו כתב שהיה ל״תלמידו אהובו״[15] של מורו.

בפולמוסו עם מרן, רבי יוסף קארו, אמר המבי״ט למרן: ״אזכירנו סוגיות חמורות שלמדנו בישיבת מורנו הרב ז״ל מי היה הנושא ונותן יותר בהן, ואת מי היה הרב ז״ל מחזיק למעיין, ומי היה נמנה עמו בכל פסקיו, ואת מי רצה לסמוך קודם״[16]. והוא מוסיף ואומר: ״לא היתה רוחו נוחה כמו שהיתה נוחה בי״[17].

יתרה מזו. נראה שמהר״י בירב לא רק קירב את המבי״ט יותר מאחרים, אף כי היו גדולי ישראל מפורסמים בעולם, אלא גם ציפה שהמבי״ט יתפוס את מקומו בהנהגה, ולכן גם כלל אותו בשנת הרצ״ח (1538) בחבורה המצומצמת של ארבעת החכמים הנסמכים.

אהבתו של מהר״י בירב לתלמידו הצעיר לא הייתה לריק. מהרי״ט השיב לו אהבה ונאמנות בלתי־מסויגת ולעולם לא חלק על דבריו, אלא קיבל את פסקיו כאִלו ניתנו למשה מסיני, ולא כחכמים אחרים שלמדו אצל רבי יעקב בירב באותה העת. המשפחות בירב וטראני אף קיימו קשרי נישואין ביניהן.

היחסים בין המבי״ט ומרן רבי יוסף קארו

עלייתו של מרן לצפת בשנת הרצ״ו (1536) הביאה לשינוי במעמדו של המבי״ט[18]. מרן היה גדול מן המבי״ט בשנים (נולד בשנת הרמ״ח/1488) וכבש לו במהרה מקום חשוב בקרב חכמי צפת. המבי״ט שהיה יד ימינו וחביבו של רבי יעקב בירב והמיועד לרשת את כסאו, ראה בו כמי שמיצר את צעדיו, ואכן עד לפטירתו של מרן לא פסקו הוויכוחים ביניהם, בכל העניינים. כל אותן השנים ניסה המבי״ט להתמודד עם מרן ולא עלה בידו. משפירסם מרן את ספרו ״בית יוסף״ (החל בשנת הש״י/1550), שפירסם את שמו בעולם היהודי והיה לספר הפסקים של כל בית ישראל, עוד עלה מעמדו, אך

15 שו״ת המבי״ט, ח״א, סי׳ קג; מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ יא.

16 ח״ז דמיטרובסקי (ראה הע׳ 9), עמ׳ קיב; מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ יב.

17 ח״ז דמיטרובסקי (ראה הע׳ 9), עמ׳ קיא; מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), שם.

18 מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ יב.

המבי"ט ביקר את הספר קשות[19]. ואולם מרן סבר, שהתמודדותו של המבי"ט מולו אינה במקום, ולכן לא מצא לנכון להידרש לה.

מרן האשים את המבי"ט בהתקוממות נגד דעתם של כל חכמי צפת, בנסיון להפר את סידרי העיר ובאי־קיום תקנות הקהילות שהמבי"ט עצמו חתם והסכים להן.

באחת מאיגרות המבי"ט אל מרן כתב שמרן הקל בכבודו, זלזל בתורתו, פקפק בכושרו לדון דין ולהורות הלכה, וסיים: "ולא אאריך לשוני עליו כמו שהאריך הוא עלי שלא כדין, טוביה דשמע וחריש... ואבלום פי בשעת מריבה"[20].

פעמים מספר הוא סמך על כוחו של מורם, רבי יעקב בירב, ורמז כי הרב החשיב אותו יותר ממרן: "ואת מי היה הרב ז"ל מחזיק למעיין, ומי היה נמנה עמו בכל פסקיו, ואת מי רצה לסמוך קודם ולו יש בינינו מוכיח גם עתה היה נראה"[21], וגם טען שאינו נופל ממנו בהרבצת תורה: "ות"ל [=ותהילה לא-ל] למדתי ולמדתי וזיכיתי את הרבים כמוהו מזמן בחרותי"[22].

מרן כתב על תלמידיו: "מי הוא זה אשר יעמוד לפניהם", והמבי"ט השיב: "בשאר הישיבות יש ת"ל מי שיעמוד לפניהם וגדולים מהם", וכן כתב שאינו כמוהו במנין: "מה זה מהרת למצוא עלי משנים קדמוניות, שחלקתי על כל חכמי העיר בכמה דברים, אשר ידעת כי רבים אשר אתי מאשר עמך"[23].

המבי"ט מציין את פעילותו בעיר: "...או מהיותי עסק רוב היום בדין ובצרכי ציבור ובגדור פרצות בני העיר ואין לי פנאי כל היום לדרכים אחרים שאשוב מהם, ואם בזה אני משפיל זיו התורה והדרה על דעתך במה אגבידהנה"[24].

המחלוקות בין מרן ובין המבי"ט היו בנושאים מספר:

(א) האם רשאי תלמיד־חכם לדון בהיותו פחות מבן ארבעים שנה? מרן פסק לחיוב, ואִלו המבי"ט חלק עליו בזה.

---

19 מ' בנידהו (ראה הע' 1), עמ' יג.

20 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 9), עמ' עד, קיג; מ' בנידהו (ראה הע' 1), עמ' יב-יז.

21 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 9), עמ' קיב.

22 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 9), שם.

23 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 9), שם.

24 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 9) שם.

(ב) בריב בין ר׳ שלמה טאראנטו עם רבי ישעיה גאבישון, שהובא להכרעה לפני חמישה דיינים חשובים - מרן, המבי״ט, רבי אברהם שלום ועוד שניים. מרן ושני הדיינים האחרים ביקשו לחייב את ר׳ שלמה, ואִלו המבי״ט ורבי אברהם שלום ביקשו לפטרו. המבי״ט החזיק בדעתו, בעוד שרבי אברהם שלום חתם לבסוף על פסק־הדין של השלושה. בסופו של דבר הייתה מעין פשרה. ואולם המבי״ט יעץ לרבי שלמה לבקש מבית־הדין לומר ״מהיכן דנו״, דהיינו, לומר לו, מה המקורות לפסק־דין זה, ואִלו מרן קבע שאין חובה לנמק את פסק־הדין[25]. על אף שרבי אברהם שלום חתם על פסק־הדין, הרי בעניין ״מהיכן דנו״ היה לצידו של המבי״ט, והוויכוח הזה שזכותם של בעלי־הדין לדרוש ״הורוני מהיכן דנתם״ נמשך.

מחלוקת זו אירעה בשנת השי״ד (1554), שלוש שנים לפני פרוץ המחלוקת הגדולה על מעמדו של בית־הדין בכללו.

(ג) מחלוקת התרת כלת מוראליש - כלת מוראליש הייתה אחת מנשי אותם היהודים שנמצאו בחדרה התחתון של ספינה, שטבעה בים[27], והיא ביקשה להיחלץ מעגינותה ולהינשא. בפסק־דין קצר התיר המבי״ט לנשים להינשא, ואת פסק־דינו סיים: ״ואני סומך על מה שכתוב למעלה הלכה למעשה אם יסמכו ויחתמו שני חכמים מבעלי ההוראה״[28]. על הפסק חתם גם רבי אברהם שלום.

בתחילה התנגד מרן לפסק זה בעל־פה, ורק לאחר שנתיים, כשמישהו ביקש להינשא לאחת הנשים הללו וביקש היתר מן החכמים, ורק המבי״ט ורבי אברהם שלום התירו, נכלל הפסק בספר השאלות ותשובות של מרן, ״אבקת רוכל״, ואחריו באות שתי תשובותיו של מרן נגד המבי״ט[29].

(ד) מחלוקת לגבי גביית הכתובה של אלמנת ר׳ משה - מחלוקת בין האלמנה ליורשי הבעל, כמה מן הרכוש מגיע לאלמנה - מחצית הנכסים כאלמנה, או שבעים אונקיות - כפי שציווה הבעל. וכמו במחלוקות האחרות נמנעו חכמי העיר מהתערבות גלויה גם כאן[30].

---

25 רבי יוסף קארו, שו״ת ״אבקת רוכל״, סי׳ יז.

27 שו״ת המבי״ט, ח״א סי׳ קפו-קפט.

28 שם, סוף סי׳ קפו.

29 וראה המשך תשובת המבי״ט, שם, סי׳ קפז.

30 שו״ת המבי״ט, ח״א סי׳ סה; ח״ז דמיטרובסקי (ראה הע׳ 9), עמ׳ קב.

(ה) ויכוח על אודות ממוני הקהילות[31] - לכל קהל וקהל הייתה סמכות לדון בענייניו שלו. חכמי קהל אחד היו מנועים מלהתערב בענייניו של קהל אחר, גם אם היו גדולים ממנו בחכמה ובמניין. המסים ויתר התשלומים לשלטונות היו משותפים לכלל הציבור. לשם תיאום בנושאים אלה הוקם מוסד של ממוני הקהילות שאליו שלח כל קהל את נציגיו, והממונים הללו לא היו יכולים לעשות דבר ללא הסכמת בית־הוועד, שבו ישבו רבני הקהלים השונים ועם כל אחד מהם עוד שני חכמים (שלושתם יחד נקראו "מנהיגים"), ראשי־הישיבות והדיינים.

בשנת הש"א (1541) היו בו בבית־הוועד עשרים חכמים. הם תיקנו תקנות והורו הלכה. מרן היה ראשון וראש בית־הוועד, ונראה שירש את מקומו של רבי יעקב בירב.

גם דיינים צעירים מונו לבית־הוועד, אלא שלא סמכו אותם כל עוד לא הגיעו לגיל ארבעים, והמבי"ט התנגד לכך וביקש להגביל את סמכויותיהם. אולם טענו נגדו שהוא עצמו היה צעיר כשעמד בראש קהילת "בית יעקב", כעדותו - בן 25 שנה (שנת הרפ"ה/ 1525).

המבי"ט ביקש שכל ההכרעות תשארנה בידי בית־הוועד, כך שענייני הקהלים והנהגת הציבור יקבעו בידי החכמים הקשישים, גדולים בתורה ששימשו את חכמי צפת הגדולים כמהר"י בירב. לכן הציע שחכם צעיר לא ידון אלא בצירוף שני חכמים שהגיעו לכלל שנות הוראה, ובמקרה של חילוקי־דעות עמהם יוכל לערער לפני בית־הדין הגדול, שם ישבו שלושת הרבנים המוסמכים: מרן, המבי"ט ורבי יוסף די קוריאל.

מרן התנגד לכך משום שבדרך זו הצעירים לא יתפתחו בפסיקת הלכה, ומן הסתם גם משום שהצעירים הללו היו תלמידיו.

מכיוון שבצפת לא ניתן היה להכריע בדבר, הובאה השאלה בפני גדולי הפוסקים שבתפוצות, ומסתבר שהדיינים הצעירים המשיכו להורות.

נראה שארבעים שנות הפולמוסים והמחלוקות הללו הטביעו חותם על חיי היהודים בצפת. התחרות בין שתי השיטות וההתחרות המתמדת על השליטה, כאשר כל אחד מן החכמים מבקש, שישיבתו ותלמידיו הם שירשו את מורם רבי יעקב בירב, וכל אחת

---

31 ח"ז דמיטרובסקי (ראה הע' 9), עמ' קי.

מן הישיבות מבקשת להקים דור של תלמידי־חכמים ודיינים שיעמדו בראש הקהלים, הרימו תרומה נכבדה לבנייתו של המרכז הגדול בצפת, ומה גם שארבעים שנה אלה היו תור הזהב של הקהילה בצפת.

אולם על אף הוויכוחים הקשים בין הקבוצות הללו היו ביניהן בסופו של דבר יחסי שלום ואחוה. "אלא שהמחלוקת קולה בוקע ועולה וקיש קיש קורא, ואילו השלום נחשב לדבר טבעי שאין צורך לדבר בו, לכן אין אתה שומע בעניינו קול ודברים"[32].

כאשר חלה רבי יוסף קארו בסוף ימיו, כבר היו היחסים שבינו ובין המבי"ט מתוקנים. וכך כתב בנו של המבי"ט, מהרימ"ט [=מורנו הרב רבי יוסף מטראני]: "שנת השל"ה [1575]... נח נפשיה של הרב מהר"י קארו ז"ל. ובחוליו הוליכני אבא מארי ז"ל לנשק את ידיו וברכני. אז ראה א"מ [=אבא מארי] ז"ל בחלום את הרב ושהוסיפו לו חמש שנים"[33]. משמע שיחסי ידידות, אהבה ואחוה היו בין גדולי עולם אלה, חרף המחלוקות שביניהם, בבחינת "גדול השלום". שהרי אם המבי"ט מביא את בנו לנשק את ידיו של מרן, סימן שלדעתו קדושה הייתה בו, במרן, שאם לא כן, מדוע יביא את בנו בן השש לנשק את ידי יריבו, מה גם שראה בחלום את מרן שבברכתו הוסיפו לו, למבי"ט, חמש שנים.

השלום היה גם עם רבי ישראל די קוריאל, שעמד תמיד לימינו של מרן, וגם אליו לקח המבי"ט את בנו יוסף בכדי שינשק את ידו. וכך רשם מהרימ"ט ביומנו: "והלכתי לנשק את ידיו וברכני". רבי ישראל נפטר בשנת השל"ז (1577).

לאחר פטירת מרן עמד בראש קהילת צפת המבי"ט עד לפטירתו בשנת הש"ם (1580).

תלמידיו

המבי"ט עמד גם בראש ישיבה, כפי שהוא רומז באחדות מתשובותיו, למשל: "וכן אלמד לחברי הישי"ב ולחכמי' הקרובים לי"[34]. ובמקום אחר הוא מציין: "כי אולי לא

---

32 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' טז.

33 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' כ-כא.

34 שו"ת המבי"ט, ח"ב, סי' קלח.

יהיה לי פנאי אחר החג ממשא מלך, מאן מלכי רבנן, ושרים, מאן שרים תלמידי חכמים, במשא ומתן בדברי תורה ושאלות אחרות מבחוץ וטורח בעלי דינים ורובם מלבד קביעות למוד הישיבה עם החכמים והתלמידים יצ"ו"[35]. משמע שלפני המבי"ט ישבו תלמידי־חכמים ודנו עמו בהלכה, כפי שעשה רבו מהר"י בירב בישיבתו. אולם ידיעותינו על אודות תלמידיו של המבי"ט דלות ביותר. אין ספק, כי הוא העמיד תלמידים הרבה, אך אין אנו יודעים אלא את שמותיהם של מעטים מהם:

רבי משה הלוי הכותב בשאלה לרבו בשנת השל"ו (1576), ומדבריו ניתן ללמוד על אופיו של בית־מדרשו של המבי"ט.

"ידעתי כי מקדם קדמתא נודע ביהודה ובישראל שמו... מפרק הרים בפלפולו, משבר סלעים בבקיאותו... מורי ורבי בהלו נר"ו על ראשינו... שקדתי על דלתו' בית מדרשו הטהור יום יום... והיה כעץ שתול על פלגי מים ההוראות, אשר פריו יתן לכל הפושט יד ליטול ועלהו רענן... הקטן שבתלמידו משה הלוי"[36].

חכם אחר שקרוב לוודאי למד אצל המבי"ט היה רבי יצחק משען, שבשאלה ששלח למבי"ט קרא לו: "אדוני ומורי ועטרת ראשי, הרב תפארת הדור"[37].

נראה כי גם רבי אלעזר אזכרי, בעל "ספר חרדים", למד אצל המבי"ט. רבי אלעזר היה מיחידי קהל "בית יעקב" ומביא בספרו הוראות ושמועות מפי רבו[38].

---

35 שו"ת המבי"ט, ח"ג, סי' טו; מ' בנידהו (ראה הע' 1), עמ' יח.

36 שו"ת המבי"ט, ח"ג, סי' פט; מ' בנידהו (ראה הע' 1), שם.

37 שו"ת המבי"ט, סי' לט. חכם זה נקרא לדמשק לעמוד שם בראש הקהל כרב, ובשאלה משנת השכ"ט (1569) הוא פונה אל המבי"ט "רבי ומרי", ומסיים את דבריו: "ובזה אמצא חן לאדוני ולישיבה המהוללה משתחוה מרחוק". ראה מ' בנידהו (ראה הע' 1), עמ' יח.

38 מ' בנידהו (ראה הע' 1), עמ' יח. ר' אלעזר בן משה אזכרי נולד בשנת הרצ"ג (1533) בארץ־ישראל. ישב בצפת משנת השי"ח (1548). רבו המובהק הוא רבי יוסף סאגיש, והוא עמד בראש שתי חבורות שמטרתן הייתה להגביר את התשובה על־ידי מעשים. בשנת השנ"ו (1596) הוסמך על־ידי רבי יעקב בירב השני. נפטר כנראה בצפת בשנת השי"ס (1600). רבי אלעזר חיבר את הפיוט "ידיד נפש" שנוהגים לאמרו בקרב עדות שונות בסדר קבלת שבת. ראה: אברהם דוד, "עליה והתיישבות בארץ־ישראל במאה הט"ז", ירושלם תשנ"ג, עמ' 158-159.

בניו

אשתו הראשונה של המבי"ט נפטרה עליו בשנת השכ"ו (1566). ממנה נולד בנו הגדול שלמה. רבי שלמה זה יצא מארץ־ישראל ונראה שעמד בראש קהילות חשובות בהן היו תלמידי־חכמים גדולים[39] - "ויהי כאשר התעו אותי אלהים... אל ארץ אחרת... לאמר קום עבוד אלהים, והמה חכמים מחוכמים, עוקרי הרים וטוחניהם, בעיירות גדולות של חכמים ושל סופרים..."[40].

בעת פטירת אביו היה חכם שלמה במצרים. לאחר מכן הגיע לצפת, בה ביקש לאסוף את חיבורי אביו ולהדפיסם, ואולם לא עלתה בידו. הוא עצמו חיבר ספר דרושים על התורה[41].

מסתבר שלמבי"ט גם היה בן בשם יוסף, שנפטר בחייו לפני שנת השל"ה (1575)[42].

בן אחר ושמו נתן נפטר אף הוא על פני אביו כבר בשנת השט"ז (1556). נתן זה הותיר אחריו אלמנה ושני יתומים, משה וברזילי. לברזילי היה בן גדול בתורה שנקרא על שם זקנו, והוא נפטר בליל שבועות הת"י (1650)[43].

לאחר פטירת אשתו הראשונה נשא המבי"ט אישה אחרת, היא בתו של רבי יוסף קלעי. מאישה זו נולד לו למבי"ט - בהיותו בן ששים ותשע שנים - בנו הקטן, הוא רבי יוסף מטראני.

רבי יוסף זה, הקטן שבבנים, היה הגדול והמפורסם שבהם[44], ונודע בשם מהרי"ט - מורנו הרב רבי יוסף טראני. רבי יוסף נולד בצפת בשנת השכ"ט (1569). למד תורה אצל רבי שלמה שאגיס. לאחר פטירת האב, המבי"ט, נשבר מטה לחמה של המשפחה ורבי

---

39 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' כג; שו"ת המבי"ט, הקדמת בני המחבר. בנו ר' שלמה מתאר בהקדמתו את בית־הדין בצפת.

40 הקדמה לשו"ת המבי"ט.

41 בין היתר כיהן כנראה בקהילת אלכסנדריה שבמצרים. נפטר בשנת הש"ס (1600). ראה מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' כד.

42 שם, עמ' כד.

43 שם, עמ' כד-כה.

44 ראה אברהם דוד (ראה הע' 38), עמ' 174-175. תשובותיו הודפסו בשלושה חלקים: ח"א - קושטא הת"א (1641); חלק ב-ג - וינציאה הת"ה (1645), ולאחרונה תשובות חדשות משלו, ירושלים התשל"ח. קובץ דרושיו על התורה נקרא "צפנת פענח" ונדפס בוויניציאה הת"ח (1648). חיבורים מספר משלו אבדו.

יוסף נדד וישב תקופות קצרות במקומות שונים בארץ־ישראל, וגם במצרים, בדמשק, חאלב, צידון ועוד. רבי יוסף הוסמך על־ידי רבי יעקב בירב השני. בשנת השנ"ז (1597) יצא יחד עם רבי אברהם שלום בשליחות צפת לתורכיה, לאנגורה וקושטאנטינה, ממנה שב בראשית שנת השנ"ט (1599). אחר כך יצא עוד פעם לשליחות לדמשק ולחאלב.

החל בשנת שס"ה לערך (1605) עמד רבי יוסף בראש ישיבה בקושטא, תפקיד שאותו מילא עד שנת השפ"ה (1625). אף שימש אב־בית־דין של הקהילה ותיקן שם תקנות חשובות וגם יסד שם בית־דין לענייני איסור והיתר. מאותה השנה ואילך עמד בראש ישיבה אחרת, עד לפטירתו בשנת השצ"ט (1639). רבי יוסף הותיר יבול ספרותי רב ועשיר: תשובות, חידושים על מסכתות הש"ס, דרשות על התורה ועוד.

ספר שאלות ותשובות לר' משה מטראני, ויניציאה שפ"ט

ספר שאלות ותשובות לר׳ משה מטראני, חלק שני, ויניציאה השׁ״צ

ספריו

(א) ספר שאלות ותשובות המבי״ט והפקת ידיעות מתחום ההיסטוריה ממנו

ספר שאלות ותשובות מהרב הגדול כמהר״ר **משה** מטראני זלה״ה תושב עיר צפת גליל העליון תוב״ב: נדפס והוגה בעיון נמרץ על יד החכם הנעלה כה״ר נתן גוטה נר״ו **בויניציאה** שנת והוא **שפט** את ישראל לפ״ק [שפ״ט/1629][45].

בראש הספר הקדמת בני הרב המחבר, רבי שלמה מטראני ורבי יוסף מטראני (מהרי״ט). בחלק זה של השו״ת שנ״א (351) שאלות ותשובות.

---

45 הודפס בדפוס צילום ב״יד הרב נסים״, ירושלים תש״ן, במהדורה בת מאתיים ושמונים עותקים. מהדורות נוספות: לבוב תרכ״א; ברוקלין תשכ״א; ניו-יורק תשל״ג; ירושלים תשל״ד.

בסופו של חלק זה מפתח השאלות מסודר לפי נושאים: דיני מועד, דיני נשים, דיני איסור והיתר וכיו"ב.

חלק שני שאלות ותשובות מהרב הגדול כמוהר"ר משה מטראני זלה"ה, הוגה בעיון נמרץ כיד ה' הטובה עלינו **בויניציאה**... שנת הש"צ [1630].

חלק זה נחלק לשניים: עד דף קג ע"ב - רכ"ה (225) שאלות ותשובות, ומשם ועד סופו ר"ל (230) שאלות ותשובות נוספות.

בסך הכול אנו מונים בספר השו"ת על שני חלקיו 806 תשובות. אך בנו, רבי שלמה, כותב בהקדמתו לשו"ת כי: "תתמ"א שאלות ותשובות, מנין "וזאת התורה אש"ר ש"ם משה לפני בני ישראל". יתרה מזאת, בחלקו השני של החלק השני, לאחר סי' קצ, בא סימן ר, כלומר שחסרות כאן עוד תשע תשובות, כך שמניין התשובות החסרות מגיע לארבעים־וארבע תשובות בסך הכול.

אפשר[46] שבין התשובות החסרות היו כאלה שהיו בהם דברי פולמוס ותוכחה, ולכן הושמטו. לכאורה לא כל מ"ד התשובות אבדו. יש שהמהדיר לא הקפיד על המספור - שתי תשובות שסימנן נ', שתי תשובות שחוברו בסי' נה וכיו"ב.

התשובות נכתבו במשך חמישים שנה. הראשונה שבהן, שהזמן צוין בה, היא משנת הרפ"ט (ח"א, סי' מא)[47]. המבי"ט הדפיס בחייו את כל ספריו למעט ספר תשובותיו שנדפס בשנים השפ"ט-ש"צ, כחמישים שנה לאחר פטירתו, ואף־על פי־כן ספר זה הוא עיקר יצירתו.

יחידים וקהילות פנו אליו והוא נודע כאחד הגדולים שבקרב פוסקי ההלכה, כדברי בנו ר' שלמה בהקדמה לשו"ת: "ומדי יום ביומו נתן אל לבו להעלות על ספר כל דברי שאלותיו ותשובותיו ומעשה שהיה, מלבד הבאים מארץ מרחק, ממזרח וממערב, מצפון ומים".

המבי"ט כלל בספר תשובותיו גם את מה שהשיב בקצרה לאנשי מקומו ומעשים שבאו לפניו בבית־הדין. תשובותיו הן קצרות בדרך כלל, אפילו בשאלות קשות ומסובכות כגון

---

46 מ' בנידו (ראה הע' 1), עמ' נא.

47 מ' בנידו (ראה הע' 1), עמ' מט.

בעסקי עגונה, שבהם פוסקים נוהגים להאריך. בכך תשובותיו קרובות לתשובות רדב"ז ושונות מפסקי מרן, הרלב"ח וחכמי שאלוניקי, שתשובותיהם ארוכות יותר.

כל תשובותיו נכתבו בצפת, ואין תחום מתחומי הפסיקה שלא דן בו[48].

המבי"ט מדקדק בדברי הפוסקים קודמיו ומעמיד סברה כנגד חברתה. בדרך כלל החשיב מאוד את תשובותיו של ריב"ש, כפי שעשה רבו, רבי יעקב בירב, והוא סמך על דבריו יותר מאשר על דברי פוסקים אחרים.

בדברים שאינם ברורים הוא מחפש מקבילה בדבר הדומה להם, כדי ללמוד דבר מתוך דבר. כשהוא מוצא שמן השאלה שנשאל נובעות שאלות נוספות, הוא משיב "על מה שלא שאלו, וממנו יתבאר מה ששאלו" (ח"ג, סי' רכא), כלומר שעל־ידי הרחבת היריעה מתברר הנושא כולו.

בשאלות שנשאל פעמים מספר, אין הוא מסתפק לחזור על מה שהשיב לפני כן, אלא מחדש חידושים. כך אנו מוצאים בנושא השמיטה, שהרי בשנים הרצ"ב-של"ד היו שש שמיטות, ובכל פעם ביאר, עיין ופירש את מקורות ההלכה שוב ושוב מחדש. תמיד דרש שהוראת ההלכה לא תיעשה בחופזה, ולבל יורו תלמידים שלא מלאו להם ארבעים שנה, והרי זה נושא שהייתה לו בו מחלוקת קשה עם מרן רבי יוסף קארו, כאמור.

את תלמידיו ששלחו לו את פסקיהם, הדריך והינחה ולימדם שיטות בכתיבת פסקים. כך כתב, למשל, לתלמידו רבי אלעזר אזכרי כאשר זה היה בן כ"ג שנים[49] (ח"א, סי' רלה):

"ואחר שהורתיך בדרך חכמה בפסק זה, אדריכך במעגלי יושר דרך כלל בדרכי ההוראה. והוא כי ידעת כי ברוב הדינים הכוללים נפל מחלוקת בין הפוסקים והמפרשים ז"ל בפרטיהם, ואתה צריך, להיותך פונה אל מה שתורה, אם הוא דברי הרי"ף או הרמב"ם ז"ל כל מה שתקשה ותתרץ על דבריו, צריך שיהיה ידוע לך שהוא סובר כך, ולא תסמוך על מה שתמצא מה שתרצה בספר אחד על סתם, לומר כי כן סובר המפרש... עד שתדע בודאי כי הוא ג"כ סובר כן. כי כן קרה לך בפסק זה, שאתה מביא ראיה לסברת א' ממה שכתב בעל סברה אחרת ואינו ידוע לך אם יוד' האח', ודוחה סברה אחת בסברת חבירו... וכן כשתשיב על שאלת איסור והיתר, לא תחפש על המתירים לסמוך

48 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' כו-כז.

49 נולד בשנת הרצ"ג (1533).

עליהם בלי השגחה אם הם גדולים בחכמה ובמנין יותר מהאוסרים, כי גם בדיני ממונות אנחנו סומכים על רבנו משה ז"ל במקומות אלו. ובכל המקומות, כשיש מחלוקת בין הפוסקים אוקמינן ממונ' אנתב', בעני' איסור והת' אין סומכים על המתירי', אלא א"כ הם גדולים בחכמה ובמנין.

וכן על כל מה שתביא מן הפוסקים ז"ל תחפש בגמרא עיקר הדין ושרשו, כי מטעם הדין יתבאר לך אם יהיה מכוון לעיניך ובשכלך הזך תדקדק בכל מה שתכתו' שיהיו דבריך נכוחי' למבין וישרי' למוצאי דעת"[50].

אין צריך לומר ששו"ת המבי"ט הן אוצר בלום לידיעת המצב בצפת, בטבריה ובגליל כולו באותה התקופה. אנו מוצאים בהן חומר רב המאיר את חיי היהודים בתקופתו[51], על מצב היישוב היהודי בארץ־ישראל, על קשרי הארץ עם התפוצות, העלייה וההתיישבות של היהודים בארץ, מצב הבטחון בה, על קשרים עם הגויים ועוד.

מכל הארצות סביב ארץ־ישראל הריצו שאלות אל המבי"ט: מצידון[52], מסינים, היא טריפולי[53], מביירות[54], מדמשק[55], מארם־צובה[56], מאנגורה (אנקרה)[57], ממצרים[58], טוקאת (באסיה הקטנה)[59], אדריאנופול[60], קונשטנטינה[61], שאלוניקי[62], ויניציאה[63], אנקונה[64],

---

50 שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' רלה. על־פי מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' לג-לד. עיין שם עוד בהרחבה.

51 ראה בנימין יפה, "לקט המבי"ט על הישוב היהודי בארץ־ישראל במאה הט"ז", בתוך: "סיני" כד (תש"ט), עמ' רצ-שד; י"ר מלכו, "רבי משה בן יוסף מטראני, 'המבי"ט', מראשוני בוני הגליל וזמנו", בתוך: "חמדת ישראל", קובץ לזכרו של גאון ישראל מרן חיים חזקיהו מדיני (חח"מ), למלאת ארבעים שנה לפטירתו, אברהם אלמאליח (עורך), ירושלים תש"ו, עמ' 147-156.

52 שו"ת המבי"ט, ח"ב, סי' קנא.

53 שם, ח"א, סי' לא.

54 ח"א, סי' עו, ושם היא נקראת בארות.

55 דמשק נזכרת פעמים רבות. ראה למשל ח"א, סי' קס; ח"ב, סי' כח.

56 ח"א, סי' רו, שם סי' שכו; ח"ג, סי' יב.

57 ח"א, סי' קלב; שם, סי' קלה; ח"ג, סי' קע.

58 ח"א, סי' רפ; שם, סי' רצג; שם, סי' שכד; ח"ב, סי' טז; שם, סי לג; ח"ג, סי' קנז.

59 ח"א, סי' קפא; ח"ג, סי' עה.

60 ח"ג, סי' ז; ח"ב, סי' קעב.

61 ח"א, סי' שלז.

62 ח"ג, סי' מא; שם, סי' סג; שם, סי' פה.

63 ויניציאה, ח"א סי' שדי; ח"ג, סי' כג.

64 ח"א, סי' כז.

אשכנז[65], הורמוז שבמפרץ הפרסי[66], אספהן[67], פטרס שביוון[68] ועוד.

העלייה לארץ־ישראל מתוארת בשאלות בקשר לקשיי העלייה וההתיישבות, ולנדרים של אנשים שנדרו לעלות לארץ־ישראל ועתה אינם יכולים לקיים את הנדר[69].

כמו כן אנו שומעים על התנגדות לעלות לארץ אם מצדן של נשים ואם מצדם של אנשים, ובעניין זה פסק: "וכופין לעלות לארץ־ישראל בדאפשר בלא סכנה וכתב דבזמן הזה כופין לעלות דרך יבשה וגם דרך ים בימות החמה אם אין שם לסטים, וכן בזמננו זה חשוב דליכא סכנה כי האי גוונא דבין בים ובין ביבשה השיירות מצויות ביבשה וספינת הצמר מצויה בים בכל שנה[70].

מן השו"ת אנו למדים גם על נתיבי העלייה לארץ. למשל, יהודים מאשכנז הגיעו לארץ דרך איטליה: "מצוי לאשכנזים לבוא לדור לארץ אטליה לעלות לארץ־ישראל ואינו מצוי כלל לשום איטליא ללכת לדור באשכנז"[71].

גלי העלייה הושפעו גם ממצב הבטחון בדרכים ובימים, כדברי הרב:

"אם זה שרוצה לעלות לארץ־ישראל מחוצה לארץ הוא רחוק הרבה מארץ־ישראל שיש סכנה בדרכים ללכת ממלכות למלכות אשר אין שלום ביניהם, בין בים ובין ביבשה, אינם יכולים לכוף זה את זה לעלות. וגם אם חוצה לארץ זו אינה רחוקה והוא מלכות אחד, אם הוא שעת חירום שיש סכנה בדרכים ימתינו עד שיעבור זעם שיהיו הדרכים פתוחים שאין הסוחרים נמנעים מללכת ולבוא באותם הדרכים... וברוב הזמנים כל הדרכים משם לארץ־ישראל הולכים ובאים שיירות ויכולים בעל ואשתו לכוף זה את זה לעלות וכל שכן ממצרים וסביבותיה שיכולים לכוף זה את זה, ואפילו ממלכות למלכות כמו מויניציאה של איטליה כי יש שלום בין המלכויות והולכים ובאים בני מלכות זה לחברו, יכולים לכוף הבעל ואשתו זה את זה ואפילו מסוף המערב לנא אמון

---

65 ח"ג, סי' קל.
66 ח"ב, סי' קל.
67 שם, סי' קנד.
68 ח"ג, סי' קסא.
69 ח"א, סי' קלט.
70 שם, סי' רמה.
71 שם, סי' שז.

[=אלכסנדריה]. בזמן הזה שרוב אותן ארצות מערב הן של מלכות עוטומאן, של המלך האדיר סולטאן סלים יר"ה [=ירום הודו] לעולם הולכים ובאים ויכולים לכוף"[72].

בתשובות רבות אנו מוצאים דברים על יחסי התושבים היהודים עם הערבים. הבטחון בדרכים בין עיר לעיר היה רעוע למדי ולעתים שכרו יהודים שכירי־חרב שיגנו על נוסעי השיירות בארץ מן הליסטים תושבי הארץ, מאחר שכל הדרכים בחזקת סכנה.

גם טבריה, שנבנתה מחדש לחוף הכנרת, סבלה מהתנכלויות של ערבים:

"טבריה עיר שעל חוף הים ויש לה פחד מזמן הערלים ורוב אנשי העיר מהעשירים ברחו (לציפורי) [...] ועתה קבעו דירתם כמו ב' שנים ובמלאת להם שנה אמרו אנשי ציפורי לאנשי טבריה הנה אתם שנה א' ישבתם בארצנו והרי אתם חייבים בכל מיני מסים וארנוניות וכל מיני עולות המלך יר"ה לבד מן הכראג'י ואתם חייבים מצד הדין שעמדתם יותר מי"ב חודש פה, ומצד המנהג לכל הבא לעיר אחת.

אנשי טבריה טוענים שלא באו ברצונם אלא שברחו מחמת המציק הנז' ובאו תוגרמים בבתיהם ופרצו והרסו וגם להם פזור גדול בברחם מטבריה וגם בטבריה הם מוכרחים לפרוע כפי נימוס הדין, כיון שיש להם בתים שם, וגם כי קצתם נושאים ונותנים בציפורי מעט, גם בני ציפורי הולכים ושבים לטבריה למשא ומתן ואין בני טבריה יכולים למחות בידם ועוד שלא נתווסף על בני ציפורי שוב משא עול מלך ושרים בין בכראג'י בין בלוס קלי [=מיני מסים].

תשובה: דבני טבריה פטורים ממסי ציפורי [...], ועם כל זה אם בא חייל על העיר [ציפורי] וצריכין שמירה, או משודדי לילה, גם הם בסכנה שמא ישללום וחייבים ואפילו בתקון חומת העיר, אם צריך לפי שעה מהשוללים אפילו שנשאר התיקון אח"כ שילכו אלו מן העיר, סוף סוף כל התיקון שנעשה היה צריך גם עתה, וכל שכן שכר השומרים בלילה בשכונת היהודים שהם שומרים גם כן לבני טבריא"[73].

מכאן אנו למדים שגם בציפורי המצב לא היה בטוח, אף כי העיר הייתה מוקפת חומה, והייתה מוגנת יותר מטבריה. מכל מקום, בציפורי הייתה שמירה והיהודים נשאו בהוצאותיה.

---

72 ח"ב, סי' ריו.

73 ח"ג, סי' עח.

הנסיעה מטבריה לחיפה לא הייתה בטוחה אף היא, ובדרך רצחו יהודי אך ורק בכדי לגזול את בגדיו[74], ובדרך לירושלם שעברה בשכם, תבעו תושבי שכם מן הנוסעים "מס מעבר", שאם לאו, ישדדו אותם.

הקהילה היהודית הגדולה והחשובה הייתה בצפת. קהילה זו הייתה מורכבת מקהלים שונים לפי הארצות והערים שמהן עלו, מזה, והיהודים המקומיים שנקראו מסתערבים, שהתגוררו במקום עוד קודם בואם של הספרדים המגורשים, מזה. גם קהל אשכנזים היה בצפת, כפי שנשמע מתשובה בשו"ת[75]: "לק"ק אשכנזים יצ"ו אלה היו ראשי פרקי הסכמות אשר נעשו בקהל אשכנזים בצפת תוב"ב על פי הממונים וקצת חכמים וקצת יחידים לזמן חמישים שנה מי"ב לשבט שנת השל"ו ליצירה".

בירושלם היה מצב די קשה. מתשובה אחת (ח"א סי' קמא) עולה שאין בירושלם בית־דין: "יורנו רבנו הדין עם מי כי עתה בעו"ה לית דין ולית דיין בירושלם תוב"ב ואין יכולים לבוא לדין כאשר ידוע".

נראה שהמצב הקשה בירושלם היה תוצאה של נגישת השלטונות[76], שהגיעה עד כדי כך שהשליט המקומי העיז להעניש את חכם היהודים בעונש גופני ולכלוא אותו.

בזמנו של המבי"ט הייתה צפת המרכז המסחרי והתעשייתי החשוב בארץ. במיוחד הצטיינה בתעשיית הבד - טוויה, אריגה וצביעת בדים.

תנאי החקלאות בגליל העליון והתחתון וריכוז מומחים מארצות אירופה הבקיאים בטכניקה של מלאכות אלה איפשרו לפתח כאן תחום זה ולהתחרות בתוצרתם של ונציה וחצי־האי האיברי.

יהודי הגליל בכלל ויהודי צפת בפרט פיתחו בתי־מלאכה לצביעה, אך גם פיתחו חקלאות - זרעו חיטה ושעורה, נטעו עצי־פרי וכל מה שצריך, גידלו את ה"צמר גפן" וליקטו "העלים על כל האילנות של תותים להאכיל לתולעים המגדלים המשי ועלי הגפנים הרכים לכרוך בהם בשר לתבשיל"[77].

---

74 ח"ג סי' רכ.

75 ח"ג, סי' צו. על הקהילות הללו ראה בהרחבה בספרו של אברהם דוד (ראה הע' 38).

76 ראה שו"ת המבי"ט, ח"ג, סי' קפח; וראה ג' פחיילוב, "חכמי יהודי מצרים", משרד החינוך, התרבות והספורט, ירושלים התשנ"ח, בפרק העוסק בדמותו של רדב"ז.

77 ח"ג, סי' מו.

העיסוק הרב בחקלאות הביא לשאול ולדון בענייני שמירת שביעית[78], שכן יהודים התגוררו בכפרים כחקלאים לכל דבר:

"באו עדים והעידו כי בשנת המגפה, כשהיו הספרדים בבוקיעא והלכו לעין טירואה ואז היה סעדיה בן אברהם בכפר אחר ונולד לו בן והלכו עם בני הכפר בוקיעא למולו" וכו'[79].

רבי יוסף קארו נשאל, למשל: "ילמדנו רבנו, תולעת המשי מהו לספק להן העלים בשבת המוכנסין מבערב"[80], והורה להתיר.

תעשיית הבד בצפת הצריכה חומר־גלם רב שהגיע בספינות מחוץ לארץ, בעיקר דרך נמלי איטליה. את האניות להובלתו שכרו סוכנים מיוחדים שנקראו "פאטור" - שליחי הובלה. הם נסעו ממקום למקום, ורבים מהם עמדו בסכנת דרכים משודדים ביבשה ובים.

מחזור המסחר בצמר היה גדול ובעל חשיבות רבה להתבססות הכלכלית של צפת והגליל. לצורך עבודת הצמר סודרו הסכמי־עבודה בין בעלי־מלאכה וסוחרים. הסוחר האיטלקי רבי דוד מן האדומים (די רוסי), שבא להתיישב בצפת, רשם באחת מאגרותיו לקרוביו באיטליה, כי: "מה אדבר ואומר לך חדשות מהמדינה הזאת... האיך והכמה [=האיכות והכמות] מהגליל הלז וכלל אומר לך כי כמו שבאטליה מתקנים תקונים ומחדשים נטיעות והישוב מתרבה בכל יום, כן הוא במדינה הזאת. ומי שראה צפת זה עשר שנים ורואה אותה עתה, היא נפלאת בעיניו. כי בכל עת מרבים היהודים לבא ומלאכת הבגדים מתרבה בכל יום... ויש שעושים אותם טובות כמו אותם שבאים מוניציאה, וכל איש ואישה שיעשה בצמר בכל מלאכה ירויח מזונותיו ברוח"[81].

התפתחותה המהירה והמזהירה של צפת עוררה הד בלב היהודים באירופה ובמזרח הקרוב, והעלייה החדשה הביאה להתפתחות הגליל וגם לתקומתה של טבריה[82].

---

78 ראה גם בנספחים, וראה גם בשו"ת, ח"א, סי' כא; ח"ג, סי' מה; ח"ג, סי' מו.

79 שם, ח"א, סי' פח.

80 "אבקת רוכל", סי' לא.

81 אברהם יערי, "אגרות ארץ ישראל", תל-אביב תש"י (2), עמ' 184; י"ר מלכו (ראה הע' 51), עמ' 151. המדובר בשנים הרפ"ה-רצ"ה (1525-1535).

82 על בניינה של טבריה בתקופה זו ראה: עודד אבישר, "ספר טבריה", תל-אביב תשל"ג. וראה גם במבוא לחלק "חכמי טבריה", להלן, העוסק בתולדות היהודים בטבריה.

באותה התקופה קיבלו דון יוסף נשיא ומשפחת דונה גרסיה "מאמר המלך" מן השולטאן סולימאן המפואר שהתיר להם לבנות את "תרבות טבריה ושבע מערי הפרזי אשר סביבותיה". בשו"ת המבי"ט מובאות שאלות מספר שנשאלו על־ידי תושבי טבריה.

אמנם בשנת הרפ"ב (1522) הייתה טבריה עדיין "גלי אבנים שחורים כאלו לשרפת אש"[83], אך עם ראשית בניינה מחדש התפתחה העיר יפה. מבין ראשוני מתיישביה ידועים לנו מתוך השו"ת "שני אנשים מגדולי טבריה, אשר בימים אלה שהותחלה להיבנות יכוננה עליון...", החכם ר' בנימין וחברו של המבי"ט החכם הצפתי רבי אלעזר ן' יוחאי[84].

מסופר שם על סכסוך בין שני שכנים, מגדולי טבריה, בנושא בנייה, ומכאן שהחלו לבנות בטבריה באופן פרטי עוד קודם לפעילותו של דון יוסף נשיא, שהרי דון יוסף החל לבנות את חומתה רק בשנת השכ"ג (1563). בשו"ת המבי"ט נמצא עוד הד לבניית החומה:

"ראובן מכר לשמעון חפץ שווה שנים בשמונה, והתנו ביניהם זמן הפרעון לכשתיבנה חומת טבריה תוב"ב במאמר המלך יר"ה, ועתה נבנית חומת טבריה בשלמות כמו שהתנו, וראובן מוציא על שמעון שטר שחייב לו ח'[וב] לזמן בנית חומת טבריה וכבר נבנית שיפרע לו, ושמעון טוען שלא היה שווה מה שנתן אלא דבר מועט ושהיה דרך התול ושחוק כי לא חשב שתיבנה חומת טבריה עד שיבוא משיח"[85].

מושל דמשק וסגן המושל בצפת סייעו לדון יוסף בשיקום העיר ושלחו עמו אנשים לבנות את החומה ולדאוג לטובת העיר, ואכן חיי היום־יום בטבריה שבו לקדמותם, ורבני הדור הסתפקו, כיצד ראוי ונכון לכתוב בגט הנכתב בטבריה. המבי"ט קבע שיש לנסח: "מתא טבריה שבעמק דיתבא על כיף ים גינוסר"[86].

ובעיר המשוקמת עסקו במלאכות שונות[87]. ואולם בניינה ובניין הגליל כולו לא זכו להאריך ימים. לקשיים המדיניים העצומים שבהם נתקלו דון יוסף נשיא ומשפחתה של

---

83 י' בן צבי, "מסעות ארץ ישראל של רבי משה באסולה", ירושלים תרצ"ח, עמ' 72-75.

84 שו"ת המבי"ט, ח"א, סי' לה.

85 שם, ח"ב, סי' ס.

86 שם, ח"א, סי' רטו.

87 שם, ח"ב סי' כז; ח"א, סי' רפו.

דונה גרסיה בהגשמת תכניתם החלוצית, דהיינו התנכלויות הערבים והכמורה הנוצרית, נתוספו המגיפות התכופות שפקדו את האזור והביאו לתמותה רבה בגליל כולו, כדברי המבי"ט: "שחה לעפר נפשנו כי הגיעו שנים אשר נאמר אין לנו בהם חפץ, ספו תמו מן בלהותינו ונותרנו מעט מהרבה"[88].

תושביה של צפת ברחו לטבריה או לגינין (היא ג'נין), משם לשכם ומשם לעזה. רבים הגיעו רק לכפרי הסביבה ולציפורי, וברור שהנדודים והטלטולים הללו פגעו בחיי התושבים ובפרנסתם.

גם על המצב הרוחני של הקהילות בארץ־ישראל עומד המבי"ט בתשובותיו: "בעוונות, בדורות שעברו נדלדלו ישראל שבארץ הקדושה מהגזרות, מסים וארנוניות עד שכמעט ח"ו נשתכחה תורת ארץ ישראל מפיהם"[89]. ובמקום אחר הוא מספר: "נקרא נקראתי לבית הועד חכמי צפת, יועציה ומנהיגיה על ענין יעקב זרקון שנזרקה בו מינות, ונתננו רשות למנהיגי הקהילות יצ"ו שייסרו אותו על יד האומות ונחבש בידם והכו אותו קצת הכאות כפי מה שהיה ראוי לו, ואמרו לו הממונים: רצוננו שתלך מן המדינה שלא תטמא את הארץ במעשיך הרעים..."[90]. הרי מכאן, כי ממוני הקהילות העניש עוברים על דת ואף מסרו אותם לידי השלטונות לייסרם, או פעלו לגרשם מן הארץ, כדי שלא ישפיעו לרעה על הציבור.

אך טבעי שהמסחר וחיי־הכלכלה הערים גם הביאו לידי סכסוכים בענייני ממונות - "ומפני חטאינו האמת נעדרת ולשקר יש רגלים, בפרט בדיני ממונות. כל דאלים גבר ומי שבידו למחות אינו מוחה, ונתלין באילן גדול, החכמה מקולקלת שלא כדין שכל אשר בשם חכם קהל יקרא ידון בני קהלו וירים ראש לקיים דבריו בדין או שלא בדין. ויש רעה חולה מזו כשאין היד משגת להצדיק את החייב, מאריכים ומענים את דין הזכאי עד שיתרצו ליטול קנין לעשות פשרה רחוקה מן הדין. ואני את נפשי הצלתי למחות ולהודיע אל ראשי הקהילות כמה פעמים ואין מי שיתן אל לבו לתקן את העוות עד כי גדל מאוד"[91].

---

88 שם, ח"א, סי' קנז.

89 שם, שם, סי' כא. נראה שכאן הוא מדבר בתקופה שלפני הגעתם של מגורשי ספרד לארץ.

90 שם, שם, סי' כב.

91 שם, שם, סי' רפז.

ראשי הקהילות ביקשו לתקן את הטעון תיקון ויצאו בקריאה לציבור:

"בהיות שידוע וברור לנו שבעו"ה [=שבעוונתינו הרבים] רבו המתפרצים בישראל ועוברים על דיני תורת משה בפומבי, בכמה מיני עבירות, כגון יין נסך וריבית ושעטנז אשר כבר הותרו מאחד לאחד. ובקצת מקומות נעשה להם כהיתר גמור על ידי שלוחי שטן שהם עזי פנים בדור שעוסקים בתורה לרע להם. ותורתם סם המות להם ולאחרים. והנה אלו החטאים כשיודעים צורתא דשמעתא קמים להורות הוראות לעם ומקילים להם הקלות שהקילו הראשונים. ורוב פעמים אותם הקלות הם צרות זו לזו, שמי שמיקל בזאת אינו יכול להקל באחרת... וכן בכל דור ודור הוסיפו גזרות לפי צורך השעה... וזה היה דרכם של החכמים לגדור פרצות בישראל... אבל אלו החטאים עושים להיפך... מוצאים פרצה ומוסיפים עליה פרצות ולא די להם עונות ראשונים, אלא שהוסיפו עליהם ללמד עליהם קולות שלא כדת משה בודים סברות רעות וטעמים בדויים".

חתומים: רבי יוסף קארו, רבי ישראל די קוריאל, המבי"ט ורבי חיים אלשיך[92].

נמצאנו למדים כי חרף הימצאותם של גדולי הדור בצפת באותה העת, גדולים שמימיהם אנו שותים עד ימינו אנו, גם הייתה קיימת קבוצה של לומדי תורה שלא קיבלה עליה את סמכותם של חכמים אלה, וקבוצה זו פרצה פרצות בחומת הדת והיהדות בצפת של אותם הימים. כנגדם יצאו גדולי העיר בהסכמה משותפת. אין ספק, כי כאשר עם רב מגיע לצפת, והיא עיר גדולה ושוקקת חיים, בעלת כלכלה מפותחת וחיי תורה פורחים, גם מתרחשים אירועים חריגים, ואף כי הם מיעוט קטן ומבוטל, התריעו גדולי פוסקי ההלכה של הדור נגדם.

---

92 בנימין יפה (ראה הע' 51), עמ' שב.

קרית ספר

חברו החכם השלם מורינו ורבינו
משה מטראנ"י והוא ספר רב תועלת לידע
מקור כל דין ודין אם מתורה שבכתב אם משלש
עשרה מדות אם מהלכה למשה מסיני אם מגזרת
ותקנת חכמים ז"ל:

בפעם הראשונה נדפס בוויניציאה בשנת חמשת אלפים ושלש
מאות ואתת עשרת לבריאת עולם וכעת יצא
פעם שנית לאור בהכלית הוזל' ובהגהות רובי השבושים
בהשתדלות ר' אלי' זאב נ"י ראזענבערג מווארשא:

ווארשא
בדפוס שריפטגיסער דזיקע 34
שנת תרס"ב לפ"ק

נדפס מחדש
ירושלים תובב"א תש"ל לפ"ק

קרית ספר, ירושלם תש"ל

(ב) קרית ספר, ויניציאה שי"א[93]

בשער הספר מציין רבי משה את מטרתו: "לידע מקור כל דין ודין אם מתורה שבכתב אם משלש עשרה מדות, אם מהלכה למשה מסיני, אם מגזרת ותקנת חכמים". גם בהקדמתו לספרו "בית א־להים" (ראה להלן) הוא מציין שספרו "קרית ספר" הוא "על כל מצות התורה, לדעת יסוד מקור כל הדינים מכתובי התורה, תשובות שאלות, במה שנסתפקו בדור הזה בדיני התורה", והוא מבקש לסייע ללומדים על פי שיטת רבו, מהר"י בירב: "בספר ימצא דין תורה מהיכן נלמד כפי דרך הלימוד שלמדתי מרבותי

93 זהו ספרו הראשון של המבי"ט. הודפס בוויניציאה בשנת השי"א (1551) והודפס עוד פעמים מספר: ורשה תרס"ב; ניו יורק תשי"ג ותשמ"ה; ירושלים תש"ל ותשנ"א. כמו כן הודפס בירושלם תשט"ז-תשי"ז בתוך: "היד החזקה" לרמב"ם מהדורת תשט"ז-תשי"ז, כרכים א-ו (מפחר על כל כרכי "היד החזקה" לפי עניינים שונים) ובמהדורות נוספות.

זכרם לברכה בפרט מהרב הגדול בדורנו זה כמה"ר יעקב בירב נר"ו". משמע שאת החיבור כתב לפחות עשר שנים לפני שהודפס (השי"א/1551), שהרי מהר"י בירב נפטר בשנת הש"א (1541).

בספר זה מבקש המבי"ט להשלים את מה שחיסר רמב"ם ב"יד החזקה" שלו, דהיינו, לציין את מקורות ההלכה. ואמנם, בדרך כלל הוא שומר על לשונו של רמב"ם, וכאשר הוא משנה את לשונו, הוא עושה זאת בסגנון הקרוב לבני דורו. עם זאת, לעתים הוא מקצר בדברי רמב"ם ומביא רק תמציתם.

בראש הספר רשימת תרי"ג מצוות המבוארות בי"ד ספרי "היד החזקה", ולאחר מכן הקדמת הרב, בת ח' פרקים.

בהקדמתו אומר רבי משה כי מטרתו בספר זה היא:

"שיהיה לימודי בתורה על דרך זה לחקור על הסתעפות והשתלשלות הדין מהיכן הוא, וכדי שיתקיים בידי שמתי פני כחלמיש ואדע כי לא אבוש לספר זה לי ולכל בני גילי, לידע מוצא ומקור דין מהדינים מהיכן הוא נלמד אם מתורה שבכתב, אם מי"ג מדות שהתורה נדרשת בהם, אם מהלכה למשה מסיני, אם מגזרות ותקנות, כי כמו שנפלה מחלוקת בין חכמי המשנה והתלמוד בעניין הדינים, כן נפלה מחלוקת ביניהם בידיעת מוצא ומקור הדין, זה אומר בכה וזה אומר בכה, וכמו שאין כל אדם יכול להוציא הדינים מעומק התלמוד במשא ומתן, ככה אין כל אדם יכול להשיג מוצא ומקור הדין מן התלמוד... וקראתי שם ספר זה קרית ספר להיות הקריאה בו כקורא בספר התורה בקרותו הדין והפסוק שממנו נלמד הדין"[94].

אין המבי"ט מביא מדברי המפרשים בכדי למצוא את מקור הדינים אלא במקומות מעטים. הוא גם נמנע מלהביא את דברי החולקים על רמב"ם. מן המפרשים הוא מביא בעיקר את דברי רש"י.

המבי"ט ביקש לעשות את ספרו זה לספר הפסקים של עם ישראל ובו הלכה אחידה ושלמה, ספר שדבריו יהיו ברורים לכל אדם, וקל יהיה ללמוד בו. בכך הספר דומה מאוד ל"שולחן ערוך" של מרן, רבי יוסף קארו, אותו יסד על חיבורו "הבית יוסף" הבנוי

---

94 שם, בהקדמה.

על "ארבעת הטורים" של רבנו יעקב. גם מרן ביקש לעשות את "השולחן ערוך" לספר הפסיקה של כל ישראל, שוה לכל נפש, ספר שבו מובאים הדברים בקיצור נמרץ, דברים הנוגעים להלכה הפסוקה בלבד, ללא מקורותיה.

ברם, איתרע מזלו של המבי"ט, וספרו "קרית ספר" לא נתפשט, לא בזמנו ולא אחר־כך, ומעטים החכמים שלמדו בו. יתכן שקרה כך משום שבזמנו של המבי"ט עסקו החכמים יותר ב"טור", וברי שספר, המיוסד על ה"טור", דרכו תהיה להתפשט יותר ולהיות לו קהל קוראים גדול יותר[95].

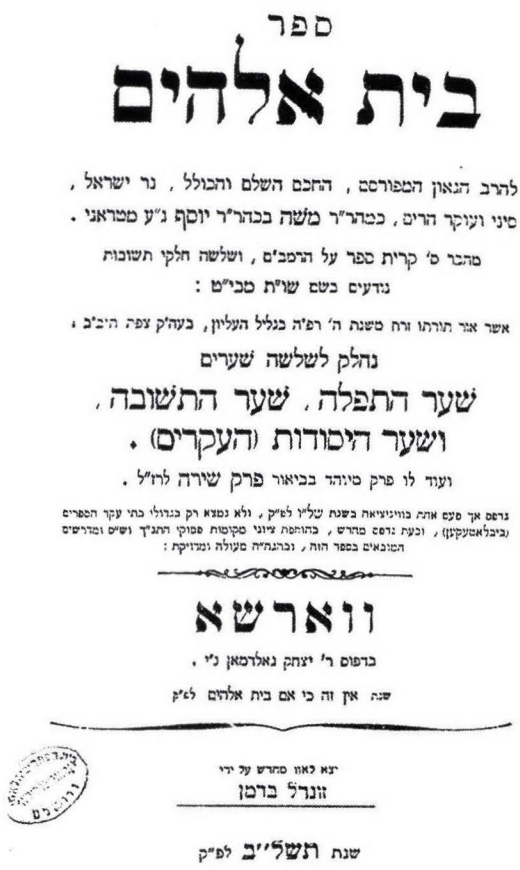

ספר

בית אלהים

להרב הגאון המפורסם, החכם השלם והכולל, נר ישראל,
סיני ועוקר הרים, כמהר"ר משה בכהר"ר יוסף נ"ע מטראני.

מחבר ס' קרית ספר על הרמב"ם, ושלשה חלקי תשובות
נודעים בשם שו"ת מבי"ט:

אשר אור תורתו זרח משנת ה' רפ"ה בגליל העליון, בעה"ק צפת הי"כ:

נחלק לשלשה שערים

שער התפלה, שער התשובה,
ושער היסודות (העקרים).

ועוד לו פרק מיוחד בביאור פרק שירה לרז"ל.

נדפס אך פעם אחת בווינציאה בשנת של"ו לפ"ק, ולא נמצא רק בגדולי בתי עקר הספרים (ביבלאטעקען), וכעת נדפס מחדש, בהוספת ציוני מקומות ספוקי התנ"ך ושי"ס ומדרשים המובאים בספר הזה, ובהגה"ה מעולה ומדויקת:

בדפוס ר' יצחק גאלדמאן נ"י.

שנה אין זה כי אם בית אלהים לפ"ק

יצא לאור מחדש על ידי
זונדל ברמן

שנת תשל"ב לפ"ק

ספר בית אלהים, ירושלים תשל"ב. דפוס צילום מהדורת וארשא

95 מ' בנידו (ראה הע' 1), עמ' כח-כט.

(ג) ספר בית אלהים

שחבר ותקן החכם השלם והכולל, הדיין המפורסם, נר ישראל סיני ועוקר הרים כמוהר"ר משה נר"ו בכה"ר יוסף נ"ע מטראני, אשר אור תורתו זורח כהיום בתוך מחנה ישראל בגליל העליון בעיר צפת תוב"ב, וחלקו לשלושה שערים: שער התפלה, שער התשובה ושער העקרים... ויניציאה השל"ו [1576][96].

בסוף הספר "פרק שירה". קולופון הספר: "תם ונשלם ביום ו' עשרים לחדש סיון של"ו (1576) לפ"ק". ספר זה הוא חיבורו השיטתי והמקיף של המבי"ט בענייני מוסר, והוא עצמו נתן ביטוי לכך בהקדמתו:

"ולכן נתעוררתי והשתדלתי בכל ימי, אני הצעיר משה בר' יוסף זלה"ה מטראני, להגות בתורת השם, וחברתי זה כמה שנים **קרית ספר** על כל מצות התור' לדעת יסוד מקור כל הדינים מכתובי התורה, ותשובת שאלות במה שנסתפקו בדור הזה בדיני התורה. עם היותי שוקד בישיבת התלמידים והחברים מקשיבים לקל ה', ונושא טורח משא וריב בין אנשים ולנהלם בנחת, כי הם בני אברהם יצחק ויעקב אבות העולם, וזהו בלימוד התורה, ובענין מעשה הטוב בעיני אלקים ואדם, עיקרי הדת והתפלה והתשובה, נראה לי לחבר ספר זה על שלושת העניינים וקראתיו **בית א־להים**, ואלו השלשה הם מפתחות שער השמים לבוא לבית אלקים".

השער הראשון, כאמור, הוא שער התפילה ובו עשרים פרקים, ערוכים באופן שיטתי ומקיפים את כל ענייני התפילה הצריכים בירור ודיון. הפרקים הראשונים עוסקים בהגדרת מהותה של התפילה ומעלתה, הפרקים הבאים - בעניינים הקשורים בתפילה, כגון זמנה, מקומה, תפילה בציבור והנהגות המתפלל בשעת התפילה. אחר כך דן המחבר בסוגי תפילות: המתפלל על אחרים, התפילה בזמן תענית, תפילה בזמן צרה, ביאור ענייני התפילות המוזכרות במקרא שבהן מתפללים אבות ואמהות העולם על עניינים שונים. פרקים תשעה־עשר ועשרים עוסקים במהותן של הברכות ועניינידן.

---

96 מהדורות נוספות: ורשה תרל"ב, תרמ"ב; ניו יורק תשכ"ב, תשל"ב; ירושלים תשמ"ד, תשמ"ה, תשנ"ב. הדפוסים האחרונים הם דפוסי־צילום של מהדורת ורשה תרל"ב. המהדורה הראשונה נדפסה ארבע שנים לפני פטירת המבי"ט. פרטים על ספר זה ראה מרדכי פכטר, "ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז ומערכת רעיונותיה המרכזיים", ירושלים תשל"ו, עמ' 330-343.

השער השני הוא שער התשובה ובו שמונה־עשר פרקים. המחבר פותח בהגדרת התשובה, מהותה וגדריה, כיצד יש לשוב בתשובה ומה מעמדו של השב אל בוראו, מעמדו של השב מול מעמדו של צדיק, מה דינו של אדם ששב בתשובה אולם חוזר לסורו, האם תועיל תשובתו?

בפרק השמיני, התשיעי והעשירי דן המחבר ביסורין, וכיצד הם משפיעים ומזקקים את השב לבוראו. הרב מחלק בין יסורין הבאים על העבר, המכפרים לשב על עוונותיו, ובין יסורין הבאים על העתיד, כאשר הוא צדיק. כן דן הרב בתשובתם של ישראל מול תשובת אומות העולם, ומתי התשובה מועילה ביותר, כפי שנאמר: "דרשו ה' בהמצאו קראהו בהיותו קרוב", אלה עשרת הימים מראש־השנה ועד יום־הכיפורים, שאז נמצא ה' קרוב לכל קוראיו ואפילו ליחיד.

הרב דן בהבדל שבין מצות התשובה לשאר המצוות - כל המצוות יכול האדם לעשותן כשיזדמנו לו, אין דבר המעכב אותו אם רצונו לעשותן, וגם מלמעלה מסייעין אותו שנאמר: "הבא ליטהר, מסייעין אותו" (שבת קד ע"א), ואִלו במצוות התשובה יש דברים המעכבים אותה, ויש שה' נועל דרך בפני הרוצה לשוב, ויש שאין הקב"ה מספיק בידו לעשותה.

בפרק האחרון אומר הרב, כי מאחר שהתשובה היא "מן המצוות הגדולות", לכן "היא סיבה לגאולה", ועוד "כי הגאולה היא תשועת שעבוד הגוף והתשובה היא תשועת שעבוד הנפש, כי אין שעבוד מלכיות גדול משעבוד המלך הזקן וכסיל, והוא יצר הרע".

השער השלישי של הספר הוא "שער היסודות" (העיקרים), ובו ששים־וארבעה פרקים והוא השער הגדול ביותר בספר ומחזיק את רובו.

נושאו של שער זה הוא י"ג העיקרים של רמב"ם. שני הפרקים הראשונים של השער עוסקים בהגדרת העיקרים ובדרכי החקירה והאמונה הכרוכות בהם, והפרק האחרון הוא פרק סיכום, ואִלו ששים ואחד הפרקים שביניהם דנים בי"ג העיקרים של רמב"ם על־פי סידרם.

תחילה מוצג העיקר, אם בנוסחו המקורי של רמב"ם בפירושו לפרק "חלק" שבמסכת סנהדרין, ואם בציון מקורותיו בספר "מורה נבוכים". לאחר מכן באים הבירורים הנוגעים לעניין הנדון, שכוונתם לחזקו ולבססו בראיות והוכחות. הראיות הן מן המוחש, מן הסברה, מן השכל, מספרי התנ"ך ועוד.

בשער זה ראה המבי"ט את עיקר הספר, ואף ייחדו ליחידי סגולה[97]. בו הוא מרכז את מכלול המוטיבים בעניין ארץ־ישראל הפזורים על־פני כל ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת[98]. על קדושתה של ארץ־ישראל הוא אומר: "ארץ ישראל אינה נתונה לשלטונו של שום שר או מזל, כי אם לשלטונו הבלעדי של ריבון כל העולמים, ועומדת תחת השגחה והשפעה אלוקית ישירה, כיאה להיכלו של הקב"ה בעולם"[99].

בסוף שער זה בא ביאורו של המבי"ט ל"פרקי שירה" לרבי אליעזר[100].

אגרת דרך ה' אשר

חבר החכם השלם ובקי בחדרי תורה
מהר"ר משה מטראני יצ"ו

נדפס במצות הארון מס' אלוויזי בראנארין
בשנת שו"ג לפ"ק אשר תחת מס'
פראנציסקו רונא ירה"

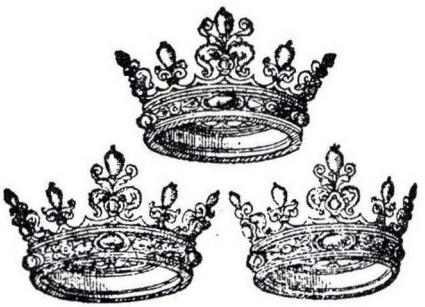

פה וויניציאה

אגרת דרך ה', וויניציאה שי"ג

---

97 מ' פכטר (ראה הע' הקודמת), עמ' 333-334.

98 מ' פכטר (ראה הע' 96), עמ' 290.

99 שער התפילה, פרק ה, ז, עמ' עב-עג.

100 על פירושו זה ראה מ' בית אריה, "פרק שירה, מבואות ומהדורה ביקורתית", ירושלים תשכ"ז, עמ' 22-24. פרק שירה זה יצא לאור בנפרד, ראה "ספר נחמד", ורשה ת"ר (לערך); מונקאטש תרס"ה; פרק שירה עם שלושה פירושים נשגבים - זמרת הארץ לר"י עמדן, ברכת השיר לרבי ברוך בנדיט גליקסמן ופירוש המבי"ט, (חמ"ד) תרצ"ד.

(ד) אגרת דרך ה'

אשר חבר החכם השלם ובקי בחדרי תורה מהר"ר משה מטראני יצ"ו, נדפס... בשנת שי"ג לפ"ק [1553]... **ווינציאה.**

הספר נכתב בשנת הש"ה (1545), בזמן שבצפת השתוללה מגיפה, והוא בנוי ממבוא הנקרא "מבוא שערים", שני שערים וסיכום הנקרא "נעילת שערים".

על נסיבות חיבורו עמד רבי משה ב"מבוא שערים":

"נדרשתי ונמצאתי לאשר שאלו ובקשו ממני חברים מקשיבים לקול ה'. אצטרף עמהם לכל דבר שבקדושה באהבת ה' ויראתו. ושמעתי והוספתי לקח והשתדלתי לקנות תחבולות להשיג המבוקש, דרך קניית אדם אהבת ה' ויראתו על פניו לבלתי יחטא. כי גם החסידים ואנשי המעשה שבדור אינם נזהרים כל כך בכל מה שצריך להזהר להיות צדיק לבד, כל שכן להיות חסיד. ולכן חשבתי להעלות על ספר פרטי הדברים אשר יכשלו בם רבים מבלי דעת בעת ההיא, ולסקל מאבן ולפנות דרך ה' והיה שם מסלול, ודרך הקודש יקרא לה. ואפתח בדרך זה שני שערים כעת, אחד מימין הנכנס, בינו ובין בוראו, ואחד משמאל הנכנס, בינו לבין בני ביתו וחבריו, במצוות ואזהרות, במחשבה ודבור ומעשה. וקודם שאכנס לשערים אתקן מבואו וארים מכשולים"[101].

המכשולים: לטהר תחילה את המחשבה מכל פגם. על האדם לחשוב מחשבות טובות ביחס לבני ביתו, חבריו והציבור שעמו הוא בא במגע. ידבר בנחת, ישמור על נקיון דיבור ויתנהג בדרך־ארץ עם בני ביתו ועם חבריו, ולא יפגע בשום אדם, וכן "ימצא דרך סלולה ליכנס לשערי דרך ה'".

למעשה מדבר הקונטרס כולו על שלושה עניינים מרכזיים שאותם צריך האדם לשפר: מחשבה, דיבור ומעשה. בראשונה לבטל את המחשבות הרעות ואת הדיבור והמעשה השליליים. כך הוא יכול להיכנס ל"שערי דרך ה'", שגם שם יש לו לשפר את מחשבתו, דיבורו ומעשיו, כדי שיהיו לשם שמים, וכך "ישיג מעלת ה־אל יתעלה, ואפשר לכוון להן הכתוב של (דברים ו, ה), 'ואהבת את ה' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל

---

101 ראה "אגרת דרך ה'", ירושלים תשל"ח, עמ' יז-יח; נוסף על מהדורת תשל"ח הודפס הספר במהדורה ביבליוגרפית בשנת תשמ"ח. ראה גם: מ' פכטר (ראה הע' 96), עמ' 325-329.

מאודך", כי האהבה בלב היא להיותו זהיר בכל מה שתלוי במחשבה בעיקרי הדת בכל מה שנאמר בפרק [א]"[102].

השער השני מוקדש ליחסו של האדם לבני ביתו. "לאהוב את רעיו... והוא שישמח בשמחתו ויצטער בצערו, ויחשוב בתיקונו ותועלתו, וידון אותו לכף זכות בכל מה שיסופק לו עליו, ואם יכריע בדעתו לדונו לחובה, יוכיחהו ולא יטור לו איבה ושנאה. ואם הוא ירא שמא יזיקהו, יחוש למה שהכריעו בדעתו לחובה להשמר ממנו. ואין לבקש רעתו, כי אם שיתברר לו ולמי שיקבל עצתו שהוא רודף אחריו להרע לו, אז רשאי להרע לו ולהכניעו עד שיעור שלא יוכל להזיקו, ולא יותר על זה"[103].

דיבורו של האדם צריך להיות בנחת עם בני ביתו וחבריו, ויזהרם במעשה להנהיגם כראוי שלא יחטאו ולא תבוא תקלה על ידם, וכן לגמול חסדים לבריות, והכל לשם שמים, "וכל מה שידבר בפני אנשים או יעשה, יחשוב בלבו אם הוא ישר וטוב בעיני ה'".

אם האדם ינהג כך, הרי ברוב הימים יוכל לקיים קרוב לשלושים מצוות עשה. ובמצוות אחרות שכיום אינו יכול לקיים, כמו מצוות התלויות בבית־המקדש, יקבל עליו שכאשר יוכל, יעשה אותן. כן יכוון את לבו כראוי בתפילתו, שהתפילה לא תראה כגוף בלא נשמה, ובמיוחד יזהר בחתימת הברכות שיהיו בכוונה, שהרי שם שמים מצוי שם.

אם שיפר האדם את מעשיו, מחשבותיו ודיבורו, הרי הוא צועד "בדרך ה'" המיוסדת על שתי מידות יסוד: יראה ואהבה.

ראוי לציין שספר זה הוא ספר ההנהגות הראשון שידוע מצפת, ורק שנים רבות אחר כך נכתבו ספרי ההנהגות של המקובלים, הרב האר"י והרמ"ק. אולם אגרת דרך ה' נבדלת מספרי הנהגות המקובלים, מאחר שהוא פתוח לכל אדם ואין בו דבר המחברו לעולם הקבלה.

---

102 "אגרת דרך ה'", עמ' יח.

103 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' ל. הדברים נאמרו בקשר לגאולה ולחישוב הקץ, שהרי שנת הרצ"ה (1535) הייתה לשנת גאולה בפי חוזים שונים, ונראה שהמבי"ט חיבר חיבור זה כדי לחזק את הציבור שציפה לגאולה, והתאכזב משלא באה.

(ה) אגרת גאולת עולם

המבי"ט מזכירה בספרו "בית א־להים" בדף קב ע"ב, שם נאמר:

"וכמו שהבאתי באגרת גאולת עולם פ"ג שחברתיה בשנת הרצ"ה [1535]... וכמו שפי' שמה, וכמה דברים אחרים שנתיעדו ונתקיימו, וכן אנו בטוחים שיתקיים ביאת הגואל במהרה בימינו"[104].

(ו) פירוש לספר פליאה

המבי"ט כתב פירוש לספר פליאה והוא ספר העוסק בקבלה ובטעמי המצוות. חובר יחד עם ספר הקנה בידי מחבר אנונימי, המדגיש שאין להבין את התורה על דרך הפשט, אלא רק על דרך הסוד, "מתברר שהיה כוחו גדול בקבלה ככוחו בהלכה"[105].

המבי"ט יצא נחרצות נגד המשתמשים בקבלה מעשית, אולם דבר זה לא מנע ממנו לעסוק בקבלה העיונית[106].

(ז) דרשות

בספרו "בית א־להים" כתב רבי משה מטראני: "כמו שכתבתי בפרקי דרשותי[107], ברם, ספר דרשות זה לא הגיע לידינו. ברשותנו נותרו רק שני קטעים דרשניים:

א. על הפסוק "חדש ושבת קרא מקרא..." (ישעיהו א, יג), קטע המצוי באוסף המשפטים והמאמרים של ר' משה אלמושנינו שבכתב־יד.

ב. פירוש הפסוק "גיל יגיל (קרי) אבי צדיק, ויולד (קרי) חכם ישמח (קרי) בו" (משלי כג, כד), קטע המובא כשמועה מפיו של המבי"ט על־ידי רבי יום טוב צהלון בספרו "לקח טוב"[108].

---

104 "בית אלקים", פרק נא, דף קב ע"ב, על־פי מ' בנידהו (ראה הע' 1), עמ' ל.

105 מ' בנידהו (ראה הע' 1), עמ' לא.

106 אך אין בכך ראיה שאכן היה מקובל, ראה אברהם דוד (ראה הע' 44), עמ' 200.

107 שם, שער היסודות, פרק מו, צא ע"ב. וראה גם מרדכי פכטר (ראה הע' 96), עמ' 124-125. סעיף זה מבוסס על דבריו של פכטר שם.

108 צפת של"ח, כא ע"א. ספר זה הוא פירוש למגילת אסתר.

מקטעים אלה ניתן ללמוד שהמבי״ט נשאר נאמן לדרכו של רבו, רבי יעקב בירב, לא רק בתחום ההלכה אלא גם בתחום הדרוש והפרשנות, דהיינו ביאור פסוקים בדרך הקושיות - פותחים בקושיה על הכתוב ומציעים פתרון שהוא פירוש דרשני לפסוק.

המבי״ט גם קיצר את תשובות התשב״ץ, תשובות הריב״ש, ספר יוחסין, ואת הקיצורים הללו הוא מזכיר בתשובה שלו: ״הרשב״ץ בקיצור תשובותיו אשר קצרתים זה כמה שנים עם קיצור תשובות הריב״ז ז״ל קודם שנדפסו״[109].

109 שו״ת המבי״ט, ח״ב, סי׳ קלח; על-פי מ׳ בנידהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ לא.

נספח

מקורות מספר השו"ת של המבי"ט

(א) שינויים בארץ־ישראל במנהגי אורח חיים

חלק א' (סי' קפ)[1]

עיני בנאמני ארץ יראי ה' חפצים במצוותיו מאוד... וראיתי מהם קמים בהקדמה [=בהשכמה] לבית הכנסת ונקראים אחד אל אחד ומברכין סדרי הברכות מפוקח עוורים עד שלא עשני אשה[2], כל אחד ואחד בפני עצמו ועונין כולם אמן על ברכת אחד ואחד. וזה כמה שנים הייתי מלמדם להועיל, שמצוה מן המובחר הוא לברך אחד וכולם יכוונו לצאת ויענו אמן, כי גדול העונה יותר מן המברך[3], והיו נתלין באילן גדול החכם השלם כמה"ר ישראל [די קוריאל] נר"ו אשר היה נוהג כן הוא ותלמידיו ובני ישיבתו, ועמו נתווכחתי באותם הימים וכתבתי פסק בסימן קי"ז על זה, ומנעתי אז בבית הכנסת שאני מתפלל בו לקצת בני אדם שהיו נמשכים אחר מנהג זה לבל יעשו כן, והייתי מורה לרבים שאחד יברך והשומעים יכוונו ויענו אמן, ואפילו הכי לפעמים הייתי רואה קצת מהנמשכים אחר מנהג החכם הנזכר שהיו נוהגים מנהג זה והייתי מעלים עין מפני השלום, כי כוונתם לשמים, וגם מפני הנערים שיתלמדו לברך כל סדר הברכות.

ועתה באלו הימים הייתי רואה חבורת אנשים נאספים לברך כל אחד כמנהג זה בשעה שהיה מברך ברכות אלו מי שמוציא את הרבים ידי חובתם, כמנהג כל ישראל, שיש מי שקונה מצוה זו בדמים יקרים, לומר הברכות בשחר להוציא את הרבים ולפעמים חולקים כבוד לחכם או לזקן ירא שמים שיברכו בלא כסף ובלא מחיר, ובאלו המברכין היה מתבלבל הענין עניית אמן מפי המוציא את הרבים ידי חובתן, וגערתי בהם וציויתי על כל מי שיבוא לבית הכנסת קודם הברכות שיאמר המוציא את הרבים ידי חובתן,

---

1 ראה התשובה וביאורה בתוך: הרב ישראל שציפנסקי, "ארץ ישראל בספרות התשובות", כרך שני, תקופת חכמי צפת, ירושלים תשכ"ח, עמ' קלו-קלח.

2 שהיה מנהגם להתחיל אותן הברכות בבית־הכנסת בברכת פוקח עוורים ושלוש הברכות "שלא עשני גוי", "שלא עשני עבד", "שלא עשני אשה" היו אומרים בסוף, וברכת "שלא עשני אשה" הייתה אפוא הברכה האחרונה מברכות השחר (אבודרהם, סדר שחרית של חול, ובטור ובשו"ע או"ח סי' מו ונושאי כליהם).

3 ראה ברכות נז ע"ב.

שלא יאמר הברכות אלא שישמעם מפיו ויענה אמן, כי כן הוא מצוה מן המובחר כמו שהוכחתי בפסק שכתבתי אז, משום ברוב עם הדרת מלך, ומי שיבוא אחר כך יברך ויענו אמן השומעים את ברכותיו.

ועל זה שלח לי החכם הנזכר שאראה לו מה שכתבתי זה כמה שנים... ושלחתיו לו. ואחר ימים שלח לי קונדריס [קונטריס] אחד מחזיק במנהג שנהגו הם וכתב, כי פשט המנהג במקומות רבים להתקבץ אנשים וכו׳ ולברך כל אחד הברכות והשומעים עונים אמן. ואני לא שמעתי פישוט מנהג זה בשום מקום. וגם כי לא שמעתי אינו ראיה גם אני הייתי בימי בחרותי שם ונתגדלתי במקום שנתגדל הוא בישיבת מורנו הרב הגדול כמה״ר יוסף פאסי זלה״ה[4], ומעולם לא נהגו כן בכל בתי כנסיות שבאדריאנופולי באותו זמן. אלא שאמרו לי אנשי אמת, כי החכם כמהר״ר ישראל הנ״ל המציא אחר כך מנהג זה בב״ה [=בבית־הכנסת] שהיה הוא מתפלל בו שם וגם היה הולך עם תלמידיו בפתחי שערי בתי כנסיות שבעיר לענות אמן אחר המברכים, ובכל הקהלות שבעיר הנזכרת לא היו נוהגים כן, וכל שכן בשאר עיירות אשר מעולם לא היה מי שהמציא לנהוג כמנהג זה, והוא כתב כי לא היה נכנס בסברא שיהיה חולק שום אדם בזה והנה כל הקהלות וחכמיהם אשר אינם נוהגים זה הם חולקים על סברתו, ואמר כי בקושטנטינה בפני חכמים גדולים דבר על זה בפה [אולי צ״ל: בפ׳ירוש] עם הרב כמה״ר יוסף טאייטאצק זלה״ה והרב כמהר״ר אברהם ירושלמי זלה״ה ושלא מיחו בידו, אדרבה היו אומרים כי כן ראוי לעשות, נראה מדבריו שהם לא היו נוהגים כן. וכן הגיד לי חכם אחד מחשובי תלמידי הרב כמהר״ר יוסף טאיטאצק... שמעולם לא נהגו כן בפני הרב הנזכר בשאלוניקי מקום איתן מושבו...

(ב) שטר הטבה

חלק ב׳ (סי׳ כו)

נהגו בני העיר לכתוב שטר שקורין אותו הטבה למי שמכר ביתו, והקונה עושה לו שטר בדרך חסד והטבה ומחייב עצמו שכל זמן שיחזיר לו מעותיו שימכור לו הבית שקנה ממנו וכתוב בשטר שקנה קנין גמור מעכשיו...[5].

---

4 משמע מכאן שהמבי״ט ורבי ישראל די קוריאל למדו אצל רבי יוסף פאסי באדריאנופול.

5 הבעיה היא, אם יש בכך איסור ריבית, כאמור בקטע הבא.

(ג) עוד שם, על כך

חלק ב' (סי' ריח)

על דבר ההטבות הנהוגות לעשות בעיר הזאת על מכירת הבתים, ראיתי רובן שהיו נעשות באיסור, כי קודם המכירה היו מתנים מהם על ידי הסרסור ואפילו על ידם שאחר המכירה כמה ימים, שיעשו להם הטבה שכל זמן שיחזרו להם המעות, שיחזרו וימכרו הבית, והרי זה תנאי גמור שאם לא היה מרוצה הקונה בתנאי זה, לא היה מוכר לו הבית ויש בזה משום ריבית. ועל זה אני נוהג לסדר ביניהם שלא ימכרו אלא לאיש נאמן לא ישנה את דברו, ואעפ"י שיאמרו לו בשעת המכר, אני סומך על טובתך שכל זמן שאחזיר לך המעות תחזור למכור לי, מותר, כיון שאינו מַתְנֶה במכירה שאינו מוכר אלא על תנאי זה[6].

(ד) יין שנתמרח על־ידי ישראל וגדלו הענבים בקרקע גוי בארץ־ישראל בשנת השמיטה, החייב במעשרות?

חלק א' (סי' כא)

תרתי בלבי בשנת הרצ"ב [1532] שנת השמיטה שעברה... למשוך ידי בקולמוס לדעת ביין שנתמרח על ידי ישראל וגדל את בסרו קרקע הגוי בארץ ישראל, אם יהיה חייב במעשרות כשאר השנים או לא? כי המנהג לא היה פשוט בארץ ישראל, זה אומר בכה וזה אומר בכה, ורובם לא היו מוציאים מעשרות וכמו שבהלכה רופפת נלך אחר המנהג, כן במנהג רופף נלך אחר ההלכה[7]. ובהיותי מחפש על ההלכה מצאתי ראיות מכל אבקת רוכל לפי מיעוט השגתי לפטור ממעשרות כל הגדל בארץ ישראל בקרקע הגויים אפילו נתמרח על ידי ישראל... והעירני לעת כזאת קונטרס אחד שראיתי מיוחס להחכם כ"ר שלמה[8], שכתב שנראה לו היות פירות שביעית הגדלים בקרקע גויים חייבים בביעור, ולהיות הדבר הפשוט בעיני כבודו לא הרחיב להביא ראיות... גם קצת ראיותיו לא נתחוורו אצלי... כתב, דגליל עליון מוכח בספר יוסף בן גוריון דכולו היה

---

6 ראה עוד מה שהביא ר"י שציפנסקי (ראה הע' 1), עמ' קסב, הערה 5.

7 ראה ר"י שציפנסקי (ראה הע' 1), עמ' קעג, המציין שמקצת תשובה זו מובא בשו"ת "אבקת רוכל" למרן רבי יוסף קארו, סי' כג.

8 רבי שלמה סירליו, מחבר פירוש לירושלמי.

כבוש לעולי בבל, ולא היה צריך להביא ראיה מספרים חיצונים, דמשנה שלימה היא פרק ט׳ דשביעית שלוש ארצות לביעור, יהודה ועבר הירדן והגליל... ופשיטא דארצות שכבשום עולי בבל הוא דמני תנא, דאי כבשום עולי מצרים ולא עולי בבל, הא תנן לעיל פרק ו׳ דנאכל לאחר הביעור... וא״כ לא היה צריך להביא ראיה... על צפת עצמה שכבשו עולי בבל כיון שהיא בגליל עצמו.

וראוי לברר אופן הנהגתינו בשנה שביעית גם כי לא נתפשט בארץ ישראל איסור פירות שביעית בקרקע של גויים, גם שאינו מן התימה מה שלא נתפשט איסור, כי בעוונות בדורות שעברו נדלדלו ישראל שבארץ הקדושה מהגזירות ומסים וארנוניות עד שכמעט חס ושלום נשתכחה תורת ארץ ישראל מפיהם, שכן מעידים ראשי תושבי הארץ, שאפילו מעשרות מהלקוח מן הגוי ונתמרח על ידי ישראל לא היו מפרישים עד שעמדו ראשיהם ודייניהם זה מ׳ או נ׳ שנה, והורו להם שיפרישו תרומות ומעשרות, ואחר מעט שנים נולד בין החכמים מחלוקת על שנת השמיטה איזו היא, ואפשר כי על זה רפו ידיהם מלנהוג איסור בפירות שביעית של גוי, דשביעית בזמן הזה מדרבנן והוי ספיקא דרבנן איזו שנה היא ולקולא, אבל כיון דלדעת הרמב״ם ז״ל אנו סומכים על שנה זו שהיא שנת שמיטה לשמיטת כספים ולסדר המעשרות בששת השנים, לקדושת הארץ נמי סמכינן עליה והויא שנת שמיטה לשבות מעבודת הארץ ולאכול פירותיה בקדושת שביעית... ולענין הנזהרים ואוכלים פירות שביעית בקדושתן כפי מה שכתבתי, אם יוכלו לקנות או למכור פירות שביעית לאותם שאינם אוכלים אותם בקדושת שביעית, היה נראה בתחילת המחשבה שהיה אסור... אבל בדקדוק יפה נראה שמותר לקנות ולמכור להם ולא יחושו לומר שהם מוסרים להם דמי שביעית ולא יאכלום בקדושה. אעפ״י שהם מצווים לדעתינו... דהא דאסור למכור לחשוד או לע״ה [=לעם הארץ] פירות שביעית[9] ... אלא שצריך להתיישב... באיזה אופן יוכלו לנהוג במדינה אחת אלו איסור ואלו היתר בדבר אחד, ולא יהיו עוברים משום לא תתגודדו, לא תעשו אגודות אגודות. דמסקינן פרק קמא דיבמות (דף יד ע״א), דהיינו בבית דין אחד בעיר אחת, פלג מורין כבית שמאי ופלג כבית הלל, דנראה דכל חכמי העיר הזאת הוו כבי״ד אחד, כי היכי דליהוו בית דין חשוב, ואם כן אם כל חכמי העיר הם חלוקים בענין זה, חלקם מורים שאנו חייבים לנהוג קדושה בפירות שביעית הניקחין מהגויים בשביעית, וחלקם מורים להיתר, הוו להם כבי״ד אחד בעיר אחת פלג כבית שמאי ופלג כבית הלל דאסור.

---

9 שביעית פ״ה משנה ט.

(ה) מנהגים בשמיטה

חלק ב' (סי' קצו)[10]

נאספו לי חסידים כורתי ברית ומקיימים לשמור משפטי צדקות ה' ועושים משמרה למשמרתה של תורה והם יראי חטא ומתרחקים אפילו מספק ספיקא לחומרא וכוונתם לשם שמים, אך לא כיוונו במה שהחמירו להפריש תרומות ומעשרות ממה שמרח הגוי בארץ ישראל כפי מה שמצאו בקצת פוסקים אשר לא נתפשט מנהג זה בארץ ישראל בשום מקום ובשום זמן, בפרט לדעת הרמב"ם ז"ל וסייעתו בסברא זו, כי הוא מאריה דארעא דארץ ישראל וסביבותיה ממצרים ועד סוף סוריה ויותר... דסובר דדגן תירוש ויצהר בזמן הזה דרבנן[11], אטו כיבוש ראשון, אם כן ירק בקרקע ישראל הוי גזירה לגזירה ומירוח דישראל בקרקע של גוי בירק הויא גזירה שלישית ופטור... ולפי זה בענבים שאנו לוקחים מן הגוי ומתמרחים בתירוש על ידינו לא היינו חייבים להוציא מן היין תרומה ומעשר, והמנהג פשוט בכל ארץ ישראל להוציא, ואיני רואה שום דרך לחייב לדעת הרמב"ם ז"ל אלא אם נאמר דכולה חדא גזירה היא, חיוב בשדה שלו ובמירוח בשל גוי כדקאי מעיקרא. וגם שמא חששו בדורות הקודמים לנו לסברת האומר דדגן תירוש ויצהר הוי דאורייתא בזמן הזה בקרקע ישראל, ובקרקע גוי במירוח ישראל יהיה מדרבנן ומשום ספיקא דגברי רברבי דפליגו בהא מילתא לא מברכינן על הפרשתם, וכן הוא המנהג. אלא שיש חשש מן הסכמת החכם שהסכמנו באלו הימים בסיבת המחמירים הנזכרים שלא יוציאו תרומות ומעשרות כי אם לדעת הרב ז"ל מאריה דאתרא מפני השלום, ושהיה נמשך דבר מחלוקת בין אדם לחברו כשהיו מזדמנים בסעודת מצוה ובין איש לאשתו בהיותם זהירים וזריזים ובלתי בקיאים בהוצאת המעשרות מכל מיני ירק שבעולם, אלא שכוונת החכם היה שלא לחדש שום דבר לחומרא כסברת החולקים על הרב ז"ל, ואם כן עתה אינם יכולים להוציא מעשר ותרומה מן הירק של גויים אפילו יתמרח על ידם, דאיכא כמה גזירות אם לא שיקנו מהם קודם שיגיע לעונת המעשרות ואפילו בדגן, לדעת הרמב"ם ז"ל שבזמן הזה הוא מדרבנן אפילו בקרקע ישראל... ואין להם רשות להחמיר מטעם החכם וגם כן ניצולו מן החטא בתקנה זו שהיו משליכים לאיבוד שם תרומה ותרומת מעשר, והיה בזה משום ביזוי אוכלים ומשום בל תשחית לדעת הרמב"ם ז"ל..., ואיני רואה סמך למה שנהגו להפריש תרומה ומעשר, אלא

---

10 תשובה זו הובאה בשינויים קלים בשו"ת "אבקת רוכל", סי' ז.

11 רמב"ם הל' תרומות פ"א הל' כו.

שבשנים קדמוניות היו הכרמים להרבה יהודים בתוגרמה, וגם היו קונים יין תירוש הרבה בכרמים, שהיו היהודים דורכים שם ענבים של גויים וקונים התירוש, ולא היו יכולים להבדיל בחביות היין של כרמיהם מן היין שהיו קונים, והיו מפרישים מן הכל בחשבם כי התירוש של גויים שנטהר על ידי ישראל שהיה חייב. ואפילו הכי איני רשאי לבטל המנהג של הראשונים להתיר, וגם מפרישי תרומה ומעשר מן היין שעושים מן היין העשוי מענבים של הגויים. אבל לענין ברכה, אני חושש להם למברכים מחטא ברכה לבטלה, ואני מחפש על מעט יין של כרם ישראל לברך עליו על הפרשת תרומה ומעשר, ולהפריש עמו תרומה ומעשר מן היין העשוי מענבים שנלקחו מן הגויים אחר מירוח הענבים.

(ו) שנת שמיטה

חלק ג׳ (סי׳ מו)

נשאלתי על היהודים בני הכפרים בארץ ישראל שזורעים בכל שנה חטים ושעורים וזרעונים וצמר גפן ושאר דברים, האיך יתנהגו בעניין התרומות והמעשרות ושביעית שהיא שנתינו, נשיב בה בענין ואחר כך בתרומות ומעשרות.

יש פוסקים הרבה שפוסקים דשביעית בזמן הזה דרבנן, ועל זה אכריז ר׳ ינאי (סנהדרין כו ע״א) פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא, פירש״י ז״ל: שגובה המלך מן התבואה... ומהאי טעמא נראה... כי ישראל שיש לו שדה שחכר מן הגוי, או אפילו שהיה שלו ממש ויש למלך או לעבדיו חלק מכל מה שיצא מן הזריעה, ואפילו לא יזרע אותו יכריחנו לתת לו החלק הנהוג אם היה זורע אותו, שהוא מותר לחרוש ולזרוע בו דהוי כמו ארנונא... ואם כן אם יש מי שזרע בזאת השנה של שמיטה בשביל הארנונא, שהוא חלק הנוגע למלך יר״ה או לעבדיו, שהיה ברור וידוע לכל שיקחו ממנו שיווי החלק שהיה נוגע להם אם היו זורעים, ומפני זה זרעו, אין עליהם אונס או קנס... ואם נאמר שבשביל הארנונא יוכל לזרוע כל השדה כי אי אפשר לצמצם חלק הארנונא, וכיון שצריך לזרוע יותר לחלק הארנונא יזרע כל השדה, אפילו הכי מה שישאר אחר שיתן חלק המלך יצטרך לנהוג בו מנהג פירות שביעית, שלא יחזיק בו הוא אלא שיהיה הפקר, והוא יזכה ממנו כמו האחרים שזוכים מן ההפקר, וכולם יהיו חייבים להפקיר מה שנשאר בזמן הביעור...

(ז) מנהג בגיטין

חלק ב' (סי' קלח בסופו)

... והרי אני קרוב לבן שבעים שנה[12] וניתנו על ידי גיטין הרבה יותר ממה שניתנו על יד שום חכם מחברי בן גילי, ולא זכיתי לתת לב לכך לתקן עניין לביטול הגט עצמו, שאין לו תקנה אפילו בביטול מודעות בשעת נתינה... אלא שאנחנו נוהגים שלא יפרד המגרש מעם הסופר והעדים מתחילת כתיבת הגט עד נתינתו... ועוד אני חושב שיהיה תיקון בזה, שלא ימצאו בזמן כתיבת הגט עד נתינתו כי אם המגרש והסופר והעדים ומסדר הגט, כדי שלא יוכל המגרש לבטל הגט בלי ידיעת מסדרי הגט...

(ח) מינוי דיינים[13]

חלק א' (סי' קנז)

שנת יש"ב [1552] שחה לעפר נפשנו כי הגיעו שנים אשר נאמר אין לנו בהם חפץ (קהלת יב, א), ספו תמו מן בלהותינו רוב השרידים אשר ה' קורא חכמי דייני ארץ ישראל, ונותרנו מעט מהרבה, ב' ג' גרגירים בראש, וגדיים שהונחו בישיבות בימים שעברו נעשו תיישים תה"ל [=תהלה לא־ל], ומהם יש מוכנים קרובים להגיע להוראה בחכמה ושנים ומורים ודנים בין אדם לחברו ובין איש לאשתו בקהילות מיוחדות, ולפעמים צועקים בני אדם ואומרים נלך אחר בית דין יפה מהם ואינם נענים, ולכן אני מזכיר לראשי קהילותינו יצ"ו... ליישר הדורים ולגדור פרצות בני ישראל שישימו על לבם להעמיד דייני התורה על תלם, שלא ידונו החכמים שלא הגיעו לשני הוראה כי אם אחד בצירוף שני חכמים שהגיעו לכלל שני הוראה, וגם שיוכל תובע או נתבע לכוף את חברו ללכת אחר בית דין יפה מהם כפי מה שהוא הדין הברור בגמרא ובספרי הפוסקים ועליהם לקיים מצוות מינוי שופטים בארץ ישראל..., והדבר אשר יקשה מהם יקריבון אל החכמים הנמנים לכל דבר שבקדושה...[14].

---

12 המעשה אירע בשנת השכ"ו (1566), כמפורש בתחילת סי' קלט שלאחריו, והרב נולד בשנת הר"ס. מזה עולה כי התשובה נכתבה שנה או שנתיים אחרי המאורע.

13 המחלוקת הידועה באותם הימים, האם ת"ח [=תלמיד חכם] שלא הגיע לשנתו הארבעים יכול לדון ולהורות. דעת המבי"ט כפי שמובאת כאן, היא שיכול להורות בצירוף שניים שהם מעל 40. מרן חלק על פסק זה ופסק, כי יכול בן פחות מ-40 לדון אף כדן יחידי אפילו לכתחילה. ולדעת מרן הסכים גם רדב"ז וגם מהר"ם גלאנטי. וראה על ויכוח זה לעיל.

14 דהיינו חכמים הנמנים על בית־הוועד בצפת.

(ט) תקנה בעניין ארוס וארוסתו

חלק ג׳ (סי׳ עז)

תקנה זו היא תקנה ותיקון. וכן תיקננו גם כן פה זה כמה שנים ועמדה התקנה כל זמן שענשנו לעוברים עליה. ובהיות יושבי העיר רובם שנאספו איש ואיש מעיר אחד ושניים ממשפחה מחוץ לארץ ובאים ארוסים וארוסות מחוץ, ומתחדשת להם תקנה זו ואנחנו מעלימים עין ממנה. אבל במקומות אחרים שנותנים אל לבם להתחזק בקיום תקנה זו ברוכים יהיו כולם... אך ראיתי שכתוב שהסכימו בהסכמה זו בסייגים וחומרות וכו׳, ואין ראוי להחמיר בה כל כך אלא לאפרושי מאיסורא, כמו שהיינו נוהגים בה אנחנו, שלא יכנס הארוס לבית הארוסה אלא משבת לשבת עם אביו או אחיו הגדול דרך הקבלת פנים בעלמא, ולא יאכל שם כי אם כשיש לחמיו איזה שמחה בחברת אחרים, יכנס וכשיצטרכו שם דבר בימות החול, מן הפתח ידבר וישיבו לו, וקרוב לנישואין יוכל להכנס בכל יום לצורך החופה.

(י) מסים בארץ־ישראל

חלק א׳ (סי׳ עז)

... המנהג ידוע ופשוט במקום זה בצפת תוב״ב, שכל מי שאינו דר במדינה עם בני ביתו אינו מעלה מס עם בני העיר כלל וכלל...

(יא) מסים מתלמידי־חכמים

חלק ב׳ (סי׳ כה)

כמה שנים אשר היו קצת אנשים מתלחשים ומהרהרים על תלמידי חכמים שבעיר ליקח מהם מס, על שהיו רואים מקצתם נושאים ונותנים או עסוקים במלאכת הבגדים להרויח פרנסתם שלא יצטרכו לקבל הספקה [=תמיכה] מן הקהילות. ובאותם הימים הודיעו להם מורי הוראה שלא היה בדין שיפרעו בשום דבר של מס אפילו הכתוב על כל איש כמו הכראג׳ וכמו שכתב הרמב״ם ז״ל פרק ו׳ מהלכות תלמוד תורה [הלכה י] ורוב הפוסקים כתבו כן... אלא שבשנים שעברו, החכמים שהיה להם ממון ולא היו מסתפקים מאחרים ראו דוחק העניים שהיו דוחקים אותם על הכראג׳ ורצו לחמול

עלידם ולהחמיר על עצמם ולסלק מעלידם דברת בני אדם המעלים בלשונם גנאי על תלמידי חכמים, ופרעו אותם שהיה יכולת בידם, ומשם נתפשט גם כן ליקח מאחרים שאין סיפק בידם לפרוע. אבל בעניין מסים מעולם לא עלה על שפת שום איש כשר שיפרעו.

... ולכן ראוי למנהיגי העיר יצ"ו אשר עיני כל ישראל שבעיר עלידם שלא להשיג גבול אשר גבלו ראשונים חכמינו ז"ל... אשר דרשו הכתובים אשר מהם פטורים תלמידי חכמים מכל מיני מסים ויחלו מעט ממשא מלך ושרים. וגם לא תתחדש בימיהם חס ושלום מה שלא נעשה מזה ארבעים שנה ויותר אשר הרבו בני הגולה לעלות לארץ ישראל וצדקה תחשב להם...

(יב) השר דון יוסף נשיא וחותנתו דונה גרסיה

חלק א' (סי' רלז)[15]

דאגה בלב איש ישיחנה (משלי יב, כה) לאחרים להגדיל הבכי והצער על מעשה שהיה באנקונה כנודע, ומשם יצאו לארץ פיזארו וקיבלום הדוכס אדני הארץ בסבר פנים יפות כי ראה גם תועלתו קרובה שיסתחרו שמה כל הסוחרים אשר היו מסתחרים באנקונה, וגם הם לעשות טובת הארץ לאדון הארץ אשר הקדים להם טובה ראו לעשות הסכמה על כך, ושלחו שלוחים לתורגמה לקהילות הגדולות אשר בעיירות הגדולות לישראל... לבל ילך שום סוחר לאנקונה אלא לפיזארו, והראשונים לכל דבר שבקדושה היו קהלות הקדושות אשר בשאלוניקי וחכמידם יצ"ו אשר הסכימו על כל סוחר שהיה רגיל ללכת לאנקונה שילך מכאן והלאה לפיזארו והטילו תנאי בהסכמה כפי מה שנכתב אלי, אם

15 ראה על כך ותשובות נוספות משל חכמים אחרים, אצל ר"י שציפנסקי (ראה הע' 1), עמ' שנו-שמח. והרי תמצית הסיפור: בשנת השט"ז (1556) שרף האפיפיור פאול הרביעי באנקונה כמה אנוסים ששבו ליהדות, ורבים מיהודי אנקונה ברחו והתיישבו בפיזארו. תושבי פיזארו, ביוזמת דונה גרסיה וחתנה דון יוסף, ניסו לגרום שיהודי תורכיה ורבניהם יכריזו חרם על נמל אנקונה. רבי יהושע שונצינו (נפטר בקושטא השכ"ט/1569) היה החכם היחיד שהתנגד לפעולה זו, אחר שנודע לו, כי שלוחי פיזארו לא סיפרו את האמת על אודות המצב בעירם ובאנקונה עתה. גם חשש לפעולות-נקם מצד האפיפיור נגד יהודי מדינתו. תקיפותו של רבי יהושע ועמידתו על דעתו הביאו לכך שהחרם לא התקיים. וראה על פרשה זו גם ר' למדן, "פרשת חרם אנקונה", בתוך: צבי אנקורי (עורך), "מליסבון לשלוניקי וקושטא", תל-אביב תשמ"ח.

יסכימו עמהם קהילות קושטנטינא ואנדרנופולי וברוסא, ובשני מקומות אלו נעשה ההסכמה, גם כי קצת האחרים אומרים שהיה הדבר שלא מרצונם וקהילות ברוסה לא נתרצה כלל ונתנו סיבות מספיקות לפי דעתם שהיה מגיע הפסד גדול לסוחרים ללכת לפיזארו, להעדר מקום מושב הספינה בנמל אשר מזה יקרו מקרים רעים ונאמנים ובזה רפו ידי הסוחרים אשר בשאר העיירות מלקיים ההסכמה וקצתם הלכו לאנקונה וקצתם אשר הלכו כבר לפיזארו עמדו שם זמן מה שלא הצליחו בסחורותיהם וחזרו משם לאנקונה ונשארה ההסכמה בטלה מעצמה.

וכראות הגברת המפורסמת בכל המלכויות [=דונה גרסיה] כי לא נתקיימה ההסכמה, חזרה להוסיף ידה שנית לכתוב לחכמי העיירות הגדולות שיחזרו ויחמלו על העניים האומללים אשר נשארו בפיזארו ולא קיימו את נדרם אשר נדרו לדוכוס אדני הארץ, והיו עמו בבושת פנים ובחרפה וגם יראים לנפשותם שמא ירע להם תחת אשר ריחם עליהם... והחכמים יצ״ו לבם להיטיב ולהעתיר ולהפציר דברי תחנונים ופיוס לשרידים אשר ה׳ קורא, הרגילים ללכת לאנקונה שילכו לפיזארו כי הדוכוס יתקן מקום הנמל לבלתי יארע בו תקלה, ויש מהם שומעים ומהם אשר לא ישמעו לקול מלחשים אשר הם חסים על ממונם יותר מעל גופי העומדים וגם נותנים טעם וסברא שלא יהיה שם סכנה בע״ה... ראוי והגון לסוחרים הרגילים ללכת לאנקונא ולהעלות על לבם גודל מצות הצלת נפשות וגודל עונש העומד על דמם ולחשוב מחשבות... פן יענשו עם יש בידם להושיע נפשות אביונים נקיים אם הם בסכנה באופן שלא יגיע להם גם כן שום סכנה... ואם יהיה הפסד חס ושלום, יגבו אח״כ מיושבי פיזארו...

*

שבח ארץ־ישראל ומעלתה[16]

מעלת ארץ־ישראל וירושלם גדולה מאוד, והיא מושפעת מאת ה׳ יתברך. בגלל חשיבותה של ארץ־ישראל הרי כל מקום הקרוב אליה חשוב יותר מן המקום המרוחק ממנה. דוגמה לכך היא מצרים, שהרי אין לך מעולה בכל הארצות יותר ממצרים, כמו שנאמר (בראשית יג, י), ״כגן ה׳ כארץ מצרים״ מאחר שהיא קרובה לארץ־ישראל.

תמיד עיני ה׳ בארץ־ישראל, ובשבחיה ישנם שני דברים, והם עניינים שכליים, מופשטים מזה, ועניינים גשמיים מזה.

---

16 ״בית א־להים״, שער התפילה, פרק חמישי.

ראשית אווירה של ארץ־ישראל מחכים. שאחר והקב"ה משפיע שפע בא"י, בעצמו, ללא כל אמצעי, הרי השפעתו רבה על האדם בה. ולכן אין כל מחיצה בין האדם המושפע בה לבין הקב"ה המשפיע. מה שאין כן בשאר הארצות המושפעות על־ידי הקב"ה באמצעות שרים ומזלות, המהווים חוצץ בין הקב"ה לבין אותה הארץ.

בגלל השפע הא־לוהי, הרוחני, מתברכים הדברים הגדלים בה, כי בא"י שאין שר ומזל מושל בה כ"א הא־ל יתברך, היא מושפעת מאתו יתברך מדי יום ביום ומדי שנה בשנה בכל הדברים הנצרכים למזונות האדם וחייו. אבל שאר הארצות הם מושפעים על ידי השר והמזל השולט עליהם לזמן קצוב כפי מה שחלקו לו למעלה.

ולכן על האדם בארץ ישראל לתלות עיניו בשמים ולהכיר בכך כי אין אדם שיכול להשפיע לו בארץ הזו שפע ברכה מים ומזון אלא הקב"ה. שהרי במצרים האדם משקה את הארץ "כגן הירק" והוא בטוח במים המצויים לו בצדו. ואִלו בא"י אין הדבר כן. מאחר שהאדם תולה את בטחונו בה', הרי ה' משפיע לו שפע ברכה, מים להשקות את זרעיו, מאחר שאין לו היכולת להשקות את הארץ כ"גן הירק" מאחר שזו "ארץ הרים ובקעות" אשר "למטר השמים תשתה מים", ולכן עיני האדם בא"י תלויות לה' שממנו יקבל מימיו, ישועתו ומזונו. ותמיד הקב"ה דורש את הארץ בעין יפה, כמו שנאמר "מראשית השנה ועד אחרית שנה", ובאחרית שנה משלים חסרונה כפי הראוי לה בשפע גדול.

ולכן, מאחר שיש כאן שפע א־לוהי גדול, תפילת ישראל נשמעת במקום זה, "ולכן המתפלל בו אפילו יחיד ואפילו בלא כוונה שלמה הוא קרוב להיות תפילתו נשמעת, וכמו שמצינו בכלב שהלך להשתטח על קברי אבות כדי שיצילהו השם מעצת המרגלים, שהיה בטוח שישמע השם תפילתו באותו מקום המקודש"[18].

---

18 שם, שם.

רבי אליהו די וידאש

מוצא המשפחה ותולדותיה

משם משפחתו של רבי אליהו נראה שמוצאה מספרד. מבני משפחה זו מוזכר רבי שמואל די וידאש אשר חיבר פירוש על מגילת איכה, שנדפס בשאלוניקי בשנת השנ"ו (1596). את הספר מצא רבי אברהם עקרא בעיר פאס שבמרוקו, עובדה המחזקת את ההשערה שמוצא המשפחה מספרד, שהרי רבים מגולי ספרד הגיעו לצפון־אפריקה והתיישבו שם.

הרב חיד"א מציין ב"שם הגדולים", ערך רבי שמואל די וידאש, שרבנו בצלאל אשכנזי, בעל "שיטה מקובצת" על התלמוד, מציין חידושים ממנו. חיבור נוסף של רבי שמואל בן חביב וידאש הוא פירוש על התורה בשם "מבקש ה'", והוא עדיין בכתב־יד[1].

ילדותו

רבי אליהו[2] די וידאש נולד בצפת בשנת הש"י (1550) לאביו רבי משה, שעלה והתיישב בצפת לפני שנת ה"ש (1540). רבי משה כבר נפטר בהיות רבי אליהו ילד, והיתום נשאר גלמוד וחסר כול. כל ימי עלומיו עברו עליו בעינויים ובסיגופים מחמת עוניו ודלותו. לאחר מכן קיבל על עצמו סיגופים מרצון.

---

1 ראה רבי חיים יוסף דוד אזולאי (הרב חיד"א), ספר "שם הגדולים", ירושלים תשל"ט, מערכת גדולים, עמ' 188, סעיף צח, ערך ר' שמואל די וידאש; מ"ד גאון, "יהודי המזרח בארץ ישראל", כרך ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 223; יצחק שלמה יודלוב, "לתולדות רבי אליהו די וידאש וספרו ראשית חכמה", בתוך: "ראשית חכמה השלם", ירושלים תשד"ם, עמ' 60. מספרו של כתב־היד "מבקש ה'" במכון לתצלומי כתבי־יד של בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בגבעת רם, ירושלים: F4852.

2 שלמה א' רוזאניס, "קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם", חלק שלישי, סופיא תרח"ץ, עמ' 290, ובעקבותיו מ"ד גאון. בספרו מזכיר רבי אליהו את עובדת היותו בצפת (אם כי אין להסיק ממקור זה שנולד בה): "עוד מהדברים שצריך האדם לבחון בשכלו השגחת הקב"ה על ישראל, והוא שיבחין עניין החכמה הנתונה ממנו יתברך לראויים לה. כמ"ש רז"ל, הרואה חכמי ישראל מברך ברוך שחלק מחכמתו ליראיו. וכבר ראינו פה צפת שבגליל העליון חכמים שהיה ראוי לברך עליהם ברכה זו" (שער האהבה, פרק ו).

נראה שלמד בישיבותיה של צפת, ובחכמת הנסתר למד אצל מורו המובהק רבי משה בן יעקב קורדובירו (רמ"ק)[3].

רבי אליהו מביא בספרו "ראשית חכמה" דברי תורה שלמד מרבו, רמ"ק, דברים ששמע ממנו ודברים שהעתיק מחיבוריו. אין הוא קורא לרבו בשמו, אבל הוא קורא לו "מורי", ואת ספריו מזכיר: "מורי ע"ה בספר הפרדס" או בספר "תפלה למשה" וכו'[4].

לאחר פטירת רמ"ק (הש"ל/1570) למד רבי אליהו חכמת הנסתר מפי האר"י הקדוש, שהתיישב בצפת באותה השנה. בספרו "ראשית חכמה" מזכיר רבי אליהו את האר"י בשמו המלא: "ושמעתי מפי מורי הה"ר יצחק די לורי"א אשכנזי"[5].

רבי חיים ויטאל, תלמידו המובהק של הרב האר"י, מציין דברים שרבי אליהו מסר לו כדברים שקיבל מרבו האר"י. במקום אחד אומר רבי חיים ויטאל[6]:

"אני הכותב חיים שאלתי למורי ז"ל [האר"י] על ענין השמוש בקבלה מעשית הנאסרת בכל ספרי המקובלים האחרונים. ואיך ר' ישמעאל ור' עקיבא ע"ה בפרקי היכלות היו משתמשים בשמות נוראים לענין זכירה ופתיחת הלב". והשיב לי כי בזמנם היה אפר פרה מצוי והיו נטהרים מכל הטומאות לגמרי... והר' אלי די וידאש הגיד לי כי גם הוא שאל למורי ז"ל שאלה הנז'... והשיב לו כי כל אדם שיוכל לקיים בעצמו מה שאמר הכתוב על כן "עלמות אהבוך", נתן לו רשות להשתמש בהם... גם פעם אחרת השיב מורי ז"ל [האר"י] לאיש הנזכר [רבי אליהו] באופן אחרת...".

חכם אחר שרבי אליהו היה תלמידו הוא רבי אברהם הלוי ברוכים, המכונה גם רבי

---

3 ראה עליו: אברהם דוד, "עלייה והתיישבות בארץ ישראל במאה הט"ז", ירושלם תשנ"ג, עמ' 202-203. רמ"ק היה חכם ומקובל מחכמי צפת, הבולט שבין חכמי הקבלה בדור אשר קדם לאר"י בצפת. מוצא משפחתו מפורטוגל. רמ"ק נולד בסביבת שנת הרפ"ב (1522). מורו בקבלה הוא רבי שלמה אלקבץ, ותורת הנגלה למד אצל מרן, רבי יוסף קארו. החל בראשית שנות השישים של המאה ה-טז שימש בצפת כדיין ואב"ד ועמד שם בראש ישיבה הקשורה לקהל הפורטוגלי. רמ"ק העמיד שיטה קבלית שיסודותיה במסורת הקבלית הספרדית. בחיבורו "תומר דבורה" הניח את היסודות ליצירתה של ספרות המוסר בצפת.

4 ראה י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 61.

5 "ראשית חכמה", שער האהבה, פרק ז אות לד; י"ש יודלוב (ראה הע' 1), שם; ש"א רוזאניס (ראה הע' 2), עמ' 290.

6 "שער רוח הקודש", תל-אביב תשכ"ג, תיקון ג, עמ' מא; י"ש יודלוב (ראה הע' 1), שם.

אברהם הלוי מוגרבי. הוא היה מתלמידיהם של הרמ״ק ושל האר״י הקדוש[7].

אף שהיו לו לרבי אליהו כמה מורים, הקשר העמוק ביותר היה לו עם מורו ורבו, רמ״ק. האר״י הקדוש הסביר את הקשר הנפשי העמוק ביניהם בדברים אותם כתב רבי חיים ויטאל: ״שהיה הרב הנזכר [רבי אליהו] ומהר״ם קורדובירו זצ״ל נפש ורוח זכריהו בן יהוידע [בניהו בן יהוידע שנתגלגל בזכריה הנביא] לכן היו אוהבים זה לזה. ובס״א [=ובספר אחד] מצאתי כתוב שהרב אליהו הנז׳ בחינת נפש מאבטליון״[8].

ועוד נאמר שם: ״שהיו שניהם גלגול בניהו בן יהוידע שנתגלגל בזכריה הנביא ואחר כך נתגלגל רוחו ונפשו ונחלקו בשני גירי הצדק שמעיה ואבטליון... אח״כ רוחו נגלגל בר׳ משה קורדווירא ונפשו בר׳ אליהו די וידאש שחיבר ראשית חכמה לכן אהבו זה את זה״.

ספריו

(א) ספר **ראשית חכמה** אשר חבר... הר״ר אליהו בן הר״ר משה די וידאש, מתלמידי... המקובל כה״ר משה קורדו״אירי... וחופת אליהו... ויניציאה של״ט (1579)[9].

כתב־היד של הספר הובא מארץ־ישראל על־ידי משה בן גבאי, שביקש להדפיס יחד עמו את ״ספר הפרדס״, שאותו חיבר רבי משה קורדובירו, ואולם בסופו של דבר הדפיס רק את ״ראשית חכמה״. גם הדפסת ספר זה לוותה בקשיים, שהרי בשנת השל״ה (1575) סיים רבי אליהו את כתיבת הספר, כדבריו בסיום ההקדמה: ״והיתה השלמת הספר פה צפת תוב״ב שנת השל״ה י״ח יום לחודש אדר״[10]. רבי אליהו שלח מיד את הספר

---

7 י״ש יודלוב (ראה הע׳ 1), עמ׳ 62; וראה עליו: א׳ דוד (ראה הע׳ 3), עמ׳ 152.

8 ״ליקוטי תורה״, ת״א תשכ״ג, פרשת חיי שרה, ע׳ עט-פ, על־פי י״ש יודלוב (ראה הע׳ 1), עמ׳ 63.

9 הספר זכה למהדורות רבות, בהן: ויניציאה שנ״ג; קרקא ש״ר; קושטא ת״ר; ברלין תס״ג; אמשטרדם תס״ח, תע״ז; קושטאנדינא תצ״ו; אמשטרדם תצ״ז; זלקווא ת״ר, תקט״ו; פיורדא תקכ״ג; אמשטרדם תקל״ו, תקנ״ז; למברג תק״ס; זיטאמיר תקמ״ד; למברג תקע״א; שקלאו תקע״ו; סדלקוב תקפ״ה; למברג תרכ״ה; קארץ תקמ״א; דינפורט תקמ״ו, ועוד. עד עתה למעלה מחמישים הדפסות שונות. וראה י״ש יודלוב (ראה הע׳ 1), עמ׳ 79.

10 כנראה החל רבי אליהו לחבר את ספרו לאחר פטירתו של רבו, רבי משה קורדובירו, שנפטר בכ״ג בתמוז השל״ל (1570). בשער היראה, פרק יב (אות מט) מציין הרב את הדברים שנגלו לו בחלום בחודש

לוויניציאה כדי שיודפס שם, כדבריו בסיום הקדמתו לספר:

"ואחלה פני המעיין שאם ימצא איזו טעות, יגיה כפי שכלו הטוב מבחוץ, כי היה דבר נחוץ ולא היה לי זמן להגיה את ההעתק. וברוב מאמרי הזוהר לא יגיהם, אם ימצא חלוף הרבה בין גרסת הדפוס לגרסה שלנו. והגרסה שלנו הוגהה מתוך ספרי כתיבת יד הנמצאים פה צפת". דברי התנצלותו של המגיה בסוף הספר משלימה את עדותו של המחבר: "... כי ההעתק היה מוטעה ומשובש ואין זולתו, והודאת בעל דין כי החכם המחבר בהקדמתו הודה ולא בוש כי לא היה לו פנאי לעבור עליו ולהגיהו למען יעבור הספר ארחות ימים עם השירא ההולכת ולא יאחר לשלחו", דהיינו המחבר הזדרז לשלוח את הספר עם שיירה שיצאה לדרך, ולכן נמנע מלהגיהו.

מכל מקום, הספר יצא לאור רק בשנת השל"ט (1579), ארבע שנים לאחר שנשלח מצפת.

בהקדמתו מסביר רבי אליהו את משמע שם הספר, קהל היעד שלו, מגמתו ודרך כתיבתו:

"וכאשר עלתה בהסכמתי לחבר הספר הזה ראיתי לקרות שמו ספר ראשית חכמה וזה מכמה סיבות. האחד - להורות כי קודם לכניסת שום חכמה בין חכמת הגמרא בין הקבלה לכל שתקדים היראה, וכמו שאמרו (תהלים קיא) 'ראשית חכמה יראת ה'' כדפי' לעיל, והיינו מתניתין כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו, חכמתו מתקיימת וכו'... ומפני סיבה זו יצדק שם ספרי **ראשית חכמה**, כי מאחר שהיראה והמעשה היא עיקר החכמה, כמו שנאמר אין העיקר על למוד החכמה אלא על ההקדמה שלה שהיא היראה, והמעשה הוא הנקרא החכמה באמיתות... ומי שאין בו יראה, אין לו חכמה... נמצא לפי זה מלת ראשית חכמה ר"ל הקדמות המעשה הצריכות לחכמה, כי אין חכמה בלי יראה מוקדמת.

עוד כוונתי לקרות שם הספר ראשית חכמה להורות כי אין התועלת בו לא לבורים ולא למי שלא הריח בריח החכמה... אך מי שיש בו ראשית חכמה, ימצא בו תוכחת לנפשו ויתקיים בו (משלי ט) 'הוכח לחכם ויאהבך'. ועם היות שאין כוונתי בספר הזה אלא להוכיח א"ע [=את עצמי] ולמצוא דברי רז"ל המכניעים את הלב, מסודרים לפני, עכ"פ

אלול השל"ל (1570), וכמו כן הוא מזכיר את רבו רמ"ק, תמיד בברכת המתים. ואולם יתכן שהדברים שונו לאחר פטירתו של רבו, לפני העריכה האחרונה של הספר.

[=על כל פנים] ימשך תוכחה למי שיוצא בי, ואם לא יהיה בספר הזה תועלת לחכמים הגדולים אשר כל הכתוב כאן נודע להם, יהיה איזה חידוש לאותם המתחילים כמותי, אשר להם ראשית חכמה ולא חכמה. כי אני לא ידעתי חכמה ודעת קדושים בינה, וכפי קוצר השגתי עשיתי מה שעשיתי להוכיח את עצמו [צ"ל: עצמי] ולכיוצא בי.

... גם כוונתי לקרותו בשם **ראשית חכמה** כי שאר המחברים שקדמוני המדברים בתשובה ומעשים כתבו התוכחות כפי שכליהם הרחבה כמו החסיד בעל חובת הלבבות ורבנו יונה בשערי תשובה ודומידהם. ואני תפסתי לי לעיקר דברי רבותינו, ולכן לעולם בראשית דברי תפסתי דברי רבותינו לפעמים נקדים דברי הזוהר כפי הדרוש המצטרך ואחר כך אעתיק המפרשים, ומה גם כי לקטתי מדברי אבותינו ומדברי הזוהר ראשית דבריהם הנוגע למעשה, ולא הארכתי בדרשות הפסוקים המובאות בגמרא ובמדרש רבה וכיוצא וכמו שהבכורים נקראים ראשית, שנאמר (דברים כו) 'ולקחת מראשית כל פרי האדמה', כן לקטתי ראשית ומבחר סולת דברי חכמים להיותי בוחר בדרך צדקה, ומפני טעם זה לא כתבתי פירוש על המאמרים כי אם דבר המצטרך הרבה לענין המעשה מפני סיבת האריכות, ועוד כי המאמרים סובלים כמה פירושים וכל אחד יפרש כרצונו לכן קראתיו ראשית חכמה, גם מלת 'ראשית' במ"ק [=במספר קטן] עם אותיות ראשית כחשבון שמי במ"ק. גם מפני שנתן רשות להדפיס ספר הפרדס של מורי ע"ה והאמת כי לא כל הרוצה ליטול את השם יטול, כי מי שיכנס אל החכמה הפנימית בלי תשובה ומעשים טובים, לא יכנס לעולם אל החכמה... לכן כוונתי לעשות הספר הזה לבאר הדרכים שצריך הנכנס אל החכמה, ולכן ביארתי מקצת דרכים לדה"ק [=לדרכי הקודש או דברי הקודש] בפרט בשער האהבה שרובו מדברי רשב"י [רבי שמעון בר יוחאי] והמקובלים האחרונים ולזה קראתיו **ראשית חכמה**, ראשית וכניסה ליכנס לחכמה הפנימית כי החכמה הפנימית היא הנקרא חכמה באמיתות".

בסוף הקדמתו כתב הרב על מבנה הספר, המורכב מחמישה שערים: שער היראה, שער האהבה, שער התשובה, שער הקדושה ושער הענוה[11].

---

11 בדעתו של רבי אלידהו היה לכתוב עוד שני שערים נוספים: שער התורה ושער התפילה. ואולם, לדבריו הוא נמנע מלחברם מאחר שרוב הדברים שביקש לכתוב בשער התורה, נאספו ב"מנורת המאור" לר"י אבוהב, ועניין התפילה בואר בספרו של רבי מאיר אבן גבאי, "תולעת יעקב".

סדר זה אינו מקרי - כל שער בנוי על הקודם לו, מבליט את המיוחד בו ומהוה הקדמה לזה שאחריו.

רבי אליהו הירבה להשתמש בחיבורידהם של קודמיו: "חובת הלבבות", "ספר חסידים", "ספר הישר" המיוחס לרבנו תם, "מנורת המאור" לרבי ישראל אלנקוה[12] ו"מנורת המאור" לרבי יצחק אבוהב[13], "אורחות צדיקים". המחבר מזכיר מחברים אחרים רבים - בעלי מוסר, פרשנים, בעלי הלכה ובעלי אגדה, בהם: ראב"ד, רבי אברהם הלוי, רבי אברהם בן עזרא, הגאונים וביניהם רב האי גאון ורבנו סעדיה גאון, רבי יהודה הלוי, רבי יהודה בן שושן, רבי יעקב בן שושן, רבי יוסף ג'קטיליא, רבי יוסף טיטאצ'ק, רבי יעקב אשכנזי, רבנו האר"י, רבי יצחק בן פרחי, רבי יצחק דמן עכו, רבנו יונה, רבי יוסף יעבץ, רבי משה קורדובירו, רבי מנחם מרקנטי, רבי משה די לאון, רבנו משה מקוצי, רבנו עובדיה מברטנורא ורבי שלמה אלקבץ.

כך הפך "ראשית חכמה" לספר המקיף את כל הנמצא בדברי חז"ל ואצל גדולי ישראל עד לתקופתו, לרבות הדרכות מעשיות מדברי קבלה וספר הזוהר, כיצד ינהג אדם בחיי היום־יום, והוא הספר הראשון שקבע באופן שיטתי אורחות חיים מוסריות על־פי תורת הקבלה.

שלושה מקורות עיקריים לספר: הספרות התלמודית והמדרשית, ספר הזוהר וספרות המוסר. הספרות התלמודית והמדרשית היא המקור העיקרי וכמעט שאין עניין, שלא ישובץ בו מאמר חז"ל כלשהו. הבאתם של מאמרי חז"ל מראה לקורא את הספר, כי כבר חז"ל נהגו על־פי אמות־מוסר אלה וכי אין כל חדש תחת השמש, וכך משמשת לו תורתם של חז"ל כמקור סמכות ראשון במעלה.

בהקשר זה יש לציין שלושה מדרשים שלמים שרבי אליהו העתיקם לספרו מכתבי־יד, ובכך הפך למפרסמם הראשון בדפוס. שלושת מדרשים אלה הם: מסכת חבוט הקבר[14],

---

12 חי בטולדו שבספרד, תלמידם של רא"ש ובנו רבי יעקב בעל הטורים. נהרג על קידוש ה' בגזירות הקנ"א (1391), יחד עם רבי יהודה בן אשר נכדו של רא"ש; י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 65.

13 חי בספרד בדורו של ר"י אלנקוה או מעט אחריו. יש דמיון רב בין שני ספרי "מנורת המאור" של חכמים אלה, י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 67.

14 שער היראה, פרק יב.

מסכת גיהנום[15], והמרגניתא, שרבי אליהו מייחסה לרבי מאיר, אך היא התפרסמה ונפוצה כמרגניתא דבי רב[16] .

בספר ישנו גם אוסף גדול ביותר של מאמרי מוסר מספרות הזוהר. השפעתו המכרעת של ספר הזוהר אינה ניכרת רק בריבוי המובאות, אלא גם במקומם בספר. מאמרי הזוהר קובעים את משמעותו האחרונה והמסכמת של כל עניין ועניין ולאורם מתפרשים כל שאר המקורות. רבים הם גם המאמרים, פירושי הפסוקים ודרכי ההנהגה המובאים על־ידי רבי אליהו בשם מורו, רמ"ק[17].

כאמור, מבנה הספר תוכנן בקפדנות, כאשר כל שער מוקדש לבירור מקיף של אחת ממידות־היסוד של המוסר.

בראשית כל שער ישנה פתיחה, בדרך כלל פרק או פרקים מספר המבררים את מהותה של המידה הנידונה בשער, ולאחר מכן פרקים אחדים המבררים את דרכי ההשתלמות במידה זו. הפרקים שלאחרי זה דנים במידותיה הפרטיות של המידה העיקרית הכלולות בה. השער מסתיים בדרך כלל בדיון במעלותיה ובסגולותיה המיוחדות של המידה העיקרית הנדונה בו[18].

בשונה מיתר השערים תפקידה של הפתיחה בשער התשובה הוא לעורר את האדם לשוב בתשובה, ורוב פרקי השער מיועדים לבאר ללומד את הדרכים המעשיות לשוב בתשובה.

בסך הכול ממזג בו ספר "ראשית חכמה" שתי גישות[19], מצד אחד גישת מוסר אופיינית פשטנית של יחס האדם לא־לוהיו ולסביבתו האנושית, ומצד אחר גישה אופיינית לספרות הקבלה, המעמידה את האדם ביחס לא־לוהיו בהתאם למערכת הספירות ותורת הקבלה. מיזוגן של שתי גישות אלה הוא ייחודו של ספר ראשית חכמה.

---

15 שם, פרק יג.

16 שם, פרק יב. ראה מרדכי פכטר, "ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז ומערכת רעיונותיה העיקריים", ירושלם תשל"ו, עמ' 367-368.

17 מ' פכטר (ראה הע' 16), עמ' 370-372.

18 מ' פכטר (ראה הע' 16) עמ' 374.

19 מ' פכטר (ראה הע' 16), עמ' 378.

משום חשיבותו המיוחדת של הספר הארכנו כאן בהבאת דעות חכמי ישראל על אודותיו.

ספר "ראשית חכמה" הוא הראשון מבין ספרי המוסר הקבלי מצפת שהועלה על מכבש הדפוס, וכבר סמוך לאחר הדפסתו הוכר כספר מופת[20]. בדורות שלאחר מכן שימש הספר למחברידהם של ספרות המוסר כמקור חשוב בעל סמכות, שכל המרבה להביא מדבריו הוא משובח. למשל, בספרו של רבי ישעיה הורוביץ "שני לוחות הברית" (של"ה) מרובים המובאות והסימוכין מ"ראשית חכמה". לדעתו של השל"ה הקדוש יש לראות בספר "חובת הלבבות" ובספר "ראשית חכמה" את שני ספרי־היסוד של ספרות המוסר היהודית כולה[21], וכדבריו כאשר הוא מפרש את הפסוק "דע את א־לוהי אביך ועבדהו"[22]:

"הפסוק הזה כולל האמונה בו יתברך והתורה והמצוות אשר יעשה אותם האדם וחי בהם חיים נצחיים וכולל המצוות התרומיות וקדושת איברים חיצוניים ופנימיים, אשר חכמים יגידו בספרידהם והאריכו למעניתם, כמו חובת הלבבות והנמשכים אחריו דור דור ודורשיו דור דור ומנהיגיו. ואחרון חביב בעל 'ראשית חכמה' וכל חבורתא קדישתא, וההולך בדרכיהם הוא ההולך אחרי ה'...".

ובסוף חלק תורה שבעל־פה, פרק עשרה הילולים (דף תכא ע"א):

"מי האיש החפץ חיים הנצחיים יעשה כל ימיו תשובה שלמה... ויהיה תמיד עם הצדיקים והחסידים ויתחבר להם וילמוד ממעשיהם ויעסוק תמיד בספרי התשובה ומפרט בחובת הלבבות... ובראשית חכמה".

דוגמה נוספת היא ספר "יוסף אומץ" לר' יוסף יוזפא האן, בן דורו הצעיר של רבי ישעיה הורוביץ, שאחד ממקורותיו החשובים בחיבורו הוא ספר "ראשית חכמה"[23].

רבי מאיר פאפירש, עורכם של כתבי האר"י, מעיר בהזכירו את הוראת המגיד לרבי

---

20 מ' פכטר (ראה הע' 16), עמ' 364; י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 69.

21 מ' פכטר, "ספר ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש וקיצוריו", בתוך: "קרית ספר", כרך מז, ירושלים תשל"ב, עמ' 686-687.

22 "של"ה, עשרה מאמרות", אמשטרדם תנ"ח, דף לט ע"ב, על־פי י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 69-70; מ' פכטר (ראה הע' 21), שם.

23 מ' פכטר (ראה הע' 21), עמ' 687.

יוסף קארו לקרוא בכל יום בספר "חובת הלבבות"[24]: "ותקרא בכל יום קריאה אחת מספר חובת הלבבות... ונ"ל דבזמנו לא היה ספר ראשית חכמה, והאידנא לא תזוע מיניה"[25].

רבי אלכסנדר זיסקינד מהורודנא בספרו "יסוד ושורש העבודה" מורה ללמוד בספר זה לפני כל ספר מוסר אחר: "ואחר שיעור לימוד מדרש יקבע שיעור לימוד ב'ספר יראים' כמוסר, ויתחיל מספר 'ראשית חכמה'"[26].

מעמדו החשוב של הספר בעיני ממשיכי דרכה המובהקים של קבלת האר"י הוסבר במסורת אגדה, שייחסה לרב האר"י עצמו את הקביעה, כי ספר "ראשית חכמה" יקדם לכל ספר מוסר אחר. וראויים לציון דבריו של רבי אהרל'ה רוט בספרו על "ראשית חכמה"[27]: "והנה הראשון מבתראי שסדרו סדר תיקוני התשובה הוא הקדוש בעל ראשית חכמה, ורוב דבריו אשר קיבל מרבו הרמ"ק ז"ל שהיה מבעלי גלוי אליהו... האמיתיים... והוא הקדוש בעל ראשית חכמה אשר השפיע ה' רוח קדושתו עליו, כידוע אשר שלח רבנו האר"י ז"ל את תלמידו הקדוש רבנו חיים ויטאל ז"ל לתהות על קנקנו כאשר נודע מחיבורו ראשית חכמה, ובא בתשובה אשר ראה בעל המחבר ויש לו פנים כמו הספר, ועל זה אמר רבנו האר"י ז"ל, אם כן הגיע הזמן שיקדימו זה החיבור ליתר החיבורי מוסר, וכנראה משער היחודים אשר קיבל גם כן מהאר"י ז"ל כוונות וסודות, והעידו גדולי תלמידי בעש"ט [=בעל שם טוב] על ספרו שכל דבריו ברוח הקודש, רק הוא הקדוש העמיק והרחיב בדיבורים אשר צריך להבין דרכיו ורמיזותיו, ורב ספרי מוסר ויראה שהיו אחריו נמשכו אחר דבוריו ותקוניו אשר עמקו וגבהו".

רבי אליעזר רוקח מאמשטרדם כתב בהסכמתו לספר "ראשית חכמה", אמשטרדם תצ"ז (1737): "וידוע שספר הקדוש ראשית חכמה כולו יראת ה' יראה פנימית העיקרית, ואשרי האיש שמרגיל את עצמו בזה הספר, שהוא ראש וראשון לכל ספרי המוסר והיראה"[28].

---

24 ראה: "מגיד מישרים", סוף פרשת בהר, ירושלים תש"ך, קיב ע"ב.

25 "אור צדיקים", המבורג ת"ן, גליון ג דף א ע"ב, על-פי מ' פכטר (ראה הע' 21), עמ' 687; הרב חיד"א, "שם הגדולים", מערכת ספרים, עמ' 152.

26 "יסוד ושורש העבודה", שער הניצוץ, פרק ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' קס.

27 "טהרת הקודש" ח"א, ירושלים תשכ"ח, כג ע"ב; מ' פכטר (ראה הע' 21), עמ' 688.

28 י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 71.

הרב חיד"א כתב בספרו "לב דוד" (פרק ז): "ואני שמעתי מגדולי ישראל יושבי כסאות למשפט ועוסקים בהויות דאביי ורבא להבין ולהורות, שהיה להם עת קבוע ללמוד בספר הקדוש ראשית חכמה, אשרידהם הצדיקים כי הגם שהיו עוסקים בתורה בכל כחם יוסיפו להתקדש בלימודי הספר הקדוש הנזכר, המקדש האדם ודבריו חיים למר"י נפש. וכה יעשו הרוצים לעבוד עבודת ה', לקבוע לימודם בספר הקדוש האמור לעתים". בספרו "מורה באצבע"[29] - "ילמוד ספרי מוסר תדיר, ואשרי מי שיקבע לימוד בספר הקדוש 'ראשית חכמה' ומשם יכיר פחיתות מעשיו ותוקף חיובו ויום יום יתבונן בענייניו". ובספרו "שם הגדולים", מערכת ספרים, כתב עליו: "הוא ספר קדוש ונורא... ואשרי אדם שילמוד בו כל יום ויעשה קבע שיעור אחד ודאי יתנוצץ בו קדושה וטהרה"[30].

רבי חיים פלאג'י כתב בהקדמה לספרו "תוכחת חיים"[31]: "ועינינו רואות לגדולי ישראל אשר בזמנינו דולים במים עמוקים בעומקא של הלכה... ועם כל זה הספר הקדוש ראשית חכמה... ושאר ספרים של בעלי המוסר לא היו זזים תמיד מלפניהם. וביחוד מעיד אני שמים וארץ אם לא ראיתי להרב הגדול הגאון מורי זקני הרב... אשר היה מוקף חומה מספרי ש"ס והפוסקים... [ועם זה] ספר הטהור ראשית חכמה היה מונח לפניו לקבוע לימודו יום יום לו פסיק סידרא".

בעל "כף החיים" ציין בספרו כי: "מנהג ירושלים ללמוד לפני מנחה של ערב ראש חדש בספר ראשית חכמה"[32]. יתרה מזו. "כמעט בכל הנהגות הקודש של גדולי הצדיקים נמצא שציוו לעסוק ב'ראשית חכמה'. מהם שהורו ללמוד בו שיעור קבוע, ומהם שקבעו ללמוד פרקים מסוימים לזמנים מיוחדים. על כל פנים, 'ראשית חכמה' היה מקובל בין החסידים לספר היסודי בהדרכת האדם מישראל בדרך ה' והלימוד בו הוא תנאי לכניסה לפרדס החסידות"[33].

---

29 ליוורנו תר"ב, סי' א, אות יז.

30 הרב חיד"א, "שם הגדולים", מערכת ספרים, עמ' 151-152; י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 71.

31 ירושלים תשל"ח, כרך א, עמ' יא-יב; י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 72.

32 רבי יעקב חיים סופר, "כף החיים", חלק או"ח, הל' ראש חודש סי' תיז, אות ג; י"ש יודלוב (ראה הע' 1), שם,שם.

33 י"ש יודלוב (ראה הע' 1), שם.

הוא גם מונה את גדולי החסידות שהדגישו את חשיבותו של הספר, כגון: רבי אלימלך מליז'נסק, רבי מנחם מנדל מוויטבסק, רבי שניאור זלמן מלאדי, הוא בעל ה"תניא", הכותב באחת מאגרותיו[34] "קודם התפלה יהי למודו בראשית חכמה שער התשובה וסוף שער היראה וסוף שער הקדושה... ונכון יהיה לבו בטוח בה' כי אם כה יעשה וירגיל עצמו זמן מה יתהפך לבריה חדשה וה' יהי בעזרו". כן הוזכר הספר על-ידי גדולי עולם החסידות כמו ר' שניאור זלמן מקאפוסט, רבי חיים חייקא מאמדור, רבי מנחם נחם מטשראנוביל, בספר "שבחי הר"ן", בספרי ליקוטי מוהר"ן, האדמו"ר האמצעי רבי דב בער מליובאביטש, רבי אשר מסטולין, רבי שלום שכנא, רבי אורי מסטרליסק, ר' יששכר דב רוקח מבעלזא[35] ועוד רבים שהספר "ראשית חכמה" היה להם ראש וראשון להשגת תוספת קדושה ויראת שמים טהורה.

(ב) ספר "תוצאות חיים"

המהדורה הראשונה של הספר נדפסה בלא שער וללא ציון מקום הדפוס. משערים שנדפסה בקושטא או בקורו גישמי הסמוכה לקושטא, בשנת הש"ס (1600) לערך[36].

את שמו של הספר קבע מדפיסו הראשון, ואחריו החזיקו בשם זה שאר המדפיסים, בראשם מדפיס מהדורת קראקא ר' יעקב לוצאטו. במהדורתו הוא משוה בין ספר ראשית חכמה לקיצורו: "... וכאשר ראה המחבר גדלו וטובו ואורכו ורוחבו, הוסיף לנו לעשות קיצור מופלא מן הספר 'ראשית חכמה', קראו 'תוצאות חיים' כאשר עיניכם תחזינ'[ה] משרי'[ם] בהקדמתו, ולא יחסר כל בו מכל החבור הגדול, והוא הולך על דרך שלחן ערוך מרן בית יוסף ז"ל, היינו קצור מן החבור בית יוסף... וגם זה הקצור קצרה ידינו מלהשיגו ואינם בכל מדינות חוצה לארץ...".

---

34 "אגרות בעל התניא", סי' קיט, עמ' ריב; י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 73.

35 י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 73-77.

36 ראה: י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 80; מ' פכטר (ראה הע' 21), עמ' 690-691. יודלוב מציין שם שהמהדורה הראשונה נדירה מאוד - כפי הנראה לא נותרו ממנה אלא עותקים בודדים. שתי המהדורות הבאות נדפסו בקראקא, אולם לא צוינה בהן שנת ההדפסה. לאחר מכן הודפס הספר באמשטרדם הת"י; דיהרנפורט תנ"ג; שאלוניקי תק"ל; מעזירוב תקנ"ג; למברג תקע"ה בערך; ברדיטשוב תקע"ז; ועוד שבע מהדורות נוספות, בסך הכול שש-עשרה מהדורות.

כך נשתרשה הדעה, כי רבי אליהו עצמו ראה לנחוץ לקצר את ספרו הגדול, וליתן את תמציתו בהדרכה מעשית, אף כי הוא עצמו לא חיבר לספרו זה כל הקדמה, ואין אנו יודעים, אימתי והיכן חיברו.

הספר נחלק לשני חלקים - החלק הראשון כולל הדרכות תמציתיות לבעל תשובה, ואִלו החלק השני דן בכוונות התפילה. חלק זה כמעט שאינו נדון ב"ראשית חכמה" השלם, כך שתמצית ס' "ראשית חכמה" כלול בחלקו הראשון של הספר בלבד.

בראש הספר קובע רבי אליהו, כי טוב לאדם לשוב בתשובה בעודנו צעיר, כאשר יש בו כוחות נעורים. והוא מונה נ"ב הנהגות לבעל תשובה, כיצד עליו להתנהג, ובעיקר: לנהוג בענוה, לערוך תיקון חצות וללמוד תורה בלילה, לשמר ברית הלשון [=להישמר מרכילות ולשון הרע] וברית המעור [=להישמר מעריות והוצאת זרע לבטלה]. כך היה הספר "תוצאות חיים" לספר־הדרכה שימושי לשב בתשובה, המדריכו בדרך התשובה במסילה העולה בית אל[37].

(ג) קיצוריו של "ראשית חכמה" בידי אחרים

בשל היות ספר "ראשית חכמה" מומלץ על־ידי רבים מגדולי ישראל שביקשו, כי צאן מרעיתם ילמדו בו מדי יום ויפנימו את הכתוב בו, יצא הספר במהדורות רבות. ואולם יצאו לאור גם קיצורים רבים לספר, קיצורים שמטרתם להביא בפני הקורא את תמציתו של הספר. מטרה זו יצאה לפועל בצורות שונות. קיצורו הראשון של הספר הוא: "ראשית חכמה הקצר"[38] לרבי יעקב פוייטו. לפי עדותו של המחבר־המקצר עצמו הוא סיים את מלאכתו בספר בשנת הש"מ (1580), כדבריו בסוף הספר: "מידי היתה זאת הצעיר יעקב בכמ"ר מרדכי פוייטו ז"ל, יום שני ר"ח שבט ש"מ לפ"ק פה אסטי

---

37 מ' פכטר (ראה הע' 21), עמ' 693-697. בסוף שער התשובה מציין רבי אליהו, כי המבקש לשוב בתשובה לא ילמד רק בספר זה וינהג על פיו, אלא "לא יתרשל בבקשת ספרים הצריכין אליו לרפואת נפשו", כלומר ילמד גם בספרים אחרים, כל אחד על פי נטיותיו.

38 הספר נקרא "ראשית חכמה הקצר" או "קיצור ראשית חכמה". שער הספר: ספר ראשית חכמה הקצר, קצרו האלוף החסיד המקובל כמהרר"י פוייטו יצ"ו מראשית חכמה הארוך שעשאו החכם החסיד כמה"ר אליהו די וידאש ז"ל תלמידו של החכם השלם כמהר"ר משה קורדווירו ז"ל... ויניציאה [ש"ס]. הדפוסים הראשונים: בסליאה שס"ג; ויניציאה שס"ה. לאחר מכן נדפס הספר כעשרים פעמים. ראה: י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 80-81; מ' פכטר (ראה הע' 21), , עמ' 696-697.

בפיאמונטי". כלומר, הספר נכתב כשנה לאחר שיצא לאור "ראשית חכמה" השלם, בשנת השל"ט. עצם חיבורו של הקיצור שנה לאחר הופעת הספר השלם ותפוצתו הניכרת - הוא נדפס במהדורות מספר סמוך להוצאתו לאור לראשונה - מראה על מעמדו של "ראשית חכמה" השלם בקרב המוני בית ישראל.

בקיצורו שינה ר' יעקב פוייטו את מבנהו המקורי של הספר על־ידי העברת שני שעריו הראשונים של הספר לסופו, וסדר השערים בקיצור הוא אפוא: שער התשובה, שער הקדושה, שער הענוה, שער היראה ושער האהבה.

בעוד שכל אחד מן השערים התשובה, הקדושה והענוה תופס מקום נרחב גם בקיצור, צומצם בו היקפם של השערים היראה והאהבה ביותר, וזאת בניגוד בולט ליחס הכמותי שבין השערים במקור. נראה כי הצמצום הושג על־ידי השמטה של פרקים מספר בשערים הללו וקיצור של פרקים אחרים, עד כדי הזכרה של פרט אחד או שניים בלבד מכלל ענייניהם הנרחבים.

דומה כי בקיצורו ביקש רבי יעקב פוייטו להביא לידי ביטוי את היסוד המעשי-הדרכתי שבספר, ולכן השמיט כל פרט שנראה לו חורג מן ההיבט הזה[39].

לספר נספחו ספר "מרפא לנפש" - תיקוני תשובה מהאר"י שסודרו והוגהו על־ידי רבי מנחם עזריה מפאנו, ו"תקוני שבת" לרבי אברהם הלוי הזקן מצפת. את הספר כולו הביא לדפוס ר' שלמה מור דוד בשעת שליחותו לחו"ל לאסוף כספים לישיבתו של חותנו, רבי משה מכיר, שהייתה בעין זיתון.

קיצור אחר של "ראשית חכמה" השלם הוא ספר "יראת השם" לרבי פנחס נוירלינגן. קיצור זה נתחבר זמן לא־רב לאחר חיבורו של רבי יעקב פוייטו, ואולם הוא נותר בכתב־יד.

קיצור נוסף הוא ס' "ויחל משה" לרבי יהודה אהרן משה אלטשולר, פראג שע"ג. ספר זה לא הוזכר בשום רשימה ביבליוגרפית של קיצורי "ראשית חכמה", אולי משום שהוא נבדל משאר הקיצורים בכך שהוא עוסק בשער היראה ושער התשובה בלבד. הוא שונה מן המקור גם מבחינת העניין והלשון - "עד כי יאה יותר לקיצורו השם עיבוד"[40].

---

39 מ' פכטר (ראה הע' 21), עמ' 697-698.

40 מ' פכטר (ראה הע' 21), עמ' 700-701.

עוד קיצור שלספר "ראשית חכמה" הוא ספר "תפוחי זהב" לרבי יחיאל מילי, מנטובה שפ"ג. בספר זה קוצר "ראשית חכמה" השלם באופן שגם קוראים שאינם בקיאים בחכמת הנסתר יוכלו להפיק ממנו תועלת - הוא אינו כולל כי אם דברים הנוגעים להדרכה מוסרית־מעשית, ותו לא, כי ר' יחיאל ביקש להקנות מושגים מספר "ראשית חכמה" השלם גם לקורא הפשוט, מתוך חשש שאילולא זה, לא יגיעו דברי בעל "ראשית חכמה" אליו כלל[41].

ברי שמעמדו החשוב של הספר בעולם המוסר היהודי היה המניע העיקרי לקיצורו ולתרגומו - שיהיה זמין לכל נפש. החיבורים הללו הפכוהו לספר להוראות מעשיות, כיצד על היהודי להתנהג בעיצוב אורחות חייו. המהדורות הרבות שלהן זכו, מצביעות על החשיבות ועל הפופולאריות של חיבור זה של רבי אליהו בעיני גדולים וקטנים כאחד.

פטירתו

איננו יודעים את תאריך פטירתו של רבי אליהו, כי לא נמצאה לו ראיה מפורשת. הוא נזכר בברכת החיים על שער ספרו "ראשית חכמה", ויניציאה של"ט (1579).

יש שמצביעים על כך שבספר "לב חכם" לרבי שמואל אריפול, קושטא שמ"ה (דף מג ע"ב) נזכר רבי אליהו בברכת המתים: "וכמו שכתב הר"ר אליהו די וידאש ז"ל", ומכאן שנפטר לכל המאוחר בראשית השמ"ה, דהיינו בין השנים השל"ט לשמ"ה (1579-1585)[42].

ואולם יש שחולקים[43] וטוענים, כי "ז"ל" המוזכר בספרו של ר' שמואל אריפול סמוך לשמו של רבי אליהו אינו אלא "זה לשונו" - "לפי שמיד אחריהם מצוטטים דבריו של די וידאש ב'ראשית חכמה', שער הקדושה, פי"ז ש"ח ע"א", ולפי זה אפשר שרבי אליהו נפטר מאוחר יותר, בין השנים הש"נ-שנ"ג (1590-1593)[44].

---

41 מ' פכטר (ראה הע' 21), עמ' 704-706. וראה שם על קיצורים ועיבודים של "ראשית חכמה" השלם שנותרו בכתב-יד, ואחרים שהודפסו ביידיש ובלאדינו.

42 דוד תמר, "מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח", ירושלים תשמ"א, עמ' 96.

43 מ' פכטר (ראה הע' 21), עמ' 692, הערה 32.

44 י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 64 מציג רק את סברתו של דוד תמר ואינו מזכיר את סברתו של מרדכי פכטר.

רבי דוד קונפורטי כתב על רבי אליהו בספרו "קורא הדורות"[45]: "והוא קבור בחברון אצל הרב יששכר נפתלי הכהן אשכנזי בעל מתנות כהונה זה בצד זה וכפי הנראה שניהם היו בזמן אחד, שכ"כ [=שכן כתב] בעל מתנות כהונה בסוף מדרש רבה שהשלים חבורו בשנת השד"מ [1584] ליצירה".

אך יש שמטילים ספק בעדותו של ר"ד קונפורטי, שכן מצבתו של בעל "מתנות כהונה" נמצאה בפולין. ואולם גם מקור אחר שזמנו סמוך לפטירת רבי אליהו, מוסר כי נטמן בחברון - בקונטרס "אגרת מספרת יחסותא דצדיקי דארעא ישראל", ויניציאה שפ"ו (1626), נאמר על חברון: "ובשפולי ההר שם הבית חיים של הק"ק יצ"ו ובו כמה מערות של צדיקים וחכמים שלו נודע שמם. ובאמצע הבית החיים מצבתו של הרב הגדול בעל ספר ראשית חכמה הוא הרב רבי אליהו די וידאש נ"ע"[46].

גם בידי היהודים תושבי חברון ישנה מסורת עתיקה, שלפיה טמון בעל "ראשית חכמה" בעירם, ובכל השנים עד לדורנו היו עולים להשתטח על קברו, שעל־פי מנהג חברון לא הייתה כתובת על מצבתו. סמוך לו טמונים רבי אליהו מני, רבי חיים חזקיהו מדיני ורבי רחמים יוסף פראנקו, שהיו רבני העיר חברון במאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית[47], ולאחר מאורעות התרפ"ט (1929) נקברו בסמוך קדושי מאורעות אלה.

עד שנת התרפ"ט היה במקום גל אבנים. או אז בנו במקום מצבה גדולה שעליה נכתב, כי רבי אליהו נפטר בשנת השמ"ח (1588)[48], ברם, לא ברור, מנין נטלה החברה להשגחה ותיקון מצבות קברי צדיקים בארץ־ישראל, שדאגה להקים את המצבה, את התאריך הנ"ל, כי מן גל־האבנים הקדום שציין לפני כן את קברו של רבי אליהו די וידאש אי־אפשר היה להעתיק תאריך כלשהו. מכל מקום, מסורת היא שרבי אליהו טמון בחברון[49].

---

45 ברלין תר"ו, דף מא.

46 י"ש יודלוב (ראה הע' 1), עמ' 64, על־פי הנוסח שהובא בספר "גלילות ארץ ישראל" לר' גרשון בן אליעזר סגל, ירושלים תשי"ג, עמ' מב.

47 ראה עודד אבישר, "ספר חברון", ירושלים תש"ל, עמ' 125.

48 וראה גם זאב וילנאי, "מצבות קודש בארץ ישראל", ירושלים תשכ"ג, עמ' תמ. בתמונה מס' 124 מצולם הקבר.

49 המצבה נותרה עד שנת התש"ג-תש"ד (1943-1944). אחר־כך החריבוה הערבים. ראה ע' אבישר (ראה הע' 45), שם.

נספח

ליקוטים מתורתו

(א) עם ישראל ותורתו

כינויים רבים לעם ישראל. ישראל הם בנים למקום[1] ונקראים אדם[2]. הם אף אחים ורעים להקב"ה[3], אך גם עבדי ה'[4], אין עם לה' אלא ישראל[5], הם ראשית[6] וקודש[7], ולעתיד לבוא הקדוש ברוך הוא הוא מקדשם[8] ומייחדם.

עם ישראל נמשל לשֶׂה: "שה פזורה ישראל" (ירמיה נ, יז) - "מה דרכו של שה לוקה באחד מאבריו וכולם מרגישים, אף ישראל, אחד חוטא וכולם נענשים"[9], אך גם לאגוז[10], וגם לגפן[11] - "מה גפן זו כל אשכול שהוא גדול מחברו, הוא נמוך מחברו, כך ישראל, כל מי שהוא גדול מחברו צריך להיות עניו מחברו".

עבור ישראל נברא העולם[12]. כפי שאי־אפשר לעולם בלא רוחות, כך אי־אפשר לעולם בלא ישראל[13], "שעיקר העולם הוא ישראל שבשבילם נברא העולם"[14], כמו שדרשו "בראשית ברא א־להים" (בראשית א, א) - בשביל ישראל שנקראו ראשית, וישראל הם עיקרו של עולם. והתורה לא נבראה אלא עבור עם ישראל בכדי שידעו להכיר את

---

1 יראה ד, כה.
2 שם, שם.
3 אהבה ו, יב.
4 שם ז, יח.
5 שם ז, טז.
6 תשובה א, א.
7 קדושה יג, נה.
8 ענוה ד, מט.
9 יראה ז, ח.
10 קדושה יד, כו.
11 ענוה ז, ל"ד.
12 הקדמה ו; תשובה א, א; קדושה א, ה.
13 הקדמה, ו.
14 ויקרא רבה פרשה לו, ד.

בוראם (תענית ג ע"ב), וכמו שדרשו בספרי[15]: "רבי שמעון בר יוחאי אומר, 'כימי העץ ימי עמי' (ישעיה סה, כב), אין עץ אלא תורה, שנאמר: 'עץ־חיים היא למחזיקים בה'. והרי הדברים קל וחומר, ומה תורה שלא נבראת אלא לכבודן של ישראל, הרי קיימת לעולם ולעולמי עולמים, קל וחומר לצדיקים שבשבילם נברא העולם. אם כן, עיקר מציאותו של העולם הוא עבור עם ישראל ולהם נתן הקב"ה את התורה, שילכו בדרכיו ויראו מפניו, ועל ידי התורה הבדילם הקב"ה מאומות העולם".

כדי לרוממם מכל עם ולשון נתן להם הקב"ה שלושה כתרים: כתר תורה, כתר כהונה וכתר מלכות.

מאחר שעם ישראל נבחר הוא מן העמים, גם נשמותיהם של בני ישראל מיוחדות הן. אבות העולם שבהם חשק הקב"ה, כמו שנאמר: "רק באבתיך חשק ה' לאהבה אותם, ויבחר בזרעם אחריהם בכם־מכל העמים" (דברים ד, טו), הם שורש לכל נשמות ישראל, ואנו בנים להם היונקים מהם ולכן עלינו להידמות להם, כבן הדומה לאביו, וכדברי הפסוק: "כי יעקב בחר לו י־ה ישראל לסגלתו" (תהלים קלה, ד), וכן "כי חלק ה' עמו, יעקב חבל נחלתו" (דברים לב, ט), דהיינו ששים רבוא נשמות ישראל אחוזות כולן זו בזו כחבל, ואם חלילה קורה משהו לאחת מחוליותיו, חש בכך כל החבל כולו, בבחינת "כל ישראל ערבים זה לזה"[16]. לעולם ישראל מונים ששים רבוא, אפילו שמתו במגפה, חזרו ומנו ששים רבוא, ללמדנו שעם ישראל הוא גוף אחד מאוחד, והפוגם בגוף זה פוגם בכלל נשמות ישראל, ולכן יש לדאוג לתקן את הנשמות הפגומות, כדי שלא לפגוע באחדות השלימה של עם ישראל[17].

עיקרו של ישראל היא תיקון הנשמה. ולכן, כאשר רואה הקב"ה, שאין בגוף שברא תועלת לקיום המצוות, הרי הוא מבטל את הווייתו של הגוף, מאחר שעל הנשמה לתקן את אשר נשלחה לתקן.

יש זכות לכל המלמד זכות על עם ישראל, יציר כפיו של ה', כפי שנאמר במעשה אליהו[18] או במעשה גדעון[19] שלימד עליהם זכות.

---

15 ספרי פ' עקב, מז.

16 יראה ה, כד.

17 שם, שם.

18 עיין מלכים א' יט, י.

19 עיין שופטים ו.

(ב) חביבין ישראל

חביבין ישראל שנבראו בצלם עליון[20], ולכן קיבלו את התורה ומצוותיה[21].

(ג) רצונו של מקום

כאשר ישראל עושין את רצון ה׳, הם מוסיפים כוח וגבורה, אך כאשר חלילה אין הם עושים רצונו של מקום, שולח ה׳ את שליחיו להזיקם. הרבה שליחים יש להקב״ה להזיק את ישראל כשאין הם עושים רצונו[22]. כאשר ישראל עושין רצונו, הרי הקב״ה מרחם עליהם כאב המרחם על בניו, ואם לאו - הוא רודה בהם כעבד, כמאמר הפסוק: ״הלוא־הוא אביך קנך״ (דברים לב, י)[23].

כאשר ישראל עושים רצונו של מקום, הרי השכינה מתקנת בתיקוניה והופכת לשלימה, כראוי, וגם שמו של הקב״ה אחד ואותיותיו מחוברות באחד. אך כאשר אין ישראל הולכים בדרכי ה׳, אינם עוסקים בתורה ובשמירת המצוות, בעת ההיא כביכול אין שכינה בתיקוניה ואינה נמצאת בשלימותה ואינה מאירה[24].

(ד) ארץ-ישראל ומעלותיה

אין הנבואה שורה אלא בארץ־ישראל. ארץ־ישראל כמה מעלות לה, ואחת מהן, שאין שליטה והשגחה לשום חיצוני בה, דכתיב: ״עיני ה׳ א־להיך בה״ (דברים יא, יב). ואמרו במדרש ״ילקוט שמעוני״ (רמז תתסב) לפסוק ״דרשו ה׳ ועֻזו בקשו פניו תמיד״ (תהלים קה, ד), ״אמר ר׳ יוסי בר חלפתא לר׳ ישמעאל בריה, מבקש אתה לראות את השכינה בעולם הזה, עסוק בתורה בארץ־ישראל, שנאמר דרשו ה׳ ועוזו בקשו פניו תמיד, עכ״ל. ופירוש ״דרשו ה׳ ועֻזו״ - התורה שנקראת עוז, שנאמר ״ה׳ עֹז לעמו יתן״ (שם כט, יא), ״בקשו פניו תמיד״ הוא ארץ־ישראל, שנאמר בה (דברים יא, יב) ״תמיד עיני ה׳ א־להיך בה״[25].

---

20 יראה ד, כה.

21 קדושה ו, מא; מצות, הקדמה י-יא.

22 יראה יא, לז-לט.

23 אהבה ז, נה. מכיוון שישראל נקראים בנים, ראוי שיעשו מעשים הראויים לבן. אהבה שם, נג-נד.

24 ״תוצאות חיים״ עמ׳ קעב; יראה טו, נא.

25 תשובה ו, נא.

ועוד פירשו במעלת הדר בארץ־ישראל בזוהר, וזה לשונם: "אמר ר' יהודה, זכאה חולקיה מאן דזכי למשוה מדוריה בארעא קדישא, דכל מאן דזכי לה, זכי לאנגדא מטלא דשמיא דלעילא דנחית על ארעא. וכל מאן דזכי לאיתקשרא בחייוי בהאי ארעא קדישא, זכי לאיתקשרא לבחר בארעא עילאה קדישא"[26].

"ואמר עוד לקמיה, ולא עוד אלא אי זכי בחייוי, זכי לאיתמשכא עליה רוחא קדישא תדיר, וכל מאן דיתיב ברשותא אחרא, איתמשך עליה רוחא אחרא נוכראה"[27].

נמצא שעיקר הדביקות להשגת החיים העליונים הוא בארץ־ישראל, ובפרט בירושלם, שירושלם של מטה מכוונת כנגד ירושלם של מעלה, ועשר קדושת הם, כדפירשו במשנה (כלים א, ו), וירושלם מקודשת יותר מארץ־ישראל וכל סביבותיה, וכפי קדושתה כך תימשך ממנה דביקות החיים ביותר למתדבק בה, שאין בינו לבין הקדוש־ברוך־הוא מסך מבדיל[28].

ארץ־ישראל ניתנה לעם ישראל על־ידי יסורין, כדברי רבי שמעון בר יוחאי האומר (ברכות ה ע"א) ששלוש מתנות נתן הקב"ה לישראל, ולא נתנן אלא ביסורין, ואלה הן: תורה, ארץ־ישראל ועולם הבא... ארץ־ישראל מנין? תלמוד לומר, "ה' א־להיך מיסרך" (דברים ח, ה), ובהמשך (שם שם, ז) "כי ה' א־להיך מביאך אל ארץ טובה"[29]. ובהמשך אומר שם: ארץ־ישראל הוא אלקים בתראה, ומדת צדק ילין בה, וכן עולם הבא שהוא אלקים עילאה, ולכן צריך בהכרח שיבואו ביסורין כדי שיושפע הדין ההוא למטה ויומתק בצד החסד אחר קבלת הדין, ואמרו: לא נתנם אלא על ידי יסורין שאפילו ידיה צדיק גמור צריך יסורין לזכות אלידהם"[30].

גם התנהגות בקדושה גורמת לזכות בארץ־ישראל. ולכן, כאשר אין מתנהגים בקדושה, גורמים לכך שעם ישראל יגלו מארצם[31].

---

26 שם ו, נב. והרי תרגום דברי הזוהר: א"ר יהודה, אשרי חלקו של מי שזכה לעשות משכנו בארץ הקדושה, שכל מי שזכה לזה, זוכה להמשיך מטל השמים שלמעלה היורד על הארץ, וכל מי שזכה להתקשר בחייו בארץ הקדושה, זוכה אחר כך להתקשר בארץ הקדושה העליונה...

27 תשובה ו, נב. תרגום: ואמר לקמן - ולא עוד, אלא שאם זכה בחייו בארץ הקדושה, זוכה שיהיה נמשך עליו תמיד רוח הקודש, וכל מי שישב ברשות אחרת (דהיינו בחו"ל), נמשך עליו רוח אחרת, זרה.

28 תשובה ו, נד.

29 שם ג, ל.

30 שם שם, לג.

31 קדושה יז, מד.

הזוכה ודר בארץ הוא אחד מאלה שמובטח להם, שהם מנוחלי העולם הבא, כמו שאמר רבי יוחנן (פסחים קיג ע"א): "ג' מנוחלי העולם הבא, הדר בארץ־ישראל, והמגדל בנו לתלמוד תורה והמבדיל על היין במוצאי שבת"[32].

"לעולם ידור אדם בארץ־ישראל, ואפילו בעיר שרובה כותים, ואל ידור בחוצה לארץ, ואפילו בעיר שרובה ישראל"[33].

(ה) ירושלם

מעלתה של ירושלם היא למעלה ממעלת כל ישוב אחר. בזוהר הקדוש נאמר שיש שבע ארצות, ארץ־ישראל היא למעלה מכולם וירושלם היא העליונה מכל ישוב[34].

גם עיקר הדביקות להשגת החיים העליונים הוא בארץ־ישראל ובפרט ירושלם[35], כאשר ירושלם של מטה מכוונת כנגד ירושלם של מעלה[36].

ירושלם היא מרכזו של העולם, כפי שנאמר בזוהר הקדוש, כי בעת שברא הקב"ה את העולם, סידר את ים האוקינוס המקיף את העולם כולו. ירושלם עצמה מוקפת על ידי שבעים אומות, והיא עצמה מקיפה את הר הבית המקיף את עזרת ישראל, והעזרה מקיפה את לשכת הגזית, שם יושבת סנהדרין גדולה[37] וכו'.

וכפי שאנו חייבים לדרוש איש בשלום רעהו, כך אנו חייבים לדרוש בשלום ירושלם, שנאמר (ירמיה כט, ז): "ודרשו את־שלום העיר... כי בשלומה יהיה לכם שלום". וגם המלך המשיח שיגלה במהרה בימינו אמן, יבוא בשלום, כפי שנאמר (ישעיה נה, יב): "כי־בשמחה תצאו ובשלום תובלון, ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רנה", וכתיב (שם, ס, יז) "ושמתי פקדתך שלום", שנאמר (זכריה ח, יב): "כי־זרע השלום הגפן תתן פריה והארץ תתן את יבולה". ארץ־ישראל שמחה בשלום, ובזכות השלום הקב"ה מכין את

---

32 גידול בנים יז, סב.

33 אור עולם כ, על־פי כתובות ק ע"ב.

34 אהבה ה, כט.

35 תשובה ו, נד.

36 שם, שם.

37 זוהר, פ' שלח, קסא, ב.

כסאו של דוד המלך ע"ה, שנאמר (תהלים עב, ז): "יפרח־בימיו צדיק ורב שלום", ובשלום יוקם כסאו וכסא זרעו של דוד אחריו, שנאמר (שם יח, נא): "מגדל ישועות מלכו ועשה חסד למשיחו לדוד ולזרעו עד־עולם"[38].

(ו) גאולת ישראל

בשכר יראת שמים ובשכר אמונה בקב"ה עתיד הקב"ה לפדות את ישראל ולגאולם מבין האומות[39], שהרי אין הגלויות מתכנסות אלא בשכר האמונה[40], שנאמר (שיר השירים ד, ח): "אתי מלבנון כלה... תשורי מראש אמנה", וכן נאמר (הושע ב): "וארשתיך לי לעולם... וארשתיך לי באמונה". שהרי בזכות האמונה שהאמינו בני ישראל בצאתם ממצרים, שרתה עליהם רוח הקודש ואמרו שירה.

כאשר ישראל יעשו תשובה, מיד הם נגאלים[41].

השלום, האחוה והריעות השורים בישראל מזרזים את בוא הגאולה השלימה, שנאמר: "שאלו שלום ירושלם, ישליו אוהביך. יהי־שלום בחילך... למען אחי ורעי אדברה־נא שלום בך" (תהלים קכב, ו־ח). גם שמירת המצוות מזרזת את הגאולה מבין האומות, שנאמר: "זכרו תורת משה עבדי", ובפסוק אחר כך נאמר: "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא, לפני בא יום ה' הגדול והנורא" (מלאכי ג, כב-כג). ולא ניתנה התורה אלא על מנת לשמור משפט צדק, שנאמר: "ועז מלך משפט אהב" (תהלים צט, ד), ואם ישראל עושים משפט צדק ומקימים בתי־דין הדנים על־פי דין תורה, הרי עתיד הקב"ה להחזיר להם את בתי־הדינים שלהם ואת בית־המקדש, שנאמר: "ואשיבה שפטיך כבראשנה" (ישעיה א, כו).

הקב"ה חפץ בגאולתם של ישראל, כי כאשר ציבור ישראל בגלות, השכינה סובלת ומשועבדת עמהם, שנאמר: "בכל־צרתם לו צר" (שם סג, ט). אך הקב"ה גם צר בצרתם של היחידים מישראל, שנאמר: "יקראני ואענהו עמו־אנכי בצרה" (תהלים צא, טו). וכך

---

38 "ראשית חכמה", מהדורת תשמ"ד, כרך ג עמ' תתל־תתלא, במפתח ע' "שלום".

39 יראה ד, יט.

40 אהבה יב, יד.

41 תשובה א, לה; ענוה ו, נט.

אנו מוצאים שלכל מקום שגלו ישראל, השכינה גלתה עמהם. גלו למצרים - שכינה עמהם, שנאמר: "הנגלה נגליתי אל־בית אביך בהיותם במצרים" (שמואל א' ב, כז), גלו לבבל - שכינה עמהם, שנאמר: "למענכם שלחתי בבלה" (ישעיה מג, יד), וכשהם חוזרים - שכינה עמהם, שנאמר: "ושב ה' א־להיך את־שבותך" (דברים ל, ג), והשיב לא נאמר אלא "ושב", משמע ששב עמהם ה' מגלותם.

(ז) התשובה

הנשמה היא בתו של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, אותה מסר לאדם בעולם הזה על כרחה, כמבואר שם. והנה האדם משתמש בנשמה לצרכי הגוף, ולא הייתה ירידתה לעולם הזה אלא לתיקון התורה והמצוות, כנודע, וזהו שאמר: מרגליתא טבא דהוה ליה, זבין לכו למגנא דתשתעבדון בה בהאי עלמא. אלא שביקש הקדוש ברוך הוא מן האדם שלא לטנף פקדונו זה על־ידי לכלוכי העבירות, ואם טונפה - לפדות אותה מיד הקליפות, שנאמר: "והפדה" (שמות כא, ח), ובזה לא ישליט בה עם נכרי בגידהנום.

והנה האדם, מכיוון שאינו יודע, מתי יבוא יומו, ומתי יקרא למסור דין וחשבון על מעשיו, ראוי לו שיכין לעצמו צידה לדרך, וכך ימצא שכל ימיו בתשובה, בבחינת "עד שהנר דולק, תן לו שמן שלא יכבה; כבה הנר, אין השמן מועיל לו כלום". ומהם הנר והשמן? אלה הם התורה והמצוות. ולכן על האדם לשוב בתשובה בעוד כוחו במותניו, וזוהי התשובה המובחרת, "כי ימינו פשוטה לקבל שבים"[42].

(ח) גידול בנים[43]

אמר המחבר ודגל"ו על"י בגמטריא מאה־וחמשים־ותשע, כמנין קט"ן. כיצד? כשהקטן מתחיל לדבר, אביו מלמדו לומר "תורה צוה־לנו משה, מורשה" וגו' (דברים לג, ד) ופסוק ראשון של קריאת שמע[44], וכשיגדל, מוסיף ללמדו מקצת פסוקים על־פה, וכשידיהיה בן ג'

---

42 שער האהבה א, ט, עמ' תרעג.

43 גידול בנים, ז.

44 על־פי סוכה מב ע"א.

שנים יתחיל ללמדו האותיות, וכשיגדל עוד, שוכר לו מלמד וקונה לו ספרים ומלמדו, ואם יכבד על הנער לשקוד על הלימוד תמיד, יפייסנו בדברים שהקטנים אוהבים ומתאווים להם, כגון דבש וקליות ואגוזים וכיוצא בהם, ואומר לו, הנה לך זה על מנת שתלך לבית־הספר ותלמד. וכשיגדל עוד וימאס באלה הדברים, אומר לו אביו, על מנת שתלמד ברכת מזון ותפלה, וקונה לו ציצית ותפילין, כדי לחנכו על המצות, וכשיגדל עוד, יאמר לו, למד תורה ותיקרא חכם ודיין ואב בית־דין ותשב בראש, עד אשר ישיג בדעתו אמיתת התורה, ומואס בכל אלה הדברים שאמרתי, ויעסוק בתורה לשמה, "שמתוך שלא לשמה בא לשמה" (פסחים נ ע"ב).

אך גידול בנים בארץ־ישראל קשה הוא מגידולם בחוץ לארץ, כדברי המדרש (בראשית רבה פרשה כ), "אמר רבי שמעון בן אלעזר, נוח לו לאדם שיגדל לגיון אחד של זיתים בגליל, ואל יגדל תינוק אחד בארץ־ישראל". אך בעל "ראשית חכמה" מפרש זאת כך:

"פירוש, הזיתים אינם גדלים בגליל, מפני שהיא קרה, והבנים נוחין לגדל בארץ־ישראל, מפני שפירותיה טובים ומימידם יפים ואווירה נאה. זהו שאמרו חז"ל (בבא בתרא קנח ע"ב), 'אווירה דארץ ישראל מחכים', רצה לומר, נוח לו לגדל כמה זיתים בגליל, אף על פי שהם קשים לגדל, מלגדל תינוק אחד בארץ־ישראל, אף על פי שנוחה לגדל בה תינוקות"[45].

---

45 גידול בנים, מא.

רבי שמואל בן יצחק די אוזידה*

הולדתו

אין ברשותנו תאריך מדויק לגבי מקום הולדתו וזמנה. ההנחה המקובלת היא שרבי שמואל נולד בצפת אחרי שנת ה"ש (1540), אך יש שסוברים, כי רבי שמואל נולד בשנת השט"ו (1555)[1], ואף יש שסוברים שנולד בשנת ה"ש (1540)[2].

רבי שמואל היה מתלמידיו הקרובים של האר"י הקדוש (האר"י הגיע לצפת בשנת הש"ל/1570 ונפטר בה בה' במנחם־אב השל"ב/1572). אם נניח שרבי שמואל נולד בשנת השט"ו, כאחת ההשערות הנ"ל, הרי הוא היה נער כבן חמש־עשרה או שש־עשרה שנה כשהגיע האר"י לצפת. קשה להניח שנער כה צעיר ימנה עם תלמידיו הקרובים של הרב האר"י, בין כל החכמים הגדולים בתורה שהצטופפו באותה התקופה בצפת. אמנם מסופר בספר "תולדות האר"י"[3], כי רבי שמואל היה רך בשנים[4] כאשר הופיע בפני האר"י, אולם קשה לקבל שהיה צעיר כל כך. לכן יש להניח, כי רבי שמואל נולד בין השנים ה"ש (1540) להשט"ו (1555), ואולם קרוב לוודאי לא מאוחר מן שנת הש"ה-ש"ו (1546-1545).

רבותיו וראשית לימודו

את תורתו רכש רבי שמואל בבתי־המדרש של צפת. על כך הוא מעיד בעצמו בהקדמתו לספרו "מדרש שמואל" למסכת אבות[5]: "כל ימי גדלתי בין החכמים, ואהיה

---

* מאמר זה בגירסה קודמת ראה בהקדמה לספר מדרש שמואל, מכון הכתב, ירושלים התשמ"ט.

1 שלמה רוזאניס, "קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם", ג, עמ' 282. הוא אינו מציין את מקורותיו, אולם נראה, כי שיער על־פי הכתוב, שבשנת השנ"ז (1597) מעיד רבנו כי זה לו ארבעים שנה רצופים שלא יצא אל מחוץ לצפת. ראה בהקדמתו של רבי שמואל לחיבורו "אגרת שמואל", קושטא שנ"ז. בגירסה זו מחזיק גם מ"ד גאון, "יהודי המזרח בארץ־ישראל", ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 25.

2 ראה רפאל הלפרין, "אטלס עץ החיים", אחרונים, כרך ו, ח"א, תל־אביב תשמ"א, עמ' 228; "האנציקפלודיה העברית", כרך א, ירושלים תשי"ד, ערך אוזידה, עמ' 746.

3 ראה ספר "תולדות האר"י", מהדורת מאיר בניהו, ירושלם תשכ"ז.

4 ראה את באוריו של מ' בניהו (ראה הע' 3), עמ' 176 על סוגית "רך בשנים".

5 "מדרשת שמואל", וניציאה של"ט, דף ב ע"א.

אמון על זרועות תופשי התורה ויושב בשולי מעילי מעלתם, בעיר הגדולה והמהוללה, ארץ קדושה, עיר צפת תוב"ב, עיר גדולה של חכמים ושל סופרים". ובהקדמתו לספרו "אגרת שמואל"[6] למגילת רות הוא כותב: "אמר המחבר, ראשית דברי ואחרית אמרי, אהלל בקול לאל נורא בשיר שבח והודאה, אשר הוציאני לאוויר העולם, והביאני לחיי עולם על ידי לומדי התורה. הראשון ראשון לכל דבר שבקדושה מורי זלה"ה, ואחריו כל ישרי לב, נתתי לב לנוח בין ברכי ירכי חכמים והיה אמונת עתי חוסן ישועות בעיר צפת תוב"ב, בכל לבב שמתי מגמת פני להיות יוצא ובא בהוויות אביי ורבא, שמעתתא אליבא דהלכתא".

רבו המובהק - רבי אלישע גאליקו

רבי שמואל למד בבית־מדרשו של רבי אלישע גאליקו[7], וכנראה בהשראת רבו הפך להיות לדרשן נלהב ומלהיב. בהקדמה ל"אגרת שמואל" כתב רבי שמואל: "אחר שזיכני ה' להיות מרביץ תורה ברבים בקהל קדוש אשר אני מסתופף בצילו, חמדתי לדרוש בכל שבת ושבת מענינא דיומא, בתוך החברים המקשיבים לקולי".

בחיבוריו המודפסים אין רבי שמואל מזכיר שרבי אלישע גאליקו הוא רבו המובהק, אך מחקירת מקורות אחרים אנו יודעים, כי בכל מקום שבו מזכיר רבי שמואל בכתביו את רבו בכינוי "מורי", כוונתו לרבי אלישע גאליקו, וכדלהלן.

רבי יוסף די שגוביא בנבנישתי[8] היה תלמידם של רבי אלישע ורבי שמואל. בספרו "דובב שפתי ישנים" (מה, ב) הוא כתב: "וירצה [צ"ל: ויראה][9] לומר עם מ"ש [=מה שאמר /

---

6 "אגרת שמואל", קורוגישמי שנ"ז.

7 רבי אלישע גאליקו בר' גבריאל, מחכמי צפת. נפטר בשנת השל"ח (1578). מתלמידיו של רבי יוסף קארו שגם שימש כדיין בבית-דינו. אחרי פטירת מרן נחשב לאחד מראשי חכמי צפת. עמד בראש ישיבה גדולה בעיר. מפירושיו שהודפסו: לספר קהלת, ויניציאה של"ח; למגילת אסתר, ויניציאה שמ"ג; לשיר השירים, ויניציאה שמ"ז. ראה עליו: דוד תמר, "מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח", ירושלם תשמ"א, עמ' 169.

8 ד' תמר (ראה הע' 7), עמ' 114-115.

9 ראה דוד תמר, "עוללות צפת", בתוך: "תרביץ", כז, חוברת ראשונה, ירושלם תש"ח, עמ' 105-108. לא ידוע, מתי והיכן נולד רבי יוסף. אביו בא בסוף ימיו מצפת לשאלוניקי להדפיס את ספרו. ראה: "שם הגדולים" לרב חיד"א, בערכו; ש' רוזאניס (ראה הע' 1), עמ' 293; לפי "אנציקלופדיה יודאיקה", כרך ד,

שכתב] מורי הגדול הרא"ג ז"ל [=הרב אלישע גאליקו][10] בביאור אסתר... ועם הכלל הזה הסכים תלמידו הרש"א נר"ו [=הרב שמואל אוזידה]".

רבי שמואל עצמו מביא בספרו "אגרת שמואל", בפירושו לפסוק "ותקח נעמי את־הילד" וגו' (רות ד, טז), דרוש מכיל כשלושה עמודים בשם "מורי ז"ל". דרוש זה דן ברמ"ח מצוות עשה שהן כנגד רמ"ח אבריו של האדם, ובזכותם של התומכים בתלמידי־חכמים. עיקרו של הדרוש נמצא בפירושו של רבי אלישע גאליקו ל"שיר השירים"[11] ול"קהלת"[12]. ולא רק תוכן דברי מורו של רבי שמואל זהה לדבריו של רבי אלישע גאליקו, אלא גם לשון הדברים.

ואולם ההוכחה המכרעת לכך שרבי שמואל הוא תלמידו של רבי אלישע[13], מצויה בפירושו של רבי שמואל למגילת אסתר, פירוש המצוי בכתב־יד[14], שם מזכיר רבי שמואל את רבו בשמו המפורש: "ומורי כמה"ר אלישע גאליקו תנצב"ה"[15], וכן: "מורי ורבי כמהר"ר אלישע גאליקו זלה"ה"[16], והוא גם פותח ציטוטים ישירים מדברי מורו ורבו בלשונות כמו: "ומורי זלה"ה כתב"[17].

רבנו האר"י - מורו ורבו בתורת הנסתר

רבי שמואל נמנה עם תלמידיו הבכירים של האר"י הקדוש, אך העדות היחידה בכל כתביו של רבי שמואל על כך מצויה בהספד שאמר רבי שמואל על מות רבו זה.

עמ' 151-152 נולד בשנת השי"ח (1558) ונפטר בשנת הש"ס (1600), ואולם אין זה מדויק.

10 ד' תמר (ראה הע' 7), עמ' 114.

11 ויניציאה שמ"ז, דף טו, ב; יו (טז) וכח, על־פי ד' תמר (ראה הע' 7), עמ' 115.

12 ויניציאה של"ח, דף י ע"ב; עח ע"א; קו ע"ב; קמב ע"א, על־פי ד' תמר (ראה הע' 7), עמ' 115.

13 מרדכי פכטר, "דמותו של האר"י בהספד שהספידו רבי שמואל אוזידה", בתוך: "ציון" לז, ירושלים תשל"ב, עמ' 30, הערה 52.

14 כתב־יד בית־המדרש לרבנים בניו־יורק, מס' 1613. תצלומו במכון לתצלומי כתבי־יד, בית הספרים הלאומי, האוניברסיטה העברית בגבעת רם, ירושלים, תצלום מס' 24267.

15 בכתב־היד המוזכר בהע' הקודמת דף 5 ע"ב.

16 בכתב־היד המוזכר בהע' 14, דף 8 ע"ב; דף 17 ע"א; דף 33 ע"א; דף 34 ע"ב ועוד. כל המקורות על־פי מאמרו של מ' פכטר (ראה הע' 13).

17 בכתב־היד המוזכר בהע' 14, דף 8 ע"א.

ההספד נאמר או ביום פטירתו של האר״י או באחד מימי השבוע שלאחריו, ומכל מקום - לפני שבת ״נחמו״. את דבריו סיים בכותבו ״הדרש שדרשתי אני שמואל אוזידה על מורי ורבי כמהר״ר יצחק לוריא״[18].

והרי סיפור שממנו עולה, כי רבי שמואל למד אצל הרב האר״י עוד בהיותו רך בשנים: ״גם פעם אחת היה [הרב] יושב והחברים לפניו, ונכנס הרב כמהר״ר שמואל אוזידה, שחבר ספר מדרש שמואל על פרקי אבות, לדבר עם הרב על עסק אחד, והיה עדיין רך בשנים. וידהי כראות הרב, קם מלא קומתו ואמר לו: ברוך הבא, ולקחו בידו והושיבו לימינו ודבר עמו כל צרכו. ולאחר שיצא, אמר הרח״ו [הרב חיים ויטאל]: אדוני, לא אוכל להתאפק מלשאול למה זה האדון חרד כל החרדה הזאת מפני החכם הבחור הזה, מה שלא עשית כן פעם אחרת, זה היום מימים. אמר לו הרב בחיוך, לא מפני הבחור הזה חרדתי, אלא מפני ר׳ פנחס בן יאיר שנכנס עמו, שביום זה נתעברה בו נשמתו מחמת מצוה אחת שעשה היום, שהיה ר׳ פנחס בן יאיר עושה, ולזה נתעברה בו נשמתו לחזקו ולעזרו במצוה זו.

וכשמוע הרח״ו דבר זה, רץ מהרה אחר הרש״א הנז׳ והשיגו, ואמר לו: בחיי דמר שתגיד לי מה מצוה עשית היום, שכך וכך אמר הרב עליך? אמר לו: בחייך, המצוה שעשיתי היא שקמתי היום בהשכמה לילך לבית הכנסת להיות מעשרה ראשונים כמנהגי. ובדרך עברתי על בית אחד, שמעתי קול בכיה גדולה בשנים [=של שניים], ואמרתי אסורה נא ואראה על מה הם בוכים, ואביט ואראה והנה כולם ערומים, מחמת שבאו עלידהם גנבים בלילה זו וגנבו כל אשר להם, אף מלבושידהם הפשיטו מעלידהם. ונכמרו רחמי עלידהם ופשטתי מלבושי מעלי והלבשתי לבעלי הבית וחזרתי לביתי ולבשתי בגדי שבת, והנך רואה בעיניך בגדי שבת עלי. מיד נשקו על פיו וספר המעשה ההוא להרב ז״ל, ואמר לו כן הוא, ובסיבת מצוה זו נתעברה נשמתו״[19].

ממעשה זה עולה, כי:

---

18 ראה: מ׳ פכטר (ראה הע׳ 13), עמ׳ 25-26, והערה 22. על הדרשה ראה להלן. וראה גם: גרשום שלום, ״שטר ההתקשרות של תלמידי האר״י״, בתוך ״ציון״, ה (ת״ש), עמ׳ 145; וראה גם ״שער הגלגולים״, סט ע״א, שם מצוין שהיה חבר הכת הראשונה של תלמידי האר״י. וראה גם ״ספר החזיונות״, בגדד, דף לג ע״ב-לד ע״א. גם לדעתו של דוד תמר היה רבי שמואל מתלמידיו המובהקים של הרב האר״י. ראה: ד׳ תמר, ״האר״י והרח״ו כמשיח בן יוסף״, בתוך: ״ספונות״, ספר שביעי, ירושלם תשכ״ג, עמ׳ קעג.

19 מ׳ בנידהו (ראה הע׳ 3), עמ׳ 175-177, וראה שם את הערותיו לסיפור.

א. רבי שמואל היה יחסית צעיר לימים כאשר נמנה עם חוג תלמידיו של האר"י, כאמור;

ב. ואף־על־פי־כן נכנס ויצא אצל הרב האר"י;

ג. נוהגו להשכים לבית־הכנסת כדי להיות מעשרת הראשונים בעיר הקודש מלאה חכמים וסופרים צפת ת"ו, גם הוא מצביע על גדולתו.

והנה מעשה נוסף המצביע על מעמדו של רבי שמואל בצפת, והוא שחכמי צפת תוב"ב מינו עשרה ממונים על העבירות. אחד מהם משכים בבוקר לתפילה בכדי להיות מן עשרה הראשונים, והנה מצא אישה יפה נכנסת לחצר של חשוד על אשת איש. שמו של הממונה לא פורש, ואולם ממקום אחר למדנו שהיה זה רבי שמואל אוזידה. הרי לך מוסד חשוב שהתקיים בצפת, ורבי שמואל היה חבר בו - "אחד מעשרה הממונים על העבירות"[20].

לאחר פטירת האר"י הקדוש רשם תלמידו, רח"ו, דברים שראה בעיניו, ואסף וקיבץ שמועות מפי החברים על הנהגות רבם. בין יתר החכמים הוא מזכיר את רבי שמואל: "והר"ש אוזידה ז"ל א"ל [=אמר לי] ששמע ממורי זלה"ה שמי שישב מ' יום רצופים בלי דיבור של חול, ישיג חכמה והשגה"[21].

מורו - רבי חיים ויטאל

לאחר פטירת האר"י למד רבי שמואל אצל רח"ו. רבי שמואל נמנה עם ראשוני החותמים על שטר־ההתקשרות של תלמידי האר"י משנת השל"ה (1575), שהכירו ברבי חיים ויטאל כיורשו הרוחני של האר"י, וכמקור יניקה וסמכות לכל הקשור לקבלת האר"י.

בכתב־ההתקשרות[22] נאמר:

---

20 לעצם המוסד הנ"ל ראה תשובות המבי"ט, ח"ב, אחר סי' כט, שם אנו שומעים על "ממונים וחכמים שמינו קצת קהלות לבער עבירות ולייסר העוברים".

21 מ' בניהו (ראה הע' 3), עמ' 310, 320; וראה גם "שער רוח הקודש" לרח"ו, דף יא ע"ב.

22 ב"ד הכהן, "ברכת הארץ", ירושלם תרס"ד, דף סא ע"ב, וראה ז' רבינוביץ, "מן הגניזה הסטולינאית", בתוך: "ציון" ה, ירושלם טבת ת"ש, עמ' 125-132, המציין, כי לאחרונה גילו את השטר בעיירה סטולין,

"אנחנו הח"מ קבלנו עלינו להיות בחברה אחת לעבוד את השי"ת [=ה' יתברך] ולעסוק בתורתו יומם ולילה ככל אשר יורנו מו"ר הרב החכם השלם האלקי כמו"ה חיים ויטאל הי"ו, ונלמד עמו בחכמת האמת ונהיה נאמני רוח מכסים דבר מכל מה שיאמר אלינו, ולא נטריח עליו להפציר יותר מדאי מהדברים שאינו רוצה לגלות לנו, ולא נגלה לזולתנו שום סוד מכל מה שנשמע מפיו בדרך האמת, וגם לא מכל מה שלמד אותנו לשעבר ואפילו מה שלמד אותנו בחיי מו"ר הרב הגדול כמו"ה יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה בכל אותו הזמן, ואפילו מה ששמענו מפי מורינו הרב ז"ל הנז', לא נוכל לגלותם בלתי רשותו אחרי שלא היינו מבינים הדברים אלא ע"י שהיו מחזירים לנו, וקבלה זו היא בשבועה חמורה בשי"ת ע"ד [=על דבר] מורנו כמו"ה חיים הי"ו הנזכר, והמשך קבלה זו היא מהיום ועד עשרה שנים רצופים, והיה זה יום ב' כ"ה למנחם השל"ה ליצירה [1575] פה צפת"ו והכל שריר וקיים".

על השטר חתומים עשרה[23] חכמים, ובינידהם רבי שמואל די אוזידה כחותם שלישי.

ומכל מקום, אף כי רבי שמואל נמנה עם תלמידיו של רבנו האר"י ורבי חיים ויטאל, הרי הקבלה לא תפסה מקום חשוב בכתביו. אדרבה, השפעתה בכתביו מעטה ביותר, ונראה שלימוד הקבלה והעיסוק בה לא תפס אצלו מקום ראשון. את מרבית זמנו ומרצו היפנה לישיבתו וליצירתו הדרשנית.

ישיבת רבי שמואל די אוזידה

רבי שמואל עמד בראש ישיבה בצפת, כך עולה מהקדמתו ל"אגרת שמואל": "זה לי ארבעים שנה היותי בעיר הקדושה צפת תוב"ב, לא יצאתי אנה ואנה, רק זאת הפעם שיצאתי על צד ההכרח לא ישובח ולא יגונה, הנה שמתי לדרך פעמי אחר זמן פטירת

והוא גם מציין שטר הדומה מאוד לשטר זה, להוציא שינויים בודדים. הוא אינו מזכיר, כי השטר הנ"ל מצוין בספר "ברכת הארץ", וכך בעקבותיו גם ג' שלום (ר' הע' 18), עמ' 133-160, המציין, כי השטר הנ"ל נזכר בספר "שם הגדולים" לרב חיד"א בע' רבי שמואל אוזידא, וכי אחר הסתלקות רבנו האר"י זצ"ל למד רבנו עם רח"ו דרך האמת יחד עם שאר תלמידי האר"י, ויש בידי הרב חיד"א שטר התנאים שהיתנה עמהם מהרח"ו כדי ללמדם, ועליו חתימת ידם קודש עצמה. בשטר הנמצא בסטולין ישנן רק שבע חתימות, ולכן לא מן הנמנע שהיו שטרות מספר שהועתקו משטר מקורי אחד.

23 אין התאמה בין השטרות ובאשר לעשרת החותמים, ואולם ר' שמואל אוזידה מופיע בכל הרשימות כאחד מהם.

הגביר נבון ונעלה... כה"ר שלמה די שירים נ"ע, נדיבות יעץ כל ימי חייו פזר נתן מהונו לישיבתי הרמתה, וזן ופרנס די מחסורה לא יחסר כל בה, ואחר שנתבקש בישיבה של מעלה השר הנזכר נ"ע, נלאתי נשוא עול הישיבה עד שהוכרחתי לבא אל פתחי הנדיבים יצ"ו פה קושטאנטינא יע"א יפרישו ממונם נדבה לקיים אותה על תלה, 'והאלהים אנה לידי', גבר... חכם שלם בחכמה ודעת... כה"ר אברהם אלגאזי... להכניס אורחים, וביתו בית ועד לחכמים".

נמצאנו למדים, כי רבי שלמה די שירים מקושטא תמך בישיבתו, וכשנפטר הנדיב, יצא רבי שמואל לקושטא לקבץ ממון למען הישיבה שנותרה ללא תומך.

אין ברשותנו ידיעות נוספות על ישיבה זו, לא על מספר תלמידיה ולא על מידת הצלחתו של רבי שמואל במשימת גיוס הכספים. אך יש להניח, שרבי שמואל מצא תומכים לישיבתו, שכן לא שמענו בהמשך במקום אחר על קשיים או על סגירת הישיבה.

יש שמניחים, כי רבי שמואל עסק גם במסחר, כרבים מחכמי צפת באותה העת, וכי ומרווחיו תמך בישיבתו. כך עולה משאלה שנשלחה על ידיו יחד עם חכם ר' יצחק ניגרין, למהרי"ט צהלון[24], שאלה העוסקת ביחסי המסחר של תלמיד־חכם עם שותפו, כאשר החכם מבקש לשבת על התורה ולשמש שותף פאסיבי, שעבודתו נעשית על־ידי שליח העובד עבורו.

מידע אחר העולה מכתביו של רבי שמואל הוא, כי הייתה לו ספרייה גדולה ועשירה הן של ספרים מודפסים הן של כתבי־יד. וכך גם נראה מן המובאות הרבות של דברי קדמונים שהוא מביא בספריו. וודאי שבכדי לרכוש ספרייה גדולה, זקוקים לממון רב. אולם אפשר שבצפת, שהייתה עיר גדולה לחכמים וסופרים, היו די ספרים וכתבי־יד נגישים ללימוד ולעיון לכל החפץ בכך.

מועד פטירתו

אין אנו יודעים, מתי נלב"ע רבי שמואל די אוזידא. יתירה מזאת, אפילו לגבי מועד פטירתו המשוער ישנן שאלות שאותן יש לברר.

---

24 שו"ת מהרי"ט צהלון, ויניציאה תנ"ד, סי' פד.

ב"רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטראני"[25], הכוללות בין היתר את תאריכי פטירתם של חכמי צפת וקושטא, בני מקומו ובני הדור שקדם לו, נכתב שרבי שמואל נלב"ע בשנת השל"ט (1579) [26]. אולם כבר הראו החוקרים, שדבר זה לא ייתכן, משום שבפירושו של רבי שמואל למגילת איכה "לחם דמעה", שנדפס בשנת השנ"י [הש"ס/1610][27], מוזכר הרב בברכת החיים, ומכמה מקומות בו ניתן ללמוד, כי שנה זו, הש"ס, היא גם שנת כתיבת הספר. וכך נאמר שם: "כי זה לנו אלף ותקל"ב שנה שרחק ממנו מנחם", ובמקום אחר שם: "אלף ותקל"ב שנה שתארך גלותינו"[28].

בספר השאלות ותשובות לרבי יוסף טראני (שו"ת מהרי"ט) מצוין פסק הלכה, עליו חתומים כעשרים מחכמי צפת, וביניהם גם רבי שמואל די אוזידה. פסק זה נחתם בכפר בוקיעא הסמוך לצפת, ובפסק נאמר, כי החכמים הללו נאספו לדון "על דבר האשה אורדואנייא בת שמואל כהן[29]. לאחר מכן נכתבה מסקנת החכמים, ובהמשך, לפני חתימות החכמים, נדפס: "ולראיה חתמנו שמותינו פה שלהי מנחם השס"ח [1608].

לאחר חתימות החכמים נדפס שוב פעם: "שנת שס"ב [1602] בכפר בוקיעא אשר בגליל העליון תוב"ב".

ברור אפוא שאחד משני התאריכים הללו הוא טעות סופר.

אכן ברשימות האוטוביוגרפיות של רבי יוסף מטראני מצוין[30]: "השס"ב [1602] ברחנו מחמת המגיפה כשמונה חודשים לבוקיעה...". משמע שהחכמים שהו בבוקיעא בשנת השס"ב ולא בשנת השס"ח.

רשימות המהרי"ט מסתיימות בשנת השס"ד (1604), ומאחר שרבי שמואל מוזכר

---

25 ראה חיים בנטוב, "רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטראני", בתוך: "שלם" א, ירושלים תשל"ד, עמ' 195 ואילך.

26 ח' בנטוב (ראה הע' 25), עמ' 199, 201.

27 כך עולה משער הספר. ראה על כך דוד תמר, "מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובאיטליה", ירושלים תש"ל, עמ' 147, שם הערה 20; וראה הנ"ל (ראה הע' 7), עמ' 172-173; וראה ח' בנטוב (ראה הע' 25), עמ' 199, 201. וראה גם מ' פכטר, "ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה ה-טז ומערכת רעיונותיה המרכזיים", דיסרטציה, ירושלים תשל"ו, עמ' 226.

28 "לחם דמעה", דף כח ע"א; שם, דף צג ע"א.

29 שו"ת מהרי"ט, ח"א, תל-אביב תשי"ט, עמ' קלח, סי' פב, ד"ה על דבר.

30 ח' בנטוב (ראה הע' 25), עמ' 222-232.

ברשימות כמי שנסתלק בשנת השל"ט (1579), אף שתאריך זה בטעות יסודו, הסיקו הוקרים שרבי שמואל נלב"ע עד שנת השס"ד (1604), וליתר דיוק - בין השס"ב להשס"ד[31].

אף שיש לשאול, אם אמנם התאריך המצוין ברשימות בטעות יסודו, שמא ציינו אדם אחֵר אחַר שנת השס"ד (1604)[32].

ספר
מדרש שמואל
והוא ביאור על
פרקי אבות
מהחכם השלם כמהר"ר שמואל די אוחידה נר"ו
חבורו זה בין ענד לחכמים. אמר הכבדות דברו כמילי דאבות עם עם עפסוקיסם דוכבות ' ומלימו ממוף מלמו בחכמם ובכוסם ודעם ולשון לחם :
והוא הפאל הגדול ר"ש"ו נגב פל ימיב לבמדו ולחמם :
כמש"נ
באמשטרדם
בבית ברכת ה' לפ"ק

מדרש שמואל, אמשטרדם תרכ"ז

31 ח' בנטוב (ראה הע' 25), עמ' 201, משער שרבי שמואל נלב"ע במגיפה שהייתה בצפת בשנת השס"ב (1602); מ' פכטר (ראה הע' 16), עמ' 226-227, הערות 22-23, סובר שהרב נלב"ע בין השס"ב להשס"ד. וראה גם אברהם דוד (ראה הע' 3), עמ' 208; וראה גם ד' תמר (ראה הע' 7), עמ' 172, המציין שם: "ברם מן הרשימות האוטוביוגראפיות של המהרי"ט... מוכח שר"ש די אוחידה נפטר לא יאוחר משנת השס"ד", משום שהרשימות הללו מסתיימות בשנת השס"ד, כדעתו של בנטוב, שם.

32 ראה ד' תמר, "מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה", עמ' 147, הערה 20, שם ציין שרבי שמואל נלב"ע בשנת השס"ט (1609) לערך, לאחר פירסום הרשימות של המהרי"ט חזר בו.

ספר

מדרש שמואל

והוא באור על פרקי אבות

מחחכם השלם כמהורר שמואל

די אוזידה נרץ

נדפס פה ק"ק

פרנקפורט דמיין

ברשות יוהאן קעלנר

מדרש שמואל, פרנקפורט דמיין, תע"ג

ספריו

(א) "מדרש שמואל" למסכת אבות

ספר מדרש שמואל והוא ביאור על פרקי אבות מהחכם השלם כמוהר"ר שמואל די אוזידה נר"ו, חבורו זה בית ועד לחכמ' אשר נכבדות דברו במילי דאבות שם שם שפתותיה דובבות ועלימו תטוף מלתו בחכמ' ותבונה ודעת ולשון צחה, והנה האשל הגדול רש"י ז"ל נצב על ימינו לסעדו ולתמכו. נדפס בשנת חמשת אלפים של"ט[33] ליצירה, פה ויניציאה.

ספר זה הוא ספרו העיקרי והחשוב. עצם הדפסתו של הספר שלוש פעמים בחיי המחבר מעידה על תפוצתו הרבה, ואכן רבי שמואל נדרש לתפוצתו הרבה של הספר ומציין בהקדמה לספרו השני, "אגרת שמואל": "ראשית דגני פירוש מסכת אבות קראתיו מדרש שמואל וזיכני ה' להדפיסו ותהלות לא-ל שפשט בכל העולם".

מן הראוי לציין, כי חיבור פירושים לחמש המגילות ובמיוחד פירוש למסכת אבות היה נפוץ מאוד בקרב חכמי צפת בשנים הללו[34], והרי כמה דוגמאות.

האר"י חיבר את פירושו למסכת אבות "מובחר שבאבות" אשר נמסר על-ידי תלמידו רח"ו. הפירוש הופיע כחלק מספר הכולל ארבעה חיבורים תחת השם "חבל נביאים" שלוקט ונדפס על-ידי רבי חיים מאראז בוורשא בשנת התרמ"ג (1883).

רבי אברהם גלאנטי[35] חיבר את ספר "זכות אבות". גם פירוש זה נדפס רק שנים רבות לאחר פטירת מחברו, בילגוריא התרע"א (1911).

פירושו של רבי משה אלשיך[36] למסכת אבות בשם "ירום משה" לא נכתב על-ידיו אלא נלקט מתוך כתביו כמאה-ושבעים שנה אחרי פטירתו על-ידי אחד מחכמי פיורדא[37], ר' ירמיה בר' משה שלנקר, ומאז נדפס עוד כתריסר פעמים.

על כל פנים, אין ספק שפירושו של רבי שמואל למסכת אבות הוא הפירוש שזכה למהדורות הרבות ביותר, להוציא כמובן פירוש המשניות של רבי עובדיה מברטנורה.

---

33 מהדורות נוספות שהודפסו בחיי המחבר: ויניציאה השמ"ה (1585); קראקא שנ"ד (1594). עד ימינו זכה ספר זה לשלושים מהדורות!

34 י' כהן, "מסכת אבות, פירושיה ותרגומיה באספקלרית הדורות", הוצ' קרית ספר, ירושלים תשכ"ה.

35 נפטר בצפת בשנת השמ"ח (1588).

36 רבי משה אלשיך, הר"פ-שנ"ז (1520-1597).

37 פיורדא תקנ"ד (1764).

פירושו של רבי שמואל למסכת אבות אינו פירוש רגיל שבו מביא המפרש את פירושו לפסוק או למאמר מסוים. רבי שמואל מביא את פירושיהם של חכמים אחרים ומשלבם יחד במערכת אחת, כבמעין פסיפס דרשני-פרשני, כאשר הוא דוחה, לעתים רחוקות, פירוש זה או אחר, משום שזה אינו תואם את המסורת, לדעתו.

בהקדמתו הוא כותב: "והאלקים אנה לידי אמרי דבר חקרי לב רבים ונכבדים אחרונים וקדמונים, חדשים גם ישנים, הנחמדים מזהב ומפז רב, ומתוקים מדבש ונופת צופים, כאשר יראה הרואה אשר עין לא ראתה עד היום הזה הפירושים ההמה, כי סתומים וחתומים היו עד עתה, הלא המה הרב רבנו יונה ז"ל[38], והרב רבנו מאיר מטוליטולה בן הרב רבנו טודרוס הלוי ז"ל, והרשב"ם ז"ל, והרב ר' מנחם לבית מאיר ז"ל[39], והריטב"א ז"ל ויש אומרים שהוא מתלמידי הריטב"א ז"ל, והרב ר' אפרים ז"ל, ויש אומרים שהוא פירוש רשב"ם ז"ל, והרב מתתיה היצהרי ז"ל, והרב רבי שמואל ן' סיד ז"ל, והרב ר' יוסף ן' נחמיאש ז"ל[40], והרב ר' ברוך ן' מלך ז"ל, והרב ר' משה אלשקאר ז"ל, והחסיד ר' יוסף ן' שושן ז"ל, והרב ר' שם טוב ז"ל[41], והרב ר' יצחק קארו ז"ל"[42]. ובהמשך: "ואחשבה לדעת כי טוב ללקט גם בין עומרי ספרי הדפוס הנמצאים ביד בני אדם כי רבים המה המפרשים אשר הודפסו עד עתה לפרש המסכתא הזאת, הלא המה רש"י ז"ל, והרמב"ם[43] ורבנו עובדיה ז"ל[44], והרב רבי יצחק אברבנאל[45], והחסיד רבי יוסף יעבץ[46], והרב ר' משה אלמושנינו[47] ז"ל, והרב ר' שלמה הלוי[48] יצ"ו, והרב יהודה לירמ"א[49] ז"ל. ואמרתי אלקטה נא בעמרים את אשר יכשר בעיני מפירושי המפרשים ז"ל, חדשים גם

---

38 פירושו של רבי יונה גירונדי למסכת אבות. ראה י' כהן (ראה הע' 34), עמ' 107, סי' 7.

39 י' כהן (ראה הע' 34) שם, סי' 8.

40 י' כהן (ראה הע' 34), שם, שם.

41 י' כהן (ראה הע' 34), שם, שם.

42 ספרו של רבנו הוא המקור היחיד שממנו אנו למדים על קיום פירושו של רבי יצחק קארו למסכת אבות, שנודע בעיקר בפירושו לתורה "תולדות יצחק", ראה מ' פכטר (ראה הע' 27), עמ' 237.

43 י' כהן (ראה הע' 34), עמ' 106, סי' 5.

44 הכוונה לפירושו של רבנו עובדיה מברטנורא ולא לפירושו של ר' עובדיה ספורנו, שאף הוא כבר היה בדפוס (בולוניא ש'-ש"א ועוד). ראה: מ' פכטר (ראה הע' 27), עמ' 237.

45 י' כהן (ראה הע' 34), עמ' 108, סי' 11.

46 י' כהן (ראה הע' 34), שם, שם.

47 י' כהן (ראה הע' 34), שם, שם.

48 י' כהן (ראה הע' 34), שם, שם.

49 מחבר "בית לחם יהודה" על מסכת אבות, ראה י' כהן (ראה הע' 34), שם, שם.

ישנים, ואהיה בורר אוכל הטוב, טוב שיראה מנופה בי״ג נפה, כדי שיהיה החבור הזה מתוק לנפש, מרפא לעצם, וכל אדם ימצא בו מרגוע לנפשו, לבד פירוש רש״י ז״ל, ראיתי ונתון אל לבי לכתוב אותו בשלימות אות באות להיותו אדון ושר המפרשים כולם ז״ל, המאור הגדול אשר העיר עיני בני הגולה בפירושו, ידו בכל, במקרא, במשנה, בגמרא, הוא המורה לנו את הדרך נלך בה, ויהיו דברי המפרשים החדשים כתורי זהב עם נקודות הכסף עם דברי המפרשים הידועים והנמצאים, ויהיה הכל דבר דבור על אופניו״.

חוץ מפירושו של רש״י המובא בכל חיבוריו כפירוש יסודי, בורר רבי שמואל ודש בכל פירוש, בודקו ובוחנו, כדבריו: ״מנופה בי״ג נפה״, וכאשר הוא מוצא באחד מן הפירושים דבר הסותר לדעתו את דברי חז״ל, הרי הוא מבטלו.

לדוגמה: ״ע״כ תורף דבריו ז״ל ורצה לנטות מדברי חז״ל כאשר עשה הרב בעל העקדה, כי מהמאמרים שהבאתי למעלה לביטול דברי הר״י עראמא [בעל ״עקדת יצחק״], דברי הר״מ אלמושנינו מבוטלים מאליהם״. וכך, אף־על־פי שרבי שמואל מתייחס בכבוד רב לכל הפרשנים ומצטטם במנות גדושות, ובמיוחד מרבה להביא מפירושיו של רבי משה אלמושנינו.

בבחירתו בחכמים הנ״ל מראה רבי שמואל על מגמתו להציב מסורת פרשנית שראשיתה ובסיסה האיתן הוא פירוש רש״י, אך עיקרה הוא המסורת הספרדית המגיעה עד לדורו. אין ספק, כי ראה את פירושו כחוליה אחרונה בשרשרת המפוארת של מסורת זו, וכי בספרו זה יש משום שימור וטיפוח שלה בספרות הדרוש. בבחירתו במקורותיו בולטים בעלי הכיוון השמרני שמיצגיו המובהקים הם רבי יונה גירונדי, רבי יוסף שושן ורבי יצחק אברבנאל, ומבין בני דורו - רבו רבי אלישע גאליקו, רבי משה אלמושנינו ורבי שלמה לבית הלוי, המצוטטים על ידיו במידה מרובה עד שניתן לומר כי פירושיהם של רבי משה אלמושנינו ושל רבי אלישע גאליקו הם הפירושים המצוטטים ביותר בספרו[50].

50 ראה מ׳ פכטר (ראה הע׳ 27), עמ׳ 238.

ספר

מדרש שמואל

והוא באור על פרקי אבות

מהחכם השלם כמוהר"ר שמואל די אוזידה נר"ו

חבורו זה בית ועד לחכמים אשר נכבדות דברו במלי דאבות · שם שם שפתותיהם דובבות · ועליהם תמוך סלתו בחכמה ותבונה ודעת ולשון צחה :

והנה האשל הגדול רש"י ז"ל נצב על ימינו לסעדו ולתמכו

והיות כי מקצר סלוה מהמקם זה כמה מקום מלמו ומגמרו · ומלאור מחקה גם נגרם מהוקה מסמנן לרוחם ולהסניע מקום נכבד סלוה · לאחת מרדפם עתה עם כמה מעלות מדהות כאמר בין מקוי מחזיקם עמדים :

ירושלים

הובא לבית הדפוס ע"י היה מהו"י אברהם פרענקיל נ"י

לעמבערג

נמנת תרכ"ד לפ"ק

MEDROSCH SCHMIEL

Lemberg Druck und verlag B. L. NEChELeS 1864

מדרש שמואל, לעמבערג תרכ"ד

(ב) "לחם דמעה" למגילת איכה

ספר לחם דמעה, חברו וגם יסדו החכם השלם כמהר"ר שמואל אוזידה נר"ו, פה ויניציאה, שנת חוט השנ"י [הש"ס][51] ליצירה.

בהקדמה ל"אגרת שמואל" כותב המחבר: "גם חברתי ספר קראתיו על שם המאורע, כי

51 הספר הודפס שנית באמשטרדם בשנת הת"ע (1710).

רע ומר היה לנו בעוונותינו שנחרב בית המקדש עם כמה קדושים שנהרגו בתוכו, הרי קראתי שמו לחם דמעה[52].

ספר
לחם דמעה
חברו וגם יסדו החכם השלם כמה"ר שמואל אחידה נר"ו
והוא פידוש נאה ומשובח קול הדר קול צח מצוחצח
על מגילת איכה מימינו האשל הגדול רש"ל ל
לסעדו ולתומכו ועל דבריו יוסיף לקח
ומשמאלו עושר וכבוד פיר'
גבורות כדובר בו יחדו
יחזו דמים:
אנה נפ"ן ממרן
באמשטרדם
כדפוס המסוכה אל הנמורים הנמפנים הקופים
יעקב אלואריש סוטו משה אבן זיקר בראנדון ובנימין די יונה
והחתום המשולש לא כמהרה יפוק
בשנת
התע"ו ורלי הקטורלי קומי יחגלים לגירס

לחם דמעה, אמשטרדם הת"ע

גם בספר זה בולטת מגמתו של הרב לצטט מדברידהם של אחרים ולהציג את המובאות כאפשרויות שונות לפירוש. רבי שמואל מצטט בפירושו זה במיוחד את חכמי דור גירוש ספרד, ומחכמי שאלוניקי - מן הדור שלאחר הגירוש, ובהם: רבי יואל ן' שועיב, רבי יצחק עראמה, רבי מאיר עראמה, מהר"י נתן ורבי משה אלמושנינו. כמו כן הוא מצטט מדברידהם של חכמי צפת: רבי שמואל ן' וירגה, רבי משה קורדובירו, רבי שלמה אלקבץ, רבי יעקב בירב ורבי ישראל די קוריאל.

52 מ' פכטר (ראה הע' 27), עמ' 243.

החכם המצוטט ביותר בספרו זה הוא מורו ורבו רבי אלישע גאליקו, ומובן מאליו שכל הפרשנים הנ"ל מתוספים לפירושו של רש"י.

(ג) "אגרת שמואל" למגילת רות

ספר אגרת שמואל, והוא ביאור מגילת רות, חברו החכם השלם כמה"ר שמואל אוזידה נר"ו, ועל ימינו, לסעדו ולתומכו פירוש הרב הגדול אדון המפרשים הלא הוא פירוש רש"י זצ"ל. נדפס בבית ובאותיות הגברת המעטירה אלמנת הדוכוס שר וגדול בישראל, דון יוסף הנשיא זלה"ה, פה בכפר קורוגישמי הסמוך לקושטאנדינא העיר הגדולה אשר היא תחת ממשלת... על ידי יוסף בן לא"א יצחק אשקלוני נ"ע, והיה זה יום שישי ארבעה ועשרים לחודש אדר, שנת חמשת אלפים ושלוש מאות וחמישים ושבעה ליצירה [שנ"ז-1597][53].

יש מקום לסברה, כי הספר נכתב כבר כעשרים שנה קודם הדפסתו. בביאורו לפסוק "ליני הלילה" (ג, יג) אומר המחבר: "ואמר לה ליני הלילה, כלומר הלילה והוא הגלות הזה הנמשלת ללילה... כי זה לנו אלף וחמש מאות ועשר שנים בגלות", דהיינו, שנת השל"ח (1578)[54]. את הספר הדפיס כאשר יצא מצפת לקושטא לאסוף כסף לישיבתו, בהיותו בביתו של הנדיב אברהם אלגאזי[55].

גם בספר זה ממשיך רבי שמואל בשיטתו ומצטט מספר רב של חכמים, קדמונים ובני דורו, אף כי במספר קטן מאשר בספרו הראשון "מדרש שמואל".

החכמים המצוטטים כאן הם רמב"ן, רבי שמריה האיקריטי, רבי יצחק עראמה, רבי יוסף יעבץ, רבי יהודה פרובינציאל, רבי יוסף גאקון, רבי יוסף יחיא ורבי משה אלמושנינו הזוכה לציטוט הרב ביותר, וכן חכם בלתי־ידוע שרבי שמואל מציינו כ"רב אחרון לא ידעתי אכנהו"[56]. כמו כן מביא רבי שמואל דברים ששמעם מחכמי צפת כמו רבי משה

---

53 הספר הודפס מאוחר יותר עוד ארבע פעמים. ראה: ר' שמואל די אוזידא, "מדרש שמואל", ירושלים התשמ"ט, עמ' 31 במבוא.

54 ד' תמר (ראה הע' 32), עמ' 171.

55 "אגרת שמואל", בהקדמה.

56 ד' תמר מזהה אותו עם רבי ישעיה ב"ר אליהו מטראני הנקרא גם ריא"ז - ר"ת: רבי ישעיה אחרון ז"ל. ראה ד' תמר (ראה הע' 32), עמ' 154.

קורדובירו, רבי משה אלשיך, ומובאות רבות מדברי רבי אלישע גאליקו ורבי שלמה אלקבץ.

בסוף ספרו "לחם דמעה" למגילת איכה מביע רבי שמואל את תקוותו לחבר פירושים ליתר כתבי הקודש: "הנה בזאת נשלם מה שראינו לבאר במגילה הזאת, כה יעשה לי אלקים וכה יוסיף לתת לי חלק טוב בכל שאר ספרי הקודש לבארם ולחבר כאשר עם לבבי, כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה ויראני נפלאות בתורתו ובסודותיו הכמוסים מתוקים מדבש ונופת צופים אמן כן יהי רצון". ברם, ככל שידוע לנו, לא עלה הדבר בידו, ומלבד שלושת ספריו הנדפסים הגיע אלינו רק פירוש אחד נוסף והוא:

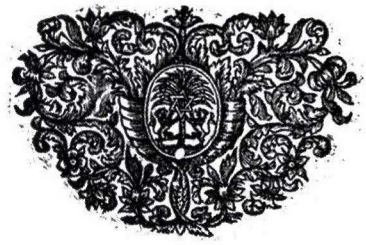

ספר

אגרת שמואל

חברו ויסדו החכם השלם כמהרר שמואל אוזידה זלהה

והוא פירוש נאה ומשובח קול הדר קול צח מצוחצה על מגילת
הות מימינו האשל הגדול רש"ל לסעדו ולתומכי
זעל הבריו יוסף לקח ומשמאלו עושר
וכבוד כי נכבדות מדוכר בו
יחדיו יהיו תמים:

נדפס שניה כי אין וכרון לרשומים שהיו מימי קדם בדפוס קאנסטאנטינה וזלה"ה מוסיף עליהם שבח
הסלמה והנהם לכנוד ולתקמרה אל כל הקורא ומוסיף בתגרת:

באמשטרדם

בדפוס נתנאל פואה יצ"ל

בשנת הללו את' ה' כלגויים

אגרת שמואל, אמשטרדם תע"ב

(ד) פירושו למגילת אסתר

פירוש זה הודפס רק לאחרונה מכתב־יד[57]: מגילת אסתר עם פירוש רש״י ז״ל... ועם ביאור החכם השלם מקודש באלפי ישראל מוהר״ר שמואל די אוזידא זלה״ה... נערך בס״ד ע״י חיים אהרן קאופמן, ירושלים תשנ״ג.

גם בפירושו זה מתגלה לנו דרכו הפרשנית המסורתית. גם כאן הוא מצטט מפירושיהם של קדמונים ושל רבני זמנו, בהם ראב״ע, רד״ק, רבי יום טוב צהלון, רבי אליעזר אשכנזי, רבי מאיר עראמה, רבי יוסף חיון, רבי שמואל די וידאש, מהרי״ט, רבי משה אלמושנינו, רבי יצחק עראמה, רבי זכריה, רבי משה בן אליעזר, רבי יוסף אבן יחייא, וכן מורו ורבו רבי אלישע גאליקו המצוטט כמעט לכל אחד מפסוקי המגילה, ומדי פעם אף מוזכר, שלא כמו בספרים האחרים, בשמו המפורש[58].

(ה) קובץ הדרושים והפירושים - כתב־יד גינצבורג 1054

קובץ הדרושים והפירושים[59] מכיל חומר דרשני רב ומגוון ביותר, ברובו - לא מעובד כחומר המוגש לקורא בספריו המודפסים, אלא קרוב ביותר למקורו שבעל־פה. יש להניח, כי חלק ניכר מחומר זה מקורו בדרשות שנישאו בהזדמנויות שונות, בעיקר בדרשות שדרש רבי שמואל מדי שבת בשבתו, כפי שציין בהקדמה לספרו ״מדרש שמואל״, וחלק אחר - בדרשות שנשא בהזדמנויות שונות, כמו הספדו על האר״י ז״ל. ברור, כי הקובץ בצורתו זו לא היה ראוי וגם לא נועד להיות מובא לדפוס, להדפסה ולפרסום. יש כאן קטעי דרשות שהושמעו בעל־פה, שהיו משולבים בדרושים ארוכים יותר. כמו כן מפוזרים בקובץ קטעים פרשניים רבים על מסכת אבות שרובם ככולם מצויים בספר ״מדרש שמואל״, ואִלו כאן הם מצויינים במפוזר, כמעט ללא כל סדר. כן מצויים במפוזר, אף כי לעתים בחטיבות שלימות, פירושים על איוב, משלי ותהלים.

---

57 תצלומו במכון לתצלומי כתבי־יד, בית הספר הלאומי והאוניברסיטאי, האוניברסיטה העברית גבעת רם, ירושלים, מס׳ 24267. כתב־היד מכיל, מלבד פירושו למגילת אסתר, את פירושיו לישעיהו, איוב, דניאל. ראה מ׳ פכטר (ראה הע׳ 42), עמ׳ 227, 245-247.

58 מ׳ פכטר, בתוך: ״ציון״ לז, וכן כ״י גינצבורג 1054 שבספריה הממלכתית ע״ש לנין במוסקבה.

59 ראה: מ׳ פכטר (ראה הע׳ 13), עמ׳ 32-33 וגם מ׳ פכטר (ראה הע׳ 27), עמ׳ 228-235.

מפירושו על מגילת רות מובאים כאן פירושים על ששת הפסוקים הראשונים של המגילה בלבד, ומובן מאליו שבקובץ גם קטעי פירושים ממגילות איכה ושיר השירים.

פזורים בכל הקובץ פירושים רבים לפרשיות התורה, לעתים - צמודים לסדר הפרשיות שבתורה. כך למשל פותח הקובץ בדרוש על פרשת תרומה, אחריו בא דרוש לפרשת בא ומיד אחריו דרוש לפרשת מצורע. אך לעתים נשמר הסדר, כמו דרוש על פרשת וישב ואחר־כך דרושים על פרשות ויגש ויחי. בסך הכול נראה שבקובץ זה אסף רבי שמואל את פירושיו ורעיונותיו שלו ופירושים משל פרשנים אחרים, דברים ששימשו לו חומר־גלם לדרשותיו, ולהכינם לדפוס לא הספיק.

אם נסכם את דרכו בתחום זה, נציין, כי ברשותנו שני סוגי כתבים. מצד אחד דרושים מעובדים, מהם שעובדו ונדפסו, ומהם שלא הודפסו, אבל מצויים בכתב־יד, כגון הפירוש למגילת אסתר שהודפס רק לאחרונה, ומצד אחר קובץ הכתבים, דרושים בלתי־מעובדים.

אין ספק, כי רבנו עיבד את כתביו בשלבים שונים. השלב הראשוני היה - איסוף חומר לדרשותיו שבעל-פה, מיונו, ניפויו ועיבודו. רק לאחר מכן העלה את הדברים על הכתב בצורתם הסופית.

ועוד רבי שמואל ראה את עצמו כממשיך דרכם של קודמיו, בעיקר אלה מגולי ספרד וחכמי שאלוניקי, וראה בחיבוריו ובפרט ב"מדרש שמואל" לאבות מעין סיכום דברי הפרשנים השונים עד לזמנו.

עיונים בתורתו

תורתנו הקדושה - "תורתנו הקדושה היא שורש כל החכמות"[60], ובמקום אחר: "לפי שבמצוות תורתנו הקדושה בהם כלולים כל הדברים שבעולם וכל העצות הטובות וכל המוסרים הטובים כולם"[61].

התורה כלי חמדה - "אפשר שנקראת התורה כלי חמדה לפי שכל מה שמשיג האדם

---

60 דרושי ר' שמואל בכ"י גינצבורג 1054, יד ע"א (על-פי מ' פכטר) (ראה הע' 42).

61 שם, קיח ע"ב.

בה הוא סיבה לחמוד אותה יותר ויותר ובאהבתו ישגה תמיד ויחמוד להשיגה"[62].

חכמות חיצוניות - רבי שמואל אינו מחשיב את החכמות החיצוניות. על הפסוק "לריח שמניך טובים" (שיר השירים א, ג) הוא מפרש: "והנה אחד מן הדברים שנמשלה התורה להם הוא השמן, ולזה אמר כי אין תורתנו הקדושה כשאר החכמות החיצוניות שאין בהם לא טעם ולא ריח, אבל שמניך שהם התורה שבכתב ושבעל פה הם טובים לריח, שיש בהם ריח טוב משום שכל התורה כולה שמותיו של הקב"ה, ואינה כשאר דתי הגויים שאין בהם תועלת אלא ספור המאורע בלבד, כי תורתנו הקדושה יש בה סגולה שהיא שמותיו יתברך וז"ש [=וזהו שאמר] 'שמן תורק שמך', כלומר כל שמן שתורק, וכל תורה שאהיה לומד באיזה מקום מתורתנו הקדושה שאלמוד... מפני הכל הוא שמן ועל כן עלמות שהם הנשמות הנעלמות נשמות הצדיקים, אהבוך, ונקראו עלמות על שהם נעלמות"[63].

אמונת חכמים[64] - "באמונת חכמים, כלומר שיאמין בכל מה שיאמרו רז"ל, כאִלו ניתנו למשה מסיני, שעליהם נאמר 'לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל', שאם יאמין בדבר אחר, לא יתגלו לו רזי תורה, כי סופו שיעשה צדוקי"[65]. משמע מכאן שהאמונה בדברי חכמים היא הדרך להגיע להתגלות סתרי תורה, ולכן אין לקבל כל סטייה בפירוש כלשהו מדברי חז"ל מאחר שזו תרחיקנו מן הדרך להגיע לסתרי תורה. ובהמשך דבריו: "וגם אפשר שרמז שענין האמונה בו יתברך שלא יכניס אדם את עצמו להשיגה בדרך חקירת השכל, כי בזה ילאה למצוא הפתח, רק האמנתו תהיה בדרך אמונת החכמים שהיא אמונת אומן מקובלה, איש מפי איש עד למשה מסיני, ובזה תהיה האמונה שקועה בלבו, כי בדרך השגה מחקרית אי אפשר לו להשיגה"[66].

דמותו של הצדיק - ישנה הסתייגות ביחס ללימוד הציבור הרחב רזי תורה, אבל ללימוד הצדיק אותם אין כל הסתייגות. אדרבה, לימוד זה הוא מן המאפיינים את דמותו. בדרך זו נשמת הצדיק דביקה בתורה. "ועוד נקראו 'עלמות' (שיר השירים א, ב), לפי שכמו שהנערות היפות הן מחזרות אחר השמן הטוב, כדי שיהיה ריחן נודף טוב לבעליהן, כך

---

62 "מדרש שמואל", קיח ע"א.

63 כ"י גינצבורג, קלה ע"א, על-פי מ' פכטר (ראה הע' 42).

64 על המשנה באבות ו, ז.

65 "מדרש שמואל", רנו ע"א-ע"ב.

66 שם, רנו ע"ב.

נשמות הצדיקים הם מחזרות אחר השמן שהוא התורה להעלות ריח ניחוח לפני ה׳״[67].

הצדיק הוא דוגמה ומופת לשאר בני האדם, ולימוד רזי התורה - הוא תכלית האדם - צריך להיעשות על־ידי הצדיק בלבד. הדביקות של הצדיק בתורה היא המכשירה אותו לעסוק בסתרי תורה. ואולם יש לו לצדיק תפקיד נשגב עוד יותר: ״כי הצדיק שבדור מְשַׁבֵּר מן הכותל [המפריד בין הקב״ה ולבין ישראל], ואז משגיח עלינו [ה׳ יתברך] משם דרך נשמת הצדיק הזה, וכן מציץ מן החרכים...״[68].

הצדיק סובל מעוונות הדור[69]. מתפקידיו לסייע לקב״ה לגאול את עמו, כי בעקבות פעולותיו של הצדיק יתגלה הקב״ה ויחוס על עמו ויגאל אותו. ״והצדיק הוא החיות של ישראל והוא הנשמה שלהם״, ולכן קראו: ״רוח אפינו״[70]. הצדיק שבדור הוא המשיח בכוח, ופעולתו היא בעלת משמעות משיחית ומקרבת את הגאולה[71].

מן הראוי לציין שאת נושא הצדיק משליך רבי שמואל על רבנו האר״י ועל הציפיות המשיחיות שגילם עבור בני התקופה.

הנסתר והנגלה - ״ועל הבחינה הנגלית ייאמר: ׳חביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה׳ (אבות ג, יד). ועל הבחינה הנסתרת, היותר חשובה, והיא פנימיות התורה, עליה אמר: ״חבה יתירה נודעת להם שניתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם, והוא הדרך הנסתר והוא ידיעת צירוף אותיות התורה לצרף מהם שמות הקודש ובו נברא העולם...״, ועל דרך הסוד אמר: ׳תורתי אל תעזובו׳, ולכן מכנה אותה לשם יבתרך ואמר תורתי, לפי שדרך הסוד הוא מכונה אליו יתברך״[72].

ברם, לעולם לא ישיג את סתרי התורה בשלימותם, ולכן הוא נתון במצב של השתוקקות תמידית אחר הנעלם, השתוקקות להגיע לפנימיות התורה שהיא התכלית העליונה של לימוד התורה. מדבריו של רבי שמואל מסתבר שביקש להגביל את לימוד רזי התורה ליחידי סגולה בלבד.

---

67 כ״י גינצבורג, דף קלה ע״א; מ׳ פכטר (ראה הע׳ 27), עמ׳ 253.

68 כ״י גינצבורג, דף קלט ע״א; מ׳ פכטר (ראה הע׳ 27), עמ׳ 254.

69 ״מדרש שמואל״ קכג ע״ב; ״לחם דמעה״ צט ע״ב.

70 ״לחם דמעה״ קד ע״א; ראה ד׳ תמר (ראה הע׳ 18), עמ׳ קעד.

71 מ׳ פכטר (ראה הע׳ 27), עמ׳ 255.

72 ״מדרש שמואל״ קיח ע״א.

מעמדה של הקבלה בכתביו

קירבתו של רבי שמואל אל רבו, רבי אלישע גאליקו, בולטת ביותר בחיבוריו, הרבה יותר מאשר קירבתו לרבו האר"י ובני חוגו. רבי שמואל מקפיד לא לגלות בחיבוריו סתרי תורה: "והמלמדים עצמם הם יעשו סייג וגדר לתורה לכל אחד כראוי לו, להגון כפי חסידותו כן ירבה הרב לגלות לו רזי תורה, ולמי שאינו הגון כן ימעט ויעשה סייג לדבריו, שלא לגלות לו סודות שאינם ראויים לו"[73].

הרב מדגיש את הסכנה האורבת למתקרב לרזי תורה: "ולפי מי שמגלין לו רזי תורה ועוסק בסודותיה על דרך האמת, לרוב הפעמים הוא מעותד למות בקיצור שנים, שכל הקרב אל משכן ה', מסכן את עצמו"[74].

ייתכן אפוא שהרושם העמוק שהותיר עליו מותם בצעירותם של רמ"ק והאר"י, הוא אשר אימת לו את השערתו זו, ומשום כך נמנע מלהעלות דברי קבלה בספריו.

הסתייגות מעין זאת ישנה גם בשטר־ההתקשרות של תלמידי האר"י, שבו קיבלו הללו על עצמם בשבועה שלא לגלות סודות, שלמדו מפי האר"י ומתלמידו רבי חיים ויטאל. ואף־על־פי־כן מביע רבי שמואל גם דברי הקבלה שבכתביו בצורה פשטנית ביותר, ללא הסמלים האופיניים למחברים בתחום זה[75].

גלות וגאולה - ב"לחם דמעה", פירושו למגילת איכה, כותב רבי שמואל בהרחבה על נושאי הגלות והגאולה השלימה בב"א. כמובן שנושא הגאולה מפותח אצלו ביותר, ומה גם שבתקופתו היתה בצפת התעוררות לגאולה השלימה, כמו שהוא אומר: "והכל מדבר על גאולתנו העתידה לבוא בזמננו זה"[76].

מובן מאליו שכאשר מתאר רבי שמואל את סבל הגלות ותלאותיה, עולה לנגד עיניו גירוש ספרד, שהפך אצלו לסמל הגלות: "ובכל יום ויום גורשים אותם מארצם כמו גלות צרפת וספרד ואיטליה וגלויות אחרים"[77]. אך נוסף לגירושים הוא מתאר גם את מצב ישראל בגלות, מעמדו השפל של העם, מצבו המוסרי הירוד הנובע מהשפעת

---

73 שם ז ע"א-ע"ב; קמו ע"א.

74 שם רלו ע"א; ובהספדו לרבו האר"י הוא חוזר על כך. ראה מ' פכטר (ראה הע' 13), עמ' 30.

75 לדוגמה: "התורה היא שמותיו של הקב"ה", וכך גם התייחסותו לסודות ורזי תורה, ראה לעיל.

76 "לחם דמעה" קב ע"א.

77 שם עב ע"א.

האומות עליו והתעללות הגויים בו. ואולם בכל זאת אין להתייאש כלל, למרות היסורים הרבים[78].

מן המוטיבים הקבליים הוא שכאשר ישראל בגלות, גולה גם השכינה, והשאיפה לגאולה היא שאיפתה של השכינה. בכדי שישראל ינצלו מגורל הגלות, עליהם לעשות מעשים טובים. עליהם לזכור שתכלית פעולותיהם היא גאולת השכינה מעפרה, וכי בזכות שמירת התורה יגאלו מגלותם.

מאחר שמדובר בגאולה האחרונה, דהיינו הגאולה השלימה, לא די במעשים טובים בלבד, אלא דרושה גם תשובה שלימה. "וזה רומז על אחרית הימים שעתידים ישראל לשמוע אל דברי החכמים ולשוב בתשובה שלמה, ואחר כך יהיו נגאלים. ואמר כי אז כשאשוב בתשובה, לא ארפה אותו עד שאביאנו אל בית אמי שהיא השכינה, כי בע"ה יהיה ה' אחד ושמו אחד"[79].

אך מה יקרה אם ישראל ח"ו לא ישובו בתשובה? האם לא תהא גאולה? לא כי אלא בהכרח שיתקיים "בעתה", כלומר "בהכרח שיבוא בעתה". דהיינו, הגאולה אינה תלויה במעשיהם הטובים של ישראל, אלא אם ישראל לא ישובו בתשובה, תבוא הגאולה בזמנה, מאליה, בטובה או חלילה שלא בטובה. רבי שמואל האמין שתקופתו היא תקופת הגאולה השלימה[80], וכך ראינו גם אצל בני דורו ואצל הקודמים להם, בראשית תקופת הגירוש.

ידיעות היסטוריות בחיבוריו

בקובץ הדרושים שבכתב־יד מצויים בין השאר שני דרושים שדרש רבי שמואל אחר פטירת האר"י הקדוש, רבו[81], שמהם עולים ידיעות חשובות אחדות:

א. תיאור רבי שמואל את צפת בתקופתו והירידה הכלכלית שבתחילת המאה ה־טז.

---

78 מ' פכטר (ראה הע' 27), עמ' 256.

79 כ"י גינצבורג 1954, קב ע"ב, מ' פכטר (ראה הע' 42), שם.

80 ראה להלן.

81 ראה מ' פכטר (ראה הע' 13), עמ' 22-40.

ב. ככלל, ידיעותינו על פרשת חייו ועל דמותו של האר"י מועטות ביותר. ישנן ידיעות על כך שעסק במסחר, על שהותו במצרים[82] וכו', אך המקור שלפנינו הינו הקדום ביותר שהגיע אלינו, הן באשר לדמותו של האר"י ויחסי הגומלין שבין רבנו להאר"י, הן בדבר הלך הרוחות בצפת סביב דמותו של האר"י.

גם מדרשת ההספד של רבי שמואל על רבו, האר"י, עולה שמצבה הכלכלי של צפת בתקופה זו היה מעורער לחלוטין, בשל מיעוט המסחר בעיר ובשל אבטלה כמעט מוחלטת[83]: "כי זה זמן רב שאתם יושבים פה בהר הזה נגד השמש, והוא צבור, ועוד כי הפועלים מתבטלים ממלאכתם, ומן הראוי היה שלא אדבר, אבל חזרתי ואמרתי כי אין אתם מתבטלים ממלאכתכם כלל, כי בעוונות הבטול מלאכה נעשה מאליו, כי ממעוט משא ומתן שיש בעיר עתה בעוונות אין לבעלי מלאכה מה לעשות".

רבי שמואל גם מתאונן על הבצורת הקשה הפוקדת את צפת מדי שנה[84]: "וזה שאמר 'ותשקמו בדמעות שליש', הכוונה שליש יין, כי במקום מים הצריכים להטיל שליש אחד היו מטילים דמעות. או יהיה הכוונה כי [בצפת תוב"ב בכל שנה ושנה] צריכים לבכות ולהתענות על המים שירדו לשדות ואחר כך לגשמים הצריכים לבורות שיחין ומערות"[85]. ואם נקבל את הדעה, כי הרב האר"י נפטר במגיפה שהפילה חללים רבים בצפת בשנת השל"ב (1572), נבין עד כמה היה המצב בצפת קשה בתקופה זו, כי ודאי הוא שמותו של האר"י, שרבים האמינו במשיחיותו לגאולה קרובה ושלימה, פגע בציבור בצפת בתנאים אלה שבעתיים.

ואמנם, מותו של האר"י נראה לרבי שמואל כצרה שגדשה את סאת הצרות של עם ישראל בתקופה זו. "כי מלבד הצרות שיש להם מאומות העולם[86], אתה מביא עליהם

---

82 ראה מ' בניהו (ראה הע' 3).

83 מ' פכטר (ראה הע' 13), עמ' 34.

84 באותה העת היה עיקר פרנסתם של תושבי צפת עיבוד הצמר. מעבדי הצמר העדיפו את צפת על פני ירושלם בשל ריבוי מקורות המים שבה, הדרושים למלאכה זו, בדומה לצורך במים לחקלאות המפותחת בכפרי הסביבה שבה עסקו שם יהודים רבים.

85 מ' פכטר (ראה הע' 13).

86 רומז לנגישות, גירושים והתנפלויות מאויבים שונים על הציבור היהודי שהתרחשו בצפת. כל המאורעות הללו השפיעו על היישוב היהודי שם, שמתקופה זו ואילך החל להתמעט, תהליך שהסתיים רק חמישים שנה אחרי כן. כך למשל, כשעלה רבי ישעיה הורוביץ (השל"ה הקדוש) בשנת

עוד צרות כמו שראינו בזאת השעה, בעוונות... תהי ידך על איש ימינך, הכוונה על משיחנו"[87]. כאן ההתייחסות לרב האר"י כמשיח ברורה.

מצבה הקשה של הקהילה היהודית בצפת בתקופה זו בא לידי ביטוי גם בדרשה שנשא רבי שמואל, שבהקדמה לה הוא מציין את פירושו למזמור פ' שבתהלים העוסק בגלות ובסבל הרב שעובר על ישראל בגלות מידי העמים, והוא מתאונן על שהגאולה מתמהמהת, אף כי עם ישראל כבר מילא אחר מכסת הסבל והיסורים, והגיע זמנה.

דמותו של רבו - האר"י הקדוש

בהספדו על רבו מתאר רבי שמואל את האר"י כחכם גדול בכל מקצועות התורה, ובייחוד בתורת הסוד: "וזה החכם ע"ה הכל היה פנוי לפניו כי בכל חכמה שישאלו ממנו יש לו להשיב תשובות נכונות וישרות. ו'תשרש שרשיה', שהם סודות התורה... כי כל המדינה היו הולכים ללמוד ממנו...והכוונה כי גדולי העיר היו יושבים תחת צילו, כי חכמתו היתה כל כך נפלאה מסודות התורה"[88].

כמו כן מתואר שם האר"י כחסיד גדול וכצדיק הדור שהייתה לו השפעה מוסרית־דתית רבה על סביבתו, ובמיוחד על תלמידיו, שעליהם הייתה השפעתו כה גדולה, שתלו בו את ציפיותיהם המשיחיות: "והיינו חושבים, כי זה החכם יהיה חי וקיים עד ביאת משיחנו ויאריך ימים על היותו כל כך חסיד גדול אשר לא נמצא כמוהו"[89].

את מותו תלו בעוונות הדור, "כי בעוון הדור מת הצדיק", ובכך שהציבור לא שב בתשובה, אלא סמך על הצדיק: "והרב מורי זלה"ה כתב רוח אפינו משיח ה', ואמר כי

השפ"א (1621) לארץ-ישראל ועבר דרך צפת, לא נעתר לבקשת תושביה ולא נשאר לגור בה, אלא פנה לירושלם.

ראה מ' רזן, בתוך: "פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית", אמנון כהן (עורך), ירושלים תשל"ט, עמ' 152-159, ועיין במקורות שם.

87 מ' פכטר (ראה הע' 13), עמ' 39; ד' תמר (ראה הע' 18), עמ' קעג.

88 ישנה עדות היסטורית אחת על חיי האר"י, והיא על עלייתו ממצרים לארץ-ישראל: "והנה הפסוקים האלה מקונים על החכם החסיד ע"ה, שהיה יושב במצרים... כי הבאת אותו ממצרים לצפת" (מ' פכטר (ראה הע' 13), עמ' 39.

89 מ' פכטר (ראה הע' 13), עמ' 39.

רעה גדולה קרב להם על חטאם ורוב עוונותיהם, כי גרמו מיתה למי שלא היה ראוי למות כלל, כל שכן שיהיה נלכד בשחת הגויים הערלים, וסבת זה היה כי מפני שישראל היו בטוחים אצלו באמרם שזכותו יגן בעדם, ולא היו חוששים לחזור בתשובה, בהשענם על רוב זכותו, ומפני הרעה נאסף צדיק, וזה מפני שאנחנו היינו בטוחים בזכותו ואמרנו, בצלו נחיה בגוים ולא חזרנו בתשובה כאשר היה מן הראוי"[90].

יחד עם זאת, התקופה המשיחית עדיין לא חלפה, ועתידו של הדור תלוי במעשיו הוא. ורבי שמואל מסיים את הספדו בתפילה שהקב"ה ישלח לנו את ממשיך דרכו של האר"י: "אלא שכוונתי שהשם יתברך יביא גפן אחרת, כדי שנלמוד חכמה ומעשים טובים ממנו... כי עד שלא הבאת שמשו של עלי, זרחה שמשו של שמואל"[91].

---

90 "לחם דמעה" קה ע"ב; קו ע"א.

91 מ' פכטר (ראה הע' 13), עמ' 40; וראה יומא לח ע"ב.

חכמי חברון

קהילת יהודי חברון

מאז קנה אברהם אבינו את שדה מערת־המכפלה שבחברון לאחוזת קבר, לו וליורשיו אחריו עד לימינו אנו ועד לעולם, לא חדלו יהודים מלקדש את חברון - אם ביישוב של קבע ואם ביישוב ארעי, אם בעלייה לרגל להשתטח על קברי אבות־האומה ואם במשאלה להיקבר סמוך להם.

חברון נחשבת לאחת הערים הקדומות ביותר בארץ־ישראל. בספר במדבר מצוין תאריך ייסודה של העיר: "וחברון שבע שנים נבנתה לפני צען מצרים" (שם יג, כב)[1].

שבעים־ושמונה פעמים מוזכרת חברון במקרא, אם בשם "חברון" ואם בשם "קרית ארבע", "ממרא" או "אלוני־ממרא", והיא נחשבת לעיר שהתקיים בה ישוב עברי כמעט רצוף. באלוני־ממרא שבחברון ניתנת לאברהם ההבטחה שארץ כנען מיועדת לזרעו עד עולם (בראשית טו, ז, יח). שם מולך דוד תחילה, שבע שנים, טרם יעבור לירושלם (דברי הימים א׳ ג, ד), ובימי שיבת ציון שבים הגולים ומתנחלים בה (נחמיה יא, כה).

נראה כי אחרי חורבן בית שני פסק היישוב היהודי בחברון, אף כי יהודים המשיכו לבוא שמה כדי להשתטח על קברי האבות. הוא התחדש רק עם תקופת השלטון הביזאנטי, ומאז היה נתון לשליטים שונים.

בשנת דתתקכ"ו (1166 לספה"ע) ביקר רמב"ם במערת־המכפלה וקבע את יום ביקורו כיום־טוב לדורות, לו ולזרעו אחריו, כדבריו: "ובאחד בשבת, תשעה בחדש (מרחשון), יצאתי מירושלים לחברון לנשק קברי אבותי במערה, ואותו יום עמדתי במערה והתפללתי, שבח לא־ל יתברך על הכל"[2].

בימי הכיבוש התורכי (הרע"ז / 1517) התחוללו פרעות ביהודי העיר. בתעודה מיום ו׳ בטבת הרע"ט (1519) נכתב: "ויהי בשנת הרע"ח [1517] לפ"ג לב"ע [לפרט גדול לבריאת העולם] בחודש השביעי בחג הסוכות, האיש האכזר והעריץ, כלי זעמו של הקב"ה ושבט

---

1 צוען מצרים נבנתה בשנת 1725 לפני ספה"ע. ראה על כך י׳ אלפסי וע׳ אבישר, "ישוב שלא פסק", בתוך: "ספר חברון", ירושלים תש"ל, עמ׳ 37. מאמרי זה מסתמך בדרך כלל על הנתונים והמקורות שבספר זה, עמ׳ 37-75, והרוצה להרחיב, יעיין שם.

2 "ספר חברון" (ראה הע׳ 1), עמ׳ 42.

אפו ה"ה אמורד ביאיי משנה למלך ושליט בעיר ירושלים תוב"ב [=תבנה ותכונן במהרה בימינו] אמר בלבו לעלות על היהודים אשר בעירו, וגם על בני ישראל החונים בחברון זמם לעשות כן... ביום ההוא באו אנשיו על חברון, ויהרגו עם רב מן היהודים העומדים על נפשם, וכל רכושם הביאו שלל, עד בלי השאיר להם פליטה ומחי'[ה] בארץ"[3].

מתעודה זו עולה, כי בראשית המאה ה־טז הייתה קהילה יהודית גדולה יחסית בחברון, וכבר כמה שנים אחר־כך שוב מוצאים שם קהילה יהודית קטנה ומסופר בה, כי הקהילה מתגוררת בחצר שיש בה גם בית־כנסת.

בשנת ה"ש לערך (1540), עלה לחברון רבי מלכיאל אשכנזי והיה לרבה הראשון של חברון בעת החדשה. הוא קנה את החצר שבה ישבו רוב יהודי העיר. מבני חברון גם נמנו עם תלמידי האר"י, כגון רבי יצחק ן' ארחא, רבי מנחם בר' משה בבלי ורבי שלמה בר' יהושע עדני שעלה מתימן.

קהילת חברון הייתה באותה העת הקטנה מבין קהילות ארבע ערי הקודש, דבר שהתבטא גם בחלוקה של הכספים שהגיעו להן - ירושלם קיבלה מתוך עשרים־וארבעה שבעה חלקים, צפת - עשרה, טבריה - ארבעה וחברון - שלושה בלבד.

בשנת השע"ט (1619) פרצה מגיפה גדולה בחברון ורוב תושביה ברחו לעזה, ביניהם המשורר רבי ישראל נג'ארה ורבי אברהם אזולאי.

בשנים השפ"ה-שפ"ו (1626-1625) שלט בירושלם הצורר העריץ אבן פארוך. רבים מיהודי ירושלם נמלטו ממנה, ומחורבנה של ירושלם נבנתה חברון. ראש הרבנים בעיר היה אז רבי אליעזר אבן ארחא, ובעיר התרכזו חכמים חשובים ומפורסמים.

בשנת הש"ץ (1630) נגזרה גזירה קשה על יהודי חברון, ובעטיה נאלץ רב הקהילה, רבי אליעזר אבן ארחא, לברוח מן העיר. משנתבטלה הגזירה, בדרך נס, קבעו את "פורים טַקָה" (= "פורים של חלון") ביום י"ד בטבת, לזכר אותו הנס.

החל באמצע המאה ה־יז אנו כבר מוצאים גם שד"רים היוצאים לקהילות ישראל בתפוצות לאסוף כספים לצורכיהם של יהודי חברון דווקא.

---

3 "ספר חברון" (ראה הע' 1), עמ' 43.

בשנת התי"ט (1659) נוסדה בחברון ישיבת "חסד אברהם" על־ידי הגביר רבי אברהם פירירה מאמסטרדם. במקום היו מרוכזים חכמים חשובים רבים וביניהם: רבי חייא זאבי, רבי אברהם די שיגורא, רבי בנימין זאבי ורבי יהודה חביליו.

בשנת הת"ל (1670) גדל חלקה של חברון ב"חלוקה הכללית" לארבע ערי הקודש לארבעה חלקים, ואולם חובות כבדים רבצו על הקהילה. "מכות־טבע" כפלישת ארבה גרמו לירידה במצבה הכלכלי, ופולמוס שבתאי צבי - לירידה במצבה הרוחני.

בשנת התפ"ט (1729) נוסדה על־ידי קהילת יהודי ברלין "קופת חברון", הראשונה לקופות ארץ־ישראל, ובשנת התצ"ג (1733) יסד רבי גדליה חיון את "ועד פקידי חברון" ליד פקידי ארץ־ישראל שבקושטא, ואכן ועד זה סייע ליישוב היהודי בעיר.

רבי אברהם גרשון מקיטוב, גיסו של הבעל שם־טוב, כתב לבעש"ט על אודות מצבה של הקהילה היהודית בחברון: "... בעיר הזאת יש בראש חצר אחד של יהודים, בשבתות ויו"ט סוגרין אותן ואין יוצא ואין בא". הוא ציין יחסי־ידידות עם ערביי העיר, אולם הוסיף כי היהודים חוששים לעזוב את החצר המבוצרת, ולכן צר המקום.

בכל השנים הללו היו עליות ומורדות בחיי הקהילה. הוקמה ישיבה ("כנסת ישראל"), ואולם גם היו גזירות גירוש על היהודים, אם בגלל חובות ואם בלא כל סיבה. בשנת התקל"ה (1775) אף הואשמו היהודים בהריגת בנו של השיך.

בסוף המאה ה־יח חיו בחברון 300-400 יהודים, אך החובות הלכו וגדלו, ורבים מחכמי חברון הושמו בבית־סוהר. בייחוד גברו החובות אחרי שנות הרעב (התקמ"ג-התקמ"ח / 1783-1788).

חרף המצב הכלכלי החמור של הקהילה רכשו בניה קרקעות בחברון. בשנת התקס"ז (1807) רכש ראש־הקהילה, "חיים המצרי"[4], חמישה דונם (כיום נמצא על שטח זה שוק הירקות הסיטוני). ארבע שנים אחר־כך (מאי 1811) חכרו היהודים ל־90 שנה שטח של כ־800 דונם על־ידי "חיים המצרי". בשטר־החכירה נכתב: "בא כוח הקהילה היהודית, חכירה חוקית והיהודים ישלמוה מדי שנה לעולמי עד", וכל אשר נמצא על השטח הנ"ל "נעשו לרכוש מרכוש היהודים וזכות מזכויותיהם ויעשו בהם כאשר המה עושים ביתר מעשיהם החוקיים".

---

4 כך מכונה פרנס היהודים באגרות מן התקופה. ישנה השערה שהוא ר' חיים ישועה בג'איו שעלה ממצרים בסוף המאה ה־יח. על כל זה ראה "ספר חברון" (ראה הע' 1), עמ' 54.

בשנת התקפ"א (1811) התחילה תנועת חב"ד להתעניין בהתיישבות בחברון. ראשוני המתיישבים מראשי תנועה זו הגיעו לחברון מצפת בעקבות קריאתו של האדמו"ר "האמצעי", רבי דב בער מלובאוויטש, בנו של מייסד חב"ד, רבי שניאור זלמן מלאדי[5].

בראשה של התיישבות זו עמד רבי שמעון מנשה חייקין, ובאמצעותה התחדש היישוב האשכנזי בעיר. אך גידול היישוב היהודי לא השפיע על מעמדם של היהודים בעיר. מצבם הכלכלי בה היה קשה, והיחס אליהם היה עוין ומשפיל. הצפיפות בגיטו הייתה רבה ביותר כפי שמתואר במקור מאמצע המאה ה־יט:

"הספרדים ידורו רובם ככולם בחצר גדול אחד אשר בתוכו גם הביהכ"נ שלהם... החצר הזה הוא קטן מהכיל את מספר הנפשות אשר בתוכו וע"כ לא תמצא בתוכו ד' אמות קרקע פנוי"[6].

יהודי חברון סבלו אז עול גלות בעיר. הם סבלו מתעלולי הנערים הערבים, בייחוד כאשר ביקשו להתפלל על קברי האבות, והללו ידו בהם אבנים ואחר־כך באו לדרוש מהם כסף. הערבים המבוגרים עשקו אותם בכל הזדמנות, ובמיוחד היה קשה כאשר אברהים פחה, שכבש את העיר מידי מורדים בשנת התקצ"ד (1834), נתן לחייליו רשות לשדוד את יהודי העיר ולאנוס את נשיהם בראש חוצות. אך קשה היה עליהם גם עולו של "המושל" הבלתי־רשמי של חברון, השודד השיך עבד־אל רחמן מן הכפר דורא שנקרא "הרב השחור" - עד שנת התר"ט (1849) נרשמה קצבתו ברשימת החלוקה. רק לאחר שהצליחו לגרשו מן העיר, הוטב מעט מצב הבטחון בה.

גורם נוסף שהשפיע לרעה על מצבם של היהודים הייתה עובדת ריחוקה היחסי של חברון מירושלם, שבגינה לא הגיעו אליה הקונסולים הזרים שהיו צריכים להגן על נתיניהם היהודים[7].

---

5 על תנועת חב"ד בחברון ראה ר' שלום דובער לוין, "תולדות חב"ד בארץ הקודש בשנים תקל"ז-תש"י", ניו-יורק - כפר חב"ד תשמ"ח, עמ' לג ואילך.

6 מיכאל איש-שלום, "מסעי נוצרים בארץ-ישראל", עמ' 602.

7 ראה בן ציון גת, "הישוב היהודי בארץ ישראל בשנת הת"ר-התרמ"א (1840-1881)", ירושלים תשכ"ג, עמ' 175-176.

מניין האוכלוסיה היהודית בחברון[8] (מספרים משוערים)

התקצ"ז (1837) -	600 נפש
התקצ"ט (1839) -	750 נפש
הת"ר (1840) -	800-700 נפש
התרט"ז (1856) -	400 נפש
התרכ"ד (1864) -	500-400 נפש
התרל"ב (1872) -	כ-800 נפש
בראשית שנות ה־80 -	1000-800 נפש

ערב מלחמת־העולם הראשונה (1914) - כ־1200 נפש.

היהודים הספרדיים היוו במשך כל התקופה את רוב תושביה היהודיים של העיר.

במשך כארבעים שנה[9] כיהן כרב העיר רבי משה פירירה. אחריו עמד בראש הקהילה במשך 34 שנים רבי אליהו מני. הוא נודע במנהיגותו התקיפה ואכן הטביע חותמו על הקהילה ולתקנותיו הייתה השפעה מכרעת על אורח חייה.

בשנת התר"ל (1870) השתקע בחברון הגביר חיים ישראל רומאנו מקושטא. הוא רכש נכסים מחוץ לגיטו ובעקבותיו יצאו רבים, במיוחד חסידי חב"ד, אל מחוץ לגיטו והתיישבו שם.

בין האשכנזים (רובם חסידי חב"ד) לבין הספרדים שררו יחסי אחוה ורעות. בשנת התר"ב (1842) נחתם הסכם בדבר חלוקת כספי "החלוקה" שהביאו השד"רים, וגם בדבר הוצאות הקהילה ותשלומי המסים לשלטונות.

בשנת התרי"ט (1859) פרצה מחלוקת קשה בין פקיד כוללות חברון, ר' יוסף שלום, לבין הנהגת הכולל הספרדי בירושלם, וכאשר החריפה, התערבו בה גם הקונסולים הזרים שבירושלם, ולבסוף נאלץ ר' יוסף שלום להימלט לדמשק.

---

8 לגבי הנתונים ראה ב"צ גת (ראה הע' 7), עמ' 174; מרדכי אליאב, "ארץ ישראל וישובה במאה הי"ט, 1777-1917", ירושלם 1978, עמ' 182-183.

9 מאז שנת התקפ"ג (1823) ועד מותו בשנת התרכ"ד (1864). ראה: מ"ד גאון, "יהודי המזרח בארץ ישראל", ירושלים תרצ"ח, עמ' 558.

בתוקף אישיותו ובקשריו עם תורמים - רבים מהם מיוצאי בבל שהתגוררו בהודו ובאנגליה - עלה בידי רבי אליהו מני לשחרר את הקהילה מתלותה בכולל הירושלמי. מספר בתי־הכנסת בחברון גדל והיו גם מוסדות תורה, ישיבות ומוסדות חסד - חברות לגמילות חסדים, ביקור חולים והכנסת אורחים[10].

אחרי רבי אליהו מני עלה לכהונת הרב בחברון רבי חיים רחמים יוסף פראנקו, ולאחר פטירתו מונה לתפקיד זה רבי חזקיהו מדיני, בעל "שדי חמד". לאחר פטירתו של רבי חזקיהו, בכסלו התרס"ה (1904), קיבל את התפקיד רבי סלימאן מנחם מני, בנו של רבי אליהו מני, והוא עמד בראש הקהילה כעשרים שנה. העשור הראשון לרבנותו, עד פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, היו שנות שגשוג והתפתחות לקהילת חברון, אך מלחמת־העולם הראשונה שגרמה חורבן ליישוב בכלל, לא פסחה על חברון והקהילה היהודית שוב התמעטה.

לפי הספירה של המשרד הארץ־ישראלי של ההסתדרות הציונית היו בחברון בשנת התרע"ח (1918) רק 737 יהודים. גם הכולל החב"די שמנה בהתרע"ד (1914) 165 נפש, מנה בשנים התרפ"ב-התרפ"ג (1922-1923) רק כעשר משפחות שקיבלו חלוקה מירושלם. עם זאת מילא בית־החולים היהודי שבחברון, שהוחזק בקושי רב על־ידי ה"כולל", תפקיד חשוב בטיפול בחיילים יהודיים חולים שבצבא התורכי.

עם תחילת המנדאט הבריטי על ארץ־ישראל והתארגנות היישוב היהודי בה (1919), התארגן גם היישוב היהודי בחברון, אך כמעט שלא חל גידול במספר תושבי הקהילה - בשנת התרפ"ב (1922) היא מנתה כ־500 נפש[11].

אחרי המלחמה השתפר המצב הכלכלי והיה משביע רצון, אך המצב הרוחני היה ירוד. הישיבות כמעט בטלו, וכמו כן בטלו מוסדות צדקה וחסד. גם בית־החולים "חסד לאברהם" לא מילא עוד את יעודו והפך למרפאה.

---

10 ראה "ספר חברון" (ראה הערה 1), עמ' 120-129, מוסדות הספרדים וחב"ד בחברון; עמ' 137-150, בתי כנסת וישיבות בהם: בית־הכנסת של אברהם אבינו, בית־הכנסת האיסטמבולי, ישיבת פירירה, ישיבת מגן אבות, ישיבת תורת אמת, ישיבת כנסת ישראל, תלמוד תורה; עמ' 151-159, מוסדות וקופות צדקה: בית־החולים "חסד אברהם", בית־הכנסת־אורחים ובתי־מלון, קופת הכנסת כלה, קופת תיקון חצות.

11 "ספר חברון" (ראה הע' 1), עמ' 61.

בי״ז במנחם־אב התרפ״ט (23 באוגוסט 1929) פרעו ערביי חברון ביישוב היהודי הקטן. 67 קדושים הי״ד נרצחו בידי אספסוף מוסת וצמא דם, ולמעלה מ־60 פצועים הובלו לבתי־החולים שבירושלם. חורבן הקהילה היה מוחלט. בתי־הכנסת נהרסו וספרי־התורה חוללו וליהודים לא הייתה שם עוד דריסת־רגל[12], עד שביום שני, כ״ט באייר התשכ״ז (8 ביוני 1967), שחרר צה״ל את חברון. מבקרים שהגיעו באותה העת לחברון, גילו כי הרובע היהודי העתיק, ה״חצר״, נהרס כמעט כולו, במטרה ברורה - להכחיד את זכרו. בית־העלמין היהודי נעלם, שדהו נחרש ונזרע. קבר־האחים של קדושי התרפ״ט נעקר ואיננו.

בי״ג בניסן התשכ״ח (11 באפריל 1968) הגיעה לחברון קבוצת מתיישבים ראשונה וסמוך לאחר מכן, ביום ב׳ דחוה״מ פסח, ביקר אצלם שר העבודה דאז, יגאל אלון ז״ל. הוא ברך את המתיישבים בברכת ״ברוך מציב גבול אלמנה״ ואמר: ״זיכיתם עצמכם בזכות ראשונים, בחידוש היישוב היהודי בחברון. מאז ומתמיד היו יהודים בעיר הזאת שהיא עיר האבות וערכי האומה... אין להעלות על הדעת שייאסר על יהודים להתנחל מחדש בעיר האבות הקדומה״.

התיישבותם במקום הייתה מלווה קשיים רבים, וגם השלטונות הישראלים היקשו עליהם לא מעט, אך על אף הקשיים עמדו בניה־מחדשיה של חברון במשימה. הם שבו לשכונת אברהם אבינו, שיפצו את בתי־הכנסת שבמקום ועברו לדור בחלק מן הבתים השייכים לכוללות חברון לאחר ששיפצו אותם שיפוץ יסודי. ״קרית ארבע״ על אלפי תושביה מגבירה את ההתיישבות במקום[13].

*

להלן סקירות על אודות שישה מן החכמים שעמדו בראש קהילת יהודי חברון במאות השנים האחרונות והם:

א. רבי אליעזר אבן ארחא, נולד כנראה בצפת לאביו שהיה מחכמי הקהילה עוד בתקופת מרן רבי יוסף קארו. נדד לחברון בעקבות ירידתה של צפת ועמד בראש הקהילה עד לפטירתו בט״ו במרחשון התי״ב (1651) ונטמן באדמתה.

---

12 על הפרעות ביהודי חברון בשנת התרפ״ט ראה: ״ספר חברון״ (ראה הע׳ 1) עמ׳ 64-111, וראה שם, עמ׳ 80-82, רשימת ערביי חברון שהצילו יהודים בשעת הטבח והגנו עליהם.

13 ע׳ אבישר, ״ספר חברון״ (ראה הע׳ 1), עמ׳ 410. על התמודדות המתיישבים עם הגורמים השונים ראה שם, עמ׳ 482-495.

ב. רבי אברהם ישראל זאבי, בן למשפחה שהגיעה לחברון מירושלם, משפחה שהעמידה תלמידי־חכמים אשר שירתו בקודש בקהילות ירושלם וחברון. נולד בשנת הת״ו (1646) לערך לרבי בנימין זאבי, מגדולי חכמי חברון, חתנו של רבי אברהם אזולאי. רבי אברהם התמנה לראש חכמי חברון בשנת התנ״ב (1692), תפקיד שאותו מילא עד לפטירתו בשנת התצ״א (1731).

ג. רבי מרדכי רוביו נולד בירושלם, נפטר בחברון בשנת התקמ״ג/1783. יצא מירושלם לחברון לעמוד בראש ישיבת ״חסד לאברהם ואמת ליעקב״, שנוסדה על־ידי משפחת פירירה מאמשטרדם. בשנת התקל״ד (1774) נבחר לרב הקהילה בחברון, תפקיד שאותו מילא עד לפטירתו בה. תקופת רבנותו הייתה תקופה קשה ביותר לקהילה היהודית שנרדפה על־ידי מושל העיר, וצעקת יהודי חברון הגיעה לתפוצות.

ד. רבי אליהו מני (בגדאד, תמוז התקפ״א/1821 - חברון, ח׳ בתמוז התרנ״ט/1899). בתקופתו התפתח היישוב היהודי הקטן בחברון. רבי אליהו עודד עלייה והתיישבות בעיר, ייסד בה בית־מדרש ובשנת התרכ״ה (1865) מונה לרב הקהילה, אחר פטירתו של הרב משה פירירה בחודש אייר התרכ״ד. ניתן לומר שרבי אליהו עיצב את פני הקהילה היהודית בחברון עד לשקיעתה בעקבות מעשי הרצח של פרעות התרפ״ט (1929).

רבי אליהו חיבר ספרים רבים בכל חלקי התורה.

ה. רבי חיים רחמים יוסף פראנקו (רודוס, התקצ״ה/1835 - חברון כ״ט במרחשון התרס״א/1900). היה שליח כוללות הספרדים בירושלם וחברון לקהילות ישראל בתפוצות למען מוסדות התורה והחסד שבהן. כיהן שנים רבות כאב בית־דין בקהילת חברון, ובאחרית ימיו עמד כשנתיים בראש הקהילה.

ו. רבי חיים חזקיה מדיני (ירושלם, ז׳ במרחשון התקצ״ג/1833 - חברון, כ״ד בכסלו התרס״ה/1905). שנים רבות עמד בראש קהילת יהודי קרים. באחרית ימיו שב לירושלם, ולאחר שהוצע לו לעמוד בראש קהילת חברון, הסכים לאחר התלבטות קשה. מפעל חייו הוא סדרת ספריו ״שדי חמד״ שנפוצו בקרב כל תפוצות ישראל, ובעטיים נקרא שמו ״הגאון״.

רבי אליעזר בן ארחא

בית אביו

אביו של רבי אליעזר, רבי יצחק בן ר׳ אברהם ארחא, נמנה עם גדולי חכמי צפת בעת תפארתה, תקופת רבנו יוסף קארו. את חתימתו מצינו על גבי מכתב ששלחו רבני צפת לר׳ יצחק לַטאש בי״ח בניסן השכ״ג (1563). ראשון החותמים על האיגרת היה רבי יוסף קארו, ואחריו - המבי״ט, רבי שמואל קווירקא, רבי אברהם ארואינו, רבי יצחק ארחא, רבי משה קורדובירו, רבי משה נג׳ארה, רבי יואל אשכנזי ורבי יצחק הלוי.

חתימתו יחד עם חתימתם של גדולי חכמי צפת מעידה על מעמדו ועל מקומו בשורה הראשונה של חכמי העיר.

חתימתו של רבי יצחק מצויה בעוד מקומות מספר: בשו״ת ״אבקת רוכל״ (סי׳ קכד), שם הוא חתום יחד עם רבי יוסף קארו, המבי״ט, רבי ישראל די קוריאל, רבי משה אלשיך, רבי חיים החבר, רבי אלישע גאליקו ואחרים; בשו״ת המבי״ט (ח״ב סי׳ ק) הסכים רבי יצחק על תשובת המבי״ט יחד עם רבי יעקב די קוליאר, רבי משה נג׳ארה, רבי משה אלשיך ורבי אלישע גאליקו, ובסי׳ קלב שם הוא חתום יחד עם רדב״ז ורבי שמואל אבן וירגא. ובמקום אחר שם (סי׳ קנג) מצוין שרבי יצחק חבר בית־הדין של המבי״ט ומהר״י בי רב[1], כדברי המבי״ט: ״זה שלש שנים ויתר שפרקתי ופשרתי בחברת החכמים כה״ר יצחק ארח״א יצ״ו וכה״ר יעקב בי רב יצ״ו״[2].

רבי יצחק היה תלמידו של האר״י הקדוש בצפת, כדבריו של רבנו חיים ויטאל ב״שער הגלגולים״[3]: ״ואכתוב עתה את החברים הנכנסים עמנו ללמוד... והם אלו מורי הרב משה אלשיך, ה״ר משה נאגארה, ה״ר יצחק ארחא״.

---

1 ראה ״שאלות ותשובות רבנו אליעזר בן ארחא זצ״ל, ראש רבני חברון״, בתוספת מבוא, מראי מקומות, ציונים והארות מאת הרב עזרא בצרי, ירושלים תשל״ח, בהקדמה עמ׳ 12. מאמר זה מתבסס במידה רבה על נתוניו ומאמרו של הרב בצרי. באיגרת באותו העניין מצויה חתימתו עם חתימתם של רבי יוסף קארו, המבי״ט, רבי שלמה הלוי, מהר״ם אלשיך, רבי משה קורדובירו, רבי שלמה אבסבאן, רבי משה בכ״ר סעדיה ורבי אלישע גאליקו, כולם חכמי צפת באותה העת.

2 ב״שו״ת רבי משה גלאנטי״, ויניציאה שס״ח מוזכר (סי׳ יג), כי רבי יצחק ארחא היה ממונה על עזבון של עולה מקושטא.

3 ירושלים תשל״ב, דף שעט. על־פי הרב ע׳ בצרי (ראה הע׳ 1), עמ׳ 12.

רבי דוד קונפורטי, מחבר ספר "קורא הדורות", מציין את רבי יצחק בין שמונת התלמידים הנבחרים של האר"י[4], ובספר "שבחי מורנו" כותב רבי חיים ויטאל: "ולהתפלל עליו על ידי ששה נשמות אשר הם פה יושבים אצלך, והם אלידהו הנביא זכור לטוב, הר"ר יוסף קארו, ה"ר שמואל עמרן, וה"ר אהרון תיפה, והחכם שם טוב עטיאה והחכם ארחא"[5].

לקראת סוף המאה ה־טז החלה צפת יורדת מגדולתה, בעיקר בגלל יחס קשה מצד השלטונות, ובשל אסונות־טבע כמו ארבה ורעב. רבים מתושבי העיר וחכמיה יצאו את העיר ונדדו לערים אחרות בארץ או עזבו את ארץ־ישראל בכלל.

רבי יצחק ארחא היה בצפת בשנת השכ"ג (1563) וכן בתקופת רבנו האר"י, בשנים השל"א-של"ב (1571-1572). בשנת השס"ה (1605) אנו מוצאים אותו בעזה. יתכן ששימש אז כרבה של הקהילה היהודית שם או כדיין בבית הדין־המקומי, כפי שעולה משו"ת "אהלי יעקב" לרבי יעקב קאשטרו[6] (סי' קיט), שם דן רבי יצחק בשאלה על אודות יהודי שהתבקש מתושבי עזה להתגורר בקירבתם והם אף פטרוהו ממסים, אך אחר־כך פרצו סכסוכים ביניהם ורבי יצחק ארחא נדרש לפשר בין הצדדים[7].

יתכן שבאותה העת שהה בנו, רבי אליעזר, עם אביו בעזה, אך אין לנו ידיעות בדוקות על כך.

---

4 ר"ד קונפורטי, "קורא הדורות", עמ' לז, מא; אריה ליב פרומקין ואליעזר ריבלין, "ספר תולדות חכמי ירושלים", ח"ב, ירושלים תרפ"ח, עמ' 30-31.

5 הרב ע' בצרי (ראה הע' 1), עמ' 12, מציין שהיה זה לאחר פטירתו של רבי יצחק ארחא.

6 שם סי' קט. וראה על ר"י קאשטרו בספר "חכמי יהודי מצרים", משרד החינוך והתרבות, ירושלים התשנ"ח. רבי יעקב מכנה את רבי יצחק "החכם השלם הדיין המצויין".

7 מ"ד גאון, "יהודי המזרח בארץ ישראל", ירושלים תרצ"ח, עמ' 120, מציין שרבי יצחק התגורר בצפת בשנת הש"ע (1610), וסמוך לזמן זה העתיק את מקום מושבו לחברון (אולם לעיל ראינו שבשנת השס"ה [1605] כבר היה בעזה), ובפרוץ המגיפה בחברון בשנת השע"ט (1619) שוב נדד לעזה, ואולם נראה לי שזהו שיבוש.

היהודים בעזה[8]

העיר עזה נזכרת פעמים רבות במקרא, לראשונה בימי כיבוש הארץ על־ידי יהושע (יא, כא-כב), שם נאמר: "ויבא יהושע בעת ההיא ויכרת את־הענקים... לא־נותר ענקים בארץ בני ישראל רק בעזה...". העיר נועדה לשבט יהודה: "עזה ובנותיה וחצריה עד נחל מצרים והים הגדול" (שם טו, מז), ואולם הפלישתים הוסיפו לשבת בה ובה היה גם מרכזם הדתי.

בתקופת השופטים בא אל עזה השופט שמשון, וכנקמה בתושביה, אויבי ישראל, עקר את דלתות שער העיר: "וילך שמשון עזתה... ויקם בחצי הלילה ויאחז בדלתות שער־העיר ובשתי המזֻזות ויסעם עם־הבריח וישם על־כתפיו, ויעלם אל־ראש ההר אשר על־פני חברון" (שופטים טז, א-ג). לעזה הביאו פלישתים את שמשון ושם עינוהו, ושם נקם באויביו והפיל עליהם את הבית באמרו: "תמֹת נפשי עם־פלשתים" (שם שם, כא-ל).

עד ראשית תקופת המלוכה שלטו הפלישתים בה. מלחמות התחוללו בינם ובין שאול, ובאחת מהן נפל. שלמה המלך שלט עד עזה (מלכים א׳ ה, ד). חזקיהו מלך יהודה "הכה את־פלשתים עד עזה" (מלכים ב׳ יח, ח). הנביאים ניבאו על העיר וניבאו לה סוף מר מאוד[9], כנראה בגלל יחסי־האיבה ששררו כמעט תמיד בין ישראל ובינה.

יונתן החשמונאי צר על העיר בשנת 145 לפני סה"ע ושרף באש את סביבותיה[10]. חמישים שנה אחר־כך כבשה אלכסנדר ינאי[11].

בתקופה זו התגוררו יהודים בעזה והיה להם בה בית־כנסת.

בתקופת מרד היהודים ברומאים, בשנים 66-70 לספה"ע, הייתה העיר ממרכזי השנאה לישראל ותושביה הנוכרים פרעו בשכניהם היהודים.

בתלמוד מוזכרת העיר פעמים מספר. חכמי התלמוד משבחים את הישיבה בה על שום אקלימה הטוב והמבריא והודות לים הקרוב לה[12].

---

8 זאב וילנאי, "אריאל, אנציקלופדיה לידיעת ארץ-ישראל", תל-אביב תשל"ח, עמ׳ 5660.

9 ראה ירמיהו מז, ה; עמוס א, ז; צפניה ב, ד; זכריה א, ה.

10 ס׳ החשמונאים א, סא-סב.

11 יוסף בן מתתיהו, "מלחמות היהודים" א, ד, ב.

12 ירושלמי שביעית פ"ו הל"א.

במשך כל התקופה הנזכרת וגם אחריה נמצאו בעיר יהודים. אף נותרו שרידים מתקופה זו - מנורה חקוקה על עמוד הניצב בימינו במסגד הגדול שבעיר, ומתקופה מאוחרת יותר - רצפת פסיפס של בית־כנסת קדום ששמו של דוד המלך משובץ בה.

במאה ה־ט התגורר בה רבי משה הנקדן העזתי, מחכמי המסורה הראשונים, ובגניזה הקהירית נותרו שרידים המספרים על יהודי העיר[13].

רבי אשתורי הפרחי שחי בארץ, אמר בשנת הפ״ב (1322), כי לעניין המצוות התלויות בארץ ״עזה בכלל ארץ ישראל היא״[14]. בשנת הקמ״ד (1384) עבר בעזה תייר איטלקי והוא מספר, כי בעיר אוכלוסיה רבה, ״בה חיים יהודים והם עושים גם יין טוב, שמור בבקבוקי זכוכית״. ותייר צרפתי שעבר בה בשנת הקנ״ה (1395), מספר, כי העיר גדולה מירושלם ומתגוררים בה יהודים[15].

בשנת הרמ״א (1481) עבר בעזה רבי משולם מוולטירה שבאיטליה. הוא מספר על ששים משפחות של יהודים וארבע משפחות של שומרונים, ומציין כי ליהודים שדות וכרמים והם עושים יין טוב[16].

רבי עובדיה מברטנורא הגיע לארץ־ישראל ממצרים דרך מדבר סיני וסיפר על העיר עזה, דרכה עברה שיירתו: ״... והיא עיר גדולה ויפה, גדולה מירושלים, ואין לה חומה סביב... וראיתי בעזה הבית אשר הפיל שמשון על פלישתים, כפי מה שסיפרו לי יושבי הארץ בעלי־בתים רבנים[17], ושם היום רב אשכנזי נקרא ר׳ משה מפראגה, אשר ברח מירושלים...״.

באמצע המאה ה־טז ישבו בעזה יהודים שעסקו בחקלאות. הם שאלו את רדב״ז[18], רבי דוד בן זמרא[19], האם הם חייבים להפריש תרומות ומעשרות, והשיב שחייבים, שוודאי שעולי מצרים כבשוה.

---

13 ז׳ וילנאי (ראה הע׳ 8) עמ׳ 5668.

14 ז׳ וילנאי (ראה הע׳ 8), עמ׳ 5670-5669, על־פי ״כפתור ופרח״.

15 ז׳ וילנאי (ראה הע׳ 8) עמ׳ 5670.

16 ז׳ וילנאי (ראה הע׳ 8), שם.

17 להבדיל מן הקראים.

18 ראה עליו ב״גדולי חכמי מצרים״ (ראה הע׳ 6).

19 שו״ת הרדב״ז, ח״ד, סי׳ ל, אלף ק״ה.

גם חכמים אחרים בני תקופה זו נשאלו, אם על אודות מנהגי יהודי עזה בקריאת־התורה[20], ואם שאלה המשקפת את ענייני הקהילה בעזה ותשלום המסים בה:

"ראובן דר בעזה וממונו בעזה, וכל עסקו ומתנו בעזה, ופורע המס שלו בחברון, לפי שהיו אבותיו דרים בחברון, ועתה, מקרוב, קמו אנשי עזה ושואלים מראובן שיפרע עמהם המס וכל דבר הנוגע בעיר, לפי שהוא דר עמהם ומשאו ומתנו וכל מחייתו הוא בעזה", והמשיב פוסק שהדין עם הקהל בעזה, ואין בדברי ראובן ממש[21].

בשאלה שהופנתה לרבי יוסף בן משה מטראני[22], נשאל הרב בענייני מסחר בעזה:

"עזתה, שנת השנ"ז (1597). יורנו: שמעון, שהיה דר בעיר אחת מערי יהודה ועזה שמה והיא ארץ רחבת ידיים לסחורה, ובה גנות ופרדסים וכל מעדני עולם...".

בספר שו"ת לרבי יעקב קאשטרו ממצרים[23] מסופר על סוחר ירושלמי שעבר בה בעזה לרגל מסחרו בשנת השס"ה (1605): "ראובן היה מתושבי ירושלים וירד למצרים בסחורה, ובחזרה למקומו עבר בעיר עזה. אמרו לו תושבי עזה המשתדלים בישוב העיר: רצונך להיות מתושבי עירנו, הבא את אשתך פה ותהיה כאחד מטובי קהלנו".

רבי אברהם אזולאי, מרבני חברון, שהה בעזה בשנת השע"ט (1619) וכתב בה את ספרו "חסד לאברהם". בהקדמה לספר זה הוא מציין, כי נמלט מחברון מפני מגיפה שפרצה בה.

במאה ה־יז ישבו על כסא הרבנות בעזה המשורר רבי ישראל נג'ארה[24], ולאחר מותו - בנו, רבי משה. בית־דין היה בעיר ובו כיהנו רבי אליעזר ואביו רבי יצחק.

בשלהי המאה ה־יט הייתה קהילה יהודית קטנה בעזה, ובין 19,000 התושבים המוסלמים והנוצרים שבה התגוררו שש־עשרה משפחות יהודיות[25].

---

20 שו"ת מהרלב"ח, סי' מט.

21 שו"ת רבי בצלאל אשכנזי, סי' לט, דף קז ע"א. השאלה משנת השמ"ח (1488).

22 שו"ת יוסף בן משה מטראני, ח"א, סי' מז, דף מט ע"א.

23 "אהלי יעקב", סי' קיט, דף קעד ע"א. ראה עליו: "גדולי חכמי מצרים" (ראה הע' 6).

24 ראה עליו: ג' פוזיילוב, "גדולי חכמי סוריה והלבנון", ירושלם התשנ"ה.

25 ז' וילנאי (ראה הע' 8), עמ' 5675.

לפי מפקד התרפ"ב (1922) היו בעיר 17,480 תושבים, בהם 16,722 מוסלמים, 70 נוצרים ו־54 יהודים.

המאורעות שפרצו בשנת התרפ"ט (1929) הביאו לכך שיהודיה המעטים של עזה ברחו ממנה, ולפי מפקד התרצ"א (1931) היו בעזה 17,046 נפש, בהן רק יהודי אחד, ועזה הפכה למבצר של לאומנות ערבית קיצונית[26].

רבי אליעזר - מצפת לעזה

זמן לידתו של רבי אליעזר אינו ידוע לנו, אך באשר למקום, נראה כי נולד בצפת ובה למד תורה אצל גדולי חכמי העיר, שהרי אביו היה מגדוליה הן בנגלה הן בנסתר, וכפי שהוא מציין בספרו: "וכך ראיתי שהיו דנין בצפת רבני הדור"[27]. גדולי חכמים אלה שלאורם אנו הולכים עד ימינו אנו, שימשו לו השראה רוחנית בלימודו, שכן ראם פנים אל פנים.

אף אין אנו יודעים, לאן יצא רבי אליעזר כאשר נטש את צפת, האם עבר לחברון עם אביו, ומשם לעזה, או שמא אביו יצא לעזה והוא לחברון, או שמא הגיעו שניהם יחדיו לעזה? מכל מקום, הידיעות הראשונות שיש לנו אודותם מספרות שרבי יצחק שהה בעזה בשנת השס"ה (1605), כאמור, וכנראה שימש דיין או רב במקום.

בתשובות מהריט"ץ[28] מסופר על אדם שנשא אשה במצרים, נאלץ לצאת משם והתיישב בעזה. כאשר פרצה בעזה מגיפת חולירע, שלח את אשתו למצרים. לאחר שפסק הנגף, ביקש להחזירה והיא סירבה לו. וכתב שם מהריט"ץ: "וגם יפה הגיד לנו החכם הנעלה הר"ר אליעזר ארחא מבית דין שבעזה, כי התרה בה פעם ושתים והיא שלחה לאמר כי אין רצונה לשוב אליו עוד, ואם רצונו לשיא אשה אחרת ישא". משמע שרבי אליעזר כיהן כדיין בבית־הדין בעזה. בשנת השע"ו (1616) שהה רבי אליעזר בחברון ובשנת השפ"ו (1626) אנו מוצאים אותו שוב בעזה[29], כפי שנאמר בקונטרס "חרבות ירושלים":

---

26 ז' וילנאי (ראה הע' 8), עמ' 5676.

27 שו"ת רבנו אליעזר בן ארחא (ראה הע' 1), סי' ה, עמ' כג.

28 סי' רצב.

29 שו"ת רבנו אליעזר בן ארחא (ראה הע' 1), עמ' 15.

"ויהי בחדש אדר שפ"ו [1626] גזלו אנשי עותמאן גמל אחד טעון מטלטלים יקרים אשר הייתה שולחם לעזה מרת ברוילה[30] אל החכם השלם כה"ר אליעזר ארחא, ותפגע האשה בר' שמואל הלוי הרופא של עותמאן להליץ בעדה להשיב אליה את הגזילה שגזלו עבדיו וכו' ויאסור אותו ויקח מאתו ארבע מאות גרוש וכו' ואת היותר השיב לבקשת שר עזה שהמליץ טובה בעד החכם הנזכר שהיה הרופא שלו".

רבי אליעזר בחברון

מחורבנה של צפת נבנתה ירושלם ושאר קהילות ארץ־ישראל שבאותה התקופה, ובתוכן חברון. רבים מחכמי צפת עברו לשכון בה - בהם רבי אליהו די וידאש[31] בעל "ראשית חכמה", מהרימ"ט שהגיע לחברון בשנת השמ"ט (1589), וציין[32] שלמד בישיבה שם את מסכת חולין, רבי שלמה עדאני, מעולי תימן, בעל הפירוש למשנה "מלאכת שלמה", רבי שמואל אבן סדיליו, רבי שלמה הנרבוני ועוד[33].

כאשר הגיע רבי אליעזר לחברון, בראשית המאה ה־יז, היו בה כעשרים משפחות יהודיות. הודות לפעילותו בעיר גדלה חברון היהודית והסתופפו בה מגדולי חכמי התקופה.

אנו מוצאים את חתימתו, יחד עם זו של עוד עשרים־ותשעה חכמים ובעלי־בתים מתושבי חברון, הפונים באיגרת אל יהודי חוץ־לארץ בבקשה לסיוע: "לכונן את עיר התהלה [עיר הקדושה חברון ולמען] תהיה גאולה לארץ"[34]. החותמים מבקשים

30 אחות רבי אליעזר אבן ארחא. ראה: מינה רוזן, "הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז", תל־אביב תשמ"ה, עמ' 133, 236; אברהם יערי, "זכרונות ארץ ישראל", חלק ראשון, רמת־גן 1974 עמ' 61.

31 נולד בצפת ובה עשה את לימודיו ומרבית שנות חייו. מתלמידיו של רבי משה קורדובירו (רמ"ק). ספרו "ראשית חכמה" נדפס בעשרות מהדורות. הספר הושלם בצפת בי"ח באדר השל"ה (1575) ונדפס לראשונה בוויניציאה בשנת השל"ט (1579). באחרית ימיו עבר לחברון ובה נפטר בשנת השמ"ז (1587). על קברו שבבית־העלמין בחברון הוקמה מצבה גבוהה משאר המצבות. לאחר הקמת המדינה הרסו ערביי חברון את המצבה. ראה: "ספר חברון" (ראה הע' 1), עמ' 125.

32 שו"ת רבנו אליעזר בן ארחא (ראה הע' 1), עמ' 17. אין הרב בצרי מציין שם מקור.

33 ראה עודד אבישר (עורך), "ספר חברון", ירושלים תש"ל, עמ' 45.

34 ראה: אברהם משה לונץ, "ירושלים", כרך עשירי, ירושלים תרע"ד, עמ' 304-306. המכתב

שהתורמים יבנו בתים בעיר, וכך יגדל בחברון היישוב היהודי, כדבריהם: "[ואם אחד מהם] קנה בית אחד בארץ הקדושה במאה וחמישים פייסה[35] ונמצא בידו מנות חבילות חבילות אחוזת קרקע בפלטין של מלך לקיים מצוות פד[יון] נפשות מישראל או יעשו ממנה צדקה ורחמים הלואת חן וחסד מן הכלל ומן הפרט סך אשר יטב בעיניהם בדרך מכירה ושכירות... ונבנתה העיר על תלה ולעולם תהיה נקראת על שמם עיה"ק חברון תוב"ב".

היוזמה לבניית בתים עבור יהודי חברון ועבור עולים שאמורים להתיישב בה עלתה בגלל אופן חלוקת כספי התמיכה שהגיעו באותה העת לארץ בשביל ארבע ערי הקודש. הכספים שהגיעו נתחלקו לעשרים וארבעה חלקים, מהם נטלה חברון שלושה בלבד. כמובן שהכנסה זו לא הספיקה לקדם את התפתחות הקהילה, ולכן השתדלו בני הקהילה להשיג מאחיהם שבגולה תרומות מיוחדות עבור חברון[36].

ואכן, ידוע על תרומות שנשלחו מן הגולה במיוחד לחברון, אף ידוע שמשפחות מיוחסות היו פונות במישרין לתפוצות בבקשת סיוע לצורכי עירם, כפי שעשה, למשל, רבי חזקיה כביארה בפנותו לקהילת אלג'יר בשנת השע"ה (1615)[37]. אך בדרך כלל יופה כוחם של שליחי הערים הגדולות לאסוף תרומות גם לקהילת חברון הקטנה, כגון רבי יצחק אשכנזי מצפת שהיה בוויניציאה בשליחות ירושלם וצפת[38].

רבי משה פרץ שהגיע למרוקו בשנת הת"י (1650), מוזכר כ"שליח חברון הראשון הידוע בשמו ובזמן שליחותו"[39].

מכל מקום, היוזמה שהזכרנו, לפעול למען בניין בתים בחברון, נקטעה באיבה, כי בשנת השע"ט (1619) פרצה מגיפה גדולה בחברון ורוב תושביה וגם חכמיה ברחו לעזה, ביניהם

הודפס בוויניציאה בשנת השע"ו (1616). רבי אליעזר חתום רביעי. סדר החותמים: רבי אברהם גדליה, רבי חייא זאבי, רבי חיים יהודה גומץ פאטו, רבי אליעזר, רבי פנחס מרדכי ראג'איו ואחרים, ראה שו"ת רבנו אליעזר בן ארחא (ראה הע' 1), עמ' 17.

35 מטבע ספרדי.

36 אברהם יערי, "שלוחי ארץ ישראל", ירושלם תשל"ז, עמ' 463.

37 "ספר חברון" (ראה הע' 33), עמ' 45.

38 א' יערי (ראה הע' 36), עמ' 842.

39 א' יערי (ראה הע' 36), עמ' 464.

המשורר רבי ישראל נג׳ארה שישב בחברון לאחר מגוריו בצפת ובדמשק[40], רבי אברהם אזולאי הכותב על ישיבתו בה[41]: ״ובבואי אל המנוחה והנחלה עיר הקודש קרית ארבע היא חברון תוב״ב, כמו חלב ודשן תשבע נפשי על חבליה כי נפלו לי בנעימים וזהב בארץ ההיא טוב, זכו עיני לראות שפוני קודש לא חול״[42].

ושוב, מחורבנה של ירושלם נבנתה חברון. בשנים השפ״ה-שפ״ו (1626-1625) שלט בירושלם הפחה העריץ אבן פרוח׳. גזירותיו הקשות על בני ירושלם היהודיים הביאו לבריחה של רבים מביניהם, והיישוב האשכנזי בה פסק לגמרי[43]. נראה שבאותן השנים הגיעו רבים מבני ירושלם לחברון, ורבי אליעזר בן ארחא כבר עמד בראש הקהילה, שהרי בשנת הש״ץ (1630) נאלץ לברוח מחברון. יתכן שזהו ההקשר, שבו מספרת האגדה על אותו הפחה העריץ, שגזר על הקהילה לשלם לו אלפי גרוש, שאם לאו - ישרוף את מחצית העיר ואת תושבי מחציתה השנייה ימכור לעבדים. ומשנתבטלה הגזירה בדרך נס, קבעו את ״פורים טַקָה״, הוא ״פורים של חלון״, בי״ד בטבת[44].

מכל מקום, גם בשנים הבאות נותרה קהילת חברון קהילה קטנה למדי. בשנת הת״ב (1641) ביקר בחברון הקראי שמואל בכ״ר דוד מקרים ומצא בה שלושים משפחות יהודים, ובשנת התט״ו (1654) ביקר בה הקראי משה בן אליהו, אף הוא מקרים, ומצא בה עדה קטנה[45].

בשליש השני של המאה ה־יז השתדלו יהודי חברון בקרב אחיהם בארצות אירופה יותר מאשר קודם, שישלחו להם תרומות מיוחדות. בקשה כזו נתקבלה בפולין ובליטא, וביום י״ז באלול השצ״ז (1637) החליט ועד קהילות ליטא בעקבותיה:

---

40 רבי ישראל נג׳ארה נשאר בעזה ובה נפטר. בנו כיהן כרבה של הקהילה היהודית שם.

41 בהקדמה לספרו ״בעלי ברית אברהם״, וילנא תרל״ד.

42 ״ספר חברון״ (ראה הע׳ 33), עמ׳ 45. ושם עמ׳ 311 מצוין, כי על תקופה זו מסופרת האגדה החברונית שנדפסה בהקדמה לפרק העשירי של ספר ״עמק המלך״ לר׳ נפתלי ב״ר יעקב כץ בשנת הת״ח (1648) על יהודי חברון שנותרו ללא מניין בליל יום הכיפורים, ובא אברהם אבינו והשלימו.
רבי אברהם אזולאי מציין בהקדמה לספרו ״חסד לאברהם״ את דבר המגיפה בחברון שבעטיה נמלט לעזה. ראה לעיל.

43 יסורי בני ירושלם תוארו בקונטרס ״חרבות ירושלים״, ועל תקופה זו בירושלם ראה להלן עמ׳ 268-271 והערה 73 שם. על הקונטרס ראה מ׳ רוזן (ראה הע׳ 30), עמ׳ 38.

44 ״ספר חברון״ (ראה הע׳ 33), עמ׳ 46, 306.

45 אברהם יערי, ״מסעות ארץ ישראל״, תל-אביב תש״ו, עמ׳ 247-249; שם, עמ׳ 317.

"אודות בקשת עניי חברון תוב"ב, עלה ונגמר: תמיד כשיעשו נדבה לעניי א"י, יכריז השמש שהנדבה יהי ג"כ לעניי חברון תוב"ב, למען שכל אחד ואחד יוסיף מנדבת לבו, וכפי שיעשו מנהיגי פולין מעמד החלוקים בין עניי א"י ובין עניי חברון נצא גם אנחנו בעקבותיהם..."[46].

גם יהודי איטליה תרמו במיוחד עבור יהודי חברון. רבי עזריה פיגו דרש בוויניציאה דרוש מיוחד ביום ראשון של חג הפסח לעורר אותם "לנדבת חברון ע"ה תוב"ב", וכך אמר:

"ואיזה מקום... התכלית המעולה הזה במצות הצדקה יותר מהעיר קברות אבותינו הקדושים ע"ה הוא חברון תוב"ב אשר חננו אלקים והזמין לידינו ביום זבח חג הפסח הזה מצות נדבת לבנו להכין ולייסד מושב הארץ הקדושה ההיא בהעמדת קדושי עליון עובדי ה' וצדקתם אשר תמיד רצו את אבניה ואת עפרה יחוננו..."[47].

רב אחר שפעל באיטליה וגם בצרפת באיסוף כספים למען ארץ־ישראל בכלל ולמען חברון בפרט, היה רבי שמואל אבוהב[48]. כספים אלה היו מגיעים לחברון דרך ארם צובא וירושלם, משם נשלחו באמצעות הפרנסים לקהילת חברון עוד לפני שנת הת' (1640)[49].

על שטר־קבלה משנת הת"ג (1643) מצויה חתימתו של רבי אליעזר בן ארחא יחד עם חתימתם של רבי יוסף בכמה"ר חזקיה אבוהב ורבי אברהם אזולאי. הרב חיד"א, בן נכדו של רבי אברהם אזולאי[50], ראה את השטר בהיותו בשליחות חברון בעיר ריג'יו־אמיליה בשנת התקל"ז (1777), וכך רשם ביומנו: "וראיתי שם קבלת מעות מחברון ש' הת"ג

---

46 א' יערי (ראה הע' 36), עמ' 463, על־פי ש' דובנוב, "פנקס המדינה", ברלין תרפ"ה, סעיף שמ"ח.

47 א' יערי (ראה הע' 36), עמ' 463-464, עפ"י רבי עזריה פיגו, "בינה לערים", דרוש ע"א, וראה גם מאיר בניהו, "דור אחד בארץ, איגרות רבי שמואל אבוהב ורבי משה זכות בענייני ארץ ישראל שצ"ט-תכ"ו", ירושלים תשמ"ח, עמ' שלא.

48 אב"ד בוויניציאה, בעל שו"ת "דבר שמואל", שעל־פי דברי הרב חיד"א כל רבני איטליה היו שולחים לו את שאלותיהם. את הכסף הנאסף עבור קהילת חברון שלח בעצמו.

49 ראה: מ' בניהו (ראה הע' 47), עמ' שמ-שמא. שם מצוין, כי הכסף ניתן על־ידי קהילות באיטליה ובצרפת.

50 כתבנו למעלה על בריחתו לעזה, ראה למעלה עמ' 257.

וחתומים מהר"א ן' ארחא ומז"ה [-ומורי זקני הרב] מהר"א אזולאי זצ"ל והרב יוסף בכמה"ר חזקיה אבוהב"[51].

הפרשיות הללו - גירוש רבי אליעזר מחברון והפניות אליו מאיטליה בקשר לקבלת הכספים - מצביעות על מעמדו בראש הקהילה בחברון.

ספריו

רבי אליעזר בן ארחא חיבר ספרים רבים, אולם הם לא הגיעו לידנו. בספר "שם הגדולים" לרב חיד"א נאמר: "חבר ספרים רבים וראיתי דרשותיו וחלק מתשובותיו בכתב יד, וכתוב שם שהם אחד מחמשים בחיבוריו, והרב הנזכר ומורי זקני [בעל "חסד לאברהם"] קבורים במערה אחת בקרית ארבע". ב"תולדות חכמי ירושלים"[52] נאמר: "ואני הכותב ראיתי חלק מתשובותיו בגנזי אוקספורד ושקיל וטרי שמה הרבה עם רבני דורו". ובספר "קורא הדורות" מוזכר, כי רבי אליעזר חיבר פירוש על "מדרש רבה", הגהות על "היד החזקה" לרמב"ם, פירוש על "עין יעקב" וספר דרשות.

הרב בעל "חסד לאברהם", רבי אברהם אזולאי, נעזר בו בחיבורו הנ"ל[53].

כיום מצוי בדפוס רק ספר התשובות שלו, שיצא לאור על־ידי הרב עזרא בצרי, אב"ד ירושלם, ירושלם תשל"ח, ומצויות בו שלושים־וחמש תשובות שהן כנראה רק חלק קטן מתשובותיו.

הרב חיד"א מזכיר את ספר השאלות והתשובות של ראב"א בכמה מקומות בספרו

---

51 מ' בניהו (ראה הע' 47), עמ' שלב, שמא; "מעגל טוב השלם", ההדיר א' פריימאן, ירושלים תרצ"ד, עמ' 92; א' יערי (ראה הע' 36), עמ' 464. מ' בניהו מציין, כי כעת מצוי השטר במכון בן צבי.

52 אריה ל' פרומקין וא' ריבלין (ראה הע' 4), עמ' 30; וראה גם מ"ד גאון (ראה הע' 7), עמ' 120; ור' גם ר' דוד קונפורטי, "קורא הדורות", עמ' מט.

53 כדבריו בהקדמה לספרו שם: "מיום צאתי [מפאס שבמרוקו] עד בואי אל המנוחה ואל הנחלה עיר קודש קרית הארבע היא חברון תוב"ב וכו', בחברת הדרת פינת יקרת שבטיה, מחזיקי בדק ידי לומדי התורה ויודעיה בנן של קדושים, עמודי עולם עומדים בפרץ, תמיד היו למחסה ולחומה על עיר הצבי תוב"ב, הוא היה השלם העניו החסיד כמוה"ר אליעזר ארחא, ובעזרתו עם העזר הא-להי זכיתי וחברתי חבור גדול ספר קרית-ארבע, ת"ל [=תהילות לאל] והוא ביאור על ספר הזוהר".

"ברכי יוסף", למשל בחלק יורה דעה, סי' קכה, סעיף יב: "אחר זמן רב ראיתי תשובות כח"י להרב הגדול מהר"ר אליעזר ן' ארחא ז"ל", ובסי' שלא, סעיף ג שם הוא מציין את מסקנת רבי אליעזר שבסי' יא בספר השו"ת שלו[54].

ספר שו"ת זה אינו מסודר על סדר ארבעת חלקי "שולחן ערוך", כמקובל, אלא על סדר כתב־היד המקורי. בספר מוזכרים חכמים רבים, מגדולי חכמי ארץ־ישראל והאזור שעמדהם היה רבי אליעזר בקשר, בהם: רבי אברהם גבריאל, רבי אברהם בן יקר, רבי אברהם ששון, רבי אהרן אזוביב, רבי אלידהו פלקון, רבי חיים דיין, כולם מחכמי ירושלם, וחכמי צפת - רבי יהודה ן' בולאט, רבי יוסף הכהן מפורטו, רבי יוסף הלוי נזיר, רבי יעקב אבולעפיא, רבי יעקב בר חיים, רבי יעקב בר' אשר סקרמילא ורבי יעקב פיליפ אשכנזי. עוד מוזכרים רבי יצחק גרשון, רבי ישעיה אשכנזי (השל"ה הקדוש), רבי ישראל בנימין מירושלם, רבי ישראל זאבי בר' בנימין, רבי ישראל זאבי - נכדו, רבי כליפא, רבי ליב סרואל, רבי מלכיאל אשכנזי, רבי משה בן, רבי משה גלאנטי, רבי משולם קום לוי, רבי נחמן חנין, הרופא רבי עובדיה ויילייסיד, רבי רפואה שלם מרבני מצרים, רבי שבתי קטלאנו, רבי שלמה אשכנזי מצפת, רבי שלמה בר' ישועה עדני בעל "מלאכת שלמה"[55].

השאלות שהופנו לרבי אליעזר היו גם מיישובים בארץ־ישראל וגם מן התפוצות - מירושלם, חברון, צפת ועזה מזה, ומפראניקיאה, באנקה, ויניציאה, לארסו, מצרים, קושטנדינא, רודוס, שאלוניקי וק"ק שלום מזה.

פטירתו

שמעו של רבי אליעזר עבר את גבולות הארץ ויצא בעולם. בקושטא הספידו רבי ישעיה מטראני ואמר:

"...שדרשתי בק"ק גירוש[56] על שמועה כי באה מפטירת הרב כמה"ר אליעזר ארחא ז"ל

54 הרב עזרא בצרי שליט"א שהוציא לאור ספר שו"ת זה על־פי כתב־יד אוקספורד 291, עמל קשות בפיענוח מדויק של כל מלה ומלה והוסיף מראה־מקומות והערות קצרות.

55 על מקומם בשו"ת, ראה במפתח השמות שם.

56 על שם אנשי הקהילה המגורשים בגירוש ספרד.

שנפטר בעיר חברון. היום יום ב׳ ט״ו לחשון התי״ב״[57].

בהספד נאמר: ״...מה כל שועת בת עמי באה מארץ מרחקים ממררת אמריה תחיל תזעק בחבליה כי בפשע ארץ רבים שריה ואור חשק בעריפיה, אל הלקח ארון האלקים שם המיוחד אליעזר רבה דעמיה מדברנה דאומתיה בהר הצבי משם תצא תורה, אבן ישראל וכו׳, וחברון שבע שנים תתן קולה כי שם שני הוה כפנא ואפתחא דאומה קדישא וספדיה לא חלפה כי הוא קם גבור ציד לפני ה׳ הוא השליט בארץ הוא המשביר בר ולחם ומזון, דינם נלחם, מלחמתה של תורה... ותהי עדת ישראל כצאן אשר אין להם רועה בכו גם בכו לאובדים ולאבידה דווי לה לארעא דישראל דחסרא לה גברה רבה״.

עם פטירתו של רבי אליעזר התעוררה בחברון מחלוקת לגבי שאלת ממלא מקומו ברבנות. משנודע על כך לרבי שמואל אבוהב, שהיה מעביר לחברון את הכספים שנאספו בשביל קהילתה באיטליה ובצרפת, שלח לראשי קהילת חברון איגרת שבה נאמר בין היתר[58]:

״קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים, קול שאון סואן ברעש מגיע עד למרחקים... אהה כי על כל צרות בני ישראל עמנו הנאנחים והנאנקים, ברא ה׳ חדשה בארץ חברון תוב״ב... כל הקריה הומה, שנצחו אראלים את המצוקים, ונשבה ממנו ארון הקדש, נזר החכמים והדרת זקנים, מע׳ מרנא ורבנא הדיין המצויין החסיד העניו כמוהר״ר אליעזר ארח[א] זצוק״ל. על זה ידוו כל הדווים, יודעיו ומכיריו לפנים, וסבבו בשוק הסופדים, משמיעים ביראה יחד שלא לקצר במקום שאמרו להאריך מקצת שבחיו ותרומות מצותיו ומעלותיו, הן בהלו נרו עלי וקהל עדתנו עליו ועל זכותו יסמוכו, כי האיר להם פני מזרח אורו ושמשו עד שבחברון. ואם בארזים נפלה שלהבת ודאגה גדולה ומרה זו ולישרים בלבותם עושה רושם הניכר ליציאת הצדיק הזה מן העולם מה יעשו...״, ובהמשך מפציר רבי שמואל אברהם באנשי חברון שישכינו את השלום בקהלם, מאחר שהפירוד והמחלוקת עלולים לפגוע בקהילה ובהכנסותיה:

״... ויעשו כולם אגודה אחת אין פרץ ואין יוצאת ואין צוחה ברחובותיה בכל דרכי העיר

---

57 ראה הרב ע׳ בצרי (ר׳ הע׳ 1), עמ׳ 22; מאיר בניהו (ראה הע׳ 47), עמ׳ שלד, וראה שם הערה 10, בה מציין מ׳ בניהו, כי ההספד היה ב״סדר ויקרא״. כתב-יד ההספד מצוי בסמינר לרבנים בניו-יורק, אוסף אדלר, וסימונו ENA 263, שי ע״א.

58 ראה מ׳ בניהו (ראה הע׳ 47), עמ׳ שלד, שמה-שמז.

ותיקוניה, יתנו עידיהם ויצדקו בתפוצות הגולה, ומיניהו יתקלס עילאה, לשם ולתפארת ולתהלה, כי זה הוא התל שהכל פונים אליו, ואין לנו כלי מחזיק ברכה ומושך חוט של חסד ממרומים כמוהו. אף כי לבות בני אדם במקומות הללו על קו המדה הזאת הנודעת להם בדרישה וחקירה מפי השמועה, מודדין ריבוי או מיעוט נדבותיהם המורם מהם כפעם בפעם לארץ הצבי תוב"ב.

וברוך אשר לא השבית כהיום ליושבי העיר ההיא גואל קרוב, דורש טוב לעמו ודובר שלום, ציר אמונים לשולחיו, מע'[לת] החכם וחסיד בר אבהן ובר אוריין כמוהר"ר מאיר רופא[59] נר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה], אשר בהשתדלותו הנמרץ בגלילות ההנה שם נפשו בכפו... עוד אזן וחקר ותקן סמוכות של אור לתורה ולישוב הארץ ההיא בסדר שתי ישיבות וסיפוקיהן, להקבע שם לשם שני יחידי סגולה, כאשר פה אל פה יגלה אזן מעכ"ת [=מעלת כבוד תורתו] ועיניהם תחזינה מישרים מתוך כתבי ההסכמות שעמו מיד הבעלים, שעל תנאי הם עשויים כפול ומכופל וקודם למעשה, להתאסף לאחדים אחים ולא יתפרדו בבתי מדרשות, והאמצעי המשובח בזה לקיים הקשר אמיץ וחיבור האחוה מתמיד, הוא לאחוז מנהג אבותיהם בידיהם ולמנות עליהם בהסכמת ראש וּדַבָּר אחד לדורו, רצוי לשמים ונוח לבריות, ונמלך תמיד בפמליא שלו, על פיו יצאו ועל פיו יבואו כל דברי הקהילה ההיא והנהגותיה ופרטותיה, למען [יפוצו] מעינותיה חוצה ופריו יתן בעתו, טוב ערב ומועיל לכל המסתופפים בצלו בכתר שם טוב הייחוד העולה על גבידהם".

רבי אליעזר בן ארחא נטמן במערה בחברון ליד חברו, רבי אברהם אזולאי[60].

בניו וצאצאיו

צאצאיו של רבי אליעזר התגוררו בחברון והיו מחכמי הקהילה במאות הבאות.

---

59 רבי מאיר ב"ר חייא רופא נולד בצפת. בילדותו התייתם מאביו ומאמו, למד בישיבת חברון ויצא בשליחותה בשנת התי"ב (1652) לאיטליה. בשנת התכ"ה (1665) היה בעזה, הושפע מנתן העזתי והיה לשבתאי מאמין. השפעתו על רבי אברהם פירירה, ראש הקהילה באמשטרדם, הייתה רבה והוא היה הגורם להקמת ישיבת פירירה בחברון. ראה "ספר חברון" (ראה הע' 33), עמ' 140.

60 "ספר חברון" (ראה הע' 33), עמ' 94, 122; מ"ד גאון (ראה הע' 7), עמ' 120, על-פי הרב חיד"א, "שם הגדולים", בערכו.

בנו של רבי אליעזר, רבי יצחק, נקרא על שם סבו, אבי אביו. רבי יצחק חתום על הסכמה שנתן לרבי מאיר הכהן פופרש לספרו "מאורות נתן"[61], שם כתוב: "הסכמת המאורות הגדולים החכמים השלמים, דיינים המצוינים אשר בעיה"ק חברון תוב"ב" בשנת התנ"ז (1697) וחתום רבי נחמיה דנינו[62] ואחריו רבי יצחק. רבי יצחק חתום גם על איגרת־שליחות של רבי חייא דיין ועל איגרת־שליחות של רבי יוסף הלוי משנת התמ"ח (1688)[63].

בן אחר הוא רבי פינחס[64]. חתימתו מצויה על איגרת־השליחות של רבי חייא דיין[65] משנת התכ"א (1681).

אחרים מבני משפחה זו שהתגוררו בחברון, היו מחכמיה ושלוחיה לתפוצות, והם:

רבי אליהו בן ארחא - יצא בשליחות חברון בשנת התפ"ח (1728) והגיע לקרים בכ"ח בתמוז. היה השליח הראשון שהגיע לשם ונתמך על־ידי הקראים[66]. שנתיים אחר כך היה בשליחות בטריפולי[67] שבצפון־אפריקה, יחד עם רבי חיים יוסף אלישר. משם הגיעו השליחים לאיטליה, ובכ"ב בטבת התצ"ג (1733) נמצאו בווירונה. בשנת התקכ"ג (1763) הסכים בחברון על איגרת־שליחותם של רבי רחמים בג'איו ורבי יצחק זאבי, ובשנת התקכ"ח (1768) חתם על איגרת־שליחותו של ר' דוד בן מרג'י. בר"ח כסלו התקל"ג (1773) הסכים על ספרו של הרב חיד"א "ברכי יוסף", יחד עם חכמי חברון נוספים.

רבי יוסף בן ארחא ורבי אליעזר בן ארחא חתומים בשנת התקמ"ח (1788) על

---

61 פרנקפורט תס"ט, ורשא תרס"א.

62 בשנת הת"ן (1690) נתמנה לראש רבני חברון. ראה "ספר חברון" (ראה הע' 33), עמ' 125.

63 עמו חתומים רבי מאיר רופא, רבי נחמיה דנינו, רבי נסים רוזיליו ורבי אברהם זאבי. ראה הרב ע' בצרי (ראה הע' 1), עמ' 23; "ספר חברון" (ראה הע' 33), עמ' 122; אברהם יערי (ראה הע' 36), עמ' 480.

64 "ספר חברון" (ראה הע' 33), עמ' 122.

65 ב"ר יוסף, נולד בירושלם וממנה עבר לחברון. יצא בשליחות ארץ־ישראל שבע פעמים, בפעם האחרונה לצפון־אפריקה, ושם נפטר. חיבר ס' "אדרת אליהו". בין תלמידיו במרוקו היה רבי חיים בן עטר הראשון, סבו של בעל "אור החיים". ראה "ספר חברון" (ראה הע' 33), עמ' 125.

66 בשליחותו שם סייע לו רבי דוד ב"ר אליעזר לחנו, והוא שמסר לו איגרת־המלצה לקהילה הקראית שבעיר רפא. על האיגרת ראה שמחה אסף, רבעון "ציון" א, ירושלם תרצ"ח, עמ' 251-208.

67 ג' רקח, "רשימה של כתבי יד וחכמי טריפוליטניה", טריפולי 1945, עמ' 16.

איגרת־השליחות של ר׳ שמואל הכהן. רבי אליעזר חתום על איגרת־השליחות של רבי אפרים נבון ורבי יהודה ליאון משנת התקנ״ב (1792), על איגרת־השליחות של רבי יוסף דוד עייאש בשנת התק״ץ (1830) ועל ההסכם עם כוללות חב״ד. נראה שהיה אז קרוב לגיל תשעים, מזקני הקהילה בחברון.[68]

חכם אחר מצאצאיו של רבי אליעזר אבן ארחא הוא רבי אברהם ארחא. חתימתו מצויה על איגרת־שליחותם של רבי יום טוב קריספין ורבי אברהם גידליא, ובשנת התפ״ז (1727) הוא חתום ראשון עם חכמי חברון רבי דוד מלמד, רבי ישראל הכהן, רבי חיים אלישר, רבי יוסף קשטיל ורבי ישראל זאבי[69].

הרקע ההיסטורי שבספר השו״ת לראח״א

על אף שקובץ השאלות והתשובות שלפנינו מצומצם למדי (ל״ה סימנים בסך הכול), יש בו מידע רב ביותר על מעמדם של היהודים בתקופתו בערי ארץ־ישראל.

להלן כמה מן העניינים המוזכרים בקובץ זה.

(א) קהילת ירושלם בתקופת שלטונו של אבן פרוח׳

במאה ה־יז הייתה האימפריה העות׳מאנית מחולקת לפלכים ובכל פלך מחוזות מספר[70]. ירושלם הייתה סנג׳ק שבו שלט מושל. השליש הראשון של המאה עמד בסימן שלטונם של מושלים מבית פרוח׳־פרוח׳ - אבן עבדאללה ובנו מוחמד אבן פרוח׳. בתקופה ההיא - בשנים התע״ו-תצ״ג (1633-1616) - שלט בירושלם לסירוגין מושל נוסף, מחמד פאשא, מושל שהיה טוב לעיר ואף פיתח אותה, אלא שאנשי בית פרוח׳ ניהלו מאבק נגדו ואף הצליחו להדיחו.

והרי פרטים על רקע היסטורי זה אשר בסופו של דבר אף מצאו ביטוי בקובץ השו״ת של רבי אליעזר[71].

---

68 אברהם יערי (ראה הע׳ 36), עמ׳ 491-492. על ההסכם בין עדת חב״ד לעדת הספרדים בחברון וחתימתו של רבי אליעזר עליו ראה ר׳ שלום דובער לוין (ראה הע׳ 2), עמ׳ נט.

69 ״ספר חברון״ (ראה הע׳ 33), עמ׳ 122-123; א׳ יערי (ראה הע׳ 36) עמ׳ 587, 593, 601, 683.

70 סנג׳ק = מחוז. הסנג׳ק נרכש בתשלום חד־פעמי לאוצר המלך. עם רכישתו שלט הרוכש בתושבי המקום־האזור והיה רשאי לסחוט מהם כספים כשרירות־לבו כדי להחזיר לעצמו את ״ההשקעה״ שהשקיע ברכישת הסנג׳ק ואף לגרוף רווחים.

71 שם סי׳ ה, ראה בנספח א.

בשנת השס"ג (1603) התחרה פרוח' אבן עבדאללה על סנג'ק ירושלם. המאבק היה קשה ביותר[72] והביא לידי נזקים קשים לקהילה היהודית - הטלת מסים והיטלים כבדים שנועדו לכסות את הוצאות ההתחרות, וכמקובל איימו עלידהם על יהודי ירושלם שאם לא ישלמו כנדרש, הרי יגורשו מן העיר.

באותן השנים הקפידו בירושלם גם על חוקי האיסלאם המגבילים את היהודים ומשפילים אותם. למשל, חייבו את היהודים לסטות מן הדרך כאשר בא מולם מוסלמי, ועל כך כתב רבי שמואל די אוזידא בפירושו "לחם דמעה" למגילת איכה א, א: "הייתה למס... אל מה שראינו בזמננו זה כי בכל מקום אשר תחת ממשלת המלך יר"ה אין לך מדינה שיהיה בה ריבוי מסים וארנוניות על היהודים כארץ ישראל ובפרט מן הפרט ירושלים. ואלמלא כי מכל גלילות ישראל שולחים שם מעות לפרוע המסים וארנוניות שלהם, לא היו יכולים יהודים לדור בה מרוב המסים".

זמן מה לאחר שעלה פרוח' בי לשלטון, נאלץ לוותר עליו. ואמנם בשנת השפ"א (1621) שוב הצליח לקנות אותו, אך הוא מת כעבור חודשים מספר ואת מקומו תפס בנו, מוחמד אבן פרוח'. תוך זמן קצר הצליח הלה להרוס כפרים רבים בסביבות ירושלם ולחמוס את כספם. כתוצאה מכך סולק מן השלטון, אך בסוף שנת השפ"ה (1624) חזר לשלוט בה.

במשך השנתיים הבאות עבר על העיר משבר קשה, כי תאוותו של מוחמד אבן פרוח' לכספם של יהודי ירושלם לא ידעה גבול[73].

וכך החלה תקופת שלטונו. כאשר הגיע לעיר, הביאו לו פרנסי הקהילה מנחה, כמנהג־המדינה. כעבור שלושה ימים נדרשה הקהילה לשלם לו אלף ושלוש מאות גרוש, סכום אשר כמוהו לא הטיל שום מושל לפניו. בתחילה מילאו כל תושבי העיר, לרבות המוסלמים והנוצרים, את כל דרישותיו, אולם הוא לא חדל מלהעמיד דרישות חדשות. כאשר הביאו לו הפרנסים בפעם הראשונה את סכום המס החודשי, העלה

72 מינה רוזן (ראה הע' 43), עמ' 36.

73 פרשת שלטונו תוארה על-ידי יהודי אלמוני שחי באותן השנים בעיר ורשם את קורות הקהילה. תיאורו הודפס בוויניציאה בשנת השצ"א (1631) בקונטרס הנקרא "חרבות ירושלים". הקונטרס חזר ונדפס, עם מבוא ונספחים, על-ידי מינה רוזן - "חרבות ירושלם", תל-אביב תשמ"א (ראה הע' 43), ראה שם עמ' 37-50.

אותו מיד משלושים לשמונים גרוש. כמו כן הטיל על הקהילה עבודת "אנגריה" - העמקת החפיר שסביב לחומות ירושלם - עבודה שעשו בה שלושים יום, גזל מבני הקהילה אוכל ומוצרים שונים, והמשיך לסחוט את הקהילה הקטנה.

היהודים פנו למטיביהם בקושטא ודיווחו להם על מעשי החמס, בתקוה שאלה יעלו את העניין לפני "השער העליון".

בט׳ בתמוז השפ"ה (1725) יצא אבן פרוח׳ לדמשק והשאיר בירושלם כממלא מקום את גיסו עת׳מאן אגא. בתחילת חודש אב דרש עת׳מאן אלף גרוש מן הקהילה היהודית, ורק לאחר התמקחות קשה הורד הסכום לחמש מאות גרוש, וביום השבת, י"א באלול השפ"ה (13 לספטמבר 1625), כאשר יצאו היהודים ממחבואיהם ללכת לבית־הכנסת, התנפלו אנשיו של עת׳מאן עליהם ותפסו רבים מהם, גם ספרדים וגם אשכנזים[74]. תמורת שחרור השבויים דרש הצורר עשרים אלף גרוש, ולאחר משא־ומתן הוסכם על תשלום של אחד־עשר אלף גרוש, סכום עצום באותם הימים, ורוב האסירים יצאו לחופשי.

היהודים עוררו קול צעקה. סייע להם בכך חיים די שיריז, יהודי שהתגורר ברמלה והיה מקורב לואלי של דמשק[75]. הצעקה הועילה וחיילים נשלחו לשחרר את אחרוני השבויים.

בינתיים שב פרוח׳ לירושלם ודרש כספים נוספים מן היהודים. פרנסי קהילת הספרדים הסתתרו, וכל ראשי קהילת האשכנזים והשל"ה בראשם הגיעו למסקנה שאי־אפשר עוד לחיות בעיר, והם קמו וברחו לצפת[76]. אחרים נמלטו לחברון, רמלה או עזה.

כאשר ראו השלטונות המרכזיים, כי המצב שיצר פרוח׳ הוא סכנה לשלטונם וכי למעשה הוא מרד בהם, נשלחו בראשית כסלו השפ"ז (נובמבר 1626) ארבעה קצינים בראש צבא רב מדמשק לירושלם. פרוח׳ נכנע ובי"ב בחודש יצא מן העיר[77].

---

74 מ׳ רוזן (ראה הע׳ 43), עמ׳ 43, על־פי סימן ה בשו"ת ר׳ אליעזר, ראה בנספח (א).

75 ואלי - מושל הפלך־הווילאיית של דמשק. וילאיית דמשק מורכבת ממחוזות־סנג׳קים מספר, ומושלה, הוואלי, הוא השליט העליון באזור כולו ומושלי הסנג׳קים אמורים להישמע לו.

76 מ׳ רוזן (ראה הע׳ 43), עמ׳ 46.

77 מ׳ רוזן (ראה הע׳ 43), עמ׳ 48, 49.

בשנים המעטות ששלט בירושלם הביא צורר זה לחורבן הקהילה. החובות הכבדים הגיעו לכ־50,000 גרוש. רבים מבני ירושלם נטשו את העיר. בעוד שבראשית שלטונו חיו בה כ־3000 יהודים, הרי בסוף התקופה, לאחר שלוש שנים בלבד, נמצאו בה רק כ־1000 יהודים[78].

יצויין, כי שמו של שליט זה שב ועולה גם באיגרות־שליחות לתפוצות שנשלחו שנים לא מעטות מאוחר יותר, ובכולן הוא נזכר לקללה ודראון.

רבי ישעיה ליב הורוביץ, המכונה השל״ה הקדוש על שם ספרו ״שני לוחות הברית״, שימש רבה של קהילת האשכנזים בירושלם בשנים השפ״א-שפ״ה (1621-1625). הוא הגיע לירושלם מצפת, אחר שפרנס קהילת ירושלם רבי נתן פרנקפורט הציע לו את התפקיד. השל״ה ביקש בתמורה דירה ורהיטים, תשלום כל מסי המלכות, הוצאות נסיעתו מצפת וכל ההפסדים שיגרמו לו על־ידי השלטון, והקהילה קיבלה זאת על עצמה[79]. ואולם כאשר אירעה פרשת העושק של פרוח׳, התנערה הקהילה מהתחייבותה.

בעקבות פרשה זו סירבו הפרנסים להשיב לשל״ה חוב של 1200 גרוש, שהקהילה נתחייבה לפורעו בשנת הש״ץ (1630). הם טענו, כי בלכתו לבית־הכנסת באותה השבת, השל״ה לא נזהר, ולכן הפסידה הקהילה בגינו 6000 גרוש, דמי פדיונו. לאחר פטירתו ניסתה בתו לקבל את הכסף ורבי אליעזר תמך בה. בסוף שנת השפ״ה (1625) ברח השל״ה מירושלים מכיוון שחשש שם לחייו[80].

משנפדה השל״ה, שלח איגרת לקהילות באירופה כדי שיתרמו למען קהילת האשכנזים בירושלם, ואולם הסכום שהגיע בעקבותיה, היה קטן, ולכן סירבו הפרנסים להשיב לו את הכסף שהילווה להם[81].

---

78 ראה א׳ל פרומקין וא׳ ריבלין, ״תולדות חכמי ירושלים״, חלק א, ירושלים תרפ״ח, עמ׳ 146-158.

79 מ׳ רוזן (ראה הע׳ 43), עמ׳ 149.

80 מ׳ רוזן (ראה הע׳ 43), עמ׳ 150 ; וראה ״חרבות ירושלים״ (ראה הע׳ 73), דף ז ע״ב.

81 יתכן שלאחר תקופת שלטונו של אבן פרוח׳, כאשר קהילת ירושלם הייתה זקוקה לכסף רב, ביקשה להגדיל את חלקה בתרומות המיועדות לארץ־ישראל, והשל״ה התבקש להציע פשרה בעניין, אולם פרנסי קהילת צפת לא קיבלו את הצעתו. מ׳ רוזן (ראה הע׳ 43), עמ׳ 267.

(ב) הלוואות בריבית למנזרים הנוצרים שבירושלם[82]

המנזרים שבירושלם, ובמיוחד המנזר הפרציסקאני שבה, התקיימו על תרומות שהגיעו אליהם מארצות אירופה. מקורות יהודיים מציינים, כי מוסדות אלה קיבלו מאירופה הון עתק, ואולם לעתים הייתה העברת הכספים מתעכבת בשל מלחמות או אסונות־טבע, ואז היו המנזרים מצויים במצב קשה. כך אירע, למשל, בתקופת מלחמת שלושים השנה באירופה (1618-1648), אשר שיבשה את מהלך העברת הכספים לירושלם. בצר להם פנו המנזרים ליהודי ירושלם, כפי שעולה מן השו"ת סי' יג.

מתן ההלוואות בריבית היה יסוד חשוב ביותר בכלכלתה של ירושלם, עיסוקה של שכבה חברתית רחבה. היה בזה משום פרנסה נוחה לתלמידי־חכמים, ליתומים ולאלמנות בעלי אמצעים, וגם יתרון אחר היה בו - הכסף נותר סמוי מן העין, עינם החומדת של פקידי הממשל העות'מאני. בין המלווים מצויים היו ראשי קהילת ירושלם כר' יצחק גאון ורבי יום טוב אלמאזי שהיה רבה של ירושלם ומן העילית הכלכלית של הקהילה. מצב זה גרם לתחושת אי־נוחות בקרב חלק מרבני העיר, שהרי גורמים בזה למוסדות נוצרים להיאחז בירושלם. גם חששו, כי בכך מעכבים את בוא המשיח. אף חכמים שהגיעו באותה העת לירושלם הרימו קול צעקה על מנהג זה. ואולם כמה מגדולי הזמן, כגון רבי מאיר גאויזון[83] וגם רבי אהרן אבן חיים[84], התירו מתן הלוואות בריבית לנוצרים, וכן גם רבנו[85], שטען, כי כבר רבני ירושלם הקדמונים הכריעו כן, ועוד טען שגם המוסלמים מוכנים להלוות להם, וחלילה אם עשירי היהודים - כאשר יאסרו עליהם את הדבר - יעזבו את העיר, כי אז יבוא חורבן על הקהילה.

(ג) פרשת שבועתו של רבי יעקב פיליפ אשכנזי[86]

משעלה רבי יעקב פיליפ לארץ, התיישב בצפת. הוא נשבע לאנשי הקהילה לדור

---

82 מ' רוזן (ראה הע' 43), עמ' 86.

83 ראה אודותיו בקובץ "חכמי יהודי מצרים" (ראה הע' 6).

84 מ' רוזן (ראה הע' 43), עמ' 90.

85 רבי אליעזר דן בשאלה זו גם בסי' א, ובסי' ב דן בשאלה, אם מותר למכור לנוצרים (גלחים) "גדילים שלובשים אותם הכומרים ביום אידם לנוי", ולפעמים אף תולים בהם עבודה זרה שלהם, ופסק שיש להתיר.

86 ראה בנספח (ג), שו"ת ר' אליעזר אבן ארחא, סי' כח. הדיון אצל מ' רוזן (ראה הע' 43), עמ' 267, 270, 271.

עמהם, כי שם התכוונה קרובת־משפחה שלו להקים ישיבה שהוא יעמוד בראשה. ואולם רבי יעקב התקוטט עם אנשי הקהילה, ובשנת השצ״ג (1633) עקר לירושלם וגם שם נשבע לאנשי הקהילה לשבת בקרבם. בינתיים כתבו אליו ראשי הקהילה בצפת וסיפרו לו שקיבלו איגרת מקרוביו שבחוץ לארץ, לפיה יוקם ה״הסגר״[87] בצפת. רבי יעקב, שישיבה זו צריכה הייתה להיות מקור פרנסתו, שב לצפת, אך שם התברר לו, כי לא היו דברים מעולם, וכי לא ידוע, היכן תקום הישיבה. עם זאת לחצו עליו תושבי צפת שיקים את הישיבה בעירם, והבטיחו לו משכורת ואף מינו אותו לשמש סופר הקהילה.

או אז הגיעה איגרת מתורמת הישיבה שבה קבעה, כי הישיבה תקום בירושלם וכי היא קוראת לו לעמוד בראשה, ולאו - תעמיד במקומו אחר. רבי יעקב פיליפ ביקש אפוא להתיר את שבועתו לאנשי צפת כדי לשוב לירושלם. ראשי קהילת צפת נעתרו לו בתנאי שיביא לידי פשרה בינם ולבין קהילת ירושלם בדבר חלוקת כספי התרומות מחו״ל, לאחר המחלוקת שפרצה בין הקהילות בעקבות מעשיו של אבן פרוח׳, ירידתה של צפת ומצוקתה של ירושלם[88]. רבי יעקב ניסה להביא לידי פשרה באמצעות התכתבות, ואולם ללא הצלחה, ולבסוף ברח לירושלם. כאשר הגיע לשם, שוב הציע פשרה בין ירושלם לצפת, אך אנשי צפת לא קיבלו את הצעתו. רבי יעקב פנה לרבי אליעזר להתיר לו את שבועתו, ואכן זה התירה.

מקרה זה מצביע על ירידתה של צפת, שישיבות וחכמים עקרו ממנה בתקופה זו, גם בגלל מצבה הכלכלי, וגם בעקבות מצבה הבטחוני, וכפי שציין רבי יעקב בשאלתו שם, שברח מצפת משום סכנת נפשות.

גם המקרה המתואר בשו״ת בסימנים כג-כד - על העברה של ״הסגר״ אחר מצפת לירושלם - מצביע על ירידתה של צפת בתקופה הנדונה.

---

87 כלומר ישיבה לתלמידי־חכמים, והיא נקראת כך על שום שהיו נסגרים ללימוד תורה בלבד.

88 באותה העת החלוקה בין ארבע ערי הקודש הייתה: ירושלם - שבעה חלקים מעשרים וארבעה, צפת - עשרה, טבריה - ארבעה, חברון - שלושה. גם קהילת ירושלם וגם קהילת צפת היו אז במצב קשה במיוחד, כל אחת מסיבותיה שלה.

נספחים

(א) בדבר חוב הקהילה לרבה (השל"ה הקדוש)

(מתוך שו"ת רבי אליעזר אבן ארחא, סי' ה, עמ' כב)

[שאלה] על דבר החוב סך אלף ומאתיים גרושוש שחייבים הק"ק [=קהילת קודש] אשכנזים להרב החסיד האב"ד כמהר"ר [=אב־בית־דין כבוד מורנו הרב רבי] ישעיה אשכנזי זלה"ה [=זכרו לחיי העולם הבא] לפרוע בחדש... שנת [הש"ץ/1630] ופרנסי הק"ק אחרו זמן הפרעון עד היום ועד בכלל, בטענת תפיסת[1] הרב הנ"ל בזמן הצר הצורר פארוח' ריג, ושמעתי שסדרו טענותיהם לאשלי רברבי להתיצב הדבר לפני מלכים, מאן מלכי רבנן, הם הרבנים המצוינים העומדים על כסא ההוראה בשלושה ארצות שמהם יוצא תורה לכל הארצות. וגם אחי ורעי החכמים השלמים האפוטרופסים שבצפת תוב"ב [=תבנה ותכונן במהרה בימינו] ודאי שגם המה בחכמתם סדרו תשובות נצחיות כדת וכהלכה, נגד טענות פרנסי הק"ק, כדי שדבר שניהם יבא עד האלדים המומחים[2] הנז', ועל פי גזרתם כל אחד יבא אל מקומו לשלום. אכן אני הצעיר זעירא מן חברייא א' מן אפוטרופסים שמינה הרב זלה"ה, לא זכיתי לחוות דעי בימים ההם, כי הייתי נע ונד ממשא מלך ושרים[3]. לכן נזורתי אחור, ועתה שזיכני האל לחזור על כני, פה חברון תוב"ב, אמרתי אענה גם אנכי חלקי, אע"ג [=אף על גב] שקדמוני רבנן. ומה יכולתי דבר, שהכל בודאי לא נכחד מהם, ובודאי היפכו בזכות היתומה בת הרב זלה"ה, כדת מה לעשות. אמנם כי היכי דלימטיה לי שיבא מכשורא מברכות הרב זלה"ה, לכן מלאני לבי לכתוב ראשי פרקים, ויהיו דברי מעטים כי אין כוונתי זולת הסיבה הנז'[כרת].

ואמרתי הנה באתי עתה, לסתור טענותיהם על פי סברתם, שחושבים שהרב זלה"ה חייב להם מצד התפיסה, וכאילו היה בחוב זה, אחד מהשלושה דברים שנפרעין מן היתומים קטנים, כי ודאי לא שמו אל לבם לזאת, ונעלם מהם דין זה, לא ידעו ולא הבינו דין זה, עם היותו פשוט כדברי הפוסקים כמו שאכתוב לבסוף. אמנם ענין זה יבוא

---

1 כלומר מאסר.

2 היינו הדיינים.

3 רמז לבריחתו מחברון, ראה למעלה הע' 42.

על החיתום. אכן, גם אילו לא היה כן הדין, אלא שיש יכולת להפרע מן היתומים, איני רואה שום חיוב על הרב זלה״ה כלל.

כי על מה שטוענין, שהתרו בו ברב זלה״ה שיצא מן המקום בזמן אשר החמס קם למטה רשע ושהוא לא רצה לצאת. לו הוכח שכדבריהם כן הוא שהתרו בו לצאת ולא רצה, היינו אומרים שהרב פשע על מניעת היציאה, אבל אחר שמעשים בכל יום היה, שבעת היציאה היו נתפסים, הם ונשיהם ובניהם וכל אשר להם, איך היה ראוי שיצא, ובפרט אדם כמוהו אשר לא ניסה להלוך ברגליו מהתענג ומרוך, כשאר הבורחים שהיו יוצאים ברגליהם רב המרחק, ואחר כך היה מזדמן להם נושא אדם[4].

וכ״ש וק״ו [=וכל שכן וקל־וחומר] איש אשר לא ישמע לשון הגוים, וגם הם לא ישמעו את לשונו, איך יעצוהו לצאת מן המקום. שבודאי היה שיתפסוהו בעת היציאה כדין בורח, כאשר קרה לזולתו, עם היותם בקיאים בדרכים ובקיאים בהם ובלשונותיהם. גם מה שכתבו שהתרו בו ולא יצא מן הבית חוצה, ולא שמע לקולם, ובסיבת יציאתו נתפס. מי יאמין שאדם גדול כמוהו, ודַבָּר הדור, לא ישמע למיעצים אותו לתועלתו, על פי אומדנא נדין, שאין לדברים אלו שורש וענף. אמנם, בר מן דין, אני ידעתי סיבת אותו ההפסד, שלא בא בשביל שראוהו והלשינוהו לאומות, זולת שהצר הצורר[5] שאל מקהלות הקדש אשכנזים וספרדים, ת״ק גרושוש קודם ההפסד הזה, כמו עשרה ימים. וכאשר ראה שלא שמעו בקולו בדברו אליהם יום יום (אז צוה) בערה בו חמתו, וצוה למלאכי האף[6], שביום שבת קדש יכנסו בבתי כנסיות, ויקחו מהספרדים ומהאשכנזים, וכן עשו ולקחו ג׳ מהאשכנזים, וכמה יחידים מהספרדים, וענו בכבל רגלם, עד שנדרו אחד עשר אלף, חוץ מההוצאות (וכך) על כל אחד ואחד כפי כחו, כי כבר מקודם אכל מכוללות היהודים סך גדול יותר, שעלה חוב על הק״ק ספרדים קרוב לחמשים אלף או יותר, זאת ידעתיה כי כן, ואין בזה ספק כלל.

ואבא עתה להרוס הבנין החזק שעליו ועל יסודו בנו פרנסי הק״ק יצ״ו [=ישמרם צורם וגואלם] כל בניינם לחייב לרב זלה״ה, באומרם להם פדוני עכ״פ [=על כל פנים], ואני אפרע, דסבירא להם, שבזה מחל הרב זלה״ה השטר שעשה עליהם, שהם חייבים

4 בהמה או עגלת־משא.

5 הצורר פארוח׳.

6 שליחי השלטון.

להצילו מכל צרה וצוקה, ולפדותו מכל נזק שיצא אליו... ובמחילה מתורתם שאין בענין זה יכולת לחייבו לרב זלה"ה כי [מחילה] אינה צריכה קנין, כאשר כתבו הפוסקים ז"ל.

... עוד יש לצין, שגם אם נודה שמחילה כזאת היתה מחילה אפי' שהיתה בלא קנין, יש צד אחר שמצדה אינה מחילה, להיותה בשעת צערו. כי אם אז אמר שהיה מוחל התנאי שביניהם, היה כדי שימהרו ע"י כך לפדותו, כי ודאי אמר בלבו, שאם לא יאמר להם כן, יתרשלו בפדיונו. וזאת נקראת מחילה באונס, שאינה מחילה.

... כ"ש [=כל שכן] בנדון דידן שהמעשים מוכיחין שאותם הדברים הבל המה, שהרי אם היה כונת הק"ק לפדותו בממונו, היו קורעין קודם הכל השטר חוב שעליהם, אלא ודאי שגם שהרב זלה"ה אמר להם שיפדוהו משלו, והם בעת ההיא לא פדוהו אלא בלב שלם, על סמך מה שיבא מאחינו אשר בגולה. ואפי' מה שאמר הרב פדוני משלי, הכונה בעצמה היא זאת שיפדוהו על סמך מה שיכתוב לאחינו אנשי גאולתנו שישלחו בפי'[רוש] לשם פדיונו. ותחלת המחשבה סוף המעשה, שכן כתב לכל גלילות אשכנז שישלחו בפירוש לשם פדיונו. זאת ועוד, כי אם פרנסי הק"ק חושבים למחילה מה שאמר הרב זלה"ה פדוני משלי, שדי בדברים אלה לבטל התנאי א[שר] כתוב וחתום בשטר עליהם. איך לפי סברתם לא יחשבו יותר ויותר בכפלים השטר שעשה אח"כ הרב זלה"ה עם הק"ק שע"י כתביו שיכתוב לגלילות האשכנז, לשלוח לשם פדיונו ונתרצו הק"ק בזה, למה שטר זה ומחילה זאת שנתרצו יחד, לא יהיה בו כח לבטל מה שאמר להם פדוני משלי, כי בודאי מעשה השטר והתנאי אשר ביניהם אלימא טפי לעקור ולבטל מה שאמר להם פדוני. וכבר הרב ז"ל קיים תנאו, וכתב כמה כתבים. אם מזלם גרם שלא בא כי אם מעט מזער, כאשר הם בעצמם מודים, מה חיוב נשאר על הרב. ודאי לית [דין] צריך בשש לפי קוצר דעתי, שלא נשאר על הרב זלה"ה חיוב כלל ועיקר.

ולפי שראיתי שבכלל טענותי[הם] הגדילו המהומה באמרם שהפסידו על הרב זלה"ה ששת אלפים גרושוש, נפלא בעיני כי שארית בני ישראל לא ידברו כזב. וממני לא נפלא הדבר הזה כי אמת הוא שעל הרב והשנים האחרים עלה סך ההפסד בהוצאותיו הסך [הנז'], אבל אמיתות הדברים הוא שמחצה על אהרן ומחצה על בניו. והק"ק קבלו קרוב לשלושה אלפים מהשנים האחרים. ואל תשיבני מדברי הרב זלה"ה, שכתב לארץ מרחקים שפדוהו בששת אלפים. כי הלא הרב זלה"ה נתכוון [לזכות] את ישראל,

שיכמרו רחמיהם לשלוח ביתר שאת, כדי להוציא מעליהם כמה חובות אחרים, שהק״ק היו [חייבים] לאלפים ולרבבות. והרי למדונו הפוסקים שאפי׳ בשעת מיתתו, אדם עשוי שלא להשביח את עצמו... אמנם מפרנסי הק״ק שאומרין עתה שהפסידו סך זה, ושרצונם בזה... שלפחות ידונו למחצה לשליש ולרביע, תמהני שלא ניתן ליכתב דברים אשר לא כן. ולפי שראיתי מפיהם הוציאו מלין דרך גוזמא דומה... באמרם שיש ליתומה סך אלף גרושוש בצפת מלבד כמה וכמה שמושי ערש ותכשיטי זהב וכסף וגלוי [וידוע] לפניו ית׳[ברך] והודעתי נאמנה כי לא יש במעות בעין, דבר שראוי לעשות לה נדוניה לכבוד הרב אביה כי הסך הוה נתקבץ... ותלבש כפי כבוד בית אביה. כי בודאי אם ח״ו [=חס ושלום] לא יבואו לידי גבייה החוב שחייבים הק״ק אשכנזים [לפי] סברתם לא תוציא הבת נדוניה כי אם כאחת מהעניות... וחזרנו לדון שהחוב שחייבים הק״ק לרב זלה״ה אין בו שום פקפוק. ומה מאוד נפלאתי [על] הפרנסים המבקשים צדדין וצידי צדדין לפטור עצמן בטענות דחויות, אין בהם ממשות, ולא די... אמנם הפלא ופלא שהעמיקו שאלה... שיבא דבר רבני שלשה ארצות. שגם מעט מזער מעות בעין שיש בצפת תוב״ב למזונות[יה] ולנדונייתה עולה על לבם שהרבנים הנז׳ יגזרו שיתנו אותם בידם...

זאת נתתי על לבי להפך בזכות היתומה בת הרב זלה״ה. ועתה על עיני העדה שבשלשה ארצות, לבחור בטוב ולמאוס ברע, ולהוציא דין יתומת הרב הנז׳ לאורה, ולבחור דרך ישרה, ובזכות הדין והפשרה, תחזור ליושנה העטרה, כדכתיב ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה, אני המדבר בצדקה נפש דלה ולארץ שחה.

(ב) הלוואות לנוצרים שבירושלם

(שם, סי׳ יג, עמ׳ סג)

שאלה. ילמדנו רבינו פה ירושלם תוב״ב, יש בה כומרים מזמן קדמון, וכל ל׳ שנים[7] באים מרומא אחרים, וחוזרים אלו למקומם. ולוקחים בריבית מישמעאלים ומיהודים,

7 מ׳ רוזן (ראה למעלה הע׳ 43) מציינת שם עמ׳ 86, כי בכתב־היד מצוין ״ג׳ שנים״, וכי גם ממקורות אחרים ידוע, שהנזירים היו מתחלפים אחת לשלוש שנים.

עד ש[תבוא] להם גבייתם ממקומות הערלים, ופורעים להם. ואחר כשיצטרכו, חוזרים ולוקחים, כי משאם ומתנם באמונה. ובה יחסו אלמנות ויתומים, כי מי שיש לה או לו ק׳ גרושו׳, יוליכם להם. וכן סוחרים כמו כן יתנו להם בריוח. כי כלם מהבאים לשכון על סמך זה באו, כי בזאת ה[עיר] אין שום מחיה וריוח מצד אחר בשום אופן. וזה להם מזמן קדמון שהיו בזאת העיר רבנים גדולים, ולא עכבו בזה לאסור כלל... ואם לא יהיה זה לריוח, ומאין יבא להם מזונותם המן האבנים והסלעים שבהר הזיתים?

(ג) ירידתה של צפת ועלייתה של ירושלם

(שם, סי׳ כח, עמ׳ קכז-קלו)

נדרשתי מגבר חכם בעוז החכם הנעלה כמהר״ר יעקב פיליפ אשכנזי נר״ו [=נטריה רחמנא ופרקיה] ע״ד [=על דבר] אלד״ים שנשבע לבני קהלו שבצפת תוב״ב לדור עמהם, ואחר ימים לסיבות אשר יתבארו הוכרח במעשיו לעלות לדור בירושלים תוב״ב, ופוטר עצמו מעונש השבועה על פי הטענות שכתב אלי וז״ל [=וזה לשונו]:

הא׳ מעיקרא שבועה בטעות הוא, שאנשי צפת הטעו אותי מיד בבאי לשם, באמרם שיש להם כתב מקרובי יצ״ו [=ישמרם צורם וגואלם] שההסגר[8] אל יזוז מצפת, וזו היא שגרם לי שפזרתי הוצאה רבה יותר ממאתים גרושוש, וחזרתי בע״כ [=בעל כרחי] לצפת בין שונאי שגרמו לי בשנאתם גם בקנאתם להתגרש מביתי ונחלתי וקברות אבותי ע״ה [=עליהם השלום], כי בספוק ההסגר תלוי חיותי לחיות יתומי י״א [=ישמרם א־לוהים], כי אין לי הכנסה אחרת כי אם זו בלבד, ובזה הטעו אותי לעקור דירתי מירושלם וחזרתי לשם, כמי שמשליך עצמו לאש, כי הייתי מוכרח בדבר להחיות יתומי ובני ביתי בלחם חוקם. אמנם עתה ששלח קרובי יצ״ו בת הבכירה של המנוח ז״ל ואלמנתו לקבוע הסגר דווקא בירושלם, וצוו עליהן לאמר אם קרובנו הר׳ יעקב בר חיים יצ״ו שם, תקבעו ההסגר בירושלם בחברת קרובנו הנז׳[כר] ואם הוא בצפת שלחו אחריו לבא לירושלם לעמוד ולהשגיח על לימוד ההסגר כמנהגו כמאז ומקדם...

הב׳. שאני קודם שנסעתי מירושלם, נתקשרתי עם אנשי ירושלים לישא אשה בצפת ולחזור לירושלם, ואין שבועה חלה על שבועה...

---

8 ראה למעלה הע׳ 87.

הד׳. שבני יצ״ו נשבע שלא לזוז מירושלם, ואני א״א [=אי אפשר] לי לדור במקום שאין בני יצ״ו דר שם כי נפשי קשורה בנפשו. והא ראיה שנפל על ערש דוי, שלחו רץ אחרי ויצאתי מצפת בכובד מלחמה שהיתה על שר עיר צפת, וסכנתי ראשי בסכנות עצומות שהיתה הארץ מסוגרת ואין שלום ליוצא ולבא מפני המלחמה.

הה׳. כשנשבעתי היתה העיר בטוחה, עכשיו אין אני רוצה לסכן עצמי בעיר שיש בה חשש שיחזור לעיר השר הא׳, או האמיר בעצמו או בנו או א׳ ממשפחתו ויגזלו וישוללו העיר דלאו בכל זמנא מתרחיש ניסא ואין לי לסמוך על הנס, כי בודאי אדעתא דהכי לא נשבעתי.

הרב פוסק שהאיש ״ניקה מעון שבועה״, ואינו חייב להתגורר בצפת.

(ד) העברת ישיבה מצפת לירושלם

(שם, סי׳ כג-כד, עמ׳ קיג)

שאלה. ראובן היה דר בחו״ל [=בחוץ לארץ] ונדבה לבו לעשות הסגר בצפת ת״ו, ועשה קרן קיים בחו״ל ומינה עליו אפוטרופוסים לשלוח מדי שנה בשנה הריוח, סיפוק לבעלי ההסגר, וכל כוונתו היתה כדי לעשות תועלת והנאה וסיפוק לקרובו מבני משפחתו שהיו שם בצפת, ולא היו לו קרובים לבעל ההסגר ההוא בכל א״י כ״א [=כי אם] בצפת בלבד, ואח״כ קרוב לפטירתו צוה מחמת מיתה על קביעות ההסגר ההוא בצפת לאחר מותו כאשר היה בחייו, וקרוב בעל ההסגר שהיה דר בצפת תמיד היה ממונה ואמרכל על ההסגר כמה שנים בחייו, גם לאחר מותו, וכל מעות סיפוק ההסגר ההוא לא היו שולחים מח״ל [=מחוץ לארץ] אלא לידו, ועל פיו יסעו ועל פיו יחנו. ואח״כ נפלו קטטות בין בעל ההסגר ובין אנשי קהלו שבצפת ועשו לו כמה רעות והכעסות עד שלא היה באפשרות לקרוב בעל ההסגר לסבול עוד... וגרמו לו להתגרש מביתו ומנחלתו וקברות אבותיו ע״ה... וכאשר ראה אמרכל קרוב בעל ההסגר ההוא כך, וגם לא מצא אחרים תמורתם, כי כל אחד לומד בהסגרו שהיה לו מקדמא דנא, ולא רצו לדחות הסגר מפני הסגר, מיד עקר דירתו מצפת ובא לדור בירושלים. ובשעת נסיעתו מצפת לא דברו אליו אנשי צפת שום דבר מענין ההסגר... כי כבר היה להם הסגר אחר החדש. ולאחר קבוע ההסגר בירושלים ע״ה ת״ו [=עיר הקדש תבנה ותכונן] נתחרטו והתחילו להתעורר, וזה

שלוש שנים שלומדים בהסגר שבירושלים ביתר שאת ויתר עוז מבצפת. ואנשי צפת טוענים שמאחר שכבר זכו באותו הסגר, אין לשנות. וגם עצמות בעל ההסגר קבורים שם. וקרוב בעל ההסגר טוען, שמאחר שהם אפי׳ בעודו בצפת בטלו ההסגר, והלכו ללמוד בהסגר אחר החדש... הא הם בעצמם בטלו הזכות שלהם ומה יש להם לצעוק עוד...

ופסק רבי אלעזר: "... שכל אשר עשה הפקיד בירושלים יפה עשה כדין וכהלכה...".

רבי אברהם ישראל זאבי

תולדות המשפחה וייחוסה

רבי אברהם ישראל זאבי הוא בן למשפחה מיוחסת שהתגוררה בחברון ובירושלם, לשם הגיעה משאלוניקי.

אנו יודעים על רבי ישראל בר׳ עזריה זאבי[1] שעלה משאלוניקי לירושלם. נראה שבעקבות הסבל שעבר על ירושלם בשנת השפ״ה (1625) בשל העריץ אבן פרוח׳, מושל ירושלם, ושבגינו נטשו משפחות רבות את העיר לערים אחרות, נטשה גם משפחת זאבי והגיעה לעיר האבות.

צאצאי המשפחה נישאו לגדולי חכמי ירושלם - לרבנים מן המשפחות מיוחס[2], יצחקי, אזולאי ועוד, ואנו שומעים עליהם החל באמצע המאה ה־יז או מעט לפני כן, כאשר המשפחה הגיעה לחברון, ועד השליש השני למאה ה־יט, והם משמשים בקודש בקהילה זו[3].

בית אביו ואמו

רבי אברהם ישראל נולד לאביו רבי בנימין ולאמו חנה בשנת הת״ו לערך (1646). רבי בנימין היה מגדולי חכמי חברון שנשא לאישה את חנה, בת הרב אברהם אזולאי[4].

רבי בנימין נפטר בגיל צעיר, כאשר בנו ישראל היה רק בן ארבע שנים, וכפי שזה כתב מאוחר יותר בספרו ״אור לישרים״[5]: ״לא זכיתי להתאבק בעפר רגלי אבא שארי זלה״ה, כי בפטירתו באותו פרק הייתי בן ד׳ שנים״.

---

1 ראה אריה ל׳ פרומקין וא׳ ריבלין, ״תולדות חכמי ירושלם״, ח״ב, ירושלים תרפ״ח, עמ׳ 14-15; אברהם יערי, ״שלוחי ארץ-ישראל״, ירושלם תשל״ז, עמ׳ 266-267, 269, 272; מ״ד גאון, ״יהודי המזרח בארץ-ישראל״, ירושלם תרצ״ח, עמ׳ 232; מינה רוזן, ״הקהילה היהודית בירושלם במאה ה-י״ז״, תל-אביב תשמ״ה, ראה שם במפתח.

2 אברהם בן יעקב, ״ירושלם בין החומות״, ירושלם תשל״ז, עמ׳ 90-91.

3 ראה על כך להלן.

4 זקנו של הרב חיד״א. נולד בפאס שבמרוקו בשנת הש״ל (1570) ונפטר בחברון בשנת הת״ד (1643). בתו השנייה נישאה לר׳ דוד יצחקי, אביו של רבי אברהם יצחקי מירושלם, ראה עליו בכרך ב של ספר זה, בפרק העוסק בדמותו.

5 ״אור לישרים״, אזמיר תקי״ח, פרשת קרח, דף כז ע״א, בהספד לזכרה של אמו, חנה.

ואולם רבי ישראל זכה לאמא אשת חיל שהשכילה למצוא לבנה את טובי הרבנים והמחנכים שירביצו בנער תורה, כדבריו[6]: "והיא בחכמתה היתה משחרת אותי מוסר רב. ולא עוד אלא כי היתה משתדלת. וחנה היא מדברת ומתכוננת לפני בעלי מקרא שילמדו אותי מקרא ודרכי ה', וכן לפני בעלי משנה ובעלי תלמוד. זה זאת שהיתה נהנית מיגיע כפיה ותעש בחפץ כפיה ומגדלת יתום בבצתו עד היותי בן י"ח שנה".

כאשר הגיעה השמועה על פטירתה, היה רבי ישראל בירושלם. חכמי ירושלם וחברון עשו לה כבוד רב והירבו לדרוש לכבודה, כדבריו: "וכבוד גדול עשו לה רבני ירושלם ורבני חברון אשר בשבעה הימים דרשו לכבודה בחברון ובירושלם הרבנים כל אחד ביומו" (באחד מימי השבעה). וביום החודש דרש לכבודה בנה, רבי אברהם ישראל[7].

נראה שהאם, בתו של רבי אברהם אזולאי, בתו של תלמיד־חכם, השכילה לחנך את בנה־יחידה בדרך התורה והיראה כפי שלמדה בבית אביה. היא ביקשה שבנה יהיה תלמיד־חכם מובהק, ואכן כך היה. יש לזכור כי באותה העת הפרנסה הייתה קשה ביותר, ושבעתיים קשה לאלמנה המבקשת לגדל יתום ולחנכו לתורה ולתעודה. ודאי שהיה בכך משום הקרבה גדולה.

בשעה שהיה חולה מאוד, הוסיפו לרבי ישראל את השם אברהם, ומאז חתם אברהם הנקרא ישראל זאבי. אך אפשר שהחליף את שמו כשהשיא את בתו לר' אברהם קונקי, בשל צוואת רבי יהודה החסיד[8].

קהילת יהודי חברון בתקופתו[9]

בקורותיה של קהילת יהודי חברון בתקופה זו בולטים, כמו בתקופות אחרות, מחסור

---

6 שם, דרוש שני לפרשת קרח, דף כז ע"א: "דרוש לפרשת שופטים להספד אשה גדולה", דף לג ע"ד, ושם הוא כותב: "ביום שבת קודש כ"ח לתמוז שנת ע"ת [1710] לספוד נפטרה הרבנית אדונתי אמי מרת חנה הריני כפרת משכבה תנצב"ה". מכאן שנותרה באלמנותה 60 שנה, וכי זכתה לאריכות ימים.

7 ראה "אורים גדולים", בחלק "אור לישרים", דרוש לפרשת "שופטים".

8 אברהם יערי (ראה הע' 1), עמ' 473; מאיר בניהו, "ספר החיד"א", ירושלם תשי"ט, עמ' רעה-רעח.

9 עודד אבישר (עורך), "ספר חברון", ירושלם תש"ל, עמ' 46-49.

כלכלי והסתגרות ברובע היהודי מפני השכנים הערבים מצד אחד, ומאידך גיסא שיגור שליחים לאיסוף תרומות, הם השד"רים היוצאים בעיקר לארצות אירופה וצפון־אפריקה ומתנים לפני ראשי הקהילות שם את מצבה הדחוק של הקהילה הקטנה שמנתה אז בין 200 ל-300 נפש בלבד.

ה"חלוקה" החברונית החלה להתארגן באמצע המאה ה־יז. בשנת התי"ט (1659) נוסדה בחברון ישיבת "חסד לאברהם" על־ידי הגביר רבי אברהם פירירה מאמשטרדם, שעמד שם בראש הקהילה והקדיש קרן מיוחדת להחזקת הישיבה. הקמת הישיבה שמעתה התקבלו עבורה כספים באופן קבוע, ואשר מהם נהנו חכמי חברון ותלמידי הישיבה, חיזקה את היישוב היהודי במקום.

ואולם לעתים קרובות למדי נחתה צרה כלשהי על יישוב זה. פעם הייתה זו מגיפה שפרצה, פעם אחרת התנפלות על יהודים ושדידתם, מכת ארבה שגררה אחריה יוקר שערים, בצורת ובעקבותיה רעב, או סתם גזירה רעה שהוטלה על היהודים מצד מושלי העיר העריצים. גם הפולמוס על אודות שבתאי צבי גרם לירידת המצב, מן הבחינה הכלכלית ומן הבחינה הרוחנית גם יחד. ומכיוון שרבץ עליהם על יהודי חברון עול מסים כבד, שקעו בחובות הן לשלטונות הן לשכנים הערבים שמעבר לחומות החצר הקטנה שבה התגוררו.

ישיבת פירירה בחברון[10]

הישיבה נוסדה על־ידי ר' אברהם פירירה מאמשטרדם, כאמור. ר' אברהם נולד למשפחת אנוסים במדריד, משם נמלט לוונציה ומשם לאמשטרדם, ושם שב ליהדותו. אחר זמן הועמד בראש הקהילה הספרדית בה, הצטיין בזכות מעשי החסד שלו לטובת עניי אמשטרדם ועניי ארץ־ישראל ויסד קרנות גדולות לצרכי צדקה אלה, ואף חיבר ארבעה ספרים בספרדית, ספרי מוסר החדורים אמונה עמוקה.

בשנת התי"ט (1659) יסד קרן מיוחדת לשם יסוד ישיבת חכמים בחברון שנקראה "חסד

10 ראה א' יערי (ראה הע' 1), עמ' 196. וראה "ירושלם", רבעון לחקר ארץ־ישראל, שנת תשי"ב, מוקדש ליובלו של ישעיהו פרס.

לאברהם", על שמו. למעשה זה עודדוהו שלוחי חברון שהגיעו להולנד, רבי מאיר ב"ר חייא רופא ורבי יהודה זיו.

לאחר פטירתו בשנת התנ"ט (1699) הגדיל בנו, ר' יעקב, את הישיבה בחברון על־ידי תוספת קרן מיוחדת, ומאז נקראה הישיבה המוגדלת בחברון בשם המשותף "חסד לאברהם ואמת ליעקב", על שם שני המנדבים, האב ובנו. בראש הישיבה בחברון עמד רבי אברהם ישראל זאבי.

העובדה שמאז נתקבלו סכומי־כסף ניכרים באופן קבוע, אשר מהם נהנו חכמי חברון ותלמידי הישיבה, חיזקה את היישוב היהודי בחברון במידה רבה עד שחכמי ירושלם וחברון, כגון רבי משה חגיז ורבי אברהם גדיליה, מציינים זאת במפורש[11].

רבי ישראל - שליח חברון (התמ"ה/1685)

על שליחותו יש בידנו רק ידיעה אחת - סיפורו של הרב חיד"א ששמע מזקני ירושלם, שרבי ישראל פגש בדרך שליחותו בקושטא את רבי צבי אשכנזי, "החכם צבי", שהיה אז צעיר לימים, והתפעל מחריפותו: "ושמעתי מזקני שער שהיה אומר הרב הגדול מהר"י זאבי ז"ל כי בהיותו... בקושטנדינא בשליחות מצוה בשנת התמ"ה [1685] בא הגאון מהר"ר צבי לקושטנדינא, והיה רך בשנים מאד והרעיש העולם, אז נבהלו לפי מיעוט השנים כי גדול מאד בבקיאות וחריפות ישר אמתי"[12].

רבי ישראל - ראש רבני חברון

בשנת התנ"ב (1692)[13] התמנה רבי אברהם ישראל זאבי לראש רבני חברון, תפקיד שאותו מילא עד לפטירתו בשנת התצ"א (1731).

---

11 ראה אברהם יערי, "ישיבת פירירה בירושלם ובחברון", ירושלם תשי"ג, עמ' קפה-רב.

12 "שם הגדולים" להרב חיד"א, מערכת גדולים, ערך ר' צבי אשכנזי.

13 ראה "ספר חברון" (ראה הע' 9), עמ' 127.

חיבוריו

ספר אורים גדולים - מעשה רב תנא דפקיע שמיה בינ"ן של קדושים אראלים וחשמלים, אחד היה אברהם לגאון שמהו תנא דמלאכי השרת פטיש החזק... מעלת הרב הגדול סבא דמשפטים מופלא שבסנהדרי גדולה במישור במקהלים, אב"ד ור"מ בעה"ק חברון ת"ו כמהר"ר **אברהם ישראל זאבי** זצוק"ל בצל שדי יסובוהו צאלים, אך בחלקו"ת ראשונה יסעו הני הלכת' גברוות גופי הלכו' ומשפטי צדק דאשתכחו באמתחתא דמלכא ונקראו בשם **אור גדול**... ושניים יסעו קצת דרושי' שארית הפליטה הנשכח כדין **אור לישרים**... הובא לבית הדפוס על ידי בן הרב המחבר זלה"ה והוא הצעיר **יצחק זאבי** יצ"ו... אזמיר... שנת פרי צדיק עץ חיים לפק [תקי"ח].

בראש הספר הקדמת רבני חברון: רבי אברהם קאשטיל[14], רבי מרדכי רוביו[15], רבי פנחס מרדכי באג'יו[16], רבי חייא זאבי[17], רבי יצחק הכהן[18], רבי חיים יאודה גומיץ פאטו[19], רבי אברהם גדיליא[20] והקדמת רבני איזמיר רבי אברהם ן' עזרא ורבי יעקב שאול.

הספר אינו מסודר על סדר ארבעה הטורים אלא על־פי סעיפים. כל סעיף נקרא "לימוד" ולעתים דן המחבר בשאלה אחת בכמה "לימודים". בסך הכל מונה השו"ת רכ"ז (227)

---

14 ר' אברהם קאשטיל - תלמידו של רבי אברהם ישראל. בשנת התקי"ז (1787) נתמנה לראש רבני חברון. ראה "ספר חברון" (ראה הע' 9), עמ' 139.

15 ראה עליו להלן בפרק המוקדש לדמותו.

16 מחכמי חברון, חתום על כמה איגרות-שליחות של שלוחי הקהילה, וגם על איגרת חברון שנשלחה לרב חיד"א לאיטליה. ראה "ספר חברון" (ראה הע' 9), עמ' 124.

17 מחכמי חברון. אף הוא יצא בשליחות לאירופה. בשנת התפ"ט (1729) היה בברלין ובשנת התק"ד (1744) עבר בערי תורכיה. בשנת התקי"ד (1754) הסכים לספר "אורים גדולים", ועד שנת תקל"ה (1775) הוא חתום על איגרות שונות. ראה "ספר חברון" (ראה הע' 9), עמ' 129.

18 מחכמי חברון ושליחיה. בשנת התקי"ד (1754) היה בפאס שבמרוקו. חתם בשנת התקכ"ג (1763) על איגרת-השליחות של ר' חיים רחמים באג'יו ור' יצחק זאבי. בהתקל"ה (1778) חתם על איגרת-השליחות של ר' משה סקלי הכהן ועל איגרת חברון שנשלחה לרב חיד"א. ראה "ספר חברון" (ראה הע' 9), עמ' 127.

19 מורו ורבו של השליח רבי חיים יצחק קאריגל, חתום על איגרות שונות. ראה "ספר חברון" (ראה הע' 9), עמ' 125.

20 שליח חברון לאיטליה, ארצות מערב-אירופה ואשכנז בשנים התפ"ט-התצ"א (1729-1731). יצא לחו"ל שוב עוד פעמיים. בשנת התקל"ד הוא חתום על איגרת-השליחות של ר' חיים ישראל זאבי, משמע שזכה לאריכות ימים. ראה "ספר חברון" (ראה הע' 9), עמ' 124. על שליחותו ראה א' יערי (ראה הע' 1), עמ' 492-500, 584-587, 594, 839.

לימודים. השאלות הופנו למחבר מקהילות בארץ־ישראל[21] ומן התפוצות[22], ובספר מובאים דבריהם של חכמי התקופה השואלים[23], והמשא־ומתן שערך המחבר עמהם.

ספר אור לישרים [יחד עם ס׳ ״אורים גדולים״] השאיר לארץ ולדרים... והוא קצת דרושים על התורה מאת... כמהר״ר אברהם ישראל זאבי זלה״ה הובא לבית הדפוס על ידי בן הרב המחב׳ החכם... כמה״ר יצחק זאבי... אזמיר [תקי״ח].

בספר דרושים מספר:

חומש בראשית - פרשיות: נח, וירא, חיי שרה, וישלח - שתי דרשות, מקץ, ויחי.

חומש שמות - פרשיות: בשלח, תרומה, תצוה, כי תשא.

חומש ויקרא - פרשיות: צו, דרשה לשבת הגדול, שמיני, קדושים, בהר.

חומש במדבר - פרשיות: קרח - שתי דרשות, דרשה ״להספד אשה״, אמו של הרב (דף כז ע״א), בלק, פינחס - דרשה שנאמרה ביום י״ח בתמוז, ״יום שישי לפטירת הרב הכולל נזב״י [=נזר בית ישראל] כמהר״ר מרדכי זאבי בן מר אחי תנצב״ה שנת תע״א״ [1711], שופטים - דרשת הספד לחנה אמו, דרשה לשבת תשובה, דרשה שדרש במלאת שנה ל״הרב המובהק והקשיש כמהר״ר ר׳ יאודה חביליו זלה״ה״.

החיבור כולו מכיל מ׳ דף.

---

21 קהילות ארץ־ישראל: ירושלם (דף ח ע״א, דף כה ע״א, דף פא ע״א); צפת (לימוד קנה, דף סו ע״ב); שכם (דף לז ע״ב); צידון (דף עח ע״א).

22 קהילות התפוצות: סנה (לימוד קכה); ארם צובא (דף כא ע״ב); רודוס (לימוד צז, דף לד ע״ב); אזמיר (דף עג ע״א).

23 ביניהם גם רבה של ירושלם, רבי אברהם יצחקי (דף כה ע״א, דף כו ע״א, דף נב ע״א, דף קה ע״א, דף קכ ע״ב, דף כ ע״א); רבי מיוחס שמואל מירושלם (דף קט ע״א); רבי משה חיון (דף ס ע״ב, דף ק ע״א); רבי רפאל מרדכי מלכי מירושלם (דף סד ע״א); רבי יהודה דיוואן מקהילת סנה (דף מה ע״א); רבי אפרים נבון מירושלם (דף ח ע״ב, דף יב ע״א, דף יג ע״א, דף טו ע״א); רבי מוהר״ש הבדלה (דף טו ע״א); רבי משה הררי מארם צובא (דף כ ע״א, דף צא ע״א); רבי נסים רוזליו (דף כג ע״ב, דף סו ע״ב); הרב כמהר״י הלוי (דף כד ע״ב, דף כז ע״ב); רבי ישראל זאבי (דף כט ע״א); רבי משה ישראל מרודוס (דף לד ע״ב); רבי יהודה חביליו מחברון (דף סו ע״ב, וראה עליו גם בחלק ״אור לישרים״, ״דרוש להספד שדרש במלאת שנה לרב המובהק והקשיש כמהר״ר יאודה חביליו זלה״ה״, מצוי שם לאחר דרשת ״שבת תשובה״); רבי יוסף הלוי; רבי נחמיה דנינו; רבי חיים מרדכי זאבי (כל השלושה הנ״ל דף סו ע״ב); רבי יצחק צהלון מצידון (דף עח ע״א); רבי יצחק אריה (דף צ ע״א); רבי יוסף קונקי (דף צה ע״א); רבי חיים בנימין עשאל (דף צח ע״ב).

עוד תשובות משל רבי אברהם ישראל נדפסו בתוך שו"ת "זרע אברהם", קובץ תשובותיו של חתנו, רבי אברהם יצחקי, רבה של ירושלם, ח"א קושטאנדינא תצ"ב (1732) - אבן העזר סימן ד, ו, ט, יד; חושן משפט סימן ב, סו.

תשובה ממנו נכללה גם בקובץ תשובותיו של רבי ישראל מאיר מזרחי, "פרי האר"ץ", ח"ב, שאלוניקי תקט"ו, חו"מ סימן ז. מדרשותיו הודפסו גם בספרו של חתנו רב' אברהם קונקי, "אבק סופרים", לו הוא נתן הסכמה בשנת התס"א (1701)[24].

ספר
אורים גדולים
אברהם ישראל זאבי
אור גדול
אור לישרים
יצחק זאבי
אזמיר
עוצמאן
פרי
צדיק ע"ץ חיים
ברפוס
יאורה
רד חזן

אורים גדולים, אזמיר תקי"ח

24 בשנת התפ"ד (1724) הסכים בירושלם להדפסת הספר "פרי חדש" לרבי חזקיה די סילוה, חלק אורח חיים, נדפס באמשטרדם בשנת הת"ץ (1730).

לא מעט ידיעות היסטוריות ניתן להפיק מן הספר "אורים גדולים", והרי אחדות מהן:

(א) בשליחות צפת (לימוד קעב - דף עח ע"ב)

בראשית המאה ה־יח נמצא בשליחות צפת באירופה אדם בשם ר' יצחק. את הכספים שאסף הוא שלח באמצעות הגביר ר' משה פרירא מאמשטרדם, שהעביר את הכספים דרך צידון לצפת. לרגל סכסוך שפרץ בין אשת השליח ובין ראשי הקהל בצפת, שלחו האחרונים תעודה לבית־הדין בצידון, והללו העתיקו את התעודה בחודש אייר התס"ה (1705), וזה דברה[25]:

"בהיות אמת כי ראו ראינו בכתב שכ' שלוחינו החכם כה"ר יצחק יצ"ו איך מסר כל פרי שליחותו שהוא סך שני אלפים דובאייאש שהם בפתקא של איספנייא אלף ביד הגביר המרומם כה"ר משה פרירא נר"ו שישלחם ביד אביו הח' כה"ר יעקב פרירא נר"ו שישלח חלק הכוללות לעה"ק צפת ת"ו וחלק הנוגע לשליח שישלחנו לידי קרובי השליח הנז'... הן עתה מודים אנחנו חכמי ומנהיגי עה"ק צפת ת"ו, איך... נתפשרנו עם... מ'[רת] אורו אשת השליח שמסך פרי שליחותו הנז' תקח מ' אורו הנז' השליח אשר הוא חלק הנוגע לבעלה כפי התנאי אשר בינינו ככתוב בשטר התנאים, אך החוב של סך התשעים גרוש שמנינו למ' אורו ולבעלה הנז'...".

(ב) קהילת ירושלם בראשית המאה ה־יח

בשנים התס"ג-תס"ו (1706-1703) מרדו מושלי ירושלם בשלטון המרכזי שבדמשק, אשר ירושלם הייתה כפופה לו. בירושלם שררה אנדרלמוסיה, וכמובן סבלו יהודי העיר מן המצב הקשה ששרר בה יותר משאר תושביה. ראשי השלטון סחטו כספים רבים מהם, וכתוצאה מכך נמלטו רבים מעשיריה מן העיר, ובמיוחד - ראשי הקהל[26].

---

25 ראה גם א' יערי (ראה הע' 1), עמ' 421.

26 ראה אברהם בן יעקב, "ירושלים בין החומות", ירושלם תשל"ז עמ' 81-82. על ירושלם באותה העת ראה גם אברהם יערי, "מסעי ארץ-ישראל", תל-אביב תש"ו, עמ' 323-368 - תיאור עליית רבי יהודה החסיד ומצבה של קהילת ירושלם וסחיטת הכספים מן היהודים.
ב"אורים גדולים" (נט ע"ב) מתאר הרב את הנהגת ירושלם בראשית המאה ה־יח, ונראה כי

באותה העת היה פרנס העיר ר׳ חיים ערוך, ובין חכמי העיר הייתה ביקורת קשה על פעולותיו[27].

מנהיגי הקהל חוייבו לשלם מקופת הקהילה את מסי העניים שלא היה באפשרותם לפרוע אותם לשלטונות. יתרה מזו, גובי המסים חיפשו את מנהיגי הקהילה, הם ״ברורי העיר״, בבתיהם, אסרו ועינו אותם עד ששילמו את חובות כל בני הקהילה, ולוא מכיסם שלהם.

במצב זה, כשהיה חשש שהשלטונות יתנכלו לו, יענוהו ויחרימו את רכושו האישי, לא רצה אף אחד לעמוד בראש הקהילה, ובכדי למנוע זאת, תיקנו תקנה שכל ההוצאות מסוג זה יוצאו מקופת הקהילה, ומנהיגי הקהילה לא ינזקו.

במאורע המתואר בשו״ת ״אורים גדולים״ מסופר שבשנת התס״ו (1706) הסתתרו ראשי הקהילה מעיני המושל העריץ במערות ובמקומות מסתור, וקהילת ירושלם נותרה ללא מנהיג שיעמוד בפרץ. ר׳ חיים ערוך שיחד את הגויים ואלה הבטיחו לו שמעתה לא יצטרכו ראשי הקהל עוד לחשוש. ואולם חרף ההבטחה נאסר רבי מיוחס[28] ושוחרר רק לאחר ששילם מכיסו סכום גדול. סכום זה שולם באישורו של פרנס הקהל חיים ערוך, והוא אף מסר לר׳ מיוחס שטר מיוחד, לפיו מותר לו לגבות כל הפסד שבא לו מתוקף תפקידו מקופת הקהל, אך רבי מיוחס חשש להשתמש בשטר לפני שישאל חכם מוסמך, ופנה לרבי אברהם ישראל. הלה פסק שאפילו לא הייתה הסכמה, היה רבי מיוחס רשאי לגבות את חובו מן הקהל.

והרי לימוד ריג (דף קט ע״א) מתוך ס׳ ״אורים גדולים״ בנדון.

נדרשתי לבקשת הנבון ונעלה כה״ר מיוחס שמואל ה״י אשר מסר בידי טופס שטר אחד וזה נוסחו: להיות שמיום שבא השר הצורר על הארץ כשל כחי, כי הכביד את עולו על הק״ק [=הקהילה הקדושה] דורס ואוכל יום יום וידל ישראל מאוד בארץ ובכל צרת׳[ה],

---

הייתה זו הנהגה צעירה וחסרת נסיון שרבו בה החיכוכים. בתשובה לשאלה של רבי רפאל מרדכי מלכי משנת התנ״ו (1696) כתב הרב, כי הרבנים צעירים ואינם יודעים כיצד לנהוג.

27 אברהם בן יעקב (ראה הע׳ 26), עמ׳ 82, על-פי ר׳ משה חאגיז, ״שפת אמת״, אמשטרדם תס״ז, עמ׳ כב. מכל מקום, מן האיגרת נראה, כי הוא הנהיג את הקהילה בשעתה הקשה.

28 רבי מיוחס ב״ר שמואל, מפרנסי ירושלם שפעלו להצלת הקהילה מידי המושלים האכזרים. ר׳ אברהם בן יעקב (ראה הע׳ 26), עמ׳ 81-86.

הנה ברורי העיר[29] היו אתי במחיצתי לעזרני כיד ה׳ הטובה עליהם אך אמנם כאשר השר הצורר השחית והתעיב בעלילות מצעדי גבר על כל פרט ופרט ידו פרש צר לאכול לחם חמס מלא דבר פשע, כי אם לקראת נכסי׳ם הנה ברורי העיר המה ראו דחמירא סכנתא וכל הנמצא מן האגף ולחוץ ידקר ונתפס במצודת הצר. ע״כ [=על כן] האנשים האלה שלמים אשר היו לי לעזרה בצרות הק״ק באו במערות צורים להסתר מאיש משחית השר הצורר הנז׳, כי ראו גם ידעו כי היזק ניכר הוא בצאתם החוצה וכל איש מהם בירכתי ביתו נחבא הוא אל הכלים עם שנודע לפנים בישראל פעה״ק [=פה עיר הקודש] ברית כרותה כי כל הפסד שמגיע לברורי הק״ק מוטל על הק״ק כי בסיבת טיפולם בצורכי צבור פקיע שמנהו בעיר ונפישי מפיקי שותא והזק מצוי, באשר המה בעלי שם ע״כ תקון רבנן וכל עם הקהל למען ימצאו אנשים משגיחים על צורכי צבור שיהיה ההפסד מוטל על הק״ק דאי לא הא לא קימא הא ואיכא ירעו צאן ה׳ בירוש׳ אם לא בתנאי הנז׳[30] וכתוב בספר וחתום ותהי׳ לחק משפט בארץ שריר וקים. עכ״ז [=עם כל זאת] הוכשר לברורים הנז׳ להסתר במסתרים כדי שלא יפסידו הק״ק[31].

ואני בתוך הגולה ראיתי כי בהיותם נסתרים רעה יוצאה לק״ק כי אין נמצא לעזרה, ואני יחיד בנגעים למי אפנה כי הם לי לעזרה על כל צרה שלא תבא על הצבור, האם אין עזרתי כי איכא תהיה עדת ה׳ אשר לחרב ב״מ [=בר מינן], ע״כ [=על כן] קבצתי ראשי עם בליל מוצאי שבת במקום מוצנע, ובכללם היו ברורי העיר וחיליתי פניהם לעמוד על עמדתם לצאת החוצה כמשפטם הראשון, כי אין ספק כדי לעמוד בפרץ זולתם.

וברוב עם המה השיבו לי כי יראים לצאת החוצה מהשר ואפי׳[לו] באישון לילה דנפישי מפיקי שותא ובכללם היה הברור הנבון ומעולה כה״ר [=כבוד הרב] מיוחס בכ״ר [=בן כבוד רבי] שמואל ה״י [=ה׳ ישמרהו] והשבתי להם למה תיראון הלא כל ההפסד שיגיע לכם מוטל על הק״ק ועל דבר זה נכרת ברית ומשפט הארץ והיתה תשובתם שמ״מ [=שמכל מקום] טוב להיותם נעלמים מן העין ולא יפסידו הק״ק והשבתי להם דלא סגי בלאו הכי שאם הם יסתרו איכה [=כיצד] אוכל לעמוד בפני הגל הגדול הזה והפצרתי בהם לבל יסתרו עוד ואמרתי להם כי הייתי רוצה ללכת אצל מאימיט הגה בן סומון

29 ראשי הקהילה.

30 שאם לא, כיצד ירעו את צאן ה׳ בירושלם? דהיינו, כיצד ינהיגו את הקהילה.

31 מאידך הותר לראשי הקהל להסתתר כדי שלא יתפסו, והכסף שיגבה מהם יפול על קופת הציבור.

להתרפס לפני רגלי הסריס הגדול אשר הוא אחד לשר, למען יחלה פני השר לבל ישלח ידו על שום א׳ מהברורים נקובי שם כי בשלומם שלום לכוללות.

ובכן באותה הלילה לקחתי ט״ו זהובים מהברורים ומכללם שני זהובים מהנבון ונעלה הר״ם הנז׳ והולכתים לגויים הנז׳ והבטיחו לי כמה הבטחות, ובכן אמרתי להם נכון לבכם בטוח, צאו ובאו ואל תחושו להפסיד, כי הלא הבטיחו לי הנז׳ שמורה לא יעלה על ראשיכם ובכן עמדו עמי בכמה מעמדות ולא היו ימים מעטים וקבצתי מעמד בליל מוצאי שבת לצורכי הק״ק, ולמחרת ביום ראשון בעו״ה [=בעוונותינו הרבים] תפס השר להנבון ומעולה הר״ם [=הרב מיוחס] הנז׳ בלי שום דבר פשע ונלאתי לשאול בפתח השר מה פשעו ואין מגיד כי אם הבה דמים, ובכן הפסיד סך קמ״ו טור׳[32] בין השר וכל משרתיו וכל הסך הנז׳ שהפסיד והוציא היה על ידי שהיתי פשרן ביניהם כמשפט פרנסי ישראל כי על כן מחויב הק״ק בהפסד הנז׳ כי הנה מלבד תנאי הראשון ומשפטי הארץ שכל הפסד הברורים על הק״ק עכ״ז [=עם כל זאת] נסוגו אחור, לולי הפצרתי בם בכח המסור בידי וחזרתי ואמרתי להם דמה להם ולצרה יצאו והלא ההפסד על הק״ק והלכתי אצל הגויים הנז׳ והם נתנו לי הט״ו זהובים הנז״ל [=הנזכרים לעיל] מכיסם ובכל זאת לא שבת נוגש באופן כי ההפסד מוטל על הק״ק.

הן אתה מודה אני הח״מ [=החתום מטה] פרנס עה״ק [=עיר הקודש] ירושלם תוב״ב [=תבנה ותכונן במהרה בימינו] הודאה גמורה שרירא וקימת כמודה בפני ב״ד [=בית־דין] חשוב איך מדעתי ורצוני הטוב והגמור מבלי שום זכר אונס וכפיה בכלל אלא בלב שלם ונפש חפצה מעתה ומעכשיו בכח המסור בידי מכל הק״ק אני מוסר כח יפה ויכולת מספיק ורשות גמורה בכל תוקף ויפוי כח שבעולם ביד הנבון ומעולה כה״ר מיוחס בכ״ר שמואל ה״י [=ה׳ ישמרהו] להתפרע סך קמ״ו טור׳ הנז׳ שהפסיד מכל מין כסף שוה כסף דשייכו לק״ק מכל מקום שתשיג ידו יתפרע הסך הנז׳ פרעון גמור ושלם עספ״א [=עד סוף פרוטה אחרונה] ואיש לא ימחה בידיה כי מעתה ומעכשיו בכח המסור בידי סדרתי לו שיגבה ויתפרע כל ההפסד הנז׳ מכספי הק״ק כאמור. ומעתה ומעכשיו הרשות נתונה בכל תוקף ביד כל אשר יש בידו או שיבואו לידו כסף או שוה כסף דשייך לק״ק מכל מקום וירצה הנבון ומעולה כה״ר מיוחס הנז׳ לגבות הסך הנז׳ או

32 טוגרא, מטבע עם הסמל העות׳מאני. ראה ר׳ בן צבי, ״ארץ־ישראל וישובה בימי השלטון העות׳מאני״, ירושלם תשט״ו, עמ׳ 266.

באי כחו שימסור בידו או ביד באי כחו די פרעון הסך הנז׳ וקבלתו כקבלתי ממש, והכל נגמר כתחז״ל [=כתקנות חז״ל] מידי הח״מ בקגו״ש [=החתום מטה בקניין גמור ושלם] במדל״ב [=במנא דכשר למקניא ביה] ודלא וכו׳ בביטול וכו׳ ובפיסול וכו׳ ובנאמנות גמורה שיהיה נאמן הנבון הר״ם הנז׳ על דבורו הקל על ק״ק כשני עדים כשרים על כל אשר יאמר כי הוא זה וחמר וחזק שטר זה כחמר וחזק כל השטרות הכשרים דנהיגי בישראל העשויין כהוגן וכתחז״ל והיה זה פה ע״ק [=עיר קודש] ירושלם ת״ו בח׳ ניסן התס״ו [1706] ליצירה ושריר וקיים, חיים ערוך.

גם אני הח״מ מאשר ומקיים כל הנז״ל [=הנזכר לעיל].

ולראית האמת חתמתי שמי נאם הצעיר יהוסף קונקי[33].

גם אני... חתמתי שמי נאם שמשון גומץ פאטו[34].

הועתק אות באות תיבה בתיבה מגוף העיקרי ובמרחב תלתא כחדא הוינא...

חנון נבון[35] הצעיר נאם שלמה אלגאזי [36] יצחק אריה[37].

על פי הדברים האלה דרש מאתנו הנבון ומעולה כה״ר מיוחס הנזכר לאמר כי אעפ״י שמסרו בידו הכח הנז׳ מיראתו שלא למעול בקדשים, קדשי עה״ק ירושלם ת״ו, אינו רוצה לסמוך כי אם גם על פי הוראה שיורו ויאמרו לו אם כח זה שמסרו בידו הוא כח יפה בדין התורה להיות נקי מה׳ ומישראל.

---

33 רבי יהוסף קונקי, בן אחיו של רבי אברהם קונקי, חתנו של רבי ישראל זאבי. שד״ר כוללות ירושלם וצפת, חבר בית-דינו של רבי אברהם יצחקי בירושלם. בסוף ימיו התיישב בחברון, חיבר ספר על הסמ״ג (ספר מצוות גדול). ראה ע׳ אבישר (ראה הע׳ 1), עמ׳ 139.

34 רבי שמשון גומץ פאטו. נרצח בידי שודדים בשליחות ירושלם ביוון בניסן התע״ד (1714) יחד עם שני מלוויו. ראה א׳ יערי (ראה הע׳ 1), עמ׳ 358.

35 נלב״ע בירושלם בשנת התפ״ב (1722). ראה מ״ד גאון (ראה הע׳ 1), עמ׳ 451.

36 מדייני ירושלם בתקופת רבי אברהם יצחקי. תלמידו של רבי חזקיה די סילוה, בעל ה״פרי חדש״, שליח כוללות ירושלם. בשנת התע״ה (1715) היה בשליחות בשאלוניקי. בשובו משליחותו התקבל לרב במצרים ושם כיהן עד שנת התק״כ (1760), עת פטירתו. ראה א׳ יערי (ראה הע׳ 1), עמ׳ 359.

37 ידועה משפחת חזנים בשם ״אריה״ בירושלם. הייתה לה חזקה לחזנות בק״ק ת״ת [=קהילת קודש תלמוד תורה] ומשרה זו עברה לה בירושה. ראה מינה רוזן (ראה הע׳ 1), עמ׳ 176.

(ג) רבי חיים עשאל בירושלם

מקרה אחר שאירע בירושלם, ממנו ניתן ללמוד על אורחות־החיים של בני הקהילה באותה העת, מוזכר אף הוא בשו"ת "אורים גדולים" והוא סיפורו של רבי חיים עשאל, מחכמי שאלוניקי.

לאחר פטירת אביו (שבט הת"ן / 1690) עלה רבי חיים לירושלם וקיוה להתפרנס ברווח מן הכסף שהביא עמו מקושטא, כדבריו[38]:

"בדידי אני הצעיר ח"מ הוה עובדא, שמכרתי את כל ביתי כספי וזהבי לכלכל את שבתי פה עה"ק ירושלם תוב"ב, ובו ביום שבאתי ויבא הלך לאיש העשיר ויחמול לקחת מצאנו ומבקרו ויקח את כבשת הרש ובא אלי במרמה... ואמר לי אני חייב לעשות עמך טובה בשביל כבוד אביך הרב שהכרתיו בשאלוניקי שהיה אדם גדול בתורה ובמצוות...".

ואותו האדם לקח את כספו ואת כספה של אמו וחמותו, ואת כל הכסף מסר ל"דיר הארמיניוס ואביא לך כתב מידם כנהוג, וראובן תכף ומיד מסר הסך לשמעון ושמעון לקח הסך לעצמו והלך לדיר והחליף הפוליסה שהיה לו, לשם ראובן. ויהי אחר שני חודשי מו"מ פשטו הארמיניוס את הרגל, יורנו המורה אם יש לו לראובן על שמעון דין ודברים".

כתוצאה מפשיטת רגל זו ואובדן הכסף לא החזיק ר' חיים עשאל מעמד בירושלם, כדבריו: "... יודע שאין לי תקומה לישב פה ירושלם ת"ו בלי סמך המאה (=ללא משענת הממון)... כי ההוצאה יתירה על השבח והגם שתלי"ת (=שתודה לה' יתברך) כך מדתי כל הימים להסתפק בהכרחי, לא במותרות כי אם על הלחם לבדו"[39].

בשנת התס"ג (1703) עוד היה בירושלם ומצבו הכריחו לצאת בשליחות ירושלם לתורכיה כדי לכלכל את המשפחה שאיבדה את כל הונה, ואולם הוא נפטר בעת

---

38 "אורים גדולים", איזמיר תקי"ח, סי' קצח.

39 מדובר כאן באחת ההלוואות בריבית למנזרים הארמנים או הפרנציסקאנים, במקרה דנן - למנזר הארמני דיר הארמיניוס, שממתנתן התפרנסו עשירי היהודים בירושלם בראשית המאה ה־יח. מתווך ההלוואה לקח את כספו של רבי חיים עשאל ומסרו לאנשי המנזר הארמני, אלא שהללו פשטו את הרגל. ראה פרטים בתוך: "אורים גדולים" (לימוד קצב, דף פז ע"ד), וראה גם א' יערי (ראה הע' 1), עמ' 352 ומ' רוזן (ראה הע' 1), עמ' 87.

שליחותו באזמיר בז׳ בשבט התס״ז (1707). כארבעים שנה לאחר פטירתו הוציא לאור בנו, ר׳ בנימין, את קובץ תשובותיו בשם ״סם חיי״, שאלוניקי התק״ו (1746).

פטירתו של רבי אברהם ישראל

רבי אברהם ישראל נפטר בשיבה טובה בחברון באייר התצ״א.

צאצאיו ובני משפחתו המשיכו לעמוד בראש הקהילה בחברון והם מוזכרים בה עד סוף המאה ה־יט.

בנו

בנו של רבי אברהם ישראל הוא רבי יצחק זאבי, מחכמי קהילת חברון שהוציא לאור את ספרו של אביו ״אורים גדולים״ בעת שיצא כשליח כוללות חברון לתורכיה, כפי שהוא מספר בהקדמתו לספר, שם הוא מציין, כי רבי חיים יאודה גומץ פאטו הוא ״אשר גדלני כאב על התורה ועל העבודה ויורני ויאמר לי כך היא דרכה של תורה״, מאחר שאביו נלב״ע בהיות רבי יצחק צעיר לימים.

משליחותו לתורכיה שב רבי יצחק לחברון, ובשנת התקכ״ג (1763) חתם על איגרת־שליחותו של רבי עמרם בר׳ אפרים דיואן. באותה השנה יצא בעצמו שנית כשליח חברון, הפעם לאירופה המערבית, ביחד עם רבי חיים רחמים באג׳איו. בשליחות זו שהה שמונה שנים, עד שנת התקל״ב (1772).

שני השלוחים עשו תעמולה נמרצת לשולחיהם, קהילת חברון, והדפיסו בדרכם איגרות שונות, כגון איגרת־השליחות, איגרת לנדיבים, איגרת המלצה מאת פקידי חברון שבקושטא, אישורים שונים מאת רבני קושטא, ויניציאה וליוורנו ותמצית האיגרות בצרפתית ובאיטלקית.

הם מתארים את מצב הקהילה היהודית הקטנה בחברון באור קודר, באמרם: ״ונחש כרוך על עקבינו, לא יפסיק מלמוץ את דם לבבינו ומלהשביע לעם עני אשכולות מרורות... להמרות עיני כבודינו ולגרש אותנו מן הארץ ולהמית את כל הקהל הזה

מכמה צרות צרורות, הן מצרת המלחמות אשר כלו כחינו ושארינו, דבקה לארץ בטנינו, כי זה הוא פדיון שבוים והצלת נפשות...״[40].

חתנו - רבי אברהם קונקי

נולד בחברון בשנת הת״ח (1648). מוצאו ממשפחה יוצאת העיר קואינקה שבספרד. בסוף שנת התמ״ד (1684) לערך יצא בשליחות חברון ושהה בחו״ל כעשר שנים, בהן סבב בערי אירופה. את הערים שבהן ביקר, הוא מונה בהקדמה לספר דרושיו ״אבק סופרים״, אמשטרדם התס״ד (1704).

במסעיו אלה עשה רבי אברהם קונקי רושם רב על כל רואיו. הוא ידע לייצג בכבוד את שמה של ארץ־ישראל ולהביא את דברה ודרישותיה מיהודי התפוצות. שליחותו הייתה מלווה סכנות רבות, ולא בכדי מצא לנחוץ לרשום על ספר את מאורעותיו וקורותיו בימי שליחותו זו. בשנת התס״א (1701) ביקר שוב באירופה ואז הדפיס את ספרו ״אבק דרכים״.

הוא מונה, יחד עם חתנו רבי אברהם ישראל, וחתנו של זה - ר׳ אברהם יצחקי מירושלם לבית־הדין המיוחד שיפסוק בין כוללות ירושלם ובין הגביר ר׳ מיוחס שמואל, כפי שצוטט למעלה, בשנת התפ״ד (1724).

מספריו הידועים לנו: ״אבק סופרים״, אמשטרדם תס״ד (1704); ״מנחת קנאות״ - על מידת הקנאה - נותר בכתב־יד, ו״אבק דרכים״ - דרושים, בהם גם מדרשותיו ומדרשות חותנו, ר׳ אברהם ישראל זאבי, ואחיו ר׳ יוסף קונקי[41].

חתנו - רבי אברהם יצחקי

נולד בחברון בשנת התכ״א (1661) ונפטר בירושלם בי״ג בסיון התפ״ט (1729). היה

---

40 ראה אברהם יערי (ראה הע׳ 1), עמ׳ 584, 586-589; ״ספר חברון״ (ראה הע׳ 9), עמ׳ 129.

41 ראה ״ספר חברון״ (ראה הע׳ 9), עמ׳ 178, על־פי מאיר בניהו, ״איגרת ר׳ אברהם קונקי לר׳ יהודה בריאל״, בתוך: ״סיני״, כרך לב, ירושלם תשי״ג, עמ׳ שט, וגם אברהם יערי (ראה הע׳ 1), עמ׳ 474-480. וראה עליו גם מאיר בניהו, ״רבי חיים יוסף דוד אזולאי״, ירושלם תשי״ט, על־פי מפתח השמות.

תלמידם של רבי משה גלאנטי ורבי ישראל יעקב חגיז וחברם של רבי חזקיה די סילוה ורבי משה חיון. מחברון עבר לירושלם, ובשנת התע"ח (1718) כיהן כרבה. עם גדולי תלמידיו נמנו רבי משה חגיז, רבי ישעיה אזולאי ובנו רבי יצחק זרחיה אזולאי, אבי הרב חיד"א. היה ממתנגדיה החריפים של השבתאות.

רבי צבי אשכנזי, הנודע בשם "חכם צבי", נפגש עמו באמשטרדם, ובנו, רבי יעקב (יעב"ץ), כתב עליו בספרו "מור וקציעה": "בקטנותי ראיתי באמשטרדם שליח ציון חכם יצחקי, כמדומה שהיה ארוך, גבור, גבוה מכל העם משכמו ומעלה".

הרב חיד"א כתב עליו, כי נתמנה לראש רבני ירושלם בזמן היות גדולים בה, ובימיו הייתה הרווחה ליהודיה.

הסתלק מכס הרבנות בירושלם בשנת התפ"ד (1724) לערך.

חיבוריו: שו"ת "זרע אברהם", קושטאנדינא-איזמיר תצ"ב-תצ"ג - חיבור גדול על רמב"ם, חידושים על שו"ע ושו"ת; "כתבת קעקע" שבו מסופר על מעשה נחמיה חיון השבתאי ותעלוליו, פלפול עם הרב אברהם הלוי, בעל ס' "גינת ורדים"[42].

חתנו רבי דוד מלמד

יליד ירושלם, תלמידו של רבי אברהם ישראל. בשנת התע"ח (1718) יצא בשליחות חברון לאיטליה עם רבי ישראל הכהן. שניהם היו באירופה לפחות עד שנת התפ"ח (1728). בפירארה יסד עם אחרים חברת תיקון חצות בשם "חדשים לבקרים". בהיותו באשכנז נכלא על שאסף כספים למען ארץ־ישראל.

נולדו לו שלושה בנים. בשנת התקכ"ב (1762) נתמנה לראש רבני חברון[43].

---

42 ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 288; "ספר חברון (ראה הע' 9), עמ' 131, וראה גם יצחק אייזיק בן יעקב, "אוצר הספרים", וילנא 1880, עמ' 162, וראה בכרך ב של ספר זה בפרק העוסק בדמותו.

43 "ספר חברון" (ראה הע' 9), עמ' 132; א' יערי (ראה הע' 1), עמ' 488-491, 851.

רבי מרדכי רוביו

ראשית לימודו

רבי מרדכי רוביו נולד בירושלם לאביו, שהיה מחכמי הקהילה (נפטר בירושלם בשנת התקי"ז/1757)[1]. עוד בהיותו עלם צעיר לימים גילה כשרונות נפלאים ועשה חיל בלימודו. לכבוד אביו ולכבודו הופיע רבי ישראל יעקב אלגאזי, מחכמיה הגדולים של ירושלם באותה העת, בבר־המצוה שלו ודרש דרשה[2].

מורו ורבו המובהק היה רבי יצחק הכהן רפאפורט, אותו הוא מזכיר בספרו "שמן המר" בכבוד גדול: "... אמנם מורי רבי איש כהן גדול חשיב לי"[3].

רבי יצחק הכהן ממשפחת רפאפורט עלה מלובלין שבפולין לירושלם ובה נשא לאישה את בתו של רבי דוד הכהן, בעל "דעת קדושים". למד בישיבת "בית יעקב" שבראשה עמד רבי חזקיה די סילוא, בעל "פרי חדש".

בגלל המצב הקשה בירושלם בראשית המאה ה־יח קיבל רבי יצחק על עצמו שליחות צפת לערי תורכיה. בגמר שליחותו נקרא לשמש ברבנות באזמיר ונענה. בשנת התצ"ו (1736) הדפיס שם את ספר תשובותיו "בתי כהונה". במשך כל ימי שבתו באזמיר סייע רבות לשלוחי ארץ־ישראל.

בשנת התק"ט (1749) חזר לירושלם ונתקבל שם כרב ראשי. נפטר בי"ז בתמוז התקט"ו (1755)[4].

---

1 ראה שו"ת "שמן המר" לר' מרדכי רוביו, דף קז ע"ב: "דרוש שדרשתי לכבוד אבא מארי ז"ל בתשלום החדש, שנת התקי"ז" (1757). שם האב אינו ידוע. שמו של סבו - מרדכי בן יאיר, והוא נקרא על שמו.

2 רבי ישראל יעקב אלגאזי, יליד אזמיר. בשנת התק"א (1741) עלה לצפת, ממנה עבר לירושלם, עמד בראש חכמי הקהילה ובראש ישיבת המקובלים "בית אל". נפטר בשיבה טובה בי' בתמוז התקט"ז (1756). ראה עליו מ"ד גאון, "יהודי המזרח בארץ ישראל", ירושלם תרצ"ח, עמ' 43. הדרשה לכבוד ר' מרדכי רוביו מופיעה בספרו "שמע יעקב", קושטאנדינא תק"ה, דרוש לפרשת וישלח.

3 "שמן המר", חלק יורה דעה, סי' כד.

4 ראה עליו אברהם יערי, "שלוחי ארץ־ישראל", ירושלם תשל"ז, עמ' 423-425; מאיר בניהו, "רבי חיים יוסף דוד אזולאי",ירושלם תשי"ט, עמ' שלט-שמ. וראה גם אריה ליב פרומקין

עוד בהיותו צעיר היפנה רבי יצחק הכהן אל תלמידו רבי מרדכי שאלה בעניין עגונה, ותשובתו הארוכה של רבי מרדכי - כארבעים וארבעה עמודים - זיכתה אותו בהסכמת רבו.

ואכן, מורו ורבו השפיע עליו רבות ולא בכדי כתב עליו רבי מרדכי בתשובה: "רבי המופלא מורי ורבי אבי אבי"[5].

מירושלם לחברון

מירושלם עבר רבי מרדכי והתיישב בחברון, שם עמד בראש ישיבת "חסד לאברהם ואמת ליעקב" שנוסדה על־ידי משפחת פירירה מאמשטרדם.

מצבה של הקהילה היהודית הקטנה בחברון באותה העת היה קשה. יהודי חברון המשיכו להתגורר בחצר הקטנה המוקפת חומה. רבי אברהם גרשון מקיטוב, גיסו של הבעל שם טוב וראשון העולים החסידיים לארץ־ישראל, כתב על כך לגיסו, הבעל שם טוב: "בעיר הזאת יש בראש חצר אחד של יהודים, בשבתות וימים טובים סוגרים אותן ואין יוצא ואין בא".

רבי אברהם גרשון עלה לחברון בשנת התק"ח (1748) וישב בה עד לשנת התקי"ב (1752), עד שעבר לירושלם. עוד הוא מציין באיגרתו את יחסי הידידות עם ערביי חברון ומוסיף, כי הייתה נטייה לבוא להתיישב שם, ואולם מאחר שהיהודים הוותיקים במקום חוששים לעזוב את החצר המוקפת חומה, נהיה המקום צר, ואין מניחים לאחרים להתיישב שם[6].

ואליעזר ריבלין, "תולדות חכמי ירושלם", חלק ג, ירושלם תרפ"ט, עמ' 61-64, שם נאמר עליו: "כמעיין המתגבר בתורה, מלא בחריפות ורב בקיאות". תיקן תקנות רבות לשיפור המצב בירושלם. ראה עליו גם אצל יעקב ברנאי, "יהודי ארץ־ישראל במאה הי"ח בחסות פקידי קושטא", ירושלם תשמ"ב, המציין, שם בעמ' 242, כי רבי יצחק נפטר בשנת התקי"ד (1754). וראה עליו עוד שם, על־פי המפתח, במיוחד על פעולותיו למען יהודי ירושלם.

5 חלק אה"ע סי' ב. ואצל א"ל פרומקין וא' ריבלין (ראה הע' 4), עמ' 61 הע' 1 כתוב עליו "רבי המופלא ח"ק [=חסידא קדישא] מו"ה מרדכי רוביו".

6 עודד אבישר (עורך), "ספר חברון", ירושלים תש"ל, עמ' 49.

רבי מרדכי - שליח חברון

בשנת התק"ב (1742) נשלח רבי מרדכי כשליח חברון לארצות ערב[7].

בהיותו בארם־צובא השיב תשובה על אודות ר' אברהם יחזקאל מן העיר בצרה, אשר נדר בעת כעסו שלא יכנס לבית חמיו, ואם יכנס, יתן אלף אריות[8] לכוללות העיר חברון.

"ובקרב ימים היה בבית חמיו שמחה ומשתה ושלח חמיו לקרואים אליו להביא את חתנו, רבי אברהם הנזכר, לבית המשתה משום שלמא בעלמא, ולא רצה ללכת באומרו שאם יכנס לבית חמיו הוא חייב לתת לעה"ק [=לעיר הקודש] אלף אריות כמו שנשבע ונדר, והפצירו בו עד בוש באומרם אליו שיכול להתפשר עם הכוללות עה"ק חברון ת"ו בדבר מה, ונכנס לבית חמיו בלתי התרה[9], ששפטו בדעתם, שכיון שהוא צריך להתפשר ולתת לכוללות עה"ק דבר מה, אין כאן שבועה. ולא עברו ימים מועטים ובא שם שליח כוללות עה"ק חברון ת"ו להתנדב בעם כמנהגם הטוב, ולא הודיעו לו לשליח מענין זה כלל. אמנם ביום שהיה השליח מוכן לצאת מן העיר, שמע את הדברים ומעשה שהיה ושלח לקרא להר' אברם הנודר ובא אליו, ושם היה ושם נמצא אצל השליח המרביץ תורה שלהם, דוד אשתו של הנודר. ואמר השליח להר"א הנודר הנזכר, אתה חייב לפרוע פרעות[10] לכוללות עה"ק היא חברון האלף אריות שנדרת... ותכף ענה המרביץ תורה הנזכר להנודר... תפשר עם השליח ותתן לעה"ק הנז' עשרים אריות ושיתיר לך השליח, כיון שהיה השבועה והנדר מתוך כעס, ואמר להם השליח שאין הוא כחו יפה לפשר במקום האלף כ', ולגרום היזק ח"ו לעה"ק הנז', אמנם הנני הולך לדרכי למתא בבל יע"א [=לעיר בבל יבנה עיר א־להים, או יכוננה עליון אמן] שאיני יכול להתעכב כאן, אם תכתוב לי פשרה הגונה וקרובה לדין הנה מה טוב, ואם לא עת וזמן לכל חפץ וכתורה יעשה..."[11].

---

7 א' יערי (ראה הע' 4) מציין בעמ' 498-499, כי נשלח גם לתורכיה, אולם מ' בניהו (ראה הע' 4), עמ' שצג הע' 44, מציין שרבי מרדכי שהה בירושלם בשנת התק"ג (1743), ומסר עדות בבית־הדין בה (ראה שו"ת "שמן המר", ליוורנו תקנ"ג, חלק אבן העזר, סי' ב, דף ל ע"ד), ולא הגיע לתורכיה בשנה זו.

8 מטבע שדמות אריה עליו.

9 בלא התרת נדרים.

10 לפרוע את החוב. מליצה על סמך הפסוק בשירת דבורה: "בפרע פרעות בישראל" (שופטים ה, ב).

11 שו"ת "שמן המר", חלק יורה דעה, סי' ג. לאחר דיון בעניין פוסק הרב שם, דף כ ע"א, שהנודר חייב לשלם את כל הסכום הנ"ל. ושם בדף כה ע"א הוא כותב: "נאם החותם פה מתא ארץ

אפשר שהשליח המשיב הוא השליח הנזכר בשאלה, והמעשה אירע לו עצמו, שלפני שהיה בארם־צובא היה בבצרה, בבל וארם־נהרים, וכי מארם־צובה הלך צפונה והיה בשנת התק״ב (1742) באזמיר, ובחודש אב התק״ג (1743) שוב כבר היה בארץ[12].

בשנת התקי״א (1751) יצאו בשליחות כוללות ירושלם רבי אברהם ישראל[13] ורבי מרדכי רוביו. מימי שליחותם באירופה המערבית הגיעו לידנו שני מכתבים שכתבו פקידי קושטא אל השליחים, האחד ביום כ״ח בשבט התקי״א (1751) והשני במרחשון התקי״ב (1751)[14]. בשנת התקי״ח (1758) חתם רבי מרדכי בחברון על הסכמה לספר ״אורים גדולים״ לרבי אברהם ישראל זאבי. בשנים התקל״ד-תקמ״ב (1774-1782) חתם על איגרות שלוחי חברון, בהם רבי חיים אברהם ישראל זאבי, רבי חיים יוסף דוד אזולאי ורבי משה הכהן סקלי.

רבה של חברון

בשנת התקל״ד (1774) נבחר רבי מרדכי לראב״ד ורבה של קהילת יהודי חברון. מצבה של הקהילה היה קשה. מקורות ההכנסה פחתו והמחירים האמירו. הסיבות לכך היו מרידות של מושלים בשלטון המרכזי התורכי ומלחמת התורכים עם הרוסים.

ר׳ חיים יצחק קאריגל כתב, כי היו בחברון בתקופה זו מאה ושבע משפחות יהודיות, ולפי איגרת משנת התקל״ד (1774) היו בה מאה ועשרים בתי־דירה, ובאיגרת אחרת

צובה יע״א ומקוה חסדי אל מיום אל יום ישיבני אל כני תוך עיר בתי אבות ישני חברון...״.

12 א׳ יערי (ראה הע׳ 4) מציין שם, עמ׳ 498, הערה 184, שרבי מרדכי מוזכר בתשובה של רבי צדקה חוצין, ואולם יש שחולקים על כך. וראה עוד ״שמן המר״, חלק אבן העזר, סי׳ ב, דף ל ע״ד.

13 בנו בכורו של רבי משה ישראל, בעל ״משאת משה״. נולד בירושלם בשנת התס״ח (1708) ונפטר באנקונה בז׳ בסיון התקמ״ה (1785). כששב משליחות זו נתקבל לרב באלכסנדריה של מצרים ובכהונה זו שימש עד שנת התקכ״ו (1766). הדפיס כמה ספרים, בהם ספרי אביו, ובאחרית ימיו כיהן ברבנות באנקונה שבאיטליה. ראה עליו: א׳ יערי (ראה הע׳ 4), עמ׳ 348-349; מ״ד גאון (ראה הע׳ 2), עמ׳ 294-295; ש׳ מרכוס, ״תולדות הרבנים למשפחת ישראל מרודוס״, ירושלם תרצ״ח, עמ׳ 30-34.

14 א׳ יערי (ראה הע׳ 4), שם.

משנת התקמ"ב (1782) מספרים שבחברון שלוש מאות נפשות מישראל[15]. מכל מקום, החובות הלכו וגדלו, וחכמי חברון, כראשי הציבור, הושמו בבית־סוהר.

חברון עצמה הייתה נתונה לשליטה של מושלים מקומיים שהיו עושים בעיר כבתוך שלהם, ואף מס מיוחד קצבו על כל המבקש להיכנס בתחומה. היהודים לא הורשו להיכנס למערת המכפלה. בשאלה המופיעה בשו"ת "שמן המור" (חו"מ סי' ג) נאמר:

"איש יהודי שר וטפסר העומד לשרת בפתח המשנה אשר בדמשק יע"א בא לעה"ק ירושלם ת"ו עם המשנה, והביא את אשתו עמו לזיהרא[16], ולהיות נחוץ עלי דרך לחזור עם המשנה ותבעה אשתו עמנו שינחנה שם שהיתה רוצה ללכת לחברון ת"ו להיותה משתטחת על קבר אבותינו הקדושים זיע"א [=זכותם יגן עלינו אמן] ושיכתוב לה כתב להשי"ך אשר בחברון על דבר המכה[17] על כל ראש אשר הוא לוקח מהישראלים ההולכים שם שיפטירנה אותה ואת משרתיה להיותה אשתו, ואי לזאת שאלו ממנו מקצת אנשים הגונים אשר לא השיגה ידם ללכת שם על דבר המכס שיכתוב לשי"ך לפטור אותם מן המכס שהנה הנם הולכים משום כבוד אשתו כדי ללותה וכן עשה... וידי בבואם האנשים הנז' עם אשת השר בעה"ק חברון ת"ו ומסרו הכתב הנזכר להשי"ך הוא ענה שלא מן הדין הוא זה, דאם משום כבוד האשה ללוותה היה די והותר בשני משרתים וששה בני אדם, סוף דבר ההוא אמר שאינו פוטר מן המכס אלא דוקא לאשה ושני משרתיה וששה אנשים"[18].

פרשה אחרת המצביעה על מר גורלם של יהודי חברון היא פרשת מותו של בן המושל.

---

15 א' יערי (ראה הע' 4), עמ' 599; "ספר חברון" (ראה הע' 6), עמ' 49.

16 עלייה לרגל למקומות הקדושים וקברי צדיקים.

17 המס או המכס.

18 ודרש עבור השישה הנותרים. ושאלו את הרב, מי צריך לשלם עבור שישה אלה, ופסק שהסכום יתחלק בין תריסר האנשים שוה בשוה. משמע מכאן עד כמה היה עלוב מצבם של העולים לרגל, שהיו חייבים בתשלום מס כספי גבוה, עד שאותה הקבוצה לא עלתה קודם לקברי האבות בגלל גובה המס.

עלילת התקל"ה (1775)[19]

בשנה ההיא נפל בנו של מושל העיר לתוך ביב־השופכין של היהודים ונטבע בו ומת. הערבים האשימו את היהודים במותו וביקשו לנקום ביהודים, להרגם ולבוז את רכושם. היהודים גזרו תענית־ציבור, "ותעל שועתם אל הא־להים". המושל נעתר להם ותבע מהם כופר־נפש, סך עצום שלא היה ביכולתם לשלם. היהודים הוכרחו ללוות את הכסף מהערבים ומשכנו את בתיהם, כלי־ביתם וספריהם, בית־המדרש ובית־הכנסת ואף את הכנסות הכולל.

לאחר מכן פנו אל יהודי אירופה, שיקיימו בהם מצוות פדיון שבויים והצלת נפשות ויתנו את הכסף הנאסף להצלתם לשליח יהודי חברון, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, שבימים ההם הגיע לליוורנו כשליח חברון[20].

מכתב פנייתם נדפס בליוורנו בשנת תקל"ה (1775) על דף אחד, וזה לשונו:

"ראשי אלפי ישראל, רחמנים בני רחמנים, מקימי דגל התורה, אנשי חסד, יראי אלהים, בעלי מצוות, בעלי צדקות, מעלת יחידי סגולה, הגבירים הרמים, ועל צבאם מעלות

---

19 ראה א"ר מלאכי, "פרקים קצרים, עלילה על יהודי חברון בשנת תקל"ה", בתוך: "חורב", כרך ז, חוברות יג-יד, ניו־יורק, שבט תש"ג, עמ' 132-137; א' יערי (ראה הע' 4), עמ' 574-575, 593-594. שם, באיגרת לשד"ר כוללות חברון לצפון־אפריקה, רבי משה סקלי הכהן, מפרטים בני חברון את הצרה ומספרים: "ותהום כל העיר, ונאספו עלינו להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים אשר בעיר קדשנו ולבלתי השאיר כל נשמה... ושלח השֵיך בחימה שפוכה, כי יחם לבבו על בנו, והסגיר את כל היהודים במקום אחד, טף ונשים, לנקום נקם, והיתה צעקה גדולה ומרה מן הילדים ויונקי שדים כמוה לא נהיתה. ונשארנו סגורים כ"ד שעות ושלחנו אל השופטים אשר בארץ למען דעת אם כפי דתם נתחייבו הריגה כל העם מקצה, ונשמטו בידי סלע שופטיהם ובאו אל השֵיך ויאמרו לו חכמיו לעשות משפט, כי לא יאות לאיש כמוהו לנקום נקם אשר לא כדת. וסוף דבר נגמר הדין כי השֵיך יבחר לו עשרה נפשות מישראל ויַטביעם במקום אשר נמצא בנו, ושאר העם פליטים. ותיכף בא השֵיך ויבחר לו עשרה בחורים מבחר הצאן לעשות בהם משפט כתוב, ואמותיהם של אלו היו קורעים בגדיהם ומתגוללים על הארץ בבכי יגון ומתחננים לשֵיך להרוג אותם תחילה ולא יראו בהריגת בניהם. ומי שלא ראה צרה זאת לא ראה צרה מימיו, ואנחנו לא נדע מה נעשה, ועלתה הסכמה ללכת להתנפל לרגלי השרית, אשת השֵיך, עם מתן בסתר לבא אל השֵיך להתחנן לו לקחת כופר העשרה בחורים... והטתו ברוב לקחה... ופסק עלינו חמשת אלפים גרוש עד שהיו השלוחים יוצאים לפני אחינו שבגולה, והעשרה הבחורים שבחר הם ערבון עליהם...".

20 הייתה זו נסיעתו השנייה של הרב חיד"א כשליח חברון, ראה מ' בניהו (ראה הע' 4), עמ' תמט-תנ.

הממונים ופרנסים וגבאי פדיון שבוים וגבאי צדקה, ועל ראשיהם הרבנים המובהקים אשר בכל גלילות פראנקיאה, בכלל ובפרט מערי אירופה, יחד כלם בש׳[לום] יחדיו.

קול נהי נשמע! כל השומע דמוע ידמע, וכל בית ישראל יבכו. ספדו ספדניא בצוח המגיע ביא ביא[21] על מקרה רע ומר, מלא מתנינו חלחלה על צרות צרורות. אחינו בית ישראל שמעו! אוי מה היה לנו! כי לשעבר מתוקף צרות נפשנו צרי אלפים פרשת נחלות נזיקין וחבלות[22], כתבנו מגילת קינות מצרותינו ושלחנו ציר אמונים, גזע איתנים, בישראל גדול שמו, הרב המובהק קדוש יאמר לו כמהר״ר חיים יוסף דוד אזולאי נר״ו [=נטריה רחמנא ופרקיה] ועמהם צרות אחרונות משכחות הראשונות, כי תוגר[23] אחד בן מושל העיר לדרכו היה מהלך בחוץ, נתקל ונפל לתוך בית הכסא של היהודים אשר פתחו היה סתום בשדה והן בעון נתגלה, ונפל התוגר הנז׳ ונטבע ומת. וימצאהו התוגרים שם והיו רוצים לבלע ולהשחית נער וזקן, טף ונשים, ביום אחד ושללם לבוז ולעשות כליה בשונאי ישראל. וגזרנו צום, ישבנו גם בכינו ותעל שועתנו אל האלהים להציל ממות נפשנו שנתרצה המושל בסך עצום ומשכננו כל ספרינו ומטלטלינו ובתינו, בתי מדרשות ובתי הכנסת, ושעבדנו כל מאי דקנינו ונקנה עד אשר נגדל פרע ואנחנו בסכנות נפשות ממש, נוסף על כל הרעות דהוינן בהן. לכן בוכים ומבכים, קרועי בגדים, עניים ומדולדלים. כל גבר ידיו על חלציו. כל עם הקהל אנו מתחננים למעלתם יוציאו מצרה נפשנו להריק ברכה ביד שלוחנו הרב המובהק כמהר״ר חיים יוסף דוד הנז׳. אולי יתעשת האלהים לנו ולא נאבד, כי אין לנו פה לדבר ולעורר קינות על אבל כבד זה. נא, לשון בקשה יהמו רחמיכם עלינו וזהו **פדיון שבוים והצלת נפשות**. והחלש יאמר גבור אני, ובימיכם לא תחרב עיר קברות אבותינו **אברהם יצחק ויעקב**. יחוסו על יותר משלוש מאות נפשות וכמה תלמידי חכמים וזקנים שהם בצרת מות. ומשונה ביאה זו אשר לא היתה כמוה.

יכול ולא יכול יוסף להתאפק[24] לעזרת ה׳ להחיות עם רב ולית דין צריך בשש[25]. ויען

---

21 קול זעקה וקובלנא. חכמי הספרדים בירושלם היו רגילים להשתמש בניב זה. ראה א״ר מלאכי (ראה הע׳ 19), עמ׳ 134.

22 הכוונה לעול החובות שרבץ עליהם.

23 תורכי, עות׳מאני.

24 הכוונה שהרב חיד״א לא יכול עוד להתאפק לבלי לתנות את צרות היהודים בחברון, ואולי הוסיף הרב חיד״א בעצמו את השורה הזאת. ראה א״ר מלאכי (ראה הע׳ 21), עמ׳ 139, הע׳ 18.

25 הכוונה לא להתמהמה.

מרוב הצרות ניטל רוב המדבר[26], עמד קנה ממקומו. והיה לכם לזכרון אחד ממאה מצרותנו, וכל העולם ניזון בשביל חנינ"ה. חוסו וחמלו עלינו כי אנשים אחים אנחנו, ובשכר זאת אל שדי יצילכם מכל צרה ויגון והיתה נפשכם כגן רוה מגן אבות עזרם ומגינם, להם חומה מימינם וכל חותמי ברכות שהמקדש בם יהיו חותמים כנפשם הרמה והנשאה ונפש הנאנקים והנאנחים שבעי רוש ולענה, החותמים בעה"ק חברון תוב"ב, סדר ברכה להעל"ת [=תקל"ה] נר תמיד לפר"ק [=לפרט קטן] שלום:

חייא זאבי[27]

מרדכי רוביו[28]

חיים יהודה גומיץ פאטו[29]

רפאל פנחס מרדכי באג'איו[30]

יצחק הכהן[31]

אברהם רוביו[32]

חיים ישראל מלמד[33]

רפאל שבתי הכהן[34]

אהרן פרץ[35]

נסים עובדיא[36].

---

26 כלומר: אין להאריך בדברים בכתב.

27 מגדולי חכמי חברון, ראה "ספר חברון" (ראה הע' 6), עמ' 129.

28 הוא רבנו.

29 רבו של רבי חיים יצחק קאריגל, חתום על איגרות שונות מאותה התקופה. חתם בשנת התקמ"ב (1781) על איגרת־שליחות של ר' ישראל זאבי. "ספר חברון" (ראה הע' 6), עמ' 125.

30 מגדולי חכמי חברון באותה העת. חתום על איגרות שונות בשנת התק"ד (1744), ועל האיגרת הנ"ל שנשלחה לרב חיד"א בשנת התקל"ה (1755). ראה "ספר חברון" (ראה הע' 6), עמ' 124.

31 מגדולי חכמי חברון. יצא בשליחותה לצפון־אפריקה. בשנת התקי"ד (1754) היה בפאס. ראה "ספר חברון" (ראה הע' 6), עמ' 127.

32 ראה עליו להלן, עמ' 308 ואילך.

33 שליח חברון לאשכנז. בשנת התקמ"ד (1784) היה בפירנצא. ראה עליו: "ספר חברון" (ראה הע' 6), עמ' 132.

34 בשנת התקכ"ה (1765) יצא עם ר' אברהם רוביו לפולין. בשנת התקמ"ב (1782) חתם על איגרת־שליחות של רבי אברהם ישראל זאבי, ובשנת התק"ן (1790) הסכים על שו"ת "שמן המר". בשנת התקנ"ב חתם על איגרת־שליחות של ר' אפרים נבון ור' יהודה ליאון. ראה "ספר חברון" (ר' הע' 6), עמ' 127.

35 בשנת התקכ"ג (1763) חתם על איגרת־שליחות של ר' רחמים באג'איו ור' יצחק זאבי. בשנת התקמ"ח (1768) היה שני לחותמים על איגרת־השליחות של ר' שמואל הכהן. ראה "ספר חברון" (ראה הע' 6), עמ' 138.

כרם עברי בחברון

אך על אף המצב הקשה התפתחה הקהילה. לרב הופנתה שאלה מיהודי בעל כרם בחברון שהיה לו חוכר גוי, כלומר אריס לעבודת הכרם הנוטל אחוז מסוים מן היבול, משום: "כי בעיר הזאת אי אפשר לעובדה ולשומרה אלא ע"י גויים שידם תקיפא וגזלנים הם גם באישון לילה ואפילה ואם לא יהיה ידי גוי באמצע פשיטא שיחריבו אותה לקצץ נטיעותיה הטובות כחוטב עצים ויגזלו את כל פירותיה ולא יניחו בה זמורה ואשכול ענבים", ושואל האיש, מה דינו לגבי שנת השמיטה, "כדי שלא תהיה מכשילו עבודת הגוי אשר הוא חורש ומזמר בארץ אשר לו בשנה ההיא שנת השמיטה?" [37].

תשובת רבי מרדכי ארוכה (17 עמ') ומסקנתו - יש לבעל הכרם שתי אפשרויות: האחת - למכור את כרמו לגוי "גוף הקרקע ממש בשטר מפורש לשתי שנים", והשנייה - "שיַתנה הישראל בעל הכרם עם הגוי החוכר שלו שבשנה השביעית לא יעשה בה עבודת הארץ ולא עבודת הכרם כלל, על מנת לוותר לגוי מחלקו בפירות עד שיתרצה ואח"כ יפקיר את כרמו באפי תלתא, ויפרש שאינו מפקיר אותה אלא לשנה השביעית בלבד ואם ילך הישראל בעל הכרם לכרמו בשביעית יכווין שלא להחזיק בה, ותכף אחר השביעית ילך בעל הכרם לכרמו ויחזיק בה חזקה".

חיבוריו

ספר שו"ת "שמן המר", הדור אתם ראו בשרא שמינא מוקף חומה, תלמוד גדול ומעשה רב, מפרק כלאחר יד ההרים הרמים כמעשהו בחו"ל הדק היטב ואגב חורפיה נחית לעומקא דדינא ויוצא משפט לאור רב. כאשר ישאל איש ספיקא דדינא נעלם דבר עיילוהו למערתא דדייני ולא מצאו מענה אתא רבין יכתוב ידו תשובה שלימה לארכה ולרחבה וידי להם למושיע לרב... סבא דמשפטים זקן ויושב בישיבה עטרת ראשי אבא מארי ורבי הרב המופלא וכבוד ה' מלא... ר"מ ור"מ [ריש מתא וריש מתיבתא] בעה"ק **חברון** תוב"ב כמוהר"ר **מרדכי רובייו** זלה"ה... הכי קרא שמו **שמ"ן המ"ר** הלא בראשי תיבות שאלות **מן הרבי מרדכי רובייו**... אנא זעירא בר בירב הצעיר **אברהם רובייו** ס"ט

---

36 חתימתו הידועה לנו מצויה על איגרת זו בלבד.

37 חלק יו"ד, סי' ד, דף כה ע"א.

שליה עיר הקדש קרית ארבע היא חברון ת"ו, נדפס פה **ליוורנו** יע"א בשנת רחם ארחמנו נאם ה' (לפ"ק) [תקנ"ג/ 1793].

ספר

שו"ת שמן המר

נאה ומהדר

הדור אתם רמו כשרת שמינת מוקף מומה תלמוד גדול ומעשה רב מפרק
כלאחר יד הסדרים סדומים כמעשהו כתו"ל סדרק היטב ומנב חורפיה נחית
לעומקא דדינא ומצא משפט לאור רב . כאשר ישאל איש ספיקא דדינא נעלם דבר
עיילוהו למערתא דריני ולא מנאו מעבם אתא רבין יכתוב ידו תשוכה שלחם לתרכם
ולרחבם ומי לסם למשיב לרב . פנה נוחית לא מכיק גוד אחית גוד אסיק מכרך
ומסיק בכלהו שמוע ומספרן של נריקים לאשונים ואחרונים כפלפל"א אריכתא גלי
עמיקתא מרים מרא ומר אחרן עקב רב . מדע כשנרים סמנוים שם כבוד תהלתו
בקהל חסידים כל העם עונים אחריו מקודש סלך ורב . סכא דמשפטים זקן ויושב
בשיבה עטרת רחמי אבא מארי ורבי **הרב המופלא** וכבוד ס' מלא
כוגינא דנסורא ר"מ ור"מ בעס"ק **חברון** תובב"א כמוסר"ר **מרדכי**
רוביין זלמה מתהלך כגן דקביע ליה ערבוה אור מערב . הכי קרא שמו **שמ"ן**
המ"ר הלא כראשי תיבות **שאלות מן הרב מרדכי רוביין** נתיבן ספר שמו
בקרב ישראל ואור לנו כעבם שמנים וכרקים רב :

אבדך את ה' אמר עד כם ברכני לסיית מדעים ומולם אמרי קרוש אבא מארי זצ"ל אבא
ואמילא כר בירב סנעיר **אברהם רוביין** ס"ם שליח עיר סקרש קרית ארבע
סיא מחברון תי"ו :

נדפס

פה **ליוורנו** יע"א

בשנת **רחם ארחמנו** נאם ה' (לפ"ק)

בדפוס המשובח של השותפים
המדפס כמוסר"ר **יעקב נונים ואיס** נר"ו
ומסחיל במס"ר **רפאל מילדולה** נר"ו

Con Approvazione

שו"ת שמן המר, ליוורנו תקנ"ג

בראש הסדר הסכמת רבה של ירושלם, רבי יום טוב אלגאזי, המציין בהקדמתו את צרתה של ציון: "... והנה אנכי כפי פרושות השמים למראה עינים, נורא המקום הזה ירושלם דדאב"ה[38] עניה צוערה[39] בלהן וזעון ועקן כתרונו הקיפונו בני ציון היקרים מוכים ומעונים וצרה עניותא...".

לאחר הסכמה זו מופיעה הסכמת רבני חברון: רבי נחמיה גדיליא, רבי מיכאל הכהן, רבי מיוחס אלעזר ב"ר יוסף, רבי יעקב אלגאזי, רבי יששכר חסון, רבי יעקב תורג'מן, רבי יוסף משה אלגאזי, רבי חיים הלוי ורבי רפאל שבתי הכהן. הסכמתם היא מחודש אלול התק"ן (1790).

בהקדמתם הם מציינים את גדולתו של הרב בפסיקת הלכה, עמידתו בראש ישיבות "חסד לאברהם ואמת ליעקב" ו"כנסת ישראל", ומהללים את בנו, רבי אברהם: "ענותן כהלל" ומבקשים מנדיבי עם שיסייעו לו בהדפסת הספר.

לאחר מכן באה הקדמת רבי אברהם רוביו, בנו של הרב המחבר, המציין ששמו של הספר "שמן המר" נוטריקון: "שאלות מן רבי מרדכי רוביו", ומציין את שמות התומכים והתורמים להדפסת הספר מאזמיר ומליוורנו. את הקדמתו חתם בליוורנו, שליש אחרון לחודש מרחשון התקנ"ג.

הספר מחולק על-פי ד' חלקי "שולחן ערוך": בחלק אורח חיים[40] ח"י סימנים; חלק יורה דעה - כ"ח סימנים; חלק אבן העזר (הדפים מוספרו מחדש) - ארבעה סימנים; חלק חושן משפט - ט"ז סימנים.

בסוף הספר מדרשותיו של הרב, בהן דרשה שדרש ליום השלושים של מר אביו, ובסך הכל ארבע דרשות, ומפתחות עניינים ומקורות.

מגיה הספר הוא שמואל ב"ר משה הכהן, תלמידו של הרב חיד"א, אשר מפנה במקומות רבים לספריו של הרב חיד"א, לדוגמה בחלק אורח חיים, סי' טו דף ח ע"ד: "א"ה ש"ך [=אמר המגיה שמואל הכהן] עיין מ"ש [=מה שכתב] מאור הגולה אמ"ו [=אדוני מורי ורבי] הרב המופלא כמוהר"ר חיד"א הי"ו בס' פתוחי עיניים". וכן: "וכן העלה אדמ"ו

38 ירושלם של זהב.

39 על משקל "עניה סערה לא נחמה" (ישעיה נד, יא).

40 בחלק זה מסומן דף ט' פעמיים ואלו דף י' אינו מסומן, כך שאין מספר הדפים משתבש.

[=אדוני מורי ורבי] הרב המופלא נר״ו [=נטריה רחמנא ופרקיה] ב״ס [=בעל ספר] הבהיר מחזיק ברכה״[41].

הרבנים המוזכרים בספר השאלות והתשובות הם: רבי אברהם ישראל זאבי, בעל ״אורים גדולים״[42], רבי יצחק הכהן רפאפורט[43], רבי יהודה נבון מירושלם, רבי יונה נבון מירושלם[44], רבי רפאל בנימין חיים מורנו מירושלם[45], רבי רפאל שלמה לאנייאדו, רבה של ארם־צובה, בעל ״בית דינו של שלמה״. בשו״ת זה דן רבי מרדכי רוביו גם בנושא שהסעיר אז את קהילת ארם־צובה - הפטור שניתן לפראנקוס[46].

הרב חיד״א משבח את הספר ואת מחברו: ״שמן המר, שו״ת חדשות מעתה להרב המופלא חסידא קדישא כמוהר״ר מרדכי רוביו תלמיד מורנו רבי מהר״י הכהן והם בפלפול עצום״.

בנו - רבי אברהם רוביו

רבי אברהם היה אף הוא מגדולי חכמי חברון. יצא כמה פעמים בשליחות עירו לאירופה. לראשונה יצא לאשכנז, בשנת התקכ״ח (1768), יחד עם רבי רפאל שבתי הכהן. בשנת התקל״ד (1774) היו שניהם שוב בחברון.

בשנת התקכ״ג (1763) חתם רבי אברהם בחברון על איגרת־שליחותם של רבי חיים רחמים באג׳איו ורבי יצחק זאבי, משמע שכבר אז היה מן הבולטים שבחכמי הקהילה.

---

41 ראה חלק יו״ד, סי׳ ב, דף כ ע״א. ועיין גם סי׳ ז, דף מו ע״ג; סי׳ כא, דף נא ע״א; סי׳ כז, דף נב ע״ב ועוד.

42 חלק יורה דעה, דף מה ע״ב.

43 חלק אבן העזר, סי׳ ב.

44 חלק חושן משפט, סי׳ ה.

45 שם, סי׳ יא.

46 שם, סי׳ יג, יד. ראה על כך: ג׳ פוזיילוב, ״חכמי יהודי סוריה והלבנון״, הוצ׳ משרד החינוך, התרבות והספורט, ירושלים התשנ״ה, בפרקים המוקדשים לרבנים רפאל שלמה לאנייאדו ויהודה קצין.

עוד בשנת התקל"ה (1775) הוא חתם בחברון על איגרת לרב חיד"א, שהיה אז באיטליה. באיגרת שעליה חתומים עוד תשעה מחכמי חברון, וביניהם אביו, רבי מרדכי, מתארים חכמי הקהילה את מצבה החמור של הקהילה ומבקשים סיוע דחוף[47].

באלול התק"ן (1790) שוב יצא רבי אברהם עצמו מחברון בשליחות, הפעם לאיטליה. בצאתו לקח עמו את כתב־היד של ספרו של אביו, שו"ת "שמן המר", והסכמות חכמי חברון עליו, ואכן הביאו לדפוס בליוורנו בשנת התקנ"ג (1793). מגיה הספר, רבי שמואל ב"ר משה הכהן, כתב בראש הספר שיר על המחבר ועל בנו, בו הוא כתב על רבי אברהם:

"אברהם גיל ירון, ישוב לעיר חברון, זרעו בהוד יגדל, יגבר בלי רפיון. שדי נורא נשגב, מעוז וגב משגב, שוב לעדתך שוב, ושכון באפיריון".

בצאתו מליוורנו לאנקונה שלח אתו רבי חיד"א לבנו רבי רפאל ישעיה עשרים טפסים של ספרו "פני דוד".

באלול התקנ"ח (1798) שוב נשלח בשליחות חברון, יחד עם רבי מיכאל הכהן, לערי אירופה, הפעם שלא על מנת לקבל שכר. באיגרת־השליחות כתבו חכמי חברון:

"וידל ישראל עד מאד... היהודים ישבי... חברון ת"ו... מפני חמת המציק צרת החובות המדאיבות... אשר עלו ובאו לסך מאה ועשרים אלף פייאסטרא, מהם שמונים אלף לגויים אשר בתוככי העה"ק הנז', וארבעים אלף לבני הכפרים ברבית אכזרי, והגויים האלה הרשעים האלה בראותם כי כלתה אליהם הרעה ולא ניתנו לגדל פרע... וחמתם נתכה עלינו להשמיד ולהרוג ולאבד את כל היהודים וכל ראשי עם..."[48].

מאז המאורע עם בן המושל גדלו חובות הקהילה, וממילא תפחה הריבית, והביאו את הקהילה למצב קשה ביותר.

כאשר הגיעו השליחים לליוורנו, הדפיסו שם נוסח איגרת לנדיבים לשם הפצה, ובשוליה הדפיסו איגרת־המלצה מאת הרב חיד"א שנכתבה בראשית טבת התקס"א (1801). הם סיירו בקהילות אשכנז והולנד ושבו בשנת התקס"ב (1802).

---

47 ראה מ' בניהו (ראה הע' 4), עמ' תמט-תן וראה נוסח האיגרת לעיל, הע' 19.

48 א' יערי (ראה הע' 4), עמ' 599-600.

רבי אברהם שב ויצא בשליחות חברון לאירופה המערבית ביחד עם רבי ישעיה באג'איו[49].

ממלא מקומו

רבי מרדכי רוביו נפטר בחברון בשנת התקמ"ג (1783)[50]. את מקומו בהנהגת הקהילה תפס רבי נחמיה רחמים גדיליה שחתם כראשון בהסכמות חכמי חברון על ספר "שמן המר".

חתימתו הראשונה - משנת התק"ד (1744) - מצויה על איגרת־שליחות של רבי אברהם גדיליה שהיה מחכמי חברון החשובים[51].

---

49 א' יערי (ראה הע' 4), עמ' 600 ; "ספר חברון" (ראה הע' 6), עמ' 140.

50 "ספר חברון" (ראה הע' 6), עמ' 140.

51 ראה "ספר חברון" (ראה הע' 6), עמ' 125.

רבי אליהו מני (רא"ם)

מוצא המשפחה ובית אביו

מסורת המשפחה מספרת, כי היא מתייחסת לבית דוד המלך, ורק מפני הרדיפות הסתירו את ייחוסם תחת השם "מני", - ראשי־תיבות מגזע נין ישי.

יש מקום להשערה, כי רבי יעקב בן מני (הרפ"א / 1521) שחי בירושלם ושימש סגן ראש הישיבה של רבי שמואל מסעוד, הוא מאבות משפחת מני שבבבל[1].

אביו של רבי אליהו היה רבי סלימאן בן יחזקאל בן מרדכי בן סלימאן, סוחר גדול באבנים יקרות בבגדאד, ראשה של משפחה עשירה ובעלת נכסים[2].

ילדותו וראשית לימודו

רבי אליהו נולד בבגדאד בתמוז התקפ"א (1821). אביו דאג מאד לחינוכו ושכר מורים פרטיים ללמדו תורה. משראה, שהנער מתפתח והוא בעל כשרונות, הכניסו לבית־המדרש "בית זלכה" שבבגדאד, שם למד מפי רבי עבדאללה סומך, ובתוך זמן קצר היה לאחד מתלמידיו המובהקים[3].

מבבל לירושלם

בראשית שנות החמישים של המאה ה־יט עלו כמה חכמים ועשירים מראשי הקהילה בבגדאד לארץ־ישראל והתיישבו בירושלם, וביניהם רבי שלמה בן יחזקאל יהודה ורבי עבדאללה בן משה חיים[4].

---

1 ראה אברהם בן יעקב, "יהודי בבל בארץ ישראל", ירושלים תש"ם, עמ' 68; מ"ד גאון, "יהודי המזרח בארץ ישראל", ירושלים תרצ"ח, עמ' 438, הערה 1. וראה אליהו סלימאן מני, "זכרונות אליהו", בתוך: אהרן מני, "ביאורים לאילן המשפחות", ירושלם תרצ"ו, עמ' 5.

2 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 68-69; מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 438.

3 רבי אליהו מני, "שיח יצחק", ירושלים מהדורת התשנ"ד, הקדמה עמ' ו, הע' 2. זמן מה למד רבי אליהו גם אצל רבי שלמה בן יחזקאל יהודה, ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1), שם.

4 ראה ר"א מני (ראה הע' 3), עמ' יא-יג; מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 339; מנשה מני, "רבי אליהו מני זצ"ל", ירושלם תרצ"ו, עמ' 17-19; אהרון מני (ראה הע' 1), עמ' 6.

עלייתם של אלה השפיעה על רבי אליהו, ובאייר התרט"ז עלה בעקבותיהם ארצה, יחד עם אשתו סמרה[5] ושלושת בניו: סלימאן מנחם, יחזקאל שלום ואברהם ברוך.

ידידיו של רבי אליהו בבגדאד, אשר שמעו, כי הרב מתכוון לעלות לירושלם, ניסו להניאו בדרכים רבות ושונות וביקשוהו לפחות לדחות את הנסיעה לזמן־מה. היחיד שעמד לימינו ותמך בו ועודדו לעלות ארצה היה רבנו יוסף חיים ואביו רבי אליהו, שתמכו בו בכל ימי שבתו בארץ, סיפקו לו את כל פרנסתו ועמדו עמו בקשרי מכתבים בענייני הלכה[6].

שלושה חודשים נמשך המסע מבבל לירושלם. חכמי ירושלם ותושביה שמחו לבואו של רבי אליהו לעיר הקודש. רבי רפאל ידידיה אבולעפיה, ראש חסידי "בית אל", אמר עליו: "ארי עלה מבבל", ומיד צרפהו לישיבת המקובלים "בית אל".

ואולם האוויר הדחוס שבעיר הקודש הצפופה לא התאים למצב בריאותו של רבי אליהו, שנאלץ לשכב ימים רבים על ערש דווי, עד שהרופאים יעצו לו להחליף את מקום מגוריו ולעבור לגור בחברון, ובשנת התרי"ח (1858), שנתיים לאחר שהגיע לירושלם, אכן יצא רבי אליהו עם משפחתו לחברון והתיישב בה.

קהילת יהודי חברון

היישוב היהודי בחברון מנה באותה העת כחמש מאות נפשות. עזובה רבה שררה בעיר, גם מבחינה רוחנית וגם מבחינה חומרית. למראה העזובה התעורר רבי אליהו לפעולה לשיפור המצב.

---

5 אחותו של רבי עבדאללה סומך, ראה: מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 438-439; מנשה מני (ראה הע' 4), עמ' 14.
סמרה בת רבי עבדאללה הייתה אשתו השנייה, אותה נשא לאשה אחרי מות אשתו הראשונה שרה בת יוסף בן אליעזר כדורי, שמתה עליו בשנה הראשונה לנישואיהם, זמן קצר לאחר לידת בתה רחל. רחל זו נישאה לרבי עזרא יחזקאל הכהן. ראה א' מני (ראה הע' 1), עמ' 5, 9.

6 מנשה מני, "הרא"מ - רבי אליהו מני", בתוך: "ספר חברון", ע' אבישר (עורך), ירושלים תש"ל, עמ' 100; א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 70; מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 439. פעמים רבות כותב רבנו יוסף חיים בספריו: "וכתב לי רבי הגדול ר' אליהו מני נר"ו שמנהג ירושלים..." או "מנהיג בית אל...", ראה רבנו יוסף חיים, "בן איש חי", שנה ראשונה, ירושלים תשי"ב, דף לו, ועוד מציינו במקומות רבים. וראה גם ר"א מני (ראה הע' 3), עמ' יב-יג.

בראש קהילת יהודי חברון עמד אז רבי משה פירירה[7] אשר הוקיר מאוד את רבי אליהו, ואף נוצרו ביניהם קשרי־משפחה, קירבה שהגבירה את ידידותם.

באותם הימים פרצה בחברון מגיפת חולירע שהפילה חללים רבים בעיר ובסביבתה. רבי אליהו גייס את צעירי העדה בכדי להציל את התושבים באומרו: "שלוחי מצוה אינם ניזוקין". צעירים אלה עברו מבית לבית, הגישו עזרה ראשונה לחולים ואף דאגו לקבורת הנפטרים. באותה העת פנה רבי אליהו אל ידידיו ותומכיו בגולה ועורר אותם לסייע לקהילה. רבי אליהו תמך בכל תושבי העיר ללא הבדל דת. במעשה זה כבש את לבבם והיה בעיניהם מעין גואל ומושיע[8].

רבי אליהו - מעודד עלייה לחברון

עם תום נוראות המגיפה פנה רבי אליהו אל ידידיו שבארצות הגולה וביקשם לעלות ולהתיישב בארץ־ישראל בכלל, ובחברון בפרט. רבי אליהו תיאר את קדושתה של קהילת חברון, באשר היא "קרית ארבע", מקום מנוחתם של אבות האומה, שבזכותם שורה השכינה בה. נוח וטוב לשבת וללמוד בה תורה, וגם אווירה וסביבתה נאים וטובים. דבריו השפיעו, ורבים נענו לקריאתו. לחברון הגיעו אז כמה וכמה תלמידי־חכמים ובמיוחד שגשגה העדה הבבלית.

רבי אליהו קיבל את העולים לחברון בביתו, נתן להם מאכל ומשקה ומקום לינה, והיה ביתו כאוהלו של אברהם אבינו.

מקום הכנסת־האורחים הציבורי נקרא "אשל אברהם", וכל האורחים אכלו שלושה ימים על חשבון הכולל[9].

---

7 משנת התקפ"ג (1823) כיהן כאב"ד בחברון ונלב"ע שם באייר התרכ"ד (1864). ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 558-559; ואִלו ע' אבישר (עורך), "ספר חברון", ירושלים תש"ל, עמ' 137, כותב, כי עלה ארצה בשנת התרי"א (1851), היה לרבה של חברון בשנת התרי"ג (1853) ונפטר בשנת התרכ"ה (1865).

8 מ' מני (ראה הע' 6), עמ' 101.

9 מ' מני (ראה הע' 4), עמ' 21, מציין, כי משפחות עולים הגיעו לעיר החל בשנת התר"כ (1860); וראה א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 71.

ייסוד בית־מדרש

עם גידולו והתפתחותו של היישוב היהודי בעיר דאג רבי אליהו לפתיחת בית־מדרש וישיבה לצעירים. לשם כך הביא מורה מירושלם, ואף השיג לתלמידים תמיכה כספית באמצעות תומכו, רבנו יוסף חיים מבגדאד. בבית־מדרש זה התחנכו ולמדו רבים מרבני העיר העתידיים.

גם ספרייה גדולה רכש עבור בית־המדרש, היא ספרייתו של רבי יצחק זאבי, אחד מגבאי העדה הספרדית בחברון[10]. את התרומה לקניית הספרייה קיבל מגיסו, רבי יחזקאל בן יהושע. ספרייה זו שימשה מרכז תרבותי חשוב לרבני חברון ויהודיה.

בניית בית־כנסת

לעדה הספרדית בחברון היה בית־כנסת קטן ברחוב היהודים. עם הגידול במספר היהודים צר היה המקום מלהכיל את כל המתפללים. מכיוון שכך, ביקש רבי אליהו להרוס את בית־הכנסת ולבנות במקומו, בסיוע ידידיו וקרוביו בבגדאד ובהודו, בית־כנסת חדש וגדול ממנו.

הריסת בית־הכנסת גרמה לרבי אליהו עגמת־נפש רבה, מאחר שכמה מאנשי הקהל יצאו נגד מעשה זה, מכיוון שבית־הכנסת היה מקודש בעיני העדה - לפי האגדה קרה פעם שבליל יום־הכיפורים חסר היה אדם אחד להשלים את מניין המתפללים. לפתע פתאום בא איש זקן מכיוון מערת המכפלה והשלים את המניין עד מוצאי היום ועם תום התפילה נעלם האיש כלא היה. בלילה בא אותו הזקן לרב העיר בחלום והודיעו, "אני אברהם אביכם" (על יסוד אגדה זו נקרא בית־הכנסת בשם "בית כנסת אברהם אבינו").

בסופו של דבר נהרס בית־הכנסת ואחר, גדול יותר, נבנה במקומו בשנת התרכ"ג (1863)[11].

---

10 צאצא לרבי חיים אברהם ישראל זאבי, בעל הספר "אורים גדולים". וראה עוד א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 70; מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 282.

11 ראה "ספר חברון" (ראה הע' 4), עמ' 193-195; 311-313; א' בן יעקב, (ראה הע' 1), עמ' 70-71; מ' מני (ראה הע' 4), עמ' 21-23.

רבי אליהו מני - רבה של חברון

לאחר פטירתו של רבי משה פירירה באייר התרכ"ד (1864) ביקשו נכבדי העדה למנות את רבי אליהו לרבה של חברון. היה זה בימים שבהם התחוללה בעיר מגיפת החולירע שהוזכרה לעיל. רבי אליהו ביקש להשהות את מינויו עד שתבוא הרווחה, ובינתיים הקדיש את זמנו להושיט סיוע לחולים.

בשנת התרכ"ה (1865) קיבל רבי אליהו על עצמו את תפקיד רב הקהילה, בתנאי שישמש בו שלא על מנת לקבל פרס[12] ויעשה מלאכתו לשם שמים.

בימים עברו שלחה קהילת יהודי חברון את שד"ריה באופן עצמאי לקהילות ישראל שבתפוצות, ואולם משקטנה הקהילה, הגיעה להסכמה עם כוללות ירושלם, שתקבל חלק מהכנסותיהם של הללו ולא תשלח שד"רים משלה לתפוצות הגולה[13].

עתה, כשהקהילה החלה לגדול מעט, ביקש הרב לשוב ולהעמידה כגוף עצמאי בנושא הכספים, נושא בעל חשיבות ראשונה במעלה להתפתחותה של הקהילה.

הרב החל לשלוח שד"רים לתפוצות הגולה, ובמיוחד לאנשים שהיו עמו בקשרים אישיים ותמכו בו בעלותו ארצה. גבירים אלה ישבו בבגדאד ובהודו, ואליהם פנה בבקשת סיוע.

במשך ארבע-עשרה שנה, עד שנת התרל"ט (1879), נעשה כל דבר בחברון על ידיו, כדבריו: "זה לי קרוב לארבע עשרה שנה אשר עבדתי בכל כחי בכוללות עקו"ת [=עיר קדשנו ותפארתנו] חברון תובב"א ועל ידי נהיו כל ההכנסות וההוצאות של כוללות עה"ק וכוללות הת"ח [=התלמידי חכמים] והעניים ובנין הבתי כנסיות וכל דבר המצטרך נעשה על ידי..."[14].

---

12 ראה א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 531; מ' מני (ראה הע' 4), עמ' 24-26. על החותמת שלו חרת: "משרת עיר הקדש חברון לשם יחוד קבה"ו", ואמנם שירת בקודש כאשר היתנה, משנת התרכ"ה (1865) עד סוף שנת התרל"ט (1879), ואולם כאשר רבו הוצאותיו ומשפחתו גדלה, הוכרח לצערו הרב לקבל שכר ולשנות את מטבע חותמו. וראה גם "מסעות החכם האבי"ר לארץ הקדושה", בתוך: "המגיד", שנה שתים עשרה, גליון 32, כ"ד מנחם אב תרכ"ח (12 באוגוסט 1868), עמ' 252.

13 בעקבות המחלוקת שהייתה בחברון בשנת התרי"ט (1859) בין פקיד כוללות חברון, רבי יוסף שלום, והנהגת הכולל הספרדי בירושלם, התרוששה קופת חברון. ראה על כך: בן ציון גת, "היישוב היהודי בארץ ישראל", ירושלם תשל"ד וכן מרדכי אליאב, "ארץ-ישראל וישובה במאה ה-י"ט 1777-1917", ירושלם 1978, עמ' 183 וגם "ספר חברון" (ראה הע' 1), עמ' 60.

14 מתוך מכתב ההתפטרות של רא"ם מחודש טבת התרל"ט (1879), מצוי בבית-הספרים הלאומי

כספים רבים החלו להגיע לקופת הכולל. הרב תיקן תקנות בהנהגת הקהילה וקבע, כי רק מי שעוסק בתורה ממש יקבל תמיכה, ואלה שאין תורתם אומנותם, יפנו לעסוק במלאכה. תקנה זו גרמה, כי רבים מיהודי חברון פנו למשלוחי־יד שונים, מי למלאכה ומי למסחר[15].

בשעת הצורך יצא הרב עצמו למסעות למקומות שונים, להשתדל עבור בני הקהילה לשפר את מצבם. כך היה בשנת התר"ל (1870), כאשר נסע לדמשק לאסוף כספים בכדי לקנות את המצודה אשר על־יד מערת המכפלה[16].

בשנים התרל"ב (1872) והתרל"ח (1877) יצא רא"ם למצרים והביא משם מזון לבני חברון, שסבלו באותה העת מרעב. את מצרכי־המזון שהביא, חילק לעניי העיר ללא הבדל עדה, כפי שפורסם אז בעיתון "החבצלת"[17]:

"זה שבועות אחדות נסע עט"ר [=עטרת ראשנו] הרב החסיד המפורסם לשם טוב ותהילה, כבוד רבי אלידהו סולימאן מני יצ"ו רב בעיה"ק חברון ת"ו למצרים [=קהיר] ולנא אמון [=אלכסנדריה] דרך גאזה [=עזה]... עיקר נסיעתו היא לרוב אהבתו לאחיו היקרים ולחיבת קדושת העיר הק' חברון שלא תשם ח"ו (ואעפ"י שהוא חלוש המזג לא חס על נפשו)...".

בי"ד בשבט התרל"ג (1873) נסע הרב לבומביי, לאסוף כספים למען עניי הקהילה[18]. מסתבר, כי רא"ם התכוון להמשיך במסעו בכדי לאסוף כסף למען הקהילה גם במקומות אחרים, אולם הגביר עבדאללה (אלברט) בן דוד ששון, שהעריץ וכיבד את הרב וראה

והאוניברסיטאי בגבעת רם, ירושלם (מעתה בסל"א), תיק חברון, מס' 1518°4. על־פי א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 532.

15 בן ציון גת (ראה הע' 13), עמ' 179; א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 71.

16 בסופו של דבר הקנייה לא יצאה לפועל, בגלל סכסוכים בין פחת ירושלם לפחת חברון. ראה מ' מני (ראה הע' 4), עמ' 26; א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 72; ר"א מני (ראה הע' 3) בהקדמה, עמ' יז-יח.

17 "חבצלת", שנה ב, גליון 11, ז' בטבת תרל"ב, עמ' 82; א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 72.

18 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 72-73, הערה 16. וראה גם א' בן יעקב, "פרקים בתולדות יהודי בבל", כרך א, ירושלם תשל"ט, עמ' 135. על־פי המקורות הללו לא ברור, אם רא"ם ביקר בבומביי שבהודו בשנת התרל"ג וגם בשנת התר"ם, או בשנת התרל"ג בלבד. א' בן יעקב מסכם, כי ביקר בבומביי גם בשנת תר"ם. ראה א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 73, סוף הערה 16.

את חולשת גופו, תרם לכבודו סכום גדול, למעלה מן הסכום שחשב להשיג, ורא"ם שב לחברון[19].

וכה נכתב על מסעותיו של רבי אליהו מני:

"ענוה אמיתית היתה מנת חלקו. כל ימיו היה נחבא בסתר אהלו... אך בכל עת הגיע המקרה להוציא דבר לטובת הכלל, בכל פעם שבאה העדה בצר ובמצוק, שינס הוא בעצמו את מתניו ויכתת רגליו גם למרחקי ארץ. פעם עלה על לבו לקנות מאת הממשלה את המצודה... ויסע דמשקה... בהיות פעם רעב בחברון ירד מצרימה... פעם נסע גם עד ארץ הודו ויגע לבמביי, וידי בראות אותו ביום בואו השר סיר אלברט ששון ז"ל אשר הכין אז לדרך פעמיו לצאת מהודו ולקבוע דירתו בלונדון, ויאמר אליו: למה לך לנוד בערים ולדפוק בעצמך על דלתות נדיבים, שובה עמי לארצך הקדושה, וכל אשר שערת לאסוף בכל נדודיך וטלטוליך אתן לך אני. ויסע אתו באניתו עד פורט־סעיד, וישב חברונה בידים מלאות"[20].

גאולת קרקע ארץ־ישראל

רא"ם היה בין הראשונים שפעלו בתחום גאולת אדמותיה של ארץ־ישראל מיד זרים. כאשר רבי עקיבא יוסף שלזינגר, שעלה ארצה מפרסבורג, ריכז סביבו מקובלים וחובבי ארץ הקודש, הלהיבם ברעיונותיו הנשגבים בדבר גאולת הארץ וביקש לנקוט פעולה מעשית בתחום זה, היה רא"ם בין אלה שנתנו יד ונענו למען מטרה זו. בני החבורה יסדו חברה סודית בשם "מחזירי עטרה ליושנה". כצעד ראשון החלו לסייר בסביבות ירושלם כדי לחפש שטחי קרקע לקנייה. בינתיים הוצע להם לרכוש קרקע באזור חברון. חלק מבני החבורה יצאו לבדוק את השטח, בעוד חלק אחר נותר בחברון להתפלל ליד מערת המכפלה, כדי שה' יצליח דרכם, ואולם בסופו של דבר הקנייה לא יצאה אל הפועל[21].

בשנת התרל"ה (1875) כתב רא"ם מכתב לשר משה מונטיפיורי[22]:

"אותותי אלה להודיע לרו"מ [=לרום מעלתו] שבזה השבוע המלך יר"ה [=ירום הודו]

19 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 73.

20 דוד ילין, "כתבים נבחרים", ירושלים תרצ"ו, עמ' 228-230.

21 מנשה מני (ראה הע' 6), עמ' 103.

22 פ"צ גרייבסקי, "מגנזי ירושלם", חוברת ב; מנשה מני (ראה הע' 4), עמ' 31-32.

נתן רשות למכור במאג׳אד [=ממכר פומבי] כפר אחד סמוך לחברון ת״ו, זה שמו צאנן הנזכר ביהושע סי׳ ט״ו בחלק יהודה, והיא צאנן הנזכר במיכה א׳ וכנזכר בספר תבואת הארץ דף נ״ז ע״ב, ומדת המקום ההוא ארבעה אלפים דולם [צ״ל דונם] וכל דולם הוא ארבעים אמה רוחב באמת עוץ, ומה שנתנו בו בפעם ראשונה אלף ליראס טורקים, ולהיות שידוע לכל שרו״מ מבקשים טובת ישראל, וחפצם ותאוותם בישוב ארץ הקדושה ולזכות בבנין חרבותיה, אמרתי אגלה אזנם אפשר שמן השמים יזכו אתכם בה ותקנו אותה, ואך עלה לרצונם הטוב לקנותה, יחישו להודיעני כדי להניח בה יד עד שתבא תשובתם הרמה על יד חכם משה ידיד ה״ו לעי״ת יע״א [=לעיר תהילה יבנה עליון אמן], ובשכר זאת אל שדי יניק לכם ברכה עד בלי די. ונזכה יחד לראות בטוב ירושלם, כי״ר.

הצעיר אליהו סלימאן מני יצ״ו״

מקום החותם

על בקשה זו באה המלצתו של רבי יהודה אלקלעי[23], ידידו של רא״ם:

״גם אני החו״מ [=החותם מטה] זכיתי לראות המאור רבנו אליהו הי״ו החותם למעלה ובטחתי בה שתעשו רצון צדיק לזכות בקנין הכפר הנז׳, כי הוא מקום טוב וקרוב לחברון ת״ו קרית אבות זיע״א [=זכותם יגן עלינו אמן], ושוה מאה פעמים על הסך שנותנים בו עכשיו, וה׳ יעזרכם ויעזרנו ע״ד [=על דבר] כבוד שמו, ונזכה לראות בבנין ירושלם ת״ו.

העבד יהודה ב׳ שלמה אלקלעי ח״י ס״ט״

בשנת התרמ״ח (1888) פירסמו עולי בבל שבירושלם כרוז בשם ״עולה בבל״, שם תיארו

23 סאראייבו (סרביה) התקנ״ח (1798) - ירושלם, ד׳ בתשרי התרל״ט (1878), ממבשרי הציונות. פירסם ספרים העוסקים בעניין הגאולה. לא זכה שלפחות אחת מתכניותיו הרבות תצא לפועל בעודו בחיים. רבים מדבריו נשמעים כנבואה. למשל, הדגשותיו החוזרות שאנגליה תעזור בהגשמת החזון של שיבת בנים לגבולם, נתקיימו לאחר זמן. כתביו כונסו בשני כרכים בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלם תש״ד, בעריכת ד״ר יצחק רפאל.

את מצבם הקשה והדוחק שאליו נקלעו לאחר עלייתם לירושלם, ואת העובדה שאחידהם מבבל אינם תומכים בידם. על הכרוז מצויות חתימות רבנים מבני בבל, ובסופו חתום רבי אליהו מני, הכותב: "כי האמת העוני והדלות שמו משטרם על ארצות הקודש תובב"א, ואין מעלה גדולה ממעלת המחזיק בישוב ארץ־ישראל תבנה ותכונן, כאשר מבואר בספרי חז"ל הראשונים והאחרונים...".

מחלוקת בחברון

בקיץ התרל"א (1871) התקיים לפני רא"ם משפט בין הגביר חיים ישראל, המכונה ג'ילבי מירקדו רומאנו[24], ובין רבי אליהו זאליס. רבי אליהו מני חייב את הגביר רומאנו במשפט. מאז היו הקשרים ביניהם צוננים, ומותר לשער כי המחלוקת שפרצה במרחשון התרל"ט (1878), מקורה בעניין זה[25].

המחלוקת פילגה את הקהילה לשתי סיעות: סיעת רבי אליהו, שבראשה עמדו רוב רבני חברון, ושנתמכה גם על־ידי רבי אברהם חיים פינסו, פקיד כוללות הספרדים בירושלם, ולעומתה סיעת רומאנו שכללה את המון העם, וביניהם כמה רבנים. יתכן שאלה ראו בעין צרה את שלטונו המוחלט של רבי אליהו בקהילה, וראו בו את שלטונם של בני בבל, וכך פרצה מריבה בין "בני בבל" לבין ה"ספאניולים", כאשר האחרונים מלינים על הראשונים.

בגלל המחלוקת הגיעו לחברון ראשי הקהילה מירושלם: הראשון לציון וחכם באשי, רבי אברהם אשכנזי, יחד עם חבר בית־דינו שבירושלם, רבי שמ"ח גאגין, ועם הגיעם נערכו בירורים בין הצדדים. רבי אליהו הביע את רצונו להתפטר מרבנות הקהילה, אך בתחילה סירבו רבני ירושלם לקבל את ההתפטרות, בחששם: "... פן יאמרו, כי מסיבת ההפרשיות וחלוקי הדעות נסתלקתי מרבנותי ופקודותי"[26].

---

24 עלה מקושטא והתיישב בחברון. עשיר גדול ובעל השפעה בקושטא, ראה א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 73-74.

25 ראה א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 532. במכתב ההתפטרות של רבי אליהו מטבת התרל"ט נאמר: "ומזה כמו שלשה חו' אשר עברו איזה סכסוכים ביני ובין יחידי הק"ק יצ"ו".

26 כך כותב רא"ם במכתב בהעריכו שזוהי דעתם של חכמי ירושלם, ראה א' בן יעקב (ראה הע' 1), שם.

בחודש מרחשון התרל"ט (1878) מונה ועד מיוחד מנכבדי הקהילה אשר ינהל את ההכנסות המגיעות לעיר וההוצאות - חלוקת הכספים לעניים ולתלמידי־החכמים. בוועד זה כיהנו ראש הוועד, רבי משה קמחי, הגביר חיים ישראל (רומאנו), חכם רפאל הלוי ורבי מרדכי חסון[27].

מעתה ביקש רבי אליהו לשבת על התורה והעבודה בלבד ולשמש רב הקהילה "לדון ולהורות בעזר האל יתברך, ועבודת העיר בעניין ממון וצדקות וחלוקות לעניים ותלמידי חכמים הי"ו והוצאות העיר יהיה מהיום והלאה על ידי ועד אשר מיניתי בעידה"ק בהסכמת כל חו"ר [=חכמי ורבני] ונכבדי ויחידי העיר"[28].

ואולם מסע ההאשמות כנגד רא"ם נמשך, ואף שהראשון לציון וחכם באשי, רבי אברהם אשכנזי, סירב לקבל את התפטרותו מכל תפקיד בקהילה, מחשש שהדבר יביא לפגיעה חמורה, כפי שאמנם קרה, התפטר רבי אליהו בראשית חודש טבת התרל"ט (1879) מכל תפקידיו בקהילת חברון, באומרו:

"... ויען עתה את אשר אחזה כי לא יצתה מחשבתי הטהורה לפועל כאשר היה עם לבבי ועדין עול הציבור על שכמי לדון ולהורות, לכן עלתה הסכמתי לסלק עצמי מרבנות מכל וכל. וכבר כתבתי למעלת הגאון המפורסם עטרת ראשינו ראשון לציון כמוה"ר אברהם אשכנזי הי"ו, באשר הוא השליט על הארץ על פי הורמנא דמלכא יר"ה כידוע... ובכן זאת הודעתי שניה כי מטו"ר [=מטוב רצוני] והשלמת דעתי נסתלקתי מרבנותי, ומכאן ולהבא שום אדם לא ישלח לשמי כל מין כסף קדשים השייכים לעיר בתי אבות תובב"א"[29].

הפעם קיבל הראשון לציון, רבי אברהם אשכנזי, את ההתפטרות ובחודש אדר התרל"ט פירסם "מכתב גלוי" שבו הודיע, כי החליט למנות במקום רבי אליהו את רבי רחמים

---

27 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 530-531.

28 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 74. מודעה זו פורסמה בעיתוני ירושלם באותה העת. ראה שם, הערה 21.

29 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 531-533. במכתבי ההתפטרות מקבל עליו הרב במלוא הענוה את הסתלקותו השלימה מכל שררה בעיר. הרב מקבל עליו גם שלא להפריע לכל רב שיבוא במקומו. על כך חתמו לשם אישור קבלת ההתפטרות: ה"ראשון לציון" רבי אברהם אשכנזי, רבי שמ"ח גאגין, רבי יצחק קלאמרו ורבי יעקב שאול אלישר.

יוסף פראנקו, שהיה בעת ההיא בשליחות כוללות ירושלם בתוניס, לרב הקהילה[30].

התומכים ברבי אליהו ובראשם פקיד כוללות ירושלם, רבי אברהם חיים פינסו, לא הסכימו להתפטרות רבם[31]. הם פירסמו קונטרס בשם "מנחת קנאות מזכרת עוון"[32] בו הודפסו מכתבים מן הגבירים והעשירים המקורבים בקהילת יהודי חברון התומכים ברבי אליהו, וכן הודפסו בו מכתביו של רבי אליהו אל חכמי ירושלם וחברון שבהם הוכיח את צדקתו.

מתנגדי הרב פירסמו קונטרס נגדי בשם "דמעת עשוקים" שבו הם מלינים, כי כל הכספים המגיעים לחברון, עוברים עדיין דרך רבי אליהו[33].

שני הקונטרסים הגבירו את אש המחלוקת. תומכי רבי אליהו דרשו לא רק להשיב את הרב למקומו ולתפקידו, אלא אף להתנצל לפניו, שאם לא כן, לא יתרמו כלל לקהילת חברון[34].

מלבד הקונטרסים הללו פורסמו מאמרים בעד ונגד הרב מני והרב פראנקו גם בעתונות התקופה. "מתוניס ואגפיה, קאנסטאנטינע האלג'ירית וסביבותיה מודיעים חכמי ורבני וגדולי עדת ישראל אשר שמה, כי בקנאותם לכבוד הרב הגדול מוהר"ר אליהו מאני הי"ו, חוקה חקקו לבל קבל עוד שום שד"ר מעיה"ק חבת"ו, ולבל שלוח כסף קדשי קופת א"י לעיר זאת עד אשר יפייסו את רבם וישיבוהו לאיתנו הראשון"[35]. הרב פראנקו, שלא

30 א' בן יעקב (ראה הע' 1), שם, עמ' 74-75. מכתב קבלת ההתפטרות התפרסם ב"שערי ציון", גל' 17, י"ד בשבט תרל"ט, עמ' סז; שם, גל' 18, כ' בשבט תרל"ט, עמ' עב. מכתב מינויו של הרב החרי"ף התפרסם שם, שנה ד, י"ב באלול תרל"ט, עמ' קעב ובהוספה לעתון "הלבנון", גל' 35, י"א בניסן תרל"ט. על רבי רחמים יוסף פראנקו ראה להלן בקובץ זה.

31 ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 554.

32 קונטרס זה וגם קונטרס "דמעות עשוקים" הודפסו בירושלם התרל"ט (1879) והופצו בחו"ל.

33 "דמעות עשוקים", עמ' 3.

34 בסכסוך התערב אף מושל ירושלם, שתמך ברב פראנקו נגד רצונו של הראשל"צ, רבי א' אשכנזי, כנראה בהשפעתו של יוסף קריגר (נפטר ב-1904) שהיה היהודי היחיד שמילא תפקיד בכיר בממשל התורכי, בשמשו זמן-מה מזכיר למושל, כי שלט בשפות שונות. פעל רבות למען היישוב בתוקף מעמדו רב ההשפעה. ראה מרדכי אליאב, "בחסות ממלכת אוסטריה, מבחר תעודות מארכיון הקונסוליה האוסטרית בירושלם, 1849-1917", ירושלם תשמ"ו, עמ' 165. וראה גם: A.M. Hyamson, The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews in Palestine, Vol. II, 1941, p. 400.

35 "חבצלת", שנה ט, תרל"ט, גל' 26.

היה בארץ כאשר החלה המחלוקת בחברון, עמד עתה בליבה של המחלוקת רבתי שהחלה כאירוע פנימי בקהילת חברון, אך התרחבה ופרצה חוצה.

בכ"ח בניסן התרל"ט פנו חמישים־ושלושה מרבני חברון אל הראשון לציון, רבי אברהם אשכנזי, ואל רבני ירושלם, בבקשה שלא למנות עליהם את הרב פראנקו, "כי אין אנו רוצים לקבל עלינו לרב ומו"ץ [=ומורה צדק] מטעמים הכמוסים"[36].

כיוון שהרב מני עזב את חברון מחשש לחייו והגיע לירושלם, הוכבד הלחץ הציבורי על הרב פראנקו לפרוש מן המשרה שאך זה הוטלה עליו, והראשל"צ, רבי אברהם אשכנזי, הזהירו שאם לא יפרוש, יאלץ להחרימו בבית־העלמין בירושלם. ואמנם, כאשר רבי רחמים יוסף סירב לפרוש, הוחרם על ידיו[37].

ביום כ"ט באייר התרל"ט כתב מירקאדו רומאנו מכתב לרבי אליהו אתאלי ן' חיים, מנכבדי העיר קונסטאנטינה, בנושא המחלוקת, והלה משיב תשובת ארוכה המוכתרת בשם "מכתב מזבח אליהו" ועליה התאריך "כ'ל הרוד"ף אח'ר'י השר'רה שר'רה בורחת ממנו". במכתב עצמו מתקיף הרב הכותב את מירקאדו רומאנו והסיעה המתנגדת לרב מני, וכותב: "... חשבתי כי שוב תשוב ובגאוותך שמת המישור לעקוב, ובחרת בדרך הרע ורחקת ממך דרך הטוב והחיים. פתחתי כתבך בפני בני עליה, שחקו עליו בפה מלא רוחה, זה האיש אשר התאווה תאווה לרצות ולהשתרר על עם קדוש... והקנאה והשנאה והתחרות מלא כחו, על עשקו שכר שכיר, בלבל העולם בקטטות ומריבות, והיה ללעג ולקלס בפי כל נברא... חירף וגידף תורה הקדושה, ...פתח פידו כפי האתון לדבר סרה במשיח ה', הוא המלאך רבי אליהו מאני הי"ו, איש צדיק תמים... וכל העולם מעידין עליו, חכם עדיף מנביא... אם אלף פעמים תדבר כזאת, אך על כבוד צדיק יסוד עולם אליהו מאני יצ"ו ותורתו מר לי מר... חזרתי פני אל מול פני המנורה הטהורה, אספקלריה המאירה, הוא הודה, הוא הדרה אליהו סאלימן מאני הי"ו, רבי רבי!"[38].

מכתבי־תמיכה רבים ברבי אליהו מני הגיעו גם מתורכיה, מתוניס, מכלכותה ומבומביי

36 שם גל' 25.

37 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 76-77.

38 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 78. הודפס ב"חבצלת", גל' 34, כ' בתמוז תרל"ט, עמ' 252-254.

ובבבל החליטו "בפה אחד... שלא יקבלו שום שליח מחברון עד שיפצו את כבוד הרב ר' אליהו מאני הי"ו"[39].

בי"ט במנחם אב התרל"ט פנה הראשון לציון ב"התראה אחרונה" לרב החרי"ף שיֵרד מעל כסאו וימסרהו לרבי אליהו, אך הרב פראנקו לא שת ליבו להתראה. הראשון לציון ורבני ירושלם, וביניהם הרב המרפ"א (רבי רפאל מאיר פאניז'יל), רבי חיים נסים ברוך ורבי משה בנישתי, פירסמו מודעה ב"חבצלת"[40], שבה הודיעו, כי הרב פראנקו מסולק מרבנותו ואינו ראוי להיות רב ומורה צדק באחת מארבע ערי הקודש, והראשל"צ הודיע כי ישתדל להסיר את הרב מכסאו בכוח השררה.

בחודש אדר התר"ם (1880) עזב רבי אליהו את ירושלם ונסע לבגדאד, שם התאכסן בבית ידידו, רבי יוסף חיים[41], שהה שם כתשעה חודשים ובמרחשון התרמ"א (1880) שב לחברון[42]. בינתיים עשו מכתבי־המחאה ומסע־הלחצים הנרחב את שלהם. הרב פראנקו ויתר על המשרה, ורבי אליהו מני שב לתפוס את מקומו כרב הקהילה.

ב"קול מבשר" בחתימת רבני ירושלם משנת התר"ם נאמר, כי השלום שב לשכון בחברון[43] וכי מונה ועד בן שבעה חברים שיעמוד ליד רבי אליהו לטפל בענייני הכספים של כולל חברון. ב"קול מבשר" אחר, שפורסם בשנת התרמ"ה (1885), נאמר כי בחברון "ברצון כל העם היושב בה נתקבל הרב המופלא וכבוד ה' מלא ח"ק [=חסידא קדישא] ישראל כמוהר"ר אליהו מאני יצ"ו להיות ראשון לכל דבר שבקדושה והוא יהיה החותם הראשון בכל הקבלות והמכתבים כנהוג".[44]

---

39 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 79-81. על המכתבים מהודו חתומים הגבירים מבני משפחת ששון.

40 גל' 40, ג' באלול תרל"ט; א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 81.

41 ראה א' בן יעקב, "פרקים בתולדות יהודי בבל", כרך ב, ירושלם תשל"ט, עמ' 400, שם הוא מציין שלפי כת"י של רבי שמואל צדקה מבגדאד הגיע הרב לבגדאד בליל פורים התר"ם. על ביקור זה הודיע רבי שלמה בכור חוצין באגרת לעתון "החבצלת", תר"ם, גל' 25.

42 קרוב לוודאי שבזמן זה נסע גם לבומביי. ראה א' בן יעקב (ראה הע' 18), עמ' 135.

43 "חבצלת", תר"ם, גל' 42; א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 82.

44 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 534. ב"קול מבשר" זה, החתום בשנת "ויתענגו על..." לפ"ק [=לפרט קטן], כלומר בשנת התרמ"ה (1885), נאמר: "וכבר הודענו להרב החק"ל תנא דבי אליהו יצ"ו ע"י דלוג [=טלגראף] רב לעוב"י [=לעיר ואם בישראל] יע"א שימהר יפשא"ק [=יפה שעה אחת קודם] ולשוב על כנו, ובטחנו כי בקרב ימים נתראה עמו פנים בפנים...".

כמו כן נקבע, כי רבי משה קמחי יהיה חותם שני וראש הוועד, רבי רחמים יוסף פראנקו, חותם שלישי וראב״ד. כן מינו ועד גשמי לקהילה, שבראשו יעמוד חיים ישראל רומאנו עם החברים רבי רפאל לוי, רבי נסים להבה ורבי מרדכי חסון. על הוועד הגשמי הנ״ל להתייעץ בכל עניין עם שלושת הרבנים שהוזכרו למעלה.

לשם השלמת השלום בין המשפחות היריבות באו ביניהן בברית נישואין: מזל, נכדתו של רבי אליהו (בתו של רבי סלימאן מני), נישאה לרבי רבנו פראנקו, בנו של רבי רחמים יוסף פראנקו, ורבי יעקב מני, בנו הצעיר של רבי אליהו, נשא לאשה את בתו של רבי נסים להבה[45].

ישיבת "מעשה נסים"

ימי הרגיעה שבאו על העיר איפשרו לרבי אליהו להפנות את כוחותיו לשיפור מצבה החומרי של הקהילה, מצב שהורע מאוד בעקבות המחלוקת, וגם להרים את מצבם הרוחני של בני הקהילה. הרב קיבץ סביבו תלמידי־חכמים שלמדו עמו, ובהם גם עניים שלמדו תחת השגחתו בבית־הכנסת, ואלה נתמכו על־ידי ידידו נסים בק מוצרי, מעשירי מצרים. הקבוצה נקראה "ישיבת מעשה נסים", על שמו של הנדיב[46]. גם קבע עתים לתורה לבעלי־בתים שעסקו במשך שעות היום במסחר או במלאכה, ולמדו בערב בבית־המדרש. בשנת התר״ן (1890) בנה בית־כנסת שני, קטן, בו התפללו כמנהג המקובלים.

יסורים מבית

ימי פרשת המחלוקת בחברון היו לו לרבי אליהו תקופה קשה, ואולם בשנת התרמ״א (1881) אירעה פרשה נוספת שהעיבה על שלוות־חייו של הצדיק, כאשר נאלץ לנדוד

עולה מכאן, כי רבי אליהו שהה עדיין בבבל, והרי כבר בשנת התרמ״א שב לחברון?! על כן נראה שמדובר כאן לא ב״לפ״ק״ אלא ב״לפ״ג״ [=לפרט גדול], וחתימת הכרוז נעשתה בסוף שנת התר״ם (1880), ואם כן אין כאן כל סתירה.

45 מנשה מני (ראה הע׳ 6), עמ׳ 106.

46 מנשה מני (ראה הע׳ 4), שם; ר״א מני (ראה הע׳ 3) עמ׳ כ-כב.

לדמשק, כדי להציל את בנו רבי סלימאן מעלילה נתעבת[47]. ולא עוד, אלא בערב־ראש־השנה התרמ"ב (1881), בהיותו בדמשק, קיבל את הבשורה הרעה על מות עליו לפתע בנו אברהם ברוך, והוא אך בן ז"ך שנים[48].

זמן קצר לאחר מכן נפל הרב למשכב בשל חלי־מעיים, עד אשר אמרו הרופאים נואש לרפאותו. כשנתיים שכב רבי אליהו על מיטת חוליו ובגודל בטחונו בה' קיוה, כי יבוא יום ושב ורפא לו. ואכן, לאחר כשנתיים אמנם הבריא.

יסוריו הקשים, יסורי הגוף והנפש - הנסיעות התכופות לחוץ לארץ לסייע לבנו האסור, תקופת מחלתו בה שכב על מיטת חוליו והוצאות הרבות שהוצאו בתקופה זו - הביאו עליו חובות כבדים. ואולם ידידיו במצרים ובבוכארה[49] עמדו לימינו וסייעו לו לשוב לאיתנו כבתחילה. הם הקציבו לו תמיכה שנתית קבועה ואיפשרו לו לשבת על התורה ועל העבודה בארבע אמות של הלכה.

בשנת התרנ"א (1891), בהיותו שקוע בלימוד ובכתיבה, כבה מאור עיניו. ושוב שלח לו ה' את מלאכיו אשר ריפאוהו, לאחר שסבל מעיוורון במשך ארבע שנים[50].

ימיו האחרונים

"ביום הכיפורים בשנת תרנ"ט (1898) אחר צאתו מבית התפילה קראנו (=קרא לנו רא"מ) כמנהגו הטהור ויברכנו ויאמר תזכו אתם לשנים רבות לכתיבה וחתימה טובה, ואנכי

---

47 ראה: מנשה מני (ראה הע' 4), עמ' 52; ר"א מני (ראה הע' 3), עמ' כד. שם בהערה 21 מצוין, כי רבי סלימאן שהה בבית־האסורים בדמשק במשך שלוש שנים (התר"ם-תרמ"ג).

48 בקונטרס "ברוך מבנים" לרבי אברהם ברוך המצורף לספר "זכרונות אליהו" חותם הרב בסוף סי' ג: "ח"י אדר ש' שמחו צדיקים בה' [=התרל"ו] והוא אך בן כ"א שנים". כמו כן מוזכר רבי אברהם ברוך בין תריסר תלמידי־החכמים שהיו מקבלים הקצבה מיוחדת מקופת הכולל בעבור שהייתה "תורתם אומנותם", וביניהם גם רבי אליהו וחכמי בית־דינו, דבר המוכיח, כי רבי ברוך אברהם היה מבחירי תלמידי־החכמים בחברון בעודו צעיר לימים. רבי ברוך אברהם נלב"ע בו' באלול התרמ"א, אך הידיעה על פטירתו הגיעה לדמשק רק בערב־ראש־השנה. חיבר ספרים מספר - "גולת מים", "ריח השדה" ו"גיא חזיון", ואולם הם לא נדפסו ולא ידוע, מה עלה להם. ראה שם, הע' 22.

49 במצרים - נסים מוצרי, ובבוכארה - רבי ברוך ג'יהאן אבי משפחת ברוכוב, בונה בית־היתומים הספרדי, העומד עד היום ברחוב יפו, סמוך לבניין כי"ח. ראה ר"א מני (ראה הע' 3), עמ' כו-כז.

50 ראה להלן (עמ' 345 ואילך) "מנפלאותיו"; וראה מ' מני (ראה הע' 6), עמ' 106.

מסופקני מאד אם אזכה עוד הפעם לברך אתכם בברכה חמה זאת ביום קדוש זה... אך אנחנו כי חרדנו מאד לדבריו ביום קדוש כזה, והיינו כמשוגעים ממשמע אזנינו, קראנו ונאמר אל נא אבינו תעצב רוחך ורוחנו ביום טהור זה. קוה אל ה׳ כי הוא יחליף לך כח...״ [51].

ואולם, כפי שהתברר לאחר צאת היום, קרא עוד קודם לכן לראש החברה קדישא וציוה אותו, כיצד לרחצו ובמה ואיך לקברו, ואת כל הדברים שיעשו לו לאחר פטירתו, ומאותו היום ואילך לא גילה דבר מן העצב שאפף אותו, בכדי שלא להכאיב לקרוביו ואוהביו.

תמיד היה למד בחבורה עם בני הישיבה, אך עתה התבודד הרב בלימודו ועסק בס׳ ״שבט מוסר״ ובס׳ ״ראשית חכמה״, ורק בחלק קטן מזמנו למד בצוותא עם חכמי הישיבה. בחג הפסח קרא ללא הפוגה בספרי הנביאים, הזוהר הקדוש והמשנה, עד גמירא, וכאשר שאלו אותו לשינוי מנהגו, שהרי מדי שנה היה מתחיל ללמוד בספרים אלה בחג הסוכות והיה מסיימם בערב יום־הכיפורים, השיב כי הוא חושש, שטרדות־הציבור שלאחר חג הפסח יכבידו עליו, והוא לא יספיק לסיים את לימודו זה במועד הרגיל, כלומר בערב־יום־הכיפורים.

בליל ל״ג בעומר חלה רבי אלידהו והיה מוטל על ערש־דוי ימים מספר. אחר־כך שב ורפא לו. בערב חג השבועות שוב חלה ורק במאמץ גדול הגיע לבית־הכנסת. אף כי בשובו משם נפל על המיטה, ציוה את הסובבים אותו לנהוג גם בליל שבועות זה כמנהגו מימים ימימה.

בכ״ג בסיוון שוב חלה, ומאז לא חדל מלומר פרקי תהלים. בערב שבת קודש שלפני פטירתו התאמץ בכל כוחותיו לקרוא שניים מקרא ואחד תרגום כשהוא עטוף בטלית ותפילין, ובמוצאיה השתדל לסעוד את הסעודה הרביעית על מעט יין ומזון כמנהגו, כי מעולם לא נמנע מלסעוד סעודה רביעית. לאחר הסעודה ציוה לאסוף את הקהל ולהתפלל עבורו, ומאותו רגע חדל מלדבר, אך חרף מצבו הקשה היה רומז כל יום, כי יניחו לו תפילין.

ביום ה׳, ז׳ בתמוז התרנ״ט (1899), נלב״ע ארון הקודש.

---

51 ראה מנשה מני (ראה הע׳ 4), עמ׳ 62-63; הנ״ל (ראה הע׳ 6), עמ׳ 107.

הלוויתו

במסע־ההלוויה שנערך בחברון, השתתפו כל בני העיר, יהודים כלא־יהודים. ערבים מספר שהאמינו, שרבי אליהו היה קדוש א־לוהים וכי היה יהודי רק למראית עין, ביקשו להעביר את גוויתו ממקום קבורתו למקום שבו הם קוברים את קדושיהם, ויהודי חברון והמשפחה שחששו מן השמועה, העמידו משמר סמוך למצבה עוד זמן רב לאחר הקבורה[52]. זיע"א תנצב"ה.

לאחר פטירתו הגדילו בני הנדיב נסים מוצרי את תמיכתם בישיבת "מעשה נסים" ובעזרתם של נדיבים נוספים הייתה זו לישיבה גדולה וחשובה. בשנת התר"ס (1900) למדו בה ארבעים וארבעה תלמידים. החל בשנת התרנ"ח (1898) עמד בראשה רבי סלימאן מנחם מני. הייתה זו הישיבה היחידה שפעלה בעיר במאורעות מלחמת־העולם הראשונה.

בניו

רבי אליהו מני הותיר מאשתו הראשונה בת, רחל, ומאשתו השנייה חמישה בנים:

א. רבי סלימאן מנחם מני נולד בחודש ניסן התר"י (1850) בבגדאד. רבו היה רבי שלמה ליב אליעזרוב, ואשתו הייתה ריינה, בתו של רבי משה פירירה, מי שהיה רבה של חברון לפני רבי אליהו. רוב ימיו היה רבי סלימאן ספרא דדיינא בבית־דינו של אביו. לאחר פטירת אביו נתמנה לראב"ד בחברון. לאחר פטירתו של רבי רחמים יוסף פראנקו, בכ"ח במרחשון התרס"ב (1901), מונה רבי חזקיהו מדיני בעל "שדי חמד" לעמוד בראש הקהילה, ועם פטירתו שלו, בכ"ד בכסלו התרס"ה (1904), נבחר רבי סלימאן לשמש רב העיר, תפקיד שאותו מילא במשך עשרים שנה, עד לפטירתו בי"ט באלול התרפ"ד (1924). השאיר אחריו חמישה בנים וחמש בנות[53].

---

52 ראה מנשה מני (ראה הע' 6), עמ' 107. וראה "חבצלת", שנת העשרים ותשע, גליון 36, ט"ו תמוז תרנ"ט, עמ' 282, ושם שם, גליון 37, כ"ב תמוז תרנ"ט, עמ' 291. המספד התקיים ביום ב', י"א בתמוז, בירושלם.

53 ראה ר"א מני (ראה הע' 3), עמ' א-ג; א' בן יעקב (ראה הע' 1) עמ' 90-94; מ"ד גאון, (ראה הע' 1), עמ' 444.

ב. רבי יחזקאל שלום נולד בבגדאד בשנת התרי"ד (1854). היה מיחידי (=מחשובי תלמידי־החכמים של) ישיבות ירושלם "בית יעקב", "מזל צומח", "בית גדליה" ועוד. העתיק בכתב־ידו היפה כמה מספרי אביו ובהם ספר "זכרונות אליהו" (ירושלם תרצ"ו־תרצ"ח), שיצא לאור עם הוספות שלו. יצא כשליח חברון לקהילות שונות לאסוף כספים למען הקהילה. אשתו הייתה בוליסה בת ר' אברהם בצראווי. נלב"ע בירושלם ביום ו' באייר הת"ש. השאיר אחריו שלושה בנים וארבע בנות[54].

ג. רבי אברהם ברוך ב"ר אליהו מני נולד בבגדאד בשנת התרט"ו. כבר בגיל צעיר היה בקי בכל ענפי התורה, וגדולי חכמי ירושלם התייעצו עמו. בגיל צעיר חלה. בשנת התרל"ט יצא לאלכסנדריה שבמצרים כדי להתרפאות שם. אחר־כך הגיע לאביו שישב בדמשק, להשתדל שם לשחרר את רבי סלימאן מנחם ממאסרו. נפטר בו' באלול התרמ"ב. כתב ספרים מספר, ואולם אלה לא הודפסו[55].

ד. השופט יצחק מלכיאל מני נולד בחברון בכ"ה בכסלו התרכ"א (1860). בגיל צעיר למד בחברון. היה מקורב מאוד לחכמי הדת המוסלמים. הוסמך למשפטים בבית־הדין לערעורים בבירות. מונה לשמש שופט מחוזי בחברון וסייע לאביו בניהול ענייני העדה ודאג לחינוך הנוער. אחר כך עבר עם משפחתו לירושלם ושם מונה לעו"ד של בית־המלוכה העות'מאני. עסק בענייני ציבור רבים ואף קיבל אות כבוד על כך מממשלת אנגליה. נפטר בתל־אביב בה' בכסלו התרצ"ג (1932)[56].

ה. רבי יעקב מני נולד בשנת התרכ"ד (1864) בחברון, ובה התחנך. למד בישיבת אביו. תלמיד־חכם צנוע ששימש את הוריו עד יום מותם. במשך זמן קצר יצא כשד"ר לערי בוכארה. נשא לאשה את חנה בת רבי נסים להבה. לאחר מאורעות התרפ"ט עבר לגור בירושלם. כאשר נסע לבקר את קרוביו שבבגדאד, נפגע שם בתאונת־דרכים ונפטר ביום ה' בתשרי התש"א (1940). הותיר אחריו שני בנים וארבע בנות[57].

מרדכי ז"ל, שנולד לרבי אליהו מני בז' באייר התר"ל (1870), נפטר כנראה כבר בינקותו ועל כן אינו נמנה במניין בניו[58].

---

54 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 97-98; מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 444.

55 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 99-100; מ"ד גאון (ראה הע' 1), 438.

56 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 100-102; מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 440-442.

57 א' בן יעקב (ראה הע' 1), עמ' 104-105.

58 ר"א מני (ראה הע' 3), עמ' לט.

ספר

שיח יצחק

חלק א'

הדור אתם ראו ספר טוסר השכל והנהגות ישרות, תפוחי זהב אסרות טהרות, על קיום מצות יראת ה' ואהבתו, ומעלת עובדי ה' והתנים בתורתו, וחיוב העבודה זו הפלה, לסול לישרים מסלה, כלול בהדרו טוסר ופסקי דינים, רבר דבור על אופני איש על דגלו תונים, זאת פעולת צדיק מר ניחו רבה, רישא דדהבה, מעלת הרב הגדול, מבצר עז ומגדול, המקובל האלהי המפורסם כישראל, הסידא קדישה רב פעלים מקבצי אל, אדוני אבי ר"מ ור"מ בעיה"ק חברון נקש"ה כמוהר"ר אליהו סלימאן מני זצוק"ל, יואל האל שזכותו וזכות תורתו וחסידותו יגינו על כל הוני הורתו, ועלי אנכי בנו ותלמידו, אשר יגע עמי בכל מאודה, ואזכה להשלים הדפסת הספר הזה הכליל לאישים, ולהוציא לאור כל חבודיו הקדושים אמ"ן.

כה רכרי הצעיר בישראל, המשרת בקדש פעה"ק חברון תו"ב

הלעיר סלימאן מנחם מני הי"ו

נדפס

פעה"ק ירושלם תובב"א

בשנה תרס"ב לפ"ק

ברפוס ה"ר שמואל הלוי ציקערמאן הי"ו

שיח יצחק, ירושלם תרס"ב

בעזה"י.

ספר

קרנות צדיק

עם אור ציון

חברו הגאון הקדוש המקובל האלהי פ"ה מרן אליהו סאלימאן מאני זצלה"ה שהי' אב"ד ור"מ דעה"ק חברון תובב"א.

צדיקים יבואו בו, אשר בו יאחז צדיק דרכו ונתיבו אור זרוע לצדיק וישמח לבו. בו כלול כל תיקוני הברית ואזהרות ישרים זכים ובריס. אשר יעשה אותם האדם וחי בהם יפרח בימיו צדיק. יצא עת"ק מספרי הישרים והם הרב החסיד ר"ח ז"ל ויסוד יוסף וזרע קודש וצפורן שמיר ושאר ספרים כאשר עיני הקורא תחזינה מישרים ישמח צדיק:

ומגודל חשיבותו של הספר נדפס כבר שני פעמים ואינו מצוי וכעת נדבה רוחם של אנשים יראים ושלמים להדפיסו פעם שלישית לזכות את הרבים להורות להם את הדרך אשר ילכו בה והמעשה אשר יעשון וה' ברחמיו יעזרנו על דבר כבוד שמו ויגאלנו גאולת עולם אכי"ר.

נדפס

פעה"ק ירושלים תובב"א

שנת השת"א לפ"ק

דפוס יהודה עמרם «איתאח» מחנה־יהודה, ירושלים.

קרנות צדיק, ירושלם תש"ו

חיבוריו

נכדו של רבי אליהו, ר' מנשה מני, מציין בזכרונותיו שסבו היה אומר, כי "כל המחדש חידוש בתורה ואינו מעלהו בספר, סופו לתת דין וחשבון"[59]. לכן הקדיש רבי אליהו זמן רב לכתיבת חידושי התורה שלו - הלכה, פסקים, דרשות מוסר וקבלה.

59 ראה מ' מני (ראה הע' 4), עמ' 58.

מחיבוריו הרבים עולה בפנינו דמות של חכם הבקי בכל מכמני התורה, חריף ובעל זכרון נפלא החודר לעומקן של סברות, ולא בכדי הריצו אליו גדולי עולם שאלותיהם בכל מקצועות התורה[60].

חיבורו הראשון היה "שיח יצחק" הדן במנהגי ישראל, אותו כתב עוד בהיותו בבגדאד בהיותו בן ז"ך שנים בלבד[61]. בהקדמתו לספרו זה כתב, כיצד קיבל את ההשראה לכתוב ספרים רבים:

"בהיותי בן עשרים שנים ושבע והייתי לומד לפני רבי, אמר רבי שהנה יצא ספר חדש, ואנכי נפלאתי לאמר, האם יש חכמים בדור הזה שיוציאו ספרים? וחיש הלכתי על ציון רבי ר' יצחק גאון שבעירנו זצ"ל והתחננתי לאלד"ים שזכות הגאון הנזכר תעמוד לי לזכות לחבר ספרים. ונדרתי שספר ראשון שאזכה לחבר אקרא אותו על שמו... וזה היה שנת ותר"ב [התר"ח / 1848].

על ההלכות שהן עיקרו של הספר, הוסיף הרב מאמרי מוסר ומשלים[62], בכדי לחבב את הלימוד ואת קיום ההלכות על הלומד. חלק זה רווי עניינים מחכמת הקבלה המיוסדים על תורת רבנו האר"י הקדוש.

בספרו "מעשה אלידהו" שני חלקים ובו מן העניינים שבהם פסק בנושאי איסור והיתר, דיני ממונות ונזקים. הספר כולל שנ"ה סימנים (עניינים) בהם דן והורה הלכה למעשה. ל"ו סימנים מהם הם פסקי הלכה של בנו, רבי סלימאן מנחם מני. ועוד שם קונטרס "ברוך מבנים" של בנו רבי אברהם ברוך. אין הספר מחולק על־פי חלקי השולחן ערוך, אלא על־פי הסדר שבו השאלות הגיעו לרב. שאלה ראשונה נשאלה (בהיותו בחברון) ביום א', כ"ח בטבת תרכ"ז[63].

בספר מוזכרים חכמי התקופה שעמם בא במשא־ומתן של הלכה, ובהם הראשון לציון

---

60 ראה מ' מני (ראה הע' 6), עמ' 107. וראה בהקדמה לספרו "מעיל אליהו", מהדורת ירושלם תשמ"ז, שם מוזכרים: רבנו יוסף חיים מבגדאד, הג"ר יצחק אבולעפיה מדמשק בעל שו"ת "פני יצחק", רבי רחמים יוסף פראנקו מחברון, הגר"א עזריאל אב"ד ירושלם והגאון בעל "שדי חמד".

61 ראה בהקדמתו לספר "שיח יצחק", ירושלים תרס"ב, תשל"ו, תשנ"ד ועוד.

62 כמעט כל עניין שבספר מבואר במשל מתאים.

63 וכך הוא כותב שם בסי' נו: "שנה זאת שנת תרכ"ז (1867) חל ז' של פסח יום הו'".

והחכם באשי רבי רפאל מאיר פאניז׳ל[64], רבי שאול דוד סתהון מארם־צובה[65], רבי שלום הדאיה[66], ח״ר (=חכם רבי) משה בח״ר אליהו מבגדאד[67], רבי משה נחמיאס[68] ורבי יהושע בן שושן[69]. במקומות רבים בהערותיו מוזכר בנו רבי אברהם ברוך.

בספר מוזכרים מנהגים רבים הנהוגים בעיר חברון. גם מוזכרים מנהגים ופסקים שעל פיהם נהג רבה הקודם של חברון, רבי משה פירירה, ואליהם מתייחס רבי אליהו בכבוד רב.

מן המנהגים המוזכרים בספר עולה תמונה ברורה של חיי הקהילה ויחסיה עם השלטונות.

בתחום אחרון זה כדאי להזכיר גם את מנהג ״קניית מפתח העיר״ ללילה אחד מאת השלטונות כאשר התחלף השולטאן בקושטא, מנהג שנהגו בו גם בירושלם, וכדברי הרב:

״בשנת התרל״ו [1876] באה ידיעה שהוציאו את המלך עבד אל עזיז ממלכותו, והניחו תחתיו מלך מוראד, ולכן קנינו [את המפתח] מן המושל, ולקחנו שמן זית אונצא אחת, וזכינו ע״י אחר בעד כל ישראל הדרים במדינה זו וכל הבאים לדור... וביום י״ב אלול תרל״ו בא ידיעה שהמלך מוראד יצא למלחמה ויושיבו על כסא המלוכה עבד אל חמיד... ויש אומרים שזה שקר... ולכן מהספק חזרנו וקנינו מהמושל את העיר...״[70].

ספר אחר של רבי אליהו הוא: ״זכרונות אליהו״ (שני חלקים), על ארבעת הטורים. ספר זה חיבר בראשית שבתו על כסא רבנות בחברון, והיה לו כמפתח למצוא את מקורות ההלכה לכל נושא.

הרב גם חיבר חיבורים רבים בתורת הקבלה, באמרו ״כי זאת היא מלאכת שמים

---

64 שם, מהדורת תשל״ח, עמ׳ פג.

65 שם, עמ׳ פו, פט.

66 שם, עמ׳ צג.

67 בהגהת המו״ל במהדורת תשל״ח נרשם: ״נראה שהוא אחיו של מרן הגאון הרי״ח הטוב זצוק״ל״ (דהיינו אחיו של רבנו יוסף חיים זיע״א, בעל ״בן איש חי״).

68 שם, עמ׳ קיג.

69 שם, עמ׳ קיד.

70 שם, עמ׳ סט. ״רכישת העיר״ או ״רכישת מפתח העיר״ ללילה אחד נועדה לעריכת עירובי חצרות בעיר.

צרופה", ואולם נמנע מלהדפיס את ספריו בחייו, מחשש שמץ של ידירות וגאוה. כאשר פנו אליו ידידיו וביקשוהו להוציא את החיבורים הללו לאור, אמר: "כל עוד אני חי, לא אדפיס אף ספר מספרי, וכאשר אאסף אל עמי, יעשו בני הטוב בעיניהם", ואכן כך היה. את הספר הראשון "שיח יצחק", הוציא לאור בנו, רבי סלימאן מנחם, בשנת התרס"ב (1902). בשנת התרצ"ו (1936) הוציא לאור נכדו, רבי אהרן מני, את שני חלקי "זכרונות אליהו".

בהקדמה ל"קונטרס בית יעקב", ירושלם תשנ"א, שהוציא לאור רבי יעקב הלל, ראש מכון "אהבת שלום" בירושלם, מציין המהדיר ששמע מפי רבי יצחק נסים ב"ר רחמים, מי שהיה הרב הראשי לישראל וראשון לציון, שר' אהרן מני, נכד הרב, בא אליו בשעתו עם כמה תיבות גדושות כתבי־יד משל רבנו, והיו לו בערך מאה וארבעים חיבורים בכל מקצועות התורה. הרב נסים יעץ לו למסרם לישיבת "פורת יוסף" שבעיר העתיקה, וכך עשה. עם נפילת הרובע היהודי בשנת התש"ח נעלם אוצר בלום זה עם שאר האוצרות הנדירים שהיו בספריית הישיבה.

כתבי־היד המצויים במכון "אהבת שלום" הם:

"פה אליהו" - דרושים; "מלות אליה" - לא ידועה לי מהותו, חיברו בשנת התרל"ח (1878) בהיותו שד"ר במצרים; ספר "כינוס חכמים" העוסק בחכמת הקבלה והוא מעין שיטה מקובצת על ספר "עץ חיים"; "מבוא שערים" עם הגהות וביאורים; ספר "ליקוטי הלכות"; הגדה של פסח עם פירוש.

מפסקיו עולה, כי הרב לא אהב את הפלפול והשקלא וטריא בחריפות. בספריו "מעשה אליהו" ו"זכרונות אליה" התשובות מובאות בקיצור ובבהירות רבה. אהב את הסדר והשיטה הברורה בידיעת ההלכות (ראה ב"שיח יצחק").

גם בדרשותיו רואים את שיטתו. מטרתו - ללמד את האדם מוסר, אהבת התורה ויראת ה', אהבת ה' בכל לבבו ונפשו, להתרחק מן הכבוד והעושר ולא לעשות את התורה קרדום לחפור בה.

אמנם, הרב החמיר על עצמו בחומרות רבות, ולעתים מבהילות (ראה להלן), אך לאלה ששאלו את פיו, התאמץ למצוא את הדרך הקלה ביותר, כי דרש חובה רק לעצמו, ולאחרים - זכות.

אף בתור רב הקהילה נמנע מלהטיל על הציבור תקנות שאין הציבור יכול לעמוד בהן, שמא לא יעשו כדבריו, ובאוזני הרבנים נהג לומר: "כשם שמצוה לומר דבר שנשמע, כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע", "והנח להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים". על הדיינים נהג לומר: "הדיינים חרב חדה מונחת להם בין ירכותיהם, וגיהנום פתוח להם מתחתם", וחשש מאוד שמא יצא דבר שאינו מתוקן מתחת ידו. ואולם ככל שברח מן הדיינות, רצו אליו רבים לקבל את פסיקותיו, ואף ערבים העדיפו להתדיין לפני "אבו סלמאן" (רבי אליהו מני), מאשר לפנות לבתי־הדין שלהם[71].

רשימת ספריו המודפסים

(א) ספר **כסא אליהו** [המיוחד להגה"ק הנודע אליהו מני זצוק"ל], ירושלם תרכ"ה. מהדורה שנייה עם הקדמה כללית בשם: **מנחם ציון...** ירושלם [תשכ"ג][72].

הספר עוסק בתורת הנסתר ובו ארבעה חלקים: ראשית חכמה, יראת ה', שכל טוב לכל עושיהם, תהלתו עומדת לעד.

(ב) ספר **מעשה אליהו**, ח"א שו"ת ופסקי דין להלכה ולמעשה בארבעה חלקי השולחן ערוך, מאת... כמוהר"ר **אליהו סלימאן מני...** יו"ל לראשונה מכתי"ק המחבר ז"ל... ירושלם... התשל"ח.

הספר כולל שנ"ה שו"ת ופסקי דין בד' חלקי השולחן ערוך; ל"ו סימנים ופסקי הלכות והוראות מאת ר' סלימאן מנחם מני, בנו וממלא מקומו של רבי אליהו; ספר "המרדכי" לרבנו מרדכי ב"ר הלל ז"ל על הלכות ארץ ישראל; קונטרס "ברוך מבנים", חידושים והערות על דברי המרדכי מאת רבי אברהם ברוך מני; הוספות מאת המגיהים.

(ג) ספר **מזכיר שלום...** ושורשו פתוח על עץ חיים לרבנו מוהרח"ו זצוק"ל... [-מורנו הרב רבי חיים ויטאל, זכר צדיק וקדוש לברכה]. הרה"ג המקובל האלהי חסידא קדישא ופרישא... כמוהר"ר ח"ר [=כבוד מורנו הרב רבי, חכם רבי] **אליהו סלימאן מני** זיע"א, ... ירושלם... התשכ"ב[73].

---

71 מנשה מני (ראה הע' 4), עמ' 58-61.

72 ראה שושנה הלוי, "ספרי ירושלים הראשונים", ירושלים תשל"ו, עמ' 51. במהדורתו הראשונה לא הודפס שם המחבר.

73 יצא לאור במהדורה מתוקנת, בהוספות רבות, על־ידי מכון "אהבת שלום", ח"א, ירושלם תשמ"ח, ח"ב, ירושלם תשנ"א. בהקדמת המוציא לאור, רבי יעקב משה הלל, נאמר כי הרב

את הספר הוציא לאור ר' שאול סלימאן דוד חי. כתב־היד של הספר נמצא בעזבונו של רבנו יוסף חיים מבגדאד, בעל ה"בן איש חי". הספר עוסק בתורת הסוד, והוא פירוש על ספר "עץ חיים" לרבי חיים ויטאל.

בהנ"ו בצ"ט בס"ד

ספר

מזכיר שלום

אשר נטע ושתל הארז אשר בלבנון והוא פירוש סובב והולך על יד
היאור ושורשו פהוח על עץ חיים לרבינו מוהרח"ו זצוק"ל גלי
עמיקתא ומסתרתא אספקלריא המאירה הורת חכם מקור חיים אמרות
טהורות מתוקים לפיות והיו למאורות מאיר עיני חכמים הכינו וגם
חקרו איש האלהים קדוש הוא מרנא ורבנא עט"ר וצניף תפארתינו
ורב המפורסם ארי במסתרים סובר הרזים אחד מבני עליה מאיר
הגולה הרה"ג המקובל האלהי חסידא קדישא ופרישא ר"ם ור"ם
בעיה"ק חברון כקש"ת כמוהר"ר ח"ר אליהו סלימאן מני זיע"א
ויה"ר שזכות הרא"ם וזכות תורתו וצדקתו ומעשיו הטובים והקנותיו
הישרים יעמוד לנו ולזרעינו ולזרע זרעינו לעד לעולם וה' ברחמיו
ישפיע לנו שפע מאוצרו הטוב ממקור כל הברכות ורוב ההצלחות
ושובע שמחות ויחיינו חיים טובים וארוכים ושלום ונזכה לראות
בביאת הגואל במהרה בימינו אכי"ר

נדפס בעיה"ק ירושלם תובב"א

שנת התשכ"ב ליצירה

מזכיר שלום, ירושלים התשכ"ב

התחיל בחיבור הספר עוד בהיותו בבגדאד. החלק הראשון עוסק בחידושים וביאורים בתורת האר"י ז"ל, מסודרים על־פי הא"ב. חלקו השני הוא פירוש על ס' "עץ חיים". כתב־היד נשלח על־ידי הרב המחבר לרבי יוסף חיים בבגדאד, ושם הוציאו לאור ר' שאול סלימאן דוד חי, כמצוין במהדורה הראשונה. ואולם רבי הלל מציין, כי במהדורה זו שיבושים רבים, ועתה תוקנו הדברים.

(ד) ספר **ברכת אליהו** חלק ראשון... ספר השכל והנהגות ישרות תפוחי זהב אמרות טהורות על קיום מצות יראת ה׳ ואהבתו ומעלת עובדי ה׳ בכוונה וחיוב העבודה זו תפילה... כמוהר״ר ח״ר **סלימאן אליהו מני זלה״ה** [=זכרו לחיי עולם הבא]... ירושלם תשכ״א.

בראש הספר תולדות הרב, מאת המגיה ר׳ שאול משה סלימאן דוד חי[74], והוא כולל חיבורו ״שיח יצחק״ חלק ב. בעמ׳ נא-קמב ביאור על הסידור לרבי שלום שרעבי, על דרך הקבלה. בספר מובאים מקורות למנהגים שונים, למשל: ״מה שנהגו לומר לשם יחוד קודם כל תפילה מקורו הוא בשער רוה״ק [=רוח הקודש] דף י״ב ע״ב, תוך ד״ה [=דיבור המתחיל] גם אמר לי מורי ז״ל וזה לשונו...״[75].

הרב מציין ענייני מוסר שיש לנהוג על פיהם, כמו השמחה[76], העצבות[77], כוונות שונות על דרך תורת הסוד ומעלת כל תפילה ותפילה ומה היא באה לתקן. למשל, בפרשת העקידה נאמר: ״אמר רשב״י לית מאן דמבטל דינא מבני נשא כקרבן דעקידת יצחק וכו׳ ועקידת יצחק מעליא לישראל לאדכרא לה בכל יומא בגלותא דתמין עלידהון מכל מרעין בישין״[78]. או בעניין פרק ״איזהו מקומן״ (זבחים פרק ה), שם נאמר: ״שאין בו מחלוקת כי צריכים לשלום...״[79].

(ה) ספר **מעיל אליהו...** כמוהר״ר **אליהו סלימאן מני** זצוק״ל זיע״א וחסדי ה׳ עזרונו להעתיק דברים כהווייתן מקונטריס כת״י... ירושלם תשכ״ו.

ספר זה יצא לאור יחד עם ספר ״ברכת אליהו״, ושניהם נכרכו יחד. הספר עוסק בחכמת הקבלה, ובו פירושים של הרב על הקדמת ״רחובות הנהר״, על ״נהר שלום״ (שניהם לרב רבי שלום שרעבי, הרש״ש), פירוש על הסידור, דרשות וחידושים על חמישה

---

74 רוב הדברים מאת מנשה מני (ראה הע׳ 4).

75 ראה ״ברכת אליהו״, עמ׳ נא סעיף א, ב, ועוד רבים לאורך הספר.

76 שם, שם, סעיף ה.

77 שם, שם, סעיף ו.

78 שם, עמ׳ נג, סעיף כא.

79 שם, עמ׳ נח. זהו אחד משישה פרקי המשנה שאין בהם מחלוקת - מעשר שני, פרק א, יבמות, פרק ט, שבועות, פרק ח, זבחים, פרק ה, מעילה, פרק ב, נגעים, פרק ג - ועל כן אומרים אותם בליל היארצייט. עיין מהדורה שנייה, מוגהת וערוכה מחדש על-פי כתבי-יד, יצאה לאור על-ידי רבי ראובן סופר והודפסה במכון ״שערי זיו״ שעל יד ישיבת ״שער השמים״, ירושלם התשמ״ז.

חומשי תורה על דרך תורת הקבלה, פירוש מעשי המצוות על דרך הקבלה, ובסופו - שו"ת בענייני תורת הסוד.

זכרונות אליהו, ח"ב, ירושלם תרח"ץ

(ו) ספר **זכרונות אליהו**, חלק ראשון, אסופת דינים וחדושי הלכות אשר לשני חלקי הש"ע או"ח ויו"ד [השולחן ערוך אורח חיים ויורה דעה] על סדר אלף בית סדורות וערוכות... פעולת צדיק... רבה של עה"ק [עיר הקודש] קרית ארבע היא חברון... כמוהר"ר **אליהו סלימאן מני...** ובסופו קונטרס ברוך מבנים לבן הגדמ"ח [=הגאון המקובל חכם]... מהר"ר **אברהם ברוך מני**[80] זצ"ל, ירושלם... [תרצ"ו].

המו"ל - אהרן מני. בהתקנה לדפוס עסק הרב יצחק נסים ב"ר רחמים, לימים ראשון לציון.

בראש הספר, על דף מקופל, מצוי "אילן משפחתי" של משפחת מני הכולל את רבי אליהו מני ובניו עם ביאורים לאילן מאת אהרן מני. בסי' א, בנושא "ספק בעניין ברכות", מובאת חליפת־מכתבים בין הרב יצחק נסים לבין הרב צבי פסח פראנק והרב בן ציון אברהם קואינקה.

שמו של הספר - "זכרונות אליהו", כדבריו של הרב המחבר בהקדמה: "... רשמתי לי במחברת הזאת ליקוטי דינים וחידושי הלכות מספרן של צדיקים ראשונים ואחרונים, וגם מבעלי אסופות... ע"ס [=על סדר] אלף בית המונים המונים. איש על דגלו באותות בשערים המצוינים... וגם דברים פשוטים וידועים אספתי לי באומרים, לזכרון בין עיני לעת מצוא ולא לאחרים. ברוב פעמים כחותה על הגחלים כתבתי לי זכרון הדברים אגב מרסאי להוסיף על הראשונים במקומות ובזמנים שונים, פעמים ואני מוקף בחבילי טרדין, פעמים מדוכא ביסורין, רמי בעירסאי ורושם מה שרושם בלשון עלגים גיבוב דברים ראשון אחרון ואחרון ראשון בלא סדרים... ומחברתי זאת קראתי בשם "זכרונות אליהו" כי לע"ע הוא לי זכרון דברים בעלמא... היום טו"ב טבת תרכ"ט פה עה"ק חבת"ו" [=עיר הקודש חברון תבנה ותכונן].

ספר זה דומה לספרו "מעשה אליהו", אלא שכאן כתב ענייני הלכה שעלו בלימודו ועיונו, ואִלו ב"מעשה אליהו" ציין את המעשים שאירעו בחברון ושבהם דן ופסק.

ראה למשל:

---

80 ר' אברהם ברוך מני נפטר בחיי אביו, בעודנו באבו. את שמו של הקונטרס "ברוך מבנים" נתן אהרן מני, המו"ל. את ההכנסות מן הספר תורם המו"ל לבית-החולים "שערי צדק".

"יו"ט יום אסרו חג... בחודש סיון, ושמעתי מפי זקנים שפה עיה"ק חברון ת"ו נהגו שלא לעשות בו מלאכה, ואם לפעמים ימצא אדם שפתח חנות הרב המ"ץ [=המורה צדק] היה מכריחו לנעול החנות וע"פ עדותם גם אני הכרחתי לקצת בנ"א [=בני אדם] שפתחו החנות ביום הנ"ל לסגור וכן אסרתי המלאכה על הנשים"[81].

ספר **זכרונות אליהו**, חלק שני... אבן העזר וחושן משפט... כמוהר"ר אליהו סלימאן מני זצוק"ל... ירושלם [תרח"ץ].

בסוף חלק זה, עמ' תקו-תקיא, תשובה מר' משה פרירה בעניין הדלקת נר שבת.

(ז) ספר **קרנות צדיק** עם אור הציון... חברו... מרן אליהו סלימאן מני זצלה"ה... בו כלולות תיקוני הברית ואזהרות ישרים... אמר המעתיק ראיתי בכתב הרב המופלא ח"ק לישראל מוהר"ר אליהו סלימאן מני נר"ו... אשר שרטט וכתב ליקוטים בעניין תיקון פגם הברית בהיותו במח"ק [=במחנה קודשו] קודם שנסע לארץ הקדושה תוב"ב כשהיה דורש אותם ברבים פ"ה מח"ק. וחילק אותם לשלושה פרקים... המעתיק... דוד חי צאלח יעקב יחזקאל... בבל תרכ"ז[82].

(ח) ספר **שיח יצחק**, חלק א... ספר מוסר השכל והנהגות ישרות, תפוחי זהב אמרות טהורות על קיום מצות יראת ה' ואהבתו ומעלת עובדי ה' וההוגים בתורתו, וחיוב העבודה זו תפילה... מוסר ופסקי דינים... זאת פעולת צדיק... כמוהר"ר אליהו סלימאן מני זצוק"ל... כה דברי הצעיר בישראל המשרת בקדש פעה"ק חברון תו"ב הצעיר **סלימאן מנחם מני** הי"ו, **ירושלם** תרס"ב[83].

בראש הספר תולדות הרב המחבר, כתובות בידי בנו, המוציא לאור.

---

81 עמ' כא, סעיף 1. כדרכו בקודש מציין הרב המחבר מנהגים רבים הנהוגים בקהילת יהודי חברון. ראה שם, עמ' כה סעיף ב, בעניין מילה קודם קריאת המגילה; עמ' לד סעיף ו, ח בעניין פסח; עמ' מה, סעיף א בעניין תענית גשמים, ועוד.

82 מהדורה ב, ירושלם תרנ"ג; במהדורה ג נוספו "מליקוטי רבנן צדיק' ונלוה... 'תיקון הכללי ממוהר"ן' [=ר' נחמן מברסלב], ירושלם תרס"ד", ובראש המהדורה הסכמות מרבני ירושלם.

83 דפוס-צילום, ירושלם תשל"ו, על-ידי חברת "אהבת שלום". את ההוצאות להדפסת המהדורה הראשונה שילמו יהודים מבוכארה, בהם בני משפחת ברוכוב ואחרים, בהשתדלות ר' באבא ג'אן פנחסוף ור' יעקב באי. מהדורה שלישית, מכון "ניר דוד", רמת גן תשנ"ד.

בידי נכדו, ר׳ אהרן בן סלימאן מני, נמצאו עוד תשעה כרכים של הספר. מהדורה ב׳ של חלק א׳ הנ״ל נדפסה בספר ״ברכת אליהו״, ירושלם תשכ״א.

בסוף הספר, בעמ׳ קסב ע״א-קסח ע״ב, מובאים מנהגי בית־הכנסת ״בית יעקב״ שבחברון, כדבריו: ״אמר המעתיק... ראיתי ונתון אל לבי לסמוך להקונטריס הזה שכולו אומר כבוד בענייני התפילה, את סדר התפילה שהנהיג עט״ר וצ״ת [=עטרת ראשי צבי תפאורה] הרב... בבית הכנסת שיסדה בעודו בחיים חיותו להתפלל בה כהוותיקין וכסדר הרב האר״י זצ״ל ויקרא לה בית הכנסת בית יעקב מטעם הכמוס שהיה לו לקרותה בשם זה. והן עוד כהיום מתפללים בה סדר הזה מראש ועד סוף...״.

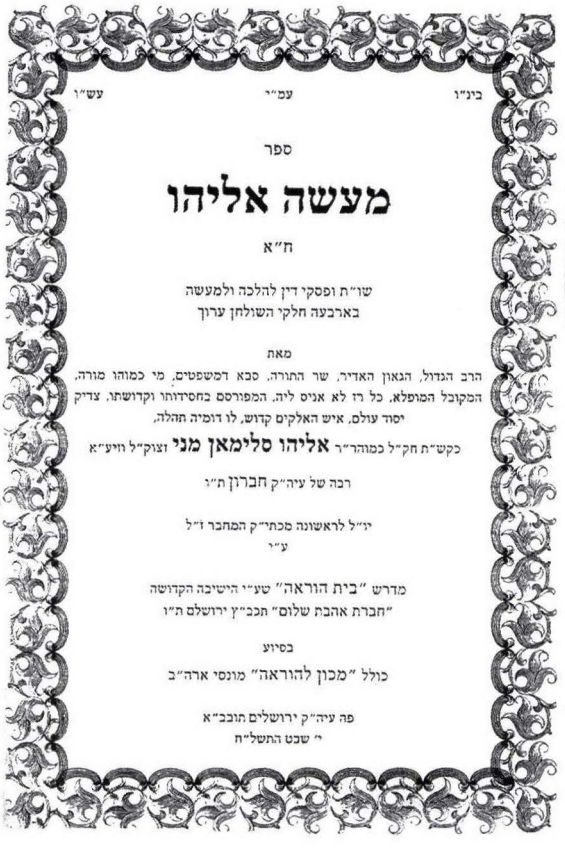

בינ״ו עמ״י עש״ו

ספר

מעשה אליהו

ח״א

שו״ת ופסקי דין להלכה ולמעשה
בארבעה חלקי השולחן ערוך

מאת

הרב הגדול, הגאון האדיר, שר התורה, סבא דמשפטים, מי כמוהו מורה,
המקובל המופלא, כל רז לא אניס ליה, המפורסם בחסידותו וקדושתו, צדיק
יסוד עולם, איש האלקים קדוש, לו דומיה תהלה,

כקש״ת חק״ל כמוהר״ר **אליהו סלימאן מני** זצוק״ל וויע״א

רבה של עיה״ק חברון ת״ו

יו״ל לראשונה מכתי״ק המחבר ז״ל
ע״י

מדרש ״בית הוראה״ טע״י הישיבה הקדושה
״חברת אהבת שלום״ תכב״ץ ירושלם ת״ו

בסיוע

כולל ״מכון להוראה״ מונסי ארה״ב

פה עיה״ק ירושלים תוכב״א
י״ שבט התשל״ח

מעשה אליהו, ח״א, ירושלם תשל״ח

ספר

כסא אליהו

וכולא עומד כל אדנבה ממודים הבער הא' הוא הנקרא
ראשית חכמה הבער הב' הוא הנקרא **יראת ה'** הבער
הג' הנקרא **שכל טוב** לכל מושיהם הבער הד' הוא הנקרא
תהלתו עומדת לעד וז' שערים הראשונים נריכים הם
זה לזה כאבר עיני לדיק תחזיאה מיסריס וכל קורא שם
ימלא נהה רוח מהם' הזה והשי"ת יאיר עינינו בתורתו
כיר"ל.

הועתק זה הספר מכ"י כדי לזכות את הרבים ולא נודע
מי הוא המחבר יהא רעוא שזכות המחבר יעמוד לכל
המשתדלים בהדפסתו והשי"ת יתן להם ושוב עוב לעבודתו
יה' באה"ק אכי"ר.

ברשיון ממשלת אדוננו האדיר המלך החסיד הרחמן
שולטן עבד איל עזיז יר"ה.

פעה"ק
ירושלים

שנת הנה אנכי שלח לכם **את אליה הנביא** לפני לפ"ק
תובב"א

נוסח השער של המהדורה הראשונה

כסא אליהו, ירושלם תשכ"ג

והרי אחדים מן המנהגים הללו:

א. ברוך שאמר והשירה קוראים אותם כל הקהל בקול רם. וכן מלות שיר ושבחה הלל וכו', עד קדושה ומלכות אומרים אותה כל הקהל בנגון ובקול רם. גם מתיבת אל ההודאות שבישתבח עד מלך אל חי וכו' אומרים אותה בקול רם ובניגון.

ב. ברכת כהנים כשיש שני כהנים קורא כהנים האיש הסמוך לש"ץ ולא הש"ץ ומקדים יברכך בין ליחיד כהן בין לרבים כהנים.

ג. ערב שבת קדש בבוקר אחר תפילה עושים התרות כסדר הנז׳ בצפורן שמיר בלתי שנוי, ומנחת עש״ק... ומוסיפים בנוסח לשם יחוד הרי אנחנו מתפללים מנרות עש״ק שתיקן וכו׳... ומתחילין קבלת שבת... ואומר לשם יחוד וכו׳ בואו ונצא לקראת שבת מלכתא לחקל תפוחין קדישין, ויוצאים הקהל חוץ לבית הכנסת ומחזירים פניהם כנגד מערב.

ד. ערבית ר״ח כסדר שאר הימים ורק בלשם יחוד אומר ערבית של ר״ח ואין אומרים ברכי נפשי בלילה.

ה. ביום פורים, קודם קריאת המגילה, הולכים שניים מנכבדי הקהל לקבץ צדקה ומסבבים את כל הקהל ואחר כך קוראים המגילה.

(ט) קונטרס זה יצא לאור מחדש בשם: **קונטרס מנהגי ק״ק ״בית יעקב״** בחברון, מיסודו של הגאון הגדול... כמוהר״ר **אליהו סלימאן מני** זצוק״ל... בתוספת מקורות והערות נימוקים והכרעות... יעקב משה הלל, אהבת שלום, ירושלם תשנ״א.

בהקדמת המוציא לאור, הרב הלל, נאמר כי בבית־הכנסת ״בית יעקב״ התפללו ונהגו בסדר עשיית המצוות כמנהגי האר״י ז״ל ולשיטתו של רבי הרש״ש ומנהגי ק״ק ״בית אל״. הרב עצמו שימש כשליח־ציבור קבוע בבית־הכנסת.

(י) ספר **שאלות ותשובות תנא דבי אליהו...** בענייני ארבעת חלקי השלחן ערוך... כמוהר״ר **אליהו סלימאן מני** זלה״ה מגדולי רבני בגדאד ואחר כך רבה של עיה״ק חברון ת״ו, יוצא לאור פעם ראשונה מתוך כתב ידו הק׳ בהוספת תיקונים הערות והשלמות ע״י מכון... אהבת שלום... ירושלם... תשנ״א לפ״ק.

בראש הספר תולדות חייו של הרב כפי שנכתבו בראש הספר ״שיח יצחק״, בתיקונים והוספות מספר ״יהודי בבל בארץ ישראל״ לאברהם בן יעקב. בסוף הספר קונטרס ״ברכות בחשבון״ והשגות על ספר ״רב ברכות״ לרבנו יוסף חיים וקונטרס מנהגי ״בית יעקב״ בחברון שהוזכר לעיל. השו״ת מונה ק״ג סימנים.

רבי אליהו נשא ונתן בהלכה עם רבים מגדולי הדור ורבים מהם מוזכרים בשו״ת, בהם

מורו ורבו רבי עבדאללה סומך[84], בית־הדין של ירושלם[85], הראשון לציון רבי דוד חיים חזן[86], רבי אברהם אשכנזי[87], רבי אליהו חיון[88], רבי יצחק רפאל זאבי[89], רבי יוסף חיים מבגדאד[90], רבי נסים קאפילוטו[91], רבי משה פארדו[92], רבי יהודה שושן[93], בנו רבי סלימאן מנחם מני[94], רבי דוד חייט[95], רבי יוסף בולה[96], רבי יעקב ביבאס[97], רבי יצחק אשכנזי[98], הראשון לציון רבי רפאל מאיר פאניז'יל[99], רבי שאול דוד סתהון[100], רבי שלום הדאיה[101], רבי משה חכם רבי אליהו[102], רבי יצחק אקריש מקושטא[103], רבי שלמה קמחי מקושטא[104], רבי משה נחמיאס[105] ורבי יהושע שושן[106].

בתשובותיו ביקש הרב להגיע לחקר האמת ונשא ונתן במו"מ הלכי מקיף עם גדולי החכמים בארץ ובחוץ לארץ.

---

84 תשובה מיום ז' בטבת תרכ"ז. סי' א עמ' א, שם הוא מזכירו: "אבל מה אעשה להיות שהוא גיסי וגם מורי ורבי הי"ו". וראה גם שם סי' יג עמ' פ. אשתו של רבי אליהו, סמרה, הייתה אחותו של הרב עבדללה סומך שהיה גם רבו של הרב מני.

85 אב"ד - ר' משה פארדו, דיינים - רבי רפאל יוסף עוזיאל, רבי יצחק בכ"ר חיים, ועליהם הראשון לציון רבי חיים דוד חזן. התשובה היא בעניין שהוזכר בסי' א עמ' א, כנראה משנת התרכ"ז.

86 סי' כח, וראה גם בהע' הקודמת.

87 תשובת הרב אשכנזי מטבת התרכ"ח, סי' ג, עמ' יח, סימנים קא, קג, עמ' שסו-שעז.

88 סי' ה, כב, כג, כד, כה, כח, כט.

89 סי' ז, ט, יא.

90 סי' מז, מט.

91 סי' יד, טו, יח, ל, לד.

92 סי' כג, עמ' קכט-קל.

93 סי' לו.

94 סי' לח, מא, מב, מד, מו, ע, צד.

95 סי' נא, נג, נו, נח, ס, סג.

96 סי' סב.

97 סי' סה, סז.

98 סי' עב, ושם בא התואר: "ריש מתא וריש מתיבתא בעיר הקודש חברון".

99 סי' עב.

100 ס' עד, עו.

101 סי' עח.

102 סי' פא.

103 סי' פו.

104 סי' פו.

105 סי' צא.

106 סי' צב.

בספר השאלות והתשובות חותם רבי אליהו את שמו בכמה אופנים: אליהו סלימאן מני[107], אליאו מני[108], אליהו מני[109], אס״י שמא״ר[110], אליאו סלימאן מני יצ״ו[111].

תשובותיו מוזכרות גם בספרי חכמי דורו[112].

מנפלאותיו

יהודי בוכארה בחברון[113] - באחד הלילות נקרא אחד הנכדים לבית הסבא, רבי אליהו, והנה קבוצת בוכארים עליזים על ידו, ואחד מהם מספר כי לפני שעזבו את בוכארה, התאכסן אצלם שליח חברון רבי נפתלי מלמד. כאשר בני הבית סיפרו לו לשד״ר על חפץ יקר ביותר, שאבד להם, ועל אף החיפושים הרבים לא נמצא, קם הלה וקרא: ״רבון העולמים ואדון האדונים, א־ל נא, העתר נא, ותמצא האבידה בזכות רבי אליהו מני״. עבר יום והאבידה נמצאה. אז נדרנו נדר לבוא אל אדונינו לזכות למראהו ולקבל את ברכתו.

אורח ל״תיקון חצות״[114] - בהיות רא״ם בירושלם התאכסן אצל ידידו וחברו מנוער רבי בנימין יחזקאל יהודה, אשר הכין לו חדר להתאכסן בו. רבי בנימין גם ציוה את משרתו להכין לאורח ספל קפה ולהגישו לו כשהאורח יתחיל לומר את ״תיקון חצות״ בחצות לילה.

וידי כאשר פתח המשרת את הדלת להגיש את הקפה לאורח, והנה, לתמהונו, שני אורחים עומדים ומתפללים, ולא אחד בלבד. מיד שב על עקבותיו להכין ספל קפה נוסף

---

107 עמ׳ רנח, כפה, שא, שיב, שכ, שכג, שכט, שלז, שנא, שנד, שנח, שסב, שסה, שעד.

108 עמ׳ רעב.

109 עמ׳ רעד, רפ, רפח, רצב, שיד, שלד, שמח.

110 עמ׳ יח, קז, קיב, קטז, קיט, קלג, קעב, קצו, ר, רכ, רכא, רכד, שמה.

111 עמ׳ קעח.

112 ראה שושנה הלוי (ראה הע׳ 72), על־פי המפתח.

113 מנשה מני (ראה הע׳ 4), עמ׳ 33-34; מנחם סלימאן מני (מהדיר), ״שיח יצחק״, ירושלים תרס״ב, תשל״ו, תשנ״ד, בהקדמה עמ׳ כ.

114 מנשה מני (ראה הע׳ 4), עמ׳ 35.

עבור האורח השני. בשובו לחדרו של רא"ם עם שני הספלים - ובחדר רק רא"ם. ויתמלא לב השמש חרדה וישאלהו: "אדוני, היכן האורח השני שאך זה עתה התפלל עמך?". רא"ם לא ענה לו ורמז לו ביד שיצא מיד.

ומי היה אורח זה, אם לא אליהו הנביא? לא נדע.

פוקח עורים[115] - בשנת התרנ"א (1891), בהיותו שקוע בלימודו ימים כלילות, כהו עיניו מראות. מר היה כאבו על כי היה מוכרח לשמוע את לימודו מפי קורא. ארבע שנים רצופות סבל מחולי זה וכל טיפול רפואי לא סייע לו, עד אשר שמע ה' את תפילתו ובאורח פלא נרפא.

וכך מספר נכדו דוד מני: "באחד הימים, שבועות מספר לפני חג הפסח, ואני נער משתעשע עם חברי לרגלי המדרגות המובילות לבית סבי, והנה שני הודים הדורים במראיהם באים לקראתי. האחד זקן, גבה קומה, והשני נמוך ורחב כתפיים. נגשו אלי ושאלוני לדירתו של אבו סלימאן (כך נקרא רא"ם בפי הערבים, על שם בנו סלימאן).

"מה לכם ולו?", שאלתים.

"שמענו שאבו סלימאן חולה בעיניו זה שנים רבות, ואנו בידנו לרפאו".

מיד הולכתים והצגתים לפני סבי. כאשר נודע לו מטרת בואם, שאלם: "מה יהיה שכרכם?", והם ענו: "אם תעלה ארוכה - בעזרת אללה - בעיניך, אין אנו דורשים זולת שלושה ראשי סוכר" (אז הובא הסוכר בחתיכות גדולות בצורת קונוס מחו"ל).

סבא הסכים ועל־פי פקודתו רצתי לקרוא את סבתי שהייתה באותה השעה בטחנה להשגיח אל טחינת החיטה למצות הפסח. אחרי שיחה קצרה עם הסבתא נגשו האורחים לעבודה. השכיבו את החולה על המיטה, הצעיר שבהם החזיק בו בידיו והזקן נטל סכין קטן וחד בידו והחל מגרד בעיני סבא. אחר שָׂם שמן־משחה בעיניים ויחבוש אותן יפה יפה ויצו לאמור: "אל תסירו את התחבושות עד היום השלישי", ויברכוהו לשלום וילכו להם.

115 מנשה מני (ראה הע' 4), עמ' 54.

וידהי ביום השלישי ויתירו לחולה את התחבושות, וירחצו עיניו מהסממנים, ואכן קם והיה הפלא: אורו עיניו וזכו! מה גדלה שמחתו ושמחת בני הבית, בראותם שחזר לו אור עיניו. עתה חיכו להודים, וביקשו להוסיף על שכרם עוד כהנה וכהנה. אך לשוא, ההודים לא באו. נשלחו אנשים לחפשם בסביבה, ולא מצאום. ויהי הדבר לנס לכל שומע, ומי יתאר מה גדלה שמחתו של הרב באחזו מחדש, לאחר זמן רב, בספרים הקדושים ומיהר לשוב ללימודו ולכתיבת חיבוריו.

ברכתו של צדיק[116] - כאשר ביקר רבי אליהו בבומביי, בשנת התר"ם (1880), התאכסן בביתם של סלימאן ופרחה ששון. הוא נהג לשכב על הקרקע ובמקום כר שם אבן למראשותיו. בכל בוקר הביאו עז, חלבו אותה לפניו והוא שתה מן החלב הזה. באותו הזמן רחל, בתם של סלימאן ופרחה ששון, עמדה מלדת. הרופאים אמרו כי לא תוכל להרות שנית ללא ניתוח, דבר שבתנאי הימים ההם היה כרוך בסכנת־חיים. היא התייעצה עם רבי אליהו, והוא אמר לה בהחלטיות: "אל תסתכני בניתוח, ואני מבטיחך כי כעת חיה את חובקת בן!", ואכן כך היה. ביום ו' בטבת התרמ"א (1881) נולד בנה דוד, החוקר המלומד.

מהנהגותיו

בבית־הכנסת שייסד בחברון, "בית יעקב", התפללו תפילת ותיקין על־פי סדר האר"י ז"ל[117].

מדי לילה ערך תיקון חצות ובכה על גלות השכינה, גלות ארץ־ישראל וחורבן הבית.

נהג לשכב לישון על הקרקע, ובמקום כר שם אבן למראשותיו.

מספרים שכאשר ביקר בהודו, בשנת התר"ם (1881), הקפיד מאוד באכילתו, "בכל בוקר

116 ראה א' בן יעקב (ראה הע' 18), עמ' 135, הע' 55.

117 סדר בית־הכנסת והתפילות בו ראה אור בקונטרס "מנהגי ק"ק בית יעקב בחברון". יצא לאור על־ידי ישיבת "אהבת שלום", ירושלם, וכן בסוף ספר השאלות ותשובות "תנא דבי אליהו", ירושלם תשנ"א.

הביאו עז, חלבו אותה לפניו, והוא שתה מאותו חלב..."[118].

את תפילת שחרית מתחיל החזן באמירת "פתח אליהו", בקול רם.

בערב שבת קודש בבוקר אחר התפילה עושים התרת נדרים וקללות.

את "קבלת שבת" עורכים מחוץ לבית־הכנסת.

אין קוראים לעלות לספר־תורה יותר משבעה עולים.

בליל ל"ג בעומר, אחר תפילת ערבית, מדליקים נרות לאבותינו הקדושים, לאדם הראשון ולרשב"י וחבריו. אחר־כך קוראים ב"אדרא זוטא" ופזמונים לכבוד היום.

ביום ל"ד בעומר אין אומרים וידוי בחברון, מאחר שנעשה להם בו נס.

ביום פורים, קודם קריאת המגילה, שניים מנכבדי הקהל מקבצים צדקה עבור הנזקקים.

לפני כל תפילה אומרים "לשם יחוד קודשא בריך הוא", ובשבת וביום־טוב מציינים ב"לשם יחוד" במפורש: "...הנה אנחנו באים להתפלל תפילת מנחה (למשל) של חג הסוכות...".

בתפילת שחרית של חול־המועד הן של פסח הן של סוכות אומרים במקום "למנצח בנגינות" שאחר "ה' מלך", וקודם "ברוך שאמר", את המזמור "השמים מספרים כבוד א־ל", ולאחר "ברוך שאמר" אומרים "מזמור לתודה"[119].

בליל שביעי של פסח קמים באשמורת הבוקר לומר עשרה שירים מיוחדים לזמן זה, בתוכם "שירת הים", ואותה אומרים בעמידה.

בזמן הוצאת ספר־תורה בחג השבועות אין אומרים "יהי רצון" או "הכתובה", אלא רק "בריך שמיה".

בערב יום־הכיפורים נוהג היה רבי אליהו לאסוף את הבנים והנכדים כדי לברכם

---

118 א' בן יעקב (ראה הע' 18), עמ' 135.

119 אכן כתב רמ"א (אורח חיים סי' נא, ט) שאין אומרים מזמור לתודה בימי הפסח ובערב פסח ובערב יום־הכיפורים, אך הרב אג"ן, ראשל"צ וראש ישיבת "בית־אל" בירושלם, כתב בקונטרס "מנהגי בית אל" שבכל הימים שרמ"א כתב, שאין אומרים מזמור לתודה, המנהג ב"בית אל" הוא לומר את המזמור.

ולהדריכם במעשי צדקה. לכל אחד מהם נתן מטבע שיתנהו בעצמו צדקה לעניים[120].

סדר יומו: תמיד רץ לבית־הכנסת להיות בין עשרת הראשונים. לאחר התפילה בוותיקין למד את "חק לישראל" ובספרי מוסר כשהוא עטוף בטלית ותפילין. אחר־כך פשט אותן ובא לביתו לסעוד פת שחרית. אחר־כך קיבל את חכמי הישיבה ויחידיה, עמם למד עד הצהריים.

לאחר סעודת הצהריים "שכב לנוח שיתין נשמין" ואחר־כך שב ללימודו עד לפנות הערב, התפלל מנחה, ולפני ערבית קרא באזני העם פרק מוסר, התפלל ערבית ושב לביתו.

שני לילות בשבוע, ליל יום ראשון וליל יום שישי, הקדיש להיות ער בהם כל הלילה ולהגות בחכמת הקבלה, בהתבודדות גדולה ובהסתר גדול שלא נודע לאיש. בשאר הלילות מעולם לא עברה עליו שעת חצות בשינה, כי אז קרא את תיקון חצות ואחר נותר ער עד אור הבוקר להגות בתורה ולכתוב חידושי תורה[121].

הכנת המצה השמורה הייתה תופסת ימים רבים עוד לפני בוא ימי הפסח. בהלכות כשרות לא סמך רבי אליהו על איש. כל עוד כוחותיו היו עמו עמד בעצמו על הקוצרים בקצרם את החיטה. בעצמו לוה את נושאי התבואה הביתה, עטף את החיטים לשומרן מכל דבר זר. אחרי פורים הוציא את "הקצירה" ממחבואה ועמד על בני הבית, שישבו סביב לכלי־הברירה של החיטה ופיהם קשור במטפחות לבנות, לבל יתיזו רוק בדברם, והיה שהכביד עליהם לבל ידברו עד תום כל העבודה. הרב עמד בעצמו כל היום בטחנה והשגיח על כשרות אבני־הריחיים ולא נחה דעתו עד שראה את המצות בבית[122].

שנה זו, שנת תרכ"ז, חל ז' של פסח יום הו' [=השישי], וביום שבת קודש, פרשת אחרי מות, ולא למדתי שמו"ת [=שניים מקרא ואחד תרגום] ביום הו' להיותו יו"ט, כי אם ביום שבת קודש, לכתחילה קודם אכילה להיות שהוא יום טוב[123].

---

120 מנשה מני (ראה הע' 6), עמ' 107.

121 ראה בהקדמה "שיח יצחק", מהדורת תשנ"ד, עמ' כז.

122 מנשה מני (ראה הע' 4), עמ' 43-44.

123 דהיינו, לדעת הרב, אם חל יום־טוב ביום ו', אין לקרוא בו שניים מקרא ואחד תרגום, אבל יש לקרוא ביום שבת בבוקר, קודם הסעודה ("מעשה אליהו", ח"א, סי' סט).

ממנהגי יהודי חברון הספרדים בתקופתו

(א) ראובן, מאנשי עי"ק ירושת"ו [=עיר הקודש ירושלם תבנה ותכונן], נשא אישה מעי"ק חברון ת"ו, ודר בעי"ק חברון ת"ו. ומנהג עי"ק חברון ת"ו שהעניים והבינוניים כובסים בגדים וגם מרקדים החטים להוציא הזבל שלהם, והעשירים מעט אינם כובסים בידם כי אם על ידי גויים. והנה עתה תובע ראובן מאישתו, שהוא דחוק ורוצה שתכבס ותרקד החטים בידיה, והיא אומרת, מימי לא הורגלתי בזה.

ופסקתי... ואינו יכול לכופה וכנז[כר] בשו"ע אהע"ז [=בשולחן ערוך אבן העזר] (סי' פ סעיף י) ובפרט שגם בני משפחתו אין נוהגים לעשות מלאכות אלא על ידם (ראה "מעשה אליהו", ח"א, סי' ג).

(ב) מנהג פה עי"ק חברון ת"ו בחלוקת מעות הבאים מחוץ לארץ כמו מגן אבות וישיבות הוא ט' חלקים יתחלקו לתלמידי חכמים וחלק אחד לבעלי בתים ("מעשה אליהו", ח"א, סי' ז).

(ג) מנהג פה עי"ק חברון ת"ו שאם נפטר תלמיד חכם נותנין לאלמנתו חצי חלוקה[124] עד שנה, "ואירע שבא מעות קודם תשלום השנה לעי"ק ירושלם תובב"א ולא באו לעי"ק חברון כי אם אחר שעברה השנה וטענה האלמנה כיון שבאו לירושלם זכתה בהם...[125] ("מעשה אליהו", ח"א, סי' ו).

(ד) פה עי"ק חברון ת"ו טוחנין בריחיים של יד על ידי גויות. והייתי נוהג לטחון חיטים של מצוה[126] על ידי ישראלים דוקא (שם, סי' נו).

(ה) המנהג פה עי"ק חברון ת"ו שיש חזקות בקניית החלב מן הגויים, פירוש, כאשר יהודי קונה את חלבו של גוי מסוים, אין יהודי אחר יכול לבוא במקומו, ואפילו כאשר גוי זה מכר את כבשיו ואחר זמן רוכש כבשים חדשים וחוזר לספק חלב, אין יהודי אחר פרט לבעל החזקה הראשון רשאי לקנות את חלבו של גוי זה, כלומר חזקת יהודי על חלבו של הגוי אינה בטלה אלא אם כן ימכור אותו לאחר (על־פי סי' סט שם).

---

124 דהיינו, הקצבת המעות המיועדות לו מן החלוקה המגיעה לחברון.

125 כל כספי החלוקה מחו"ל הגיעו לירושלם ופקיד כוללות ירושלם העביר לכוללות חברון את חלקם. מכאן ניתן ללמוד על מעמד כוללות ירושלם בתקופה ההיא וכפיפות כוללות חברון להם גם בענייני כספים.

126 חיטים המיועדות למצת מצוה לליל ראשון של חג הפסח.

(ו) המנהג פה עי"ק חברון ת"ו שליל ויום הז' של אבל (של השבעה), מתקבצים שם קרובים ולומדים איזה לימוד, ואחר הלימוד מביאין להם פת הבאה בכסנין ושכר לשתות כוס אחד של שכר ומעט פירות לברך (שם, סי' קיב).

(ז) המנהג פעי"ק חברון ת"ו שקודם החופה מתקבצים עם החזן והולכים לבית החתן לעשות [שם] חופה, ואומר החזן איזה פזמונים בשעה שעושים החופה (שם, סי' קיב).

(ח) פעי"ק חברון ת"ו שהולך החתן ואנשים לבית הכלה לעשות קידוש ושבע ברכות, ואחר כך מביאים להקהל כוס אחד שכר לכל אחד מעט מתוק, והולכים, ואין עושים לא פזמונים ולא ריקודים כלל (שם, סי' קיד).

(ט) להיות דמשנים קדמוניות היו האשכנזים הי"ו נותנים דמי קבורה להספרדים הי"ו, והיום מ"ג שנים מנעו מליתן וקנו בית קברות לעצמם, ואעפ"י כן קוברים בבית הקברות של הספרדים באמרם שיש להם קבלה שצריך להתענות כל הקהל ביום שעושים בית הקברות חדשה, וגם יש פחד למשפחת הנקבר הראשון, ותמיד היה מחלוקת הספרדים והאשכנזים [הם קוברים בבית־הקברות של הספרדים אך אינם משלמים] (ביום ט' לחודש טבת, שנת תברכ"ו [=תרכ"ח]) (שם, סי' קיח).

(י) המנהג פעי"ק חברון ת"ו שבשבועי שובבי"ם [=שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים] מאריכים בתחנונים (שם, סי' קל).

(יא) מעשה בשבת שבתוך חג הסוכות, היה הר' ישראל קאריגאל הי"ו יארצייט של אביו, ורצה לקנות ההפטרה כמנהג. וחכם רחמים תורג'ימן היו לו יארצייט של אמו, והמנהג בעי"ק חברון ת"ו שיארצייט של האב קודם... אולם בשנה הראשונה של האם קודם (שם, סי' רטו).

(יב) המנהג פעי"ק חברון ת"ו שבחגים כל מי שרוצה לקנות ההפטרה יקנה, ולא יש כח יארצייט שיקח אותה יותר משאר בני אדם כמו שנוהגים בשבת (שם, סי' רנג).

(יג) פה עי"ק חברון ת"ו המנהג שכל ספרדי שיבוא לעי"ק חברון לעשות זייארה על קברי הצדיקים הולך [עמו] השמש של הספרדים, ואם יבוא איש אשכנזי ילך עמו שמש האשכנזים[127].

---

127 כדי שהתרומות שיתקבלו מעולי הרגל, יתחלקו לכוללות הספרדים והאשכנזים כך שתרומות הספרדים יהיו לכולל הספרדי, ותרומות האשכנזים - לכולל האשכנזי.

נספח

קהילות יהודי חברון בשנת התרכ"ח (1868)

...והנה אמרתי בחפזי להודיעך בסוף מכתבי זה לפחות על עיה"ק [= עיר הקודש] חברון ת"ו [=תבנה ותכונן] אשר הייתי בה בימים האלו פעם שנית.

ועתה הסכת ושמע, בהליכתך לעיה"ק חברון ת"ו שם אתה מוצא על אם הדרך מצבת קבורת רחל אמנו עד היום אשר החזיק בה השר מונטאפיורע[1] נ"י לפני שנים ובנה עליה בנין מפואר ומסר המפתחות לאחיו בעיה"ק ירושת"ו. המצבה נראית לעין הכל בתוך הבית גבוהה כקומת איש ארוכה ורחבה במדה גדולה ולהיות טוחה בסיד עב מאד, אין להציל [=לדעת] אם היא אבן אחת כמות שהיא או אם לאחר זמן סדרו אבנים אחרות סביבות המצבה אשר הקים על הקבורה יע"א. בתוך הבית סביב מקומות לשבת. וכבר ידעת ששם יבואו מירושלים ת"ו הרבה פעמים בשנה לעשות תקון כרת[2] ובפרט בר"ח אלול אנשים ונשים לרוב. העיה"ק חברון תובב"א אוירה זך ונקי ורבים ילכו שם מירושלים להתענג בימות הקיץ. מי מעין אין בתוכה ויובא מחוץ לעיר לשתיה. ובתוך העיר ב' בריכות הא[חת] גדולה והא[חת] קטנה ושם יאספו מי גשמים בימות החורף להסתפק מהם כל העיר לכבוד וכדומה. הבריכה הגדולה בערך פ' אמות מרובעות ועמוקה יותר מט"ו אמות! בימות הקיץ רבים ירדו אל תוכה להתקרר ולשוט במים! - פה מסחר גדול ומלאכה רבה לישמעאלים ורובם עשירים. מהם אשר יביאו עפר וחול ממקום קרוב הנודע להם, ישרפוהו ויתיכוהו ויעשו ממנו גלמים גדולים של זכוכית[3] וימכרוהו לאירופה לעשות בכל מלאכת מחשבת. מלבד שיש בזה הרבה בתי מלאכה לעשות עששיות, צלוחיות, טבעות וצמידים וכדומה לרוב. ומהם העושים נאדות וחמות מים מעורות עזים במספר רב ועצום ויביאום על הגמלים למצרים למוכרם אל הולכי

---

1 השר משה מונטיפיורי מאנגליה, ליוורנו, ד' במרחשון התקמ"ה - רמסגייט, אנגליה, ט"ז במנח"א התרמ"ה (28 אוקטובר 1784 - 25 יולי 1885).

2 תקון כרת - תיקון הנערך לבקשת מחילה מעוון שעונשו כרת. תיקון זה עושים בדרך כלל בליל ערב ראש-חודש, בליל שישי ובלילות השוב"בים. משתתפי התיקון קוראים את "סדר לימוד תיקון כרת". הלימוד נערך במשך כל הלילה. קבר רחל הוא אחד המקומות בהם נעשה תיקון זה.

3 תעשיית ניפוח הזכוכית בחברון מפורסמות עד ימינו.

מדבר בישימון דרך אשר לא יבצר לנוסע א[חד] מקנות אותו א׳ או שנים מהם ובפרט החאג׳ים[4] הישמעאלים העולים לחוג את החג הידוע בגבול מיכ״ה. ומהם העוסקים בעשית הצמוקים והגרוגרות אשר ילקטום מכרמם וגינתם הרבות והעצומות פה כמהלך שעה וחצי מכל סביבות העיר. בעלי אמונות אחרות אין בכל העיר כולה והיהודים אשר פה אין מספרם רב. ספרדים כשמונים בעלי בתים ואחינו האשכנזים אשר נתישבו מזה שנים אחדים כחמשים בע״ב [=בעלי־בתים] הי״ו. הספרדים ידורו רובם ככולם בחצר גדול אחד אשר בתוכו גם הבית הכנסת שלהם. רובם יש להם בתוכו בתים ואחוזה קנין כספם. החדר הזה הוא קטן מהכיל את מכסת הנפשות אשר בתוכו וע״כ לא תמצא בו ד׳ אמות של קרקע פנוי. בתים ועליות דחוקות זו על זו שניים ושלישים בית על אחיו ועליה על חברתה פנים ואחור בדרך מפליא מאד עד שכל זר הנכנס בחדר לא ימצא מוצאו ומבואו בעולם. ועם כל זאת אתה תתפלא איך עוד היום מוצאים הם מקום לבנות מחדש על הגגות ועל הארובות וכו׳. ועל ידי כך ירבה תמיד המריבה בין שכנים בחזקות והיזק ראיה וכדומה. האשכנזים היו דרים בקצה העיר הפונה לצד ירושלים. הספרדים רובם ככולם הם עניים מאז הורע מצבם על־ידי מעשה הנודע מה״ר יוסף שלום[5] בירושלים ת״ו, לא שבו לאיתנם הראשון. גם תלמידי חכמים לא נמצאו בה יתר על ז׳ או שמנה במספר. הרב עליהם הוא מן המערביים[6] נ״י מעי״ת [=מעיר תהילה] באגדאדי יע״א שמו הטוב כמוהר״ר אליהו מאני נ״י. איננו יודע לדבר בלשונינו והוא מחותנו של הרב אשר מלפנים כמהר״ר משה פירירה[7] זצק״ל מעי״ת שאראי דמן בוצנע[8] יע״ע. הרב הנז׳ הוא מכת החסידים היותר נוראים וגדולים והמפורסמים במעשיהם על־פי הקבלה. ואתה תראה שבחותמו גם כן חקוקות תיבות אלו לשם יחוד קבה״ו [=קודשא ברוך הוא ושכינתיה]. יתר על כן שכל היום וכל הלילה לא ימיש מתוך האהל וברגע אשר אתה בא עליו לא תשמע ממנו שיחת חולין בשום אופן. ואם לא אשגה

---

4 חאג׳ - הוא מוסלמי שעלה לרגל למכה.

5 יוסף שלום, הפקיד הממונה על הכולל הספרדי בחברון. אולץ להתפטר ממשרתו והוחרם על־ידי חכמי הספרדים בארבע ערי הקודש. ראה שושנה הלוי, "קונטרס שבר פושעים", ירושלים תרכ״ב, עמ׳ 32. וראה ע׳ אבישר, "ספר חברון", ירושלים תש״ל, עמ׳ 145-147.

6 איני יודע, מדוע הוא מציין שהרב אליהו מני הוא מן המערבים, ואחר־כך הוא מציין שהגיע מבגדאד, וכפי שאמנם היה.

7 רבי משה פירירה - כיהן כרבה של קהילת יהודי חברון לפני הרב אליהו מני.

8 דהיינו בוסניה. רבי משה פירירה הוא מן העיר סראייבו שבבוסניה.

אומר כי הוא מאלו אשר שמענו שמעם שאינם מכירים אף צורת מטבע. הוא מקבל את כל הבא לפניו בסבר פנים יפות ועושה לו כל כבוד שבעולם ובפרט אם הוא איש מעיר אחרת. במשך שבתי בחברון ת"ו כשמונה ימים הלכתי אליו פעמים ג' בכל יום והשתוממתי על דבריו היוצאים מפיו מיוסדים על אדני התוה"ק [=התורה הקדושה] והמוסר ובנויים על־פי המשל בכל פרט ופרט, דמיתי היותי בחברת הרב מדובנא ז"ל בעל המשלים כאשר אתה יודע מספריו, ונוסף על זה שהרב הנז' מהבדחנים היותר גדולים באופן שכל היושב לפניו ושומע דבריו אם אבן הוא נמוח ואם בעל מרה שחורה הוא או דאגה בלבו כרגע יתהפך לאיש אחר ושב ורפא לו. בעיה"ק חברון ת"ו נמצא בית ספרים גדול אשר ירשו כוללות מאת הרב כמהר"י ביבאס[9] זצק"ל מעי"ת ליוורנו יעו"ו.

ובלי ספק שמעת וידעת מגודל הרב הנז' ז"ל, הוא בא בסוף ימיו להעיה"ק הנז', וחי כעשרים ימים בתוכה, והשאיר אחריו את כל ספריו הרבים והעצומים אל הכוללות. בין הספרים הנז' נמצאו הרבה כת"י [=כתבי־יד] עתיקין, גם ספרי העמים שונים אשר קורא אין בהם ועש יאכלם ולו היו הספרים האלה באחת ערי אירופה היתה מלאכה בהם לחוקרים לא מעט לשנים הרבה.

פה מנהגים שונים בסדר התפלה אשר לא ראיתי כזה בשום מקום[10] ובפרט בתחינות לשני וחמשי וסדר קבלת שבת. הרב הנז'[11] תקן ללמוד בכל יום אחר התפלה בבית הכנסת שיעור בשולחן ערוך על הסדר לתועלת הבעלי בתים והעוסקים במסחר אך לא הועיל בזה רק לו ולבניו, כי בלעדיהם אין מתעכב שם אחר התפלה אף רגע. פה דבר טוב ומנהג קבוע בהכנסת אורחים אשר אין כמוהו בכל ארה"ק [=ארץ הקודש]. מדי שנה בשנה חליפות יעבירו החסד הזה ויעמיסוהו על שכם אחד התושבים בכסף מלא אשר יוציאו מכיס הכולל על ענין זה להספיק כל צורכי האורח הבא אליהם מקרוב או מרחוק.

---

9 רבי יהודה ביבאס, נולד בגיברלטאר, עלה לא"י והתיישב בחברון בחורף התשי"ב (1852) ונפטר שם בי"ז בניסן באותה השנה. בחברון עסק בקבלה. נפטר בעת דרשתו לפני חכמי בית־המדרש. ראה "ספר חברון" (ראה הע' 5), עמ' 235. את ביתו, ספרייתו ובית־הכנסת שלו שנקרא "ישיבת ר' יהודה ביבאס", הקדיש לכולל הספרדים.

10 על מקצת מן המנהגים עמדנו לעיל.

11 רבי אליהו מני.

("מסעות החכם האבי"ר[12] לארץ הקדושה", בתוך: "המגיד", שנה שתים עשרה, גליון מס' 32, כ"ד מנחם אב תרכ"ח/12 אוגוסט 1868, עמ' 252).

12 "החכם האביר" הוא הרב אברהם בר' ישראל רוזאניס. נולד ברוסג'וק בי"ט באלול התקצ"ח (1838) - נלב"ע בכ"ז בשבט תרל"ד (1877). בשנת התרכ"א (1861) עלה עם אמו לא"י, ולאחר זמן קצר שב לבולגריה. בשנת התרכ"ז (1867) שב ארצה בכדי להתראות עם אמו הישישה. את רשמי מסעיו העלה על ספר, רשמים אלה נכתבו בצורת איגרות אל ידידו ר' מנחם פרחי אשר קבצן ומסרן לעתון "המגיד", שם הם התפרסמו בסדרת כתבות בשם "מסעי האבי"ר" (ראשי-תיבות שמו). גם הרב הגאון מלבי"ם זצ"ל אמר עליו "ירבו כמותו בישראל". רבי אברהם נלב"ע בצעירותו. ראה מ"ד גאון, "יהודי המזרח", ח"ב, עמ' 636-637.

רבי חיים רחמים יוסף פראנקו

ברודוס - עיר הולדתו[1]

רבי חיים רחמים יוסף פראנקו, המכונה רבי החרי"ף, נולד באי רודוס בשנת התקצ"ה (1835) לאביו, רבי רפאל נסים, חבר בית־הדין וראש הקהילה ברודוס, ולאמו מרים[2].

ילדות מאושרת ושמחה הייתה לו לרבי רחמים. כבנו של ראש־הקהילה לא היה חסר לו דבר ויכול היה לשבת על התורה והעבודה ללא טרדות, כדרישתם של הוריו ממנו, ומעשי החסד של הוריו משמשים נר לרגליו. "עלי היו כולנה, שיבתם וקימתם על ברכי התורה הושיבוני ומשדי נופת צופה הניקוני, וילמדוני דעת ודרך תבונות הודיעוני, נחת שלחנם מלא דשן על מי מנוחות וידהיו לי שעשועים ושובע שמחות. אם אמרתי אספרה תרומת מידותם, עושי חסד לאלפים ויתר צדקתם, מחול ירבון וכוכבים במסילותם..."[3].

בילדותו למד בישיבה הגדולה שבעיר, היא "ישיבת ישראל", שנוסדה על־ידי רבי רחמים חיים ישראל[4].

כבר בילדותו התבלט בין חבריו והיה ידוע כבעל כשרון נאום וכ"פה מפיק מרגליות", שדרשותיו היו נשמעות בקשב רב.

מלבד לימודי הקודש בישיבה השתלם גם בלימודי שפות ושלט בתורכית ובצרפתית. לאחר שהוסמך לרבנות על־ידי ראש־הישיבה בהיותו בן ח"י שנים, המשיך רבי רחמים יוסף לשקוד על לימודו במקום תחת הנהגתו של ראש־הישיבה, רבי רפאל יצחק ישראל[5], בעל ספר "בית היין", שגם נתן לרבי רחמים את בתו, אסתר מזל־טוב, לאישה.

---

1 מ"ד גאון, "יהודי המזרח בארץ־ישראל", ח"ב, עמ' 567; אברהם פרנקו, "החרי"ף - רבי חיים רחמים יוסף פראנקו", בתוך: "ספר חברון", עודד אבישר (עורך), ירושלם תש"ל, עמ' 108. השם חיים הוסף לו בשל מחלה.

2 רבי רחמים יוסף פראנקו, "שו"ת שערי רחמים", ירושלם תרמ"א, בהקדמה.

3 שם, שם.

4 נולד ברודוס בח' בתמוז התקע"ה, נלב"ע שם בט"ו בניסן התרנ"ב. ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1) עמ' 297-298 וגם ש' מרכוס, "תולדות רבנים למשפחת ישראל מרודוס", ירושלם תרצ"ה, עמ' 75-80.

5 רודוס התקס"ט, נלב"ע בירושלם בז' בתמוז תרס"ב. ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 298. רבי

רבי רחמים בלט בסגנונו העברי העשיר. בדרשה שנשא ביום בר־המצוה שלו אמר:

"אמרו רבנן בטעמא [=הטעם], אין תורה כתורת ארץ ישראל, אמרת ה' צרופה מזוקקת שבעתיים, כמים שיש להם צוף, מאירת עיניים היא אווירה דארץ ישראל מחכים. ארץ המגדלת גיבורי כפיים לתושיה, זאת נחלת עבדי ה', נקיי הדעת שבירושלם הללו בני עליה, רוממות א־ל בגרונם. כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם, ומי יתן ובעזרת ה' אזכה להתיישב ולחונן עפרה של ירושלם".

עוד בהיותו תלמיד בישיבה סייע רבי רחמים למורו, רבו וחותנו לעתיד, ראש־הישיבה, בניסוח תשובות לשאלות שהופנו אליו.

לאחר שהוסמך לרב, מונה רבי רחמים לסופר בבית־הדין שבעירו, וזמן־מה אחר־כך נתמנה לשמש דיין שלישי בבית־הדין. שמו התפרסם בקהילות הספרדיות הקרובות לרודוס והרחוקות, ובעיקר בקרב הקהילות היהודיות שבאיטליה, עמן בא בקשרים הדוקים, ובמיוחד עם קרובו, רבי יוסף פראנקו, שעמד בראש הקהילה בליוורנו. קרוביו אלה הזמינוהו אליהם, ובשנת התרכ"ו (1866) אכן הגיע לליוורנו, התיישב בה לתקופה של שנתיים והיה לחבר בית־הדין במקום.

עלייתו לארץ־ישראל ופעילותו בירושלם ובתפוצות

בשנת התרכ"ח (1868) החליט להגשים את חלומו, עלה והתיישב בירושלם. עמו עלו אשתו אסתר מזל־טוב ושני בניו, בן ציון ורבנו מאיר, ובתו היחידה קלרה. מיד עם בואו התקבל כחבר בית־הדין בבית־דינו של הרב יש"א ברכה, רבי יעקב שאול אלישר[6], ועמו כיהן בבית־הדין רבי שמ"ח (שלום משה חי) גאגין[7], בנו של רבי חיים אברהם גאגין[8].

רפאל יצחק ישראל עלה אחר־כך לירושלם והתמנה לשמש ראב"ד בה. כתב תשובות ופסקים רבים והם מצויים בספרי חכמי הזמן. ראה גם ש' מרכוס (ראה הע' 4), עמ' 80-84.

6 רבי י"ש אלישר נולד בצפת בכ"ג בסיון התקע"ז ונלב"ע בירושלם ביום כ"ח בתמוז התרס"ו. כיהן כראשון־לציון בשנים התרנ"ג-תרס"ו, חיבר ספרים רבים, בשמם מובא שמו בראשי תיבות - אי"ש. ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 62. וראה גם "חבצלת", שנת השלשים ואחת, גליון 7, ב' דר"ח כסלו תרס"א, עמ' 49.

7 נלב"ע בירושלם ביום י"ב באלול התרמ"ג (1883). ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1) עמ' 188.

8 רבי חיים אברהם גאגין (אג"ן), ראשון־לציון בשנים התר"ב-תר"ח (1842-1848), נולד בקושטא

באותה התקופה היו חובות הכולל הספרדי שבירושלם לנושיו השונים קשים מנשוא. בגלל הלחץ שלחצו אותם הנושים, נאלצו הספרדים למכור את החצר הגדולה הסמוכה לארבעת בתי־הכנסת שלהם בעיר העתיקה, ואולם תנאי התנו, שבתוך שנים־עשר חודש יכולים הם לשוב ולרכוש את החצר. בשעה קשה זו לכולל הספרדי נחלץ רבי רחמים לעזרת הציבור, ובשנת התר"ל (1870) יצא מטעם כוללות הספרדים בירושלם לפריס וללונדון בשליחות מיוחדת. בשובו משליחותו פרסמו ראשי הכולל הספרדי בעיתון הירושלמי "שלמי תודה" לנדיבים, וזה לשונם: "כאשר השתרגו עול החובות... ועלו על צוארי אחינו הספרדים הי"ו יושבי ירושלם, ובהתבוננם כי אבדה עצה מהם במה להסיר מוטות העול הזה... אם לא ימכרו את אחוזת נחלתם, חצר גדול סמוך להבתי כנסיות, נשבר לבם בקרבם... אולם בראותם אחרית דבר החובות - הריבית - אז בפיק ברכים ובידים רפות הסכימו למכרו... בסך 25,000 פראנק, ובבטחונם... התנו עם הקונים כי ישיבו את החצר... אם תהי לאל יד הכולל להשיב תוך שנים עשר חודש אשר לקחו מהם... והנה... כמוהר"ר רחמים יוסף פראנקו הי"ו, הבא לשכון כבוד בארצנו... וישליך כל אשר לו אחרי גיוו ויאמר: הנני, שלחוני ואלכה!... רוח ה' נשאתהו ותוליכהו פאריזה לאנדאנה... ועתה בבוא הרב היקר הזה סיפר לנו... מכל הכבוד שהנחילוהו אחינו בני ישראל... ואלה הם פרטי הצדקות [בסה"כ 14,300 פראנק]... עתה באנו להודיע, כי בשוב השד"ר... הראה חשבון צדק מכל הוצאותיו שהוציא וכל ההכנסה... ופרי צדקת השרים הגבירים... הגיע אל הקדש פנימה..."[9].

בעקבות הצלחת שליחותו הראשונה שוב נשלח רבי רחמים בשנת התרל"ג (1873), והפעם לתורכיה ולאוסטריה, במטרה לאסוף כספים לבניין "בתי גבול אלמנה".

תחנתו הראשונה של הרב הייתה בקושטא, שם התקבל בכבוד רב על־ידי ראשי

בשנת התקמ"ז (1787) ונלב"ע בירושלם ביום כ' באייר התר"ח (1848). ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 179.

9 "החבצלת", שנה א, גליון 2, י"ב בתשרי תרל"א, עמ' 8; אברהם יערי, "שלוחי ארץ ישראל", ירושלם תשל"ז, עמ' 744. רק בראשית שנת התרל"א (1871) החלו מנהיגי הכוללים בירושלם לפרסם ברבים את חשבון ההכנסות של שלוחיהם, כי נתעוררה חרושת של שמועות משום שהדו"חות על כספי השליחות לא פורסמו ברבים. העתון "החבצלת" יצא במסע שמטרתו לעורר את הכוללים לפרסם את דו"ח השלוחים, והראשון שדו"ח השליחות שלו פורסם, הוא רבנו - ראה "החבצלת", הגליון הנ"ל. בעקבותיו פורסמו דו"חות אחרים, בהם של רבי משה מלכא, שליח המערביים. ראה א' יערי, שם, עמ' 17.

הקהילה ונכבדיה, וכמובן גם אצל הגבירים אברהם ונסים קאמונדו[10]. רבי רחמים התארח בביתם, והם תרמו לו תרומה נכבדה, כדבריו של הרב בהקדמה לספרו "שערי רחמים" (ירושלם תרמ"א):

"שער השמים יפתח ה' את אוצרו, להאנשים האלה שלמים גבורי כח עושי דברו, עושי חסד לאלפים לתת לכל שואל די מחסורו, ... עושים ומעשים לתת לכסף מוצא להחזיק ביד הקודש מעלת רבי המחבר נ"י שהקיפוהו כתרים, ה"ה ראשון בקודש שר וגדול ליהודים כולו מלא חסדים כמוהר"ר סי' קונדי אברהם קאמונדו זלה"ה שמו נודע בשערים, יקר רוח איש תבונה והבנים בניו יוצאי יריכו נטעי נאמנים, טובים השנים... קונדי אברהם בכור קאמונדו... קונדי נסים קאמונדו...".

רבי רחמים והקיסר פראנץ יוסף

מקושטא נסע רבי רחמים לאוסטריה. בהיותו בווינה יצא באחד הבקרים לטייל ברחובות עיר הבירה. בטיולו הגיע סמוך לארמון הקיסר, שהיה מוקף גן פורח יפהפה המדיף ריחות נעימים. בשערו של הגן עמדו זקיפים הלבושים בבגדי־שרד מפוארים. בראותם את הרב בלבושו ההדור ובקומתו הזקופה, כשהוא נושא בידו מקל בעל ראש עגול מכסף, חשבו כי הוזמן לארמון, ומיד פתחו לפניו את השער.

הרב נכנס לגן הארמון, התיישב על אחד הכסאות בחצר הגן וגלגל סיגריה בידיו. אותה השעה השקיף הקיסר פראנץ יוסף מחלונו והתבונן בבעל התלבושת המיוחדת היושב בגן. הקיסר קרא לשלישו ושניהם ירדו וניגשו אל האורח. רבי רחמים, שלא ידע במי המדובר, לא התפעל מן השניים וביקש מהקיסר גפרור להדליק את הסיגריה. לאחר ששלישו של הקיסר הדליק לרב את הסיגריה, הזמין הקיסר את הרב להיכנס לארמונו. הם שוחחו ביניהם, ומשנודע לרב, כי הקיסר פראנץ יוסף בכבודו ובעצמו הוא הדובר אליו, ברך את הברכה "ברוך שחלק מכבודו לבשר ודם", ונשא ידו וברך את הקיסר, את בני ביתו ואת המדינה. הקיסר, שהתרשם מן המעשה, תרם את תרומתו שלו, הזמין

10 אברהם די קאמאנודו, מגבירי עדת היהודים בקושטא ונשיאיה בדורות האחרונים, מקורב לחצר השולטן ובעל השפעה, עזר ביד רחבה לביסוס היישוב היהודי בארץ־ישראל, ורוב חיבוריהם של בני דורו נדפסו הודות לתמיכתו. בניו בכור ונסים המשיכו את פעולת אביהם. ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 595-596.

אחד מנכבדי הקהילה היהודית במקום וביקש ממנו לסייע לרבי רחמים בשליחותו, שאכן הוכתרה בהצלחה רבה[11].

שליחות שלישית - למערב החיצון

בשנים התרל"ה-תרל"ח (1875-1878) יצא כשליח כוללות חברון לערי המערב החיצון (טריפולי, תוניס, אלג'יר). בהיותו בתוניס כתב בשנת התרל"ה (1875) תשובה בהלכה ובראשה כתב: "אנכי היום גלה גליתי ואני בתוך הגולה... בצעריך ירושלם... ומדי עברי על אחד הע'רים אורח נטה ללון...".

תשובה אחרת, בעניין גט, כתב באלג'יר בשנת התרל"ח (1878). בראש התשובה כתב: "בהיותי מתגורר... בעי"ת אלג'יר יע"א בשליחותייהו דרבנן קדישי... חברון תובב"א נשאלתי ע"ד [=על דבר] הרשאת גט..."[12].

הנדיבים שהכיר במסעו זה, סייעו לו גם בהדפסת ספריו, והוא מזכיר אותם בהקדמתו ל"שערי רחמים": "זאת חובתי ואעשנה לתת את השבח... לאלה... נדיבי עם... השוכנים בפאת מערב החיצון... תוניס ובנותיה... והראן... אלג'יר... קצומנטינא... כפרים ועירות... על כל הטובות אשר גמלוני... ארוחתם ארוחת תמיד... כמו נגיד הקריבוני, ובנאות דשא הרביצוני..."[13].

הרב הצליח בשליחותו, ובתרומות שאסף רכש קרקע לבניין בית־החולים שמחוץ לגיטו, במקום נאות, בדרך המובילה מירושלם.

הרב בחברון - פרשת המחלוקת[14]

בשנת התרל"ט (1878) פרצה מחלוקת קשה בקהל הספרדי בחברון. רב הקהילה, רבי

---

11 אברהם פרנקו (ראה הע' 1), עמ' 109.

12 רבי רחמים יוסף פראנקו, "שערי רחמים", ירושלם תרמ"א-תרס"ב, חלק אבן העזר סי' כ; חלק חושן משפט סי' כב. בשליחות זו ביקש לאסוף כספים לרכישת קרקע לבניין בית־החולים.

13 רבי רחמים יוסף פראנקו (ר' הע' 2), בהקדמה.

14 פרטים על פרשת המחלוקת בחברון ראה בפרק הדן בדמותו של רבי אליהו מני.

אלידהו מני, הכריז בראשית חודש טבת התרל"ט, שהוא מתפטר ממשרתו מרצונו הטוב ונשבע "שלא להקים על מנהיגי העיר ועל הרב אשר יהיה עליהם שום הקמה לבלבל הנהגתם...", וב"מודעה רבה" שפרסם בעתון בתאריך הנ"ל, אף חזר על התפטרותו והוסיף, כי פנה אל הראשון לציון, רבי אברהם אשכנזי, שימנה רב אחר במקומו. מתחת למודעה הנ"ל פירסם רבי אברהם אשכנזי, כי קיבל את התפטרותו של רא"ם, ובחודש אדר תרל"ט פירסם "מכתב גלוי" שבו הודיע, כי החליט למנות במקום רבי אלידהו מני את רבי רחמים יוסף פראנקו, שהיה באותה העת בשליחות בתוניס[15].

רבי רחמים יוסף שהיה משוכנע, כי רבי אלידהו התפטר מרצונו הטוב, וכי מחל על כבודו ומשרתו, קיבל את התפקיד, כאמור. ואולם לאחר שנכנס בו, פרצה מחלוקת בין תומכיו לבין תומכי רבי אלידהו מני, שלא קיבלו את התפטרותו של רבם.

הדי המחלוקת הגיעו גם לקהילות רחוקות מארץ־ישראל, שבהן היו רבים התומכים ברבי אלידהו, ואלה דרשו שישוב למשרתו כבתחילה. ואולם הרב פראנקו סירב לפנות את מקומו. רק לאחר קריאות חוזרות ונשנות מצד חכמי ירושלם וידידי התפוצות שב השלום לשכון בחברון. רבי רחמים מונה לראב"ד וחותם שלישי בחברון, בעוד שרבי אלידהו חזר וכיהן כרב הקהילה וחותם ראשון.

כדי לחזק את ההסכם וברית השלום ולהוכיח שהמחלוקת הייתה לשם שמים, התקשרו המשפחות היריבות שכל אחת מהן תמכה באחד הרבנים, בקשרי נישואין. נכדו של רבי מרדכי חסון, רפאל חסון, נשא לאישה את נכדתו של רבי אלידהו, בנו של רבי אלידהו נשא לאישה את בתו של אחד מפרנסי העיר, רבי נסים להבה, ובנו של רבי רחמים יוסף פראנקו נשא לאישה את נכדתו של רא"ם.

מתקופה זו ואילך התגורר רבי רחמים בחברון, ב"חצר היהודים", אך זמן־מה לאחר מכן יצא משם והתיישב מחוץ לעיר, בדרך המובילה לבאר־שבע, בקירבת הבית היהודי היחיד באזור זה, זה של משפחות קפילוטו וקסטל. הרב עשה כן כדי לעודד תושבים נוספים לצאת מן הגיטו האפל ולהתיישב בעיר החדשה. ואכן רבים יצאו בעקבותיו ורכשו בתים מחוץ לחומות.

---

15 א' בן יעקב, "יהודי בבל בארץ ישראל", עמ' 74-75.

הרב גם השתדל להשפיע על משפחות מקושטא להתיישב בחברון, ובהשתדלותו אמנם התיישבו שם כמה מעשיריה, ביניהם רבי נסים קריו שנקרא בפי יהודי חברון "טַשַלַיבי" או צִ"ילְבִּי (תואר כבוד בתורכיה). הוא נתמנה לפקיד וגזבר הכוללות וכיהן בתפקידו למעלה מעשרים־וחמש שנה, עד לפטירתו, והכול שלא על מנת לקבל פרס.

לאחר פטירתו של רבי אליהו סלימאן מני, רבה של הקהילה, בח' בתמוז התרנ"ט (1899), תפס רבי רחמים יוסף את כסא הרבנות, אך במשרה זו כיהן זמן קצר בלבד, עד לפטירתו ביום ד' כ"ט במרחשון התרס"א (1901)[16]. אחריו עמד בראש הקהילה רבי חזקיהו מדיני.

בניו

לרבי חיים רחמים יוסף נולדו שלושה בנים - בן ציון, רבנו מאיר ונסים רפאל - ובת יחידה, קלרה. בנו בכורו, בן ציון, נפטר בצעירותו, ועליו מקונן רבי רחמים וכותב: "עיני עיני יורדה מים, מידי דברי אשיחה במר רוחי בשברון מחניים, גדל כאבי ופנה אור שביבי כי בא השמש בצהרים, במות עלי בן אוני, מחמד עיני וזרוע ימיני... חכם עדיף מנביא בחור כארזים, שלם בכל מידות טובות... אשכול המעלות... ויצא יצחק לשוח בשדה ברוב אנחה..."[17].

בן ציון טרח ויגע בהכנת שו"ת "שערי רחמים" לדפוס, אך לא זכה לברך על המוגמר: "כמה יגיעות יגע לא נח, לא שקט ולא רגע... זה דודי אשכול הכופר למען דפוס זה הספר, בכל כחו עבד את עבודתו, להגיהו ולכלכל את מלאכתו, ויפקח עליו את עיניו... להוציאו כולו נהדרת מזוקק שבעתיים... ויבא קצו עד לא בא אל תכליתו וקצו בטרם בירך על המוגמר גמרו ימי עלומיו..."[18].

---

16 מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 568. וראה גם ר' רחמים יוסף פראנקו, "שערי רחמים", ח"ב, בהקדמת בנו, שם נאמר, כי נפטר בתאריך הנ"ל בשנה הששים ותשע לימי חייו. וראה "חבצלת", שנת העשרים ותשע, גליון 39, י' מנחם אב תרנ"ט, עמ' 308, וגם "המגיד", שנה תשיעית, גליון 49, כ"א כסלו תרס"א, עמ' 576-577.

17 ר' רחמים יוסף פראנקו (ראה הע' 2), בהקדמה.

18 שם, שם.

בנו זה היה יד ימינו של אביו, וכבר בצעירותו כתב תשובות רבות שחלקן הודפס בשו"ת "שערי רחמים" ח"א. נלב"ע בשנת התרמ"א (1881), בהיותו בן כ"ג שנים.

בנו מאיר רבנו נולד בח' בתמוז התרכ"ו (1866) ונלב"ע בירושלם בכ"ז בתשרי תרצ"ז (1936). היה יד ימינו ונאמנו של רבי חזקיהו מדיני ושני לבית־דינו בחברון. לאחר מאורעות חברון בשנת התרפ"ט (1929), עת נרצחו חכמי הקהילה, נותר הוא יחיד לחכמי הקהילה הספרדים. מתשובותיו ומחידושיו הובאו בספרו של אביו "שערי רחמים" ובכתביהם של חכמי התקופה. רבי מאיר כתב את ההקדמה לחלק השני של השו"ת "שערי רחמים" של אביו, ירושלם תרס"ב[19].

בנו רבי נסים רפאל פראנקו נולד בחברון בשנת התרל"ד (1874) ונלב"ע בקיצור ימים בכ"ב בניסן התרע"ג (1913). שירת כשו"ב העיר והורה תלמוד לאברכים בישיבתו של בעל "שדי חמד". בראשית שנת התרע"ב (1911) נסע בשליחות הכוללות למצרים, ובשובו נתקבל כחבר בבית־הדין בחברון, שבראשו ישב רבי רבנו חנוך חסון. הירבה לעסוק בסיוע לנזקקים[20].

תורתו

על גדולתו בתורה של הרב ועל בקיאותו בה כתבו בהסכמתם לספרו "שערי רחמים" גדולי חכמי זמנו. הראשון לציון, רבי אברהם אשכנזי, כתב: "זה השער לה' צדיקים יבואו בו, שערי צדק אות לרחמים חכמת אלקים בקרבו כולו...", ולכן מינה אותו לעמוד בראש הקהילה בחברון.

חותנו, רבי רפאל יצחק ישראל, ראב"ד בירושלם, כתב: "שערי אורה חזו מאי דקמן, תורת חכם מאיר עיני חכמים זרוע המיומן, יפה פרי טוהר זית רענן, רב יוסף סיני עוקר הרים וטוחנן... מיקרי ירושלם בקי בחדרי תורה...". ואלו הראשון לציון, רבי רפאל מאיר פניז'יל, כתב: "ואני בבואי אל עמק המבוכות עמוס משאות החזיונות, והנה איש עומד לנגדי, דגול מרבבה, חכם לבב ואמיץ כח, ואיקץ כחולם מהקיץ ואביט בו ואתבונן בתמונתו ותכונתו ואחזה בו כל החזיונות ומראות הנפלאות אשר חזיתי ואנשקהו ואחבקהו כחביב עלי עד לאחת...".

---

19 מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 566; אברהם פרנקו (ראה הע' 1), עמ' 138.

20 מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 567.

הרב שמואל סלאנט, רבה האשכנזי של ירושלם באותה העת, כתב בהסכמתו: "בא לפני כבוד הרב וכבוד ה' המלא, ראש אב בית דין מקודש בעיר חברון, וראיתי את ספרו היקר 'שערי רחמים' בענייני שו"ת, וקראתי בו ומצאתי דברים יקרים וערבים הראויים לעלות על שולחן מלכים, מאן מלכי רבנן, והנני נושא ברכה לראש יוסף מבעל הרחמים והיה השם אתו ויעלהו מעלה מעלה"[21].

הרב כתב את תשובותיו וחידושיו גם בספריהם של חכמי דורו ובקבצי הלכה[22]. תשובותיו מצויות בספר "ישמח לב" לרבי שלום משה חי גגין, ב"תעלומות לב" לרבי אלידהו חזן, ב"ישא אי"ש" לראשון לציון רבי יעקב שאול אלישר, בשו"ת "בני בנימין" לרבי מרדכי נבון וב"בית היין" לחותנו רבי רפאל יצחק ישראל[23].

נראה כי הרב העדיף כוחא דהיתירא, ובכל מקום שיכול היה להקל על בני ובנות ישראל, עשה כן. במיוחד אמורים הדברים לגבי עניינים שבין בני זוג, בהם הרב ניסה תמיד לפשר בין הצדדים ולמצוא את שביל הזהב.

למשל, מעשה בראובן שנשא אישה ובזמן שהייתה מעוברת, נשטתתה. מכיוון שגם אחר הלידה לא חל שיפור במצבה, והרופאים לא מצאו לה מרפא, ביקש ראובן וגם קיבל רשות לישא אישה אחרת על אשתו. ואולם לפתע נשתפתה אשתו ואז תבעה מבעלה: או גרש את הצרה או תן לי כתובתי וגרשני. אך ראובן לא היה מוכן לא לזה ולא לזה - לגרש את הצרה לא רצה, שמא תשוב אשתו ותחלה, ולתת לה גט פיטורין לא רצה, כי ביקש שהילד יגדל בביתו והיא תטפל בו. הרב קיבל את עמדתו של ראובן, בתנאי שהראשון לציון, הרב ישא ברכה, יסכים עמו[24].

במקום אחר פסק, לגבי אדם נשוי שהתרועע עם אישה פנויה והתקוטט עם אשתו בכדי

---

21 ראה כל הנ"ל שו"ת "שערי רחמים" ח"א, ירושלים תרמ"א.

22 קובץ "תורה מציון", ירושלים תרמ"ז.

23 הרב מוזכר כ"מסכים" וכ"משתתף" בעוד כמה מן הספרים שהודפסו בירושלם באותה העת, כגון "אהל מועד", ירושלם תרמ"ב; "משכנות לאביר יעקב", ירושלם תרמ"ד ותר"ן; "חוסן ישועות", ירושלם תרל"ג; "דורש טוב", ירושלם תרמ"ד; "עבודת ה'", ירושלם תרמ"ד; "תקני הזוהר", ירושלם תרמ"ד; "יורו משפטיך ליעקב", ירושלם תרמ"ה; "פרי מרדכי", ירושלם תרמ"ה; "פתוחי חותם", ירושלם תרמ"ה; "בגדי ישע", ירושלם תרמ"ח; "בגדי השרד", ירושלם תרמ"ח; "אור לישרים", ירושלם תרמ"ט ותר"ן; "בית יוסף החדש", ירושלם תרל"ה.

24 שו"ת "שערי רחמים" ח"ב אבן העזר, הלכות אישות, סי' א.

למצוא אמתלה לגרשה, כי יש לאסור עליו אותה הפנויה לעולם: "לבל תוכל להנשא עם הבוגד הזה כל ימי עולם וליסרו... אולי ישוב מאיוולתו", וכן קבע הרב שלא יגרש את אשתו אף אם ישלם לה את מלוא כתובתה[25].

מקרה אחר היה באישה שנישאה לאיש וכעבור שנתיים מת האיש. האלמנה נישאה לאחר ולהם נולדו בן ובת. לאחר עשר שנים נפטר הבעל, ונשאלה השאלה, מה דינה של אישה זו, האם יש לחשוש "שמתו לה שניים"? הרב פסק שמאחר ששהתה עם כל אחד מהם זמן־מה, יש להתיר לה להינשא בשלישית, אם הראשון לציון יסכים[26].

ובעניין אחר - באישה שנחשדה ששימשה את בעלה בהיותה נידה, לא התיר לגרשה מכמה סיבות, כדבריו: "ועם כי הבעל הננו חביב עלי עד לאחת, ובפרט הגביר מר אביו נר"ו, כי אהבת עולם אהבתיהו, בכל זאת האמת יותר אהובה אצלנו"[27].

ושוב בעניין אחר נשאל על אודות אדם שאנס נערה, ואביה תבע אותו שיקחה לאישה. בינתיים מחלה הנערה לאנס לפני בית־הדין, ואולם חזרה בה וגם היא דרשה שישאנה. הרב פסק, כי "באמירה בעלמא לא נמחל, שעבודא דצערא דגופא כי האי, לא ניתן להמחל...", דהיינו, צערה של הנערה הוא מעל לכל מחילה, ולכן אף שמחלה לו, יכולה היא לחזור בה[28].

ספריו

(א) ספר **שערי רחמים** ... ע"ס ד' טורים... אגילה... להראות... מעשה... השר הגדול... סי' קונדי אברהם קאמונדו... והבנים... סי' קונדי בכור אברהם קאמונדו... ואחיו... סי' קונדי נסים קאמונדו... גם לרבות... סיר ראובן דוד ששון... בקמ"ר [=בקרית מלך רב] לאנדאן... כל הטובות אשר גמלוני... פי המדבר... רחמים יוסף פראנקו, ירושלים [תרמ"א][29].

---

25 שם, סי' יא.

26 שם, סי' ד. הראשון לציון פסק שיאמר לשואל, ובפרט אם הלה תלמיד־חכם, את כל דברי ההיתר, והוא יעשה מה שלבו חפץ.

27 שו"ת "שערי רחמים", ח"א, חלק אבן העזר, סי' א.

28 שם, שם סי' טז. והרב מתנה - אם יסכימו עמו הדיינים.

29 ראה: שושנה הלוי, "ספרי ירושלים הראשונים", מכון בן צבי, ירושלים תשל"ו, עמ' 149.

ספר

שערי רחמים

שערי כבוד חזר תוכי עתדתי, לפני כל קורא נעים נאמנה הודעתי, זה היום תחילה מעשי
נמנינם ספר הנה כתבתי, מילי מילי קטלי אבר מגן אנשים לא עכבו ומן המלך קראתי,
הפעם מודם לא ה' אבר יצלני, הכיתני המלך חזריו ומנשרי בין המחנות גדלני ומידי דברי לא תתיבלם
לפע"י מה שחעלם מעדתי לפי מישוב שכלי אבר מבר סיני הגילני, הגם הלוט ידעתי כיל"י ידעתי
ערכי עלי חזל כדל אחרתי מה יתן זה לפוס רבנן ודעדה לתמתי, המעו מלכים מילי אחיו רוזנים,
לא חדשתו עני בפע"ר בפעמי"ם המלוייים, כי מעע אבר היה נפי' לא לחמיים לחם הלולים למעדנים,
כי אם מילא לאנשים אבר בגילי המנה ובפנים, ה' אלהים לאבר ידעת כי בחום לבבי עשיתי זאת
הגה הכתתי לא רחמים **פרי** חבואתי קרבני לחמי, שברי עברו בפעמים ע"ש **ד' טורים**
ויקרא בכם שמי, ולו קראתי בכם **שערי רחמים** לזכרון לפני
ה' חמיד לא כי אחרי מותי בפבכי ובקותי, יכיל זאת המוזה שלה וילאה
הקרבן אבם מול המלכים חבחותי נפשי ואבלתי, גם ה' יתן הביא אלהים לבלות הביאנו, מפ"ים
לפי חומו מלך ביופיו חמוזה עיניו, אדמון על מבפעו יבא ובקריב נפנך לא קרבנות חובותיו
לגת ה' קדם בחר בעולמך זברו ופקדנו בפקודת ישועה **ירחמים**

שערי בא ציון לגילה ביבועתי, להרלות הבעים והבדים חעבה לים ופקודתו, זאת פעולה
נדיבי עמים לים אבר בבבכתו, אלה בני בם הבנדים אבר משלם, שופים ונדיבים
רוחים וקלילים זחושת שלם, ראבון בקדם **השר הגדול** ליו מלאים ישועות, ממיק
ביד לומדי המורה וברבים טובלות מר ואהבות קלישות בעיה סר **קונדי**
אברהם קאמונדו אלהים נפפו בעוב הלין בן לדיק בחבן ישלם, והבנים
בניו יולדו יריבו נעשו נאמנים, מעלת הבנדים ברמים בדים וסגנים,
ברחבון אדם המעלה נגיד נדיבים, אמו עדם בבעדים בלו מלאת אבדים, **שר וגדול**
ליהודים, כי' **קונדי בבור אברהם קאמונדו** ל"ו, הבו
מאחקים וכולו מחמדים, ואחיו אחדה הלבבות
שר בבדים ונדיב נדיבות, אבן הבד ואהבה להעיב בבות כי' **קונדי ניסים קאמונדו**
ביו עבף עץ אבות, לאיבן מובבם בקבוד **פאריין** המעבירם
ויקרא בשם הרוחות, גם לזבות זה דודי וזה רבי, זאת רבנן קבן ובעי, בב אבד מעבר
לאחם לבלבולא די מחבורו, בין לים ובין אחיוובין בנו, **השר** אחבותם מיי **ראובן דוד**
ששון הייו הבלו נגו, בביא ובדאל מן הבדים כיובבים ראבוש,
בקבל **לאנדאו** הבירה קדים בלאבה, אם אחבתי אבפדה לא כל בעובות אבר
נמלוני, בבם הבהבוני ובחוחם בל לב בשוני, ובלבב.....הגאם המיקו בחשוני **ישיב"ה**
בעזר"ה, ולקבבה אל המלאי לעיבדה ולבוחבה, אבא ה' יוסף ה' עליהם אמ"ן
פעמים, אבב גדולאם בלוה בלאבחוחם ובעוחיבם בב עיבים יבו ה' לחבם לא הבבבה,
ששון ובחבה יבינו מלאם בדי מחבוחים, ויאן לוחבם **ירחמים**

פ"ו הלדבר ענה גדלא לבל יודעי דת ודין דובן בין הבבפים, יובב ומבאבד רחמי הלא עד יבקיף
וירבה ה' מבמים, לו לדלון יבים בבחבח בבוקר ובבבבו, בבעיד

רחמים יוסף פראנקו

סיע,

נדפס פעה"ק **ירושלים** תובב"א:

בדפוס המבוכה בבל ר' יצחק נאשצונגי לי ובוחביו המוזל מביב „שערי ציון"

אתן שנת פתחו **לי שערי** צדק **אבא בם אודה** יה לפ"ק,

תדה מבבלת אדוניו המלך בבחבן; יריב.

שערי רחמים, ירושלים תרמ"א

בראש הספר באות הסכמת הרב ר׳ אברהם אשכנזי משנת **תרנ״ב לפ״ג** [תרמ״ז; וצ״ל תר״מ][30], הסכמת הרבנים רבי שמואל סלאנט ורבי רפאל יצחק ישראל משנת תר״ם והסכמת רבי רפאל מאיר פאניז׳יל משנת תרמ״א. לאחר מכן נדפס ״מבוא שערים״ מאת המחבר, משנת תרמ״א. בסוף הספר נדפסו ״רגשי תודה... לראש נדיבי עם... אשר היו לי בעוזרי...״, ורשימה ארוכה של תושבי תוניס, ג׳ירבא, גאביס ועוד, ובראשה קאיד שלמה שמאמא, בנו ואחיו שסייעו לרב המחבר.

הספר מחולק לארבעה חלקים, על־פי ארבעת הטורים. אורח חיים - י״ז סימנים; יורה דעה - כ״ח סימנים; אבן העזר - כ״ז סימנים; חושן משפט - מ״ג סימנים, וב״השמטות״ - סימן אחד, בסך הכולל קט״ז סימנים.

גדולי חכמי זמנו מוזכרים בספר השאלות והתשובות כשואלים וכעונים - הראשון לציון רבי אברהם אשכנזי[31], רבי יוסף שלתי[32], רבי נסים קאריאו[33], רבי אליהו סלימאן מני מחברון[34], רבי משה ישראל[35], רבי משה פארדו[36], הראשון לציון רבי דוד חזן[37], חתנו רבי רפאל יצחק ישראל[38], רבי אליהו בכור חזן[39], רבה של נא אמון (אלכסנדריה) שבמצרים, רבי אברהם ברוך מני[40], רבי בן ציון יצחק פראנקו[41], רבי שמ״ח גאגין מירושלם[42] ורבי יעקב שאול אלישר[43].

את תשובותיו חתם הרב באופנים מספר:

---

30 שהרי רבי אברהם אשכנזי נלב״ע בט׳ בשבט תר״ם. ראה מ״ד גאון (ראה הע׳ 1) עמ׳ 122.

31 שו״ת ״שערי רחמים״ או״ח סי׳ יב; יו״ד סי׳ ב, ה; אה״ע סי׳ ב; חו״מ סי׳ ח.

32 שם, או״ח סי׳ יז.

33 שם, שם.

34 שם, יו״ד סי׳ כב; אה״ע סי׳ י.

35 שם, יו״ד סי׳ כז.

36 שם, אה״ע סי׳ יג.

37 שם, חו״מ סי׳ י.

38 שם, שם סי׳ לא.

39 שם, שם סי׳ מג.

40 שם, השמטות לחלק חו״מ, התשובה מיום כ״א בשבט התרמ״א. נלב״ע בנא אמון, ו׳ באלול התרמ״א.

41 שם, השמטות לחלק חו״מ, תשובה מיום כ״ז בתמוז התרל״ז.

42 שם, אה״ע סי׳ ג; חו״מ סי׳ כא.

43 שם, שם סי׳ ג.

"חותם פ"י המדבר"[44] (ר"ת שמו: פראנקו יוסף); הרי"ף ס"ט[45]; "שאלו את פ"י כדת מה לעשות"[46], וגם חכמים אחרים כתבו לו: "פ"י המדבר כל מה שהאריך בזה"[47]. תשובות אחדות הן ללא כל חתימה[48], וכאשר שלח את פסקיו לחוות דעת, כתב הרב: "ואם יהיו לרצון אמרי פ"י לפניו"[49].

(ב) ספר **שערי רחמים** חלק שני... שאלות ותשובות ע"ס [=על סדר] ד' טורים להלכה ולמעשה הוא א"א [=אדוני אבי] הראש עט"ר וצ"ת [=עטרת ראשי וצבי תפארה] הגאון הגדול... חברון ת"ו קרית הארבע... כמוהר"ר רחמים יוסף פראנקו זצוק"ל... יה"ר [יהי רצון] תהיה נפשו צרורה, וזכותיה דמרן אבא המחבר יהיה למגן וסתרה על כל המתנדבים אשר הזילו ויזילו... כ"ד [=כה דברי] המוציאים לאור בני הרה"ג [=הרב הגאון] המחבר זלה"ה [=זכרו לחיי העולם הבא] הצעיר מאיר רבנו פראנקו הי"ו, הצעיר רפאל נסים פראנקו הי"ו... ירושלם... התרס"ב (סיון תרס"ב).

בראש הספר מופיעה רשימת המתנדבים שסייעו להדפסת הספר, אנשי העיר והראן סביבתה באלג'יריה, ואחריה הקדמת בן הרב המחבר, רבי מאיר רבנו פראנקו, המציין שם כי הרב נפטר במהלך הדפסת הספר. הספר נחלק לארבעה חלקים על־פי ארבעת הטורים. חלק או"ח - ל"ה סימנים; חלק יו"ד - ל"ג סימנים; חלק אה"ע - ל"ט סימנים, חלק חו"מ - י"ב סימנים, בס"ה קי"ט סימנים.

החכמים המוזכרים בספר זה הם: רבי אליהו חמווי מארם־צובה[50], רבי הלל ברבי מנשה סתהון[51], רבי אריה ליב מנדלסון מלידס שבאנגליה[52], רבי שלום הדאייה[53], רבי

---

44 שם, שם סי' ט, יד; חו"מ סי' י, יא, מג - שם הפיסקה מתחילה: "פ"י המדבר" ומסתיימת ב"אמרי פ"י".

45 שם, אה"ע סי' י; חו"מ סי' יב, יד, כב, לה.

46 שם, אה"ע סי' טז.

47 שם, חו"מ סי' י, דבר הראשון לציון רבי דוד חזן.

48 שם, שם סי' לו, לז, לח, מ, מא, מב.

49 שם, שם סי' כא, תשובה אל הרב יש"א ברכה (רבי יעקב שאול אלישר) בירושלם.

50 שם חלק ב, או"ח סי' א, ב.

51 שם, שם סי' א, ב.

52 שם, שם סי' כד.

53 שם, שם סי' כט, ל; יו"ד סי' יח; חו"מ סי' י.

שלמה מעהר[54], רבי יצחק לבטון[55], רבי יוסף ארוואץ מגיברלטאר[56], רבי אליהו מני[57], רבי יום טוב פרחי[58], רבי יצחק זאבי[59], רבי וידאל ב"ר חנוך אנג'יל מירושלם[60], הרב הראשון לציון רבי יעקב שאול אלישר[61], רבי מאיר שמואל קאשטיל מבומביי[62], רבי חביב חיים דוד סתהון[63], רבי יצחק שרים[64], חברי בית־הדין הספרדי בירושלם - רבי רבי יוסף נסים בורלא[65], רבי רפאל יצחק ישראל[66], רבי חיים בליח מתלמסן שבמרוקו[67], רבי יוסף חיים מבגדאד[68], רבי יוסף רפאל עוזיאל מירושלם, רבי אברהם יצחק הכהן, רבי אברהם אשר הלוי (שלושת הרבנים הנ"ל חברי ביה"ד הספרדי בירושלם)[69], רבי משה עזרא מזרחי[70], רבי שאול דוד סתהון[71], חכמי פאס[72], רבי אליהו חזן מנא־אמון[73], רבי חזקיהו שבתי[74], רבי רפאל שלום חי הכהן מן העיר ספיקס שבמרוקו[75], רבי שבתי אקושטי[76], רבי חיים אברהם אליהו שטרית מצפרו שבמרוקו[77], רבי שלמה ליב

---

54 שם, יו"ד סי' ז.
55 שם, שם סי' יד, כה.
56 שם, שם סי' כג.
57 שם, שם סי' כג; אה"ע סי' יד; חו"מ סי' י.
58 שם, יו"ד סי' כג; אה"ע סי' כח.
59 שם, יו"ד סי' כג.
60 שם, אה"ע סי' ג, יב.
61 שם, שם סי' ה, יד; חו"מ סי' ו, ז.
62 שם, אה"ע סי' ח.
63 שם, שם סי' ט.
64 שם, שם סי' יב.
65 שם, שם סי' יב.
66 שם, שם סי' יד, כה, כח; חו"מ סי' ו.
67 שם, אה"ע סי' טז.
68 שם, שם סי' יח.
69 שם, שם סי' יט.
70 שם, שם סי' כ.
71 שם, שם סי' כ.
72 שם, שם סי' כא.
73 שם, שם סי' כז.
74 שם, שם סי' לג.
75 שם, שם סי' לה.
76 שם, חו"מ סי' ה.
77 שם, שם סי' ז.

אליעזרוב מחברון[78], רבי יצחק אבואלעפיא מדמשק[79], רבי יעקב מאטאלון[80], רבי כלפא גיג מהעיר קצומטינא שבצפון־אפריקה[81].

רשימה מפוארת זו של עשרות חכמים גדולי עולם ואנשי שם שהיפנו אל רבי רחמים יוסף את שאלותיהם וספקותיהם ואף הירצו בפניו את תשובותיהם, מעידה על מעמדו הרם לאחר שספרו הראשון התפרסם בקרב חכמי הדור. גם הפניות מערים רחוקות בצפון־אפריקה, אנגליה, רומניה והודו ומקהילות קרובות כמו מנא־אמון, דמשק, רודוס, ארם צובה, ציפורי, צפת וירושלם מצביעות על מקומו בעולם ההלכה של תקופתו.

ונותרו בכתב־יד הספרים: "אות לרחמים" (אסופת דינים); "ויצבור יוסף" - על הש"ס; "מדת רחמים יוסף חי" - דרשות הרב[82].

---

78 שם, שם סי' ט.

79 שם, שם סי' י.

80 שם, שם סי' יא.

81 שם, אה"ע סי' לז.

82 ראה בהקדמת בנו לשו"ת "שערי רחמים" ח"ב, ירושלם תרס"ב.

נספח

(א) כהן שהמיר דתו ושב ליהדות, האם יכול לישא כפיו?

(״שערי רחמים״, ח״א, או״ח סי׳ ה)

שאלה: יורינו המורה במה שהיה בכהן אחד אשר מזה ימים נתפתה לקול דברי המיסונארים מכת הפרוטיסטאנטים אשר הן בעון ידיהם דמים מלאו להסית ולהדיח ולצוד נפשות נקיים. ובחלקלקות לשונם חלק משמן חכם לכדו חכמים בערמם וילכו אחרי ההבל ויהבלו. והכהן הנזכר מרוב דוחקו וצערו ובא עד כיסו ואין עוזר לו גם הוא נלכד בשחיתותם. וכגבר עברו יען עבר עליו רוח קינאה והמיר דתו רח״ל [=רחמנא ליצלן], והנה בעתה ניחם על הרעה והתודה אשר חטא על הנפש ופשט את בגדיו בגדים הצואים מעליו ושב בתשובה גמורה. ובכן שאול שאל האיש כדת מה לעשות בקדושתו, אי שרו ליה לישא כפיו ולקדשו בכל דבר שבקדושה ככל אחיו הכהנים, אם אין, נא גבור יורינו מדרכיו ושכמ״ה [=ושכרו כפול מן השמים].

תשובה: ובכן זאת תורת העולה מכל האמור בענין דהכהן הזה יכול הוא לישא את כפיו ולחזור לקדושתו ככל אחיו הכהנים אחר שעשה תשובה שלימה וניכרת לכל זה הנלע״ד [=הנראה לעניות דעתי].

(ב) שותפות בקרקע בין יהודים וערבים לעניין שביעית

(שם, שם, יו״ד סי׳ ד)

שאלה הבאה אלינו מעיר הקודש צפת תובב״א, וזה נוסחא: היות מזה שנתיים ימים עשו קונטראטו [=חוזה] אנשים עברים עם הערביים עובדי אדמה לזמן ה׳ שנים באופן אשר נבאר, והוא שהיאודים פרעו בעצם כל החובות אשר היו חייבים לשררה ולאחרים סך למעלה משששים אלף גרוש, וגם נתנו להם הלואות להחזיק בידם כדי לקנות שוורים וכל כלי המחרשה וחטים וזרעונים ועוד שיפרעו בעדם המסים והארניות [=והארנוניות] ומעשר השייך לשררה יר״ה [=ירום הודה] בכ״ש [=בכל שנה] ושנה. ובפירוש איתמר שאפילו אם השררה תוסיף המסים והארניות כפליים, חייבים היאודים לפרוע בעדם מכיסם וממונם. וכנגד זה נתחייבו הערבים לתת להם מכל אשר תוציא האדמה שלהם

קייץ [!] וחורף ושליש והחובות אשר פרעו בעדם, וההלוואות יהיה פרעונם לזמנים ידועים, כפי הקונטראטו ודב"ז [=ודבר זה] נקרא בל'[שון] ערבי אלטיזא'ס, ואחר עבור כמה חודשים יצא דבר מלכות לבטל האלטיז'אס, והיאודים הנז' צר להם עד מאוד, וכמו הצער עלה עבור סך עצום שנתנו ופרעו בעד הערביים הנז', ולא מצאו תיקון כ"א [=כי אם] בזאת שנתנו לערביים סך ב' מאות ליראס והערביים הנז' עשו להם טאב'ו על האדמה הנז' כ"א [=כל אחד] ואחד חלקות בבקעה ובהר לרצועות דבר המגיע לכל פדאן ופדאן ולקחו כ"א ואחד נייר חתום בחותם השררה יר"ה, וכפי משפטי הטאבו הנז', יכול כ"א ואחד לעשות נאק'יל ואיפתיראג' [=מסים למלכות] מחלקו למי שיוכשר בעיניו. וגם ע"ז [=על זה] הנאק'יל ואיפתיראג' צריך לפרוע לשררה יר"ה ה' למאה וכן עשו, שעשו נאק'יל ואיפתיראג' כל אחד ואחד חצי חלקו ליאודים הנז' ובזה אין שו"א [=שום אדם] יכול לערער כנגדם, כיון שהם שותפים בקרקע, והנה במשפטי הטאב'ו יש כמה מיני אופנים שתחזור הקרקע למלכות, זה יצא ראשונה שאם קונה הקרקע בטאבו אין לו בנים הגם שי"ל [=שיש לו] אחים צריך לפרוע סך מה למלכות כדי שתשאר האדמה ביד האחים. ב' שאם בערך השנים תבור האדמה ג"ש אעפ"י [=ג' שנים אף-על-פי] שאינם רצופים תחזור האדמה למלכות, עוד בה בעניין המעשר שלוקחת השררה מדי שנה בשנ', יד המלכות על העליונה, שאם תוסיף האדמה תת כחה בתבואות על השנים שעברו יקח המעשר מכל אשר תוציא האדמה, ואם ח"ו לא תוציא האדמה תבואות כשנים שעברו יקח לפי ערך השנים שעברו וכן יש כמה מיני המצאות שכל מגמתם שתחזור הקרקע למלכות.

ועתה קרבה שנת השבע שנת השמיטה ולא ידעו כדמ"ל [=כדת מה לעשות] ובפרט בשנתינו זאת יצא דבר מלכות שהמעשר יוסיפו עליו רביע ואין פוטר וממילא לשנה הבאה אם לא יזרעו את השדות צריך לפרוע מעשר כמו שנתינו זאת, מלבד המסים הקבועים קרוב לעשרת אלפים. ולזאת שואלים הלכה כדת מה לעשות להנצל מעון שביעית, ובשנים שעברו היו משכירים לאיזה אנשים קרקע מהקרקעות הנז' בדבר מועט ע"כ פ'דאן ופ'דאן ע"ם [=על מנת] שהשוכרים יפרעו המעשר לשררה יר"ה [=ירום הודה] והמסים והארנוניות הכל על היאודים הנז'...

התשובה: "הכלל העולה מכל מ"ש, דלפי המבואר בשאל'[ה], דמחק המלכות הוא ליקח החומש, אף אם לא יזרענו, הותר לחרוש בו ולזרוע כל השדה דכל דאיכא פסידא הותר

שביתת הארץ לגבה, ואחר שיתן למלך יר״ה חלק הראוי לו, מותר לאכול התבואה הנותרת לו ואין בהם דין ספיחים כלל. האמנם, צריך לאכלם בקדושת שביעית... אכן אם לא יוכל להזהר בכל פרטי קדושתם [של פירות שביעית] מתוך חומר שבם, יוכל להשכיר חלקו לעכו״ם אף בשנתי׳[נו] זאת הסמוכה לשביעית ומותר ליהנות בדמי שכירותו לעשות בהם כל צורכו, או ימכור לעכו״ם פירות אשר יצאו מחלקת שדהו בשנת השביעית הזאת.... ומכירה זאת תהיה קודם שנת השביעית... ועל כך הסכים גם הראשון לציון הרב אברהם אשכנזי.

(ג) בענייני נדרים

(שם, שם, או״ח סי׳ ו)

במי שנדר להתענות ביום שנולד בנו מדי שנה בשנה, ובאחד מן השנים נזדמן לו ביום התענית סעודת מצוה. ובה שעתא ונסתפק שנראה קצת בדעתו שפירש בשעת קבלת נדרו שאם ירצה לפדותו בממון הרשות בידו, אך לא זכר שם הדבר בבירור אם פירש כן אם אין. ואת״ל [=ואם תרצה לומר] דנדרו היה בסתר ופורש אין לו, האם יכול ללוותו ולפרוע ביום אחר אם לא? העל אלה יורנו המורה את דבר המשפט ושכמ״ה [=ושכרו כפול מן השמים]?

תשובת רבי: יש להחמיר ולקיים את הנדר.

(ד) מלאכת גוי בשבת עבור ישראל

(שם, שם, או״ח סי׳ טו)

נשאלתי מאת ידידנו השר הגביר חכם עדיף מנביא וירא את ה׳ מרבים... ע״ד [=על דבר] האומן נכרי שהביא מעה״ק ירושת״ו [=מעיר הקודש ירושלם תבנה ותכונן] לצייר ביתו במיני ציורים וכיורים. ופסק עמו בקבולת [=בקבלנות] בסך מה על כל המלאכה הצריכה בביתו עבור פעולתו, ויען המלאכה מרובה הוכרח האומן להביא אשתו ובניו פעה״ק חברון תו״ב [=תבנה ותכונן במהרה], ונתן לו אחד מהבתים שלו אשר ברחוב ההוא לדור בה עם אשתו וב״ב [=ובני ביתו] עד כלות מלאכתו. ועתה לשאול הגיע, מה שורת הדין נותן להוליך הגוי לביתו איזה לוחות כגון חלונות ודלתי פתחים לארגזים

לעבוד עבודתו שמה בשבתות וימים טובים, כיון דהואי אדעתא דנפשיה קעביד...

תשובה: אין מקום להקל, ולכן הגוי לא יעבוד בבית היהודי בשבת.

(ה) מה דינו של מלמד המכה תלמידו, וחלה?

(שם, שם, חו"מ סי' ו)

נדרשתי לאשר נשאלנו בהיותינו במושב ב"ד יב"ץ [=בית־דין יבנה ציון], במלמד שבא לכלל כעס והכה לתלמידו מכה אכזרית עד שמחמת זה נפל למשכב ונחלה חולי גדול ומסוכן, ובכן עמד לפנינו אבי הנער הנז' ותבע מאת המלמד הי"ו שישלם לו כל מה שהוציא עבורו ברפואתו כי הוא הסובב [=הסיבה] לחולי הזה במכותיו על כרעיו ועל קרבו ע"ד [=על דברי] הבאי, ומי התיר לו לייסרו כ"כ [=כל כך] בשוטים, ובפרט כי התרה בו פעמים ג' שיזהר בו בנער ולא יכהו כי חלוש הנער ורוח קימעא עוכרתו [דהיינו, הנער קל להיפגע], והמלמד טוען ואומר כי לא הכהו רק מפני שהתריס כנגדו, ואחר אותו היום שהכהו בא כמה ימים לבה"מ [=לבית־המדרש] והיה בריא וחזק ומי זה אמר שמכח זה נחלה, וע"ז [=ועל זה] השיבו אבי הנער כי הרופא יגיד עליו קושט דברי אמת כי בדק בכל בשרו ואמר שאין זה אלא מחמת הכאה, ולפי תומו שאל לאביו האם הוא הכהו, ואז השיב הנער כי רבו הכהו, ע"כ [=על כן] אלין דהוו שואלים הולכים האם חייב המלמד ברפואתו אם אין ושכמ"ה.

תשובה: ... וחייב המלמד לשלם לו הוצאותיו באין אומר וא"ד [=ואין דברים] כנ"ל [=כן נראה לי] כעת להלכה, והסכימו הרבנים חבירי הישובים על מדי"ן הי"ו, גם עט"ר מוה"ר [=עטרת ראשנו מורנו הרב] הגאון ראשון לציון אחד היה אברהם [הראשון לציון רבי אברהם אשכנזי] יצ"ו בהסכמה עלה ככל הכתוב בחלקו של יוסף [כלומר גם הראשל"צ הסכים על הפסק].

(ו) ספק יין נסך

(שם, שם, יו"ד סי' כא)

עובדה הוה בגנבים שודדי לילה שנכנסו במרתף אחד אשר בו חביות יין ושמן וחיטים וכיוצא ממיני זרעונים וכיורי נחושת וברזל המיוחדים לכביסה. וגנבו מקצת מהכלי

נחושת הנזכרים וגם מקצת מהחיטים והחביות יין ושמן מצאו אותם פתוחות ולא נודע אם גנבו מהם או לא, העל אלה שואלים הלכו בו, מה דינו של יין זה, אם מותר בשתיה או לפחות בהנאה אם אין?

תשובה: בנ״ד נלע״ד [=בנידון דידן, נראה לעניות דעתי], דאף אם רוב גנבי העיר עכו״ם, הנה מקום איתנו להתיר מדין ס״ס כמ״ש [=ספק ספיקא כמו שכתבו] הטור ומרן ז״ל.

רבי חיים חזקיה מדיני

בית אביו, ילדותו וראשית לימודו

רבי חיים חזקיה מדיני נולד בירושלם בז׳ במרחשון התקצ״ג (1833) לאביו, רבי רפאל אשר אליהו, ולאמו, כאלו וידה[1].

אביו היה רב מובהק מיקירי ירושלם והיה הראשון שלימדו תורה, וכדברי רבי חזקיה: ״הרב מר אבי זצוק״ל א״א [=אדוני אבי] הראש רב בנייא, הרבה להטיב חסדו עמי, הגדיל תושיה. הלא לאמונה, זו משנה ראשונה, תורה דיליה היא, הביאני המלך לחיי העוה״ז [=העולם הזה] והעוה״ב [=והעולם הבא]... הנחני בדרך אמת במעגלי צדק, החזיק כל בדק, הלא הוא אמר לי ועתה בני שמע בקולי. מרבה ישיבה - מרבה חכמה ביראת ה׳ כל היום בחיבה יתירה... השכם והערב בבית המדרש ולא המדרש הוא העיקר אלא המעשה. לשמוע בקול א׳ אלקיך ולדובקה בו ועלי מזונייכי וכסותייכי״[2].

מלבד אצל אביו למד רבי חזקיה גם אצל גדולי חכמי ירושלם שבתקופתו - רבי יצחק קובו שהיה חכם באשי וראשון לציון, ורבי יוסף נסים בורלא, ראב״ד בירושלם[3].

עוד בהיותו צעיר לימים גילה רבי חזקיה כשרונות מבורכים בלימודו, ובקיאותו בתורה הייתה לשם דבר. מוריו שהיו מגדולי ירושלם, כאמור, באו והשתתפו בחתונתו כפי

---

1 מ״ד גאון, ״יהודי המזרח בארץ ישראל״, ח״ב, ירושלים התרצ״ח, עמ׳ 373, 376, מציין שנולד בשנת התקצ״ה, ואולם צ״ל תקצ״ג; ראה אברהם אלמליח (עורך), ״חמדת ישראל״, ירושלם תש״ו, בראש הספר; א״ל פרומקין וא׳ ריבלין ״תולדות חכמי ירושלים״ ח״ג, ירושלם תרפ״ט, עמ׳ 308; מאיר בניהו, ״רבי חיים חזקיה מדיני״, בתוך: ״חמדת ישראל״, עמ׳ 184-185, וראה בהקדמה לספרו ״פקועות שדה״, ירושלם תר״ס. וראה גם פ׳ גרייבסקי, ״זכרון לחובבים ראשונים״, כרך ב, חוב׳ יא-כ, ירושלים תשנ״ד, עמ׳ 39-59.

2 ראה בהקדמתו לספר ״מכתב לחזקיהו״ (הודפס בחלק י׳ של סדרת ספרי ״שדי חמד השלם״, יחד עם סדרת ״אור לי״.
הערה כללית: כל ההפניות ל״שדי חמד״ מתייחסות למהדורת ״שדי חמד השלם״, אלא אם כן צוין אחרת.

3 רבי יצחק קובו, שאלוניקי התק״ל (1770) - אלכסנדריה כ״ד במנח״א התרי״ד (1854), היה ראשון לציון בשנים התר״ח-התרי״ד (1848-1854). רבי יוסף נסים בורלא, ירושלם התקפ״ח (1828) - כ״ח סיון התרס״ג (1903).

שכתב[4]: "ואני מעיד על עצמי שנכנסתי לחופה בעיק"ו ירושת"ו [=בעיר קודשנו ותפארתנו ירושלם תבנה ותכונן] בחודש אלול. היה הכנסת כלה בבית הרב הגדול המפורסם מוהר"ר יצחק פרחי, והיו על החופה כמעט כל גדולי הדור, רבני גאוני תקיפי דארעא דישראל זיע"א" [=זכותם יגן עלינו אמן].

גם לאחר חתונתו נשאר סמוך על שולחן אביו, וכך שקד על לימוד התורה באין מפריע[5].

בשנת התרי"ג (1853) מת עליו אביו. רבי חזקיה נותר בודד, ללא משענת כלכלית, ועליו הוטל לפרנס את רעיתו, אמו ושתי אחיותיו הקטנות.

מירושלם לקושטא

קשה היה עול הפרנסה בירושלם של אותם הימים. צער ומחסור היו מנת חלקם של בני ירושלם שהתפרנסו מכספי התמיכה, שהגיעו אליהם מחוץ לארץ. בעצת חכמי ירושלם יצא רבי חזקיה עם בני המשפחה אל שארי בשרו העשירים שישבו בקושטא.

היציאה מירושלם הייתה קשה עליו, וכך כתב:

"נער הייתי כבן עשרים שנה בצאתי מירושלם,
בעצבון קול ורפיון ידים
עזבתי את עיר מולדתי ציון
היא ארץ חמדה ותאוה לעינים...
דמי עלי כעובר על תרי"ג מצוות
והיה קשה מאוד בעיני פרידתה
כחומץ לשינים וכעשן לעיניים"[6].

רבי חזקיה הגיע אל קרובי משפחתו בקושטא והיה סמוך על שולחנם, ואולם שלוותו שם לא ארכה ימים. לאחר זמן־מה סירבו קרוביו לתמוך בו, והוא נאלץ לנדוד ולמסור שיעורים לבני עשירים: "כי בעוונותי שרבו לא נזדמן לי מקום קבוע ללמוד בכל ימות

4 "שדי חמד" ח"ו, עמ' 49. נשא לאישה את רבקה בת לונא. וראה מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 186.

5 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 212.

6 ראה בהקדמה ל"שדה חמד", ח"ז.

השבוע, כי אם יום אחד בבית בע"ה [=בעל־הבית] אחד ויום אחר בזולתו"[7].

בפעילותו זו העמיד רבי תלמידים בקושטא[8]. גם הרצע לו לשמש בתפקיד דיין הקהילה, אך הוא סירב מאחר שביקש לשבת וללמוד תורה בלבד[9].

בהיותו בקושטא חלה רבי חזקיה במחלה קשה. שם סייע לו רבי יוסף הלוי, אחד מרבני קושטא, שכדברי רבי חזקיה: "הזיל זהב מכיסו למאות ולאלפים על הרפואות ועל הרופאים"[10].

מקושטא לקרים

עד שנת התרכ"ז (1866) התגורר רבי חזקיה בקושטא[11]. בשנה זו ביקר שם הגביר לבית פסח מחצי־האי קרים והזמין את רבי חזקיה לקבל עליו את כתר הרבנות בקהילת קאראסוב־בזאר שבקרים. לאחר הפצרות מרובות הביע הרב את הסכמתו ויצא מקושטא לקרים שם התאכסן בביתו של הגביר יאודה אשרוו (אשרוב) - "הייתי בביתם בהשקט ושלוה מפתם אכלתי ומכוסם שתיתי בסבר פנים יפות, ומדור מיוחד לפי כבודם, ושמו עין השגחתם עלי כל ימי שבתי בביתם אנשים וטף"[12].

פעלו בקרב יהודי קרים

עדת היהודים הספרדים בחצי־האי קרים עתיקה היא. בתקופת השלטון המונגולי־

---

7 ראה ספרו "מכתב לחזקיהו" (ראה הע' 2), דף קה ע"א; וראה מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 187.

8 ראה רח"ח מדיני (ראה הע' 7), דף י ע"ד, דף ס ע"א, דף יא ע"א; מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 187.
בין התלמידים היו החכמים: רבי חיים שמואל נר, רבי נסים מתתיהו ואחיו, רבי נסים בן ציון בן פשט ורבי יוסף נסים אלנקוה (בניהו, שם).

9 מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 373.

10 ראה בספרו "מכתב לחזקיהו" (ראה הע' 2). שם, בחלק השו"ת, סי' ח, מזכיר רחח"מ, כי בשנת התרכ"ב [1862] היה בביתו של מירקאדו רומאנו בכפר ביגלאר באשי.

11 "שדי חמד", ח"ד, הקדמה לקונטרס הכללים (לפני האות ל), ושם עמ' 4; י' בן צבי, "אגרת פרידה של רח"ח מדיני מקהילת קראסו בזאר", בתוך: "אוצר יהודי ספרד", יצחק ר' מלכו (עורך), ירושלם תשכ"א, עמ' 10, מציין, כי הרב הגיע לקרים בחורף התרכ"ז (1867).

12 ראה בהקדמה לספרו "אור לי", אזמיר תרל"ד.

טטארי קיבלו יהודי קרים את שפת הטטארים, גורם שהביא לניתוקם מן המרכזים היהודיים הגדולים הקרובים אליהם, ולהתהוותה של מסורת יהודית בעלת צביון מיוחד. הקהילה האשכנזית במקום הייתה צעירה יותר ושמרה על קשרים עם הקהילות היהודיות הסמוכות[13], ואולם מחסום השפה גרם לנתק בין שתי הקהילות הללו, ומה גם שאפילו רבני העדה האשכנזית שם לא ידעו את שפתם של הספרדים במקום, ולא מצאו אפוא מסילות ללבם.

רבי חזקיה, ביודעו את שפת המקום, התקבל עד מהרה בקרב היהודים שם, לרבות על עדת האשכנזים[14].

מצבם הרוחני של יהודי קרים באותה העת היה דל וירוד מאוד. ניתוקם מן המרכזים היהודיים הביא לאי־שמירת המצוות כהלכתן ולקיום מנהגים שונים ממנהגי שאר תפוצות ישראל[15].

הרב הופיע בקהילה כגואל ומושיע. פעילותו במקום דמתה לפעילותו של רבי יוסף ממאן בבוכארה בסוף המאה ה־יח ובראשית המאה ה־יט[16]. הוא ערך מהפכה בחיים

---

13 על יהודי קרים ראה: יצחק בן צבי, "נדחי ישראל", ירושלם תשכ"ו, עמ' 204-216. לדעתו שורשיה של יהדות זו עוד בימי הבית השני, ראה שם: עמ' 204-208. במפקד 1897 נרשמו 4000 יהודים בקרים, בשנת 1912 - 7500 נפש, ובשנת 1926 - 6328.

14 כדברי הרב, שהרבנים שקדמו לו, שפת בני העדה הייתה זרה להם: "ולא יכלו לקרב דעתם עמהם ולדעת מעשיהם ותהלוכותיהם בדברים העומדים ברומו של עולם, שבני אדם הללו מזלזלין בהם לא במרד ולא במעל, ולבית יעקב חטאתם מחסרון ידיעה. ידעתי כי למחיה שלחני אלקים להרים דגל תורתנו הקדושה, לשמור גדריה וסייגיה בעזרתו יתברך". ראה: "שדי חמד", ח"ט, שו"ת דברי חכמים, סי' קכט, עמ' 95. על היותו רב האשכנזים במקום, ראה: "שדי חמד", ח"ד, עמ' 4, וראה בהקדמתו לספר "אור לי" (ראה הע' 12).

15 ראה "שדי חמד", ח"ו, מערכת אכילה, סעיף ז, עמ' 163, שם מזכיר הרב שיהודי המקום היו מברכים על אכילת מצה בכל ימי הפסח, בימים ובלילות וכו', וראה להלן בנספח (ג)2. ועוד. שם, מערכת ברכות, סעיף י, עמ' 335, מובא שבעת ברכת חתנים בשעת הסעודה היו החתן והכלה עומדים ושאר העם יושבים. הרב תיקן להם את המנהג, ראה להלן בנספח (ג)5. ושוב, שם, בפתיחה להערכת בכור בהמה, עמ' 353: "בעיר זו היו נכשלים באיסור בכור בהמה... שמעתי שהיו נוהגים בעיר זו בפירות ערלה נותנים אותה לכהן...", ועוד רבים כהנה כמובא ב"שדי חמד".

16 י' קרן, "יהדות קרים מקדמותה ועד השואה", ירושלים תשמ"א, עמ' 71, 74. נוסעים שביקרו באותה העת בקהילה, מעלים על נס את פעולותיו. אחד מהם כותב: "ממירי דת אין ביניהם [בין הקרימצאקים], רק מעטים מהם הנם יודעי ספר... הרב הגאון הצדיק האמיתי כמוהר"ר יחזקי' חיים מדיני הספרדי יליד ירושלם, אשר הנהו רב לעדת הקרימצאקים זה יותר משמונה

הרוחניים של בני העדה - הפיץ בקרבם תורה וחכמה, יסד ישיבה, דאג לחינוכם של ילדים ושל מבוגרים ועורר את האבות ללמוד תורה ביום ובלילה: "קבעתי להם עתים בתורה ללמוד עמהם ארבע אמות של הלכה והם לא משו מתוך אהלי"[17]. הרב אף תיקן תקנות חדשות לטובת בני הקהילה ובהדרכתו הדפיסו ספרי דת וחינוך, אגדה ופיוט, וכמה מהם נדפסו בתרגום יהודי־טטארי.

בתפקידו סייעו לו בני משפחת פסח והדיין רבי משה ואליד, שהיה דן את בני הקהילה, ורק דבר קשה הביאו אל רבי חזקיה, כדי שימשיך לשקוד על לימוד התורה[18].

בשנת התרכ"ח (1868)[19] מת על רבי חזקיה בנו יחידו. לזכרו חיבר את הספר "אור לי", שם הוא מספר על צערו ואבלו הכבד על הילקח ממנו בנו: "כל בית ישראל יבכו על האי שופרא דבלי עייל בלא בר... ביום צרה וצוקה... על מות הבן, בני ידידי יחיד לאמו ואביו אהבו... ואתן את קולי בבכי, קול צעקה ומרה...".

בשנת התרל"ח (1878) חלה הרב קשה: "בשנת התרל"ח נחליתי חולי גדול בעיני ונלאו הרופאים ולא מצאו מזור למחלתי, וכמעט אמרנו נואש ח"ו, לולא גברו חסדי השי"ת [=השם יתברך] עלי ובשנת תרט"ל [1879] שלח דברו וירפאני, אך מאז נחלשה מאוד מאור עיני ולא אוכל להביט בכתיבות שונות כי אם בכתב אשר הורגלתי בו"[20].

הרב היה מקובל על המון העם הטטארי כאחד הקדושים, וכשפרצה בקרים מגיפת בהמות, ביקשו ממנו להתפלל לישועה. גם בעיני מושלים ופקידי מלכות היה כבודו רב. בשנת התרמ"ו (1886), כאשר ניתנה הוראה לגרש את כל הנתינים הזרים מרוסיה, השתדלו למענו מושל הפלך ואנשי אקדמיה, ושר הפנים הניח לו[21].

שנים והוא ירעם על מבועי התורה והתושיה במקל נועם. באחת אדבר כי לחבר הזה יאתה תהלה".

17 י' בן צבי (ראה הע' 11), עמ' 10.

18 בשנת התרל"ט (1879) הודפס "ספר בקשות" וספר "נעים זמירות" באותיות גדולות ומנוקדות לתועלת המון העם. ראה: "אור לי" (ראה הע' 12), בהקדמה. במגילה שכתב לאות הוקרה לבני משפחת פסח על פעלם בקהילה ציין את מעשיהם. המגילה נחתמה בחברון בחודש טבת התר"ס ומצויה במכון בן צבי.

19 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 190 והערה 40 שם.

20 מסתבר שבשל מחלתו הקשה הוסיפו אז לשמו את השם "חיים". ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 373; "שדי חמד", ח"ד, עמ' 8.

21 י' קרן (ראה הע' 16), עמ' 47; מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 191.

שכרו של הרב שולם על־ידי הקהילה כולה, ספרדים ואשכנזים - הוא השתכר ארבעים רובל בחודש. אף שהיה זה שכר נמוך למעמדו, לא ביקש כל העלאה במשכורתו, וכאשר ראשי הקהל ביקשו להוסיף עליה, סירב. לדעתו היה זה שכר ראוי ומכובד: "... לכן הגם כי שיל"ת [=שויתי ה' לנגדי תמיד] כל ימי שבתי שם בקאראסוב (כשלושים ושלוש שנים) היתה פרנסתי ברוח ולא בצמצום, כי החזיקו בידי שתי הקהילות הקדושות עדת הקרימצאקים ועדת האשכנזים יצ"ו, בכבוד גדול ובאהבה וחבה יתירה"[22].

מקרים לירושלם

בשנת התרנ"ט (1899) החליט רבי חזקיה לשוב לירושלם. בתחילה ניסו אנשי הקהילה להפציר ברב שישנה את החלטתו, ואולם לאחר שנוכחו לדעת, כי עז רצונו לשוב ולעלות לארץ־ישראל, קיבלו עליהם את הגזירה[23].

היהודים והשלטונות כיבדו את הרב בטקסי־פרידה שנערכו בקאראסוב ובערים אחרות בקרים. וכך תיאר את הפרידה מן הרב ד"ר פרלמאן, "הרב מטעם" בסימפרופול (30 במאי 1899):

"רבי חזקיה מדיני חכם הקרימצקים נתקבל בכבוד בבואו לסימפרופול ב-18 במאי בערב, בבית הכנסת הראשי. בבית המלון קיבלוהו בלחם ובמלח. הרב הזקן נתפרסם כידען מובהק בתלמוד, איש מוסר ובעל מידות תרומיות, נקי כפיים וצנוע הליכות. גם בבית הכנסת הקירמצאקי נערכה לכבודו תפילה חגיגית. הרחוב רופד בעשב רענן והאורח הלך תחת חופה רקומת זהב. לאחר התפילה הושמעו נאומי תלמידיו בעברית ובטאטרית. הרב עדוי כסוי ראש בנוסח ספרדי, לבוש גלימה לבנה, ישב בכורסה, והנפרדים ניגשו אליו וכשהם כורעים ומתיפחים ומנשקים את ידו, הוא מברך איש איש. תלמידיו יודעים עברית ודיבור בהברה ספרדית, כותבים בכתב רש"י, בקיאים בתלמוד ובספרות הפוסקים ובספרי המוסר, אוהבים מלאכת כפיים. בנותיו נשואות לטובי

22 "שדי חמד", ח"ד, עמ' 5.

23 ראה "שדי חמד", שם, שם: "עד שהיה קשה עליהם ועלי הפרידה כקריעת ים סוף, וכאשר הודעתי להם שברצוני לילך לשכון כבוד בארץ ישראל, הרבה טרחו ועמלו עמדי להסב דעתי ולבטל מחשבתי זאת לכל הפחות על איזה שנים ולא עלתה בידם...".

תלמידיו[24], החכם נפרד מכולם בארוחת בוקר חגיגית שנערכה לכבודו, בנאום ארוך בעברית, כשהוא קורא לבני עדתו לחיי אחוה ורעות, שמירת חוקי המדינה, אהבת ארץ מגורידהם ומלכה, לטיפוח בתי ספר וללמוד השפה הרוסית. גם בבית מלונו וברכבת צבאו המונים עליו. אנשים למאות ולאלפים באו אל החוף ועמדו על רגליהם עד אשר נעלמה הספינה על מימי הים השחור"[25].

על כסאו בקראסוב־באזאר ישב אחריו אחד מרבני ירושלם, רבי אברהם בכר אפרים[26].

ביום ג', ה' בתמוז התרנ"ט, הגיע רבי חזקיה ליפו.

בעתון ה"חבצלת" נכתב:

"אורח יקר ונכבד בא לעירנו הרה"ג הצדיק פאר ישורון מו"ה [=מורנו הרב] חיים חזקיא מדיני... הופיע על פני עירנו ביום ג' פ'[רשת] בלק, וכמעט נפוצה השמועה בעיר, ואנשים מכל המפלגות נהרו המונים המונים, אל בית האדון הנכבד העוסק בצרכי ציבור באמונה מר ר' יוסף משה הי"ו, אשר זכה שכבוד תורתו יתלונן בצל קורתו"[27].

לאחר שהרב שהה ביפו שבועיים ימים, עלה ביום ג', י"ט בתמוז, לירושלם עיר הקודש.

רבי חזקיה בירושלם

על קבלת הפנים שנערכה לכבוד הרב בבואו לירושלם מסופר:

"הוא היה הראשון שבא למקום, כי הקדים לבוא לפני כל. חשבו שמתוך תמימות היתה

---

24 בנותיו נותרו עם משפחותיהן בקרים והרב עלה לירושלם עם רעיתו בלבד.

25 רפאל גולדשטיין, "התרן", כרך יא, עמ' 18. באיגרת-הפרידה שלו מצאן מרעיתו בקרים מציין הרב את עזרתם הרבה של בני הקהילה בעלייתו ארצה בשנת התרנ"ט (1899). בני הקהילה מסרו בידיו קרן, ממנה יתפרנסו הוא וזוגתו, אספו כסף עבור הוצאות הנסיעה ובנוסף סייעו לו בדרך הגביר משה פסח ובנו עקיבא, כדברי הרב: "שנלוו עמנו לבא לארץ ישראל, הנה בכל הדרך היו משרתים אותנו לכל דבר ודבר אשר אם הייתי צריך לשכור משרתים ברצי כסף (=מטבעות) לא היה באפשרות לקבל נחת מהם כמוהם... ואין הפה יכולה לספר גודל העונג שהיה לנו מהם במשך ארבעה חודשים מיום נסיעתנו מקראסוב...". ראה י' בן צבי (ראה הע' 11), עמ' 12.

26 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 191, על-פי ר' בן ציון קואינקה, "הזכרונות והתולדות", עמ' 10.

27 "חבצלת", שנת עשרים ותשע, גליון 36, ט"ו בתמוז תרנ"ט, עמ' 281, וראה גם שם, גליון 38, ה' במנחם אב תרנ"ט, עמ' 298-299.

זאת, אבל אחר כך ידעו שכך עשה במתכוון: למען לא יקומו בפניו כשיבוא למסיבה (דרך אגב: כשבא למסיבה דודי, רבי יוסף נסים בורלא, ראש אב בית דין, ונכנס לאולם - קם הוא הגאון מלוא קומתו לפניו. התרעם דודי בבת צחוק על כך. השיב לו הגאון: היאך לא? הוא מורי ורבי - הוא היה [=אני הייתי] תלמידו בנעוריו בירושלם. השיב לו דודי: אבל הרי הוא 'תלמיד מחכים את רבו').

ואחר כך ידעו הכל, שרגיל היה לבוא תמיד לבית הכנסת כשהציבור עומד על רגליו בברוך שאמר או בה' מלך, ולא מצא הציבור הזדמנות לקום מפניו"[28].

מירושלם לחברון

רק זמן קצר ישב הרב בירושלם, וכבר נשמעו רמזים שמן הראוי שרב וגאון כמוהו ישב על כסא "הראשון לציון" והחכם באשי. הרמזים הגיעו לאזניו, ולא עברו ימים רבים והגאון עבר להשתקע בחברון[29].

בעלותו לארץ־ישראל קיוה הרב, כאמור, לשבת בה על מי־מנוחות ולהקדיש את כל זמנו לכתיבת חיבורו הגדול "שדי חמד" בלא לקבל עליו כל תפקיד רבני - "הנה את עיר מנוחת אבוה"ק [=אבותינו הקדושים] אויתי למושב לי, בבטחוני בהשי"ת, אשר בה אוכל לבלות ימי חיי זקנתי על התורה והעבודה במנוחה בלי מפריע"[30]. ואולם לאחר מות רבה הראשי, רבי רחמים יוסף פראנקו[31], הפצירו אנשי חברון ברב לקבל עליו את המשרה, ולאחר הפצרות רבות נענה להם. רק תנאי מפורש היתנה, שלא יטרידוהו בענייני יום יום ולא יטילו עליו את משא ההנהלה. עם זאת קיבל עליו לטפל בענייני תלמוד־התורה, מאחר ש"תלמוד תורה כנגד כולם"[32].

---

28 יהודה בורלא, "הגאון חיים חזקיהו מדיני", בתוך: "חמדת ישראל" (ראה הע' 1), עמ' 214, וראה גם ע' אבישר, שם עמ' 225, וראה גם "חבצלת", גליון 37, כ"ב בתמוז תרנ"ט, עמ' 291.

29 באותה העת כיהן בתפקיד זה הרב יעקב שאול אלישר. אינני יודע, אם יש ממש בסיפור זה. ראה י' בורלא (ראה הע' 1), עמ' 214.

30 ראה מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 206.

31 נולד ברודוס בשנת התקצ"ה (1835), נלב"ע בחברון בכ"ט במרחשון התרס"א (1900). ראה מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 567-568.

32 ראה "שדי חמד", ד, בהקדמה: "... ואנשי קדש כל בני העיר הקדושה הלזו קרית ארבע היא חברון ת"ו יעידו ויגידו כמה סרבן הייתי מלקבל את משרת רבנות בעיהק"ו הלזו". וראה גם א'

תלמוד־התורה בחברון[33]

רבי חזקיה הביא מורים מעולים מירושלם לחברון, כדי שאלה יעשו לשיפור רמתו של תלמוד־התורה, ואולם הללו לא הצליחו בתפקידם. רוח ההשכלה שנשבה באותה העת, הגיעה גם לחברון והשפיעה על צעיריה. רק מאוחר יותר מצאו, יחד עם הרבנים האשכנזים, פתרון למוסד: התלמידים נבחנו וחולקו לקבוצות, על־פי ידיעותיהם. כל קבוצה נשלחה לביתו של הרב המלמד, ושם למדו הנערים בתנאים נאותים.

הרב פעל להשיג אמצעים להחזקת רבנים בעין יפה וגם השתדל לתמוך בתלמידים, משום שראה, שלא רק העזובה הרחיקה את הילדים מן התורה אלא גם מצבם הקשה של הוריהם. כאשר הגיע הילד ל"בר מצוה", היה עליו לעזור בפרנסת המשפחה, ומובן שבתנאים כאלה קשה היה לגדל בני־תורה. רבי חזקיה מדיני יסד קופת תלמידים, ממנה תמך בילדים מוכשרים בכדי שיוכלו להמשיך ללמוד בתלמוד־התורה.

הרב יסד גם ישיבה, ישיבת "שדי חמד", עבור תלמידי־חכמים צעירים שמהם תצא תורה. התלמידים למדו בבית הרב, והאווירה ששרתה בביתו, השפיעה עליהם רבות.

בישיבה היו שלוש קבוצות של תלמידים: קבוצת מבוגרים שלמדו ועיינו בעצמם, קבוצת המשתלמים וקבוצת המתחילים. בכל קבוצה היו פחות מעשרה תלמידים, רובם ספרדים ומיעוטם אשכנזים. כולם למדו בעברית והרב מסר לפני התלמידים שיעור מדי יום[34].

באיגרת שנשלחה לבגדאד נאמר על הרב: "...ועד כמה הוא טורח בלימוד התלמידים, ורוב הוצאותיהם מכיסו. וכל המעות שהקדיש בעד ספרו 'שדי חמד' - הוציאם בעדם. ומשכורתו שלוקח מחברון 30 נאפוליון לשנה, מוציא מהם י"ח לשכירות הבית. נשארו י"ב להוצאות כל השנה"[35].

מני, בתוך: "החבצלת", שנה לא, גליון 14, ה' שבט התרס"א, עמ' 104-105, וגם דוד אבישר, "הגאון", בתוך: "חמדת ישראל", עמ' 216.

33 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 192-193; דוד אבישר (ראה הע' 32), עמ' 217-219.

34 "השקפה", שנה ו, גליון כ, עמ' ד.

35 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 212, איגרת רבי יחזקאל עזרא רחמים מירושלם לר' יוסף חיים בבבל על רבי חזקיה מדיני. רבי יחזקאל עזרא היה מרבני בבל שעלו לירושלם, ביקר בשנת התרס"ד (1904) את רבי חזקיה מדיני בחברון.

כל ימות השבוע למדו בהדרכת רבנים. בבוקר - מסכת חולין, אחר הצהרים - "בבות", בערב - הלכה. ביום השבת התאספו כולם בישיבתו של הגאון יחדיו לשיעור משותף. השיעור נסב סביב מיגוון של נושאים, למען ימצא כל תלמיד בו את אשר אהב. פרשת השבוע עם פירוש רש"י שימשה נושא משותף, בצירוף שאלות ותשובות בדברי דרוש ואגדה, ולאחר השיעור התכבדו כולם ב"מגדנות".

פעמיים בשנה, אחרי החגים, ערך רבי חזקיה שיחות אישיות עם תלמידיו, במיוחד עם המשתלמים שלמדו בכיתה הגבוהה, כדי לעמוד על דעתם ועל נטייתם ללימודים, שכן חשש מפני תרבות ההשכלה החודרת לחברה המסורתית ועלולה להביא כליה על הבניין שהקים. וכאשר חברי הכיתה ביקשו ממנו לאפשר להם ללמוד שפות, בכדי שחלקם לא יגרע מחלקם של הלומדים בבתי־ספר של המשכילים, הוא הזמין מורים לעברית ולצרפתית וגם הירשה לבקר בקורס לשפה הערבית שיסדה חברת "למען ציון". הרב גם השתדל להנעים את חיי התלמידים, ובכל ראש־חודש מסר סכום כסף לאחד החכמים כדי שיקנה "דברים טובים" לתלמידים ויוליכם לטיול בכרמי חברון[36].

בדרכי נועם התהלך עם תלמידיו הנערים הרכים, ומשך אותם אליו באהבה וחיבה כדי שילמדו תורה ויעסקו בה.

אגודת צעירי חברון[37]

בשנת התרס"ד (1904) נוסדה בחברון אגודת "צעירי חברון" שביקשה להקנות השכלה לנוער החברוני. במסגרת פעולותיה ניתנו מדי ערב שיעורים, ואף חשבו לפתוח ספרייה וללמד את תולדות עם ישראל. הוועד הספרדי תמך באגודה, ואולם הרב התנגד, ורק לאחר שראה שאין מטרתה מתנגדת לרוח הדת, הבטיח להתיר להם לפעול, אך בסופו של דבר, בהשפעת האשכנזים, הדבר לא יצא לפועל.

בר"ח ניסן של אותה השנה הגיע לחברון אחד ממנהלי כי"ח בירושלם, לבדוק

36 דוד אבישר (ראה הע' 32), עמ' 218. בעמ' 220 שם הוא מציין: "ארבע שנים עשיתי בישיבת שדי חמד. אלה היו שנות אורה ועליה, למדנו תורה, רכשנו השכלה וחונכנו למדות ולמעשים טובים".

37 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 193.

האפשרות לפתוח מוסד של כי"ח במקום. תושבי חברון הבטיחו לשלוח את ילדיהם למוסד לכשייפתח. כעבור זמן הגיע לחברון אלברט ענתבי ורבי יעקב מאיר[38], וגם הם הבטיחו למלא אחר דרישת התושבים, ואולם הקנאים התנגדו לכך ונוצרה מחלוקת גדולה בין שני הצדדים. רבי חזקיה לא רצה להתערב בה וביקש מחברת כי"ח לדחות את תכניתה לזמן־מה.

קופת גמ"ח - קרן הלוואות חן וחסד[39]

רבי חזקיה דאג לסייע לנזקקים מבני הקהילה באמצעות קופה שיסד לשם כך. את הקופה יסד מחסכונותיו הפרטיים המעטים ומתרומות, והלוואות שלוה לצורך זה. קופת ההלוואות הביאה רווחה לעניי חברון, כי כל הרוצה היה מקבל את מבוקשו, ללא רבית ובלא ערבים. ומספרים על אדם אחד שהיה ידוע בתור לוה ואינו משלם. כאשר בא לבקש הלוואה, קיבלו הרב כהרגלו בסבר פנים יפות ופתח את "הצרור" לתת לו את מבוקשו. התלמידים שידעו על מעלליו של האיש, ניסו לרמוז לו לרב ולהזהירו, ואולם ללא הועיל.

כשהסתלק הלוה, סיפרו לרב על מעלליו של האיש, אך הוא אמר: "אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו. אפשר שמחמת דוחק הפרנסה לא עמד בניסיון, אך עתה נאחל לו ברכה והצלחה ובודאי ישלם". והנה, ביום המיועד בא האיש ושילם את המגיע, וכך עשה מדי חודש בחודשו, עד שסילק את חובו.

מעשה באירוסין[40]

מעשה באישה אלמנה שבאה להזמין את הרב לאירוסי בתה. שאלה הרב: היכן תערכי את האירוסין? ענתה: בדירתי. אמר: כלום יש מקום בדירתך לכל בני העיר? אמרה: בוודאי לא כולם יבואו, כי מי יפקוד אלמנה שכמותי? אמר: אפשר מאוד שכולם יבואו

38 אלברט ענתבי - מנהל בית־ספר כי"ח בירושלם. חברת כי"ח - "כל ישראל חברים" - שמרכזה בצרפת, דגלה במתן השכלה כללית לנוער היהודי ברחבי העולם. פתחה בתי־ספר רבים, בעיקר בארצות המזרח. הרב יעקב מאיר היה סגן הראשל"צ. בשנים התרפ"א-תרצ"ט (1921-1939) כיהן כראשל"צ ורב ראשי לא"י יחד עם הראי"ה קוק זצ"ל.

39 דוד אבישר (ראה הע' 32), עמ' 221-222.

40 דוד אבישר (ראה הע' 32), עמ' 222.

ומקום אין לך, לכן בואו וסדרו את האירוסין בביתי. תמהה האישה: היתכן? ומיד קרא הרב לרעיתו וסיפר לה את העניין. הרבנית לא שהתה הרבה ואמרה לאישה: מהרי והזמיני את הקהל לביתנו וכל מחסורך עלינו, אל תדאגי לשום דבר. וכך היה. אמרו: מי שלא נכח באותם האירוסין, לא נכח באירוסין שמחים מימיו.

אהבתו לתלמידיו

לרבי חזקיה לא היו בנים, כי אם שלוש בנות - בנו יחידו נפטר עליו בנעוריו, כאמור למעלה - שאותן השיא לתלמידיו שבקרים, וכאשר יסד תלמוד־תורה בחברון, היה כאב לכל התלמידים: "הוא היה לנו לאב ולמחנך נאמן. עם שחר השכמנו לבית מדרשו ובערב קבלנו את השיעור האחרון בביתו... בשבתות הסבונו על שולחנו... הרבנית העניקה לנו מכל טוב, הנעמנו זמירות עד שעה מאוחרת עד שהיינו נאלצים ללון בביתו. באותם הלילות חשבנו מה רבה אהבתו אלינו... כאב רחום עבר בחדרים, בקר את הישנים, פרש עלינו שמיכות, בדק אם יש על ידינו מגבת, כלי מטה ...

עוד מפעם לבבי בזכרי את אותו הלילה, עת העמיד על יד משכבי סנדלי־בית והוסיף עלי שמיכה על גבי שמיכה. מה רציתי אז לקפוץ ממטתי, לכרוע ברך לפניו ולנשק את כפות רגליו, אך חרדתי הייתה גדולה, לא יכולתי למוש ממקומי, התכווצתי תחת שמיכתי ושפתי לחשו: מחילה, סלידחה וכפרה..." [41].

מכיוון שהרב ביקש להבטיח את עתידם הכלכלי של תלמידיו, השתדל להכשיר אותם למקצועות הקודש השונים, למען יוכלו לעמוד בראש קהילה בישראל, הכשירם להיות חזנים ולקרוא בתורה, להיות שוחטים ובודקים, סופרי סת"ם ומוהלים, כדבריו: "ונתתי לך שכם אחד על אחיך, מהו 'שכם'? שחיטה, כתיבה ומילה" [42].

מהנהגותיו

את תפילת שחרית היה מתפלל בבית־כנסת רומאנו, במניין "ותיקין".

---

41 דוד אבישר (ראה הע' 32), עמ' 224.

42 דוד אבישר (ראה הע' 32), עמ' 224.

היה לו צרור קבוע עבור עניים נזקקים ואף מגמילות חסדים לא היה מניח ידו. נוהג היה לבקר בבית אבל ובבית שמחה, אפילו את העני שבעניים היה נוהג לפקוד.

וכך מספרים עליו: "פעם אחת פגשוהו הולך בדרך בחום היום. שאלוהו: לאן פני כבודו מועדות? אמר: לקיים מצות ביקור חולים. שאלו: ומי הוא החולה? אמר: פלוני אלמוני. חרדו ואמרו: עבריין הוא, אל ירבו כמותו בישראל. אמר: ראשית, נאמר: 'אפילו חוטא שבישראל מלא מצות כרמון', ושנית, לא את החולה בלבד אנו הולכים לבקר, אלא גם את השכינה המרחפת מעל מטת החולה. הלכו עמו. כשראה אותם החולה, התאושש וישב על המטה מפני הכבוד. לא עברו ימים מעטים והאיש שב והתהלך ברחובות העיר, ומאז שב בתשובה ולא נמצאה בו ערות דבר"[43].

כאשר עלה לתורה, היה קורא בה בעצמו. כאשר הלך לעלות לתורה, נהג הציבור לקום. רבי חזקיה לא ראה זאת בעין יפה - משום ענוותנותו - וכדי שהציבור אכן לא יקום לכבודו, נהג לעמוד סמוך לקורא מאז הוצאת ספר־התורה לקְריאת התורה ועד סופה, כל אימת שהיה אמור לעלות. היה נוהג לעלות בפרשת התוכחה (פרשת בחוקותי ופרשת כי תבא), פרשה שרוב הציבור פחד להיקרא אליה.

בכל יום שישי, כאשר הלך לטבול לכבוד שבת קודש, עבר ברחובות הצדדיים, כדי שהעוסקים במלאכה לא יטרחו ויעמדו לכבודו. מעשה בסנדלר אחד שידע על כך, והיה עומד בדרכו. אמר לו הגאון, פועל שכיר אתה ואסור לך להפסיק מלאכתך.

בשובו מבית־הטבילה נוהג היה לקנות משהו לכבוד שבת.

הרב לא נהג לדרוש ברבים ובכלל לא אהב את הפומביות. הוא לא שח שיחה בטֵלה ולא הפסיק מלימודו. כאשר באו אליו חברי ועד העדה לטכס עמו עצה, כיצד לנהוג בענייני הכלל, היה אומר להם, עיינו אתם בדבר והחליטו בעצמכם, ודעתי כדעתכם. ובאותה השעה נוהג היה להכין את כלי־עבודתו: מחדד את הקולמוסין, גוזר נייר לכתיבה וכו', בכדי שלא יצטרך להקדיש לצרכים אלה זמן מיוחד ולהיבטל מלימוד התורה.

היה ישן בלילה ארבע שעות וביום שעה אחת. כאשר הייתה תוקפת אותו שינה, היה

43 דוד אבישר (ראה הע' 32), שם.

קם ממקומו ומתהלך בחדר־עבודתו הגדול, קורא פרקי תהלים, מתפלל על הפרט, בודק את התלמידים הנמים את שנתם, האם מכוסים הם כראוי, מברכם, ושב ללימודו[44].

מבוכארה לחברון

מעשה ביהודי מבוכארה שהגיע לחברון להשתטח על קברי האבות, ובאותה ההזדמנות ביקש להגיש שי לרבי חזקיה - ארנק מלא דינרי זהב. הרב סירב לקבל את המנחה, אך העשיר הפציר בו מאוד. אמר לו הרב שחש בצערו: "נאמר - 'שונא מתנות יחיה', כלום כבודו אינו רוצה שאזכה בחיים ארוכים?". החריש הנדיב ולא הבין, מה קורה, הרי בכל מקום מיד מקבלים ממנו את התרומה, ואִלו כאן?! אמר:

"רבי! הגעתי לשנות זקנה, ועוד לא חנני א־להים בבנים זכרים. הרבה סגולות עשינו, הרבה תפילות התפללנו, צדקה פיזרנו, אולם טרם נפקדנו. באחד הלילות נראה אלי איש בעל זקן שיבה - אליהו זכור לטוב - ויאמר לי: 'קום עלה חברונה, כי שם ציוה ה' את הברכה חיים עד העולם'. ... עשיתי שאלת חלום ויוגד לי: 'עלה חברונה כי שם ר' חיים מדיני והוא יצוה עליך את הברכה'. נדרתי נדר לעלות לחברון ולהביא שי לרב".

אמר רבי חזקיה: "כוונתך רצויה. הנה לפניך קופת הישיבה וקופת גמילות החסד. תן בהן כרצונך, וימלא ה' משאלות לבך לטובה". עשה היהודי מבוכארה כדברי הרב ויצא שמח וטוב לב. לתקופת השנה נולד לו בן ויקרא את שמו חיים חזקיהו[45].

מעמדו בקרב האוכלוסייה הערבית והשלטונות

כבר ראינו, כי רבי חזקיה היה נערץ בעיני השלטונות עוד בהיותו בקרים. בחברון כיבדו אותו ערביי המקום וגם ראשי השלטון בעיר.

פעם אחת הוקמה ועדה לגביית מסים ישנים. החייבים הובלו לכיכר העיר כשהם כבולים, ושם נידונו למלקות. מי שסילק את חובו, ניצל מן העונש הקשה, ומי שלא עשה כן, נכלא עד סוף ימיו.

פעם אחת נתבעה העדה היהודית לשלם את מסיה בעד נכסי הקהילה וגם "החכם

44 דוד אבישר (ראה הע' 32), עמ' 227-228.

45 דוד אבישר (ראה הע' 32), עמ' 226.

באשי", דהיינו רבי חזקיה, הוזמן להתייצב בפני הוועדה. והייתה מבוכה, כיצד יופיע הרב במקום זה. אולם הרב פסק "דינא דמלכותא דינא" ויצא למקום הוועדה. כאשר הגיע, אחזה חרדה את הנאספים. הם התביישו ושאלו: "מי הזמין את הרב? הלא די אם היו קוראים לשמש העדה או למוכתר או לאחד החכמים". מיד הבהילו לרב כסא, הגישו לו כיבוד ותוך כדי השיחה התנצלו על שהטרידו את החכם באשי להתייצב במקום.

אמר רבי חזקיה: "עבד המלכות אנכי ועבד העדה הזאת. המסים שאנו נתבעים לשלם, לא מסי עסקים הם ולא מסי רכוש פרטי, אלא מסים על נכסי קודש שכמדומני פטורים הם ע"פ החוק וע"פ רצון השולטן ירום הודו, ובכל זאת, את אשר תצוו עלי, אעשה".

הדברים שנאמרו בנחת, באמונה ובתורכית צחה עשו את שלהם, עד שקם ראש הוועדה והודיע שלכבוד הרב ולכבוד תורתו השלטונות מוחקים את החוב מספר החייבים ומבקשים את סליחת הרב וברכתו. הקהל שנכח במקום, יהודים ולא־יהודים, צהלו משמחה.

אז פנה רבי חזקיה אל ראש הוועדה ואמר: "אם מצאתי חן בעיניכם, הואילו לנהוג ברחמים גם עם אלה הכבולים ומצפים לגזר דינם, הקלו מעליהם את גזר הדין ויברכו את השולטן".

"ידי כדבריך", פסק ראש הוועדה. התירו מעליהם את הכבלים וינשקו את רגלי כבוד החכם באשי, וכולם קראו "יחי השולטן" וכו'.

ובהכריז השולטן על החוקה התורכית החדשה, חגגה חברון את המאורע וערכו חגיגה בבית הרב. הוזמן המושל וראשי השלטון עם נכבדי העדה היהודית. ברכו את השולטן בברכת "הנותן תשועה למלכים", והשמחה הייתה רבה.

מושל העיר אשר התפעל מקבלת הפנים, הודיע על כך לקושטא ומקושטא נשלח לרבי חזקיה אות־כבוד[46].

---

46 דוד אבישר (ראה הע' 32), עמ' 226-227.

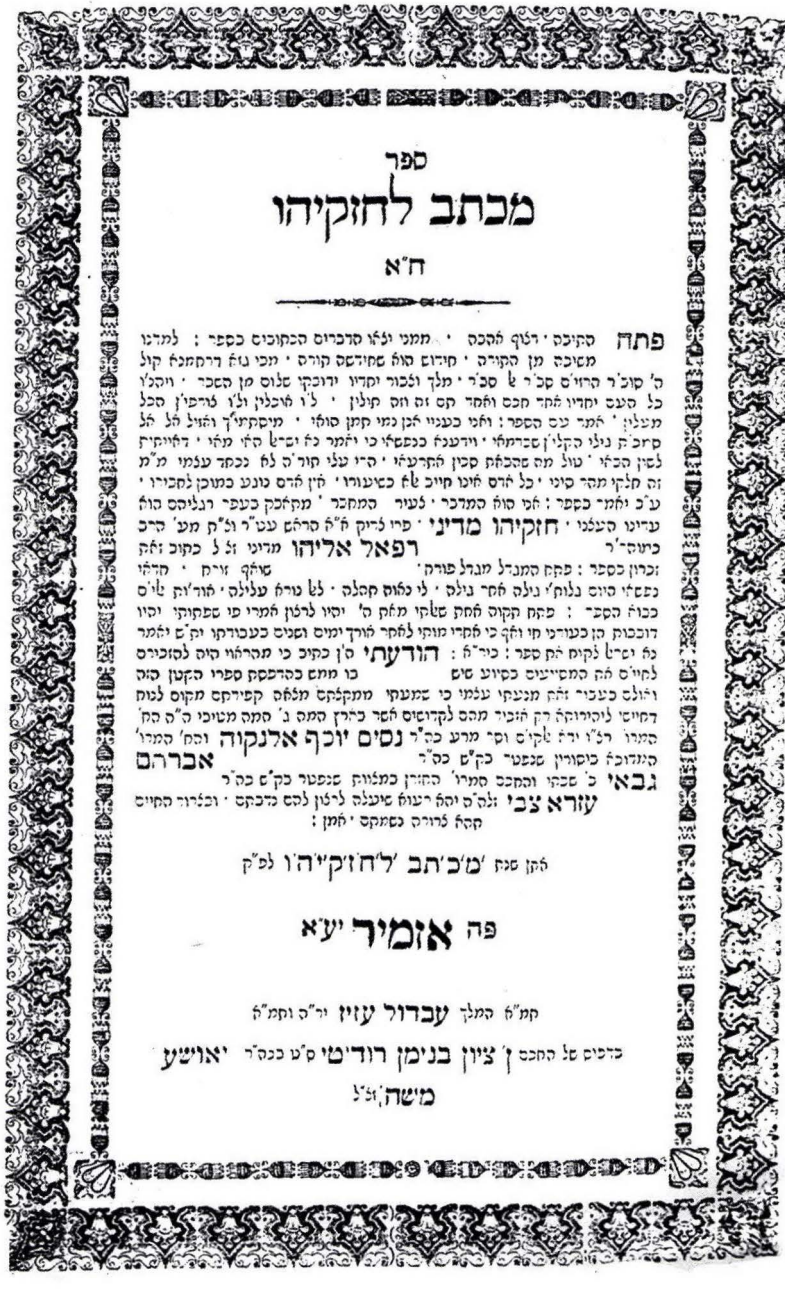

ספר

מכתב לחזקיהו

ח"א

פתח סתיכה · רלף אהכסה · ממני יגלו סדכריוס הכתוכים כספר : למדנו
משוכה מן הקורה · חידוש הוא שחידשה קורס · מכי נזא דרחמנא קול
ה' סוכ"ר הרוי"ס סכ"ר ש סכ"ר · מלך וכור ואכור יחדיו ידוכקו שנוס מן הסכר · ויהכ"ו
כל העם יחדיו אחד חכם ואחד תם זה וזה תולין · ל"ו מוכלין ול"ו מרפו"ן הכל
מעלין · אמר עם הספר : ואמי כענין אכן נמי קתן סותי · מיקתיי"ך והזיל אל אל
סרכ"ת נולי הקלי"ן שכרמתי · ודענא כנפשאי כי ואמר כל ומרש אתי מאי · דאוית
לשון הכאי · טול מה שהכאת סכון אתרעאי · הרי עני חור"ם לא ככחד עמוי מ"מ
זה תלקי מהר סוני · כל אדם אינו מוכיח אש כשעורו · אין אדם טוגע כמוכן לחכירו ·
ע"כ ואמר כספר : אמי הוא המדכר · נעור המתכר · מקאכק כעפר רגליהם הוא
עדיונו העלמי · **חזקיהו מדיני** · פרי לריק א"ל הרהם עט"ר וע"ק מע' הרב
כעוה"ר **רפאל אליהו** מדינו זצ"ל כתוב זאת
זכרון לספר : פתח המגדל מגדל פורח · שולף זרח · הדלי
נפשאי הוס נלוח' נעלה אחר גולה · לי נהוס קהלה · לא טרח עלילה · לוד'ת שו"ס
ככוה הסכר : פתח הקוס אחת שלקי מלאת ה' יהיו לרטון אמרי פי שפתותי יהיו
דוכבות הן כעודני מי ואף כי אחרי מותי לאחר לורך ומים ומנוס כעבודתו וק"ם ואמר
לא ישרש לקום את ספר : כיר"ל : **הודעתי** ס"ן כתיב כי מהרהור היה להזכירם
לחיי"ם את המשיעים כפיוע שיש כו מתש כהרפשת ספרי הקטן הזה
ולולם כעבור זאת מנעתי עלמי כי שמעתי ממקלתם מלאם קפידתם מקום לנוח
דחיישי ליהורוקה רק הזכיר מהם לקדושים אשר בארץ המה ג' המה מטיבי ה"ם הח'
המרו רע"ו ודת שלקי"ם ופר מרע כה"ר **נסים יוכף אלנקוה** והח' המרו'
המדוכא כוסורין שנפטר כק"ש כס"ר **אברהם**
גבאי כ' שבתי והחכם המרו' החזרן כמצותה שנפטר כק"ש כה"ר
עזרא צבי הלה"ם והא רעוא שיעלה לרטון לתם מדבתם · ובלירה החיים
תהא לרורה כשמתם · אמן :

אתן שנת 'מ'כ'תב 'ל'ח'ז'ק'י'ה'ו לפ"ק

פה **אזמיר** יע"א

תמ"ל המלך **עבדול עזיז** יר"ה ותמ"ל

בדפוס של החכם ן' **ציון בנימן רודיטי** ס"ט בבה"ר **יאושע**

משה' זצ"ל

מכתב לחזקיהו, ח"א, אזמיר תרכ"ח

ספריו

(א) ספר **מכתב לחזקיהו**, ח"א... צעיר המחבר, מתאבק בעפר רגליהם הוא עדינו העצני **חזקיהו מדיני**[47] פרי צדיק א"א [=אדוני אבי] הראש... כמוהר"ר **רפאל אליהו** מדיני... שנת **מכתב לחזקיהו** לפ"ק [=תרכ"ח]... אזמיר[48].

בספר חידושים על משניות מסכת ברכות וסדר מועד, ושאלות ותשובות על "שולחן ערוך" חלק אורח חיים. חלק מן הספר אבד "... כי ידי"ן [=ידיד נפשי] הסופר המעתיק הי"ו, כאשר מסרתי בידו חי[דושי] מס'[כת] יומא וחי' מס' מגילה להעתיק אבד חשבון ב' פליגוס מכתיבותי והיא אבידה דלא הדרה [=אבידה שאין לה חזרה], והדן אותי לכ"ז [=לכף זכות] מן השמים ידונו אותו לכ"ז"[49].

(ב) ספר **אור לי**, חידושים ותשובות, אזמיר תרל"ד (1874)

ספר זה הודפס לעילוי נשמת הבן שנפטר בשנת התרכ"ח (1868), בהסכמת רבני אזמיר אך בעילום שם המחבר. בראש הספר מוזכר ספרו הראשון בראשי־תיבות מכ"ל [=מכתב לחזקיהו], ושמו חמ"ה [=חזקיה מדיני הקטן]; רח"מ [=רבי חזקיה מדיני]. את ההקדמה לספר סיים המחבר לכתוב בחודש אלול התרכ"ט (1869).

(ג) **שדי חמד.** המהדורה הראשונה (בת כ"ב כרכים) הודפסה בין השנים התרנ"א-תרע"ב (1891-1912). מהדורה שנייה יצאה לאור על־ידי הרבי מלובאויטש, הרב מנחם מנדל שניאורסון, בברוקלין בשנים התש"ט-התשי"ג (1949-1953), בעשרה כרכים, ומהדורות נוספות, בתיקונים שונים, יצאו לאור החל בשנת התשי"ט (1959)[50].

"מבהיל איום ונורא בעל שדי חמד זצוקלל"ה... שכל ספריו נתקבלו באהבה רבה ובחיבה יתירה. כמעט אין דומה לו בספרי אחרונים של דור שלפנינו. לפני כל גדולי עולם האמיתיים בדורו, כי תורת אמת הייתה בפיו, ותורה לשמה שלמד מתוך דוחק ועוני... ושמו הלך מסוף העולם ועד סופו...

---

47 עדיין לא נוסף לשמו השם "חיים".

48 הספר ראה אור בעוד מהדורות-צילום מספר וגם נוסף, יחד עם הספר "אור לי", להיות כרך עשירי בסדרת "שדי חמד השלם" במהדורות החדשות: ניו יורק תשכ"ב; בני ברק תשכ"ו; ניו יורק תשל"ו; בני ברק תשל"ט.

49 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 196, על-פי "מכתב לחזקיהו", דף קה ע"א.

50 מהדורה שלישית, ניו יורק תשכ"ב-תשכ"ג; מהדורה רביעית, בני ברק תשכ"ג-תשכ"ד; מהדורה חמישית, שם תשכ"ד-תשכ"ה; מהדורה שישית, שם תשל"ט ועוד.

בס"ד

פתח השער

ספר

אור לי

זה ספר מעשה ידי שפל כל הספלים • נכוס וחדל אותות קל שבקלים
ידי יקרים אם הא"ם הזקן ונפטר יודעת מיעוט ערכי כרוס קלס
וכוב מפוקחת • כמה נחסר כגיע לאר"ם תלי קמיל כרלת חניל דעתה
שגיחת • לא לחכמים אשר מלק ס' לפס חכמים כתכונים וכדעת כ"ל
לקנני מרן קלמידי רבי רב אשר כגולי קודין ומקדין בירמה דוקוקת •
לפס לכרם ביקכם. מאר"ם רמי לאו דרלאי הסמה לא מסכמי מרגיתה •
אחת שאלתו מאת ס' אוקס אכקש יהיו לרצון אמרי פי וכגיון לבי
וכמוסב זקנים דעקקין באוזניתה ליחרו מסמאי ככל יומה שמעקתה •
אמן כי"ר :

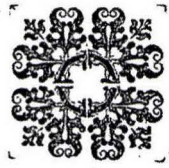

נדפס

אצל **אזמיר** יע"א

ת"מ אדוניו סמלך שולטן **עבדול עזיז** יר"ם ותמ"ה

כרשות של כס"ר **אהרן יאושע** די **שינורה** ומכריו סעי"ה

שנת **אורי וישעי** אמי **איר** לפ"ק

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

אור לי, אזמיר תרל"ד

אומן מופלא ויחיד, מומחה בביאור השיטות בכלל והחילוקים בפרט בסידור יפה ונאה... לא נמצא כמותו בספרי האחרונים, ובכלל אין כספר בסוג זה שיהיה מדבר כמעט מכל ענין וענין שבש״ס, ולא בדרך פורח באויר, אלא ממש מן היסוד עד למעלה ראש...

רבים כתבו ספרי כללים בסוגיות הש״ס, ואחרים צללו במים אדירים והעלו וחדשו דברים עמוקים ראויים להעלותן על שלחן מלכים, מאן מלכי רבנן, בכללי הש״ס. רבים כתבו ספרי כללים ולקוטים, נפלאות בהלכה, ואחרים הרתיחו כל דברי הש״ס ופוסקים והעלו מרגניתא טבא... אבל עד שקם גאון זה בעהמח״ס [=בעל המחבר ספר] שדי חמד, לא נכתב ולא נדפס ספר כלול מארבעה יסודות אלו, וגם מאז ועד עתה לא נברא כמותו. והעולה על כולנה שהכל עשה בענוה יתירה בלי קולות וברקים בלי רעש סערה״[51].

בקיאותו של הרב הייתה מיוחדת במינה. ״לא רק תלמודים ומדרשים, פירושי ופסקי ראשונים ואחרונים היו גלויים לפניו. את כל הספרים אפילו ממחברים בני דורו, הדנים בענייני הלכה ואגדה, פיוט ודרוש, מרבנים אשכנזים וספרדים, שנדפסו הופיעו בכל ארצות הפזורה... היה קורא מראשם ועד סופם. אפילו בדברים שהופיעו בכתבי עת שונים והיה להם קשר לדברי תורה היה מוצא עניין לענות בו״[52]. והכל היה שמור ומסודר בזכרונו הנפלא, כבבור סוד שאינו מאבד טיפה.

סידרת ״שדי חמד״ הייתה על שולחנם של גדולי ישראל, ועם תחילת הפצתה התפשטה בכל רחבי הגולה. אנציקלופדיה זו שימשה להם ספר־עזר בבירור הלכות או בפתרון בעיות שונות שעלו על הפרק[53].

הספר מורכב משתי מערכות גדולות: מערכת ״הכללים״ שבה מובאים ומוסברים כללי

---

51 הרב משה שטרן, מחבר ספר ״באר משה״, אשר סייע בסידור הכרכים במהדורה השלישית, בהקדמה למהדורה זו.

52 בספר הוא מתווכח עם סופרי העיתונים ״המליץ״ ו״הצבי״. המוציא לאור יצחק סובלסקי כותב: ״ואשתומם לראות רב אורתודוכסי מפלפל בספרו התלמודי עם סופרי המליץ והצבי. תמימות קדושה כזו מצאה חן בעיני, אולם בדעתי כי דבר זה יהיה מום לקוני ספרים ממין זה... העירותיו על זה... ומה מאוד השתוממתי לתשובתו... בנוגע לוכוחיו עם סופר המליץ והצבי אין הוא יכול להבין את דברי, ואם הם חשודים לקהל במינות הלא בודאי שטוב יעשה בבטלו את דבריהם. ובכלל אין הוא מוצא כל מינות בדבריהם. הנה השקפה דתית סבלנית שראויה להיות למופת״. ראה מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ 196, על־פי כתב־העת ״היהודי״, שנה ח, גליון כה, עמ׳ 8.

53 ט׳ פרשל, ״לדמותו של שדי חמד״, בתוך ספר היובל לרב ד״ר שמעון פדרבוש, ירושלים תשכ״א, עמ׳ רפג.

הגמרא, ראשונים ואחרונים, ומערכת "אסופת דינים" שבה מלוקטים דעותיהם ופסקיהם של חכמי כל הדורות. השמטות ותוספות מקובצות במערכת נפרדת הנקראת "פאת השדה".

קונטרס הכללים
ספר
שדי חמד
פאת השדה שיורי הפאה
כולל אות א. ב.

יבואו בו כללי השס״ם וכללי הפוסקים דברים ברורים. ליקוטאי נינוח מספרן של צדיקים המה הגבורים. אשר דברו בקדשם אחת הנה ואחת הנה במקומות מפוזרים. ואסיפת דינים, אמרי פנינים, מפי סופרים ומפי ספרים. בדבר הנהוגים נפשי איותה ללקט אמרים. בעזרת האל יתברך בורא רוח ויוצר הרים. למדנו חיפוש מחיפוש חופש כל הדרי הדרים. תיקנתים אף עשיתים ע״ס א״ב מאלף ועד תיו מסודרים. להועיל לקטנים כמוני מילדי העברים. את כל אלה ידי עשתה אנכי הדל צעיר שבצעירים. מבני ציון עיר קדשנו ירושלים משוש תפארתנו במהרה בימינו תבנה ותכונן בראש ההרים. גר אנכי לעתות כאל באחת מעיירות קירים. קראסוב כזאר עיר קטנה ואנשי קדש בתוכה טובים ויקרים.

הצעיר חיים חזקיהו מדיני המכונה חחים היו כלא״ה הרב החסיד ועניו מוהר״ר רפאל אליה מדיני זלהה תנצב״ה נהנה מזיו השכינה באספקלריא המאירה אור לישרים.

הוכא לבית הדפוס ע״י בית ספרי הספרים של הר״ר שמשון וכנו ה״ר יצחק סובאלסקי נ״י.
בוואַרשא רחוב רזיקא 40

שדי חמד, מהדורת ווארשא

לספר נוספו קונטרסים שונים, בהם השגות ומכתבים מגאוני הדור[54].

54 בין הגאונים הגדולים המוזכרים בספר (ערכתי סקירה קצרה רק בראש ח״ו) מצויים הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי״ב); הרב חיים ברלין; הרב יצחק אלחנן ספקטור; הרב יוסף זכריה שטרן; הרב משה נחום ירושלמסקי; הרב דוד פרידמן; הרב שלמה מרדכי הכהן; הרב

העובדה שהספר יצא לאור קונטרסים קונטרסים, הביאה לכך שחלקים הקרובים זה לזה מחמת העניין, הופיעו לעתים בקונטרסים שונים (בסה"כ הודפסו כ' קונטרסים), דבר שגרם לבלבול למעיין ולטורח במציאת המשך הנושא הנדון.

במהדורת התשכ"ב תוקן הדבר, וכך נאמר שם בהקדמה[55]:

"בהרבה מקומות בספרו הוא קובל ומצטער שמחמת דוחק הזמן ולאין כסף מוצא, הוא מוכרח באין מושיע, פעם להקדים ערך מהכללים לאסופת דינים ופעם להיפך. ובפרט החלקים 'פאת השדה' ו'שיורי הפאה', שרובם הם הערות מגאוני זמנו זצ"ל, הסובבים על ספרי שדי חמד נדפסו תמיד שלא כסדרן, כי עד שנתאספו המכתבים לחיבור גדול על מערכת הכללים שבשדי חמד, כבר התחיל במלאכתו מלאכת הקודש בהוצאת אסופת דינים. גם בזה עשינו החוב הפשוט המוטל עלינו... דבר שלם... לסדר כל מערכה ומערכה על מקומה הראוי לה...".

הרב מציין כמה נימוקים לשם "שדי חמד"[56]:

א. שדה - רמז לירושלם, עיר מולדתו (זוה"ק פרשת ויקהל, דף ריח ע"א).

ב. חמ"ד - ראשי תיבות: חזקיהו מדיני.

ג. גמטריא של שם אביו ואמו במספר קטן.

ד. חמ"ד בגמטריא שוה 52 - בן, ולאחר פטירתו של בנו יחידו השתוקק רבי חזקיה לבן.

בכמה מקומות הרב מנמק, מדוע יש בזמנו צורך בספר כזה:

א. ריכוז העניינים על סדר א"ב מקל על הקורא למצוא את כל הנאמר בנושא הנידון[57].

ב. הרצון לזכות את הרבים, "דברי מחברים רבים המדברים באותו עניין ואינם נמצאים

אליהו דוד ראבינוביץ תאומים (האדר"ת); הרב יחיאל מיכל הלוי עפשטיין; הרב אברהם יצחק הכהן קוק; הרב אליעזר גורדון מטלז. כולם חיו בתקופתו והיו ראשי הקהילות הגדולות באירופה ובארץ-ישראל באותה העת. ומעניין לציין, כי הרב התכתב יותר עם חכמי אשכנז מאשר עם חכמי ספרד והמזרח, ויש לתהות, שמא היה זה בגלל קרבת קרים אל הקהילות הללו?

55 הרב משה שטרן בהקדמתו ל"שדי חמד השלם", מהדורת התשכ"ב.

56 ראה בהקדמתו לח"א. כאשר ראו חכמי אשכנז, שכתב "שדי חמד" ביו"ד, אמרו שמשמע מזה שד"י כאחד משמות הקודש. לכן הקדיש קונטרס מיוחד בשם "באר בשדי", שם הוכיח, כי הצדק עמו.

57 ראה "שדי חמד", ח"א, בהקדמה.

ביד כל אדם"[58]. לכן גם העתיק לעתים קונטרסים או עניינים מספרים נדירים והביאם בספרו כדי לזכות את הרבים.

ג. דורנו דור יתום, וטרדות רבות סובבות אותו. מצב זה מחייב לאסוף את הדברים, מאחר שאין פנאי ללמוד בשקידה כמו בדורות הראשונים, "ודעתינו קצרה"[59].

אף שרבים מגאוני הדור הילוהו על חיבורו וקראו לו בקיצור "הגאון", היה רבי חזקיה ענו, ונראה כי תכונה זו הייתה טבועה בו בנפשו[60], כדבריו:

"כי באמת אין במה להתגאות בחבור זה, כי אין בו לא חריפות ולא בקיאות, סהדי במרומים בכל עת אשר אני רואה ספרן של צדיקים חדשים לבקרים מרבותינו גאוני דורנו יחיו, מלאים כל טוב, פלפול עצום וחריפות ובקיאות נפלא, לבי נשבר בקרבי כי דעתי קצרה... כי זה שנים רבות גרשוני עוני מהסתפח בחברת חברים מקשיבים המחדדים זה לזה בהלכה[61], כי יחיד ועני אני והחבור הזה מלאכה היא... כי שום אדם לא יסמוך להלכה ולמעשה על מה שכתבתי בספר כי אני לא באתי לפסוק דין ולהכריע בדבר שיש בו מחלוקת, רק העתקתי מה שמצאתי באיזה ספרים לזכות את מי שאין בידו ספרים..."[62].

ואכן, לאורך ספריו כולם אין הכרעה בפסיקת ההלכה, אבל מובאות דעות לכאן ולכאן ועל הרב הפוסק להכריע. ומכיוון שכך, גם אין הרב נכנס למחלוקות בפסיקת ההלכה בין ספרדים לאשכנזים, ואף אינו משיב על דברי החולקים על דבריו[63].

הקונטרס הראשון של "שדי חמד" יצא לאור בשנת התרנ"א (1891). מתקופה זו ואילך רבו הפונים אליו וככל שהספרים נפוצו והתפשטו ברחבי העולם, פנו אליו רבים בשאלות:

"רבו וכן ירבו ידידים חדשים לבקרים, מאיים רחוקים וכל העברים, אשר ענותם תרבני ואהבתם תשעשעני. במכתב לחזקיאו בדבור של חבה אלי כתוב כולם אהובים כולם

---

58 שם, ח"ד, בהקדמה, עמ' 4-5.

59 שם, שם, עמ' 5-7, הוא מביא דעתם של רבנים שכך יש לעשות.

60 ראה הערתו של המוציא לאור, לעיל הע' 51.

61 שהרי בהיותו בקרים, בודד היה, ללא גדולי תורה שעמהם יכול היה לדון בהלכה.

62 "שדי חמד", ח"א, בהקדמה; שם ח"ד, עמ' 4.

63 שם, שם, עמ' 8. הרב קיבל באהבה גם את החולקים עליו, שהרי זו תורה.

ברורים... האמנתי כי אדבר מדי שבוע בשבוע יביאו בית דואר טוֹמוֹס מכתבים, מינים ממינים שונים... בשאלת חח"ם [חיים חזקיהו מדיני] להורות הלכה למעשה באיסור והיתר, ודיני קידושין וגרושין חקים ומשפטים בדברים שבין אדם לחברו ריבים ופטפוטים..."[64].

נראה שגודל המלאכה, המכתבים הרבים שהגיעו אליו, יחד עם התשוקה לשוב לאדמת הקודש, לארץ־ישראל, הביאו את הרב לידי ההחלטה לעלות ארצה: "וחלילה לי מלקבל עלי שום משרה[65] גדולה או קטנה למען תהיה דעתי פנויה במלאכתי בסדור המערכות ולא יטרידוני ולא יפסיקוני טרדות אחרות..."[66]. כי בשנותיו האחרונות בקרים רבו טרדותיו ורבים הפנו אליו שאלות שונות: "וכבר ביחנתי בעצמי שמגודל טרדותי נתמעט תלמודי וגם דלה דלה מאשר היה בתחילה"[67].

בחלק התשיעי הודפסו שו"ת דברי חכמים (פיעטרקוב תרנ"ז): "יבואו בו שאלות ותשובות ופלפולים שונים רובו ככולו הלא המה דברי חכמים וחדותם... מרבני וגאוני דורנו יצ"ו... רבים מהם לא זכיתי לראות פנים בפנים"[68].

(ד) קונטרס **פקועות שדה** מאת כבוד הרב הגאון הגדול... כקש"ת [=כבוד קדושת שם תורתו] כמוהר"ר **חיים חזקיאו מדיני** שליט"א, לפנים ר"מ ואב"ד בקארסו באזאר יע"א ועתה אוה למושב לו בתוככי ירושלם תובב"א. **ירושלם** בשנת **ע"ת ק"ץ** לפ"ק [=תר"ס].

בקונטרס זה שהודפס בכתב־העת "המאסף", שנה חמישית (תר"ס), ויצא בירושלם על־ידי הרב בן ציון קואינקה, כתב הרב עניינים אחדים שנעדרו מגוף ספרו הגדול "שדי חמד".

כאשר נשלחו לרב הערות מרבנים שונים, לא כל הדברים הודפסו. כאן בא להשלים

---

64 שם, ח"ז, בהקדמה.

65 בארץ־ישראל.

66 "שדי חמד", ח"ד, עמ' 4, 7.

67 שם, שם.

68 שם, שם בהקדמה הוא מציין, כי רבנים רבים שלחו לו את הערותיהם, וכדבריו "מאות הערות" (שם, עמ' 7), ומקוצר הזמן אינו יכול לפלפל בדבריהם. לכן הביא את הדברים ככתבם וכלשונם, ורק לעתים רחוקות דן בדברים. זו גם הסיבה שהדפיס את הקונטרס "פקועות שדה" (ראה להלן), כדבריו בהקדמה שם: "... ולא יהיו רבני דורנו עלי תואנים, אשר הודיעוני שגיונותי והבטחתים להדפיס דבריהם הקדושים... חוששני פן יאמרו פסו אמונים".

אותם העניינים שלא הודפסו ב"שדי חמד", לאחר בקשה חוזרת של אותם הרבנים.

הקונטרס מחולק לשבעה סימנים:

בסימן הראשון, מערכת ארץ־ישראל, הובאו העניינים הקשורים לקופות ארץ־ישראל, במיוחד קופת רבי מאיר בעל הנס מטבריה ומכתביהם של רבני טבריה, ירושלם וצפת בנושא, ומכתבים של חכמי הזמן, כיצד יש להתייחס לכספי הקופות[69] המיועדים לארץ־ישראל.

הרב קבע את שמו של הקונטרס "פקועות השדה", משום "והוא נוטריקון **פ**קפוקים **ע**רעורים **ת**ואנות (על) שדי"ח [דהיינו, ספרו "שדי חמד"] ופקע"ת הוא פרט קטן עם הכולל", כלומר הודפסו כאן ההשגות שלא הובאו בגוף "שדי חמד", מכתבים של רבנים וחכמים שונים. הספר עצמו הוכן לדפוס כבר בשנת התרנ"ז[70], ואולם הוא נדפס רק כאשר הרב הגיע לירושלם, בשנת התר"ס (1900).

(ה) **בקשות** על יד [...] המביאו לבה"ד **הוא החח"מ** הי"ו החונה **בקראסוב באזר** יע"א... אודיסה... כסלו שנת התרל"ט... 1878.

בקונטרס י"ד בקשות ופיוטים, ואלה הם: ידיד נפש אב הרחמן; א־ל מסתתר בשפריר חביון; אור הגנוז בלובן המחשוף; אנא הושע מאור עיני; למענך ולא לנו ולשוכבי המערה; י־ה שוכן שמים א־ל מוציאם ממצרים; יום צעקתי בלילה נגדך; כל הנשמה תהלל מעשי י־ה הללויה; אודה לא־ל לבב חוקר ברן יחד כוכבי בוקר; כל ברואי מעלה ומטה; שער הרחמים לעם בך בוטח; אז תפיל בנעימים חבלך; אם תשיב משבת רגלך; יודוך רעיוני ה' רועי.

(ו) **נעים זמירות**, הוצאה מורחבת ומנוקדת של הספר הנ"ל, וארשא תרמ"ו / 1885. בספר: שיר "יסדו הרב המובהק מוהר"ר אבן פשט מרבני קושטא יע"א" (פיוט כ"ט, עמ' כו ע"א), המדבר בשבחו של רבי חזקיה; שיר רבי חזקיה שבו נאמר: "שיר זה יסדתיו ביום י"ג לחודש אדר התר"ם [1880], לכבוד והדר המלך הגדול אלכסנדר ניקאליוויץ יר"ה, כתום שנת כ"ה למלכותו א־ל יגביה כוכב מערכתו, תקנתיו אף עשיתיו חרוז" (שם דף כו ע"א).

---

69 המכתבים והפרטים המובאים כאן חשובים ביותר להבנת המחלוקת שהייתה באותה העת בין ערי הקודש לגבי הקופות השונות של ארץ־ישראל.

70 "פקועות השדה", בהקדמה.

הרב חיבר שירים נוספים שנדפסו בראש החלק השביעי ל"שדי חמד השלם", וראה להלן שירו "חברון", בנספחים[71].

בקשות

על יד המביאו לבהיד

הוא החח"מ היו

[ר"י יצקיה אדני]

הרבנה בקראסוב באזר יע"א

נשלם הדפוס פאראויסה בחדש כסלו שנת התרל"ט

כדפוס ר' משה אליעזר בעלינסאן

БАКОШОТЪ

т. е.

МОЛИТВЫ

изданіе ХАХАМА ДЕ-МЕДЕНА

Одесса, въ типографіи М. Бейленсона, 1878 г.

בקשות, אודסה 1878

הוספה ל"המאסף" שנה חמישית

קונטרס

פקועות שדה

מאת כבוד הרב הגאון הגדול המפורסם

וכו' בקש"ת כמוהר"ר

חיים חזקיאו מדיני

שליט"א, לפנים רימ"ואב"ד בקאדסו באזאר

יע"א ועתה אוה למושב לו בתוכבי

ירושלם תובב"א.

ירושלם

בבית עיה קין לפ"ק

1890

פקועות השדה, ירושלם תר"ס

71 עוד על מאמריו, תשובותיו והסכמותיו ראה מ' בנידהו (ר' הע' 1), עמ' 198. ויוער, כי את ספריו הראשונים שלח כמנהג המחברים לרבנים ולנגידים. אחר כך, כאשר נוכח לדעת, כי לא כל בעל הון הוא גם עשיר בתורה, והספרים ששלח לעשירים ידועים מונחים כאבן שאין לה הופכין, החליט לא לשלוח להם עוד את ספריו, אבל נתן להם את הספר במחיר שקבע הקונה. ראה ט' פרשל (ראה הע' 52), עמ' רפח.

מתורתו

(א) ארץ־ישראל בהגותו ויחסו אליה

אהבתו לארץ־ישראל עולה מכל דברי ספרו הגדול. החלק "אסופת דינים" מתחיל בערך ארץ־ישראל, אף שקודמים לו על סדר הא"ב ערכים אחרים.

אלה שהכירו אותו ואת יושרו, שיגרו אליו את כספי נדבותיהם לארץ־ישראל, והוא שלח את הכספים לנזקקים בארץ.

"מאשר נכבדתי בעיניהם יחזיקוני לאיש אמונים שונא בצע כסף ומגדנים, שולחים צרור כספים לידי לקיים מצות שילוח לארבע ארצות החיים לכוללים או לפרטים, וכל אחד ידרוש להודיעו מקבלה ואלך וכי הגיע כספם אל הקודש פנימה"[72].

הרב עצמו קרא לתמוך בעניי ארץ־ישראל:

"קולי אליו אקרא בדיבור של חיבה, מי האיש החפץ חיים להיות תמכין וסעדין לחמול ולרחם על יושבי ארץ־ישראל על הכלל או על הפרט במיטב כספו, איש אשר כברכתו עלי ועל ראשי לקבל טרדה זו בל"נ [=בלא נדר] אקבל את כספם באהבה ואשלחם בל"נ לאשר בחרו... כי כהחח"מ [=כהחיים חזקיה מדיני] היודע צערם של עניים ותלמידי חכמים כמה אלפים נפשות יקרות מישראל היושבים בארצות החיים[73] ואין להם משלהם, וכעיני עבדים אל יד אדוניהם, כן עיניהם נשואות אל נדבת אחיהם אשר בחוצה לארץ.... ולרחם עליהם, ומי לא ידע כי חובה מוטלת עלינו להחזיק בידם בגופינו ובממונינו, והיא הצדקה המעולה. ויש דעות הפוסקים שלגבי עניי ארץ־ישראל לא אמרו חז"ל עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין"[74].

כיליד ירושלם נטע את אהבת ארץ־ישראל גם בקרב צאן מרעיתו ועודד אותם לעלות ולהתיישב בארץ[75]. גם רכש את השקל הציוני[76], ואולם נראה כי "לא העריך נכונה את

---

72 ראה "שדי חמד" ח"ז, בהקדמה.

73 בארבע ערי הקודש.

74 שם, שם. וראה בנספחים (א)1, 2, (ב)1 על יוזמתו לאסוף כספים למען ערי הקודש בארץ־ישראל.

75 י' קרן (ראה הע' 16), עמ' 47.

76 כ"ע גולדשטיין, "התרן", תרפ"ה, חוברת ו.

אופיה המדיני של הציונות בהיותו נאמן מאוד לתורכיה ואמון על מסורתה"[77]. תמך באגודות "חובבי ציון" מאחר שסבר, כי החלוצים, חרף חופשיותם, עוסקים במצוות ישוב ארץ־ישראל שהיא שקולה כנגד כל המצוות שבתורה, וכך הם מקרבים את הגאולה, כי נוטעים כרמים ופרדסים בארץ, ואדמת ישראל נותנת פריה בעין יפה, וכמאמר רש"י ז"ל במסכת סנהדרין: "אין לך קץ מגולה יותר"[78].

אהבתו לארץ־ישראל בכלל ולירושלם בפרט הייתה עזה ורבה[79]. הוא מציין את עוניים של יהודי ארץ־ישראל ובמיוחד זה של יהודי ירושלם, ואת חובתנו לסייע להם, לאו דוקא בגלל מצוות ישוב הארץ "אלא בשביל עצמנו לקיים דברי התורה, כי לולא ישיבת ישראל שם תפוג תורה ת"ו...".

הרב גם פירסם כרוז הקורא לחזק את ישוב הארץ:

"אל אחינו בני ישראל, גומלי חסד ועושי צדקה בכל עת - קולי אקרא! גלוי וידוע לכל כי רעיון ישוב ארץ־ישראל הוא עניין גדול ונכבד מאוד, עד כי המפורסמות אינן צריכות לחזוק ולראיה, גם הנה הרעיון הזה לא חדש - מקרוב בא - במחנה העברים. כי עוד לפני עדן ועדנים החל לפעם בלבות: בלב אדירי התורה וגדולי האומה, והיה נס להתנוסס, לחונן עפרה, להושיב אדמתה, לקומם הריסותיה ולטעת נטיעה.

אף בעת אשר אחב"י [=אחינו בית ישראל] נחו שקטו על האדמה בארצות פזוריהם, ויחלמו חלומות בהקיץ, כי יהיה עת לחננה, עם נזכה ונענה, נחשוב עת הזהב למין האנושי והייתה הרוחה גם לנו, ונהיה גם אנחנו ככל האדם אשר על האדמה.

עם כל זה, גדולי התורה ושרי האומה, אשר עיניהם למרחק יביטו, חשו עתידות למו וישאו עיניהם אל ארץ אבותינו - צבי הוא לכל העמים. אך מסיבות שונות לא יכלו להוציא אז מחשבתם הטובה אל הפועל.

אך הסופות בנגב נפחו רוח חיים בעצמות היבשות וזיק ישוב ארץ־ישראל החל להתלהב ולהתרחב וידי לשלהבת־יה. כי רוח ממרום נשבה על יחידי סגולה ויאזרו כח ואון, לאחד ולאחה את הלבבות, ולעבוד שכם אחד בעניין הקדוש הזה.

ובקול גדול קראו: אחים! חזקו והתחזקו בעד עמנו וישוב ארצנו. להיות כל אחד

---

77 "המליץ", 1982, גליון 262; י' קרן (ראה הע' 16), עמ' 47.

78 י' קרן (ראה הע' 16), שם.

79 ראה בנספחים (א)1. כאשר עלה לירושלם בשנת התרנ"ט, תרם 400 פרנק לטובת ביה"ח "משגב לדך", ומאז הייתה אהבת מוסד זה בלבו.

לאחיעזר ולאחיסמך. ויבחרו איש מקציהם את הרב הדרשן המפורסם לשבח ולתהלה, מפואר בכל מעלה מוהר״ר יהודה ליב יעווזעראוו מהאסלאויטש, נאה דורש ולוקח נפש, חכם אשר במתק לשונו וצחות אמרותיו יפיק זיקי אהבת ציון ויקרת חבת הלאום. כל קבל די רוח יתירה בו. וה׳ נתן לו לשון למודים, חמדה גנוזה מפז חמודים. יחזק ידים רפות וברכים כושלות יאמץ, להרחבת הרעיון.

ע״כ גם אנכי אמינא לפעלא טבא יישר, ואבקש את אחב״י בכל מקום שהם: עופו חושו להושיט יד להמפעל הקדוש הזה, ואם מראשיתו עוד מצער, אחריתו ישגה, אי״ה, מאד. ובגלל זה נזכה לחזות ולחוות בגאולה האמיתית, לראות בשוב ה׳ את שיבת ציון וירושלם אנחנו כלנו חיים.

הלא כה דברי הכו״ח [=הכותב וחותם] יום ד׳ לסדר ״למען תספר באזני בנך״, ״תרחם ציון״ לפ״ק, פה קראסובבזאר.

הצעיר: חיים חזקיהו מדיני ס״ט[80]

(ב) הקראים

בחצי־האי קרים ישבו קראים רבים. היה זה אחד מן המקומות המעטים שבו התרכזו בני כת זו במספרים גדולים יחסית. הישיבה סמוך להם של עדה יהודית גדולה, שבראשה עמד רבי חזקיה, עוררה שאלות רבות ביחס אליהם, ובשאלות אלה דן הרב: האם מותר להתחתן עמהם?[81] האם מותר למכור להם או לכתוב עבורם ספר־תורה[82]? האם לצרפם לזימון? ללמד את בניהם בשבת? חמצם שעבר עליו הפסח, מה דינו? האם חמץ ישראל הוא? האם דינם כישראל מומר או כעכו״ם? כיצד יש לראותם? האם למול את בניהם בשבת?

וכך הרב מתאר אותם ואת יחסם לישראל ולחכמי ישראל:

״אולם למודעי אני צריך, כי אין כוונתי להשפיל כבוד הבני מקרא[83] הללו החיים אתנו בימים האלה ובזמן הזה, באהבה ואחוה שלום וריעות, ואינם מזלזלים בכבוד חכמי ישראל, רק בנימוסיידהו אזלי ואוחזים מעשי אבותיהם בידיהם ולא לקנתר את ישראל עושים״.

---

80 א׳ סלוצקי, ״שיבת ציון״, ח״ב, ורשה תר״ס, עמ׳ 30; מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ 199-200.

81 ״שדי חמד״, ח״ב, עמ׳ 338.

82 שם, ח״ה, עמ׳ 450, וכן ח״א, עמ׳ 134, שם, עמ׳ 404 ושם, עמ׳ 409.

83 כינוי לקראים.

הרב גם דן בשאלה, האם מותר לגיירם, כאשר הם חפצים בכך, ומציין מאורע ששמע עוד בהיותו נער בירושלם:

"ואם זכרוני אינו מכזיב, נהיתא כד הוינא טליא בהיותי בעיר מולדתי, עיר קדשנו, ציון היא ירושלם תובב"א, שמעה אזני מפום רבנן הוה עובדא, שהחכם הגדול שבהם בקש מחכמי ישראל ובראשם הגאון מ"ס המלך[84] שיקבלהו לדת רבותינו הקדושים, והבטיח להקדיש כל נכסיו (כי היה רכושו רב) לכוללות עיר הקדש, ולא נתנו אזן קשבת לבקשתו. אף גם זאת זכורני כי בילדותי שמעתי או אולי ראיתי באיזה ספר מעשה שהיה בשנים קדמוניות בנחלת עבדי ה', לקבל תורה שבעל פה, ואחר שנשאו ונתנו בדבר היתה חתימת דבריהם בלשון צחות הקראי"ן אינן מתאחי"ן לעולם"[85].

צוואתו[86]

בצוואתו המפורטת, שאותה כתב בשנת התרכ"ח (1868), פקד את כל הסדרים שיעשו לו בחוליו, דהיינו, פרק ביקור חולים, פרק הגסיסה, פרק פירוד הנפש, ולאחר פטירתו: סדר הטהרה, הקבורה, ימי השבעה, הספדים, מה ילמדו לעילוי נשמתו וסדר התפילות, ובין היתר כתב:

"לא יעשו שום דרוש כנהוג באיזה מקומות שדורשים בשבח המת, ובאים לידי הפלגה, והעדרו טוב ממציאותו, אלא ילמדו איזה פרק מוסר בדברים המכניעים לב האדם. אולי יהרהר בתשובה אחד השומעים".

כמו כן קבע את נוסח מצבתו, וציין: "וחלילה לכתוב שום תואר רב או חכם וכיוצא כלל כלל לא".

נוסח המצבה:

מצבת קבורת **חיים חזקיאו בן כאלו וידא** שנלב"ע ביום ... לחדש... שנת תנצב"ה נפשו

---

84 הכוונה אל הראשון לציון הרב משה שלמה סוזין שנפטר בירושלם בשנת התקפ"ד (1824). כתב כמה ספרי שו"ת גדולים, בהם שו"ת "חקרי לב", שעל שמו הוא נקרא בעל "חק"ל תפוחין", כלשון הזוהר "חק"ל תפוחין קדישין".

85 לשון נופל על לשון - הקרעים אינם מתאחים לעולם. ראה "שדי חמד", ח"א, עמ' 411.

86 ראה שם, ח"ד, בהקדמה, עמ' 9 ואילך.

בטוב תלין וזרי״א [=וזרעו ירש ארץ] הלומד פרק אחד לעילוי נשמתו או מזמור אחד שכמ״ה [=שכרו כפול מן השמים].

חלק חשוב בצוואה עוסק בענייני ספרייתו הגדולה וכתבי־היד שהותיר אחריו. הרב מינה לאפוטרופוס על נכסיו את הגבירים משה ומאיר פסח מקרים ואת חתניו נושאי בנותיו[87].

את הספרים השאולים ציוה להחזיר לבעליהם. חלק מספריו ציוה למסור לישיבות ירושלם, ואת הספרים שהיו מקנת כספו ביקש למכור ואת שוויים לתרום לבית־החולים ״משגב לדך״[88].

חלק מכתבי־היד הכין הרב לדפוס וחלקם אף הגיה ועליהם כתב בכתב־ידו הנפלא: ״מוכן להדפיסו הוגה כולו״.

הרב מינה תלמידים להעתיק את הקונטרסים, הכין פנקס וכיס[89] מיוחד להוצאות ההדפסה, כאשר כל הדברים מפורטים ומדויקים.

ימיו האחרונים

בחודש מרחשון התרס״ה, בהיותו בן שבעים שנה, חלה רבי חזקיהו ונפל למשכב. מחלתו החרידה את כל היישוב, ובכל מקום קראו לתפילה ולצדקה. בעיתונות התקופה דווחו בהרחבה על מצב בריאותו, ובני חברון חיברו נוסח ״תפילה לחזקיהו בחליו״. בכל ערי הארץ התפללו להבראתו וגדולי רופאי ירושלם יצאו לחברון לטפל בו, בהם ד״ר

---

87 שם, עמ׳ 21.

88 אולם אישה אחת נדבה רוחה לתרום את תמורת הספרים לבית־החולים, ואת הספרים עצמם הותירו בבית־החולים בחדר מיוחד, שם הקימו ישיבה על שמו של בעל ״שדי חמד״. בסך־הכול נתרמו למוסד על חשבון הספרים 300 פרנק. עם נפילת העיר העתיקה נהרסו בית־החולים, הספרייה ובית־הכנסת על־ידי הירדנים, אבל גם במקום מושבו החדש של בית־החולים ״משגב לדך״ בירושלם ישנה ספרייה על שמו. ראה ר׳ קשאני, ״הרב חיים חזקיהו מדיני״, ירושלם, חנוכה תשמ״ה, עמ׳ 8.
על הקדשת הספרייה לבית־החולים ״משגב לדך״ ראה גם מ׳ בניהו (ראה הע׳ 1), עמ׳ 195 וכן מ׳ בניהו, ״ספרות ארץ ישראל לבני העדה הספרדית״, בתוך: ״הד המזרח״, כרך ג, גליון יט־כ, עמ׳ 8.

89 שקית עשויה בד או עור לשמירת המטבעות.

ואלאך מבית־החולים "שערי צדק", וכך עשה גם בית־החולים "משגב לדך" ששלח את הרופא הראשי שלו לטפל ברב.

"...כל הסיכסוכים המתהוים תמיד בין ספרדים לאשכנזים, בין חרדים לחופשים, מוסרים ומתפזרים בנוגע לאיש הנעלה הזה. האיש הזה אוהב את כלם ואהוב על כלם. וממזרח שמש עד מבואו מעריצים בני עמו את רבם זה אשר יש בו ממדות רבי חייא, אשר הקדיש כל חייו להרבות חכמה בישראל, ולהחזיר חלק גדול מבני עמו הקרימצ'קים למוטב, ואשר לולא הוא נשתכחה תורה מישראל... ועל כן אין כל פלא כי מכל קצות בני עמנו בעיה"ק ירושלם הזדרזו והתחרו להחיש להאיש הזה רופאים ורפואות לו גם בהוצאות רבות..."[90].

"באותם השבועות לא ידעו התלמידים לא שינה ולא מנוחה. הרגשנו כי ימי הגאון ספורים, כי מעל ראשנו מסתלק אב רחמן ומורה נאמן. יומם ולילה עמדנו על יד מטתו ודאגנו לחייו, שמרנו את פקודת הרופאים ומלאנו תפקידים די אחראיים"[91].

אך כשעה אחרי חצות לילה של כ"ד בכסלו התרס"ה ניצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש[92].

הספדים נישאו על הגאון בכל רחבי הארץ. בבית־הכנסת רבן יוחנן בן זכאי בירושלם הספידוהו רבי בכור אלנקאוה, רבי אליהו פאניז'יל הספידו ב"משגב לדך", אך גם הספידוהו בפתח־תקוה, ואפילו במנשסטר ובבירמינגהם שבאנגליה ועוד.

כשנה לאחר פטירתו של בעל ה"שדי חמד" נודע, כי מישהו חילל את קברו הקדוש.

"בשנת תרס"ו נזדמנתי לחברון... והנה רעש בעיר, מי שהוא חזר מבית העלמין וראה את קברו של הגאון בעל שדי חמד פתוח. ותהום כל העיר, וכל התושבים מנער ועד זקן יצאו לבית העלמין וגם אני בתוכם.

---

90 חיים מ' מיכלין, בתוך: "השקפה", שנה ששית, גליון ב, י"ז כסלו התרס"ה, עמ' 3 וראה שם גליון כב, כ"ד כסלו תרס"ה, עמ' 3; וראה גם "חבצלת", שנת השלשים וחמש, גליון 7, י"ז כסלו התרס"ה, עמ' 51. ועל מועד פטירתו ראה שם גליון 9, ח' טבת התרס"ה, עמ' 65.

91 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 194-196; דוד אבישר (ראה הע' 32), עמ' 228.

92 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 194. וראה "השקפה", שנה ששית, גליון כג, כ"ח בכסלו התרס"ה, עמ' 3; שם גליון כה, ו' טבת התרס"ה, עמ' 2; הוספה ל"השקפה", גליון כח, ט"ז בטבת תרס"ה, ההספד על הרב (שלושה עמ'), ושם העתקת פרק אחד מפנקס צוואתו. וראה גם "חבצלת", שנת השלשים וחמש, גליון כ, ח' טבת תרס"ה, עמ' 66.

והנה נתגלה שמי שהוא חפר את העפר מקברו, העלה אחדים מאבני הדופן ממעל לרגלי המנוח ונסה להוציא בכח את גופת המנוח זצ"ל, במשכו את רגליו, כנראה שהגוף נותק כבר ממקומו, מפני שהברכיים היו כבר כפופות למעלה. הפושעים הופתעו כנראה באמצע מלאכתם וברחו, וראו זה פלא: הגוף היה שלם כביום הקבורה ממש, והתכריכים היו לבנים כשלג, בלי כל כתם, לא שלטה בגוף קדוש זה רמה, ולא נתנון במשך שנה תמימה, ויהי הדבר לפלא נורא - חברי הח"ק [=החברה קדישא] סתמו שוב את הקבר, ורבני חברון גזרו ליום המחרת 'תענית צבור' וסליחות. ההתעוררות הייתה גדולה מאוד. עקבות הפושעים לא נודעו"[93].

אלברט ענתבי, מאנשי חברת כי"ח, התערב וביקש את השלטונות לבדוק את הדבר ולתפוס את הפושעים. השלטונות שלחו את ראש המשטרה מירושלם לחברון, והשוטרים אכן הצליחו לתפוס כמה מן הפושעים, ואלה הודו: "כי הסיתו אותם אנשים רעים בחברון לעשות ככה". הפושעים הושמו במאסר, אולם לא נודע, אם ערכו להם משפט ומה עלה בגורלם[94].

93 הרב משה בלוי, "על חומותיך ירושלם", בני ברק תשכ"ח, עמ' כז-כח.

94 מ' בניהו (ראה הע' 1), עמ' 195-196. ושם בהערה 72 הוא מציין כמה גירסאות לגבי המאורע: (א) ערבים ביקשו להעביר אותו לבית תפילתם; (ב) והוא מציין בשם הרב הראשון לציון הרב ב"צ מ"ח עוזיאל, כי הם ביקשו לקחת את תכריכי הגאון לסגולה או תיכננו לדרוש כסף בעבור הגופה, מאחר שידעו את חשיבות הרב לא רק ליהודי חברון אלא ליהודי ארץ-ישראל בכלל.

נספחים

(א) קדושת ירושלם

(מתוך "שדי חמד", ח"ו, מערכת ארץ־ישראל, עמ' 138)

כתב הרב פתח הדביר ח"ג דף שי"ט ע"ד, דהרב כמוהרמ"א הלוי ה"ד בס' דין אמת בתשובה שבסוף הסימן סי' ב' האריך לבאר שחייבים להקדים לייסד ולבנות עיר הקודש ירושלם תבנה ותכונן במהרה בימינו קודם שאר ארצות ישראל שקדושתה חמורה יותר משאר ארץ־ישראל ובנינה קודם לבנין כולם עד כאן. ולפי הנראה הן הן הדברים הנאמרים בספר מטה אהרן חלק ב' דף עד"ר ע"ג ואילך עיין שם באורך. והאריך בזה מאוד הגאון חתם סופר יו"ד סי' רל"ג וסי' רל"ד לבאר דקדושת ירושלם קודם לכל שאר ארץ־ישראל וישובה ובנינה קודם לכל. אלא דזה דוקא להקדים ולא לדחות נפשות ח"ו עיש"ב [=עיין שם באורך] אשר נשא ונתן באמונה בענין זה עם רבני גאוני דורו ז"ל והעתיק תמצית דב"ק [=דברי קודשו] הרב פ"ת [=פתחי תשובה] יו"ד סי' רנ"א סק"ג ומוהרש"א [=ומורנו הרב שמואל אוזידה] בס' לחם דמעה על מגילת איכה (על פסוק א' דמגילת איכה "שרתי במדינות" בד"ה ואפשר) כתב אין לך מדינה שיהיו בה ריבוי מסים וארנוניות על היהודים כארץ־ישראל ופרט מן הפרט ירושלם ואלמלא שולחים לשם מעות מכל גלילות ישראל לפרוע המסים וארנוניות שלהם לא היו יהודים יכולים לדור בה מרוב המסים עי"ש [=עיין שם] שדיבר כן על זמנו וכן הוא בזמננו. ומ"ש [=ומה שכתוב] בחתם סופר א"ח סי' כ"ג שיש עלינו חוב להחזיק ישיבת ארץ־ישראל לא בשביל לסייעם למצות ישיבת אר"י [=ארץ־ישראל] אלא בשביל עצמנו לקיים את דברי התורה כי לולא ישיבת ישראל שם תפוג תורה ח"ו כמו שמתבאר מדברי הרמב"ם סופ"ה [=סוף פרק ה'] מהל' קדוש החדש וכו' הוא בפרטות על ירושלם עיר הקדושה כי מציון תצא תורה וכו' וכדבריו כתב ג"ע [=גאון עוזנו] מרן חיד"א [=חיים יוסף דוד אזולאי] בס' יוסף אומץ סי' י"ט והאריך בנועם שיח שפתי צדיק ולפי שספר יקר זה אין מצוי כ"כ [=כל כך] (וגם אצלי א"מ [=אינו מצוי] רק ראיתי דב"ק [=דברי קודשו] בס' תוכחת חיים פרשת חיי שרה ד' ל"ז ע"ב) ראיתי להעתיק דב"ק ככתבו וכלשונו להלהיב לב עם בנ"י [=בני ישראל] משום חיבת הארץ.

... גם מרן אחרון חבי"ף [=ר' חיים פלאג'י] בתוכחת חיים שם האריך מאוד בעניין חיוב

ישיבת ארץ־ישראל ולהחזיק ביד יושביה וכתב שם גם כענין התקנה הקדומה אשר הבאים מחו״ל ירשום כוללות עיה״ק [=עיר הקודש] אשר לכאורה כמו זר נחשב לעקור ירושה דאורייתא. והביא מ״ש [=מה שכתב] הגאון חיק״ל [=חקרי לב] לאשר ולקיים תקנה זו בכלל כל התקנות ושאין להרהר אחריהם בשום דבר עי״ש [=עיין שם].

(מתוך ״שדי חמד״, ח״ו, מערכת ארץ־ישראל, עמ׳ 142)

זה זמן כביר נהגו הב״ב [=הבעלי בתים] להתנדב לעתים ידועים סך מה לנשמת רמבעה״ן [=רבי מאיר בעל הנס]. וכך היה אומר המתנדב הריני נותן סך לנשמת רמבעה״ן ומסרו ליד הגבאי והוא מקבץ לשלוח ע״י שד״ר לעניי א״י ושוב עכב היתה מלשלוח בסיב״ת [מלשון סיבה] עשויה כי השליח שקבל המעות הבטיח להשיג לו קבלה מנשיא א״י ולא השיגו וקבץ במשך ז׳ שנים סך רב והגבאי הוא הרב דמתא נלב״ע [=נפטר לבית עולמו] והניח הממון ביד האפוטרופסין. וכאשר נתמנה רב אחר במקומו שאלוהו טובי העיר אחרי שהלחץ גובר ורבו העניים ואין לאל ידם להספיק מחסורם ועניי עיר קודמין לעניי עולם. וכמה עיקולי ופשורי איכא אי אתו הני זוזי לעניי א״י כאשר ראינו שלא הגיע קבלה וכו׳ וזה לא נהנה וזה חסר ע״כ הסכימו לחלק ממון שביד האפוטרופסין לעניי העיר אם יסכים להם הג׳ חת״ס [=חתם סופר], והשיב (בחלק השישי, סי׳ זך).

תשובת החתם סופר: מאחר שלא נאמר במפורש כי המעות הללו הם לעניי א״י, אלא רק לעניי רמבה״ן, הרי המצווה לתמוך בעניי עירו, וחלק מהם ישמרו לשד״ר א״י, והקופה לא תתבטל לגמרי.

(ב) תרומות למען ארץ־ישראל

(מתוך ״שדי חמד״, ח״ו, מערכת ארץ־ישראל, עמ׳ 141-142)

ומעשה היה בעיר הזו שהמנהג הוא שבעריו״כ [=שבערב־יום־כיפור] שבאים כמעט כל בני העיר לחצר ביהכ״נ [=בית הכנסת] לפרוע פרעות מה שנתחייבו כל השנה מנדרים ונדבות והגבאים יושבים שם לקבץ על הגבאות הנ״ל, הנה מניתי גבאי אחד וציויתי לו שישב שם ולפניו ב׳ קופות. אחת כתוב בה לשם קופת רשב״י [=רבי שמעון בר יוחאי] ואחת כתוב בה לשם רמבה״ן [=רבי מאיר בעל הנס]. ודעתי היה שכל המתקבץ

מהנותנים שם פרוטה ופרוטה אשלח לצפת וטבריא תוב״ב. והנה נתקבץ מה שנתקבץ וכי ינטו צללי ערב והגיע זמן המנחה לקחו גבאי הקהל את ב׳ הקופות הנ״ל מיד הגבאי הנ״ל ועירבו מה שבתוכן עם מעות השייכות לקהל ולא נודע את אשר באו אל קרבנה המעט הוא אם רב, ובמוצאי יוה״כ כשנודע לי זה מעשה הנ״ל שלחו איזה דבר באומד דעתם, וראיתי שלא היה כדאי לעורר מדנים על זה, וזכרוני שראיתי בספרים שיש תקנות ע״ז [=על זה] מרבינו מרן הב״י [=הבית יוסף] ורבינו מוהר״ם [=מורנו הרב משה] אלשיך זיע״א [=זכותם יגן עלינו אמן] שלא לשנות מה שמתקבץ לעניי ארץ־ישראל לשום דבר.

... וזאת תשובת רבני גאוני טבריא יצ״ו... והנה כ״ז [=כל זה] שכתבו נדרי רמבה״ן הוא ליושבים בא״י סתם הוא דוקא להאשכנזים שכל נדרי א״י ורמבה״ן אך בחלקות ישיתו לכל היושבים בארבע ארצות החיים ויד כולם שוה בו, לא כן לדידן הספרדים ש״ד אה״ח [=שוכני ה׳ ארצות החיים][1] חלוקים בעיסתן וקופיותיהן ושלוחיהן כל אחד לבדו ואין לשאר ארצות חלק בה וליושבי טבריה לבדם ניתנו נדרי וקופות וצדקות רמבה״ן ומלבד הסכמות וחכמות הראשונים כמלאכים מזמן עט״ר [=עטרת ראשי] ג״ע [=גאון עוזנו] מוה״ר [=מורנו הרב] רבנו חיים אבואלעפיא אשר גדר פרצות טבריה והושיבה על מכונה. ובימיו קבלו כל גדולי ישראל להחזיק בבנינה. ובנו הרב המפורסם מוהר״ר ישכר יצא וקבע קופות לשם רבה״ן [=רבנו בעל הנס] בכל תפוצות הגולה. מאז אסרו איסר בגזרת עירין שלא ליגע בקופות וצדקות ונדרי רמבה״ן בין בארץ בין בחו״ל אלא הכל יעלה ויבא ויגיע ליד הרבנים המשגיחים בטבריא תוב״ב, והם יתנו בו דין חלוקה כפי תקנות העיר.

(ג) מנהגים ומנהגי־טעות של יהודי קרים

(מתוך ״שדי חמד״, מערכת ד׳ המינים, סעיף כד, עמ׳ 154)

בבואי פה ראיתי שהמזכה שנותן הלולב לכל אחד מבני בית הכנסת ליטול ולברך היה נותן ג״כ לקטנים וקטני קטנים והיו חושבים זה לחיבוב מצוה לחנכם במצוות והיו עושים ג״כ [=גם כן] ביו״ט ראשון והודעתי להם כי ביו״ט אסור ליתן לקטנים מדינא

1 ד׳ ערי הקודש - ירושלם, צפת, חברון וטבריה.

דגמרא, לא ליקני איניש הושענא [=לולב ומיניו] לינוקא [=לתינוק] וכו׳ כמבואר בפוסקים בסי׳ תרנ״ח ס״ו ולא יתנו ביום טוב כי אם למי שהוא בר מצוה שבא לכלל י״ג שנה ויום אחד, וכן אני מזהיר אותם ומכריז ע״ז [=על זה] קודם הנטילה בכל שנה בל״ן [=בלי נדר]... וברבות השנים הוקבע המנהג כן, כל שאינו בר מצוה אין נותנים לו ליטול ביום טוב, רק למי שבא לכלל י״ג שנים ויום אחד.

(שם, מערכת אכילה, סעיף ז׳, עמ׳ 163)

... לולא שנודע לי שבעיר הזאת הרבה בעלי בתים וקצת מבינים, יש מהם שהיו נוהגים לברך על אכילת מצה בכל ימי הפסח בימים ובלילות כל זמן שעושים סעודה מברכים המוציא ועל אכילת מצה כדרך שמברכים בשני הלילות... ועמדתי מרעיד לקול השמועה וחקרתי בדבר והנה אמת, והודעתי להם (בהכרזה בכל בכ״ן [=בתי־כנסת]) שלא יברכו ברכות לבטלה כי מנהג זה לפי דעתי אין לו מקום ומנהג בטעות הוא.

(שם, מערכת בית-הכנסת, סעיף יז, עמ׳ 295-296)

בעיר הזו רבו אוכלוסיאה ולא יכיל אותם בהכ״נ לפי רוב העם יוסיף ה׳ עלידהם אלף פעמים ובפרט בימים טובים וימים נוראים שמתקבצים ובאים כל המחזירים בכפרים כל השנה והוצרכו לבנות ביהכ״נ [=בית הכנסת] חדשה והתפללו בתוכה יותר משני שנים ונתרבו הוצאות העיר שצריכים לשלם שכר חזנים ושמש ונרות ביהכ״נ וכיוצא ולפי צוק העתים אין לאל ידם כי אין הקומץ משביע ההכנסה מועטת וההוצאה מרובה לכן הסכימו גבאי וגזברי העיר לסגור דלתי ביהכ״נ הנ״ל ולבטל התפילה ממנו וכל אחד על מקומו יבא בשלום בביהכ״נ שהיה מתפלל מקודם.

(שם, שם, סעיף לז, עמ׳ 299)

בעיר הזו יש ד׳ ביהכ״נ ואחת מהם היא ביהכ״נ הישן והמנהג עפ״י הסכמה שנעשית בשנת תקס״ו [1806] שכל השמחות שירבו בישראל כגון חופות וברית מילה יהיו בביהכ״נ הישן, דהיינו המילה עצמה בביהכ״ן הנ״ל וגם עלית החתן בשבת החתונה שנותנים לו ס״ת [=ספר תורה] לעצמו לקרות בו פרשת אברהם זקן וכו׳. הנה החתן ההוא אף אם הוא מהמתפללים בשאר ביהכ״נ מחויב להתפלל בשבת חתונתו עם קרוביו ושושבינין בביהכ״נ הישן הנ״ל. ומנהגם לעלות לס״ת באותו השבת לאבי החתן ואבי הכלה וגם את השושבינים וקרובים ואוהבים שמצדם עד י״ד בני אדם. ואם יהיו שניים או שלושה חתנים יוסיפו הקרואים כהנה וכהנה. ובפרט אם יזדמן כן ביו״ט

שבלא זה ג״כ [=גם כן] יצטרכו להעלות איזה נכבדי הביהכ״נ. או איזה אנשים שבאו לביתם כי היו בירידים ובכפרים וכיוצא. או איזה אבי הבן שיהיה נימול בנו באותו שבוע, או אם נקבה תלד אשתו וקורא שם להילדה באותו שבוע והמנהג להזמינו לס״ת. וכשיצטרף גם אלה חופות חתנים וברית מילה הנה הוא למשא כבד מאוד, ועל כרחם שלא בטובתם נכשלים להיות ח״ו [=חס וחלילה, חס ושלום] מעוזבי ה׳ מניחים חיי עולם (הס״ת פתוח) והולכים לחיי שעה (לטעום מיד), כת ראשונה וכו׳ כת שניה וכו׳ ופעמים אני מוחה ופעמים אעלים עין הכל לפי מה שהוא אדם וכשם שמצוה לומר דבר הנשמע וכו׳, וכמה פעמים השמיעו לאזני דבת רבים מהמתפללים בביהכ״נ הנ״ל לאמר מדוע לא יתן דעתו להקל מעלינו את כובד המשא ומי כהחח״מ [=כהחכם חזקיה מדיני] בעיר הזו ומי יודע לתקן זאת חוץ ממנו. הן הן הדברים המדברים ההמון ביניהם. ובאמת נפשי יודעת מאוד רוב צערם וגודל טורח הצבור הזה. אך מאחר שהם לא שאלו ממני לפקח ע״ז [=על זה] (רק שמדברים ביניהם כדרך ההמון) אף גם ידעתי כי יש ביניהם כמה אנשים אשר אם לא יחושו כלל אם יתבטל אחת ממצות קטנה או גדולה. דאורייתא או מד״ס [=מדברי סופרים]. הנה ירע להם מאוד ביטול מנהג שנהגו מקדם לא לבטלו לגמרי, כי אף להזיז ממנו זיז כל שהוא לבם דוה ולא יחושו אם המנהג רע או טוב לא יחליפנו ולא ימיר כתיב, ואם יעלה בדעתי לתקן הדבר הזה. הנה האנשים האלה שלמים בגופם וממונם, והזקן הידוע העוין אותי יפריע את עצתי בזה, ואחר שלא שאלוני בזה אמרתי עת לחשות ולא להיות נדרש ללא שאלוני. אך בשנה זו כי היו שמנה חופות חתנים בין יוה״כ לסוכות ויצטרכו כולם להתפלל ביחד ביו״ט א׳ של סוכות ולהעלות את כלם לס״ת עם כל שושביניהם וקרוביהם, ומלבד זה התפילה עצמה בא לו בארוכה מרוב הפיוטים הנהוגים ונטילת לולב שהמנהג הוא שיוצאים בקופיא בלולב של הקהל, בביהכ״נ קודם קריאת ההלל (לא כמנהג האשכנזים יצ״ו שהשמש מוליך הלולב לבתי היחידים). הנה באו אלי ג׳ אנשים בכח רוב מנין ורוב בנין מאנשי ביהכ״נ לתקן להם איזה דבר בזה, ואמרתי להם כן אעשה לפקח בעה״י [=בעזרת ה׳ יתברך] כדמ״ל [=כדת מה לעשות] בדבר זה. אך צריך שיבואו עוד אלי מנכבדי הביהכ״נ או שיכתבו בקשתם אלי ויחתמו ע״ז [=על זה] ואז אעשה כנז״ל. והנה עוד לא נראו אלי לא הם ולא תמונת מכתבם ונעשו גם החופות הנ״ל כמנהגם, ולא שמתי אל לבי לעיין בדבר אם אפשר לבטל הסכמה זו או לא כי לא היה הדבר נחוץ לדעתי.

(שם, שם, סעיף י, עמ' 334)

בעיר הזו ראיתי מנהגם בברכת חתנים שבסעודה שכל העם יושבים בשעת ברכה זו, ורק החתן והכלה עומדים על רגליהם כל זמן אמירת הז"ב [=השבע ברכות], ואם לא עמדו החתן והכלה מעצמם, הנקדנים תופסים אותם על כך וגוערים ומעמידים אותם ואני בעניותי לא מצאתי למנהג הזה טעם וריח. דהנה הטעם ששבעה ברכות אומרים מעומד כ'[תב] מוהריק"ש [מורנו רבי יעקב קאשטרו] בס' ערך לחם סי' פ"א דלפי שמברכים את כללות ישראל ישמע בהרי יהודה... ולברך את ישראל ציוה ה' שיהא בעמידה, כמש' רז"ל כה תברכו מעומד, לפיכך עומדים הכל בשעת שבע ברכות, ודוקא פעם אחת אבל בסעודה לא, שלא להטריח המסובין... (וכן נוהגים פה שאין קורין החתן בשמו אלא אומרים חתן המלך ואני אמרתי להם שלא יאמרו כן דמשמע שהוא חתנו של המלך, אלא יאמרו חתן מלך או חתן כמלך, כי אין ספק דמה שנהגו לקרותו כך הוא לומר שיש לו דין מלך ר"ל שחייבין בכבודו)... ולפי טעם זה... דלא נכון שיהא חתן והכלה עומדים וכל העם יושבין...".

(שם, פתיחה למערכת בכור בהמה, עמ' 353)

למודעי אני צריך כי בעיר הזו היו נכשלים באיסור בכור בהמה טהורה, יש מהם שהיו נותנים אותו לכהן, והכהן שוחטו ואוכלו, או מוכרו לישראל או לנכרי חי או שחוט כאשר יזדמן מבלי שים על לב אם תם הוא או בעל מום. ויש מהם שלא היו נותנים לכהן את הבכור עצמו, אלא מתפשרים עם הכהן ונותנים לו איזה מעות עבור פדיונו ומעכבים הבכור לעצמם ואין נוהגים בו קדושת בכור, ...ושאלתי לכל המלמדים וחזנים שלהם, ולא ידעו מה להשיב רק אמרו שכך נתפשט המנהג ביניהם, ומי יודע איזה סורר ומורה הורה להם כן, כיוצא לזה שמעתי שהיו נוהגים בעיר הזה בפירות ערלה נותנים אותם לכהן כי קודש הם, והכהן אוכל אותם בשופי, אוי לאזנים שכך שומעות מנהגים מקולקלים מתפשטים במקום שאין תורה ואין מורה לצדקה, ה' הטוב יכפר. וכבר הכרזתי והודעתי טעותם בפירות הערלה, ודאתאן [=וזה הבא] עלה בענין בכור בהמה.

(ד) ממנהגי ירושלם

(שם, מערכת בית-הכנסת, מנהג ירושלם, סי׳ לט, עמ׳ 303)

נהגו בעה״ק ירושת״ו שמהפרוכת שתולין לפני היכלי הקודש בבכ״נ לוקחין גדולי העיר והרבנים בחג הסוכות ופורסין אותם בכותלי סוכותיהן וכן פורסין פרוכת על גבי כסא של אליהו הנביא והסנדק יושב עליו.

(ה) עליית בעל ה״שדי חמד״ לארץ־ישראל בשנת התר״ל (1870)

(שם, מערכת ברכות, סעיף יא, עמ׳ 328)

בשנת התר״ל [1870] בלכתי בלכת מצוה להשתטח על קברי הצדיקים שבארבע ארצות ישראל הייתי בעיה״ק טבריא והזמינו אותי לעלות לס״ת ונזכרתי שיש מחלוקת בפוסקים בהולך ממקום למקום אי מברך בכל אתר ואתר וע״ז שאלתי לחכמים ורבנים הי״ו שנמצאו שם בעת התפילה ובתוכם הרב כמוהר״י אבולאפייא נר״ו [=נטריה רחמנא ופרקיה] מה אני לברך ברכת הגומל כי יש מחלוקת בפוסקים ואיני זוכר פסק ההלכה. ויאמר יעקב המנהג פשוט מקדם קדמתה לברך, וכן עשו כמה רבנים שבאו להשתטח וגם אינו ענין למחלוקת הפוסקים...

(ו) חברון*

מהולל שם הא־ל אקרא. חסדו אשיר ארון.

מפלטני מכל צרה. בלב הים גם בשרון.

ומורי דרך הישרה. לחבל כלב בן חצרון.

מקום אברהם בו שרה. בקרית ארבע

היא **חברון**:

שלמות עיר זו נסתרה. עד יצאתה מיד עפרון.

---

* שיר חברון, חיברו הרב רבי חיים חזקיה מדיני. ראה: ״שדי חמד השלם״, ח״ז בהקדמה.

אשר בה אורח במערה. לגן עדן לבני כשרון.

ועל כן הצור הוקירה. לתתה לאבות דורון.

וגזר כי תמות שרה. בקרית ארבע היא

חברון.

הלא מאז היא הסגרה. לעיר מקלט לבני אהרן.

תנה נא א־ל חי נורא. למפלט לנו מחסרון.

ועל צרים צוה עברה. בתמהון ובעורון.

ויתום חטא תמות סרה. בקרית ארבע היא

חברון.

זכות אבות תמה ברה. לפניך העל זכרון.

ולבניהם תהיה עזרה. רעם רועם כבני מרון.

ראם מחזיקים בתורה. בשוד ובכפן ובחסרון.

והניקה בנים צר״ה. בקרית ארבע היא

חברון.

יצ״ו חסדך לבנות בירה. ושוב בנים אל בצרון.

אזור ישראל בגבורה. בכל טובה ובכל יתרון.

בנו דוד שר המשרה. תנה על עולמך פטרון.

ראו יסוד הצד שרה. בקרית ארבע היא

חברון.

(ז) ענוה וגדולה בתורה

רבי שלום מרדכי שבדרון[2] מספר מפי ר׳ יוסף לומזר, שהיה מלמד בתלמוד תורה מאה שערים בירושלם, ובשנות נעוריו היה בן בית אצל בעל ״שדי חמד״ שכיהן ברבנות חברון, שפעם אחת סיפר לו הגאון, כי כאשר למד בבית־מדרשו של אחד הגבירים[3], קינא בו אחד התלמידים וביקש להוציא את דיבתו רעה. התלמיד דיבר עם הנערה המנקה את בית־המדרש, שהייתה מקרב גויי הארץ, שיתן לה כסף רב אם תעליל על רבי חזקיה כי חטא עמה, הוא יחזק את דבריה, וכך רבי חזקיה יעזוב את המקום.

ואכן כך היה. הנערה יצאה וצעקה ברחובות העיר, כי כך וכך המעשה, ואותו הבחור החרה החזיק אחריה. בבית־המדרש היה רעש ומהומה ודרשו לסלק את רבי חזקיה. הגביר שהכיר את רבי חזקיה, לא העלה על דעתו שסיפור זה נכון. נכנס לבית־המדרש והביט ברבי חזקיה, שלא חדל מלימודו, במשך חצי שעה, ולאחר זמן זה הודיע לנערה, כי היא מפוטרת מן המקום וכי אין הוא מאמין לה כלל.

לאחר כמה ימים באה הנערה לרבי חזקיה וביקשה ממנו סליחה ומחילה על שביישה אותו על לא עוול בכפו. סיפרה כי עתה נותרה ללא פרנסה, וכי הבחור לא שילם לה שכרה, ושאלה האם הוא מוכן לסייע לה לשוב לעבודתה, והיא מוכנה להודות בפני הגביר כי כל המעשה עלילה היה.

רבי חזקיה חשב ואמר לה, כי הוא ידבר עליה בפני גביר אחר. וכל זאת למה? מאחר שלא רצה לבייש יהודי הלומד תורה, בכדי שלא יהיה חילול ה׳, שיאמרו הנה ת״ח כך וכך עשה, העליל עלילה על חברו הלומד עמו. הנערה הסכימה, שהרי לא הייתה צריכה להודות על פשעה. רבי חזקיה דיבר עליה בפני גביר אחר, וזה קיבלה לעבודה.

וסיפר הרב לר׳ יוסף לומזר, כי ״מיד כאשר בשרתי לה הבשורה, הרגשתי שראשי נפתח והעניקו לי במתנה את כל התורה כולה״, וכל זאת על כי הסכים למסור את כבודו ולהישאר בזוי למען כבוד השי״ת שלא יהיה חילול ה׳ גדול יותר.

---

2 ראה ישראל שפיגל, ״שאל אביך ויגדך״, מאוצרו של רבי שלום מרדכי הכהן שבדרון שליט״א, מהדורה שנייה, ירושלם תשנ״ב, כרך א, עמ׳ רנז-רס.

3 י׳ שפיגל מציין שהיה זה בבוכארה, ואולם לא מצאנו בשום מקום שהרב היה באזור זה. יותר סביר להניח, כי הסיפור אירע בשנים שהיה בקושטא וסביבותיה, בין השנים התרי״ד והתרכ״ז (1853-1866).

(ח) איגרות

(מכתב קבלת הפנים לרב חזקיהו מדיני, כאשר שב לירושלם מקראסוב באזר)[4]

ברוך הבא בשם ה׳ מע״כ ידי״ן [=מעלת כבוד ידיד נפשי] הרב הגדול, מעוז ומגדול, חובב וכו׳ כקש״ת [=כבוד קדושת שם תפארה] מוהר״ר [=מורנו הרב רבי] **חיים חזיקאו מדיני** יצ״ו [=ישמרהו צורו וגאלו].

השמש יצא על הארץ, ויאר פני תבל ארצנו, בעת דרכו רגלי ידידנו על אדמת הקדש. ומאד מאד שמח לבנו ויגל כבודו, מהבשורה הטובה הזאת, ובכליון עינים הננו מצפים לחזות בנועם פניו המפיקים זהר זיו התורה והחכמה שקוננו משכן בבתי נפשו העדינה, ונא להודיענו יום בואו אל הקדש במוקדם.

ואנא נפשאי ראש״ל הח״מ [=ראשון לציון החתום מטה], אבקש מכבודו כי יואל נא לסור אל ביתי בבואו, ולנוח שמה עדי ימצא בית מנוח כחפצו, כי רצוני להשתעשע עם כבודו ימים אחדים לשבוע נחת וענג, בטח כי לא ישלול מאתי הענג הזה.

אתאן לסיפא מעין רישא, ומעמקי לבבנו מברכים בואו לציון עיר הולדתו, כי יאריך ימים עליה בעושר וכבוד והצלחה רבה, ובכל טוב סלה, כעתירת החותמים בברכה, המצפים ליהנות מזיו פניו ברב עז ושלום.

(מכתב מראשי הקהילה מירושלם לרב סלימאן מני בחברון, לשאלת שלומו של הרב חזקיהו מדיני)[5]

למע״כ ידי״ן [=למעלת כבוד ידיד נפשי...] הרב המופלא מזר״ק [=משפחת זרע קודש] טהור ראב״ד [=ראש אב בית־דין] מקודש כמוהר״ר סלימאן מני יצ״ו [=ישמרהו צורו וגאלו],

רב נעלה! עלינו להודות לה׳ שהחיינו וקיימנו לזמן הזה מהבשורה הטובה שהגיעתנו

---

4 ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלם, פנקס המכתבים היוצאים, כרך ב׳ פנקס מס׳ 3. מספרו בארכיון העיר ירושלם 1003 ב, מכתב מס׳ 240 [אמצע תמוז התרנ״ט].

5 פנקסי העתקת המכתבים, ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלים, כעת בארכיון העיר ירושלים, פנקס מס׳ 37, מכתב מס׳ 619, ח׳ בכסלו תרס״ד.

על־ידי ידי״ן הג׳[ביר] היקר סי׳ רחמים מזרחי יצ״ו מהטבת מצב בריאות הרה״ג [=הרב הגדול] הגאון הצדיק המפורסם כו׳ כו׳ מרן חיים חזקיאו מדיני יצ״ו, האח האחן! יתן ה׳ להתבשר על בריאותו לגמרי.

לא יכולנו לשאת ולתת בדבר אשר נדברנו יחד אודות מכתב תשובה לג״יבראלטאר, כי יורדים מבוהלים ודחופים בלא לב הולכים, ובלא רוח אנו חיים, כי דעתנו מגמתנו לבני רוחנו ונשמתנו כולם נתונים נתונים המה בהרגש הגדול לדעת משלום הרה״ג חח״מ עדיף יצ״ו, ורק עתה שאפנו מעט רוח חיים לתפוס עט סופר בידינו לערוך דברינו אלה לכבודו, ועד כה לא ידענו כ״א [=כי אם] לסדר אופנים וסדרי תפלות בכתל המערבי, בישיבות ובכל המקומות הקדושים, ובבתי הת״ת [=התלמוד תורה] וכיוצא, כי יעתר ה׳ לארץ ותאורנה עינינו בע״ה, כי על כן לחסד רב יחשב אם בפעמים תכופות יצוה למי שיהיה אף אם יהיה מהתלמידים להודיענו ממצב הבריאות בע״ה לשעות ואם לרגעים יבחננו, אסירי תודה נהיה לכבודו להרגיע את המית לבנו וסערת רוחנו, יען נחפז להגיע כתבא דנא להפשטה או ליד עגלון לא אוכל להאריך. רק בטחוננו בה׳ כי ישמחנו כמו שעננו, ונחזה בשמחה את פני המלך חזקיהו שליט״א, ועם מעכ״ת [=מעלת כבוד תורתו] יחד נשיש ונשמח בו והוא ישמח בנו בע״ה כעתירת מוקיריו ומכבדיו כערכו הרם, החותם בברכה מטעם חו״ר ופו״ם [=חכמי ורבני ופקידי ומנהלי] הועד הקדוש העי״א [=ה׳ עלידהם יחיו אמן] ובראשם עט״ר [=עטרת ראשנו] מהרה״ג הראשל״צ [=מורנו הרב הגאון הראשון לציון (הרב יעקב שאול אלישר)] גאון ירושלים שליט״א.

המזכיר

חכמי טבריה

היהודים בטבריה[1]

אמר רבא: רקת, זו טבריא... ולמה
נקראה שמה רקת? שאפילו ריקנין
שבה מלאים מצות כרימון.

(מגילה ו ע"א)

טבריה נוסדה על־ידי הורדוס אנטיפס ונקראה בשם זה לכבודו של טיבריוס קיסר, במלאת לו ששים שנה, והייתה לאחת הערים המרכזיות בגליל.

משהחלו הפועלים לחפור ולבנות יסודות לעיר, נתגלו במקום קברים רבים. יהודים רבים עזבו את המקום וחדשים מיאנו לבוא.

בתקופת המרד הגדול נכנעה טבריה בפני אספסיינוס, אך למען אגריפס פקד הכובש על חייליו לבל יגעו בתושביה לרעה.

אופיה של העיר השתנה במחצית הראשונה של המאה השנייה, כאשר התנא רבי שמעון בר יוחאי הכריז עליה כעל טהורה[2], והנשיא והסנהדרין בחרו להם בעיר כמקום מושבם. במשך כ־500 שנה, דהיינו מתקופת רבי שמעון בר יוחאי ועד הכיבוש הערבי בשנת דשצ"ו (636), הייתה טבריה בירתה של היהדות הארץ־ישראלית. שם הייתה הישיבה המרכזית של אמוראי ארץ־ישראל - רבי יוחנן, ריש לקיש, רב אמי ורב אסי ועוד. התלמוד הירושלמי חובר בעיקרו בטבריה, והשפעתם של הנשיא ושל חכמי ארץ־ישראל הייתה מכרעת[3]. הם הצליחו למנוע את השלמת בניית ההיכל לזכרו של אדריינוס, הפסלים שבבתי־המרחץ הציבוריים נהרסו לפי הוראתו של רבי יוחנן, ונסיונות הנוצרים לבנות בה כנסייה בימי קונסטנטינוס הוכשלו[4]. ואולם בראשית המאה החמישית בוטלה הנשיאות בפקודת הקיסר, והנוצרים יסדו קהילה בטבריה.

---

1 ראה: עודד אבישר, "ספר טבריה", ירושלים תשל"ג, עמ' 74-75. תאריך יסוד העיר - גתשע"ח (18 למנין או"ה), "האנציקלופדיה העברית", כרך יח, ערך טבריה, מיכאל אבי יונה, ירושלים-תל-אביב תרצ"ו, עמ' 326-329.

2 ירושלמי שביעית ט, א; בבלי שבת לג ע"ב-לד ע"א.

3 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 84-91.

4 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 86.

בשנת דשצ״ו (636) נכבשה טבריה על־ידי הערבים[5]. ברשות השלטון המוסלמי החזירו היהודים את רשויותיהם הדתיות לירושלם, ואולם גם אחר־כך הוסיפה טבריה להיות מרכז תורה וחכמה, ולמעשה הייתה מרכז היישוב היהודי בארץ. עולי הרגל שהגיעו אליה מאז נסגרו שערי ירושלם, המשיכו ובאו אליה גם עתה. מעיינות־המרפא שבתחומה המשיכו למשוך אליהם רבים, והם תרמו לכלכלת העיר. חופש המסחר שהנהיגו בה השליטים החדשים, בנוסף על הדיג ועל החקלאות שבהם עסקו בה, הפכו אותה למרכז כלכלי חשוב בארץ.

במחצית השנייה של המאה השביעית, זמן קצר לאחר הכיבוש הערבי, התחבר בטבריה ״ספר המעשים לבני ארץ־ישראל״, ונוסע אנגלי המגיע לעיר בשנת דתפ״ד (724) לערך מספר על בתי־כנסת רבים בעיר.

בכ״ג בשבט דתק״ט (18 בינואר 749) פקד את כל ארץ־ישראל רעש־אדמה חזק אשר הרס את טבריה לחלוטין. יש שסוברים, שלאחר הרעש העתיקה ישיבת טבריה את מושבה לירושלם, אולם נראה שאין הדבר כן, מאחר שבאותה העת הייתה ירושלם בשפל, ואִלו בטבריה - החל בראשית המאה התשיעית - ישבו גאונים ממשפחת בן מאיר שהתיחסה אל רבי יהודה הנשיא.

באותה התקופה ישבו בטבריה חכמי המסורה והנקדנים, ממציאי הניקוד ״הטַבְרָני״, וכנראה גם הפייטן הארץ־ישראלי רבי אליעזר הקליר.

בין מתקני הניקוד היו: רבי משה מוֹחֶה, רבי ריקאט, רבי אברהם בר׳ ריקאט, רבי אברהם בן פראח, רבי צמח אס בן אבי שיבה, רבי פינחס ״ראש הישיבה״ ואחרים. עליהם יש להוסיף את שושלת חמשת הדורות למשפחת בן אשר והם: רבי אשר ״הזקן הגדול״, רבי נחמיה בן רבי אשר ״נְנְפַּש״, רבי אשר בן נחמיה, רבי משה ב״ר אשר ורבי אהרן בן רבי משה הנקרא ״בן אשר״ סתם, וכותב עליו רמב״ם: ״וספר שסמכנו עליו בדברים אלו... [ספר התנ״ך] ועליו היו הכל סומכין, לפי שהגידהו בן אשר ודיקדק בו שנים הרבה והגידהו פעמים רבות״[6].

וכותב המדקדק הגדול רבי יונה אִבן ג׳נָאח ״כי הם [אנשי טבריה] הצחים בלשון מכל

5 ע׳ אבישר (ראה הע׳ 1), עמ׳ 91.

6 ע׳ אבישר (ראה הע׳ 1), עמ׳ 93.

העברים". ורבי אברהם אִבן עזרא כותב בספרו "ספר צַחוֹת": "...כן מנהג חכמי טבריה והם העיקר, כי מהם היו אנשי המסורת, ואנחנו קיבלנו מהם כל הניקוד".

יש לציין, כי ידע העברית לא היה נחלתם של חכמי הדקדוק והניקוד בלבד, אלא של כל יושבי העיר[7].

נראה, כי ברבע הראשון למאה ה־יא היו בטבריה שתי ישיבות, האחת ארצישראלית והשנייה בבלית. בעלי התפקידים בישיבות הללו נתמנו על־ידי ישיבת "גאון יעקב" שבירושלם, על־פי המלצת אנשי הישיבות הללו.

טבריה בתקופת מסעי־הצלב

בשבעה ביוני 1099 עמד צבא הצלבנים בשערי ירושלם, וב־15 ביולי נכבשה העיר. הצלבנים טבחו באכזריות גם במוסלמי העיר וגם ביהודיה, והמשיכו במסע הרצח. ב־20 באוגוסט הם כבשו את חיפה וחיסלו את היישוב היהודי שבה, ואחר־כך הגיעו גם לטבריה, ואולם אין לנו ידיעות על רצח תושביה[8].

הצלבנים הקיפו את טבריה בחומה, והיא הייתה לבירת "נסיכות הגליל", אך היו בה רק כחמישים משפחות של יהודים, כפי שמציין הנוסע רבי בנימין מטודלה. כעשר שנים אחר־כך מציין הנוסע רבי פתחיה מרגנשבורג שבעיר "כמאה או כמאתיים או כג' [=שלש] מאות", אולם הוא לא ציין, אם הוא מדבר בנפשות או משפחות.

במלחמותיו של צַלאח א־דין עם הצלבנים עברה טבריה מיד ליד והעיר עלתה באש (בשנת דתתקמ"ז/1187), ונראה כי במלחמות הללו הושמד גם היישוב היהודי שהיה בה.

בשנים דתתקפ"ב-פ"ה (1222-1225) הביאה שיירת תלמידיו של רמב"ם את ארונו ממצרים, והוא נטמן בטבריה. במאות הבאות לא מוזכר עוד ישוב יהודי כלשהו בעיר.

---

7 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 92.

8 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 96.

טבריה בתקופת השלטון התורכי

עם הכיבוש התורכי בשנת הרע"ז (1517) השתפר במקצת מצב הבטחון בארץ־ישראל ושיירות החלו מגיעות גם לטבריה. כך מספר רבי משה באגלה שהגיע מצפת לטבריה בי"ט באייר הרפ"ב (1522).

בשנות ה־30 של המאה ה־טז למניינם החלו יהודים מצפת לבוא לטבריה ל"דור ולבנות" בה. הם התיישבו בבניינים הנטושים והחרבים שבהם זכו "מן ההפקר"[9].

בשנת השכ"ב (1562) מסר סולימאן הראשון את טבריה לדון יוסף נשיא שניסה להקים בה מחדש ישוב יהודי, ואולם נסיונו נכשל. לאחר מכן נחרבה העיר ועמדה שוממה כמעט מאה שנה. במאה ה־יח נבנתה העיר שוב, על־ידי ד'אהר אל עמר, שליט הגליל[10]. בכדי לאכלס את עירו בתושבים, הוא החליט ליישב בה יהודים ונוצרים, שיהיו לו בני ברית במאבקו נגד פחות דמשק. ד'אהר אל עמר שלח לרבי חיים אבואלעפיה אשר שימש אז כרב ראשי באיזמיר, והציע לו: "קום עלה רש את ארץ טבריה שהייתה ארץ אבותיך", שהרי סבו כיהן בטבריה, בטרם יחרב היישוב שם. רבי חיים נענה להזמנה ובחודש סיון הת"ק (1740) יצא מאיזמיר עם שלושת בניו, שני חתניו ועשרה מתלמידיו הנאמנים ומשפחותיהם, בדרכו לטבריה. "ובבוא הרב ז"ל לטבריה עשה לו השיח' כבוד גדול והלבישו לבוש יקר הערך כלבוש מלכות, וכל אשר שאל ממנו הרב לא חסר דבר"[11].

במשך שנתיים, דהיינו עד שנת התק"ב (1742), בנה הרב בתים וחצרות ליהודים, בנה בית־כנסת נאה ואף מפואר, היפה בכל ארץ־ישראל, בית־מרחץ נאה, חנויות, בית־בד ועוד. שטח הרובע היהודי החדש שהוקם לחוף הכנרת, הגיע לעשרה דונם, ונקרא רחוב היהודים.

בשנת התק"א (1741) שלח רבי חיים שליחים לערי הגולה, ואלה יסדו בקהילות איטליה ובהולנד קופות למען העיר טבריה.

---

9 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 97, על־פי תשובת המבי"ט (רבי משה מטראני מצפת, ח"א סי' לה.

10 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 104.

11 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 104, על־פי "זמרת הארץ" לרבי יעקב בירב. ראה על כך בהרחבה להלן בפרק העוסק בתיאור דמותו של רבי חיים אבולעפיה, ובנספח שבסוף הספר, שבו מובאים קטעים מספרו הנ"ל של רבי יעקב בירב.

פרשת המלחמות על טבריה שהתנהלו בין ד׳אהר אל־עמר וסלימאן פחה מדמשק, והנסים והנפלאות שאירעו במהלכן, האדירו את שמה של העיר ושל רבי חיים, ותרומות עצומות זרמו לטבריה מאיטליה והולנד, ורבי חיים יכול היה לשלם לפועליו של ד׳אהר אל־עמר בנדיבות. גבירים מאיטליה אף הודיעו על יִסוד ישיבה בה. בשנת התק״ד (1744) שיגר רבי חיים איגרות לקהילות מספר בגולה בהן הודיע על השלמת הבנייה של טבריה לתורה, ועל יִסודם של בית־כנסת, תלמוד־תורה ובית־מדרש. ביום ו׳ בניסן התק״ד (1744) נפטר רבי חיים ונטמן בבית־העלמין החדש מדרום לעיר, ואת מקומו תפס בנו, רבי יצחק.

עליית החסידים לטבריה בשנת התקל״ז (1777)

מפנה מכריע בתולדותיה של העיר חל עם עליית החסידים, תלמידי המגיד ממזריטש, בשנת התקל״ז (1777)[12]. באותה השנה גם עלתה לארץ קבוצה גדולה של עולים מתוניס, קבוצה שמנתה כמאה וחמישים נפש, והתיישבה בטבריה. עליות אלה שיפרו את מצב היישוב היהודי בטבריה במידה ניכרת. ואולם על שמחה זו העיקה שורה של גזירות שנגזרה על העיר, בהן בצורת קשה, מגיפת דֶבר וחולירע.

בשנת התק״ן (1790) החלו לעלות לטבריה משפחות בודדות מאלג׳יריה וממרוקו. אך חובות העבר שנבעו מן המשברים הכלכליים שבעקבות הרעב והמגיפות הכבידו על תושבי העיר, ושד״רים נשלחו לארצות הגולה לאסוף כספים למען הקהילה, וגם במטרה לפדות את ראשיה שנאסרו בשל חובות אלה.

באותה השנה נחתם הסכם בין הספרדים לאשכנזים שבעיר להקים קופה כללית אחת, ״קופת רבי מאיר בעל הנס״, לשתי העדות, ואולם על אף שליחת שד״רים חדשים גדלו החובות. אמנם גדל מספר התושבים היהודים שבעיר, אך החובות גדלו אף הם והגיעו לסכומים עצומים.

שד״רי טבריה הגיעו לקושטא ותיארו את המצב הקשה, אך למרות זאת המשיכה טבריה לקבל רק את החלק השביעי מתוך 23 חלקים שניתנו כתמיכה ביישוב בארץ־ישראל.

אחרי חג הסוכות התקנ״ט (1798) ביקר בטבריה רבי נחמן מברסלב.

---

12 ראה יעקב ברנאי, ״איגרות חסידים מארץ ישראל״, ירושלים תש״ם; מרדכי אליאב, ״ארץ ישראל ויישובה במאה הי״ט, 1777-1917״, ירושלים 1978, עמ׳ 75-82.

ועם זאת הוסיפו עולים לבוא לעיר. בשנת התקס"ח (1808) עלתה לארץ השיירה הראשונה של תלמידי הגאון מווילנא, בראשותו של רבי מנחם מנדל משקלוב, והתיישבה בטבריה[13]. בשנת התק"ע (1810) הגיעו לעיר ראשוני העולים מכורדיסתאן שברחו משם מאימת הרדיפות, ובשנת התקפ"א (1821) עלה מארם־צובא סניור רפאל פיג'וטו יחד עם ארבעת בניו והשתקע בטבריה. משפחה מכובדת זו עזרה רבות ליישוב הדל הן בתרומות כספיות הן במגע מדיני עם השלטונות העות'מאנים. עד לפטירתו, במשך כשבע שנים, היה סניור פיג'וטו הישיש פטרונה של קהילת טבריה, וביתו המרווח והנוח שימש אכסניה מכובדת לנוסעים שביקרו במקום.

אך החובות שרבצו על הקהילה היהודית וגזירות והיטלים חדשים הביאו לסכסוכים קשים בין העדות היהודיות בעיר (ספרדים, פרושים, חסידים), עד כדי כך שמנהיגי הכוללים האשכנזים הושמו במאסר בשל חוב לספרדים.

בשנת התקצ"א (1813) כבשו צבאות מוחמד עלי את ארץ־ישראל, ויהודי טבריה נאלצו להעלות לו מס[14].

ביום א', כ"ד בטבת התקצ"ז (1 בינואר 1837), אירעה בגליל רעידת־אדמה חזקה שפגעה קשות בצפת ובטבריה ובשאר יישובי הגליל. בטבריה, שנהרסה ברובה, הגיע מספר הקורבנות, רובם יהודים, לכדי 600 עד 700 נפש[15].

בראש הקהילה עמד אז הרב החנ"א, רבי חיים נסים אבואלעפיה, שרגלו נשברה בעת הרעש. חורף התקצ"ח (1838) היה שחון, והביא בעקבותיו בצורת קשה.

בשנת התר"א (1841) שוב פרצה בעיר מגיפה קשה ובה נספה כשליש מיהודיה.

בשנת התר"ג (1843) מציין רבי יהוסף שווארץ, כי בטבריה 130 משפחות יהודיות, מהן 80 אשכנזיות ו־50 ספרדיות[16].

בשנת התרט"ו (1855) נערך מיפקדו השני של מונטפיורי, ולפיו היו בעיר 1456 יהודים - 797 אשכנזים ו־659 ספרדים. מספר התושבים הערבים בעיר היה כאלף.

---

13 אריה מורגנשטרן, "משיחיות ויישוב ארץ ישראל", ירושלים תשמ"ה, עמ' 66-131; מ' אליאב (ראה הע' 12), עמ' 84-92.

14 צבי קרגילה, "היישוב היהודי בארץ־ישראל בתקופת הכיבוש המצרי, (1831-1840)", תל־אביב תש"ן.

15 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 116.

16 על־פי מיפקד מונטיפיורי - 395 אשכנזים ו־317 ספרדים.

בשנת התרי"ז (1857) הוקמה בעיר ישיבת "בית יעקב" ובית־כנסת, בתרומת הגביר ר' יצחק גויויטע. הרובע היהודי היה נאה, שקט ונקי, והתושבים דיברו ביניהם בעברית[17].

אחרי שנת התר"כ (1860) שוב הגיעו לטבריה יהודים, הפעם ממרוקו, ובעיקר מן העיר מכנאס. בין הבאים היו רבנים ממשפחות טולידאנו, בירדוגו, בהלול ואחרים. מרביתם עסקו בלימוד תורה.

בספרו "שערי ירושלים"[18] כותב ר' משה ריישר, כי בטבריה חיים כיום כ־3000 יהודים, בהם 2000 אשכנזים ו־1000 ספרדים.

בשנת התרמ"ה (1885) הוכתר לראשונה "חכם באשי", לטבריה, בתוקף "פירמאן" של השולטאן מקושטא - הרב יוסף דוד אבואלעפיה.

בשנת התרנ"ה (1895) ציין אברהם משה לונץ בלוח א"י (שנה א'), כי מתוך אוכלוסייה כוללת של 6150 נפש מונים יהודי טבריה 3200 נפש, מהם 1620 ספרדים ו־1580 אשכנזים, ולהם 21 בתי־כנסת. באותה השנה התחילה חברת יק"א לרכוש קרקעות בסביבות העיר, ובשנת התרנ"ו (1896) תרמה משפחת פוליאקוב ממוסקבה סכום כסף גדול להקמת בית־חולים שנפתח שנה אחר־כך. בשנת התרנ"ז (1897) נפתח בעיר בית־ספר של חברת "כל ישראל חברים".

בראשית המאה העשרים היה חי היישוב היהודי בטבריה בצפיפות יתרה. נוסף לעוני והדחקות היו בעיר מחלות ומגיפות. באותה התקופה הפכה טבריה להיות מרכז לפעילות ההתיישבות החקלאית שעל אדמות פיק"א שבעמק הירדן והגליל התחתון, שם נוסדו מושבות חדשות, אבל בקהילה עצמה שררו מחלוקות קשות, עד שלבסוף נבחר ר' רבנו ח"י אבואלעפיה לרב הקהילה, אולם על אף פעלו החיובי באירגון הקהילה הפריעו רבים לפעולותיו, והרב נאלץ להתפטר, ורק לאחר השתדלות רבה חזר בו.

בימי מלחמת־העולם הראשונה סבלה העיר כיתר ערי הארץ. כארבע מאות מבניה נספו בהם, אם מפגעי המלחמה ואם ממחלות או מרעב, ועם זאת גדל היישוב היהודי במקום, כתוצאה מהישארותם במקום של מגורשי יפו ופתח־תקוה.

---

17 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 119. על־פי תיאורו של הנוסע פליכס באווה.

18 חסר מקום הדפוס, תרכ"ז (1867) והודפס מחדש, דפוס ספרא, ירושלים תשכ"ז.

עם כינון הממשל המנדטורי בעיר אוישו כמעט כל המשרות הממשלתיות בפקידים יהודים, וטבריה הפכה למעשה לעיר יהודית.

בשנת התרע"ט (1919) נפתחו בטבריה מוסדות ואגודות, והייתה בה פעילות ציבורית בלתי־פוסקת. בשנות העשרים התפתח היישוב היהודי בטבריה בצעדי ענק ושכונות חדשות נבנו בה.

במיפקד האוכלוסין של שנת התרפ"ב (1922) היו בעיר 7000 תושבים, מהם 4427 יהודים. למרות זאת היו רוב חברי מועצת־העיר ערבים, לרבות ראש עיריה ערבי. רק בבחירות שנערכו בשנת התרפ"ח (1928), נבחר ראש עיריה יהודי, זאכי בר"ח אלחדיף. הוא היה ראש העיר היהודי הראשון בארץ־ישראל בעיר מעורבת.

במיפקד התושבים של שנת התרצ"א (1931) נמנו בעיר 8601 תושבים, מהם 5381 יהודים. בכ"ט באייר התרצ"ד (1934) אירע בטבריה שיטפון שהביא להרס ולחורבן העיר העתיקה. 39 נפשות ניספו בו ו־400 משפחות נותרו ללא קורת גג.

עם פרוץ המאורעות בהתרצ"ו (16 באפריל 1936) הצטרפו ערביי טבריה לשביתה הכללית, וההסתה גברה. במאורעות האלימים בעיר נפלו יהודים, וגם ראש העיר נרצח (בה' במרחשון התרצ"ט/27 באוקטובר 38)[19].

ערב מלחמת העצמאות מנתה אוכלוסיית טבריה כ־11,000 נפש, מהם 6300 יהודים (57%) ו־5700 ערבים, כאשר היהודים שומרים ברציפות על רוב יהודי החל במחצית המאה ה־יט.

בראשית המאה ה־כ החלו יהודים לצאת אל מחוץ לחומות העיר, ובתקופת המנדאט עברה מרבית האוכלוסייה היהודית מחוץ לחומות[20]. בטבריה היחסים בין היהודים והערבים היו בדרך־כלל טובים. בראש ערביי העיר עמדה משפחת טברי המתונה. הערבים לא השתתפו במאורעות בשנים התרפ"א (1921) והתרפ"ט (1929), ושלא כבשאר אזורי הארץ, אך במאורעות התרצ"ו (1936) גברה יד הקיצונים.

---

19 נחום עב, "טבריה במערכה לשחרורה", בתוך: "מטוב טבריה", גליון 3, ניסן תשמ"ה, עמ' 41; מאיר הילדסהיימר, "מאורעות תרצ"ו (1936) בטבריה", בתוך: "מטוב טבריה", גליון מס' 2, אב תשמ"ג, עמ' 43-61.

20 יוסי כץ, "ראשיתה של 'טבריה החדשה'; המאמצים להקמת שכונות יהודיות מחוץ לחומות טבריה בראשית המאה ה-20", בתוך: "מטוב טבריה", גליון מס' 4, כסלו תשמ"ז, עמ' 20-30.

בשנת התש"ז (1947) נותרו בעיר העתיקה כ־1500 יהודים וביניהם ולבין שאר השכונות היהודיות לא היה רצף טריטוריאלי.

המערכה על העיר גבתה מיהודי טבריה ששה־עשר חללים - שני לוחמים וארבעה־עשר אזרחים (מהם שלושה ילדים). בגמר המערכה נכנעו ערביי העיר ללא תנאי ויצאו אותה. בהשתלטות היהודית על העיר לעיני הבריטים שלא התערבו בנעשה, היה משום תקדים חשוב, בניגוד למה שאירע עד אז, והיא נראתה באותה העת כמשימה נועזת למדי. כתוצאה מפעולה זו החלו היהודים לתקוף גם אזורים עירוניים אחרים ברחבי הארץ (יפו, חיפה ועוד).

כניעת ערביי טבריה ב־18 באפריל 1948 איפשרה את פתיחת הדרך לגליל העליון המזרחי ושיחררה כוחות למשימות חיוניות בהגנת הגליל. הייתה זו העיר המעורבת הראשונה[21] ששוחררה במלחמת העצמאות[22].

*

בפרקים הבאים יתוארו שישה מגדולי רבני טבריה במאות השנים האחרונות שהשפיעו השפעה מכרעת על אופיה ומעמדה של הקהילה היהודית בעיר.

ראשון להם רבי חיים אבולעפיה (הת"ך / 1660 לערך - י' בניסן התק"ד / 1744), מחדש היישוב היהודי בטבריה בעת החדשה שהודות לאישיותו הצליח לקומם את טבריה מחורבנה ולהקים בה קהילה קטנה על מוסדותיה וקשרים לתמיכה בתפוצות הגולה, גרעין שהלך והתפתח במרוצת הדורות והיווה בסיס לבניין גדול יותר ובמיוחד לעליית החסידים בשנת השבעים של המאה ה־יח.

אחריו רבי יעקב שאלתיאל ניניו (ירושלם, התק"ס / 1800 - טבריה, התר"ו / 1846), מחכמי טבריה ושליחיה לאחר הרעש הגדול של שנת התקצ"ז (1837). בפעולתו סייע לשיקומה הפיזי והרוחני של הקהילה.

רבי רפאל אוחנא (מכנס, מרוקו, התר"י / 1850 - צפת, כ"ז במנחם־אב התרס"ב / 1902),

21 רמי יזרעאל, "המערכה על טבריה במלחמת העצמאות", בתוך: "מטוב טבריה", גליון מס' 7, ניסן תשמ"ט, עמ' 32-47; אלחנן אורן, "המערכה על טבריה, עמק הירדן והגליל המזרחי במלחמת העצמאות", בתוך: "מטוב טבריה", גליון מס' 7, עמ' 26-31; וכן ראה שאר המאמרים בחוברת "מטוב טבריה" מס' 7.

22 בסוף הספר תמצא תיאור מפורט על חידוש היישוב היהודי בטבריה מפרי עטו של רבי יעקב בירב, ראה בסוף הספר.

מחכמי טבריה ושד"ריה המובהקים בסוף המאה ה־יט. במסירות נפש יצא כשד"ר טבריה למקומות מרוחקים ואף נדחים במטרה לקבוע בהם את קופת רבי מאיר בעל הנס לטובת כוללות טבריה. מספריו עולה אהבתו לעיר הקודש טבריה, ובמיוחד בספרו המתאר את טבריה וחכמיה - "טובת מראה".

רבי חביב חיים דוד סתהון (טבריה, התקצ"ז / 1837 - חיפה, י"ב טבת התרס"ז / 1907). מגדולי חכמי טבריה בסוף המאה ה־יט וראשית המאה ה־כ. כל ימיו עסק בלימוד תורה שלא על מנת לקבל פרס, ויצא כשד"ר הכולל לצפון־אפריקה במטרה לסייע לכולל. בספריו עוסק הרב בפשט וסוד יחדיו. בסוף ימיו עמד בראש ישיבה בעיר חיפה, בה נפטר ונטמן.

רבי אהרן בכור אלחדיף (טבריה, התקצ"ב / 1832 - טבריה, ט"ז במנחם־אב התרס"ט / 1909). מחכמי טבריה המובהקים בסוף המאה ה־יט וראשית המאה ה־כ. בשנת התרנ"ז (1897) מונה לרב הקהילה הספרדית במקום, תפקיד שאותו מילא עד לפטירתו. בתקופתו פרצה מחלוקת בין כוללות ירושלם וטבריה על חלוקת כספי קופת רבי מאיר בעל הנס.

הרב יעקב חי זריהן (טבריה, סיון התרכ"ט / 1869 - טבריה, כ"א במנחם־אב התשי"ג / 1953). מגדולי חכמי טבריה במאה העשרים. עסק גם בלימוד תורת הנסתר והיה לאחד מגדולי חכמי הקבלה בארץ־ישראל בתקופתו. החל בשנת התרפ"ט (1929) ועד לפטירתו כיהן כרב הקהילה היהודית בעיר ועמד בראש כוללות רבי מאיר בעל הנס. תקופת כהונתו הייתה רבת מאורעות ליישוב היהודי בטבריה ובארץ כולה.

רבי חיים אבולעפיה[1] - מחדש היישוב היהודי בטבריה

"תחילת השכינה היא בטבריה ומכאן

עתידין להגאל".

(ר' חיים אבולעפיה)

המשפחה עד גירוש ספרד (הרנ"ב/1492)

משפחת אבולעפיה, משפחת לוויים מסועפת, מיוחסת ורבת השפעה בקסטיליה שבספרד, העמידה רבנים, משוררים, ראשי קהל ורופאים. לאחר גירוש ספרד (הרנ"ב/1492) אנו מוצאים את צאצאיה בארצות המזרח, בצפון־אפריקה ובארצות אירופה. אך נראה שלא כל בני אבולעפיה ממוצא אחד הם, שכן לא כולם לוויים, וגם בני המשפחה שמספרד לא כולם לוויים הם.

רבי חיים יוסף דוד אזולאי (הרב חיד"א) כותב[2] על ייחוסו של רבי חיים אבולעפיה: "ושמעתי מרב אחד ששמע מפי הרב ז"ל שקבלה בידו שהוא משבט יהודה וזרע המלוכה ולזה כוון בספר עץ החיים סוף פרשת ויחי שכתב ומשו"ה [=ומשום הכי] הבטיחנו שלא יפסוק וכו'", משמע שאין משפחת רבי חיים אבולעפיה מצאצאי בית לוי.

עם בני משפחת אבולעפיה בספרד שלפני הגירוש נמנים:

רבי מאיר בן טודרוס הלוי[3] המכונה הרמ"ה. הוא ישב בעיר טולדו שבספרד, הרביץ שם תורה והעמיד תלמידים הרבה. חבריו לבית־הדין בטולדו היו רבי יצחק מאיר אבן מישאש ורבי אברהם בן נתן הירחי, בעל ספר "המנהיג". רבים מגדולי הדור וביניהם רמב"ן פנו אליו בשאלות. חיבר גם שירים. רק חלק מכתביו הגיע לידנו.

רבי טודרוס בן יוסף אבולעפיה הראשון, הלוי[4], מתושבי קסטיליה, ראש הקהילה ומקורב למלכות, נלחם בקראים, הוא אביו של רבי מאיר הנ"ל.

---

1 את שם המשפחה נהגו לכתוב באופנים שונים: אבולעפיא, אבואלפיה, אבו־אלעפיה (=אבי הבריאות) וגם אבולפיה, ראה: "האנציקלופדיה העברית" (להלן א"ע), כרך ראשון, ירושלים תל־אביב תשי"ג, עמ' 97.

2 בספרו "שם הגדולים" ח"ב, מערכת ספרים, ירושלים תשל"ט, עמ' 127.

3 דתתק"ל/1170, בורגוס - ה"ד/1244, טולדו, א"ע, שם עמ' 104-105.

4 נפטר בשנת דתתקפ"ה (1225) בבורגיס. א"ע, שם עמ' 101.

רבי יוסף בן טודרוס אבולעפיה הלוי[5], אחיו של הרב הרמ"ה. בעת המחלוקת על כתביו של רמב"ם בשנת דתתקצ"ג (1233) נקט עמדה.

רבי אברהם אבולעפיה[6], מקובל. נדד הרבה וביקר גם בארץ־ישראל, ביוון ובאיטליה ושב אחרי־כן לספרד. חיבר ספרים רבים בתחום הקבלה.

ר' שמואל בן מאיר הלוי אבולעפיה הוא דון שמואל אללאוי[7], מגדולי המלוכה בספרד, פרנס נדיב ונגיד לעמו. בכספו נבנו בתי־כנסיות לכמה קהילות בקסטיליה וביניהם בית־הכנסת המפואר בטולדו שבקירותיו נראות עד היום כתובות עבריות[8]. סייע למלך דון פדרו ואף פדהו משביו בסכום כסף גדול. בשנת הק"כ (1360) נאסר לפתע פתאום בפקודת המלך מסיבות שאינן ידועות לנו, הובא לסיביליה ועונה עד ליציאת נשמתו. רכושו העצום ורכוש קרוביו הוחרם לאוצר המלכות. ביתו המפואר בטולדו קיים עד היום ונקרא "הארמון היהודי".

בנים אחרים למשפחה זו בתקופה הנדונה הם:
ר' טודרוס בן יהודה אבולעפיה (ה"ז/1247 - נפטר לאחר הנ"ה/1295); ר' יוסף בן טודרוס (השני) בן יוסף הלוי; רבי משה בן יוסף הלוי (נפטר המ"ג/1283); שמואל הלוי אבולעפיה, רופא, מהנדס ומתרגם בטולדו, במחצית השנייה של המאה ה־יג[9].

בני המשפחה שלאחר הגירוש[10]

עשרים־ושבעה חכמים השייכים למשפחת אבולעפיה פעלו בטבריה עד ראשית המאה ה־יט[11].

---

5 ראה א"ע, שם עמ' 102.

6 ה"א (1241), סרגוסה - לאחר ה"א נ"ב (1292), איטליה, א"ע, שם עמ' 97; מ"ד גאון, "יהודי המזרח בארץ ישראל", ח"ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 4-5.

7 ה"פ (1320), טולדו - הקכ"א (1261), סיביליה. א"ע, שם עמ' 106.

8 לאחר הגירוש הוחרם בית־הכנסת והיה לכנסייה.

9 ראה על הנ"ל א"ע, שם עמ' 97-107.

10 ראה יעקב ברנאי, "יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח בחסות 'פקידי קושטא'", ירושלים תשמ"ב, עמ' 34-35.

11 עודד אבישר, "ספר טבריה", ירושלים תשל"ג, עמ' 278-281.

רבי חיים אבולעפיה, מחדש היישוב היהודי בטבריה, נולד בשנת הת"ך (1660) בחברון למשפחה מיוחסת שמוצאה מצפת. אבות המשפחה נמנו עם הסומכים והנסמכים בצפת במאה ה־טז וה־יז.

רבי יעקב בירב, מחדש הסמיכה[12], הוא אבי סבו של רבי חיים אבולעפיה, הרב יעקב אבולעפיה[13], שנסמך בסוף המאה ה־טז על־ידי רבי יעקב בירב השני, נכדו של רבי יעקב בירב הראשון. סבו, רבי חיים אבולעפיה הזקן, נסמך על־ידי אביו רבי יעקב אבולעפיה.

לאחר ירידתה של צפת בסוף המאה ה־טז אנו מוצאים את סבו של רבי חיים, רבי יעקב אבולעפיה, רב בטבריה בשנת ה"ת (1640), וכאשר חרבה העיר, עברה המשפחה לחברון[14], שם נולד רבי חיים.

רבי חיים - תלמיד ישיבת "בית יעקב ויגה" בירושלם

את ראשית לימודיו עשה בחברון, ולאחר מכן עבר לירושלם ולמד בישיבתו של רבי יעקב חאגיז, ישיבת "בית יעקב ויגה"[15], שהתנהלה אחר מותו של הלה על־ידי רבי משה גלאנטי[16]. בישיבה זו למדו באותה העת גדולי החכמים של ירושלם כמו רבי יעקב חאגיז[17]

---

12 ראה עליו בחלק המוקדש לחכמי צפת.

13 ראה אברהם דוד, "עלייה והתיישבות בארץ ישראל במאה הט"ז", ירושלים תשנ"ג, עמ' 180. נפטר בשנת הש"ס (1600) לערך. רבי יעקב אבולעפיה היה בן בתו של מהר"י בירב הראשון. ראה על כך: מאיר בניהו, "חידושה של הסמיכה בצפת", בתוך: "ספר יובל ליצחק בער", ירושלים תשכ"א, עמ' 248-269.

14 ראה י' ברנאי (ראה הע' 10), עמ' 35-36.

15 ראה הרב שלמה זלמן הבלין, "לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח", בתוך: "שלם", "מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה", ספר שני, ירושלים תשל"ו, עמ' 140-167.

16 רבי משה ב"ר יהונתן גלאנטי, נודע בשם הרב המג"ן (צפת, הש"פ /1620 - ירושלם, כ"א בשבט התמ"ט/1689). בימיו הייתה ירושלם מלאה תורה וחכמה והוא היה ראש לכל חכמיה ורבניה. חיבר שו"ת ועוד, ראה מ"ד גאון (ראה הע' 6), עמ' 206.

17 רבי יעקב ב"ר שמואל חאגיז (הש"פ/1620 - קושטא, התל"ד/1674) הגיע לירושלם בשנת התי"ח (1658). היה מייסדה של ישיבת "בית יעקב ויגה". גדול בתורה, מגדולי הדור, איש הלכה ומעשה. רבי יעקב חאגיז וישיבתו היו הראשונים שנתקלו בשבתי צבי והחרימוהו בגלל פעולתו המשיחית. לאחר פטירתו בקושטא, לשם יצא לשם הדפסת ספרו "לחם הפנים" על "שולחן ערוך", עמד בראש הישיבה חותנו, רבי משה גלאנטי, ראה ש"ז הבלין (ראה הע' 15), עמ' 117-129, וראה גם מ"ד גאון (ראה הע' 6) עמ' 243, אף כי בסקירתו של זה נכתב שנולד בשנת השפ"ה (1625).

ורבי חזקיה דה־סילוה[18]. בין מוריו ורבותיו היו רבי אברהם אמיגו[19] ורבי שלמה אלגאזי[20].

בהיותו תלמיד הישיבה התרועע עם חברו ללימודים רבי חזקיה דה־סילוה, והחברות והקשרים ביניהם נמשכו עד לפטירתו של רבי חזקיה.

שליח כוללות חברון בשנת התנ"ט (1699)

בשנת התנ"ט (1699) יצא רבי חיים אבולעפיה בשליחות כוללות העיר חברון לערי תורכיה. בדרך עבר בשאלוניקי, שם רשם רבי אברהם גאטיניו על אודות דברי תורה ששמע מפיו: "שמעתי מהחכם השלם סיני ועוקר הרים כמה"ר חיים אבואלעפיה ה"י [=ה' ישמרהו] שליח חברון תוב"ב [=תבנה ותכונן במהרה בימינו] בשנת התנ"ט"[21].

גם חכם שאלוניקאי אחר רשם על אודות דברי תורה ששמע מפיו: "שמעתי מהחכם רב ועצום שליחא דרחמנא כמוה"ר חיים אבולעפיא נר"ו"[22].

---

18 הוא מחבר הפירוש הידוע "פרי חדש" ל"שולחן ערוך". למד בישיבת "בית יעקב ויגה", ואח"כ עמד בראש ישיבת "בית יעקב פירירא". רבי חזקיה היה מחשובי חכמי ירושלם בדורו ומגדולי הפוסקים. היה מיוחד בבקיאותו ובחריפותו היתירה וחכמי דורו והסמוכים לאחריו מציינים אותן. נולד בליוורנו בשנת התט"ז (1656), נפטר בירושלם בסוף שנת התנ"ה (1695) או בראשית שנת התנ"ו (1695). ראה ש"ז הבלין (ראה הע' 15), עמ' 140-151; מ"ד גאון (ראה הע' 6), עמ' 481-482.

רבי חיים אבולעפיה מזכיר את ידיד נעוריו, רבי חזקיה דה-סילוה, בספרו "חנן אלהים" (אזמיר התצ"ו/1736): "זכורני בירושלים ת"ו בהיותי עדיין בחור, בעל פרי חדש ערער בבית הכנסת על שהיו מוליכים נר קטן לפני ספר תורה ביום טוב... וחכם אחד התריס כנגדו, וא"ל שבחור אחד יורה דין ברבים, ונתקוטטו זה עם זה, והרב מוהרר"מ גלאנטי היה בבית הכנסת ולא דיבר דבר, אחר זאת הלכנו לבית המדרש אני והוא יחד, ועיין בדין והסכים לאסור וקרא לכל החכמים והוכיח למערער באיזה טענה. וכך אמר לו, מי שלא ידע לחלק בין פסיק רישא וכו' מערער על ר' חזקיה?!"

19 היה ראש ואב-בית-דין בירושלם כאשר החרימו את שבתי צבי, ראה ש"ז הבלין (ראה הע' 15), עמ' 127.

20 (ברוסה השי"ע לערך/1610 - ירושלם התל"ז/1677). עלה לירושלם בסוף ימיו והיה מגדולי חכמיה. נראה שהיה בין רודפי סיעת שבתי צבי בהיותו בקושטא בשנת התכ"ו (1666). חיבר חיבורים רבים. ראה מ"ד גאון (ראה הע' 6), עמ' 44-45.

21 ראה "צרור הכסף", שו"ת לר' אברהם גאטיניו, שאלוניקי תקט"ז, חלק הליקוטים, דף קו ע"ב.

22 שו"ת "סם חיים" לרבי חיים עשאל, שאלוניקי תק"ו, חלק הליקוטים דף ו.

בהיותו באיזמיר בשנת התע"ב (1712) חתם רבי חיים אבולעפיה על פסק־דין של רבי צמח צרפתי שנדפס בספר "בני יוסף" לרבי יוסף בר־שלום הכהן טנוגי (ליוורנו תקנ"ג/1793). בסוף פסק־הדין נכתב: "נאם החותם פה איזמיר יע"א בסדר 'ולהורות את בני ישראל', בשנת בעת"ה [התע"ב /1712] אחישנה ליצירה, הצעיר חיים אבואלעפיה".

לפני שנת התע"ח (1718) שב ארצה ונתמנה למרביץ תורה בקהילת צפת[23].

רבה של קהילת איזמיר

לאחר שישב שנים אחדות בצפת, יצא רבי חיים לאחר שנת התפ"א (1721) לחוץ לארץ[24], ובשנת התפ"ו (1726) מונה לשמש רבה של קהילת יהודי איזמיר[25], והוא כבן ס"ה שנה.

יהודי איזמיר ורבניה הכירוהו עוד מן הימים שבהם ישב בקירבם כשליח כוללות חברון. הם ידעו את גדולתו ולכן הזמינוהו אליהם. ואכן, השפעתו על צאן מרעיתו הייתה עמוקה, ולהן תיקן תקנות מרובות. השפעתו הורגשה גם בקהילות הסמוכות ואף הרחוקות, ואפילו על הנכרים השפיע לטובה, כי עורר הערצה בפי כול. רבי משה ירושלמי שביקר בערי תורכיה, העיד עליו שהוא "מפורסם מאוד בכל הארצות... שאין דומה לו בכל ארץ תוגרמה... וגם הישמעאלים והערבים נוהגים בחכם זה כבוד, כי הם יודעים שגדול הדור הוא..."[26].

קרוב לחמש־עשרה שנה כיהן רבי חיים כרבה של קהילת יהודי איזמיר. בעניינים רבים שיתף פעולה עם רבי יצחק הכהן רפפורט[27], מגדולי רבני ירושלם בתקופתו שגם הוא היה רב באיזמיר במשך שנים רבות, ולעת זקנתו עלה לארץ־ישראל והתיישב בירושלם.

---

23 בנימין קלאר, "רבי חיים בן עטר - עלייתו לארץ ישראל", ירושלים תשי"א, עמ' 10.

24 ראה א' יערי, "שלוחי ארץ ישראל", ירושלים תשל"ז, עמ' 429. חתימתו מצויה על איגרת־שליחות משנת התפ"א (1721), אבל היא איננה באיגרת בה חתומים חכמי צפת בשנת התפ"ב (1722), ומכאן שאז כבר לא היה בצפת. ראה י' ברנאי (ראה הע' 10), עמ' 36.

25 בשנת התצ"ו (1736) כתב רבי חיים: "והן עתה... עשר שנים שנתקבלתי פה...", ראה "חנן אלהים", תקנה א' בסוף הספר.

26 עודד אבישר (ראה הע' 11), עמ' 261.

27 מונה לראש ישיבת "חסד לאברהם ובנין שלמה" ואח"כ כיהן כרב ראשי בירושלם. ראה י' ברנאי (ראה הע' 10), עמ' 36-37, 185, 187.

באיזמיר הדפיס רבי חיים את ספריו וקשר קשרים עם חכמי המקובלים בעיר, ובמיוחד עם רבי יעקב ישראל אלגאזי[28].

מתקנותיו של הרב חיים אבואלעפיה ומפעולותיו באיזמיר

הרב מספר שכאשר הגיע לאיזמיר, מצא מצב רוחני חמור: "שכמעט נשתכחה תורה באין מבין ואין מוכיח, ואין לך יום שאין קללתו מרובה, שנה אחר שנה במגיפה וחלאים, רבים היו מתמוטטין, ואין שמים על לב באמרם מקרה הוא..."[29]. הרב החל לנקוט שורה של פעולות: לתקן תקנות ולגזור גזירות (מהן גם "גזירות" שלא לעבור על איסורי תורה, וכדלהלן) - "וגזרתי והחרמתי לעובר מהיום והלאה במרד ופשע מאחת מהנה..."[30].

בסוף ספר "חנן אלהים", שם נדפסו ל"ג התקנות[31], מתאר הרב את המצב לפני תיקונו:

א. "ראשונה שהיו מתפללין במקום הטינופת... וכל אחד עשה בית הכנסת בביתו והוליך ספר תורה בתוך האשפות... וגזרתי בחרם שלא יתפללו עוד בבתים, והקהילות ינקו כל ריח וטינופת שבהם, שעוון זה חמור מל"ו כריתות כי דבר ה' בזה (ברכות כד ע"ב)"[32].

ב. הנשים היו טובלות בבוקר (במקום בלילה) "ונותנות טעם לפגם שמתביישים מקרובידם ובניהם הגדולים אם ירגישו שליל טבילה הוא"[33].

ג. התפילה שהיו מתפללים, הייתה בלתי־מכובדת, שהיו באים עשרה אנשים, מתחילין להתפלל ובאים חמישה אחרים, מתחילים תפילה שנייה וכן על זה הדרך, ובתוך ד'

---

28 י' ברנאי (ראה הע' 10), עמ' 36-37. רבי רפאל טריביש, חכם מקובל באיזמיר, תלמידו של הרב המקובל רבי אליהו הכהן האיתמרי מאיזמיר, שחיבר את הספר "צח ואדם", קושטא ת"ק וס' "דגול מרבבה" (מדרש על שיר השירים), קושטא תק"ג, כותב על רבי חיים: "הרב המופלא ומופלג שבסנהדרין איש האלוקים ומראהו כמלאך האלוקים כמוהר"ר חיים אבולעפיא יהו"מ" (ראה "דגול מרבבה", הקדמת המחבר, דף ב ע"א).

29 "חנן אלהים", עמ' רעח. מתאורי המאורעות עולה מצב רוחני קשה בקהילה.

30 שם, שם.

31 שם, עמ' רעח-רפז.

32 שם, עמ' רעח.

33 שם, שם. חכמים גזרו שאשה תטבול רק בערב, ומחמת הפחד התירו שעה קודם (נידה סז ע"ב).

אמות היו עשר כנופיות מתפללין והולכין מכאן לשם ומשם לכאן כדי למהר ולצאת, ואינו נשמע שום דבר, לא קדיש ולא קדושה. וגזרתי בחרם שלא יתפללו במקום אחד רק כנופיא אחת ועד שסיימו תפילתן יתחילו כנופיא שנייה[34].

ד. התנגד לריבוי אמירת קדישים[35].

ה. נלחם בתופעה של שבועה בשם ה׳ ובשם התורה לשווא ולשקר[36].

ו. הטיף שלא לקלל בשם ה׳[37].

ז. נלחם בהפקעת שערים[38].

ח. תיקן שבמוצאי-שבת יש להמתין שעה ורבע אחר השקיעה לפני עשיית מלאכה[39].

ט. קבע את מחירי הדגים בערב-שבת בכדי שלא ייקרו את מחירם[40].

י. "המון העם בשבתות וימים טובים שאינן ימי מלאכה מתאספין בשווקין וחנויות לספר שיחה בטילה, ולפעמים אומרים שיעשו להם קאו"י ושותים הנעשה בשביל ישראל. ומלבד שאמירה לגוי שבות, השיחה בטלה הוי איסור מן התורה, כמו שאמר הכתוב (ישעיה נח, יג) 'ממצוא חפצך ודבר דבר', ועונשן רב... רק הודיענו שלא די שישב דומם שלא לדבר דברי חול, כי גם צריך לדבר דברי תורה, ספר תהלים או משניות או ללכת לשמוע לדרוש החכם, והבטחתי להם שהעושה ככה מובטח לו שהוא בן העולם הבא, ששקולה השבת ככל התורה כמו שאמרו בזוהר הקדוש"[41].

יא. "בלילה שמיני חג עצרת מדליקין נרות לפני הארון ומלוין אותם (את נושאי הנרות) עד ביתם באבוקות גדולות, ומוליכן כלי בידן לשפוך השעוה בתוכן שלא תפול על ידן וישרפו, ומחללין יום טוב בפרהסיא, באיסור דאורייתא, כמו שאמרו (ביצה כב ע"א), הנותן שמן בנר חייב משום מבעיר, והמסתפק ממנו חייב משום מכבה. ובזמן הרב

34 שם, עמ׳ רעח.

35 שם, עמ׳ רעט, סעיף ד.

36 שם, שם, סעיף ה.

37 שם, שם, סעיף ו.

38 שם, שם, סעיף ז.

39 שם, שם, סעיף ח.

40 שם, שם, סעיף ט.

41 שם, עמ׳ רפ.

מהר״י בנבנשתי[42] שאלתיו, השיב שאין בידו למחות. והן עתה כיד ה׳ עלי עשר שנים שנתקבלתי פה הכרזתי בחרם שלא יוליכו נרות בשווקים כי הוא איסור דאורייתא, ומאותו יום עד עתה קיימו וקיבלו עלידהם ועל זרעם״[43].

יב. ביטל מסים[44].

יג. סייע בזמן מגיפה[45].

יד. תיקן נושא ניקור הבשר[46].

טו. נלחם בנשואי תערובת[47].

טז. דאג להספקת בשר שוה לעניים ולעשירים[48].

יז. ״הנהגתי שכל יחיד יקרא בכל יום לפחות ספר אחד של תהלים, שיש להם סגולה גדולה להכניע הקליפות, ובשבת שאסור לשוח שיחה בטלה שכל אחד יקרא כל החמשה ספרים של תהילים״[49].

יח. עורר להקפיד על איסור נעילת נעלי-עור וסנדלים בתשעה באב וביום-כיפור[50].

יט. ״מנהגם היה ליל פורים להתפלל כל אחד בחצירו ובביתו, ולמצוא מנין דוחקין עצמן לאסוף נערים וקטנים ועומד קטן להיות ש״ץ ולקרוא המגילה באין מבין חיתוך התיבות. ובקהילות [בבתי-הכנסת הגדולים] לא ימצא מנין, יושבין בחושך. וגזרתי לפחות שלא יתפלל ליל פורים ויומו יחידי בבית הכנסת בבתים וחצרות כמנהגם וכולם יבואו לבית הכנסת וידליקו נרות״[51].

---

42 רבי ישראל ב״ר חיים בנבנישתי. רבי חיים בנבינשתי מחבר ספר ״כנסת הגדולה״ נפטר באיזמיר בשנת התל״ג (1673). לאחר פטירתו ישב על כיסא הרבנות בנו רבי ישראל בנבנישתי (הת״ד/1644 - התפ״ט/1729) והיה הרב הכולל של קהל איזמיר.

43 שם, עמ׳ רפ, סעיף יא.

44 שם, עמ׳ רפב, סעיף יב.

45 שם, שם.

46 שם, עמ׳ רפב-רפג.

47 שם, עמ׳ רפד.

48 שם, שם, יז.

49 שם, עמ׳ רפד, סעיף כ.

50 שם, עמ׳ רפה, סעיף כג.

51 שם, עמ׳ רפה, סעיף כב.

כ. גזר שאין לשחק במשחקי קוביה בחול המועד, אלא ישבו וילמדו תורה[52]. תיקן לעשות את שמחת בית השואבה בליל חול המועד סוכות[53].

כא. בתחילה לא נזהרו לטבול כלים של גויים. "ומעשה היה בשנת התפ"ד (1724) שבא הרב כמהר"ח אלפנדרי פה, וקנו כלים חדשים לכבודו לפסח ולא הטבילום, ובישלו בהם אותו חג הפסח, ובשנה שניה שבאתי פה הזמינו לי חג הפסח ושאלתים על הכלים, והשיבו שבאלו הכלים בישלו שנה שעברה בלי טבילה, שאין יודעין שכלי מתכות הנקנין מהגויים טעונין טבילה"[54].

כב. "מנהגם להחם התבשיל יום שבת, או על ידי שפחות, או הם בעצמן, שאין להם שפחות, ולפעמים באין לידי איסור דאורייתא במצטמק ויפה לו... ביטלתי מנהגם ותיקנתי להם שכולם יטמינו החמין מערב שבת... וקבלו עליהם וכך עושין..."[55].

על מעלותיו ומסירותו לעדתו באיזמיר כותב חתנו רבי חיים ונטורה בהקדמה לספר "עץ החיים":

"...האדם הגדול דין הוא אבא, המאיר הגדול ראש המדברים בכל מקום; תורתו קבע להשיב לכל שואל, שואלים ודורשים מפיקא דאורייתא... וכי יריבון אנשים על כל פצעים פצע וחבורה, מקיש לרבים, גדול השלום, ואיש ישראל המוכה בבוא אליו, וידבר על לבו, שיחתן כל תלמידי חכמים מתוק לנפש, ריפא שבריה, רפואות תעלה... ורבים מעמי הארץ דלא ידעי מאי קאמרי רבנן, ופירש פרקו מאה פעמים, וכל דבר הקשה האיתותב בי מדרשא ונעלם, לא זז עד שדרשה".

בהיותו באיזמיר הסכים רבי חיים אבולעפיה על ספרים מספר שהודפסו בה באותה העת, בהם: ספר "מר דרור" לרבי מרדכי עטיא, איזמיר הת"ץ (1730); ספר "כנסת הגדולה" לרבי חיים בנבנישתי, איזמיר התצ"ד (1734); ספר "עבודת ישראל" לרבי רפאל ישראל קמחי, איזמיר התצ"ז (1737)[56].

---

52 שם, עמ' רפה, סעיף כד.

53 שם, עמ' רפה, סעיף כה.

54 שם, עמ' רפה-רפו, סעיף כו.

55 שם, עמ' רפו, סעיף לא.

56 הספר הוא על סדר עבודת יום-הכיפורים. מחברו, רבי אברהם קמחי, היה שליח כוללות צפת בקהילות יהודי אירופה.

באופן כללי ידוע מעט על ימי רבנותו של רבי חיים אבולעפיה באיזמיר, וכך גם באשר לתקופת רבנותו בצפת. פרטים רבים יותר יש ברשותנו על פעילותו בחידוש היישוב היהודי בטבריה, בזכות הזכרונות שנכתבו על־ידי רבי יעקב בירב.

רבי חיים שב לארץ־ישראל

בכל תקופת כהונתו של רבי חיים אבולעפיה באיזמיר היה לבו נתון לארץ הקודש, מולדתו, והקשרים המיוחדים בין קהילת איזמיר ובין קהילות ארץ־ישראל רק הגבירו את געגועיו עליה[57].

בספריו מובעת שאיפתו לשוב ולעלות לארץ־ישראל ולגאולה השלימה. בהקדמתו לספר "ישרש יעקב" כתב: "כי עת מועד לשמוע שוועת עניים", ובמקום אחר: "שלח נא מלך המשיח להאיר על הארץ"[58], או "ה' לו יבנה בית ובן ישי בראש משיח לישראל"[59]. ובהקדמתו לספר "כנסת הגדולה" לרבי חיים בנבנישתי כתב: "...ועיני לשמ"א נטלית, ה' אלקים השקיפה ממעון קדשך וראה עם זו קנית נגוע ומוכה מיד גוי אכזרי בשבט עברתו, וגרס בחצץ שיניו, בלה בשרו ועורו ודמות תבניתו, שובה ה' רבבות אלפי ישראל ובן ישי בראש מהרה קל יבוא לאמור לאסורים צאו מתחת סבלות, ונקומה ונעלה בית אל, ההר חמד אלקים לשבתו...".

מחדש היישוב היהודי בטבריה

אין בידנו עדויות מדויקות, מתי פסק היישוב היהודי בטבריה. רבי יעקב בירב מציין בספרו "זמרת הארץ" לעניין זה את שנת הת"ל (1670). הנוסע ההולנדי דה־ברוין שביקר בטבריה בשנת התמ"א (1681), כותב: "וכעת לא נשאר אף אחד" מן היהודים, ונוסע אחר מציע את שנת הת"ב (1642). נראה שמאז תלייתו של האמיר הדרוזי פאח'ר א־דין בשנת התצ"ד (1634) החלו לנטוש את טבריה עד שבשנת הת"ל (1670) אכן כמעט ולא היו בה עוד יהודים. אחד מאחרוני יהודי טבריה הוא רבי חיים ב"ר יעקב אבולעפיה הזקן

57 י' ברנאי (ראה הע' 10), עמ' 36.

58 "יוסף לקח", ח"א, הקדמת הרב המחבר.

59 שם, ח"ב, הקדמת הרב המחבר.

שנפטר בטבריה בשנה זו, שלא רצה לנטוש את העיר. יתכן שעל סמך זה קבע רבי יעקב בירב את שנת הת"ל (1670) כשנה שבה פסק היישוב היהודי בטבריה, כאמור, וכדבריו: "כי זה לה [לטבריה] שבעים שנה [חידוש היישוב היהודי בה - בשנת הת"ק/1740] היותה חרבה ושוממה, מבלי בניה היא יושבת, מאין בה בית כנסת ולא בית מדרש, ואין ישראל דרים בתוכה כלל, אשר לא נשמע קדיש [בה] מיום שחרבה"[60].

אחרי שהיהודים עזבו את טבריה, נותר בה רק קומץ של פלאחים עניים שהתקיימו בקושי רב ממתנות ידיהם של הבאים להתרחץ במעיינות החמים של טבריה, וממתת ידם של יהודי צפת בתמורה ל"שמירתם" על המצבות הקדושות שבמקום[61].

בראשית המאה ה־יח השתלטה משפחה בדואית שמוצאה ממדבר ערב, על אזור הגליל[62]. בימיהם מסוכן היה להסתובב בדרכי הגליל ללא אבטחה חמושה.

בשנת התצ"ז (1737) ביצר דאהר אל־עמר את טבריה ובנה סביבה חומות חזקות, ולאחר מכן החליט ליישב בה יהודים ונוצרים שיהיו לו בני ברית נאמנים במאבקו נגד פחא

---

60 רבי יעקב בירב בספר "זמרת הארץ", על-פי ע' אבישר (ראה הע' 26), עמ' 104. על רבי יעקב בירב ראה שם עמ' 289. ר"י בירב בן ר' חיים נולד בצפת בשלהי המאה ה-יז, צאצא לרבי יעקב בירב, מחדש הסמיכה וחתנו של רבי חיים אבולעפיה, עמו יצא לאיזמיר וגם שב עמו לטבריה בשנת הת"ק (1740). ספרו "זמרת הארץ" תורם רבות למידע על התקופה ועל התחדשות היישוב בטבריה. היה פייטן וסופר. שיריו ופיוטיו, בעברית ובלאדינו, היו מושרים מאות בשנים בקהילות ישראל שבארצות הבלקאן וצפון-אפריקה. נפטר בטבריה ונטמן בה. ספרו "זמרת הארץ" נדפס לראשונה במנטובה בשנת התק"ה (1745) ולאחר מכן יצאו לאור מהדורות מספר: ליוורנו התק"פ (1820); צפת התרל"ו (1876); בודאפסט התרפ"ג (1923); ירושלים התש"ו (1946). בנספח מובא נוסח זה שיצא לאור על-ידי מאיר בניהו בהוצאת מוסד הרב קוק בשלימותו. מהדורות נוספות: ירושלים התשמ"ז - מהדורה מורחבת הכוללת את תולדותיו של רבי חיים אבולעפיה, בהוצאת אהרון בחבוט, ומהדורה נוספת - ירושלים התשמ"ט.

חלקים מן הסיפור, בשינויים ובשיבושים, נדפסו ב"לוח הארץ" לרא"מ לונץ, התרנ"ו (1896); בספר "טובת מראה" לר' רפאל אוחנא, ירושלים התרנ"ט (1899); ב"טבור הארץ" לר' משה קליערס, ירושלים התרס"ו (1906); ראה ע' אבישר (ראה הע' 26), עמ' 413.

י' ברנאי (ראה הע' 10), עמ' 210, כותב על דברים אלה של ר"י בירב שאינם מדויקים. אמנם הייתה זו עיר עזובה, אך התגוררו בה כמה עשרות דייגים וביניהם גם יהודים. גם רבי חיים ונטורה מציין באחד ממכתביו שהקהילה היהודית עד שנת הת"ק (1740) הייתה פחותה מעשרה.

61 ע' אבישר (ראה הע' 11), עמ' 104.

62 אוריאל הייט (הד), "דאהר-אלעמר, שליט הגליל במאה הי"ח", ירושלים תש"ב.

דמשק. הוא השתלט על הבדואים והערבים השודדים והיקנה בטחון להולכי־הדרכים בגליל, כדבריו של רבי יעקב בירב בספרו "זמרת הארץ": "שבזמנו [של דאהר] כל הדרכים שהיו מסוכנים מאז ומקדם שלא היה אפשר ללכת בהם כי אם על ידי חבורות חמשים פרשים מזוינים מפחד האורבים והלסטים, ובזמן השיך ההוא נחה שקטה הארץ. ועתה באותם הדרכים הולכים ובאים וכספם צרורות בשמלותם ואין מכלים דבר".

שלטונו של השיך הביא אפוא את התנאי הראשון להתיישבות: בטחון. השיך הבין שאם ברצונו להקים את טבריה מחורבנה, הוא זקוק לאמצעים מרובים. הוא פנה ליהודי תורכיה והציע להם לחדש את היישוב היהודי בטבריה. לדברי רבי יעקב בירב כתב השיך לרבי חיים שאבותיו היו בטבריה, וסבו רבי יעקב טמון באדמתה, בזה הלשון: "קום עלה רש את ארץ טבריה שהיא ארץ אבותיך". ואולם ממקור אחר אנו למדים, שהדבר נעשה מתוך משא־ומתן עם רבי משה מלכי, רבה של צפת, ועם "פקידי ארץ ישראל" שבקושטא. לדברי מקור זה היה מהלך המאורעות כך:

"קם השר [דאהר אל־עמר] והתייעץ עם חכם מצפת ואמר לו שברצונו להושיב יהודים בטבריה וכיצד עליו לעשות דבר זה. ויעץ לו החכם עצה לכתוב אגרות לגברי קונסטנטינא, כי שם יושבים נשיאי ארץ ישראל, והם יתנו לו יהודים להושיב במקום. אז ביקש השר מהחכם שגם הוא יכתוב אגרות לקונשטנטינא לאותם הגבירים. הבטיח השר ליתן כל מיני זכויות למתישבים בעיר במשך שלוש שנים, ולבנות להם בתים ובית כנסת ובית מדרש, היינו כל הזכויות שהיהודים צריכים להן. קם החכם וכתב אגרות לנשיאי א"י את האגרות האלה, הביאו אותן בדפוס ושלחון לכל ערי מדינת תוגרמא: כל מי שרוצה לעלות לטבריא ולהתישב בה, אל ייירא, כי יעמדו לימינו ויעזרו לו.

ובימים ההם חי החכם הגדול והמקובל ר' חיים אבואלעפיא, והוא איש מפורסם בכל הארצות ממש, והוא ישב בק"ק אזמיר... משהגיעו האגרות לאזמיר, התכונן הרב עד מהרה לדרך, הוא אשתו ובניו, ולקח אתו עשרה תלמידים וספר תורה ועלה לטבריה תוב"ב. נשיאי א"י שבקושטא נתנו בידו אגרת המלצה מאת הוזיר הגדול, הוא משנה למלך בקושטא, אל שר טבריה, ובה נאמר שחכם מאין כמוהו יבוא אליו ולא נמצא כמוהו בכל ארץ תגרמא... השר קיבל אותו בסבר פנים יפות ונהג בו כבוד גדול. והשר ציווה לבנות בתים ליהודים ובית־כנסת ובית מדרש הכל כרצון הרב"[63].

---

63 ראה ר' משה ירושלמי, "ידי משה", תרגום עברי אברהם יערי, "מסעות ארץ ישראל",

מסתבר, כי שני המקורות המספרים על חידוש היישוב בטבריה בשנים אלה, רבי יעקב בירב ורבי משה ירושלמי, משלימים זה את זה[64].

סמוך לצאתו של רבי חיים וחבורתו לארץ־ישראל החלו פקידי קושטא לארגן תמיכה ליישוב המתחדש והוקם ועד מיוחד לתמיכה בו. ר׳ שלמה ליאון, אחד מגבירי קושטא, תרם 5,000 גרוש לייסוד ישיבה. שד״רים מטעם פקידי קושטא נשלחו לקהילות ישראל באירופה להפיץ את דבר חידוש היישוב ולאסוף כסף עבורו[65].

בבואו לטבריה התקבל רבי חיים אבולעפיה בכבוד גדול על־ידי דאהר אל־עמר שסייע לעולים בהקמת בתיהם ובהקמת בנייני הציבור הנצרכים להם - בית־כנסת נאה ומפואר, בית־מרחץ, חנויות ליום השוק, בית־בד לשמן שומשומין. הוא החל לסלול דרכים וגם ציווה לנטוע שדות וכרמים. אף יחסם של אנשי המושל לעולים היהודים היה טוב, כדבריו של ר״י בירב: ״ובכל יום ויום אהבת השרים עם הרב הלוך וגדול, וכל אנשי טבריה דשנים ורעננים, שמחים אלי גיל, כי הארץ שקטה מפחד רעה ואין מחריד״[66].

שטח הרובע היהודי החדש שהוקם לחוף הכינרת, הגיע ל-10 דונם לערך [אורכו כ-200 מ׳ ורוחבו כ-50 מ׳], ונקרא רחוב היהודים. נראה שהרובע הוקף משלושת עבריו בחומה חזקה, להבדילו משאר בנייני העיר, כאשר רבי חיים שילם לדאהר אל־עמר ביד רחבה על כל הסיוע.

זמן קצר לאחר שהגיע רבי חיים לטבריה, החל לשלוח שליחים לארצות התפוצה לקבץ תרומות למען חידוש העיר.

אחד מן השליחים הללו היה רבי חיים ונטורה, חתנו, שעלה עמו מאיזמיר לארץ־ישראל, ונשלח לקהילות אירופה בקיץ התק״א (1741). הוא יסד שם קופות ומינה

תל־אביב תש״ו, עמ׳ 440; א׳ יערי (ראה הע׳ 24), עמ׳ 501-502; ע׳ אבישר (ראה הע׳ 26), עמ׳ 104-105; 261-262. רבי משה ירושלמי הגיע לארץ־ישראל ממרכז אירופה ושהה כאן בשנות ה־60 של המאה ה־יח. ספר מסעותיו הופיע בשנת התקכ״ט (1769).

64 י׳ ברנאי (ראה הע׳ 10), עמ׳ 211.

65 שם, שם; א׳ יערי (ראה הע׳ 24), עמ׳ 501-503.

66 ר״י בירב, ״זמרת הארץ״, עמ׳ לב, וראה גם בנספח, בסוף הספר. רבי חיים יצא מאיזמיר לעכו בחודש סיון הת״ק (1840), ומשם המשיך לטבריה.

גבאים למען טבריה. בחודש כסלו התק"ב (1741) היה בוויניציאה. כל השליחים הללו עשו שתי פעולות - אספו כספים למען היישוב המתחדש וסיפרו על יחסו הטוב של מושל הארץ ועודדו בזה אחרים לעלות ולהתיישב בטבריה.

כאשר הגיע רבי חיים ונטורה לאמשטרדם, שיכנע את פקידי "קופת ארץ הקדושה", כי הגיעה העת לחדש את הקצבותיהם לקהילת טבריה, וביום כ"ו במנחם־אב התק"ב (1742) אכן רשמו בפנקס הקופה, כי מעתה תקבל טבריה גם היא את חלקה, לאחר שמונים שנה שלא קיבלה אף פרוטה, "מפני שלא גר שם שום יהודי".

מתיישבים חדשים הגיעו ליישוב. רבים מתושבי צפת עקרו ועברו לטבריה, מאחר שלטבריה חומה, ואִלו צפת עיר פרזות וגם הדירות בה גרועות, ובלילה באים הערבים ושודדים, בעוד שטבריה מוקפת חומה ואין שם פחד מפני שודדים.

ואמנם, התרומות הרבות לבניינה של טבריה נתנו דחיפה רצינית לחידושה של העיר, אולם איסוף הכספים למען טבריה פגע באיסוף הכספים בעבור שאר ערי הקודש בארץ־ישראל, דבר שהחל לעורר ויכוחים וסכסוכים, וגם פקידי קושטא התחרו זה עם זה לטובת הערים שבארץ־ישראל שבחסותם, אף־על־פי שהיה שם ועד־על כללי[67].

ישיבת "משמיע ישועה"

עם חידוש היישוב היהודי בטבריה בשנת הת"ק (1740) הקים בה רבי חיים ישיבה בשם "משמיע ישועה", ובה עשרה תלמידים[68]. הישיבה הוקמה בתרומות של כמה נדיבים מתורכיה ומאיטליה.

בכ"ג באדר ב' התק"ב (1742) ביקרו בטבריה רבי חיים בן עטר ותלמידו רבי אברהם ישמעאל חי סנגוינטי כשהיו בדרכם לירושלם. רבי חיים אבולעפיה הציע לו להקים את ישיבתו "כנסת ישראל" בטבריה. יתכן שרבי חיים ביקש לראות ברבי חיים בן עטר את יורשו הרוחני, אך רבי חיים בן עטר היה צריך להתייעץ עם ועד הישיבה באיטליה שהבטיח להחזיק את ישיבתו. רבי חיים אבולעפיה שלח אף הוא שלוש איגרות לוועד זה שבהן הסביר, שטבריה עדיפה על ירושלם הן בגלל מצב הבטחון הן בגלל רמת

67 ע' אבישר (ראה הע' 11), עמ' 105; י' ברנאי (ראה הע' 10), עמ' 211-212; א' יערי (ראה הע' 24), עמ' 503-505.

68 ראה ר"י בירב, "זמרת הארץ", עמ' יד. וראה י' ברנאי (ראה הע' 10), עמ' 251.

החיים הזולה. ואולם כל נסיונות השכנוע לא הצליחו, כפי שכותב הרב סנגוינטי באיגרתו: "חשבנו לעבור לטבריה, ומפני שאין שם מקום בנוי לישב וטעמים אחרים מספיקים, ולכן חשבנו לישב פה בעכו, ישיבה זמנית עד שנעבור לירושלים"[69].

רבי חיים אבולעפיה - רבה של צפת

בשנת התק"ב (1742) פנו חכמי צפת ורבניה לרבי חיים בבקשה לכהן גם כרבה של עירם. למרות שרבי חיים כבר היה אז כבן שמונים־ושתים, ועמד בראש קהילת טבריה המתפתחת והבונה עצמה, נענה לבקשה. כהונה משותפת זו לקהילות טבריה וצפת נמשכה גם לאחר הסתלקותו של רבי חיים, במשך שלושים שנה, עד לשנת התקל"ב (1772), כאשר רבני טבריה עמדו בראש שתי הקהילות.

כתוצאה מכך שרבים מבני צפת היגרו לטבריה, נתדלדל היישוב היהודי בצפת, ומשהגיע הזמן לתשלום המס בצפת, הודיע הפרנס למושל שאין ביכולתו לשלם את הסכום הקצוב, מאחר שרבים מבני הקהילה עברו לטבריה. מושל צפת אסר את הפרנס, וזה הציע לו שידרוש ממושל טבריא להחזיר את יהודי צפת למקומם. על כך השיבו דאהר שלא רק שלא ישיבם, אלא שהוא גם מוכן לקבל את כל שאר היהודים מצפת. אז איים מושל צפת, כי אם לא יחזיר את יהודי צפת לעירם, הוא מסתכן במלחמה. בתגובה עלה דאהר עם חייליו וכבש את צפת, ומושלה נמלט על נפשו אל פחת דמשק ודרש את עזרתו. עתה החלה המלחמה הגדולה בין פחת דמשק סוליימאן אל־עצם לבין דהאר אל־עמר.

המערכה על טבריה

שלוש פעמים יצא סוליימאן אל־עצם, פחת דמשק, למלחמה בדאהר אל־עמר. בשנת התצ"ז (1737) ניסה לכבוש את טבריה בפעם הראשונה ונכשל, ולאחר נסיון זה הודח.

---

69 א' יערי (ראה הע' 63), עמ' 441; א' יערי (ראה הע' 24), עמ' 502-507; ר"י בירב, "זמרת הארץ", עמ' יד, טו, יט; ב' קלאר (ראה הע' 23), עמ' סא-סב; על-פי י' ברנאי (ראה הע' 10), עמ' 251; ע' אבישר (ראה הע' 11), עמ' 105.

בשנת התק"א (1741) נתמנה שנית לפחת דמשק וביקש לחדש את המלחמה בדהאר. הדבר נודע ובשנת התק"ב (1742) כתבו רבי חיים פרחי ויוסף עשאטי, שני השולחנים היהודים של סוליימאן, איגרת לרבי חיים אבולעפיה והודיעו לו שסוליימאן מתכונן לצור שנית על העיר, וכי רצוי אפוא שכל היהודים יעברו מיד לצפת וישלחו את רכושם לעכו.

רבי חיים הראה את האיגרת לדאהר אל־עמר, אך הלה סבר, שאין זה אלא תכסיס של סוליימאן להבריח את תושבי העיר לצפת, ואולם כעבור זמן־מה קיבל רבי חיים אבולעפיה מכתב שני מר' חיים פרחי ושותפו, ובו אזהרה שנייה[70]. דאהר לא הקשיב גם לאזהרה זו, וגם לא לאזהרתם של בני הכפרים הסמוכים ששמע המלחמה הגיע לאזניהם.

פחד המלחמה נפל על יהודי טבריה והם באו אל רבי חיים ושאלו, אם ללכת לצפת או לעכו? רבי חיים ענה להם: "מה אעשה, אנה אלך ואעזוב עיר הקודש ואת בית הכנסת המפואר, אחר כמה יגיעות [ש]יגעתי וכמה טרחות [ש]טרחתי בגופי ובממוני, עד אשר הביאוני עד הלום, לראות טבריה בישובה, ואנה נלך ונעזוב את בתינו ואת כל אשר לנו..."[71].

רבי חיים שיכנע את בני הקהילה שלא לברוח מפני המלחמה, ושלא לבגוד באיש חסדם המושל דאהר אל־עמר. ואכן, יהודי טבריה נשמעו לרבי חיים מנהיגם ונשארו במקום.

ביום ט' באלול התק"ב (1742) התייצב סוליימאן פחה סמוך לטבריה, על הר שעל־פי המסורת טמון בו רבי עקיבא, והחל במצור על העיר שנמשך שמונים־וחמישה יום. במהלכו הפגיז את טבריה בהפגזות קשות שכמותן לא היו עד אז בארץ.

על אף ההפגזות הקשות לא נגרם לעיר נזק ואיש מיושביה לא נפגע. גם הרעב לא הצליח להכניע את העיר, וכל תכסיסיו של סוליימאן, גם לאחר שנפלו מחייליו כאלף איש בנסיונות ההסתערות, לא ערערו את רוח מגיני העיר, עד שהגיע צו השולטאן לפחה להפסיק את המצור ולצאת בראש עולי הרגל למכה. וביום ד' בכסלו התק"ג (1742) עזב צבאו של סוליימאן את עמדותיו והעיר טבריה צהלה ושמחה. רבי חיים חגג

70 ע' אבישר (ראה הע' 11), עמ' 105.

71 מתוך "זמרת הארץ", ראה בסוף הספר.

את ישועת העיר עם כל בני הקהילה בבית־הכנסת המפואר, קבע את היום כיום־טוב לדורות הבאים, ומעתה המשיך בפעולותיו לבניין הקהילה.

משנודע דבר הנס, קיבלה הקהילה מ"קופת הארץ הקדושה" שבאמשטרדם 776.5 פיזוס, סכום עצום בימים ההם.

שמונה חודשים אחר כך, בי"ב בתמוז התק"ג (1743), שוב הגיע לידי רבי חיים אבולעפיה מכתב־אזהרה מידידיו שבדמשק, שסוליימאן פחה עומד לעלות על טבריה, והפעם - עם נשק כבד וחדיש, ושוב הם מייעצים לו לנטוש את העיר. גם יהודי טבריה מפצירים בו לצאת מן העיר, ואולם רבי חיים פסק: "היוצא - יצא, והנשאר - ישאר, אנכי אותרה פה...".

רבים מבני הקהילה שחששו מפני המלחמה, עזבו את בתיהם ורכושם ונמלטו מן העיר, ורבים אחרים לא נטשו את רבם, אבל האמינו בו אמונת חכמים חזקה.

סוליימאן פחה חנה עם חיילותיו סמוך לכפר לוביה הסמוך לטבריה, אך ביום ה' באלול התק"ג (אוגוסט 1743) תקף חולי־מעיים את סוליימאן והוא מת ממנו ב-ז' באלול. למחרת שב צבאו לדמשק, ורבי חיים חגג את "הנס השני" כראשון בבית־הכנסת המפואר וקבע גם יום זה כיום־טוב לדורות הבאים.

בשנת התק"ד (1744) קיבלה הקהילה מאמשטרדם את כל הכספים שנאספו בקופה בשנה ההיא, מבלי לשייר פרוטה לשאר "ארצות הקודש", בסך הכול אלפיים פיזוס.

בחודש שבט חש רבי חיים אבולעפיה שימיו ספורים. הוא שיגר איגרות לקהילות אחדות בגולה שבהן הודיע, כי השלים את בניינה של טבריה לתורה, וכי יסד בעיר בית־כנסת, בית־מדרש ותלמוד־תורה.

בפורים הזעיק מסוריה את בנו יצחק אשר בו ראה ממשיך דרכו, ואשר נשלח לשם קודם לכן כשד"ר, וביום ו' בניסן התק"ד (1744) נתבש"ם [=נתבקש בישיבה של מעלה] רבי חיים ונטמן בבית־החיים החדש שמדרום לעיר, והוא בן שמונים־וארבע שנים.

אבל כבד ירד על קהילת טבריה ועל קהילות ישראל בארץ ובגולה. על מצבתו הניצבת עד היום חקוק (חלק מהשורות טושטש בעקבות הזמן):

שאו קנה... מקום רנה כאלמנה
מחיים יסוד עולם, אנשי שלום

כאן נגנז ארון התורה
הרה"ג מורנו ורבינו
חיים אבואלעפייא תנצב"ה
ביום ו' לחודש ניסן ש' התק"ד.

ובפיסת־נייר שנמצאה בידי אחד מצאצאיו באלול התרצ"ז (1937) היה כתוב לאמור:

שאו קינה במקום רנה כאלמנה
מחיים יסוד עולם, אשר נעלם
דביר ואולם, מטה חיים
כאן נגנז ארון התורה
הרה"ג מורינו ורבינו
חיים אבואלעפייא תנצב"ה
ביום ו' לחודש ניסן ש' התק"ד[72].

רבי יעקב אלגזי רשם את הספדו על מות רבי חיים אבולעפיה בספרו "שארית יעקב", ליוורנו תק"ן (1790):

"זו צרה בלתי נחמה, אין עוד מלבדו אחד הממלא כל הארץ בשמו ובמעשיו ועצם בכוחו על התורה ועל העבודה, תלמוד גדול ומעשה רב. המרגיז ארץ ממקומה, מלך גדול ומשול ממשל רב. הנמצא כזה או הנשמע כמוהו, מושיע ורב באור פני מלך חיים! מפעת פניו כמראה האופנים ומלך פניו מנוגדה, נגדו יהלכו כידורי אש וברקים ויעמוד בין המתים ובין החיים, אור ישראל וקדשו, גדול אדונינו, אבינו רועינו, נר ישראל, פטיש החזק, עמוד הימיני, חלק אלוה ממעל, מין במינו. אם לכוח אמיץ, גדול כוחו להאיר על הארץ. עושה אורים גדולים לעיני כל ישראל מפני אשר ירד עליו ה' באש ויעל עשנו...".

זכרו של רבי חיים לא מש מקהילת טבריה, ומוסכם היה שמכאן ואילך כל רבני טבריה יתמנו מבין צאצאיו.

72 ר"י בירב, "זמרת הארץ", עמ' לד-לה, ובנספח, בסוף הספר; וראה י' ברנאי (ראה הע' 10), עמ' 6-7; ע' אבישר (ראה הע' 11), עמ' 262-264.

בנו יורשו בהנהגה - רבי יצחק אבולעפיה[73]

שלושים יום לאחר הסתלקותו של רבי חיים מינו חכמי הקהילה ורבניה את בנו, רבי יצחק, למנהיגם הרוחני ולעומד בראש הקהל. בחודש אייר של אותה השנה כתב רבי יצחק למנהיגי הקהילות באיטליה על הסתלקות אביו וביקש מהם להמשיך ולתמוך ביישוב הגדל מיום ליום, שכן ההוצאות הולכות וגדלות.

רבי יצחק נולד בצפת אחרי שנת הת"פ (1720), עמד לימין אביו בשיקומה של טבריה ובנייתה. המשיך בפועלו של אביו וחתימותיו מופיעות על תעודות הקהילה עד שנת התקט"ו (1755). חיבר ספר בשם "פחד יצחק" שנותר בכתב־יד - ביאור על "ספר יראים" לרבי אליעזר ממיץ. נפטר בתמוז התקכ"ד (1764) בקושטא, לשם יצא לאיסוף כספים כשד"ר הכולל בטבריה. בימיו התפתחה הקהילה על אף הקשיים, ונוסע נוכרי מספר, כי בשנת התקי"א (1751) היו כמחצית מתושבי טבריה יהודים.

בניו

רבי יחזקאל אבולעפיה - יצא כשד"ר לתורכיה ובשנת התקל"ה (1775) חתם שם על כתב־השד"רות לר"ח שלום עמאר ואחרי־כן לר' דוד גפני. היה חתנו של ר"ח שבתי לאגו. נפטר בטבריה בשנת התקמ"ז (1787) ונטמן בה[74].

רבי יששכר חיים אבולעפיה (איזמיר, התפ"ו/1726 - סופיה, ט' באייר תקמ"א/1781) נתמנה לאחר פטירת אחיו רבי יצחק לעמוד בראש היישוב בטבריה במקומו. יצא לתפוצות לבסס את הסיוע לטבריה. היה בשליחות כחמש שנים, בהן סייר בארצות אירופה. בשנת התקכ"ז (1767) היה בליוורנו, שם נתן הסכמה לספר "יד מלאכי" לר' מלאכי בר' יעקב הכהן שנדפס שם באותה השנה. על ההסכמה חתם: "שליח ומורשה משרת העיר טבריא תוב"ב".

בגמר שליחותו יצא לארצות הבלקאן והיה בשאלוניקי מאלול התקל"א (1771) ועד

---

73 על הנושא כולו ראה ר"י בירב, "זמרת הארץ", וראה בנספח שבסוף הספר; ע' אבישר (ראה הע' 11), עמ' 105-106, 263-264.

74 ע' אבישר (ראה הע' 11), עמ' 106, 179-282; מ"ד גאון (ראה הע' 6), עמ' 11; י' ברנאי (ראה הע' 10), עמ' 213.

מרחשון התקל"ב (1771). בשנת התקל"ב (1772) נתמנה לרב בסופיה, שם שהה עד לפטירתו.

כתבי־היד שהניח אחריו נשרפו בארכיון העדה בסופיה בשנת התרנ"ג (1893). מחידושיו הובאו בספריהם של רבני דורו[75].

בית־הכנסת "עץ החיים"[76]

בקרן הרחובות "הירקון" ו"הים", על שפת הכינרת, ניצב בניין בן שתי קומות. בין אבניו ניתן להבחין באבנים ישנות יותר. בקומתו העליונה מצוי אולם (15x15 מ'), ובו בית־הכנסת הקרוי בשם "עץ החיים" שאחרים יכנוהו "בית־הכנסת הגדול" אשר לעדת הספרדים. לפי המסורת המקובלת עומד בית־כנסת זה במקום שבו בנה רבי חיים אבולעפיה את בית־הכנסת שלו כאשר חידש את היישוב היהודי בטבריה. שמו: "עץ החיים" הוא על שם ספרו של רבי חיים, שיצא לאור באיזמיר בשנת התפ"ט (1729). הבניין המצוי כיום עומד רק משנת התש"י (1949).

רבי יעקב בירב כתב על בית־הכנסת שבנה רבי חיים: "ובמשך שתי שנים בנה בתים וחצרות ליהודים, ובנה בית כנסת נאה ומפואר מאין כמוהו בכל ארץ ישראל".

בית־הכנסת חרב ברעש בשנת התק"ך (1760), אך נבנה לאחר זמן מחדש. בשנת התקע"ו (1816) מושכן בשל מס כבד שהוטל על היהודים. ברעש הגדול של שנת התקצ"ז (1837) נהרס הבניין לחלוטין. כאשר יצאו רבי חיים שמואל הכהן קונורטי וחתנו רבי יעקב שאלתיאל ניניו בשנת הת"ר (1840) כשד"רי טבריה, קיבלו עליהם בין השאר לאסוף כספים להקמתו מחדש. לאחר מאמצים גדולים גוייס הכסף הדרוש ובית־הכנסת נבנה ונחנך בשנת התר"ז (1847).

בית־כנסת זה עמד שמונים־ושמונה שנים על תילו, אך באביב שנת התרצ"ד (14 במאי 1934) הרס שטפון קשה רבים מבנייני העיר וביניהם גם את בית־הכנסת הגדול. מאורעות התרצ"ו־תרצ"ט (1936-1939) ואחרי־כן מלחמת־העולם שפרצה בשנת התרצ"ט

75 ע' אבישר (ראה הע' 11), עמ' 279; אברהם יערי (ראה הע' 24), עמ' 511, 513, 517, 519, 636, 647.

76 ראה א' יערי (ראה הע' 24), עמ' 516, 517, 588, 647, 669; מ"ד גאון (ראה הע' 6), עמ' 12-13.

(1939) עיכבו את הקמתו מחדש, ורק בכ"ג בסיון התש"ה (1945) נתכנסו רבני טבריה וראשי העדה הספרדית לפעולה, בתמוז אותה השנה הופץ כרוז בחתימת הרב חי זריהן וראש עיריית טבריה ר' שמעון דהאן שכותרתו: "מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית א־להים", ובעקבותיו תרמו יהודי טבריה לבניית בית־הכנסת והוא הושלם ונחנך ברוב עם בתחילת שנת התש"י (1949).

ספריו

אחת הסיבות שהביאו את רבי חיים אבולעפיה לצאת מתחומי ארץ־ישראל ולקבל עליו את עול הרבנות באיזמיר הייתה האפשרות להדפיס שם את ספריו, דבר שהיה נמנע ממנו בהיותו בארץ־ישראל, משום שבארץ לא היה באותה העת בית־דפוס, ואִלו לשלוח כתבי־יד מארץ־ישראל לחוץ לארץ, למקום שבו מצוי בית־דפוס, היה מעשה מסוכן, משום שלעתים כתבי־יד כאלה אבדו, באין בעליהם עמהם.

באיזמיר היה בית־דפוס ותיק[77], בו הדפיסו לראשונה את ספר "ראש יוסף" לרבי יוסף אישקאפא (בשנת התי"ח/1658).

על שאיפתו של רבי חיים להוציא לאור את ספריו הוא כתב בהקדמתו לספרו "מקראי קודש": "...כל ימי מעת שאני בעולם נפשי אותה להוציא לאור אשר טיפחתי וריביתי, מי יתן ויכתבון בספר ויחקו כל כתביי, ולא שקטתי ולא נחתי כי גלה נגליתי מעיר לעיר ומכרך לכרך, מפומבדיתא לבי כובי, ויתם הכסף פסידא בתר פסידא הפסד מרובה... לולי ה' שהיה לנו ויביאני אל המקום הזה, במקום שמצויים חשובי...".

מסתבר שרבים מראשי הקהילה וגביריה הכירו את רבי חיים משהויותיו הקודמות בעיר, ועל כן הסכימו לתמוך בהוצאת ספריו לאור. ואכן, תוך זמן קצר, בין השנים התפ"ט־התצ"ו (1729-1736), הדפיס רבי חיים שם את כל כתביו.

(א) ספר **"ישרש יעקב"** והוא פי'[רוש] על כל "עין יעקב" ממה שלקט מפי סופרים ומפי ספרי'[ם] ונופך משלו ה"ה [=השם הטוב] הרב הגדול מעוז וגדול מופת הדור והדרו

77 ראה אברהם יערי, "הדפוס העברי באיזמיר", בתוך: "ארשת", א, ירושלים תשי"ט, עמ' 222-229; דב הכהן, "הדפוס העברי באיזמיר", בתוך: "קרית ספר", שנת סד (תשנ"ב-תשנ"ג), חוברת ד, עמ' 1403-1423.

כמהר״ר חיים אבואלעפייא נר״ו, ובסופו ספר באה [באר] לחי דרושים על התורה מהרב הגדול יצחק נסים ג׳אמיל ז״ל דובב שפתי ישנים[78] באיזמיר תפ״ט (1729)[79].

ישרש יעקב, אזמיר תפ״ט

78 בהקדמתו הוא מציין שאת שמו של ספר זה נתן רבי חיים אבולעפיה. אלה הן דרשות שנאמרו על אמרות חז״ל, על כתובים מן התנ״ך, התלמוד והמדרשים וגם על פסקי רמב״ם, אותן שייך לפרשיות השבוע על-פי עניינן.

79 הספר הודפס בדפוס-צילום בירושלם בשנת התשמ״ב ושוב בברוקלין בשנת תשנ״ב. בשנת התשנ״ג יצאו לאור בירושלם, על-ידי הרב דניאל ביטון, כל כתבי רבי חיים אבולעפיה בשמונה כרכים, בסדר חדש ובאותיות מרובעות. בכרך ד׳ מופיע ספר זה. בכרכים א׳-ג׳ - ס׳ ״עץ החיים״, כרך ה׳ מכיל את ס׳ ״מקראי קודש״ על המועדים, כרך ו׳ - הדרשות על פרשות בראשית-בחוקותי, כרך ז׳ כולל את הדרשות לפרשות במדבר-ברכה, השמטות וליקוטים וכרך ח׳ מכיל את הס׳ ״שבות יעקב״. הרב ביטון מציין במהדורתו בכל עמוד את מקומו של העמוד המקורי בהוצאה הראשונה.

בהקדמתו מודה הרב המחבר לגבירים משה אישפורנו ויצחק מאייו מלארסו על עזרתם, ועוד הוא כותב שם: "...אקרא אל השמים מעל, קריאתה זו הלילא ההלל והשמחה שתין הלולי. אשר עד כה ברכני בשלושה כתובים הבאים, ולא עזב חסדו לחזות בנועם רביעי בקדש זה ספר ישרש יעקב... מביא וקורא מהני מילי מעלייתא דאמור רבנן... הלא בספרתם מפוזר ומפורד אחת הנה ואחת הנה באתרא דלא ידעין ליה. אמרתי אלקטה נא לקוטי בתר לקוטי איש על מקומו בדרך קצרה דלא נפישי מיליה. וחסד חפשתי עם המתים ועם החיים לעיני כל ישראל דבר דבור על אופניו דלא ליתו לאתרשולי".

סדר הספר על סדר המסכתות בתלמוד. לאחר כל מאמר תלמודי שהוא מביא, הוא מציין "איכא למידק", דהיינו יש מקום לדייק בנאמר, או בפירוש רש"י, ואחר־כך הוא מעלה את קושייתו, ולאחר הקושיה - התירוץ, תוך כדי שימוש במאמרי גמרא אחרים.

מקראי קדש, איזמיר תפ"ט

(ב) ...ספר **מקראי קדש** אשר איזן וחקר משה להם לישראל ה'[לכות] פסח בפסח וה' חג בחג לקרוא כולם בשם ה' דבר בעתו מה טוב. היה מרנא ורבנא הרב המופלא באר מים חיים כמהר"ר **חיים אבועאלפייא** ה' יאריך ימיו ושנותיו אכי"ר, בדפוס השותפים המחוקק הח' הנעלה באיזמיר... שנת... [התפ"ט/1629][80].

בהקדמתו מודה הרב המחבר לגבירים משה אישפורנו ומשה דונצ'ין על עזרתם.

בספר הרב מציין מאמרים על סדר המסכתות, לשונות משל רמב"ם ומשל "טור שולחן ערוך" על המועדים, ועליהם הוא מפרש את פירושו. דרשות למועדים, הלכות תפילה, תשובה, תענית, מאכלות אסורות, חידושיו על ה"שולחן ערוך".

בספר "כל החיים", משאת נפש לרבי חיים פלאג'י, הכותב על זקנו מצד אמו, רבנו יוסף חזן, בעל ס' "חקרי לב", שפעם אחת חלק על רבנו חיים אבולעפיה, לאחר שהרב נתבש"ם, על פירוש שכתב בספרו "מקראי קדש", ובאותו הלילה נגלה לו רבי חיים וביקשו בחזיון להביא את ספרו ויחד למדו את הסוגיה עד שהובהרה לרב בעל "חקרי לב" על בוריה, וחזר בו, ומאז היה מזכיר רבי יוסף חזן את רבי חיים בכבוד ובאימה, זיע"א[81].

(ג) ...**ספר עץ החיים**, כשמו כן הוא סמא דחיי אשר איזן וחקר ה"ה [=השם הטוב] הרב המופלא מופת הדור והדרו נר ישראל כמהר"ר חיים אבועלפיא נרו יאיר. הדור אתם ראו דבר חדש אשר לא היה לעולמים, דרוש דרש על כל קוץ וקוץ דקדוקי סופרים כנתינתם מסיני ובתורת כהנים לא... מלה יתירה ושלא כסדרן ומוסיפין כהלכתן הכל עשה יפה בע'טו ועליה דידן רמיא לברך על המוגמר ברוך חונן לאדם דעת... נדפס פה איזמיר... [התפ"ט/1729][82].

בראש הספר הקדמת חתנו־תלמידו של רבי חיים, לאחר מכן - מפתחות הספר, מקורותיו לפירוש מן התנ"ך, תלמוד בבלי, מדרשים, רמב"ם ("היד החזקה") ולשונות רא"ם, ובסוף הספר - לוח ראשי־תיבות.

---

80 הגדה של פסח עם פירושו של רבי חיים אבולעפיה יצאה מאז לאור פעמים מספר בדפוס-צילום.

81 ראה הקדמת הרב אהרן בחבוט להגדה של פסח עם פירוש "זבח פסח" לרבי חיים אבולעפיה, ירושלים תשנ"א. בהגדה זו נדפס פירוש "זבח פסח" לראשונה באותיות מרובעות.

82 ר' משה בכר חננאל אישפורנו תרם את הכסף להדפסת הספר, ובהקדמתו לספר מודה לו על כך חתן המחבר, רבי חיים ונטורה.

עץ החיים, איזמיר תפט

מן המפתחות עולה שהרב התבסס בפירושיו במיוחד על התנ"ך ועל התלמוד הבבלי, וכי לפסיקת ההלכה השתמש רבות בפסיקותיו של רמב"ם ומתפלפל בדבריו ובפסקיהם של פוסקים אחרונים כ"פרי חדש" לרבי חזקיה דה־סילוה. לעתים הוא מציין מה

ששמע: "ושמעתי ממהר"ם גלאנטי"[83], ובמקום אחר: "ומשם מהר"ר עשיל אשכנזי ז"ל שמעתי"[84]. כמו כן מציין את מהרי"ט[85], רבי משה אלשיך[86], "ושמעתי ממהר"א צמח"[87], "ומורי כמה"רן ג'אמיל פירש"[88].

בספר "עץ החיים" חלק ב, עמ' נה ואילך, נדפסו שאלות ותשובות שונות, ובסוף פרשת "שלח לך" - חמש שאלות ותשובות.

בתוך סדר הפירוש על פרשות השבוע הוא מביא את פירושו למגילות שיר השירים, אסתר וקהלת על הסדר, רק פירושו למגילת רות בא בראש ספר במדבר (עמ' ג-ז) ופירושו למגילת איכה מובא בראש הפירוש לספר דברים. בסוף הפירוש לספר דברים באים "ליקוטים מהרב החסיד מוהר"ר גבריאל אישפסונסיא - פירושים לחח"ת" [=לחמשה חומשי תורה], עמ' קנ-קסה.

מעמ' קסו ואילך - השמטות וליקוטים נוספים לפירושו "עץ החיים"[89].

ספר "עץ החיים" הוא יצירתו החשובה ביותר, בה מבאר הרב את פשוטם של הכתובים על־פי ההלכה, בהתבססו במיוחד על פסקי רמב"ם. רבים מחכמי דורו והדורות הבאים מצטטים את דבריו. גם הרב חיד"א מרבה לעשות כן. בספרו "ברכי יוסף" הוא מציינו בתדירות דף אחר דף בתוספת תארי־כבוד והערצה כמו "מופת דורנו הרח"א", "פאר דורנו הרח"א" וכדו'[90].

---

83 במהדורת הרב דניאל ביטון, עמ' קפ, וכן בפירושו לפרשת דברים, עמ' סט.

84 שם, עמ' רכז.

85 שם, עמ' רלז-רלח; שלח. בספר במדבר, חלק ב, עמ' קיג, הוא קורא לו "הרב", וראה בחלק דברים, עמ' קכו, קכז, קלא, קלב, קלט ועוד.

86 שם, עמ' עח, ובחלק ב, עמ' קיב ועוד.

87 שם, עמ' עה, רצט.

88 שם, פרשת דברים, עמ' יב, יג, קלא.

89 במהדורה הראשונה הדפיסו את ההשמטות והליקוטים בסוף הספר, ואִלו הרב דניאל ביטון במהדורה שהוציא לאור בירושלם, שילב חלק מן הליקוטים וההשמטות במקומם, אך חלק הותיר במקומו בסוף הספר.

90 וכך כותב עליו הרב חיד"א ב"שם הגדולים" השלם, ח"ב, מערכת ספרים, ירושלים תשל"ט, עמ' 127, בערך "עץ החיים": "חיבר הרב הגדול מופת הדור עיר וקדיש מהר"ח אבואלעפיה, דרשות על התורה והוא רומז הרבה דיני הש"ס והרמב"ם בדקדוק הכתובים ואותיות אשר תבאנה, ואגב שקלא וטריא על הרמב"ם ואביזריה, והוא ס' נפלא ובקצור גדול והקורא צריך להעמיק העיון ואז החיך אוכל יטעם לו אמרים ורמיזותיו כי נעמו...".

יוסף לקח, איזמיר ת"ץ

(ד) **ספר יוסף לקח** אשר הוסיף ואזן וחקר על ב' המאורות עץ החיים ומקראי קודש הרב **חיים אבואלעפיה** אזמיר [הת"ץ-תצ"ב / 1732/1730][91].

91 יצא לאור בדפוס-צילום בברוקלין בשנת התשנ"ב. עמו הודפס ספרו "חנן אלהים" עם שער מיוחד.

בהקדמתו מזכיר הרב לשבח את המסייעים להדפסה, הגבירים משה אישפורנו ואברהם סידיש. הספר מחולק לשלושה כרכים:

חלק ראשון: פרשות בראשית-פקודי, חידושי שלחן ערוך אורח חיים;

חלק שני: פרשות ויקרא-שלח (נדפס שם באותה השנה);

חלק שלישי: פרשות קרח-ברכה (נדפס שם בשנת התצ"ב/1723).

תוכן הספר - דרשות (פירושים) לחמישה חומשי תורה בהן מתבסס הרב על תלמוד ומדרשים (מדרש רבה, תנחומא וספרי) ולעתים רחוקות - על ספר הזוהר. לעתים משלב הרב בפירושו הלכות מדברי רמב"ם ושולחן ערוך. בחלק העוסק בפסיקה מובאים בדרך כלל פסקיו של רמב"ם שבהם הרב מפלפל.

לפני כל דרשה מובא מקורו של העניין בתורה, לעתים אפילו כמה וכמה פסוקים, ואחר־כך באה קושית הרב המתחילה בדרך כלל במלים "איכא למידק". הוספות לספר זה נדפסו בסוף ספרו "שבות יעקב", איזמיר התצ"ד (1734), ראה להלן.

(ה) ספר **שבות יעקב** והוא אשר הניף ידו שנית על עין יעקב אשר פעל ועשה ברוח מבינתו ועומק פלפולו וקרא שמו ישרש יעקב ובזה אגב אורחיה פי'[רש] כמה עניינים ה"ה הרב המופלא מורנו ורבנו כמהר"ר **חיים אבואלעפיא** נר"ו יאיר וזהיר אמן סלה. נדפס[92] באיזמיר יע"א [בשנת] פדי"ת [התצ"ד/1734][93].

בהקדמתו אומר הרב: "הפעם אודה את ה' השם חלקי מיושבי בית המדרש, נפשנו בחיים הם למוצאיהם, בתת ה' לנו זה ספר שבות יעקב, אלה מוסיף על הראשונים, ועין רואה יתנו עדיהם".

(ו) **ספר חנן אלהים** והיא מאשר היה דרך חנינה כי כבר שלש וארבע בס' פרשיות מהרב המופלא **חיים** עד העולם. נדפס על ידי הגביר המרומם נבון וחכם כילו[94] מלא חסדים כה"ר חננאל בכר יעקב אישפורנו נר"ו וש"ל אר"י... בשנת... ההי"א אבי"א אתכם... [התצ"ו/1736, איזמיר][95].

---

92 להדפסת הספר סייע ר' שמעון פאראג' מלארסו.

93 מלבד במהדורת כל כתבי ר' חיים המוזכרת בהע' 80 יצאה לאור מהדורה נוספת בניו-יורק בשנת תשנ"ג, דפוס-צילום של המהדורה הראשונה.

94 ייתכן שצריך להיות וחכם חילו, או: כלו מלא חסדים. כך ש"כילו" הוא דו-משמעי לשתי האפשרויות הללו, או חילו מלשון חייל, או כילו, כמו כולן.

95 אף ספר זה כלול במהדורה הכוללת המוזכרת בהע' 80.

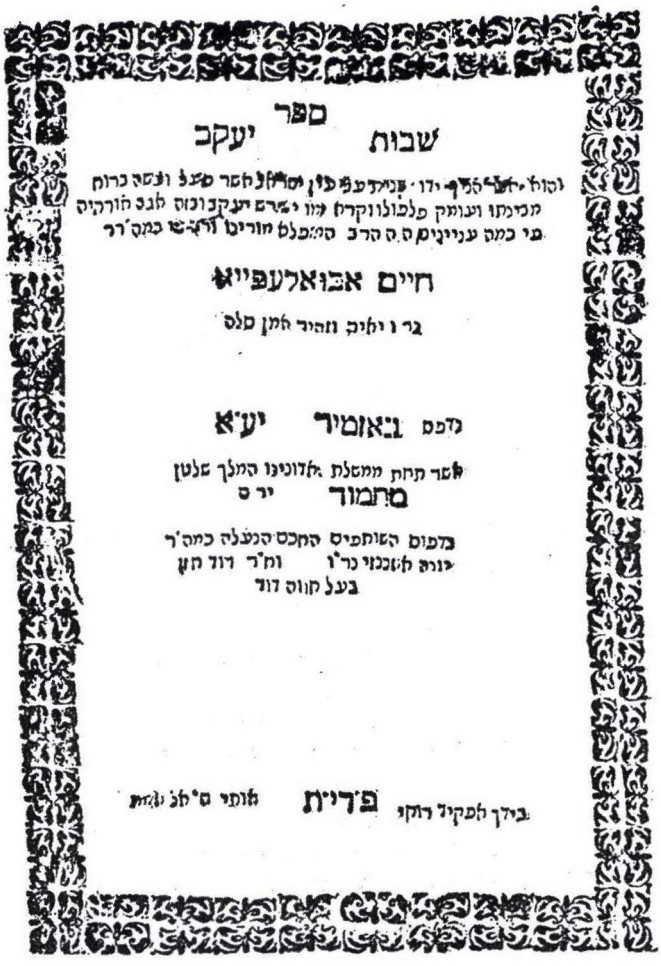
ספר
שבות יעקב
חיים אבואלעפייא
נדפס באזמיר יע"א
סתמוד יר"ס

שבות יעקב, איזמיר תצ"ד

נראה שבספר זה, שנדפס אחרי רוב ספריו, הובאו פירושים ושאלות שנתחדשו לו לרב אחרי שהוציא לאור את ספריו הקודמים. שיטתו בפירוש זה כשיטתו בשאר ספריו - הבאת מובאה מן הפרשה, קושיה או דקדוק שהוא מציין בלשון "איכא למידק", ושימוש במקורות כמו: תלמוד, מדרשים, ספרי הלכה ובעיקר משנה תורה לרמב"ם וגם פרשנים שקדמוהו, כמו רבי משה אלשיך.

מדרש רבה מצוטט כמעט בכל עמוד. כמו כן מובאים המכילתא ותורת כהנים. אין הרב דן בכל הפרשיות על הסדר, כפי שצוין בשער הספר - "והוא מאשר היה דרך חנינה כי כבר שלש וארבע בס' פרשיות", דהיינו כבר דן בפרשיות אלה בספריו בעבר. הפרשות הנדונות בספר בראשית: בראשית, נח, לך לך, וירא, חיי שרה, תולדות, ויצא, וישלח, וישב. בספר שמות: יתרו, משפטים, תרומה, תצוה. בספר ויקרא: ויקרא, אחרי־מות, דרוש ליום הכיפורים, דרוש לחג הסוכות, תזריע, מצורע. בספר דברים: עקב, ראה, שופטים, כי תצא, כי תבוא, נצבים.

כמו כן דן הרב בפסקי רמב"ם בהלכות חנוכה, שבת, חגיגה, תשעה באב, חידושים על מסכתות התלמוד, נ"ך, וגם מביא שאלות ותשובות ובהן אף תשובה ארוכה על עלי־גפן שיש בהם תולעים, ורבי חיים מתיר לאוכלם רק לאחר שיתייבשו י"ב חודש, או ששה חודשים לאחר שליקטן. בעמ' רעח־רפז - תקנות שתיקן באיזמיר[96].

(ז) **ספר חיים וחסד** והוא מהני מרגליות טובות דאתאמר מפומא דהאי סבא קדישא ה"ה [=השם הטוב] הרב המופלא כמהר"ר יצחק נסים ג'אמיל[97] זצ"ל.

וזאת שנית ספר **חנן אלהים** והוא מאשר היה דרך חנינה כי כבר שלש וארבע בס' פרשיות מהרב המופלא **חיים** עד העולם. נדפס על ידי הגביר... חננאל בכר יעקב אישפורנו... בשנת בעת **הה"יא אב"יא אתכ"ם**... [התצ"ד /1736].

ספר "חיים וחסד" שהוציא לאור רבי חיים אבולעפיה, הוא ספרו של מורו רבי יצחק נסים ג'אמיל, כדבריו בהקדמתו:

...לולי ה' צבאות הותיר לנו שריד מכל עמלו שעמל בתורה זה חלקו כי אין לו בן, הא לכם זרע ואלה תולדות יצחק, תולדותיהם של צדיקים תורה ומעשים טובים, פרי צדיק עץ חיים כי ע"כ קראתי שם הספר הזה חיים וחסד".

בסוף ספר זה שו"ת אחת מארם־צובא, ובדף האחרון מעתיק רבי חיים תשובת רבי משה עוזיאל.

---

96 אף שהספר יצא לאור בשנת התצ"ו (1736), כמעט אחרון לספריו, הוא מופיע ראשון בסדרת כתבי הרב במהדורת הרב ביטון.

97 רבי יצחק נסים ג'אמיל היה בחברון בשנת התכ"ז (1766), ראה שם בס' "חיים וחסד" דף קמב ע"א-ע"ב. על-פי הקדמתו של רבי חיים לספר נראה שהרב יצחק נסים ג'אמיל היה בן משפחתו של רבי חיים מצד אמו.

ספר
חנן אלהים
והיא מאשר היה
דרך חניינה כי כבר שנע ותרגיע בס" פרשיות
מחרב המופלא חיים עד העולם,
נדפס על ידי הנגיד המרומם נגון וחס כילו מלא
חסדים כה ר חננאל בכר יעקב אישפורנו
נר"ג נס"ל אל"י
נדפוס השותפין החכם הנעלה כמה ר יונה השכנזי הי"ו וח"ר
דוד חזן הי ו נעל הזה דוד
נשמת נעת הה"יא אב"יא אתכ"ם וגעת קנלי
אתכם
לאור תחת ממשלת אדוננו המלך שולטן מחמוד יר"ה

חנן אלהים, איזמיר תצ"ו

ליקוטים מתורתו

(א) פירוש לראש פרשת עקב (דברים ז, יב-טז)

("חנן אלהים", עמ' קלח-קלט)

ויראה אומרו והיה עקב תשמעון, לשון עקב. נקדים פסוק פרשת ואתחנן (דברים ו, כד) "ויצונו ה' לעשות את כל החוקים האלה ליראה את ה' אלהינו לטוב לנו כל הימים להחיותנו כהיום הזה, וצדקה תהיה לנו כי נשמור לעשות את כל המצוה הזאת לפני ה'

אלהינו כאשר צונו". התחיל בחוקים וסיים במצוה, גם היה ליה למימר כי נשמור ונעשה כמו שאמר הכתוב (דברים ז, יב) "ושמרתם ועשיתם אותם". הכוונה שצוונו השי"ת בחוקים לשתי סיבות, אחת "לטוב לנו להחיותנו", שנית - "וצדקה תהיה לנו" - לפני מידת הדין, כשאנו עושים המשפטים שהשכל מחייבן, שלא יוכל לומר שבשביל שהשכל חייבן עשינום ולא מפני ציווי השי"ת, שהחוקים יוכיחו שעשינום אף שהם גזירת מלך, גם המשפטים אלו באולי לא היו שכליות רק גזריות, כי נשמור לעשות את כל המצווה לפני ה' אלהינו כאשר ציוונו כאשר עשינו חוקותיו בלי טעם זהו אומרו "והיה עקב תשמעון", לשון עקב שהוא מכוסה, גם ראש המגילה הוא שמחמת שהם שכליות עשינום, והעקב המכוסה הוי שגם ששמענום והיו גזריות עשינום כמו שעשינו חוקותיו. לזה עקב דבר זה המכוסה ושמר ה' לעולם הבא שכרו, ונגד המגולה שקיימנו משפטיו "ואהבך וברך פרי בטנך", בעולם הזה גם שעשינום מחמת שכלנו שהם מצוות שכליות יש שכר בעולם הזה שקיימנו מצוותיו על כל פנים. אי נמי הכי קאמר ויצונו לעשות את כל החוקים לטוב לנו כל הימים, גם כשנעשה המשפטים יש לנו שכר כחקים, שגם אילו היו חקים עשינום. ועם כל זה היותר נכון הוא "וצדקה תהיה לנו כי נשמור לעשות את כל המצוה הזאת", שנאמר בפה שאנו עושין אותה לפני ה' כאשר צונו ולא מחמת שהם מצות שכליות, ובזה יהיה צדקה לנו שנקבל שכר ביותר. דייק אומרו "כי נשמור לעשות" שאנו שומרין שלא לעשותם מחמת השכל רק לעשותם לפני ה' כאשר צוונו, כמאמר חז"ל (תורת כהנים, ויקרא כ, כו) אל יאמר אי אפשי בבשר חזיר, רק יאמר אפשי ואפשי והתורה אוסרתו.

(ב) מהי תכלית קיום המצוות?

(שם, עמ' קעא-קעב)

ויראה אומרו כי תשמע בקול ה' יתר. לפי שאמר "ונתנך ה' עליון על כל גויי הארץ ובאו עליך כל הברכות", שמא תאמר שתכלית שכר המצוות הוי שתהיה עליון על כל הגויים ויבואו עליך הברכות? תלמוד לומר: "כי תשמע בקול ה'", לומר שתכלית שכר המצוות כמו שאמר התנא (אבות ד, ב) ששכר מצוה מצוה, ומצוה גוררת מצוה, לזה עד עתה לא היית יכול להשמיע בקול ה' ולהוכיח לחוטאים. מה שאין כן שנתנך ה' עליון על כל גויי הארץ כי תשמע בקול ה' ותוכיח אותם שישמרו תורת ה', זהו תכלית שכר המצוות ששמרת, בתחילה שנותן לך כח להוכיח לכל העולם שישמעו דבר ה'...

והנכון, שתיבת כי תשמע בקול ה' יתר, רמז מה שכתב הרמב"ם (פרק ט דתשובה ה"א)

שתכלית שכר המצוות הוא חיי העולם הבא... שעל ידי זה יקנו חיי העולם הבא בעשיית המצוות... כל אלו הברכות הם הכנה שתהיה פנוי לשמוע בקול ה׳ בתורתו ומצוותיו שעל ידי זה תקנה חיי העולם הבא... דהוי תכלית הגמול.

מפירושו להגדה של פסח - "זבח פסח"

(א) מדוע אנו מצווים להזכיר ולזכור את יציאת מצרים תמיד?

("מקראי קדש", עמ׳ סו-סז)

אי נמי שואל למה הקפידה תורה כל כך ביציאת מצרים, שבכל שבתות ומועדות אנו אומרים זכר ליציאת מצרים, וחמור פסח בנים משל אבות, שהיה מצה וחמץ עמהם בבית, ופסח בנים בל יראה ובל ימצא וחייב כרת שבעה ימים. השיב, של אבות היה למה שהוציאנו ה׳ ממצרים, ושל בנים, רמז לגאולה העתידה שבליל זה אנו נגאלים, כמו שאמר ר"י (ראש השנה יא ע"א) "בניסן עתידין ליגאל" שנאמר "הוא הלילה הזה" לגאולה עתידה, ואנו עושין זכר עתיד. זהו אומרו מלבד שיוציאנו ה׳ עוד ואותנו הוציא ובישר לנו למען הביא אותנו בליל זה אל הארץ אשר נשבע, ומאחר שלילה זה רמז לעתיד, צריך לזכור תמיד יציאת מצרים למהר גאולה העתידה. ולר"א דאמר בתשרי עתידין ליגאל, ודריש הוא הלילה הזה שבישר לאברהם אבינו בלילה זאת אני גואל לבניך, אמר ויוציאנו ה׳ ביד חזקה בליל זה, ותדע עד שליל זה מזמן אברהם אבינו, ואותנו הוציא לשעבר, לקיים שבועת האבות. ומאחר שלילה זו נעשו בה פלאי פלאות צריך לזכור תמיד יציאת מצרים בחגים ובשבתות. דומיא מה שאמרו פ"ק [=פרק קמא] דראש השנה (יח ע"ב), רצו מתענין, אי הכי תשעה באב נמי, שאני תשעה באב דהוכפלו בו צרות. ופירשו התוספות צרה ראשונה הוכפלה ומפני זה לא בטל, הכא נמי שלושה נסים נעשו לילה זאת: אחד לאברהם אבינו, שני יציאת מצרים, שלישי גאולה העתידה, משום הכי החמרנו בה יותר להזכירה תמיד.

(ב) מדוע חייבות נשים במצוות ליל הסדר כאנשים, והרי זו מצות עשה שהזמן גרמה?

(שם, עמ׳ עה)

אי נמי שואל מה העבודה הזאת לכם, מה נשתנה מצוה זו מכל מצוות שבתורה דקי"ל מצות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות דילפינן פ"ק דקידושין (לה ע"א) מתפילין, דכתיב (שמות יג, ו) "למען תהיה תורת ה׳ בפיך", הוקשה כל התורה לתפילין. וכי תימא שאני

הכא דאיכא טעמא מפני שאף הם היו באותו הנס, סוכה יוכיח שאף הנשים היו בנס ענני כבוד ומיעטינהו קרא מחיוב סוכה. ומה נשתנה מצות עשה זו שאף שהזמן גרמא נשים חייבות? "ואמרתם זבח פסח" וכו' "ואת בתינו הציל", לא דמי פסח לסוכות, שבפסח עיקר הנס נעשה על־ידי נשים צדקניות, כמו שכתב רשב"ם פרק ערבי פסחים (פסחים קה ע"ב), זהו אומרו ואת בתינו, מלמד שהוא מיותר, שכבר אמר אשר פסח, גם די באומרו "ובתינו הציל" ותיבת "ואת" מיותר היא, הרי פירושו: בסיבת "בתינו" הציל אותנו, ומאחר שהם היו עיקר הנס שנעשה בזכותם, צריך לעשות להם היכר שיחייבו במצות עשה זו יותר מכל מצות עשה שהזמן גרמא. כמו שאמרו פ"ק דמגילה (ב ע"ב), אי הכי שושן נמי לקרו בארבעה עשר, שאני שושן שנעשה בו הנס, צריך לעשות לו היכר שיקראו בחמשה עשר.

(ג) מה בין פסח מצרים לפסח דורות?

(שם, עמ' קו)

לפי תמותו [תמימותו של תם] חקר מה זאת שפסח מצרים מצה וחמץ בבית ואינו אלא יום אחד כמו שאמרו ז"ל (פסחים צו ע"ב), חמץ לא יראה ולא ימצא כל שבעה למה יציבא בארעא. ואמרת אליו בחוזק יד הוציאנו ה' ממצרים, ובמצרים אכתי היינו במצרים ולא נשלם הנס עד שביעי של פסח שהוטבעו המצרים. ומשום הכי כל שנה חייבנו השי"ת [=ה' יתברך] לחוג שבעה ושלא ימצא חמץ כל שבעה, מה שאין כן במצרים דאכתי לא הוה גאולה שלימתא לא חייבנו רק יום אחד.

(ד) מדוע חג הפסח הוא החג היחיד שכל יחיד מביא בו קרבן?

(שם, עמ' קיא)

...מה שאין כן בשאר חגים שהציבור יביאו מוספין האמורים פרשת פנחס וגם בפסח יביאו מוספין האמורים פרשת פנחס, אבל זאת דהיינו קרבן פסח לכל יחיד, תמה ושואל מה זאת? ואמרת בחוזק יד הוציאנו ה' מבית עבדים. טעמא רבא איכא בפסח, שלכל יחיד נעשה נס בפני עצמו, שאם היה ישראל בבית המצרי, זהו אומרו מבית עבדים, היו ישראל בבתידהם ולכל אחד נעשה נס בפני עצמו, לכן כנגד "אשר הוציאנו", שהוא נס כללי, ציוונו מוספין האמורים בפרשת פנחס, וכנגד "מבית עבדים" שהיה נס פרטי, ציונו לכל יחיד קרבן פסח.

רבי יעקב שאלתיאל ניניו

ילדותו וראשית לימודו בירושלם

רבי יעקב שאלתיאל ב״ר יהודה ניניו נולד בירושלם בשנת התק״ס (1800).

על ילדותו ולימודו בירושלם מספר רבי יעקב[1]:

״...כל ימי בין החכמים גודלתי ומבית המדרש את עצמי לא מנעתי עד היום הזה מעודי, כן אנכי עמדי, נפשי חשקה בתורה הרחבה והעמוקה... וברוך ה׳ לא הסיר תפילתי וחסדו מאתי... מה יעשה אותו הבן הרבה טרחתי ויגעתי וטעם שינה לא טעמתי, להבין אמרי בינה עד מקום שידי מגעת ונפשי יודעת, בהר הקדש **ירושלים** מאירת עינים, בחצרות בית ה׳ **ק״ק בית אל**, אשר מיום היותי מקטנותי, שם ישבתי״.

על שקידתו בתורה יומם ולילה מאז ילדותו הוא ממשיך ומספר:

״...כל הימים ולילות ארוכות ובראש אשמורות, אני לבדי, גרגיר יחידי, קורא אני מפי ספרים ולא מפי סופרים״[2]. דהיינו, את עיקר לימודו למד בעצמו מספרי בית־המדרש ״בית אל״.

מירושלם לטבריה

ואולם המצב הכלכלי הקשה ששרר באותה העת בירושלם היקשה על רבי יעקב, והוא נאלץ לעזוב את ירושלם ולהשתקע בטבריה, כדבריו: ״וידהי כי ארכו לי שם הימים לא נחתי ולא שלותי ולא שקטתי מקורות הזמן, בלתי נאמן, דרכו עלי טרדין טרדה דמזוני על המחיה ועל המחיה, וגם דל״ה דלה, סבוני גם סבבוני, השב רוחי לא נתנוני, דביש ליה בהאי מתא ידו מתא, וישא יעקב רגליו ויעתק משם ההרה, ההר, חמד אלהים לשבתו, חמ״ד זו טבריא״[3].

---

1 רבי יעקב שאלתיאל ניניו, ״אמת ליעקב״, ליוורנו תר״ג, הקדמת המחבר.

2 שם, שם.

3 שם, שם.

רבי יעקב השתקע בטבריה והצטרף לאחת מישיבותיה. חכמי העיר רבי חיים נסים אבואלעפיה[4] ורבי יאודה נחמד[5] סייעו לו ונתנו לו "חלוקא דרבנן בעין יפה", דהיינו הקצבה קבועה לתלמיד־חכם שתורתו אומנותו, העוסק בלימוד תורה בישיבה, כדבריו: "וירא מנוחה כי טוב ואת הארץ כי נעמה, ויט שכמו לסבול על התורה ועל העבודה, לשומרה ולעובדה לילות כימים אל מלא רחמים"[6].

חותנו - רבי חיים שמואל הכהן קונורטי

נראה שראשי הקהילה בטבריה אהבו את רבי יעקב אהבת נפש וסייעו לו ככל יכולתם, ואת תודתו והוקרתו להם על כל פעלם וסיועם הוא מציין בהקדמתו לספרו "אמת ליעקב".

חכם שלישי שסייע לרבי יעקב, הוא רבי חיים שמואל קונורטי שאף נתן לו את בתו אסתר שרה לאשה[7].

רבי חיים שמואל, מגדולי חכמי טבריה במאה ה־יט[8], עלה לארץ־ישראל והתיישב בטבריה אחרי שנת התקפ"ז (1827), ולאחר הרעש בשנת התקצ"ז (1837) היה בין מקימי ההריסות[9]. יצא כשליח הכוללות לתורכיה בשנת הת"ר (1840), לאיטליה בשנת התר"ד

---

4 רבי חיים נסים אבואלעפיה ב"ר יצחק המכונה חנ"א (טבריה, התקל"ה/1775 - ירושלם, כ"ח בשבט התרכ"א/1861). בשנת התקפ"ה (1825) מונה לרב ומנהיג הקהילות בטבריה ובצפת, במקום אביו. ברעש התקצ"ז (1837) ניצל בנס. פעל בכמה עניינים לטובת הקהילה. בכ"ט בתשרי התרי"ד (1854) נבחר לכהן כראשון לציון בירושלם, תפקיד שאותו מילא עד לפטירתו. כתב הרבה, אולם כתביו שקרא להם "קרית חנ"א" אבדו ברעש התקצ"ז, ורק תשובות בודדות משלו נמצאו בספרי פוסקים מבני הדור, ראה עודד אבישר, "ספר טבריה", ירושלים התשל"ג, עמ' 279.

5 רבי יאודה נחמד (טבריה, התקכ"א/1761 - טבריה, ט' באדר ב' התר"ז/1847) נמנה עם גדולי חכמי טבריה. בשנת התקס"א (1801) יצא כשד"ר למרוקו. חתימותיו מופיעות על כתבי שד"רות רבים. בשנת התקצ"א (1831) יצא בשנית כשד"ר לסוריה. ראה ע' אבישר (ראה הע' 4) עמ' 303.

6 שם, שם.

7 שם, שם; שרגא וייס, "חכמי המזרח", ירושלים תשמ"ב, עמ' 125-141.

8 נולד בסופיא בשנת התקנ"ב (1792) - נפטר בטבריה בי"ז באלול התרל"ג (1873). לפי מקור אחד היה מצאצאי ר' חיים הכהן רפפורט מלבוב. ראה ע' אבישר (ראה הע' 4) עמ' 293-294.

9 על הרעש ועל שליחותו לתפוצות לאסוף כספים לשיקום הקהילה ראה להלן.

(1844), ובשנת התר"ח (1848) היה ברומא והסכים שם להצבת פעמון בבית־הכנסת, ואף לנגינה אירופית מסודרת בו. באיטליה רכש כתבי־יד קדומים רבים והביאם עמו, וביתו בטבריה הפך לבית־עקד לספרים וכתבי־יד עתיקים. בביתו יסד ישיבה ובית־כנסת שנקראו על שמו. אחרי שרבי חיים נסים אבואלעפיה יצא בשנת התרי"ד (1854) לירושלם, ומונה לשמש "ראשון לציון" בה, תפס רבי חיים שמואל את מקומו בהנהגת הקהילה ומונה לראב"ד ולראש הישיבה, תפקיד שאותו מילא עד לפטירתו[10].

רבי חיים שמואל תמך בחתנו רבי יעקב שאלתיאל, כדבריו של הלה ב"אמת ליעקב": "והביאני המלך חדריו ונתן לי מטה שלחן וכיסא ומנורה והחזיק במעזי ופרק ממני עול בית ועול מזונות וישבתי בביתו ובחומותיו ימים רבים על התורה ועל העבודה בהשקט ובטחה, שליו הייתי בביתו ועל ידו היתה צליחתי צליחא דרחמנא להגות בתורה יומם ולילה ולחבר ספר התורה הזה" [ספר "אמת ליעקב"][11].

טבריה במחצית הראשונה של המאה ה־יט

בשנת התק"מ (1780) התיישבו בטבריה הרבה יהודים מפולין, ובשנת התק"ן (1790) החלו לעלות משפחות מאלג'יריה וממרוקו. היישוב היהודי גדל, טבריה הייתה לאחת הקהילות החשובות בארץ־ישראל שבראשה עמד רבי יצחק ב"ר ישששכר אבואלעפיה[12]. בשנת התר"ג (1843) מנתה האוכלוסייה הכללית בטבריה כ־2000 נפש ובהן שמונה מאות יהודים, כחמש מאות ספרדים וכשלוש מאות אשכנזים.

בשנת התרכ"ז (1867) הקהילה היהודית כבר מונה כ־3000 נפש, בהן אלף ספרדים ואלפיים אשכנזים[13].

---

10 בני דורו כינוהו בשם "הסניור" וחלקו לו כבוד רב, ובשם זה נודע בית־הכנסת שליד ביתו. חתימותיו מופיעות על מסמכים ותעודות רבים של קהילת טבריה. ביוזמתו נבנה בית־הכנסת הגדול שעל מצבת רבי מאיר בעל הנס. חיבוריו נותרו בכתב־יד ותשובותיו נדפסו בסוף ספר "זרע יעקב" של חתנו. ראה ע' אבישר (ראה הע' 4), עמ' 293-294. הספד על רבי ח"ש קונורטי ראה אצל ר' רחמים שאלתיאל יעקב ניניו, "חן וכבוד", ירושלים תרמ"ד, דרוש לו דף קל ע"ב.

11 ראה "אמת ליעקב", בהקדמת המחבר.

12 ראה ע' אבישר (ראה הע' 4), עמ' 109. רבי יצחק אבואלעפיה עמד בראש קהילת צפת וטבריה עד שנת התקפ"ה (1825).

13 ר' משה ריישר, "שערי ירושלים", לבוב תרל"ט, עמ' 18, וראה בן ציון גת, "היישוב היהודי

האשכנזים היו חסידים והיו מחולקים לארבעה כוללים. ביחסים בין הספרדים והאשכנזים היו עליות ומורדות.

אף כי היה בטבריה מספר לא קטן של יהודים ספרדים אמידים, בייחוד חכמים שהיו להם בתים קניין כספם, והמסחר בעיר היה רובו ככולו בידי יהודים, אף־על־פי כן נזקקו רבים, ובעיקר האשכנזים, לכספי החלוקה. לרשות הספרדים עמדה קופת רבי מאיר בעל הנס שאת הכנסותיה ביסס רבי חיים אבולעפיה, מחדש היישוב היהודי בעיר, וכספים מכספי הפקידים והאמרכלים באמשטרדם, הפקוא"ם - ששה חלקים מתוך עשרים־ושמונה חלקים שהתחלקו בין ארבע ערי הקודש בארץ־ישראל[14].

בשנות השלושים של המאה ה־יט נמצאו בטבריה ארבעה בתי־מדרש של הספרדים "אשר שם לומדים התלמידי חכמים ומתפללים, האחד נקרא בית המדרש הגדול והב' בשם מדרש שמואל (אותו בנה הרה"ג כמה"ש קונורטי הכהן זלה"ה שהיה אב"ד ור"מ שם כמה שנים), הג' מדרש צמח והד' מדרש מערבים חדש... ועוד להם בהכנ"ס גדולה, אשר קבלה בידם ששם היה מקום תפילת רבנו הקדוש זיע"א. ולעדת האשכנזים שבעה בתי מדרש"[15].

בשנת התרכ"ז (1867) רכשה עדת הספרדים את החלקה שבה קבור רבי מאיר בעל הנס, מתוך כוונה להקים על הקבר בניין, ולכך ביקשו את עזרת עשירי הגולה[16].

מרד הפלאחים בגליל בשנת התקצ"ד (1834)

בשנת התקצ"א (1831) כבשו צבאות מוחמד עלי, שליט מצרים, את ארץ־ישראל. כיבוש

בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881)", ירושלים תשל"ז, עמ' 169. מספר זה של ר"מ ריישר הוא מעט מופרז. בנתונים שמופיעים בעתון "המגיד" (שנה י"א גליון 41) משנת התרכ"ח (1868) מדובר בקהילה בת 2530 נפש הנחלקת ל-1260 ספרדים ו-1270 אשכנזים. בן ציון גת משער שבשנת הת"ר (1840) היו בטבריה בסך הכול כ-1000 יהודים ובשנת התרל"ב (1872) כאלפיים יהודים, ראה ב"צ גת (ראה הע' 13), עמ' 170.

14 ב"צ גת (ראה הע' 13), עמ' 170. הפקוא"ם - ארגון שמקום מושבו באמסטרדם, אשר אסף כספים בקהילות אירופה למען יהודי א"י, אשכנזים וספרדים כאחד. הארגון היה פעיל במשך כל המאה ה־יט ובראשית המאה ה־כ והשפעתו על התפתחות היישוב הייתה רבה.

15 ב"צ גת (ראה הע' 13), עמ' 171-172, וראה הערה 117.

16 ב"צ גת (ראה הע' 13), עמ' 172, על־פי "המגיד", שנה י"א (1867) גל' 12. על התקופה בכלל ראה בפירוט ע' אבישר (ראה הע' 4), עמ' 108-121.

זה שנמשך כתשע שנים - עד שנת הת״ר (1840) - הביא לתמורות רבות באזור. בעידודו של השלטון המצרי חלה התפתחות כלכלית משמעותית בחקלאות ובסחר הבינלאומי[17].

שלטון זה שהבחין בעושר הגנוז בחמי טבריה, בנה על מעיינות אלה בית־מרחץ חדש ומפואר[18].

השלטון המצרי היה שלטון חזק בהרבה מקודמו. הוא אכף סדר בארץ - הבדווים רוסנו, השוד בדרכים פסק והבטחון הכללי גבר. ואולם דווקא שלטון מסודר ויציב זה העיק על יושבי הארץ שנאלצו לשלם מסים ולשרת בצבא, ועל כן פרצו בשנים התקצ״ד (1834) והתקצ״ח (1838) מרידות ומהומות נגד השלטונות. בח׳ בסיון התקצ״ד פרץ ״מרד הפלאחים״ שהקיף תוך זמן קצר את כל הארץ, ופגע במיוחד ביהודים. שלושה ימים תמימים עברו על קהילת צפת בזוועות של שוד, ביזה ואונס[19], כדברי רבי יעקב שאלתיאל ניניו בהקדמה לספרו ״אמת ליעקב״:

״כי מחויב אני לה׳ אלהי אבותי מכמה ניסים ונפלאות שעשה עמי ואספר מעשה יה זה א׳ בש׳[נת] תקצ״ד [1834] כשהלכתי לעה״ק [=לעיר הקודש] צפת תוב״ב [=תבנה ותכונן במהרה] להילולא דרשב״י [=דרבי שמעון בר יוחאי] זיע״א, והיה בדעתי לחוג שם חג השבועות, וג׳ ימים קודם החג הגידו לי בחלום את כל המאורע העת״ל [=העתיד להיות] וקמתי ויצאתי מן העיר בליל ערב החג וביום א״ח [=אחרי חג] נשללה כל העיר כידוע״.

בטבריה אירע מעין נס ויהודיה ניצלו תמורת דמי כופר עצומים. רבי מנחם מנדל מקמיניץ, עד ראייה לשוד ולביזה, מספר: ״...ויהי כאשר שמעו יושבי טבריה את אשר עשו השוללים [=השודדים] בצפת, אף (כי) הם רצו להחריב היהודים שבטבריה,

17 מרדכי אליאב, ״ארץ ישראל ויישובה במאה הי״ט, 1777-1917״, ירושלים 1978, עמ׳ 42-47; צבי קרגילה, ״היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המצרי (1831-1840)״, תל-אביב תש״ן.

18 ע׳ אבישר (ראה הע׳ 4), עמ׳ 115.

19 על מצבם הקשה של יהודי צפת לאחר הביזה והשוד ראה: מרדכי אביר, ״תביעות יהודי צפת אחרי ביזת תקצ״ד״, בתוך: ״ספונות״, ספר שביעי, ירושלים תשכ״ג, עמ׳ רסט-רעד; הנ״ל, ״המרד נגד השלטון המצרי בארץ ישראל בשנת 1834 ורקעו״ (עבודת מ.א. באוניברסיטה העברית), ירושלים 1961; א״ה מלאכי, ״פרקים בתולדות היישוב הישן״, תל-אביב תשל״א, עמ׳ 65-73.

ונתפשרו אתם ליתן להם מאה כיסים מעות, ואעפי"כ פחדו [יהודי טבריה] על נפשם כי בכל היום היו [הפורעים] מתחרטים ורוצים לשלוט בהם..."[20].

כעבור שלושים־ושלושה יום השתלטו אנשי האמיר הדרוזי באשיר - שעשה יד אחת עם השלטונות - על טבריה וצפת, והם אילצו את הפלאחים להחזיר לבני טבריה את כל הסכום ששדדו מהם[21].

רעש טבריה וצפת בשנת התקצ"ז (1837)[22]

בכ"ד בטבת התקצ"ז רעשה ארץ־ישראל. פגיעות קשות סבלו ערי הגליל ובמיוחד צפת שבה היו הרוגים רבים, וטבריה שנהרסה כמעט כליל. רבי יעקב שאלתיאל כותב על הנסים שאירעו לו בזמן הרעש:

"והן בשנת תקצ"ז ש' **הרעש** הגדול... וידוע ומפורסם כי בעוה"ר [=בעונותינו הרבים] נחרב גליל העליון וגליל התחתון ירדו לתחתיות. ואני הייתי מתפלל בק"ק [=בקהילת קודש] אשכנזים, וכששמעתי קול הרעש הנחתי ידי על ראשי וכפפתי קומתי וסגרתי עיני ואמרתי "שמע ישראל", וכשראיתי שנשקט הרעש ולא היה עלי משא כבד כ"א [=כי אם] עפר דק ננערתי מן העפר ופתחתי עיני ומצאתי עצמי תחת השמים, כי נפל כל הבה"כ [=הבית הכנסת] הגג והכותלים, והפכתי פני מכל הצדדים ולא ראיתי שום אדם, שהיו שם חמישים בנ"א [=בני אדם] שנמצאו אח"ך [=אחר כך] מתים תחת המפולת, ואני הייתי באמצע עמהם, אח"ך ראוני בנ"א באחורי, שהלבוש העליון היה מלא מדם, ונדמה להם שהיה הדם יוצא ממני, ופשטתי את בגדי ולא נמצא בי שום מכה והדם היה מאותם שמתו, שהיינו דבוקים יחד וזה סימן שהייתי דבוק עמהם. התיצבו וראו את ישועת ה', הנס הגדול הזה, ברוך מחיה המתים".

---

20 ע' אבישר (ראה הע' 4), עמ' 115, על־פי ר"מ מקמיניץ, "קורות העיתים", מהדורת קרסל, עמ' מז.

21 ע' אבישר (ראה הע' 4), עמ' 115.

22 על הרעש בגליל בשנת התקצ"ז ראה ר"מ ריישר (ראה הע' 13), שער ד; א"מ לונץ, "לוח ארץ ישראל לשנת תר"ס", עמ' תעט-תפ; איגרת רבי ישראל משקלוב לאמשטרדם בה מסופר על הרעש אצל אברהם יערי, "אגרות ארץ ישראל", רמת גן 1979, עמ' 360-363; מרדכי אליאב (ראה הע' 17), עמ' 102-104; ע' אבישר (ראה הע' 4), עמ' 116-118.

הרעש הקטלני הרס את צפת ומספר ההרוגים בה הגיע לקרוב לאלפיים, ובטבריה, שאף היא נהרסה כמעט כליל, כאמור, הגיע מספר הקורבנות ל-700-600 נפש, רובם יהודים.

מתיאורידהם של עדי־ראייה נראה שהרעש מוטט חלקים גדולים מחומת העיר וממגדליה.

תיאור מזעזע הוא סיפורה של אם יהודיה צעירה שהתגוררה באהלה שעל החרבות יחד עם בנה שניצל עמה. היא עלתה מפולין כשנתיים לפני הרעש וסיפרה לכומר גרמני את סיפורה[23]:

"...אני יצאתי לרעות את עזי ולקחתי אתי את בני זה, שבעת ההיא היה עוד תינוק; שנים אחרים עוד נשארו בבית. לאחר חצי שעה שמעתי רעש כרעש של סערה חזקה, האדמה התנועעה מתחתי, מההרים נפלו שברי סלעים והעזים נדחקו אלי מרוב פחד. לא ידעתי נפשי, מלאת חרדה השקפתי על העיר שלמטה, מקום שם נשאר היקר לי מכל יקר - בעלי וילדי. אלוקים אדירים! לא שבתי לראותם לעולם! השקפתי על חומות העיר; בקיעים רחבים נתהוו בהן, התנועעו המגדלים, המינרטים, כיפת בית־הכנסת, הכל זע ונע; פתאום נדמה היה כאילו נטתה העיר כולה לצד הים, וכעבור רגע לא ראיתי דבר חוץ מענן אבק עבה וכהה, שכיסה את כל העיר; אחר כך נשמע קול כקול רעם בגלגל ונשמעו צעקות זוועה ויללות מפי אלפים, ומתעלפת צנחתי ארצה.

אמנם הכרתי חזרה אלי במהרה; הדאגה לגורל ילדי ובעלי העירתני בכח, אבל רגלי לא נשמעו לי. היללות המזעזעות קרב וכליות עוד נמשכו, ודרך הבקיעים בחומות העיר התפרצו התושבים המבוהלים כשהם נושאים אתם חלק מרכושם, או שאר בשרם פצוע או גופת אדם רצוצה. אחד ממכרי ניגש אלי. "מה קרה?", קראתי אליו - "השבעתיך, הגד לי מה קרה?" - "בית הכנסת נהרס עד היסוד וכל האנשים שהיו בו נהרגו; העיר כולה תל חרבות". עוד מעט עמדתי על חורבות ביתי; עמלתי במשך כל הלילה לגולל את האבנים מעל גופות ילדי, אצבעותי היו שוטטות דם, איש לא עזר לי, נאלצתי לוותר על תכניתי למצוא את ילדי; הם קבורים כאן מתחת למפולת. גם את בעלי לא ראיתי שוב. במשך שבועות מספר נאלצנו להתגורר על מישור ההר, כי ריח הצחנה שעלה מהגופות הנרקבות מנענו מלשהות במקום. אמנם נוח יותר היה להישאר

23 ע' אבישר (ראה הע' 4), עמ' 116, על-פי מ' איש-שלום, "מסעי נוצרים לארץ ישראל", תל-אביב תשל"ט, עמ' 477-478.

שם לצמיתות, אולם לא יכולנו לעזוב את העיר הזאת היקרה לנו כל כך גם בחורבנה; בה נחיה ובה נמות".

רבי יעקב שאלתיאל בירושלם

נראה שבעקבות הרעש והרס טבריה שב רבי יעקב לירושלם. גם שם לא עזב ה' חסדו ונפלאותיו ממנו, כדבריו: "בשנת תקצ"ט [1839] שהייתי דר בעה"ק [=בעיר הקודש] ירושלים ת"ו [=תבנה ותכונן] באה מגיפה לתפ"ץ [=לא תקום פעמיים צרה] ופגעה בי ותלי"ת [=ותהילות לה' יתברך] שהיתה לחיים וגם נעשה נס שנכנסו בביתי כמה בנ"א [=בני אדם] וגם בני ביתי שהיו עמי ולא נדבק ממני שום אדם"[24].

מירושלם לטבריה[25]

נראה שרק תקופה קצרה שהה רבי יעקב בירושלם, ואחריה שב לטבריה. בשנת הת"ר [1840] אנו שומעים שהוא יוצא לחו"ל בשליחות כוללות טבריה וצפת ושוב ניצל בדרך נס, כדבריו: "בש'[נת] הת"ר [1840] כשיצאתי בשליחות זו באו עלינו הפלישתים [=דרוזים/ערבים] והיינו כמו יו"ד בנ"א [=בני אדם] ושללו לכולם והמשא שלי נעלמה מן העין ולא שלטו בה יד. אח"ך [=אחר כך] הוציאו חרבם להרוג אותנו וכמעט היתה חרב מונחת בצוארנו והקב"ה ברוב רחמיו וחסדיו הצילנו מידם. וכשראיתי את כל הניסים האלו זכרתי מ"ש [=מה שכתב] רשב"י [=רבי שמעון בר יוחאי] במ'[סכת] שבת דף לג 'הואיל ואיתרחש ניסא איזיל ומתקין מלתא שכן מצינו ביעקב אע"ה [=אבינו עליו השלום]' וכו', דמשמע מזה דמי שנעשה לו נס צריך שיעשה תקון לצורך רבים וכמ"ש [=וכמו שכתב] הרמג"א [=הרב מגן אברהם] בא"ח [=באורח חיים] ... אז אמרתי הנה באתי במגילת ספר כתוב עלי לזכות את הרבים...".

בעקבות הנסים שאירעו לו החליט רבי יעקב שאלתיאל להוציא לאור את ספרו "אמת ליעקב", אותו הוא כתב בבית חותנו רבי חיים שמואל הכהן קונורטי, שגם חתם על הקדמתו בליוורנו, בחודש תשרי שנת התר"ד (1844), כדבריו בהקדמתו לספרו:

"...וישבתי בביתו ועל ידו היתה צליחתי... ולחבר ספר התורה הזה..."

---

24 "אמת ליעקב", הקדמת הרב המחבר.

25 ראה שם, שם; שרגא וייס (ראה הע' 7), עמ' 142-161.

שלוחי כוללות טבריה לאחר הרעש

(א) רבי חיים שמואל הכהן קונורטי

בעקבות הרעש הגדול שגרם לאסונות רבים בנפש ונזק רב ברכוש, אף כי לא כפי שהיה בצפת שבה נהרגו רוב תושביה היהודים, נשלחו שד"רים למקומות השליחות החשובים באיטליה ובתורכיה. לצורך זה בחרו בתחילה באחד מגדולי חכמי טבריה, חותנו של רבי יעקב שאלתיאל, רבי חיים שמואל קונורטי, שאמנם יצא בשנת הת"ר לשליחות.

באיגרת־השליחות לקהילת סאלוניקי נאמר:

"...וה' הפגיע ציר של פגעים... ואחרון הכביד... כי ביום ד"ך טבת [כ"ד טבת התקצ"ז / 1837], ... קול רעש גדול... פור התפוררה הארץ, ותפול החומה בתים ועליות... בתי כנסיות ובתי מדרשות... רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה... ויתן ה' רווח והצלה לכל העם הנמצאים בבית ה' בעלו"ת. וה' עזרנו לעמוד בפרץ בעד שארית הפליטה מוכים ומעונים... ונוספה נחלתנו... כי זה שנתיים הרעב בקרב הארץ... ואנחנו לא נדע מה נעשה... כי עול החובות עלו על צווארינו... סך רב ועצום... ומתוך צרה נזרקה מפי חבורה לשלוח... ציר אמונים... כמהר"ר חיים שמואל הכהן נר"ו... ולשונו תדבר את כל התלאה אשר מצאתנו... יתנו צדקות נדבה גדולה לבד מנדריהם ונדבותם תמידין כסדרן..."[26].

בחודש תשרי התר"א (1841) היה השליח בעיר תרייא הסמוכה לאיזמיר, אחר כך המשיך לאיזמיר וביקר בעוד ערים מספר ושב לטבריה[27].

לאחר זמן קצר יצא בשנייה לערי תורכיה ואיטליה ובי"ד בכסלו התר"ד (סוף 1843) הסכים בטריאסטה לספר "אמת ליעקב" של חתנו - רבי יעקב שאלתיאל[28].

---

26 על האיגרת חתומים: רבי חיים נסים אבואלעפיה, רבי רפאל מאמאן, רבי אהרן אלחדף, רבי שלמה אלפאסי, רבי אברהם העזרוני, רבי יעקב אבואלעפיה ורבי יהודה נחמד. ראה א' יערי, "שלוחי ארץ ישראל", ירושלים תשל"ז, עמ' 651; פנחס גראייבסקי, בתוך: "מגנזי ירושלים", חוברת ו' (תר"ץ), עמ' לא-לג.

27 א' יערי (ראה הע' 26), עמ' 652; הנ"ל בקובץ "מנחה ליהודה" ליובל הרב ל' זלוטניק, ירושלים תש"י, עמ' 221-222; וראה גם שו"ת "לב חיים" לרבי חיים פלאג'י, ח"ב, איזמיר תרכ"ט, סימן קס.

28 ראה על כך "אמת ליעקב" לרבי יעקב שאלתיאל ניניו, בהסכמתו; א' יערי (ראה הע' 26), עמ' 652-653.

(ב) רבי יעקב שאלתיאל ניניו - שד"ר כוללות טבריה

לאחר שליחותו הראשונה של רבי חיים שמואל הכהן, יצא חתנו, רבי יעקב שאלתיאל, לערי תורכיה ואיטליה. בהקדמתו לספרו "אמת ליעקב" שנחתמה בליוורנו בחודש תשרי התר"ד (1843), הוא מודה לכל "הרבנים ופקידי ארץ ישראל וגבירים ובעלי אכסניא נאה שבכל ערי טורקיה וערי פראנקיאה שעברתי בהם... אשר גמלוני כל טוב".

רבי יעקב שאלתיאל יצא לשליחותו בשנת התר"א (1841)[29]. בתחילה ביקר בתורכיה ובבוקרשט שברומניה, ובשנת התר"ג (1843) היה באיטליה. בשנת התר"ו (1846) שב משליחותו.

נראה שרבי יעקב יצא לשליחותו לאחר שהשלים את כתיבת ספרו, ואחת הסיבות ליציאה לשליחות הייתה הכוונה להדפיס את הספר, ובכך להביא לידי גמר את החלטתו לכתוב ספר בעקבות הנסים שאירעו לו. בספרו "זרע יעקב"[30] הודפסו שני הספדים שאותם ספד בקושטא, האחד לרגל השמועה שהגיעה מירושלם על פטירתו של מוהר"י נבון איש ירושלם ועל פטירת רבה של קושטא מוהר"א גבאי "ביום כ"ו שבט הר"ת עולם". את ההספד השני ספד בבוקרשט, על מוהר"ים נבון ועל הרב אברהם אשכנזי מצפת[31].

---

29 ע' אבישר (ראה הע' 4), עמ' 304.

30 ירושלים תרע"ב, דף קא ע"ב; דף קב ע"ב.

31 נראה שההספד הראשון נסוב על פטירתו של רבי יהודה נבון ב"ר רפאל (נולד סמוך לשנת התקכ"ה/1865 ונפטר בירושלם בכ"ג בכסלו שנת התר"ה/1844. ראה עליו: מאיר בניהו, בתוך: "אסופות" ו, ירושלים תשנ"ב, עמ' שיא-שיב. מהור"י נבון הוא רבי יהודה נבון המכונה גם "מורנו". גם הדרשה פותחת: "איתא בב"ר [=בראשית רבה] יהודה אתה יודוך אחיך". ואכן בשנת תר"ה (1845) היה רבי יעקב שאלתיאל בקושטא בדרכו חזרה לארץ-ישראל משליחותו. אולם בדרוש השני להספד מצוין "מוהר"ים נבון", ולא ברור אם מדובר ברבי יהודה נבון הנ"ל, או ברבי יונה משה נבון שנלב"ע בירושלם בכ"ג בטבת התר"א (1841) (מ' בניהו, ראה הע' 30, עמ' שיג). ונראה שאכן מדובר ברבי יהודה נבון שנפטר בשנת התר"ה (1845), כך שאין להקדים את יציאתו של רבי יעקב שאלתיאל לשליחות לפני שנת התר"א (1841) או שנה אחרי כן, קודם שהשלים את כתיבת ספרו "אמת ליעקב".
בדרשה שנשא בבוקרשט מכנה רבי יעקב שאלתיאל את הנפטר מוהר"ים נבון: "מורינו ורבינו הרב הגדול מבצר עז ומגדול, תנא ירושלימה, ראשון לציון ומלך ירושלים, אדוני משה ראש בני ישראל".
בדרוש השלישי שנשא לכבוד הנפטרים (ראה "זרע יעקב", דף קג ע"א ואילך), עמד רבי יעקב שאלתיאל על הסיבות שהביאו לפטירת הצדיקים, ומרמז על נושא "האחדות": "דזה שמיתת

בהמשך מדבר רבי יעקב על נושא שליחותו: "...חמד זו טבריא, מעונה אלהי קדם, צר לנו מאד והנה אנחנו יושבים בין צוקות [צ"ל סוכות] ובין צרתן. כמטבריא לחמתן... אוי נא לה אמרה רקת כי אבדה כלי חמדתה בי כנישתא רבה ביום הרעש הגדול, היום ההוא היה חשך אך גדול היה באותו היום, איך היו לשמה ברגע בתי כנסיות ובתי מדרשות הק' בכל מיני קדושות. ולא נאריך, כי הדבר ידוע ומפורסם איך חרבה עירנו ושמם מקשדנו ואשרידהם ישראל בכל מקום אשר הלכתי אני והרב מ"ח [=מור חמי, הרב חיים שמואל הכהן] נר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה], לא עזב ה' חסדו ואמיתו, ובכל מקום עשו כפי שיעורו וכל הכסף הק'[דושים] שלחנו ע"י מע'[לת] פקידנו ושרינו שר ישראל, ועל סמך זה שמזה ח' חודשים שהתחי'[לו] בבנין בה"כ [=בית הכנסת] ושלחו מכאן מאמר המלך [=פירמאן].

ברם, בשבוע שעבר קיבלתי כתב ממורינו הרב נר"ו, שבטלו הבנין מחוסר מע"ו[ת], כי לא הספיק מה ששלחנו, יען כי ההוצאה מרובה וצריך ממון רב, ולא יעלה בדעתם שההוצאה היא כדי לעשות ציורים בזהב, אינו אלא לבנין הכותלים, והגג וכל מה שצריך, אבל יען שהבה"כ [=שהבית הכנסת] הוא גדול ויש בו ג' היכלות וט' כיפות, ושם הכל ביוקר, האומן לוקח כ' גרו[ש] ביום וכן הקיריסטי[?] ביוקר גדול זוהי סיבה"[32].

ספריו

(א) **אמת ליעקב ח"א** ישמחו המקובלים ויגילו הפשטנים אודות דין נתיבי יושר לפניהם ישרתו בחיבור הזה אשר חיברתי, ג' ספרים נפתחים בו ספר **עץ חיים ומבוא שערים ושער ההקדמות** בלשונם לשון זהב כתבתי, על סדר האותיות מאל"ף ועד תי"ו סידרתי... כשלחן ערוך לפניהם ערכתי, ולסדרו באופן נאות כל הנוסחאות בדקתי, וכמה ענינים נוראים אני הוספתי, מכתיבת יד **רבני גאוני חסידי עליון** שלמדתי... ראו קראתי בשם אמת ליעקב, שם רמז, כי אמ"ת נוטריקון מפתחות תורת אמת, להורות כי לא באתי

הצדיק מכפר היינו כשיש להם אחדות ואוהבים זא"ז [=זה את זה] ועושים חסד זל"ז [=זה לזה], אז נחשבים כגוף א' והצדיק מכפר, אבל שחלק לבם עתה יאשמו", ובכך רמז למחלוקת הקשה שהייתה בתקופה זו בירושלם, מחלוקת שפילגה את הקהילה לשתי כתות שנאבקו זו בזו במשך חמש שנים (ראה על כך אצל מ' בניהו ב"אסופות" הנ"ל, עמ' רמז ואילך - חמש שנים שעשו את ירושלם לבוקה ומבוקה ומבולקה (התר"א - תר"ה).

32 "זרע יעקב", דף קה ע"א.

כ״א לעשות מפתחות ולא להורות חכמתי. ...**יהודה** הוא אדוני ועט״ר הרב הכולל החסיד ועניו קדוש יאמר לו רבי אב״א זלה״ה עטרת תפארתי, ...**לונה** היא האשה הכבודה והצנועה אשת חיל אדונתי מרת אמי הורתי, זה חלקי אשר טפחתי ורביתי, בהררי קדש ההר חמד אלהים לשבתו חמ״ד זו טבריא תובב״א, קריה נאמנה בצלה חמדתי וישבתי, ונוסף גם הוא כאן נמצאו מילין ע״ג [=על גבי] מילין... אנא זעיר״א מאנשי **ירושלם** עה״ק תובב״א וצעיר המשתלח בשליחותייהו דרבנן תקיפי דיתבי ועסקי באורייתא תדירא אגב דוחקיידהו בצוק״י טבריא עה״ק ת״ו... יעקב שאלתיאל ניניו ס״ט... בליוורנו... [תר״ג / 1843][33].

ספר זה הוא מפתח לספרי רבי חיים ויטאל. בהקדמתו לספר ממעט רבי יעקב שאלתיאל בערכו, מגודל ענוותנותו, וכך הוא כותב: ״ידענא בנפשאי, קטנתי מכל החסידי״ם איני כדאי, מכיר אני מיעוט ערכי, לית דין בר אנוש כערכי: קל שבקלים נער ובער אנכי, הן אני איש צעיר, תולעת יעקב נחשב למה... וגם פה [בכתיבת הספר] לא עשיתי מאומה כי מלאכה היא ולא חכמה, מעשה קוף בעלמא״.

קהל היעד של ספרו זה הוא: ״...בני ישראל תלמידי דבי רב, המתחילים ליכנס בפרדס החכמה ללמוד הני ספרי דבי רב... וגם לחכמים הגדולים יעלה לרצון... להקל הטורח מעליהם... ותפקחנה עיניהם, להאיר להם את דרך עץ החיים כי חיים הם למוצאיהם״.

בראש הספר הסכמת רבני טבריה רבי חיים נסים אבואלעפיה, רבי אברהם עבאדי ורבי יאודה נחמד. לאחריה הסכמת חותנו רבי חיים שמואל הכהן קונורטי מתושבי טבריה, אותה כתב הלה בעת היותו שליח הכוללות בעיר טריאיסטא בי״ד כסלו התר״ד (סוף 1843)[34].

בסיום הסכמתו כותב רבי חיים שמואל על מה שראו עיניו בקהילות איטליה:
״אדברה וירוח לי כי קנאתי בהוללים, ואני בתוך הגולה בראש גולים, על גבול ארץ אדום ארץ פסילים, ושם ראיתי הגוי והממלכה עם שוקט ובוטח ואין מכלים, איש על מקומו אל תחת גפן ואל תחת תאנה ישליו אהלים, שמחים בצאתם ששים בבואם ומחללים בחלילים, ומלכיהם נהוגים ממשל מושלים, כספם וזהבה אתם צאן ובקר

33 דפוס-צילום ירושלים תשכ״ט, ע״י הרב מרדכי עטייה.

34 בהיותו באיטליה באותה השנה הסכים גם לספרים ״מירא דכיא״ ו״קבוצת כסף״ לר׳ מרדכי שמואל גירונצי מפרודובה. ראה ע׳ אבישר (ראה הע׳ 4), עמ׳ 293.

ואהלים, ועמך בית ישראל נבזים ושפלים, חתים ונכשלים, למה ה׳ תעמוד ברחק תעלים... כי כל הגוים ערלים בקומתן ובצביונן, אמרו בלבם אין משיח לישראל הנהו עדיף מנן, כי קנאת ביתך אכלתני וחרפות חורפך, צמתתני קנאתי כי שכחו דבריך, והם עמך ונחלתך, למדו לשונם חכמות חצוניות, אדומיות חתיות, מי כהחכם בפילוסופיא, משם יפרד והיה, למורה צדק וקרו ליה בית גלייא, זה יעצור בעמי ועל פיך יושק כל עמי... ע״כ תפוג תורה, גולה וסורה, חכמת סופרים תסרח, שובנו אלהי ישענו והפר כעסך עמנו״.

אמת ליעקב, ח״א, ליוורנו תר״ג

בראשית הקדמתו שלו עומד רבי יעקב שאלתיאל על חשיבות לימוד תורת הקבלה "שבזכותה יבוא משיח", ומציין מה שכתוב בתיקונים, תיקון מ"ג, שמי שגורם שלא ישתדלו בלימוד זה ואין לו אלא פשט של תורה, "ייטב ליה דלא איתברי בעלמא ולא יוליף ההוא אורייתא דאתחשב ליה כאלו אחזר עלמא לתהו ובוהו וגרים עניותא בעלמא ואורך גלותא". ולדעת הרב "כסא מלך" טוב היה לו, לו לא היה נברא או היה בור ועם הארץ, שהרי "מי שלמד תורה שבכתב ותורה שבעל פה עונשו גדול אם לא ילמוד קבלה, ואדרבה פוגם בלימודו... שמגביר הקליפה... וגרים עניותא ואורך גלותא,... ומי שיכול לקנות לו רב שילמדנו קבלה או מחבר או מספרים ומתרשל, גורם אורך גלותא". מאידך, גדול שכרו של הלומד קבלה, "כמה תיקון יעשה למעלה בשעה א'[חת] מה שלא יעשה בלימוד הפשט שנה תמימה, ולימוד כל השנה אינו כלום אם אינו מעטרו לפחות יום א'[חד] בלימוד הקבלה, כי שקול הוא כנגד כולם... וכל שכן אם קובע עת לה' שעה אחת בכל לילה אז מובטח לו שהוא בן העוה"ב [=העולם הבא] מבני היכלא דמלכא ויהיה מרואי פני המלך היושבים ראשונה במלכותא דרקיעא".

בסוף הספר הדפיס קונטרס בקבלה בשם "חסדי דוד" לר' דוד מאג'אר על־פי כתב־יד שמצא בדרך שליחותו בעיר זאגראר בידי ר' דוד קריספין. בהקדמתו לקונטרס זה הוא מספר שמן העיר זאגראר נסע לעיר יאנבול ושם מצא את ר' רפאל קריספין בנו של ר' דוד הנ"ל שנתן לו איגרת המלצה לידידו בעיר קראנאבט שיסייעו לו בהדפסת הקונטרס. הוא מדפיס קיצור דרוש לר' דוד פארדו, שאותו מצא בדרך שליחותו בעיר אישפלטרו.

בהדפסתו של ספר זה באיטליה סייע הרב להתפשטות תורת הנסתר גם מעבר לחוג החכמים המקובלים המצומצם שהתרכז באותה העת במיוחד בירושלם. רבי יעקב שאלתיאל חילק את ספרו בין הנדיבים בערי איטליה[35].

(ב) **ספר זרע יעקב** מאת הרב הגדול המקובל האלוקי קודש **יעקב שאלתיאל ניניו** זצלה"ה [=זכר צדיק לחיי העולם הבא], יצא לאור ע"י בנו הרב הישיש מו"ה [=מורנו הרב] מאיר ניניו הי"ו מתושבי עה"ק **טבריא** תובב"א... **ירושלים** תרע"ב [1912][36].

בראש הספר הקדמת בנו, המוציא לאור, מחודש אלול התרע"א (1911).

הספר הוא אוסף דרושים, אותם דרש הרב בקהל.

---

35 חוקר הספר העברי אברהם יערי מציין שמצא טפסים רבים של ספר זה עם הקדשות מיוחדות לנדיבים בכתב־ידו של המחבר, ראה א' יערי (ראה הע' 26), עמ' 75.

36 דפוס־צילום, ברוקלין, ניו־יורק תשנ"ב.

בעזה"י

ספר

זרע יעקב

מאת הרב הגדול המקובל האלקי קודש

יעקב שאלתיאל ניניו

זצלה"ה

יצא לאור ע"י בנו הרב הישיש מו"ה

מאיר ניניו הי"ו

מתושבי עה"ק טבריא תובב"א

נדפס

פעה"ק ירושלם תובב"א

שנת תרע"ב לפ"ק

ע"י המשגיח הרה"ח מו"ה שמואל אלעלוף הי"ו

בדפוס של הי"ר שמואל הלוי צוקערמאן הי"ו

זרע יעקב, ירושלם תרע"ב

בהקדמה שכתב בנו, רבי מאיר, הוא מספר, כיצד הוציא את הספר לאור: אביו, רבי יעקב שאלתיאל, נפטר לעולמו, והוא, רבי מאיר, בן חמש שנים. לאחר שנהיה לאיש "לקחה אזני כי עט"ר רבי אבא זצ"ל עזב כתבי הקדש אשר חולל בעיתותיו הקדושים ויד זרים שלטה בם, אז נלאתי לחפשם כמטמונים, וחקירתי נשארה מעל, לולא רב רחומאי הרב הגדול **הרחמ"ן** הי"ו אשר שלח אלי ממעון קדשו הספר הזה הנשאר לפליטה וידי למשמרת בידו...". כך רבי מאיר רומז על הטורח שטרח באיסוף כתביו של אביו עד אשר זכה להוציאם לאור.

בחלקו הראשון של הספר נדפסו דרשות הרב, לאחר מכן חידושים שונים על ספרי התנ"ך ומאמרי חז"ל (דף קיא ע"א - קכט ע"ב), ובחלקו האחרון של הספר שאלות ותשובות (דף קכט ע"ג - קעד ע"ב). הדרוש הראשון עוסק במעלת הצדקה, ואחריו דרשה העוסקת במעלת ארץ־ישראל[37] (דף יט ע"א - לג ע"ב).

פטירתו

רבי יעקב שאלתיאל ניניו שב משליחותו לערי איטליה בשנת התר"ו (1846) ומסתבר שנפטר סמוך לאחר מכן[38]. אין אנו יודעים תאריך מדויק, מאחר שעל מצבתו בטבריה לא צוין דבר בנדון.

בנו - רבי מאיר ב"ר יעקב שאלתיאל ניניו, וצאצאיו

רבי מאיר היה אחת הדמויות המופלאות בטבריה במחצית השנייה של המאה ה־יט ובתחילת המאה ה־כ. היה מתמיד ושקדן בתורה ופזרן בלתי־רגיל לצדקה. הוציא לאור את ספרו של אביו "זרע יעקב" וסייע להדפסת הספרים "חן וכבוד" ו"שמש ומגן" של קרובו רבי רחמים שאלתיאל ניניו מירושלם. רבי מאיר גדל על ברכי סבו רבי חיים שמואל הכהן. נראה שנולד בטבריה בשנת הת"ר - תר"א (1840-1841), נלב"ע בה בשנת התרע"ח (1918) ונטמן שם[39].

בנו של רבי מאיר הוא רבי יעקב שאלתיאל, הנקרא על שם זקנו. בן זה נלב"ע בצעירותו והותיר אחריו את הבנים: חיים ורחמים יוסף דוד. חתניו של רבי מאיר הם הרב אלעזר בהלול, הרב רפאל ילוז והרב יוסף דוויק.

הרב אלעזר בהלול נולד במכנאס שבמרוקו בשנת התר"ג (1843). בשנת התרי"ד (1854) עלה עם אחיו הגדול ר' משה ושאר בני המשפחה והתיישב בארץ. היה ממונה על

---

37 ראה קטעים ממנו בנספח, להלן.

38 אם בשעת פטירת אביו היה רבי מאיר בן חמש, ואִלו בשנת התרע"ב (1912) היה "ישיש", דהיינו לפחות בן שבעים, הרי שרבי יעקב נפטר סמוך אחר שובו משליחותו, אי שם בשנים התרע"ו-תרע"ז.

39 ע' אבישר (ראה הע' 4), עמ' 304. הספר "חן וכבוד" יצא לאור בירושלים בשנת תרמ"ג (1884).

קופת התלמוד תורה בטבריה. בשנת התרל"ז (1877) יצא כשד"ר טבריה לארם־צובא, ארצות ערב, עיראק, כורדיסטאן ופרס. נפטר בטבריה בי"א באב התרע"ח (1918) ונטמן שם[40].

40 ע' אבישר (ראה הע' 4), עמ' 288.

נספחים

(א) דינה של אשה עגונה - ממאורעות הרעש בצפת ובטבריה בשנת התקצ"ז (1837)

("זרע יעקב", תשובה ד, דף קנב ע"ב)

קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים מלאכי שלום מר יבכיון ביום אף ה' ביום חרון אפו מפשע ארץ נפל פתקא משמיא עברה וזעם וצרה יום עברה היום ההוא, ביום ד"ך טבת שנת התקצ"ז [1837], וידיה בעלות המנחה קלא משמיא נפק, קול רעש גדול ותגעש ותרעש הארץ, מוט התמוטטה, פור התפוררה הארץ ושתי הערים החמודות עה"ק [=עיר הקודש] צפת ת"ו [=תבנה ותכונן] ועה"ק טבריא ת"ו ברגע קטן היו לשמה כרגע, כי נפלו הבתים ועליות ובאו בתחתיות ארץ, ורבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה מבני ישראל אשר נשארו תחת המפולת בתיהם קבריהם. אך גדול היה באותו היום צעקה גדולה ומרה, הללו בוכים והללו בוכים, איש בבנו ובאחיו. והיה שארית ישראל הנמלטים מתוך ההפכה כמה יגיעות יגעו להוציא לאור ההרוגים הטמונים תחת המפולת, לזכותם לקבורה וגם משום תקנת העגונות. ויחפשו חפוש מחפוש, ככל אשר יכלו לעשות, ואף גם זאת כי אזרו חיל בכל כחם ובכסף למצוא על המתים הנפקדים והנעלמים, לא עלתה בידם בכל הצורך, כי כמה מהם כי נעלמו מעיני כל חי ולא נודע אין. ומכללם איש אחד זה שמו ר' ישראל אשכנזי הידוע בפי הכל אל דאבאביזי, על שם אומנותו הוא ובנו, אשר היו בעת ההיא בבית הכנסת בעת תפילת המנחה, ואביו נמצא ונקבר כי הכירוהו היטב, אך בנו לא נודע איה, איפה הוא, ונשארה אשתו שכולה וגלמודה מרה כלענה על אלוף נעוריה ונלאו לבקשו ולחקרו ולדורשו ולא נודע ממנו זולת העדויות הללו וכה תוארם...

התשובה:

(שם, דף קסה ע"א)

ומעתה עפ"י כל האמור מראש ועד סוף הלכה זו יוצאה בהינומה שאשה זו מותרת להתנסבה לכל גבר אחר, שתחלוץ מיבמה ואין לפקפק בזה כלל, וכל המחמיר אחר כל זה אינו אלא מן המתמידים. כי ראוי לכל ב"ד [=בית־דין] להתיר ולחפש בתקנות בנות ישראל, וכמה הוזהרנו בזה וכ"ש [=וכל שכן] בדבר הלכה ברורה כזה.

אלא דעכ"ז [=דעם כל זאת] להיות אשה עלובה זו אינה מקהילתנו, כי היא מק"ק

[=מקהילת קודש] אשכנזים הי״ו, ויש ביניהם רבנים חכמים ונבונים אשר ראוי לסמוך עליהם, ע״כ אמרנו שיקריבו דברינו אלה לפניהם אם יסכימו שנים מהם הראויים לסמוך עליהם גם אנחנו נצטרף עמהם להתר, וצור ישראל יצילנו משגיאות ויראנו מתורתו נפלאות הלא כה דברינו ביום י״ח אייר ל״ג לעומר משנת הת״ר [1840] ליצירה ושלום על דיני ישראל.

(ב) מיהו ״שליח״ ומיהו ״שליח לעצמו״?

(״זרע אמת״, דרושים ושו״ת לר׳ יעקב שאלתיאל ניניו, ירושלים תרע״ב, דף יט ע״א)

רבי יעקב, שליח כוללות טבריה באיטליה בשנים התר״ג-תר״ד (1843-1844), הותיר אחריו בכתב־יד את הדרושים שדרש בדרך שליחותו. באחד הדרושים הללו הוא מסביר לקהל שומעיו, מדוע קוראים גם לתושבי ארץ־ישראל היוצאים לתפוצות הגולה לקבץ כסף נדבות לטובת עצמם בשם ״שליח״, וכי איזו שליחות יש כאן? ותשובתו:
נראה לי לתת טעם לשבח על מה שיצא לנו שם בעולם ומרגלא בפומיה דכל ישראל, כשחד מינן מבני ארץ ישראל יוצא מקודש לחו״ל מפני דוחק השעה לדפוק על דלתי נדיבי עם אלהי אברהם, זה שמו אשר יקראו לו שליח, ולנו לדעת למה כינו אותו בשם זה. והגם דפשט הענין הוא על שם שהוא משולח מחכמי ורבני ארץ ישראל להביא להם הקצבות שיש להם ונדרים ונדבות, מכל מקום הא ניחא אם היו קורים כן למי שהוא שליח כולל, שייך טעם זה, אבל אנו רואים דאפילו מי שהוא שליח לעצמו, שהוא יוצא מעצמו ואינו עושה שליחות לשום אדם, אפילו הכי עדיין קורין אותו שליח. נראה שהטעם הוא כמו שאמרתי לעיל משם הרב מוהרי״א ז״ל [=רבי יוסף אזולאי, והכוונה לרב חיד״א בספרו ״ראש דוד״] דעל ידי שבני ח״ל [=חוץ לארץ] הם מחזיקים ביד אנשי ארץ ישראל נעשים כל יושבי א״י שליחי כל בני הגולה, אם כן משום הכי קורין לבני א״י בשם שליח, רוצה לומר אתה שלוחנו ועל ידך תהיה סליחתנו, לנו חלק בתורתכם ותפילתכם.

(ג) קופת רבי מאיר בעל הנס לכוללות טבריה

(״אמת ליעקב״, ליוורנו תר״ג, דף קכד ע״ב)

כאשר מהר״ח [=מורנו הרב חיים] אבואלעפיה ז״ל עשה ישוב חדש בעיה״ק [=בעיר הקודש] טבריא ת״ו [=תבנה ותכונן], גזר והסכים בכח קדושתו כי כל הנודר לשם ר׳

מאיר לא ישולם נדרו בכמה שיתן אותו בעירו, אלא עד אשר יקיים בהצדקה נתינה לעיה"ק טבריא ת"ו, אשר שם חלקת מחוקק ספון, ולמען יתפרנסו מזה תלמידי חכמים שבטבריא ת"ו, וכל הספרדים בני חו"ל קיימו וקיבלו עליהם לקיים הסכמה זו.

(ד) ענייני ארץ־ישראל

("זרע יעקב", דף כג ע"ב - כד ע"ב)

מעלת תושבי הארץ

ידוע הדבר ומפורסם הענין לפני מורי ורבותי כמה גדלה מעלת א"י כי רבה היא זאת הארץ חלק אלוה ממעל, מעונה אלהי קדם מכון שבתו, כאשר חכמים ז"ל הגידו חכמי המדע כי תלמוד תורה שם יתנו וסדר ברכות ותפילות הנאמרים באמת... בארץ ישראל, החלו עולין דרך ישר, זה שער השמים בלי שום מסך או עם שרים והיא עבודת ה' באמת. דרצה הקב"ה לזכות את ישראל כי לא יחדל אביון, לזכות לעשירי עם יקנו עולמם בצדקות פזרונם. כן הדבר הזה, כי הן בעון יושבי א"י קצרי יד, עניים ואביונים, וגזירות קשות ורעות באות עליהן, יושבי המכתש, ואין להם תקומה כ"א בצדקת בני הגולה, החכם בחכמתו והעשיר בעושרו יחד כולם מחזיקים ביד שארית ישראל יושבי ארץ הקודש, ומסורת בידינו גדול המעשה יותר מן העושה.

הנה כי כן יושבי א"י נעשים שלוחי כל בני הגולה לעבוד את ה' עבודה שלמה, עבודה תמה, וכל בני ישראל המחזיקים בידם יש להם חלק בתורתם ותפילתם. יששכר וזבולון החזיקו אחי ושתופי, זה מתעסק וזה לומד כידוע, וכזאת וכזאת קיום מצוות ישיבת ארץ הקדושה ותלמוד מעשה קדושים אשר בארץ כל בני הגולה המחזיקים שבתם וקימתם של באי הארץ ניזונים בזרוע יחדיו יחלוקו[1].

---

1 מאמר זה בא לחזק ולעודד את יושבי הגולה לתמוך ולסייע לשד"רים וליושבי ארץ-ישראל. דברים כגון אלה מצויים בכתבי שלוחי ארץ-ישראל מתקופת הרב. השוה למשל לדבריו של שליח כוללות צפת לערביסתאן וערי פרס, שהגיע והתיישב בבוכארה, הרב יוסף ממאן. בדבריו אל שומעי לקחו גם הוא עומד על המוטיבים שהוזכרו כאן, ראה: גיורא פוזיילוב, "יהדות בוכארה, גדוליה ומנהגיה", משרד החינוך והתרבות, ירושלים התשנ"ג, בפרק המוקדש לתיאור דמותו, בחלק הנספחים.

על שכרו של העולה לארץ־ישראל ומתיישב בה

ומזה יש לדקדק דשכר העולה מחו״ל לארץ הוא יותר חביב ומרוצה לפני הקב״ה, דהוא מניח כל תענוגי עולם שיש לו בחו״ל וישים לדרך פעמיו ומצטער עצמו בסכנת דרכים, וגם בעליותו בארץ מצטמק ויפה לו, ודאי דשכרו כפול ומכופל מן השמים...

האם ישנה בזמן הזה מצוה בעלייה לארץ־ישראל?

איך שיהיה עלה בידינו מכל האמות דעלית א״י כפי רוב הפוסקים אפ׳[ילו] בזה״ז [=בזמן הזה] מצוה איכא, ולדעת הרמב״ן הוא מצוה מדאורייתא דמנאי בספר המצוות, וסברת הר׳ חיים ז״ל דחוייה היא מכל הפוסקים זולת היכא דאיכא ודאי סכנה בבירור אז אינו יכול לכפות לאשתו...

האם גם עלייה לארץ־ישראל על מנת לחזור מצוה היא?

ומעתה נבוא לכוונת הכתובים, והוא דכבר אמרנו דבעליה לארץ ישראל לחוד לר׳[בותינו] הבה״ג [=בעל הלכות גדולות] והתשב״ץ ומהרימ״ט וכל הפוסקים האחרונים הסכימו דליכא מצוה, אלא בישיבה ודירה בה, וז״ש [=וזה שאמר] מזמור שיר יסודתו בהררי קדש [תהלים פז, א] ר״ל [=רצה לומר], עיקר השיר לאדם הזוכה לעלות בא״י הוא דוקא יסוד בהררי קדש, כשעלה לדור שם ומייסד עצמו שם יסוד עולם, הוא דמקיים מצות ישי׳[בת] א״י, ולא בעולה ע״מ [=על מנת] לחזור. וא״ת [=ואם תאמר] העיקרא מי יימר דאיכא מצוה בזה״ז [=בזה הזמן] אפי׳ בעולה לישב ולדור בה, דהא כתב הר׳ חיים דבזמנינו ליכא מצוה לדור בארץ־ישראל, ע״כ [=על כן] אמר אוהב ה׳ שערי ציון מכל משכנות יעקב, ר״ל [=רוצה לומר] אפי׳ מאן דחייש לס׳[פק] ר׳ חיים היינו דוקא בשאר ארצות של א״י אבל בירושלים הרי כתב הרמב״ם ז״ל דקדושתו הוא לעולם ומפרישין תרומות ומעשרות ושמיטה ויכולים להקריב קרבן אפי׳ עתה, כיוון דשכינה לא זזה משם, וקדושה א׳ [=ראשונה] קדושה לעת״ל [=לעתיד לבוא] וקאמר אוהב ה׳ שערי ציון שהוא ירושלים מכל משכנות יעקב שהוא שאר ארצות של א״י. וא״ת [=ואם תאמר] אדרבא, זהו כי יש מצות התלויות בארץ, מגרעות נתן, דהרי כתב ר״ח [=רבנו חיים] דכיון דיש מצות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולין ליזהר בהם, נמצא הפסד מצוה כנגד שכרה, לזה בא כמשיב קרא נכבדות מדובר בך, כלומר

זהו לא נאמר אלא בזמנו של ר׳ חיים שהיו כמה ספקות, ועתה כי נתועדו ברבני ארעא דישראל ורבני חו״ל והסכימו על השמיטה ועל תרומות ומעשרות וקבעו הלכותיהן, אין מכשול ועוון, וזהו כוונת נכבדות מדובר בך, וכבר קבעו ההלכות ע״כ עיר האלקים סלה, ר״ל [=רוצה לומר] קדושתו הוא קדושת עולם לקיים מצוותיו ית׳[ברך] בלי שום פקפוק.

בעיית הסכנה בדרכים

וא״ת [=ואם תאמר] דעדיין יש לדוחה לדחות דברת התוס׳[פות] שכתבו דליכא מצוה בזה״ז [=בזה הזמן] דאיכא סכנת נפשות בדרכים. לזאת כבר כתבנו משם ה׳[רב] המבי״ט ז״ל, דכשם שהם אמרו דלא אמרו חכמים אלא בזמניהם, כך אנו אומרים דתוס׳ לא אמרו אלא בזמניהם דלא היה שלום בדרכים, ולא היו בשלום המלכים, אבל בזמננו, תהלה לה׳ יתברך שאנו עומדים תחת מלכות תוגרמה ויש שלום במלכות, ושיירות מצויות וספינות בים, כופין לעלות.

...ועוד דלא תהא כהנת כפונדקית, שהרי הסוחרים הם יוצאים ממקום למקום עם סחורתם ואינן חוששים לסכנה, כ״ש [=כל שכן] במצות עלית א״י דאין אנו חוששין... כאשר שמענו כן ראינו, ר״ל [=רוצה לומר], כאשר שמענו מאבותינו הקדושי׳ שהיו עולים לא״י בדרך יבשה ובדרך ים, ולא אירע להם שום נזק ח״ו, כן ראינו דכל שנה שעולים בני ישראל הקדו׳[שים] לארעא דישראל ואינם חוששים לסכנה, וזהו בעיר ה׳ צבאות וגו׳... דהוא מגן וצינה לשמור את בני ישראל מכל נזק והפסק משום ישוב א״י שיהא יכון לעולם.

רבי חביב דוד חיים סתהון

בית אביו ואמו

רבי חביב דוד חיים סתהון נולד בטבריה בשנת התקצ"ז (1837). מצד אביו הוא נכדו של רבי גבריאל סתהון ומצד אמו נכדו של רבי אהרון שבות הלוי.

סבו רבי גבריאל סתהון נולד בארם־צובא, עלה והתיישב בטבריה בשנת התק"ף (1820) ונמנה עם רבניה[1]. אבי אמו, רבי אהרון שבות הלוי, נולד אף הוא בארם־צובא, בשנת התקנ"ז (1797) לערך, עלה לארץ־ישראל והתיישב בטבריה בשנת התקע"ג (1813)[2].

בפטירת סבו רבי אהרן[3] הספידו רבי חביב דוד בין היתר במלים אלה: "בימי חרפי בדרוש שדרשתי בהספד אדוני זקני אבי אמי כמהר"א שבות הלוי ז"ל, אשר למדני תורה ומיום היותו בן ח"י שנים עד היותו בן ע"ה שנה, כל ימיו מלמד תשב"ר [=תינוקות של בית רבן] קטנים וגדולים, ורוב ככל הדור ההוא שבימיו בעי"ק [=בעיר קדשנו] למדו אצלו תורה".

הולדתו וראשית לימודו

לסבו רבי גבריאל נולדו שני בנים, הבכור רבי חביב והצעיר רבי דוד.

הבכור, רבי חביב, נשא לאשה את מסעודה ב"ר אהרן שבות הלוי, אולם הוא נפטר סמוך אחרי נישואיו. אחיו דוד ייבם את אלמנת אחיו, אך עוד בהיותה בהריונה נפטר גם הוא לפתע לבית עולמו, וכך נולד הילד יתום והוא נקרא על שם אביו ואחי אביו "חביב דוד", ולסגולה הוסיפו לו את השם חיים. נקבו אפוא שמו בישראל "חביב דוד חיים סתהון"[4] והיה חותם שמו ח"ד חס"ה.

---

1 הרב דוד לאנייאדו, "לקדושים אשר באר"ץ", ירושלים תש"ם, עמ' קח. נלב"ע בטבריה בשנת התקצ"ט (1839). הותיר אחריו כתבי־יד.

2 שם, עמ' קי, קסז.

3 שם, עמ' קסז. רבי אהרן שבות הלוי נולד בארם־צובא בשנת התקנ"ז (1797) ונלב"ע בטבריה בי"ג באדר התרל"ג (1873). על ההספד ראה ר' חביב דוד חיים סתהון, "תקפו של נס", ירושלים תרנ"ד, דף כד ע"ב.

4 מ"ד גאון, "יהודי המזרח בארץ ישראל", ח"ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 486, הערה 2.

אמו שנתאלמנה בפרק זמן קצר משני בעליה, הקדישה מעתה את כל חייה לבנה יחידה, בתקוה שיגדל ויהיה לגדול בישראל האמון על ברכי התורה והיראה.

רבי חביב דוד כותב בהקדמתו לספרו "תקפו של נס"[5] על מר גורלו וגורל אמו, ועל שאיפתה שיגדל בתורה, על מוריו ומחנכיו שעמדו לימינו והרביצו בו תורה בילדותו: "ואתחנן אל ה' בעת הזאת בעד מנוחת נפש מורי ורבותי אשר למדוני תורה, הלא המה עט"ר [=עטרת ראשי] זקני אבי אמי כמהר"ר אהרן הלוי שבות זצ"ל ומע'[לת] מו"ר [=מורי ורבי] הרב הזקן כמהר"א יוסף מלכא[6] ז"ל ומע' מו"ר השקדן בתורה מרביץ תורה כמהר"ר יאודה דאנון[7] ז"ל ואחריהם אבקשה מנוח לאדוני זקני אבי עט"ר הרב מהר"ר גבריאל סתהון ז"ל, ה' יזכני להוציא לאור חבורי קדשו זיע"א. גם מי מנוחות לבניו ח"ר [=חכם רבי] חביב סתהון ז"ל, ואחיו היבם אדוני אבי ח"ר **דוד סתהון** ז"ל אשר נקראתי על שמם, אשר עזבוני ברחם אמי אדונתי מרת מסעודה ת"ם[8] [=תבורך מנשים] והיא גדלה אותי על התורה בפרי יגיע כפיה ואין עוזר לה, ומאסה מחמדי תבל ודבקה נפשה להדריכני בתורה ומצות. ירצה לפניך פעלה לרחם על פרי בטנה אשר גדלה למען ירצה לפניך רחשי ורוב שיחי...".

כראוי לבת לתלמיד־חכם ביקשה האם שבנה ילך במסילה, שסללו לו אבותיו וזקניו, וישקוד על לימוד התורה. רבותיו, סבו רבי אהרן שבות הלוי, רבי יוסף מלכא ורבי יאודה דאנון, הם שעיצבו את דמותו הרוחנית.

בספרו "כרסייא דאליהו"[9] מזכיר הרב חכם נוסף שהיה בין מוריו, והוא שלימדו מילה: "והאמת אגיד בימי חרפי בהיותי עומד ומשמש לפני מוה"ר הרב הגאון כמוהר"ר חיים שמואל הכהן[10] ז"ל, ראיתיו כאשר היה מל איזה תינוק כשהיה מניחו בכסא אליאו היה

---

5 ירושלים תרנ"ד, עמ' 6, וראה להלן.

6 רבי יוסף מלכא נולד בווהראן שבצפון-אפריקה בשנת התקס"ח (1808) ועלה לצפת בשנת התקצ"ט (1839). לאחר מכן עבר לטבריה והיה בין החותמים על הקמת ישיבת "בית יעקב" בשנת התרי"ז (1857). בשנת התרכ"ב (1862) יצא כשד"ר לתורכיה. נפטר בטבריה בכ"א בסיון התרל"ח (1878). עליו נאמר: "זיכה את הרבים והעמיד תלמידים הרבה". ראה ע' אבישר, "ספר טבריה", ירושלים תשל"ג, עמ' 302.

7 רבי יאודה דאנון, מרבני איזמיר, עלה לארץ-ישראל והתיישב בטבריה בשנת התר"י (1850) והיה בה ראש ישיבה. רבים מתלמידיו נמנו אח"כ עם חכמי טבריה. נפטר בטבריה ונטמן בה, ראה ע' אבישר (ראה הע' 6), עמ' 292.

8 משמע שבעת הוצאת הספר לאור בשנת התרנ"ד (1894) הייתה אמו בחיים.

9 ירושלים תרס"ו, דף ד ע"ב.

10 הוא רבי חיים שמואל הכהן קונורטי, ראה עליו להלן ובפרק העוסק בדמותו של רבי יעקב שאלתיאל ניניו, וראה גם ע' אבישר (ראה הע' 6), עמ' 293-294.

מדקדק לומר זה הכסא לאליאו ולא של אליאו... וגם אני הקטן תלמידו נהגתי לומר כן בלשון רב זה הכסא לאליאו...".

תורה ומסחר

הרב סתהון עסק בלימוד תורת הנגלה והנסתר, ואכן ספריו מלאים מוטיבים מפשט ודרש התורה, ומוטיבים מתורת הסוד.

הרב היה מתמיד מופלג ואהב להתבודד בישיבת רבי מאיר בעל הנס, או בפקיעין, בשפרעם או במערת אליהו הנביא שבחיפה[11].

בכדי שלא יצטרך לבריות, עסק במסחר ותמיד השתדל לקיים מאמר רז"ל "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ". היה בקי בעשבי מרפא שגדלו בסביבות טבריה, ואותם היה מראה לערביות שיאספום בעבורו. היה קושר אותם בחבילות ושולח אותם למכירה בערי הסביבה. כמו כן עסק בשיווק עשבים הנקראים אלמחמודיא וליסקאמינא אשר שימשו לתעשיית הצבעים ושאותם שלח לחוץ לארץ, וממסחר זה התפרנס[12].

ישיבת "בית יעקב" בטבריה[13]

בשנת התרי"ז (1857) עלה והתיישב בטבריה הגביר ר' יצחק גוויטע מטרייסט שבאיטליה והקים בכספו את הישיבה הגדולה של העדה הספרדית הנקראת "בית יעקב". הישיבה שכנה על שפת הכנרת בבניין בית־הכנסת עתיק ורעוע, ובה למדו שלושים חכמים מגדולי התורה של העדה הספרדית בטבריה[14], חמישה־עשר במחצית הראשונה של השנה וחמישה־עשר אחרים במחציתה השנייה. החכמים חתמו על התחייבות כתובה

11 רבי יוסף חיים ילוז, "טוב רא"י", ירושלים תשל"ז, עמ' פג.

12 מ"ד גאון (ראה הע' 4), עמ' 486; שרגא ויס, "חכמי המזרח", ירושלים תשמ"ב, עמ' 220.

13 ע' אבישר (ראה הע' 6), עמ' 197, 291.

14 ר"י גוויטע הקים גם בצפת בתי־מדרש וסייע להקמת בית־הכנסת העתיק שנהרס ברעש בשנת התקצ"ז (1837). הוא עצמו היה תלמיד־חכם וחיבר את ספרו "שדה יצחק" ובו ארבעה חלקים (ליוורנו התר"ו - וינה התרט"ז). שמו מוזכר בטבריה תמיד כאחד האישים שפעלו רבות לשיקומה והתפתחותה של הקהילה, ראה ע' אבישר (ראה הע' 6), עמ' 291. על מקור עושרו של רבי יצחק ראה ר' שושן הכהן, "פלאי הצדיקים", ראה שרגא ויס (ראה הע' 12), עמ' 158-161; רי"ח ילוז, "ילקוט יוסף", עמ' 70.

על מגילת קלף, ללמוד בישיבה יום יום, וכנגד התחייבות זו התחייב ר״י גוויטע להחזיק בכספו את שלושים הלומדים בישיבה ולפרנס את משפחותיהם. בין החותמים על מגילת הקלף היה גם רבי חביב דוד חיים סתהון. והרי נוסח ההסכם[15]: ״... הרב הגביר ס׳ יצחק גוויטע הי״ו החליט לקבוע ישיבה בבית מדרשא רבה בטבריה אשר כוננו ידיו... הכי קרא שמו זכרון לבני ישראל, לזכר עולם יהיה **בית יעקב**; ובכן התחייבנו אלה פה חתומי מטה ללמוד וללמד לשמור ולעשות בישיבה הנז׳ חמשה עשר תלמידי חכמים בכל ששה חדשים, וכן יתנהגו לעולם חוזרים חלילה על פי התנאים שיתבארו... לפום דינא כתנאי בני גד ובני ראובן. ואנחנו משעבדים גופנו ומחייבים את עצמנו שעבוד וחיוב גוף ונשמה לקבוע למוד ארבע אמות של הלכה בבי מדרשא הנז״ל, שם יתנו דבר יום ביומו לא פחות מחמש שעות ביום, דהיינו שלוש שעות אחרי התפלה, חיובא רמייא עלינו להתאסף יחד חברים מקשיבים, ללמד בש״ס ומפרשיו במשך שלוש שעות הנז׳... והשתי שעות האחרות הם יהיו סמוך לערב, והלימוד יהיה ברמב״ם ובמפרשיו עד עלות המנחה. וכן יתנהג משפט הישיבה כל הימים, מלבד שבתות וימים טובים וערביהם...

והימים אשר אנחנו עולים על טהרת הקדש, גדול אדוננו התנא הקדוש רבן יוחנן בן זכאי וחמשה תלמידיו זיע״א, וטהרת הקדש התנא הקדוש רבי מאיר בעל הנס זיע״א, ללמוד בשם כל אחינו בני־ישראל המחזיקים בקיום ויישוב עיר האלוקים וחכמיה ועניייה, כי כן תקנת הראשונים זיע״א קבעוה חובה מיום היווסדה ועד עתה ואין פוטר; מלבד הימים האלה חובה רמייא עלינו לקיים משפט כתוב, חמש שעות לימוד בכל יום בלימוד הש״ס ומפרשיו והרמב״ם ומפרשיו, חמשה עשר תלמידי חכמים, ולא יעבור כתיב...״, ועל תעודה זו חתמו שלושים מחכמי הספרדים בטבריה. בין החותמים מלבד רבי חביב היו גם רבי רפאל ארזי הכהן, רבי גבריאל אברהם הכהן דוויק, רבי דוד נתנאל רופא, רבי דוד אסודרי ורבי יצחק אברהם בקיריה.

משנפטר רבי יצחק גוויטע בטבריה (לפני שנת התרכ״ו / 1866), נותרה הישיבה הגדולה ללא פטרון ותומך. כוללות הספרדים קיבלו על עצמם להחזיק בישיבה ובשנות השבעים של המאה ה־יט עמד בראשה רבי יאודה אסמאג׳א, ואת הקצבתה קיבלה מקופת רמב״ה ונקראה בשם ישיבת רי״צ גוויטע[16].

---

15 ראה ש׳ וייס (ראה הע׳ 12), עמ׳ 212-213.

16 ע׳ אבישר (ראה הע׳ 6), עמ׳ 197.

טבריה בשנות השישים למאה ה־יט

בשנת התרכ"ב (1862) התגוררו בטבריה כ-3,000 יהודים, מהם כ-2,000 אשכנזים וכ-1,000 ספרדים[17]. בשנת התרכ"ה (1865) השתוללה בעיר מגיפת חולירע שהפילה חללים רבים. פרנסי הקהילה פנו ב"קול קורא" לקהילות ישראל לסייע להם בעת צרתם. באותה העת פרסמה הממשלה התורכית שכל המבקש לבנות ולנטוע בעיר - יותר לו. בני הקהילה הזדרזו ורכשו בסכומים גדולים את חלקת הקרקע סביב מקום קבורתו של רבי מאיר בעל הנס, אך זמן קצר אחר־כך שבה מגיפת החולירע והפילה חללים בעיר, ומשפסקה, שרר רעב כבד, כדבריו של ר' אברהם רוזאניס[18]:

"ולא שקטנו ולא נחנו קרוב לשני חודשים, וקפץ רוגז המחלה הנוראה שנית, ותבוא העיר במצור צוקה... אשר לא נשמע כזאת בשום עיר ומדינה. על כן אמרנו: נחפשה דרכינו... ותלינו הדבר [ב]עיכוב הבניין הקטן [שעל קבר רמב"ה] ונדר נדרנו [כי] כשירחיב ה' לנו ויסר מעלינו את המוות הזה, נתחיל בבניין הקדוש...". ואמנם ביום ח' בשבט התרכ"ז (1867) הונחה אבן־הפינה על ציון קבורת רמב"ה ובטו"ב [=י"ז] בשבט הונחו היסודות[19].

לאחר פרסום "קול הקורא" בו ביקשו חו"ר טבריה גם רופא לקהילתם, הגיע מירושלם ר' זליג הויזדורף ועמו רופא. הבאים הציעו לאנשי טבריה להקים במקום "בית־חולים" (מרפאה), ואולם מחוסר תקציב שבו הויזדורף והרופא כלעומת שבאו, ואִלו ראשי הקהילה המשיכו לטכס עצה מאין להשיג את הכספים לכל הנושאים הללו.

שד"ר כוללות טבריה

לאחר המגיפה הקשה של שנת התרכ"ה (1865), שהוכיחה את הצורך לבנות בית־חולים, והרעב שהשתרר בעיר, הוחלט לשלוח זוג שד"רים[20] לצפון־אפריקה. בחרו לצורך זה ברבי חביב דוד חיים סתהון ועמו רבי אברהם צבאח.

---

17 ר' משה ריישר, "שערי ירושלים", לבוב תרל"ט; ע' אבישר (ראה הע' 6), עמ' 120.

18 "המגיד שנה" יא, גליון 12; ע' אבישר (ראה הע' 6), עמ' 120.

19 על כך ראה ע' אבישר (ראה הע' 6), עמ' 229 ואילך, וראה על כך גם בנספח.

20 בדרך כלל לא נשלחו שני שד"רים יחד למשימה אחת. ראה על כך אברהם יערי, "שלוחי ארץ ישראל", ירושלים תשל"ז, עמ' 6.

בשנת התרל"ג (1873) נשלח רבי חביב דוד שנית בשליחות הכוללות[21], הפעם למרוקו[22].

זקני טבריה מספרים שרבי חביב דוד סיפר להם על ניסים גדולים שנעשו לו במסעותיו. כאשר הגיע לעיר פאס, נתקבל שם בכבוד גדול וכל רבני העיר יצאו לקראתו, ובהם גם רב העיר רבי אבנר ישראל צרפתי, שמעולם לא יצא לקבל פני שד"ר, וכאשר תמהו בני העיר ושאלו, מה יום מימים ומה לזה שלא לאחרים, מה גם שרבי אבנר ישראל הלך עם רבי חביב לאכסנייתו ושהה עמו מעט, ענה להם הרב שראה אור מבהיק על ראשו של רבי חביב, וכיצד לא יכבד אותו אפוא בכבוד הראוי לו?[23]

ספרי הרב

(א) **וידוי הגדול** על סדר א"ב. זה סדר הוידוי הכל מתוקן ע"ס א"ב [=על סדר אלף־בית]. בו יבא כל דבר פשע ממצות לא תעשה ומדברי קבלה ומד"ס [=ומדברי סופרים] וגם קצת ממ"ע [=ממצות עשה] אשר יכולתי לתקנם בס'[דר] א"ב, כי אי אפשר לתקנם כולם מפני שכולם בתחילתם לא קיימתי. וא"כ כולם יהיו באות ל', ואין זה מן המאושר. וגם כי כמה מצות עשה שאיסורם יש בו ל"ת [=לא תעשה], כגון העושה מלאכה בשבתות וי"ט [=וימים טובים] שכבר נכתבו בל"ת, ואם אני חוזר עליהם הוי ככלב שב על קיאו. ואיך אומר "לא שבתתי ממלאכה בשבת ויום טוב", ואני אמרתי "עשיתי מלאכה בשבת ויום טוב". וכן בעשר זכירות וכיוצא בו כתבתים בל"ת. וא"א [=ואי־אפשר] לחזור לכותבם במ"ע וכן דומיהם. והכל מתוקן ע"פ [=על־פי] ספר זובח תודה להרב הקדוש מהר"מ אצבאן ז"ל שעשאו על סדר ספר החרדים.

ואנא זעירא עשיתיו ע"ס א"ב. והטוב והישר לחלקו על חמשה לחמש תפלות יום נורא.

---

21 א' יערי (ראה הע' 20), עמ' 655.

22 בארכיון בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בגבעת רם מצוי שטר־ההרשאה בדבר שליחותו של רבי חביב דוד שנכתב בטבריה בחודש אייר התרל"ג (1873), ושעל־פיו הוא מתמנה לשליח הכוללות לכל ערי המערב הפנימי, ובכללן גיברלטאר, טאנג'ר, תיטואן, פאס, מכנאסא.

בבית־הספרים הלאומי מצויה גם איגרת - כתב־יד בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, סימן 4199 - שכתבו חכמי ורבני טבריה לנדיבים בדבר שליחותו, איגרת שנכתבה בטבריה בי"ז בטבת התרל"ד (1874).

23 הרב יוסף חיים ילוז (ראה הע' 11), עמ' פג.

והוא כולל גם מל"ת [=מצוות לא תעשה] שבזמן בהמ"ק [=בית־המקדש] קיים יה"ר [=יהי רצון] שיבנה במ"א [=במהרה בימינו אמן]. - כ"ד [=כה דברי] איש צעיר **ח"ד חס"ה** [=חביב דוד חיים סתהון] ס"ט... ירושלים... תרנ"א[24].

וידוי הגדול

על סדר א"ב

זה סדר הוידוי הכל מהוקן ע"ס א"ב. בו יבא כל דבר פשע ממצות לא
העשה ומדברי קבלה ומד"ם וגם קצת מס"ע אשר יכולתי להקנם בס'
א"ב כי אי אפשר להקנם כולם מפני שכולם בתהלתם לא קיימתי.
וא"כ כולם יהיו באות ל'. ואין זה מן המאוש'ר. וגם כי כמה מצות עשה
שאיסורם יש בו ל"ת כגון העושה מלאכה בשבתות וי"ט שכבר נכתבו
בל"ת ואם אני הוזר עליהם הוי ככלב שב על קיאו. ואיך אומר „לא
שבתתי ממלאכה בשבת ויום טוב" ואני אמרתי „עשיתי מלאכה בשבת
ויום טוב". וכן בעשר וכירות וכיוצא בו כתבתים בל"ת. וא"א להזור
לכותבם במ"ע וכן דומיהם. והכל מהוקן ע"פ ספר זובח תודה להרב
הקדוש מהר"ם אצבאן ז"ל שעשאו על כדר ספר החרדים:

ואנא זעירא עשיתיו ע"ס א"ב. והטוב והישר לחלקו על חמשה לחמש
תפלות יום נורא. והוא כולל גם מל"ת שבזמן בהמ"ק קיים יה"ר
שיבנה בב"א — כ"ד איש צעיר **ח"ד חס"ה** ס"ט.

נדפס

פעה"ק **ירושלם** תובב"א

שנת **תרנ"א** לפ"ק

בדפוס זכרון שלמה הי"ו.

וידוי הגדול, ירושלם תרנ"א

(ב) ספר **שמש ומגן**, הקונטרס הזה דולה ומשקה מתורת רבינו **שמשון** מאוסטרופוליא זיע"א, אשר נגלה אליו בחלום חזיון לילה, עלי בא"ר דברי רבינו הקדוש האר"י החי זיע"א בקונטרס יציאת מצרים הנקרא פלאות רבות בסתרי עשר מכות, ומן המודיעים

24 דפוס-צילום של קונטרס זה נדפס במספר מצומצם בברוקלין, ניו יורק, בשנת תשנ"ב.

ולפנים תוקף סגולת העיון בסתרי עשר מכות ורמיזותיהם, כי רב טוב לבית ישראל הוא, וקראתי הקונטרס הזה **שמש ומגן** כי הוא צירוף אותיות ג"ם שמשו"ן, ר"ל [=רוצה לומר] תוספת ביאור על ביאור רבינו שמשון זיע"א, כל שהוא עיקר ועמו טפלה, שיחה קלה, לא נצרכה אלא משום כל המרבה לספר ביציאת מצרים ה"ז [=הרי זה] משובח, לתת שבח והודאה, למי שעשה לאבותינו ולנו, אותות מלכי בקדש, וקדשנו במצותיו, בחדש שנאמר בו החדש הוא חדש האביב... כ"ד [=כה דברי]... **ח"ד חס"ה** ס"ט [=חביב דוד חיים סתהון]... ירושלים... תרנ"א[25].

ספר

שמש ומגן

הקונטרים הזה דולה ומשקה מהורת רבינו שמשון מאוסטרופוליא זיע"א, אשר נגלה אליו בחלום חיון לילה עלי בא"ד דברי רבינו הקדוש האר"י החי זיע"א בקונטרים יציאת מצרים הנקרא פלאות רבות בסתרי עשר מכות, ומן המורעית ולפנים הוקף סגולת העיון בסתרי עשר מכות ורמיזותיהם, כי רב טוב לבית ישראל הוא, וקראתי הקונטרים הזה שמש ומגן כי הוא צירוף אותיות ג"ם שמש"ן, ר"ל הוספת ביאור על ביאור רבינו שמשון זיע"א, כל שהיא עיקר ועמו טפלה, שיחה קלה, לא נצרכה אלא משום כל המרבה לספר ביציאת מצרים ה"ז משובח, לתת שבח והודאה, למי שעשה לאבותינו ולנו, אותו"ה מלכי בקדש, וקדשנו במצותיו, בחדש שנאמר בו החדש הוא חדש האביב, עבי כל בני עבר עם חביב, וע"ז נתן לנו את הורתו, ביום שמחה לבו וחתונתו, הוא יאיר עינינו, ויצליח דרכינו, ויקרב קץ פדותנו אמן — כ"ד איש צעיר דמרוי קירה קדם רבנן והלמידיהון ח"ד חס"ה ס"ט.

נדפס

פעה"ק ירושלם תוב"א

שנת ותרנ"א לפ"ק

בדפוס „זכרון שלמה" הי"ו.

שמש ומגן, ירושלם תרנ"א

25 הודפס בדפוס-צילום, ירושלים תשל"ז.

(ג) **תקפו של נס**, הקונטרס הלזה דורש טוב לעמו, דובר דבר בשמו ובמעשיו ובמקומו, דמארי משנה, ותנא תונא הרב הדומה למלאך ה' צבאות... הוא הקדוש **רבי מאיר** זיע"א... הכל מחובר לטהור מפי סופרים וספרים, אשר זכרו את ידו, והדר כבודו, עם ביאורי מאמרים אמרי קדוש זיע"א בש"ס ובמדרשים... צירופי שמו הקדוש מאיר שמו, המצויינים בתנ"ך איש על מקומו, הרי קרא שמו של הקונטרס הזה **תקפו של נס**, כי בו יבא בקרבו דברים העומדים ברומו ומעלתו של התנא הקדוש העומד לנו כאשר עיני הקורא תחזינה... כ"ד איש צעיר דמחוי קידה קדם רבנן ותלמידהון, ע"ה [=עבד ה'] **חביב חיים דוד סתהון** ס"ט...ירושלים... תרנ"ד...

זה השער ליי צדיקים יבאו בו :

ספר

תקפו של נס

הלק שני

הקונטרס הלזה **דורש טוב** לעמו, דובר דבר בשמו ובמעשיו ובמקומו, דמארי משנה, ותנא הונא, הרב דומה למלאך ה' צבאות, בעל אתיא ותמהיא גדולות ונפלאות, ומטיב את הגדות, עורה בצדוה, מגן וצנה, מתניתין אתיא כהאי תנא, הוא הקדוש **רבי מאיר** זיע"א מאיר עיני חכמים כהלכה, יברך את ישראל מעין הברכה, הכל מחובר לטהור מפי סופרים וספרים, אשר זכרו את ידו, והדר כבודו, עם ביאורי מאמרים אמרי קדוש זיע"א בש"ס ומדרשים מקום נהרים יאור"ים, עם כל שביות החברה, צירופי שמו הקדוש מאיר שמו, המצויינים בתנ"ך איש על מקומו, הבי קרא שמו של הקונטרס הזה **תקפו של נס** כי בו יבא בקרבו דברים העומדים ברומו ומעלתו של התנא הקדוש העומד לנם כאשר עיני הקורא תחזינה, אה"ת טהנה ונכתב בספר לזכרון זכר עשה לנפלאותיו. הן הן גבורותיו יהא רעיא"זכותו ותורתו ומשנתו. תאיר אורנו. הנהיר נ'הורנו. היפה י'פיינו. תהיה ח'ייני. הברך ב'ינו. היחד י'חודנו. תבנה ב'ה מקדשינו. הדגל ד'גלנו. הועד ו'עדנו. הדריך ד'רכנו. תחכם ח'כמתנו. תישר י'קשנו. תיעץ י'ועצינו. המלא מ'שאלותנו. תסלח ס'לופנו. תתן ת'קותנו. תהדר ה'יכלנו. תופיע ו'תושיענו. תגעים נ'עימוחנו. ויהי נועם ה' אלקינו עלינו. ומעשה ידינו כוננה עלינו ומעשה ידינו כוננהו.

כ"ד איש צעיר דמחוי קידה קדם רבנן ותלמידיהון.

ע"ה **חביב חיים דוד סתהון** ס"ט

נדפס פעה"ק **ירושלם** תובב"א

בשנת תרנ"ט לפ"ק. ברשות הריני לעווי הי"ו.

תקפו של נס, ירושלם תרנ"ד

בראש הספר הסכמת ראשי העדה הספרדית בטבריה[26].

בהקדמה הרב המחבר מציין את המניעים שהביאוהו לכתוב את הספר: "...ולהבין דבר מה בתוקפו ורומו וקדושתו ושרשו ויחסו. ולהיות בעל הנס מכיר בנסו שכך חובת האיש הישראלי לקבוע בלבו אמונה חזקה קבועה בלב ונפש כי השי"ת עושה נפלאות בכל עת ועונה ובכל דור ודור ע"י קדושים אשר בארץ היושבים ראשונה".

הרב גם קובע שאין כל חסרון בעולם ברגע שמתרחש נס, בניגוד לאלה האומרים "...כי אמונת הנסים ח"ו היא פגם באחדותו יתברך שח"ו הוא כמו שנוי רצון בשנותו את טעמו בטבע שהטביע ואחדותו יתברך שהוא בלתי שיעור"[27].

הרב גם מתאר את אופן כתיבתו בספר:

"וסדר הלוכי בקונטרס זה הוא להביא מאמר של ר"מ [=רבי מאיר] ולחדש בו מה שחנני ה' לפאר את מעלתו ותורתו וקדשתו ומצותיו ולסמוך על המאמר ההוא מקרא כתוב בתנ"ך אשר בו רמוז שם ר"מ [=רבי מאיר] בר"ת [=בראשי־תיבות] או בס"ת [=בסופי תיבות]. והכתוב ההוא מגיד לאמר את דברי ר"מ במימרא ההיא, ומן השמים היתה הסבה לסדר זה שכן היה עושה ר"מ זיע"א שכל מוסריו ומשלים שהיה עושה היה מסמיכם על המקרא...".

חלקו השני של ספר זה הודפס בירושלם בשנת התרנ"ט (1899).

בראש החלק השני הסכמתו של רבי יצחק אבואלעפיא[28], החכם באשי בסוריה; הסכמת הרב יצחק ליב סופר מדראהאביטש, הסכמת רבי אברהם פלאג'י[29], רבה של איזמיר.

בהקדמתו לחלק זה מספר הרב המחבר את עלילותיו כאשר יצא לירושלם בשנת

---

26 הרבנים החתומים על ההסכמה: רבי יוסף דוד אבואלעפיא, חכם באשי, הרב יצחק אברהם בקיריה, רבי דוד ואעקנין, רבי דוד נתנאל רופא ורבי שמואל רחמים אבואלעפיא בן הרב חנ"א. ההסכמה היא מחודש אלול התרנ"ג (1893).

27 שם בהקדמתו.

28 ההסכמה היא מחודש אלול התרנ"ו (1896).

29 ההסכמה הכתובה בחודש "שניתנה בו תורה מתוקה שנת כי שם צוה **ה' את הברכה** חיים עד העולם לפ"ג" [=לפרט גדול]. הגימטריא עולה יפה רק אם מונים "ה'" כ־26, כי אז היא שוה ל־תרנ"ט, ואולם אין זה לפ"ג [=לפרט גדול] כי אם לפ"ק [לפרט קטן].

התרנ"ג (1893) להדפיס את חלקו הראשון של הספר "...אמרתי להעלות בהקדמתי זאת חסדי ה' וטובו על עבדו טובים מאורות. זה כשש שנים בלכתי לעיה"ק **ירושת"ו** [=לעיר הקודש ירושלם תבנה ותכונן] ולגמור עם המדפיס שם על הדפסת הספר, עברתי דרך נוה היפה, עיר החדשה "זכרון יעקב" הידועה **להבארון**[30] הי"ו, ונתעכבתי שם כמו ה' ימים מפני רוב הגשם, ואח"כ שלחוני בכבוד אנשי העיר ההיא עם בעל סוס אחד ללכת ליפו ת"ו. ובדרך ההוא שהוא כמו י"ד שעות נתעכבנו כמו ז' ימים. ואם באתי לספר הסכנות והתלאות והנהרות הרבים אשר עברו עלי ילאה הקורא כי רבו מהרבה מאין ספורות. ומה' היתה זאת כי נתן ה' בלבי כי בכל הדרך אשר הלכתי ואשר ישבתי לא פסק מפי 'אשרי תמימי דרך' [תהלים קיט] וכו', שיר המעלות, שכן אני רגיל לומר, כי המזמורים אלו מסוגלים לשמירה בדרך..."[31], והוא חותם אותה בי"ז סיון התרנ"ט (1899).

שיטתו בספר - בתחילה הוא מצטט מאמר מדברי רבי מאיר, מפרשו לפי פשוטם של הדברים, ומה ראה רבי מאיר ללמדנו במאמר, אחר־כך הוא מציין מפרשים שונים על המאמר ודן בדבריהם ומוסיף מובאות והתיחסויות שונות מן הזוהר הקדוש, התלמודים והמדרשים, ומפלפל בדברים בעמקות רבה, מקשה ומתרץ ספרים שונים של ראשונים ואחרונים עד לתקופתו ממש.

ב"חקירות" או ב"דרשות" הללו ישנם מוטיבים קבליים רבים. במכלול הדיון משתמש רבי חביב דוד חיים בפשט, רמז, דרש וסוד ובגימטראיות ונוטריקונים שונים.

(ד) ספר **כרסייא דאליהו**, הקונטרס הזה פיו מלא שירות ותשבחות של אליאו הנביא זל"ט [=זכור לטוב] מבשר הגאולה, מדובר בו נכבדות בשמו ובמעשיו ובמקומו בשבתו על כרסייא דאליאו בעת המילה ועל כפרתו שמכפר ע"כ [=על כל] ישראל ועל מעשהו לעורר ישר'[אל] בתשובה. ועל עדותו שמעיד על מצות שעושים כל ישר'[אל]. ועל הלצתו טובה בעד כל חוטא ושב ומקבל יסורים בעדו. ועל ביאתו בכל מוש"ק [=מוצאי שבת קודש] לחונן דעה לעמו... לכל אלה הענינים שהכתוב ומרז"ל [=ומרבותינו זכרונם לברכה] ומהאר"י זיע"א... הצעיר **חביב חיים דוד סתהון** ס"ט שנת תרס"ו לפ"ק [1906].

---

30 המושבה זכרון יעקב נוסדה בכ"ה בכסלו התרמ"ג (16 בדצמבר 1882). זמן קצר לאחר היווסדה עברה לחסות הברון בנימין (אדמונד) רוטשילד ונקראה על שם אביו יעקב (ג'יימס) רוטשילד.

31 "תקפו של נס", ח"ב, הקדמת הרב המחבר. בסוף ההקדמה מודה הרב למסייעים בהדפסת הספר ר' שמואל אלעלוף, ר' משה דאדון, ר' משה מורינו, יוסף וזאקי נסים מורינו.

ספר

כרסייא דאליהו

הקינורים הזה פיו מלא שירות ותשבחות של אליאו הנביא זל"ט מבשר הגאו"ל מדובר בו נכבדות בשמו ובמעשיו ובמקומו בשבתו על כרסייא דאליאו בעת הטילה, ועל כפרתו שבכפר ע"ב ישראל. ועל מעשהו לעורר ישר' בתשובה. ועל עדותו שמעיד על מצות שעושים כל ישר', ועל הלצתו טובה בעד כל חוטא ושב ומקבל יסורים בערו, ועל ביאתו בכל מוש"ק לחונן דעת לעמו. כל אלה נקבצו ובאו תוך הקינור' הזה בסידור רחב וראוות וזכר לכל אלה הענינים מהכתוב ומרז"ל ומהאר"י זיע"א. כל קורא בו ישמח ויגל בהדר תפארת מבשר ישראל לאמר ובא לציון גואל אמן. כ"ד המיחל ומצפה לישועת ה' ומחוי קידה קדם רבנן ותלמידהון

הלטיר

הביב חיים דוד סתהון

ס"ט

שנת תרס"ז לפ"ק

כרסייא דאליהו, ירושלם תרס"ז

את הספר החל לכתוב בהיותו בחיפה: "כי עיר חיפה הנז'[כרת] יש בה מערה מקובלים בה מפי השמועה שיש בה אליאו זל"ט [=זכור לטוב] ונוהגים בה כבוד ישראל וגויי הארץ... וה' האיר עיני ולבי ונפתחו עיני והוזמן לי ספרים הצריכים לי לענין ע"י איש שבא מערי מערב הפנימי והביאם עמו ולמדתי מהם כמשלש חודשים ואח"כ שב לעירו ולקחם עמו ולקטתי מהם הקדמות הצריכים פשטים וסודות... ואחר זמן בשובי לעה"ק טבריא ת"ו סדרתי הכל ועשיתיו פנקס מיוחד וקראתיו "כרסייא דאליהו".

בהמשך הקדמתו מתאר הרב את הנסים שאירעו לו לאחר שנמלט מטבריה בשל המגיפה שפרצה בעיר בכ"ג בתשרי התרס"ג (1902)[32]. בעקבות הנסים שאירעו לו ולבנו כשניצל מן המגיפה, החליט להדפיס את כתב־היד של הספר:

"ולא באתי פה כ"א [=כי אם] להזכיר קצת ממעשה נסים של אליאו זל"ט [=זכור לטוב] אשר נעשו לנו בדרך ההוא קרוב לג' ימים וג' לילות ברוך האל המושיע, ע"כ גמרתי והסכמתי להדפיס הספר הזה לספר בו ספורי הגדה שבחו של אליאו זל"ט וכבר נודע כמה גדלה מע'[לת] העוסק בשבחם של צדיקים...".

עוד מזכיר הרב שם את רבי יעקב זריהן שסייע לו בהגהת הספר, כפי שעשה גם רבי אברהם עזריאל מירושלם, ונראה שהספר הודפס בדפוסו של הלה[33]. כן מוזכרים בהקדמה שמות המסייעים בהדפסה.

בספר עצמו מציין הרב עניינים רבים מן הזוהר, מספרי הקבלה, ממנהגי האר"י ואחרים הקשורים לענייני המילה ולאליהו הנביא בכלל, כמו "כוס של אליהו" ועניין אליהו בהבדלה במוצאי שבת קודש. הרב גם מביא מובאות מספרים רבים של ראשונים ואחרונים, דרשות פרשנות וספרי חסידות רבים, ומובאות גם מספרו "תקפו של נס"[34]. בסוף הספר הוא מביא מאמרים מן התלמוד, המדרשים, מן הזוהר הקדוש ומתיקוני הזוהר בנושא זה, ודרשה לסעודת דוד המלך, היא סעודה רביעית, של מוצאי שבת.

(ה) **טל תורה** על התורה, בתוך: ספר **קרבן אליצור**... אליעזר מנצור סתהון... בן אדמו"ר [=אדוני מורי ורבי] חביב חיים דוד סתהון זצוקלל"ה [=זכר צדיק וקדוש לחיי העולם הבא]... טבריה תרצ"ו. דף א-נ, הקדמת רבי אליעזר מנצור סתהון, ובחלקו השני של הספר, בדפים א-מד, ספר "טל תורה" על חמישה חומשי תורה. אחרי לוח המפתחות לספר "קרבן אליצור", בדף ג ע"ב, כותב רבי אליעזר על ספריו ועל כתבי־היד של אביו: "אחרי הנז"ל הדפסתי מה שראיתי מן כתיבות עט"ר [=עטרת ראשי] אבא מארי הרב המפורסם כמוהר"ר חביב חיים דוד סתהון זלה"ה מכתב ידו בפנקס הנמצא אצלי שהיה

32 ראה בנספח.

33 לא מצוין, היכן הודפס הספר.

34 ראה למשל דף לה ע"ב, מח ע"א.

כותב בו בהיותו בימי חרפו, ככתוב בפתיחת דבריו, פירושים וביאורים על התורה, וקראתי עליהם שם 'טל תורה', באשר שהוא בעצמו באחרית ימיו כתב פנקס גדול פירושים וביאורים ורמזים ועל־פי חכמת האמת על התורה והוא בכתיבת יד אצלנו וקראו 'טל תורה', ולכן גם זה אשר אני מדפיס קראתיו טל תורה ובע"ה כאשר תשיג ידינו נדפיס אותו ונדפיס גם כתיבותיו[35] הנמצאים אצלנו וספרי דרושים ופוסקים שלו גם ספרי מר זקנו הנמצאים אצלנו כתיבת יד מלבד שהוא הדפיס בחייו ספר 'שמש ומגן' על העתקת מהר"ש [=מורנו הרב שמשון] מאסטרפולי זלה"ה, וספר 'תקפו של נס' שני חלקים על מאמרי רמב"ה זיע"א, וספר 'כרסייא דאליאו' על עניני אליאו הנביא והמילה, וכבר מודפס מפסקיו בספר 'פני יצחק' מדמשק ובספר 'כפי אהרן' שאר מחברים... ובהיות זה קטן הכמות אני מחבר אותו בכרך אחד עם ספרי 'קרבן אליצור', הנכחי, למען אשר ימצא בכרך כמה מגמות שונות לכל איש וגם יבא בסוף טעמים מתוקים בעניני רמב"ה זיע"א מאשר מצאתי אצלי מכתיבותיו, והנני מעתיר זכות התורה וזכות עט"ר [=עטרת ראשי] אבא מארי תגן בעדי ובעד זרעי אכי"ר [=אמן כן יהי רצון] הלכ"ד [=הלא כה דברי] הבן הגדול של המחבר הנז' והוא אליעזר מנצור סתהון ס"ט [=סופו טוב].

שאר כתביו של הרב

ספר "טעמי המצות" נותר בכתב־יד אצל בנו הרב אליעזר מנצור[36], כמו עוד קונטרסים אחרים. מפסקי רבי חביב מובאים בספרי פוסקי הדור, כמו בספר "שערי רחמים" לרבי חיים רחמים יוסף פראנקו מחברון, בספר "פני יצחק" לרבי יצחק אבולעפיא מדמשק, בספר "מפי אהרן" לרבי בכור אלחדיף מטבריה, וב"מאסף" לרבי בן ציון קואונקה מירושלם.

על פסקיו חותם הרב: ח"ד חס"ה [=חביב דוד חיים סתהון] כאב"ד בטבריה, תפקיד שאותו מילא במשך זמן רב, חתם גם על שטרות וכרוזים רבים שיצאו בתקופה זו

35 הרב אליעזר מנצור לא הדפיס את כתביו של אביו ואת כתבי־היד של זקנו. הוא נלב"ע זמן קצר אחר הוצאת הספר "קרבן אליצור" לאור, בב' במנח"א התרצ"ז (1937).

36 רי"ח ילוז (ראה הע' 11), עמ' פג, כותב, כי מספר "טל תורה" הדפיס בנו רק מעט.

בעיר[37]. הוא אף הסכים לספרים שיצאו לאור באותה העת: לספרים "יש מאין"[38] ו"פתח אליהו"[39] לרבי אליהו ילוז; "מעשי צדיקים"[40] לרבי אברהם הלוי סוסאן ו"ארץ החיים" לרבי חיים סתהון מצפת[41].

ליקוטים מתורתו

הגאולה העתידה - וכן אתה מוצא בגאולה העתידה, דכתיב, "ואביט ואין עוזר" וכו' (ישעיה סג, ה), ואמרו רז"ל: מעמיד עליהם מלך קשה כהמן ומחזירן למוטב. וכן כתוב בפ'[רשת] ניצבים "והיה כי יבואו עליך הדברים האלה" (דברים ל, א) ומל ה' אלהיך וכו' (שם שם, ו). והכונה כי בראות השי"ת שישראל ח"ו אין להם תקומה ח"ו ואזי מבטל בחירתם ונהפך לבם לטובה, והכל הוא כדאמרן כי השי"ת חפץ בבחירה וחפץ בישראל, וכשרואה שאין תקנה שיבחרו בטוב מעצמם, וח"ו יבואו לכליה בארץ אויביהם, אזי מרחם ברוב רחמיו ומבטל כח בחירתם, וכן כתוב בנביאים כי אנכי פעלתי בכם ולקחתי אתכם וכו'. וכן בגאולת מצרים שהוציאם כמעט בע"כ [=בעל כורחם]. והכל הוא כדי שלא יאבדו...

("תקפו של נס", ח"א, דף כה ע"ד)

הטעם לאמירת "אלקא דמאיר עינני" בעת צרה וחלוקת צדקה לעניים בכדי להינצל מן הצרה - באומרו אלקא דמאיר עינני, מאיר עליו אור השכינה, וגם ע"י הצדקה כתי[ב] "בצדק אחזה פניך" ובראות אותו השכינה ואת צערו אזי היא מצטערת עמו ופורקת מעליו הצרות על ידי המלאך מט"ט, שאו[מר] למלאך המשחית רבה עתה הרף ידיך... ואפשר שעל כן או' אלקא דמאיר עינני ב' פעמים, נגד קלני מראשי קלני מזרועי...

(שם, דף לה ע"א)

מזמורי "שיר המעלות" והעלייה לרגל לירושלם - ... ראיתי כי כל שירי המעלות יש

---

37 ראה למשל בספרו "טל תורה" כרוז משנת התרכ"ז (1867) למען ציון מצבת קודש לרמב"ה, עליו חתומים כל רבני טבריה, ראה מ"ד גאון (ראה הע' 4), עמ' 207.

38 ירושלים תרע"ט.

39 ירושלים תרנ"ו.

40 ירושלים תרמ"ט.

41 ירושלים תרס"ח.

בהם ענין של נסיעה ממקום למקום, וגם ראיתי כי רובם יש בהם זכרון ציון וירושלים, ואמרתי הלא דבר הוא, וצריך לבארו במ״י מעיינו״ת ומ״י בארו״ת... וראיתי דבר חדש בהם ובזה נמצאו כל השירים מקושרות עד ״לדוד אודך בכל לבי״ (קלח) נמשכים זה אחר זה נטבעות בשרשרות. וגם על נהרות בבל בכי ושירות קשורים וסמוכים עם הלל הגדול... כי ישראל בעלותם לרגל לירושת״ו והיו מתקבצים מכל המקומות ונעשים חבורות... והיו עולים גם מערי בבל והסמוך להם שיירות שיירות, וכבר נודע כי מבבל לא״י הוא מהלך ט״ו יום כמ״ש [=כמו שאמרו] רז״ל עד שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת, הרי שרז״ל חשו ותקנו תקנות מפני עולי בבל הבאים לחוג את חג ה׳ בירושלים באותם הדורות... בלילה השנית אמרו שיר למעלות בלמ״ד [ולא שיר המעלות, בה״א], כי עתה התחילו לעלות מעלות גדולות הרים וגבעות... וביום השלישי עברו תוך א״י וכפריה ועיירותיה ושם נתחברה שיירת בבל עם שאר ישראל היושבים בא״י ההולכים לעלות לירושת״ו...

(שם, ח״ב, הקדמת המחבר)

מה בין זכירת מחיית עמלק לשאר הזכירות? - ... ובזה אני מבין טעם למה כל הזכירות די בקריאתם בפה והזכרתם ואפי[לו] ביחיד, ואילו זכירת מחית עמלק צריך מתוך הספר [ספר־תורה], ובעשרה, כגון פרשת זכור שקריאתה בספר ובצבור. וכן קריאת מגילה קראה ע״פ [=על־פה] לא יצאו. ונראה לענ״ד שאל זה כיון הכתוב בפ׳ בשלח, ׳ויאמר ה׳ אל משה כתוב זאת זכרון בספר ושים באזני יהושע׳. דקשה, דהלא כל התורה והמצות נצטווה משה לכתב בספר, ומה צריך לומר לו לכתוב זאת בספר? אמנם לדברינו כוונת הכתוב שצוה הקב״ה למשה שזכירת מחית עמלק צריך שתהיה נקראת מתוך הספר, ואינה כשאר זכירות כשבת וזולתה, אלא מחית עמלק צריך שתהא זכירה בספר, ולא תימא כיון שהיא בספר די בעיון בלבד מבלי להזכיר בפה או אפ״י [=אפילו] בינו לבין עצמו. להכי קאמר ושים באוזני יהושע ר״ל [=רוצה לומר] שישמעו אחרים מפיו וידיה ברבים כי יהושע לאו דוקא ועי׳ בש״ס מגילה דף חי ע״א ודו״ק.

והטעם לנז׳ כי זכירת מחית עמלק היא קיימת לעתיד לבא אפילו כשתתבטל זכירת יצ״מ [=יציאת מצרים] או שתהא טפלה. זכירת מחית עמלק היא הגאולה האחרונה, היא קיימת לדורות...

(״שמש ומגן״, דף יט ע״ב)

מדוע גריסת[42] מאמרי זוהר מצחצחת הנפש ומאירה? - ...ובזה יובן לנו הענין הנפלא

42 דהיינו קריאה גרידא, ללא הבנה.

אשר הגירסא בזוה"ק [=בזוהר הקדוש] העשוי בל'[שון] תרגום [=ארמית] מצחצח הנפש ומאירה כזוהר הרקיע וכן ראיתי כתוב להרב מהר"י [=מורנו הרב יוסף] עבאדי בס'[פר] "מעיין מיים" שחבר בלשון תרגום כתב כן וגם כתוב באחרונים שלשון התרגום מטהר ומזכך כתמי הנפש בסגולתו והטעם כי הוא משורש אליאו זל"ט [=זכור לטוב] אשר עליו מוטל לטהר את ישראל מכל טומאותם והוא המשיב לב אבות ומשיב ישראל בתשובה והוא מטהר את נשמות הדחויות ומביאם תחת כנפי השכינה.

("כרסייא דאליהו", דף ז ע"א-ע"ב)

המילה ורפואת חולה - ובזה מצאתי סמך למנהג העולם שנותנים מים בשעת המילה תחת כסא אליאו ומשקים אותו לחולה להתרפאות ע"י שהיו המים נתונים תחת הכסא בעת המילה, וטעם הדבר לפי"ז [=לפי זה] הוא נכון בביאת אליאו על המילה יבא עמו רפאל לרפאת המהול ויהיה תחנתו עמו על הכסא ויתרפאו המים עי"ז [=על ידי זה] הם מועילים לרפואת החולה השותה מהם.

(שם, דף כד ע"א)

עניין הרחת הבשמים בברית המילה ובהבדלה - גם בזה יובן ענין מה שמריחים בשמים בשעת הבדלה בליל מו"ש [=מוצאי שבת] וכן בשעת המילה, והכל הוא כדי לזכות לרוח אליאו ולגילוי כבודו, והכל הוא מפני כי תחילת גדולתו של יאושע [בן נון] הוא בירידו. וגם יאושע זכה לגילוי שר צבא ה' בירידו, וירידו הוא שורש הריח כמ"ש [כמו שאמרו] רז"ל מיריחו היו מריחין ריח הקטרת, לכן מעוררים כח ירידו לזכות לגילוי אליאו ויאושע בכוס ישועות, וע"כ עשאוה ליריחו חרם כי היא קדש קדשים, וכתיב כל חרם קדש קדשים הוא, כריח הקטרת שאסור ליהנות ולכן נצטוה יהושע שלא לחזור לבנותה, שכן כתוב איש אשר יעשה כמוה להריח בה ונכרת מעמיו ואין מקטיר קטורת אלא הכהן...

(שם, דף פג ע"א)

מטבריה לחיפה

בראשית המאה ה־כ הגיע רבי חביב למערת אליהו הנביא בחיפה, תחילה לתקופות קצרות ואחרי־כן לתקופות ארוכות יותר, עד שהשתקע במקום, ועמד שם בראש ישיבה אותה יסד עבורו בשנת התרס"ג (1903) הגביר ר' אברהם אדרעי ממצרים[43]. על יציאתו לחיפה כתב בהקדמה לספרו "כרסייא דאליהו": "ויהי מזה ארבע וחמש שנים גליתי מעירי לעה"ק [=לעיר הקודש] חיפה ת"ו מפני מצוקי הזמן ומתוכחותיו... ואבחר לי ביהכנ"ס [=בית הכנסת] אחת יש בה מעט ספרים ואשב שם כל היום בודד ולומד תורה... וה' נתן אל לבי לעיין בענייני אילאו הנביא זל"ט [=זכור לטוב]"[44].

על מערת אליהו הנביא בחיפה הוא כותב בהקדמתו שם: "כי עיר חיפה הנז' יש בה מערה, מקובלים בה מפי השמועה שישב בה אליאו זל"ט [=זכור לטוב] ונוהגים בה כבוד ישראל וגויי הארץ מכל הדתות, וזובחים שם זבחים ותודות". בספר עצמו דן הרב (שם, דף קיג ע"ב - קטו ע"ב) בשאלה, אם מותר לאדם המצוי בעת צרה לנדור לעשות סעודה לכבוד אליהו הנביא, והוא השיב:

"ואני הפעוט אבא אחרי אליאו ואען ואומר ומלאתי את דבריו ואדבר ברשותו של אדוננו הרב הק' דלצאת ידי חובת החוששים לנדר סעודת אליאו, טוב להם לנדור לעשות סעודת לחם ויין מלחמה ויינה של תורה, לקבוע ישיבה בארעא בעיה"ק חיפה ת"ו **ישיבת לומדי תורה** בעיר הנז' אשר היא סמוכה בהר הכרמל אל מקום המזבח אשר עשה שם אליאו הנביא זל"ט... ומקום המזבח הוא אצל הישמעאלים והנוצרים בהר הכרמל רחוק מחיפה שלש שעות וקורין אותו בלשון ערבי אל מוחרקא, לשון שרפה

---

43 ע' אבישר (ראה הע' 6), עמ' 307; רי"ח ילוז (ראה הע' 11), עמ' פג.

44 נראה מכאן שרבי חביב דוד חיים החל בלימודיו בחיפה אחרי שהוציא לאור את חלקו השני של ספרו "תקפו של נס" (ירושלים תרנ"ט/1899), שהרי הספר "כרסייא דאליהו" יצא לאור בירושלם בשנת התרס"ו (1906), ובהקדמתו שם הוא כותב ש"זה ארבע חמש שנים גליתי מעירי לעה"ק חיפה ת"ו", כלומר רק לאחר העיון בדברי התנא הקדוש רבי מאיר בעל הנס עיין בענייני אליהו הנביא.

רי"ח ילוז (ראה הע' 11), עמ' פג, כותב שאת כל ספריו חיבר רבי חביב במערת אליהו הנביא: "ויתבודד ויעסוק בתורה כל השבוע במדרש רמב"ה... ופעם בחיפה במערת אליהו הנביא... ושם חבר ספריו כולם, ספר שמש ומגן נדפס ירושלים תרנ"א, תקפו של נס בהיותו ברמב"ה [=רבי מאיר בעל הנס]...". אולם לא נראה שכבר את ספרו "שמש ומגן" חיבר בחיפה, שהרי אם את "תקפו של נס" כתב בהיותו בציון רמב"ה, משמע שרק לאחר מכן, לאחר התרנ"ט (1899), הגיע יותר לחיפה, וקודם שהה בסביבות טבריה.

אשר שרף ה׳ את העולה של אליאו והוא בגבהו של הר והנוצרים והישמעאלים וערביים מכבדים המקום ההוא והנוצרים עשו שם בנין גדול לשם המקום ההוא והזמינו מים ובור מלא מים להולכים שם לשתות ולישב לנוח, ואם ירצו ללון, ואני הייתי שם וראיתי מקום רושם התעלה של המים ומה נורא ונכבד המקום של ההר ההוא כי קדוש הוא לאלקינו...״, והוא מסיים בעצה שכל החפץ בכבוד ההר ההוא [הכרמל], ינדור להחזקת הישיבה בחיפה.

יחס רבני דורו אליו

מהסכמות רבני דורו לספריו ניתן להסיק משהו מיחסם של גדולי עולם אלה אל רבי חביב.

רבי יצחק אבואלעפייא, החכם באשי בדמשק, כותב בהסכמתו לספר ״תקפו של נס״: ״מרבני וגאוני תקיפה ארעא קדושתא עיר עוז לנו חמ״ד זו טבריא ת״ו מע״ר [=מעלת רבינו] מע׳ הרב המופלא וכבוד ה׳ מלא, בנסתר ובנגלה... ברוך שחלק מחכמתו, כי ראה ראיתי בספריו הק׳ הנז׳ נפלאות מתורתו...״ [45].

רבי אברהם פלאג׳י, רבה של אזמיר, כותב שם: ״אב בית דין מבני עליה, הרב המופלא סובר הרזים... מגזע היחס והמעלה...״.

ורבני טבריה כותבים אודותיו: ״מעלת הרב המופלא בנסתר ובנגלה, ראש אב ב״ד [=בית־דין] מקודש, מימיו מן המקדש, שוק על למודו״.

רבי חיים רחמים יוסף פראנקו מחברון מכנה אותו: ״...בקי בחדרי תורה כבן עזאי בשוקי טבריא, מעלת הרב המובהק, ואח לברק, שמן תורה...״[46].

רבי יצחק אבואלעפיא שהסכים לספרו, כאמור, מביא בספרו ״פני יצחק״ את תשובת רבי חביב סתהון בשאלה בעניין ריבית וכותב: ״...את זה שלח אלי רב רחומאי כוליה גופאי החכם השלם והכולל, הרב ועצום סוה״ר [=סיני ועוקר הרים] כמוהר״ר חביב דוד סתהון בכור קריה רחמנא הי״ו...״, ולאחר שמביא את דבריו באריכות, כותב ר״י

45 ח״ב, ירושלים תרנ״ט.

46 ״שערי רחמים״, ח״ב, לרבי רחמים יוסף פראנקו, ירושלים תרס״ב. חלק אבן העזר, סי׳ ט.

אבואלעפיא: "... הן כל יקר ראתה עיני, את השאלה ואת אשר נגזר עליה, את כל מחמדיה כפתוריה ופרחיה אשר כוננו מעשה ידי אומן, נטע נעמן רחימא דנפשאי... הלא זה הו"ד הרב ועצום אבי הרזים... תנא תונא כמה"ר חביב דוד סתהון הי"ו..." [47].

בניו[48]

לרבי חביב דוד חיים סתהון נולדו שני בנים:

רבי אליעזר מנצור נולד בטבריה בשנת התרי"ך (1860)[49]. הוא נמנה עם חכמי טבריה שבסוף המאה ה־יט ובתחילת המאה ה־כ. בשנת התרצ"ג (1933) יצא כשד"ר עם בנו גבריאל למצרים, תוניסיה, אלג'יריה, מרוקו והודו. בשובו הדפיס בטבריה בשנת התרצ"ו (1936) את ספרו "קרבן אליצור" ואליו צירף חלק מכתב־יד של אביו שנותר בידו וקראו "טל תורה", והוא פירוש על חמישה חומשי תורה. אף הדפיס ספר אחר שלו בשם "נוצר האדם", טבריה תר"ץ. היה נודע כבקי במתמטיקה ואסטרונומיה ואף התפרסם כשחקן שח-מט מזהיר. נפטר בטבריה בב' במנחם-אב התרצ"ז (1937)[50]. על ספרו "נוצר האדם" הסכימו הרב אברהם אביכזיר ראב"ד אלכסנדריה שבמצרים, וראב"ד האשכנזים בטבריה הרב משה קליערס. על ספרו "קרבן אליצור" הסכימו הראי"ה קוק והרב יעקב חי זרידן.

בנו השני של הרב סתהון הוא ר' שלמה יצחק. אף הוא היה תלמיד־חכם. סיים שלוש פעמים את התלמוד הבבלי. עסק במסחר בספרי-קודש וכתב ספרי־תורה. ר' שלמה יצחק נלב"ע בטבריה בכ"ד בתשרי התרצ"א (1930). על מצבתו רשום: "האי שופרא דבלי בעפרא מעלת הרב הצדיק, החסיד העניו, השקדן בתורה, הישר והנאמן אהוב לשמים ולבריות".

שניים מספריו (בכתב־יד) מצויים בספריית "מכון בן צבי" בירושלם.

---

47 "פני יצחק", לרבי יצחק אבואלעפיא, חלק יורה דעה, סי' ז.

48 ע' אבישר (ראה הע' 6), עמ' 306-307; מ"ד גאון (ראה הע' 4), עמ' 489; ר"ד לאנייאדו, "לקדושים אשר בארץ" (ראה הע' 11), עמ' קח, קיז.

49 רי"ח ילוז (ראה הע' 11), עמ' פד, מציין שרבי אליעזר מנצור נולד בשנת התרכ"ב (1862), וכי היה שו"ב מומחה לסמוך את ידו על כמה תלמידים בתחום זה. גם היה במשך תקופה מסוימת שו"ב ומורה בעיר פורט-סעיד שבמצרים.

50 לרבי אליעזר מנצור סתהון היו שני בנים: ר' גבריאל אהרן ור' ניסים.

פטירתו

בליל י״ב בטבת התרס״ז (1907) נפטר רבי חביב דוד חיים סתהון לב״ע ונטמן במערת רבי אבדימי דמן חיפה[51]. על מצבתו חרות: ״איש אלוקים... מעוז ומגדול, החסיד העניו, סבא דמשפטים...״[52].

כאשר הגיעה השמועה לטבריה ״כל העם צעקו בייא בייא, בשוקי טבריה קראו אל אבל ונהי כי נפלה עט״ר הרב ח״ד [=חביב דוד] בדרא ז״ל״[53].

הספידוהו הרב שלמה אבולאעפייא והראב״ד רבי אליהו ילוז שהספדו נדפס בספרו ״פתח אליהו״ ח״ב. בין היתר נאמר שם: ״... כשהוא רב מופלג כגון מאי דקמן, דהכל נחשבים כתלמידיו, כי הרב הזה היה אב״ד מקודש ובכל היה דן אותם בנחת, ולא היה לפניו קשה. וכל המדות שנאמרו בחו״מ [=בחושן משפט] סי׳ ז׳ בטוש״ע [=בטור שולחן ערוך] אודות דיין, כולם נתקיימו בו, דהיינו שבעה דברים: חכמה, ענוה, ויראה, שנאת ממון, אהבת האמת, אהבת הבריות ובעל שם טוב...״[54].

---

51 ראה על המערה הנ״ל: שו״ת המבי״ט, ר׳ משה בן ר׳ יוסף מטראני, ח״ג, למברג 1861, עמ׳ מה, שאלה רכ; אלכס כרמל, ״תולדות חיפה בימי התורכים״, ירושלים תשל״ז, עמ׳ 37-38.

52 ע׳ אבישר (ראה הע׳ 6), עמ׳ 307; מ״ד גאון (ראה הע׳ 4), עמ׳ 486-487; ר״ד לאנייאדו (ראה הע׳ 1), עמ׳ קי-קיא.

53 רי״ח ילוז (ראה הע׳ 11), עמ׳ פג.

54 רבי אליהו ילוז, ״פתח אליהו״, ח״ב, ירושלים תרצ״ב, כותרת הדרוש: ״דרוש לאדם גדול ודיין ומו״ץ [=מורה צדק] הר׳ ח״ד בדרא זלה״ה [=זכרו לחיי העולם הבא]״.

נספחים

(א)

מגיפת החולירע בטבריה בשנת התרס"ג (1903)

("כרסייא דאליהו", הקדמה, דף ב ע"ב - ד ע"א)

... וכאשר דימיתי והוחלתי כן ראו עיני במראה ולא בחידות. הוא הדבר כי ביום כ"ג תשרי תרס"ג (1903) התחיל להתפשט חולי הקולי"רא[1] בעה"ק [=בעיר הקודש] לתפ"ץ [=לא תקום פעמיים צרה] ונעשה קורדון [=הסגר לשם בידוד] מהשררה יר"ה [=ירום הודה]. אין יוצא ואין בא. ואז בב' ימים הכריחני אחד מבני ושמו מרדכי הי"ו לברוח בסתר מן העיר על ידי גוי אחד למקום כפר קטן רחוק חמשה שעות מן העיר והוא יושב בהר ואוירו צח ובודאי כי לא ישלוט בו החולי ב"מ [=בר מינן], וכן עשיתי. וברחנו אני והוא מחוץ לכפר הקטן הנז' עם גוי הנז' והוא בעצמו בעל הסוס שהשכירו לנו להגיענו על הכפר הנז', ובהגיענו שם לא נכנסנו לכפר, רק קראתי אחד מן הכפר שאני מכירו ונתיעצתי עמו ונתתי לו מתן ושוחד בחיק לעזרנו, והגוי שהביא אותנו חזר הוא לסוסו לעיה"ק, והסכמנו לשבת אני ובני במערה אחת בהר, קרוב לכפר. ונשב במערה וגוי אחד היה מביא לנו לחם ומים ואש להתחמם ומטה ומחצלות ונישן שם לילה אחד, וכל הלילה הייתי קורא "מזמור לדוד בהיותו במערה תפלה" (תהלים קמב), ולא היה לי כ"א

---

1 ראה על כך ע' אבישר, "ספר טבריה", ירושלים תשל"ג, עמ' 125-124, שם מצוין, כי המגיפה החלה מתפשטת בהושענא רבה, בסוף חג הסוכות התרס"ג (1902), כדבריו של רבי חביב סתהון. רבים מבני המושבות נותרו תקועים בעיר. שירותי הדואר פסקו והקשר בין טבריה ושאר ישובי הארץ נותק, פרט לטלגרף שהיה רק לרשות השלטונות. הקאימקאם ברח מן העיר ולא נותרה אף כתובת לפנות אליה בשעת מצוקה. בסוף חודש תשרי נתכו גשמי עוז במשך כשבוע ימים. השטפונות הציפו את הבתים. בעקבות הגשם בא גל קור והיוקר האמיר. העיר רעבה ללחם ויום יום הוצאו אל מחוץ לעיר אלונקות עם חללי החולירע. כשבועיים חלפו עד שנודע דבר המגיפה ברחבי הארץ. ועדי הצלה הוקמו ותרומות הגיעו לטובת הקהילה. המגיפה נמשכה כארבעים יום ומספר חלליה היה כ-650 נפש! יהודים, מוסלמים ונוצרים (לפי הרשום בפנקס ה"חברה קדישא" לעדת האשכנזים מתברר, כי במגיפה מתו 46 מבוגרים ו-17 ילדים יהודיים).

משפסקה המגיפה, מצאו הנותרים בחיים את עצמם עירומים וחסרי כל, לאחר שמכרו כל שהיה בבתיהם בעבור פת לחם. וראה גם אהרן אבן-חן, "ארבעה ימי בלהות", עמ' 434-432, על מגיפת החולירע בטבריה.

[=כי אם] כיס הטלית ומכסה קטן שנשאו בני על כתפו. ויהי ביום השני לעת המנחה באו למערה הנז׳ קטני הגוים וראו אותנו ויגידו לגוים של הכפר הגדול הסמוך להם כחצי שעה, ויבואו ויגרשו אותנו ונצא מן המערה לחזור לעיה״ק ת״ו, רק כי היינו נבהלים כי הדרך רחוקה לעי״ק ואין יוצא ואין בא, והדרך שומם ואין לחם ואין מים. ולבעבור הבהלה תעינו בדרך, ונלך דרך ההר, כולו סלעים ואבנים וקוצים ודרדרים, ונלאינו מן הדרך ונשב לנוח. והנה ב׳ אנשים לקראתנו וכל אחד קנה רובה על כתפו, ונקרב אליהם ונדרוש בשלומם ונשאל מהם מעט לחם ומים, ויאמרו כי הם הולכים לכפר שלהם קרוב כשעה וחצי, ואם נלך עמהם יתנו לנו לחם ומים ומטה ובית ללון. ואז רצנו אחרידהם ואמרתי אני אל לבי בתום לבב, מאין באו אלה אם לא כי הם שלוחים מאליאו זל״ט [=זכור לטוב] להטיב לנו? והייתי אני ובני רצים כצבי להשיג הכפר שלהם מפני הרעב והצנה, ואנחנו לא ידענו כי הם באים להוליכנו לעומק היער ולהרוג אותנו ולקחת ממונינו. כי בני הי״ו [=ה׳ ישמרהו ויגאלהו] בהיותנו במערה בכפר הנז׳, אמר, כי הוא עשיר מאנשי הקולוניא ויש עמו שני אלפים פראנק לקנות מנעלים ושמן וכיוצא, והוא עשה כן להטעותם כי לא ברחנו מעיה״ק טבת״ו [=מעיר הקודש טבריה תבנה ותכונן], ובזה באו אלה מהם ורימו אותנו להרוג אותנו ביער ולקחת ממונינו, כי בזמן ההוא כל הדרכים שוממים ואיש הישר בעיניו יעשה, והם יאמרו חיות השדה טרפו אותנו וכיוצא. ותיכף בהגיענו לעומק היער והשמש נטה ללון, כשעה י״א מן היום עמדו הגויים והרחיקו ממנו כיו״ד אמות ופשטו הקנה רובה נגדינו להורגנו, ואזי ידענו תכליתם. וה׳ שם בפי ואמרתי להם: אחי למה תקחו רוחינו, קחו ממונינו. ותיכף התחלתי לפשוט בגדי, ואמרתי לבני פשוט בגדיך, ופשטנו כל בגדינו לפניהם, והם עוד הקנה רובה בידם פשוט לנגד בטננו וכל עצמותינו יאחזמו רעד, ואני אומר שמע ישראל וכו׳. והייתי משער ברעיוני, עתה יגיע כדור הָאֶבֶר לבטננו, ותצא נשמתינו ב״מ [=בר מינן], וכמו עשר דקים אנו עומדים והם נגדינו, וכל אחד ידיו נתונות בקנה הרובה ושפתידהם רועדות לעורר הכעס והחימה, ואני במתק דברי בקשתי זאת מלפנידהם שיקחו בגדינו ויניחונו בחיים, ואז נתן רשות אחד מהם לחבירו לחפש הבגדים, ובא לפנינו וחיפש כל הבגדם וגם כיס הטלית והתפילין והספר הנז׳, הוציאם מן הכיס ולא מצא מאומה. ועיני ראו איך אחר שהוציא הספר הנז׳ החזירו לכיסו וגם הטלית לכיסו, ואמר: טלו בגדיכם ולבשנו בגדינו ורצינו לצאת מן היער ללכת לדרכנו, והם צעקו עלינו בקולי קולות מרחוק כי הרחיקו ממנו כק׳ אמה, וגזרו עלינו לבלי צאת מן היער, ואם נצא יפגעו בנו בקנה רובא מרחוק. ולא שמענו להם, כי אמרנו מה נעשה ביער? יאכלו אותנו

החיות ויצאנו מן היער והלכנו עד אשר הגענו לדרך. ואז נתיעצו בלבם פן טעו בחפושם וחזרו לנו ופשטנו את בגדינו מכל וכל, ובקשו הדק היטב ולא מצאו דבר. אז אמרתי להם: אחי, אני איש זקן ומן הפחד תסכנו בנפשינו, חפשו היטב ולא תשובו אלינו, ואז מיד הלכו וראיתי כי חזרו לעיר, ומאי דבני ביני בא השמש וחשך פרש כנפיו ואנו בדרך רחוק מן הישוב של הכפר שהיינו כשני שלישי שעה ולשוננו לחכנו דבקה מהפחד שעבר, ואין לנו אפי׳ כזית פת, ונשב שם משתוממים כשעה אחת מה נעשה בלילה הזה פן יטרפונו חיות השדה ופן נמות בצינה. אזי אמרתי לבני, בא ונחזור לכפר ונשב ברחוק ממנו רחוק ד׳ דקים. ונשב בחשך תחת אחד השיחים אולי יהיה לנו הצלה מהחיות וגם אם נצטרך למים נלך לכפר ונשתה מים בגניבה ע״י איזה אדם והסכמנו בכך, וחזרנו לדרכינו באישון לילה ואפילה רק עינינו תלויות על אור קטן היוצא מן הכפר. ולמולו הלכנו והטינו מן הדרך הסלולה ועלינו ע״ג [=על גבי] סלעים גדולים הסמוכים לדרך, ואז, ראינו ישועת ה׳, ואמר לי בני, אבי, ראה כי מצאתי מים בסלע הזה, כי הסלע ההוא יש בו נקב ומעט גשמים אשר ירדו קודם לזה כעשרה ימים נקבץ מהם בסלע ההוא, יהיו לנו אלו המים למחיה. ושתיתי מהם אני ובני הי״ו, ואמר לי בני שרצונו לסמן המקום כדי שבבוקר נשתה מים ונרחוץ ידינו, ואמרתי לו כן תעשה וכן עשה. ומשם עלינו קרוב לכפר מרחוק, וישבנו תחת אילן זית והרוח קר שם, ונתחבינו בתוך האילן וישננו שם כל הלילה לפחד וחלחלה, וקור חזק בהר, גם רעבים ללחם, והפחד היה מרתת כל איברינו, ובבוקר בזרוח השמש הסכמנו לחזור לעי״ק [=לעיר קודשנו] כי היום ארוך והדרך נלך בה לאט לאט, וטרם אשר התחלנו ללכת, בקשנו את הסלע אשר מצאנו שם בלילה בחשך, בבוקר לאור השמש בקשנוהו ולא מצאנוהו, ונתיאשנו ממנו, והתחלנו ללכת בדרך כמו חצי שעה או יותר, ואנו הולכים בדרך אשר היה לעי״ק ת״ו, בלי שום טעות, וישבתי מעט להתפלל ובלא מים ובלא נטילה, והנה לקראתנו ב׳ אנשים אחד שולף חרב ואחד בידו קרדום גדול של חוטבי עצים, ובאו ואמרו לנו שנחזור לכפר הגדול כי בו יש אנשי חיל מהשררה שרוצים לתת אותנו במאסר, והם שלחום ואם לא יהרגו אותנו. ואני עניתי כי אין בי כח ללכת אל אנשי החיל, כי זה לי ב׳ ימים ברעב, ואם ירצו להרגנו נקבל גזירת ה׳ והלואי אם תלכו עמנו לעי״ק ת״ו ואתן להם שכרם כפול בהגיעי שם, כי פה אין עמי כסף ואני ובני רעבים גם צמאים, אז נדברו הלסטים איש אל אחיו ואמרו: אנחנו יש לנו אשה ובנים, איך נהרוג את אלו ונקבל דמם על נפשינו, והוא רחמידם, וכל אחד הוציא מחיקו פת לחם ונתן לפנינו ואמר תאכלו פת. אמרתי, והלא נפשנו יבשה ואין הפת נבלע בגרונינו וצריכים מים, והשיבו אותנו כי המים רחוק כשתי

שעות ומאין יביאו לנו? אז שם ה' בפי דבר ואמרתי להם: תבקשו בסלעים אלו, אולי יש מים, ואמרו שזה לא אפשר, כי לא ירדו גשמים הרבה כ"א [=כי אם] מעט מזה עשרה ימים. אמרתי להם תלכו עמי ואני אבקש, והלכו מעט כעשרים אמה ומצאנו סלע נקוב ובתוכו למעלה מג' אוקאת (אוקיות - האוקיה כ־240 גרם) מים זכים וצלולים, ונטלתי ידי ושתיתי מים אני ובני הי"ו. ואז תמהו על המראה הלסטים הנז' ואמרו לנו: תנו לנו שכר ונוליך אתכם לטבת"ו [=לטבריה תבנה ותכונן], ונתנו להם בגד מבגדינו בשכרם והלכו עמנו כשלש שעות רחוק מעירנו כב' שעות. ויש שם נהר, וישבנו שם על הנהר לנוח מעט, וראיתי אותם שעוד יועצים עלינו רעות כי נתרחקו מאתנו ועלו להר. ואזי תיכף אני ובני הי"ו שנסנו מתנינו ועזבנום, והלכנו לבדנו עד שהגענו קרוב לעי"ק ת"ו כשעה אחת, ושם ישבנו עם רבים מאנשי עי"ק ת"ו שישבו שם במקום הקורדון ונכנסנו לקורדון קרוב לצאת הכוכבים. זהו מעט מהרבה אחד ממאה מה שקרה לנו בדרך ההוא עד שובנו לקורדון בעי"ק. ואת אשר חמק עבר עלינו בעי"ק אין צורך להזכירו כי היינו בכלל כל הק"ק [=הקהילת קודש] הי"ו, וכבר מפורסם צער בת רבים שהיו בעי"ק ת"ו ברוך אלהינו שהחינו וקימנו והגיענו לזמן הזה.

(ב)

הנס בבניין הבית על ציון קבר רבי מאיר בעל הנס זיע"א, התרכ"ז (1867)[2]

(ע' אבישר, "ספר טבריה", ירושלים תשל"ג, עמ' 231)

בי"ז בשבט התרכ"ז (1867) החלו בבניית היסודות לציון הקבר. תוך כדי העבודה התברר שכדי שהמצבה - שתי האבנים שניצבו זו על גב זו - תהא בגובה אדם וכל הבא להתפלל יעמוד לפניה פנים אל־פנים, יש להנמיך את הקרקע שעליה האבנים. הוחלט אפוא להעתיק את שתי האבנים זמנית, ולהחזירן למקומן רק אחר שיפונה העפר המיותר. והנה, תוך כדי עבודות החפירה, ביום ב' בחודש אדר א' התרכ"ז, נתרחש נס לעיני כל הפועלים והאורחים שנזדמנו למקום, מעשה פלאים שחכמי ורבני טבריה מתארים אותו ב"קול מבשר", שהודפס בעיתון "המגיד"[3] ושם נאמר:

"... וביום טו"ב [=י"ז] שבט התחלנו בבניין הקדוש לייסד את הבית [שעל קבר רמב"ה],

2 ע' אבישר, "ספר טבריה", ירושלים תשל"ג, עמ' 231.

3 "המגיד", שנה יא, י"ג באדר ב' התרכ"ז (20 במרס 1867).

ה׳ יעזרנו על דבר כבוד שמו. ובהיותנו עסוקים בבנין וביסוד, והגענו אל הציון הקדוש שהיה מקודם, שני עמודים גדולים זה ע״י זה מעומד, לרמוז כי התנא הקדוש קבור מעומד כמבואר בכתבי רבינו האר״י זיע״א [=זכותו יגן עלינו אמן]. והנה ראה ראינו ציון התנא הקדוש למטה מסויד ומכוייר כאילו הוא נעשה חדש ממש, ועל גבו עפר [בגובה] יותר מקומת בן אדם, ועל גבי העפר העמודים הנז׳, ואמרנו: הלא טוב להסיר [את] הערימות העפר הנז׳ מעל גבי המציבה ויושמו העמודים ע״י המציבה ממש, וכך נאה ויאה, כי כל איש אשר יבוא שמה להתפלל כל תפלה [ו]כל תחינה, יעמוד נגד המציבה עצמה, לא רחוק. וכן עשינו, כי ביום ב׳ חדשנו, הוא אדר ראשון, נקבצו ובאו קרוב לחמישים בני אדם וטרחו יגעו עד שהסירו העמודים ממקומם והניחום [על] במה [מן] הצד ותיכף ומיד חפרו ופינו את העפר מעל גבי המציבה עד למטה, ופנו לסובב סיבוב את העמוד הראשון בדרך ארוכה, על ידי מוטות וחבלים, [כדי] להורידו [מ]נגד המציבה ולהגביהו לשומו על המציבה. וכמה טירחא גדולה היתה בזה [עד אשר] תכבד העבודה על האנשים עד כי פנה היום כי ינטו צללי ערב והם משתוממים, וזה עם זה מתיעצים ומדברים להביא עצות מרחוק, לראות אופן ותיקון למען הביא את העמוד השני לשים ע״י חבירו, כאשר היתה באמנה [=בתכנית] לראש פינה. והסכימו להניחו עם יום המחרת [כדי] לקרוא להם אנשים מרובים מן העיר וחבלים ומוטות רבים וכולי האי ואולי יוכלו האנשים להביא את העמוד השני ולתת מושבו ע״י חבירו, הוא העמוד הראשון, וגדל הצער מאד איך יהיה לינת לילה אחת המציבה פנויה מהעמוד השני, יכין ובועז בשם נקראים איש מעל אחיו, איך יתפרדו והם נבוכים בזה. והנה ראו מעשה ה׳ ונפלאותיו, והנה העמוד העליון, השוכב למעלה ומוטה על צידו, התחיל להתנועע ונתגלגל ובא עד נגד חבירו, זה למעלה וזה למטה והחפירה ביניהם. וקפץ העמוד וניתר ממקומו בכוח גדול וביד חזקה ונפל על גבי חבירו... ונמצאו מכוונים, כאשר היתה מקדם קדמתה, ואפילו אם היו מניחים אותו בידיהם, אי אפשר לכוונם ממש, כמלפנים, מרוב הכובד, ובשעת נפילתו ע״ג [=על גבי] העמוד הראשון ותיבקע הארץ לקולו והעומדים שם המה היפנו, נסו יחדיו, ויהי כראותם כי ישב העמוד במקומו ע״ג חבירו, יחדיו ידובקו, ספקו כפיים, רקדו כאילים, ירקדו שם בשמחה ובשירים. והפלא הזה היה בפני קהל ועדה מישראל מק״ק ספרדים ואשכנזים הי״ו [=ה׳ ישמרם ויגאלם] ואורחים מקרית חוצות, המה ראו כן, תמהו הפלא ופלא, אשרי האיש אשר זכה לראות המראה הגדול הזה, והדבר נגלה לעין כל, כי חפץ למען צידקו בבניין המפואר והמקודש הזה, לבנות

ולנטוע משכנות לאביר יעקב על ציונו, ללמוד וללמד על קבורתו, למען יעמוד בתפילה לפני אלקינו [ה]מרחם, לבקש מלפניו לתת לכל שואל די מחסורו תאוות ליבו נתת לו, ולבקש מלפניו על גאולתנו ועל פדות נפשנו, כי זה דרכו דרך הקודש של התנא הק'[דוש] המאיר לעולם זיע"א....

על כך חתומים: הצ'[עיר] חיים שמואל הכהן ס"ט [קונורטי, המכונה "הסניור", רב הקהילה], הצ' יעקב אבואלעפייא ס"ט, הצ' שמואל עבאדי ס"ט; הצ' אברהם הכהן דוויק ס"ט; הצ' יוסף דוד אבואלעפייה ס"ט"[4].

(ג)

(ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלים, פנקס המכתבים היוצאים, פנקס מס' 38, 37, 75. מכתב מס' 506, כ"ח באלול תרס"ד)

תודה וברכה רבה יאתה למע"כ [=למעלת כבוד] ראב"ד [=ראש אב בית־דין] מקודש דעיה"ק טבת"ו כמוהר"ר חביב חיים דוד המכונה בכור סתהון יצ"ו [=ישמרהו צורו ויגאלהו], כי בהיות הרב מר גיסו כמוהר"ר ב"צ [=בן ציון] אלקלעי יצ"ו לרגלי עסקיו בעיה"ק טבת"ו בחו'[דש] תמוז דהא שתא התרס"ד [1904], נשא ונתן עמו ע"ד [=על דבר] זכות עיקו"ת ירושת"ו [=עיר קדשנו ותפארתנו ירושלם תבנה ותכונן] בקופות רמב"ה זיע"א, ובישרת לבו והכרתו את האמת והצדק הסכימה דעתו הישרה כי טוב וישר הדבר לחבר את האהל להיות אחד שישתתפו ארבע אה"ק [=ארצות הקדש] בהכנסות הנז"ל וכו', והכל יבא לכיס אחד וכו', וכי גם בני ארץ ישראל חייבים לישב עיר עז לנו ירושלם תובב"א וכו' וכו' כמבו'[אר] בשטר הסכמתו שמסר לידינו, על כגו"ד [=כגון דא] נאמר אישיר חיליה, ועיניו תחזינה בשוב ה' שיבת ציון בבנין אפריון כעתירת החו'[תם] בברכה בש"א [=בשליש ראשון] לחו'[דש] רחמים ש'[נת] התרס"ד ליצי'[רה] פעה"ק [=פה עיר הקודש] ירושת"ו ברוב עז ושלום.

המזכיר

יעקב מרדכי הלוי ס"ט

4 הדי המאורע הגיעו לקהילות בגולה והגבירו את התרומות לקופת רמב"ה בטבריה.

רבי רפאל אוחנא

תולדות חייו

רבי רפאל ב"ר חיים ב"ר יהודה אוחנא נולד במכנאס שבמרוקו בשנת התר"י (1850). הסב, רבי יהודה[1], מגדולי רבני מכנאס, נולד בשנת התקנ"ו (1796), ואחר עלייתו ארצה היה אחד מרבניה החשובים של טבריה. נפטר ונטמן בה בכ"ג בכסלו התרל"ג (1872).

בהקדמה לספרו "יסוד מערבי" מציין רבי רפאל שהוא מצאצאיו של רבי סלימאן אוחנא, מחכמי צפת וטבריה במאה ה־טז, שנמנה עם גורי האר"י ז"ל. לאחר חורבן העיר טבריה בשנת השס"ג (1603) עבר רבי סלימאן אוחנא זה לצפת, ובשנת השס"ח (1608) נמנה עם חכמיה. רבי שלמה שלומיל, מחכמי צפת בראשית המאה ה־יז, מעיד עליו: "מפורסם הוא לעיני כל ישראל בחכמה ובענוה יתירה ובחסידות מופלאה". בשנת השצ"ח (1638) מצויה חתימתו עם חתימות חכמי צפת[2].

בחודש סיון התרכ"ה (1865) עלה רבי רפאל עם סבו רבי יהודה אוחנא לארץ־ישראל. הם התיישבו בטבריה[3] ושם עשה רבי רפאל את עיקר לימודו, כדבריו: "וגם אנכי מעולי גולה מן המערב, ועוד בה כי יסוד שלי וערי מולדתי מעיר המערב, ואולם רוב לימודי מגידולי הארץ עיר הקדש טבריא ת"ו"[4].

רבי רפאל - שד"ר כוללות טבריה

בשנת התר"ם (1880) יצא רבי רפאל למסעו הראשון כשד"ר כוללות הספרדים בטבריה, תפקיד אשר אותו מילא בהצלחה רבה.

---

1 ראה רבי רפאל אוחנא, "יסוד מערבי", ירושלים התרנ"ו, בהקדמה; עודד אבישר, "ספר טבריה", ירושלים תשל"ג, עמ' 283.

2 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 283; מ"ד גאון, "יהודי המזרח בארץ ישראל", חלק שני, ירושלים התרצ"ח, עמ' 26; מאיר בניהו, "ספר תולדות האר"י", ירושלים תשכ"ז, על־פי המפתח; הרב יעקב משה טולידאנו, "נר המערב", ירושלים תשמ"ט, עמ' קנא. שם מצוין שנולד בפאס, ובצפת היה סופר סת"ם וכי "הוא היה בקי גדול בידיעות הקבלה, וכל ספר הזוהר וכמה מספרי הקבלה היו שגורים על פיו כאלף בית, גם חיבר בפשט פירוש על ספרא וספרי ופירוש על המכילתא וכנראה חיבר גם פירוש על התנ"ך".

3 רבי רפאל אוחנא, "יסוד מערבי", דף ג ע"ב.

4 שם.

מסעו הראשון היה לסוריה, בבל, כורדיסתאן ובוכארה[5], שם קבע בשנת התרמ"א (1881) את קופת רבי מאיר בעל הנס הראשונה.

קופת טבריה - קופת על שם רבי מאיר בעל הנס[6]

בשנת הת"ק (1740), משנתחדש היישוב היהודי בטבריה לאחר שהיה חרב במשך שני דורות, ראו הבונים צורך לקבוע בתפוצות הגולה קופות חדשות לטובת טבריה. הראשון שקבע קופות אלה היה ר' חיים ונטורה, שליח טבריה לאיטליה ולתורכיה בשנים התק"ב-תק"ה (1742-1745). קופות אלה נקראו על שם רבי מאיר בעל הנס הקבור בטבריה, ושלוחי טבריה שבאו אחריו, המשיכו לקבוע קופות אלה בכל מקום שאליו הגיעו.

באיגרת־שליחותו של ר' יהודה סגרי, שליח טבריה לערי איטליה בשנת התק"ן (1790), כותבים חכמי טבריה שיהודי תורכיה יש להם "קופות קבועות לכוללות עיר קדשנו ולרבי מאיר בעל הנס, ומלבד זה הם נותנים לשר טבריה פארה [=אחד מארבעים בגרוש] בשבוע, מחצית השקל בשנה, ונדבות בערבי החגים ובפורים ובשעת שמחת נשואין". באמצע המאה התשע־עשרה כבר היו קופות קבועות לשם טבריה בשם "רבי מאיר בעל הנס" בכל ארצות ערב, תורכיה, צפון־אפריקה ובקהילות רבות באירופה.

קופות רבי מאיר בעל הנס נתחבבו עד מהרה בקרב המוני עם ישראל אשר לא רק תרמו להן באופן קבוע, אלא גם תרמו כספים לקופות אלה על־פי נדרים שנדרו בעת צרה וצוקה, ואף סוחרים "ביטחו" את סחורותיהם בסכום מסוים לטובת קופת רבי מאיר בעל הנס כפי שמבטחים בחברת ביטוח.

רבי חיים פלאג'י, רבה של איזמיר, כותב בשנת התר"ב (1842): "וכזאת וכזאת יש בעירנו איזמיר יע"א [= יבנה עיר אלוקים] שנודרים נדרים ונדבות למקום הקדוש הלזה בעד ובשם רמב"ה ז"ל, וכולם מקיימים מצות שילוח לעיה"ק טבריא... ובודאי שהוא דבר נורא ונשגב, א', מצד קדושת שמו של התנא ר"מ בעל הנס... שהוא בדוק ומנוסה בכל

---

5 ראה ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 283; רבי רפאל אוחנא, "טובת מראה", בהקדמה; אברהם יערי, "שלוחי ארץ ישראל", ירושלים תשל"ז, עמ' 59, 60, 97, 136, 656, 658, 666.

6 א' יערי (ראה הע' 5), עמ' 58-60.

העולם, ובפרט אצל הסוחרים שעושים סיגוריטה [Securite = בטחון, כלומר ביטוח], וכן בהולכים בדרכים בימים ובמדברות, המה ראו מעשה ה', כשנודרים לר"מ בעל הנס הם נענים..."[7].

וכך גם בצפון־אפריקה, כעדותו של אברהם אלמליח, שביקר בטריפולי שבלוב בשנות העשרים למאה ה־כ בשליחות הקרן הקיימת לישראל, וכתב: "רבי מאיר בעל הנס הוא עממי מאד בין יהודי טריפוליטניה ושמו מפורסם בכל רחבי המדינה ההיא כאדם בעל פלאות, ואין כמעט אף יהודי אחד שלא ינדב לקופתו דבר־מה בכל שנה ושנה. קופותיו מרובות - שכל יהודי ויהודי מטריפולי רואה חובה לעצמו לתלות אחת או שתיים בביתו - מלאות תמיד כסף, וצריך להריקן פעמים או שלש בכל חדש. שליח כולל של טבריה לוקח אתו בצאתו מטריפוליטניה סכומים הגונים שנצטברו בקופת רבי מאיר בעל הנס, חוץ, כמובן, מכל התרומות והנדבות שהוא מאסף, בשם התנא הזה. והגיע הדבר לידי כך, שכל יהודי טריפוליטני הרוצה להבטיח את סחורתו מנזקים, מגנבה, מאש, מטביעה בים, אינו מוצא חברה יותר בטוחה מאשר קופת רבי מאיר בעל הנס, שבא־כוחה הוא הפקיד הממונה על הרקת הקופות של התנא הזה, או שליח טבריה הבא לעתים תכופות לטריפולי".

בניגוד לארצות המזרח ולכוללות הספרדים בארץ־ישראל, אצלם קופת רבי מאיר בעל הנס הייתה מיוחדת לטבריה, הרי שבארצות אשכנז נקראו קופות רבי מאיר בעל הנס, החל בראשית המאה התשע־עשרה, קופת א"י סתם, והן נועדו לאשכנזים היושבים בארבע ערי הקודש[8].

שד"ר בבוכארה

בהגיע רבי רפאל אוחנא לבוכארה התקבל בכבוד רב וקשר קשרים טובים עם הרב יצחק חיים הכהן רבין[9], רב הקהילה במקום, שסייע לו לקבוע את הקופות הראשונות

7 א' יערי (ראה הע' 5), על־פי "לב לחיים", שו"ת לר' חיים פלאג'י, חלק ב, אזמיר תרכ"ט, סי' קס.

8 ראה א' יערי (ראה הע' 5), על־פי ר' חיים סתהון, "ארץ החיים", ירושלים תרס"ח, דף צג ע"ב.

9 רבי רפאל אוחנא, "ראה מעשה", ירושלים תרס"ב, דף צה ע"א. על מסעו לבוכרה ראה בהקדמה לס' "טובת מראה", ראה להלן על ספריו.
הרב יצחק חיים הכהן רבין (התר"ח/1848 - תרנ"ו/1896).

על שם רבי מאיר בעל הנס בקהילות ערי בוכארה. הוא היה השליח הראשון שהגיע מארץ־ישראל לבוכארה לאחר הפסקה ארוכה, והראשון שקבע שם קופות לתמיכה ביישוב היהודי בטבריה[10].

בספרו "יסוד מערבי" מתאר רבי רפאל אירוע שראה בבוכארה: "אמ"ה [=אמר הרב] ראה ראיתי בערי המערב הפנימי שכן נוהגים לעשות הקפות וקורין פסוק ולבני הפילגשים[11] וכו' וכן בהיותי בערי בוכארה ראיתי נוהגים כן כמערב הפנימי ועל הרוב כי מע'[לת] הרב המזכה את הרבים... כמהר"ר [=כבוד מורנו הרב] יוסף מאמאן[12] זצוק"ל הוא ראה והתקין להם כמנהג המערב ככל כמה וכמה תקונים אשר תקן שמה, תנצב"ה, ושמעתי שיש אנשים שלוקחים מטבע אחד של זהב וחותכים אותו ד' חתיכות ומשליכים אותם לד' רוחות העולם, והוא חלק ירושת אותם טיפות וכ"ז [=וכל זאת] לתועלת הנפש של המת ע"כ [=על כך] שמעתי ובערי בוכארה בעיני ראיתי"[13].

גם בספרו "מראה הילדים", ספר שבו רשם רבי רפאל רפואות וסגולות, הוא ציין דברים שאותם ראה ברחבי תבל במסגרת שליחותו, וביניהם גם סגולות שמצא ב"ספר כתיבת יד בוכארי", אותו קיבל כנראה באחת מערי בוכארה[14].

שד"ר להודו, בורמה, סין וצפון־אפריקה

לא ברור, מתי וכיצד שב רבי רפאל מאסיה התיכונה (בוכארה). מכל מקום, בשנת התרנ"ד (1894) אנו מוצאים אותו בהודו ובסין[15], לשם נסע יחד עם בנו ר' חיים. בהודו

10 על שד"רים שהגיעו לבוכארה ראה: גיורא פוזיילוב, "מבוכארה לירושלים, עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכארה בארץ ישראל, תרכ"ח-תש"ח", ירושלים תשנ"ה, על-פי המפתח: שד"רים, אוחנא.

11 בראשית כה, ו: "ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנת, וישלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי קדמה אל-ארץ קדם". על הנושא המדובר ראה מאיר בניהו, "מעמדות ומושבות", ירושלים תשמ"ה, עמ' קצה-קצו. לאחר שנים נדפס ע"י יהודי בוכארה "סדר שבעה הקפות" שנוהגים לעשות למת כפי מנהג אנשי בוכארה וסמרקנד ואגפיה... ירושלים תרס"ו.

12 ראה עליו גיורא פוזיילוב, "יהדות בוכרה גדוליה ומנהגיה", משרד החינוך והתרבות, ירושלים התשנ"ג.

13 רבי רפאל אוחנא, "יסוד מערבי", דף לד ע"א.

14 ראה בספר "מראה הילדים", ירושלים תש"ן, עמ' 107, 145, 146, 171, 203.

15 ראה רבי רפאל אוחנא, "יסוד מערבי", אחרי ההקדמה ובדף ז-ח. בראנגון היה בשבט התרנ"ד

דרש בשני בתי־כנסת: "מגן דוד" ו"בית אל"[16]. דרשותיו נדפסו בשבועון "מגיד מישרים". בדרשות פנה לבני הקהילות וביקש את תרומותיהם לשני דברים: (א) התרומות הרגילות הניתנות לשד"ר; (ב) תרומות לבניית בית־מחסה [=מלון לאורחים]. כן אסף את נדרי בני הקהילה לקופת רבי מאיר בעל הנס. הגבאי שסייע לו, היה משה אביעזיז.

רבי רפאל השתמש בשבועון "מגיד מישרים" כדי לפרסם בו הודעות לקהל. למשל, הוא מסר שם שהגיעו לטבריה עולים חדשים והם חושבים להקים בית־כנסת חדש, וכל מי שיש בידו לתרום ספרי־תורה, רמונים או פרוכות לכבוד רמב"ה, ימסרם לגבאי ר' יהושע גבאי [ראה שם גל' 11, י"ב בטבת תרנ"ד; גל' 12, י"ט בטבת תרנ"ד]. כמו כן פורסם שם מכתב [גל' 13, כ"ו בטבת תרנ"ד] מח' בכסלו תרנ"ד אל נכבדי הקהילה שבו נאמר: "... הלא זה הוד מפירות גינוסר [=טבריה] בחכמה ובמוסר מעלת הרב המובהק, ונוגה לו כברק, זר"ק [=זרע קודש] כמהר"ר [=כבוד מורנו הרב רבי] רפאל אוחנא הי"ו זרע רב להרב הקדוש המפורסם כמהר"ר סלימאן אוחנא ז"ל וזיע"א. תדעו נאמנה כי האיש הלזה, מזה בן מזה, שייף עייל שייף נפיק ופרקו נאה בידו ופיו מצופה זהב מפיק מרגליות, נאה דורש כתרי אותיות, ובכל מקום אשר יצא בגולה כתר שם טוב עולה, דרב גובריה ורב חיליה, ונותנים לו את השבח ולמפורסמות אין צריך ראיה. ויען כי דחיקא ליה שעתא טובא ותלו ביה טפלי ובתו הגדולה הגיעה לפרק בתולה נשאת ואין לאל ידו להוציא לה כמהר הבתולות... לכן אתנו לחלות פניכם היקרים בבוא אליכם מע'[לת] הרב המלאך רפאל נר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה] הוד והדר תעטרוהו ופתחו לו שערי צדק לתמכו ולסעדו ולמלאות ידו מפרי צדקתם..." (בחתימת רבני טבריה).

בחודש שבט התרנ"ד (1894) נמצאו רבי רפאל ובנו בעיר רנגון, ובשבועון "מגיד מישרים" הוא פירסם דברי "תודה וברכה" לקהילת רנגון (גל' 8, ב' אדר א' התרנ"ד):

"... אות לטובה להגיד כי ישר מהגעתינו לפה רנגון יע"א [=יבנה עיר אלקים] לשלום ונתאכסנתי בבית הגביר המרומם אור יומם רצ"ו [=רודף צדקה וחסד] כה"ר [=כבוד הרב רבי] סי' בנימין מאיר יצחק שכר הי"ו [=ה' ישמרהו ויחיהו/ויגאלהו], וקבלו אותי

(1894) ובכלכותא שבהודו אנו מוצאים אותו, על־פי שני מקורות שונים, בכסלו ובניסן התרנ"ד (1894). ראה "מגיד מישרים", שנה ה, גל' 6, ז' בכסלו תרנ"ד, וראה אברהם בן יעקב, "שלוחי ארץ ישראל בבבל בכורדיסתאן בהודו ובסין", מחקרי ארץ־ישראל, ספר ה, ירושלים תשט"ו, עמ' רפ.

16 "מגיד מישרים", שנה ה, גל' 7, 8. על־פי א' בן יעקב, שם.

בסבר פנים יפות וברוך ה׳ כל ראשי העדה המה ראו אותי בעין טובה ורוח נדיבה, עיר קטנה ואנשים בה מעט אוהבים זה לזה, אוהבי תורה ולומדיה... ובית הכנסת שלהם יפה ומהודרת עטרת תפארת, השליח צבור שהביאו מעוב״י [=מעיר ואם בישראל] בבל רבתה הוא רב עצום מרבני הישיבה שלם בכל מידי דמיטב, חזן ומוהל ושוחט ובודק וסופר ויכול לדון את העם משפט צדק, ובנו לו בתים לדירתו וללמד בהם נערי בני ישראל תלמוד תורה, כתב לשון הקודש ושפת עברית בנין נאה ומפואר תחתיים שניים ושלישיים לשבת גם בחורי חמד ללמד שפת קו״ל הארץ הכתב ולשון אנגליז, ומלא את העיר על ידי זריזותם וחכמתם ובינתם, אשריך ארץ שמלכך בן חורים. וכל קהל ישראל חביבים נתקיים בה מקרא שכתוב, יתן לך כלבבך וכל עצתיך ימלא, והבא ליטהר מסייעין אותו, ששתי ושמחתי ותעלוזנה כליותי בברית מילת לבן שתי שנים ומל אותו מעלת החכם ונבון הגביר היקר אשר ביתו פתוח לרוחה ולבו פתוח כפתחו של אולם, פתו מצויה לעוברים ושבים כמה״ר ס״י יחזקאל יצחק שלמה הי״ו, שם כל בני העיר יחד עשיר ואביון, נעלו דלתות חנויותיהם ובאו לשמוע ברכת המילה ותיכף ישבו לסעודת אלייא הנביא ז״ל וישמחו עם אבי הבן באהבה ואחוה שלום וריעות אעתירה לאל יצילם מן עין הרע מכל חולי ומדוה...״.

משם נסעו לכלכותה, ובניסן התרנ״ד (1894) נסעו לבומביי, שם התאכסנו בבית הגביר יעקב בן אליהו דוד ששון ופירסמו ״תודה וברכה״ לקהילות כלכותה, בומביי, רנגון, סינגפור, פיאנאנג, הונג־קונג ושנגהאי ״כי אהבת עולם אהבוני ובכסף זהב עטרוני ומצאתי חן וחסד בעיניהם״[17].

לאחר ששבו לטבריה, יצא רבי רפאל בשלישית, והפעם לצפון־אפריקה, בה שהה בשנים התרנ״ו (1896) - התרנ״ז (1897), ושם קיבל את הסכמת חכמי מכנאס לספרו ״טובת מראה״ שהודפס באותה השנה בירושלם[18].

רבי רפאל היה אחד השד״רים המעולים של טבריה והשפעתו בקרב הקהילות שבהן ביקר, הייתה עצומה.

רבי רפאל היה חתנו של רבי דוד נתנאל רופא, ובנשואין השניים - חתנו של רבי מרדכי

---

17 ״מגיד מישרים״ גליון 27, י׳ בניסן תרנ״ד וגליון 29, כ״ז בניסן תרנ״ד. ראה א׳ בן יעקב (ראה הע׳ 15), עמ׳ רפא-רפב.

18 ההסכמה ניתנה בחודש מרחשון התרנ״ז (1896).

אוחנא. בשנת התרס"ב (1902) חלה ועלה לצפת כדי להתרפא באווירה הצלול, ואולם נלב"ע בז"ך במנחם אב התרס"ב (1902)[19].

רבי רפאל הניח אחריו שלושה בנים - חיים, מרדכי ורחמים, וכמה בנות.

מחלוקת הקופות בבוכארה

בשנת התרנ"ט (1899) הגיע לבוכארה ר' בנימין בן ר' יוחנן הכהן[20], שליח כוללות הספרדים בירושלם, לאסוף כספים למען הכולל.

שליח זה ניסה להכניס סדר בקופות למען מוסדות ארץ־ישראל שבבוכארה, שכן, מאחר ששליחים רבים הגיעו בשנים אלה לערי בוכארה, והציבו קופות בבתי־כנסת ובבתיהם של אנשים פרטיים, הגיעו הדברים לכך שבבתים מסוימים היו עשרות קופות, והמחלוקות בין השד"רים השונים לא הוסיפו לשמה הטוב של ארץ־ישראל. ר' בנימין ביקש להתקין בכל בית בבוכארה שתי קופות בלבד, קופה אחת לירושלם וקופה אחת לשלוש ערי הקודש האחרות - טבריה, צפת וחברון. הוא נימק זאת בכך שמספר היהודים בירושלם הוא הגדול ביותר, ובכך ביקש לבטל גם את קופת רבי מאיר בעל הנס שכספיה היו מיועדים לטבריה בלבד.

חכמי ירושלם קיבלו מיד את טענתו של ר' בנימין. הם נימקו את טענתו של השד"ר ודיברו על לבם של יהודי בוכארה שישתפו עמם פעולה בתקנה זו, ואכן הללו הצטרפו לעמדתם של רבני ירושלם הספרדים וצירפו את חתימותיהם למכתבי הרבנים שטענו, שיש להגביר את התמיכה ביהודי ירושלם.

מכתבים לזירוז הפעולה שכונתה מעתה ואילך "דא גזרה דאורייתא", נשלחו לערי בוכארה, לראשי הקהילות השונות, כדי שיתמכו בשד"ר ר' בנימין ויקיימו את התקנה שעליה החליטו ראשי הספרדים בירושלם. ברם, על אף הקשרים האמיצים בין יהודי

19 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 283; "פרשת ראה", ירושלים תרס"ט, בהקדמת בנו ר' חיים.

20 ראה עליו: גיורא פוזיילוב (ראה הע' 10), עמ' 353. על השליחות ראה שם, עמ' 123-125. ר' בנימין היה בבוכארה כבר בשנים התרנ"ב (1892) והתרנ"ו (1896). בסיום שליחותו בשנת התרנ"ב פירסם דין וחשבון מפורט, בו רשם את שמות המנדבים ונדבותיהם. מחוברת זו אנו למדים שבשנה זו ביקר ב-29 מקומות־יישוב של יהודים באסיה התיכונה. ראה: "זכרון לפני ה", ירושלים תרנ"ב.

בוכארה שבאסיה התיכונה ובין הספרדים בירושלם לא קל היה לשד"ר ר' בנימין לשכנע את הציבור לקבלה. הקשרים ההדוקים שנרקמו בין רבי רפאל אוחנא לראשי הקהילות העשירים של אסיה התיכונה, אשר באו לידי ביטוי בשירים שחיבר לכבודם, ובביקורים שיהודי בוכארה ערכו בעת עלייתם לרגל וגם ביקורם בקבר רבי מאיר בעל הנס ביום ההילולא, בי"ד באייר, עשו את שלהם, ואכן הובעה התנגדות בבוכארה ולא קיבלו את התקנה ואף הציקו לשד"ר.

בי"ח בכסלו התר"ס (1899) הגיע שד"ר בשם ר' אבא אלעזר מטבריה לאסיה התיכונה כדי להשפיע על הציבור היהודי לבטל את הגזירה. בשנת התרס"ב (1902) פירסם רבי רפאל אוחנא בספרו "ראה מעשה" מכתב ארוך לרבה של בוכארה, הרב חזקיה רבין[21], בו ריכז את הסיבות שלפיהן אין לחסל את קופות רבי מאיר בעל הנס בבוכארה או בכל מקום אחר. בסופו של דבר נכנעו רבני ירושלם לפעולות רבני טבריה והתקנה בוטלה.

על חשיבותן של התרומות הללו לביסוסה של טבריה אנו יכולים ללמוד מחוברת שפירסמו רבני טבריה בשנת התרס"ד (1904) תחת השם "בצדקה תכוני רחקי מעשק", ובה מוזכרות הקהילות המרכזיות שסייעו לטבריה בתרומות: "...עד כי נמצאו אחרים רבים וכנעניה שרים, שועים ונדיבים מספרדים ואשכנזים בייחוד מארצות בוכאר וג'ורזיסטאן המחזיקים יד עני דל ואביון ותומכים לתלמידי חכמים כידוע לנו אשרידהם ישראל...".

המחלוקת על קופות רמב"ה היא מחלוקת ישנה מאד. בתחילה הייתה כל קופה קופת א"י סתם, וכספיה נחלקו על־פי המפתח הידוע. חברון הייתה הראשונה שקבעה קופה לעצמה, ואחריה הלכו שאר ערי הקודש. קופות שנוסדו: כוללות ירושלם - קופת "רחל אמנו", "שמעון הצדיק" ו"ויברך דוד"; כוללות צפת - "רשב"י"; כוללות חברון - קופת "מגן אבות".

בשנת התקצ"ג (1833) נקבעו במכנס שבמרוקו קופות רמב"ה על שם טבריה וקופה על שם רשב"י לצפת. ואולם שלוש שנים אחר־כך הגיע לשם שליח ירושלם ר' אליהו ישראל שיריזלי והתנגד לקופות אלה בתוקף, ומנהיגי הקהל קיבלו את דעתו וחזרו לחלק את הכסף על־פי המפתח כמקודם.

---

21 הרב חזקיה הכהן רבין (בוכארה, כ"ח בשבט התרל"ב/1872 - ירושלם, ט' בטבת התש"ה/1945). ראה עליו: ג' פוזיילוב (ראה הע' 10), עמ' 364-365; ר' יהודה רבין, "זרח כוכב מיעקב", ירושלים תשמ"ט (הספר מתאר את דמותו של רבי חזקיה).

שלב שלישי בקביעת הקופות הללו היה קביעת קופות ייחודיות על־ידי מוסדות: מדרש חסידים "בית אל" שבירושלם, קופת בית־חולים "ביקור חולים", קופת "עזרת נידחים", קופות של הכוללים השונים לעדותיהם, קופת תמחוי, הכנסת כלה ועוד, וכך נוצרו קופות רבות מספור. מדי פעם ביקשו במקומות שונים להשיב את המצב לקדמותו שבכל מקום יהיו קופה אחת או שתיים, כל השד"רים יפעלו לטובת א"י וכספי הקופות יתחלקו בין הכוללים. ואולם לכך היו מתנגדים רבים מאשר תומכים. ידה של ירושלם הייתה על התחתונה, ופעולתו של רבי בנימין הכהן בבוכארה שלא הייתה ראשונה, שהרי כבר היו לה תקדימים מספר[22] - לא עלתה יפה.

ספריו

את ספריו מזכיר רבי רפאל בחיבוריו השונים. לדוגמה, בספרו "פרשת רא"ה" דף יז ע"ב הוא כותב: "אולי ימצאון שם עשרה, איתא במדרש כאין עשרה, ואילו בארץ ישראל אפי' אחד, יעוי"ש [=יעוין שם]. ובזה פירוש כוונת רז"ל, כל רב מבבל וכל רבי מא"י, ועיין בסה"ק [=בספרי הקטן] 'יפות מראה' בדרוש א"י שהארכתי בהקדמה...". דהיינו, כאן הוא מציין את ספרו "יפות מראה", ספר שלא הובא לדפוס[23].

בכלל, ספריו של הרב לא הודפסו כסדר כתיבתם. יש מהם שנדפסו, על אף שהיו אחרים שכבר היו מוכנים להדפסה מזמן, ובוודאי אפשר לומר כי רבי רפאל המתין זמן רב להדפסת ספריו. וכך הוא כותב בספר "יסוד מערבי"[24]:

"במה אקדם ה' שהחייני וקיימני לגמור הדפסת חיבורי הקטן הלז, כן יזכני להדפיס שאר חיבורים שהם מוכנים ומזומנים להדפסה, הלא המה 'פרשת רא"ה' על התורה, 'טובת מראה' על קדושת ועניני עה"ק טבריא ת"ו והתנאים הקדושים הטמונים שם, 'ראה מעשה', חידושים על פי מעשיות המובאים בספרי רז"ל; 'אור המערכה' - הקדמת יקרות, מסודר על סדר א"ב, מערכות דברי אלקים חיים; 'יפות מראה', דרושים נאים לתפלין ולארץ ישראל ת"ו ולהספד ולשבת כלה ולשבת תשובה".

---

22 ראה א' יערי (ראה הע' 5), עמ' 60, 97, 656.

23 איזכורים נוספים של ספר זה ראה בספר "טובת מראה", דף ה ע"א.

24 "יסוד מערבי", דף מב ע"ב.

דהיינו, בקטע זה ציין רבי רפאל את כל ספריו שהיו מוכנים עמו לדפוס ואותם קיוה להדפיס. ואולם בראשונה נדפס ספרו "שיר חדש" - לכבוד עשירי יהודי בוכארה (ירושלים תרמ"ט, שתי מהדורות), אף כי ספרו "טובת מראה" על העיר טבריה היה מוכן לדפוס קודם לכן, כנראה כבר בשנת התרמ"ה (1885), והוא הודפס רק בשנת התרנ"ז (1897), לאחר הדפסת "יסוד מערבי" (התרנ"ו/ 1896).

ואכן, גם חכמי טבריה, הכותבים הסכמה לספריו, מציינים: "שני ספרים נפתחים כערוגות הבושם מגדלות מרחקים, ויצא הראשון כולו כהדרת ליקר ולתפארת איהו יאה וגולתיה יאה, 'טובת מראה', וזאת שנית לעומת מחברתו ונופת צופים יעלו על שפתיו", כלומר, ההסכמה ניתנה לספר "טובת מראה", אך "יסוד מערבי" נדפס בראשונה.

ורבי רפאל נימק סדר זה במלים אלה:

"אף על פי שיש לי כמה חיבורים הם המדברים בפרד"ס [=בפשט, רמז, דרש, סוד] תוה"ק [=תורתנו הקדושה], עם כל זה הדפסתי זה קודם מפני שהוא רובו מוסר השכל ויראת ה', לקיים מה שנאמר: ...ראשית חכמה יראת ה', ולכן קראתי שמו יסוד מערבי שהוא יסוד והתחלת הבנין לנטוע שמים וליסוד ארץ החדשים שהקב"ה בונה מחידושי תורה..." [25].

והרי פרטים על ספריו:

(א) ספר **שיר חדש**, קול רנה ועמו תפלה... על גבירי ושועי... בוכארא וסאמרקאנד... ולזכרון שני שירות מעט"ר... יהודה... רפאל אוחנא... ירושלם. תרמ"ט (1889).

באותה השנה יצא ספר זה לאור במהדורה מיוחדת, מפוארת, עבור עשירי יהודי בוכארה.

בקובץ מצויים שירים־פיוטים שאותם חיבר רבי רפאל אוחנא לכבוד עשירי יהודי בוכארה, עמם נפגש במסגרת שליחותו שם בשנת התרמ"א (1881) וגם אחר־כך. חלק מהם חובר באסיה התיכונה ואחרים חוברו בטבריה. בפיוטים הללו מזכיר המחבר גם את בני משפחתם ואת פעלם של נושאי פיוטיו.

---

25 הקונטרס "שיר חדש" שהודפסו בו שירים לכבוד עשירי יהודי בוכארה, הודפס על ידם. רבי רפאל מתייחס לספרו "יסוד מערבי" כספרו הראשון שנדפס, ראה להלן, אולי משום שלא ייחס כל חשיבות לספר "שיר חדש".

השירים:

א. "אנחנו תלמידיו נזכיר רוב לימודיו", לכבוד ר' פנחס הקטן ב"ר שמחה. סימן "אני רפאל". הפיוט חובר לכבוד ליל ההילולא של ר' פנחס הקטן שחל בי"ב באייר.

את ר' פנחס הקטן הוא מציין במלים: "לחברון עיר האבות, שלח נדבות, גם לצפת נחל ערבות משאת וארוחה..."[26].

ב. "אשירה נא בשרון בלי שום חסרון" לכבוד ר' אהרן ב"ר פנחס קטן. סימן: "אני רפאל אוחנה חזק".

ג. "אני אשיר שירה לכבוד אכסניא של תורה", לכבוד ר' יעקב באי ב"ר חיים. סי' "אני רפאל אוחנא חזק". בביתו של גביר זה התאכסן רבי רפאל בשבתו בבוכארה, ושם גם החל לכתוב את ספרו "טובת מראה".

ד. "אור לשבת מנוחה, נגילה ונשמחה" לכבוד הנ"ל, סימן "אני יעקב בן רבי חיים משיח חזק".

ה. "אשירה ואזמרה, ערוכה בקול ושמרה", לכבוד ר' יעקב כאבולי, סי' "אני רפאל אוחנא חזק".

ו. "אשירה נא שירתי לאל העונה אותי". שיר זה חובר: "ביום שנכנסתי לעוב"י [=לעיר ואם בישראל] חבור הנקראת בלע"ז בוכארא יע"א [=יבנה עיר אלוקים] דרך הודאה על הצלתי מן הדרך, סי' "אני רפאל חזק".

ז. "כלו עיני מיחל, בגלות זה החל, תבנה חומות וחל ארץ ישראל ויהודה", שיר שסימנו "יאודה אוחנא חזק". יתכן ששיר זה חובר לכבוד סבו רבי יהודה, שהביאו לארץ־ישראל בשנת התרכ"ה (1865).

ח. "אני אשיר ברינה וגם בנגינה..." לכבוד הגביר שמחה בן יעקב אירני. סימן השיר: "שמחה בר יעקב חזק".

ט. שיר שחיבר הרב זקנו, הרב סלימאן בן אוחנא, לכבודה של ארץ־ישראל: "אשיר אל רם ונשא, על טובה אשר עשה, הביאני ארץ קדושה, נחלה מורשה", ואותו צירף אל קובץ שיריו. סימן השיר: "אני יהודה אוחנא חזק".

---

26 על נדבותיו של רבי פנחס הקטן לחברון ושאר ערי הקודש ראה בפרק המוקדש לציון דמותו של רבי אליהו מאני, רבה של חברון, עמו היו לרבי פנחס הקטן קשרים אמיצים.

י. "אשירה נא לידידי, הדרי והודי, אנא שלח עמדי המלאך רפאל", לכבוד הגביר רפאל בן משה נשיא. סימנו: "אני רפאל אוחנא חזק".

חלק מן השירים חובר לכבוד עשירי יהודי בוכארה שבמסגרת עלייתם לרגל לארץ־ישראל ערכו מסע השתטחות על קברי צדיקים, כאמור. במסגרת המסע השתדלו להגיע לטבריה ביום ההילולא של התנא רבי מאיר בעל הנס שחל בי"ד באייר. למשל:

יא. "אנכי אשירה, לכבוד מקל תפארה, כדת של תורה, בתפילה ובתחינה", לכבוד ר' מרדכי נשיא שבא להשתטח על קבר רמב"ה בי"ב אייר התרמ"ט (1889).

יב. "אבוא להיכל דודי, ישעי וכבודי, אשירה נא לידידי בשירה ורננה", שיר לכבוד דודו, יעקב אוחנא, כאשר זה יצא כשד"ר טבריה לעיר מולדתו מכנאס בשנת התרמ"ו (1886). סימן השיר: "אני רפאל אוחנא חזק".

יג. "אלק'א דעלמין, מהר קץ הימין, ומשוך עלי רחמין, אני עבדך בנימין", לכבוד הגביר בנימין ברב"י משה ברוך כהן חזק.

יד. "אל עולם ברכינו אנחנו וזרעינו, והבן הנולד לנו בימיו יבוא גואל", לכבוד הגביר ישראל בן יוסף קולנגי. סימן השיר: "אני ישראל בן יוסף חזק".

טו. "אנכי אעתירה, בשירה וזמרה, תבנה בית הבחירה, מעשי ידי אומן", לכבוד אחד ממארחיו בהיותו בבוכארה, הגביר פנחס בן מו' עבד אל רחמן. סימן השיר: "אנכי פנחס בן עבד אל רחמן".

טז. "אני לאל אשירה, בקול נעים וזמרה", לכבוד הגביר אפרים כאבולי. סימן השיר: "אני רפאל חזק וברוך ואמיץ".

יז. "אשירה ואזמרה, שיר חדש אשירה, ברוך מפיו יקרא", לכבוד ר' ברוך בן יצחק מהווש. סימן השיר: "אני ברוך בן יצחק חזק וברוך ואמיץ".

יח. "אשירה ואהלל, מבקש ומתפלל, לדד עילאה אמלל" לכבוד הגביר אברהם בן ברוך ג'ידהאן, ביום הגיעו לטבריה. סימן: "אני רפאל חזק וברוך"[27].

---

27 בסיום הקונטרס מציין המחבר: "מכאן מודעא רבה לקו"ל הקורא כי כונתי באלו השירים כ"א [=כי אם] לעתור ולרצות ולבקש רחמים ותחנונים על אהובי ורעי ומיודעי שה' אלוקים ימלא כל משאלות לבם לטובה להם ולבניהם, ועל כל הנלוה אליהם, לכן אמרתי הנה באתי בלשון צח, ולא אשחית את נחלתי, שירתי, רינתי, זמרתי, בקשתי ועתירתי בעבור יתר הברה אחת

כדוגמה לצורת שיריו הרי אחד מהם (שיר מס׳ יח), והוא לכבוד ר׳ אברהם בן ברוך ג׳יהן[28] - סי׳ "אני רפאל חזק וברוך".

אשירה ואהלל, מבקש ומתפלל, לצד עילאה אמלל, אלקי אברהם:
נגד זקיניו, צדיק אזור מתניו, חן וחסד לפניו, ברוך אבי אברהם.
יום באה שרה אמו, נדרה לא אחרה שלמו, אספרה כמו, שענה את אברהם.
רוח חן ותחנונים, יש זהב ורב פנינים, בירך ציר אמונים, שרה אשת אברהם.
פה רבי רפאל חברי, בירך אלישע ארי, ברוך פרי בטניך ופרי, זרע אברהם.
אהבת עולם אהבני, ובירך בנימין זאב בני, כי אם זכרתני, זכור לאברהם.
ליצחק ויעקב אחי, התפללתי אל אל חי, ידעתי גואלי חי, מגן אברהם.
חזק אחיו משיח, ראה ריח בני כריח, זאת תפלת השליח, רפאל שרפא אברהם.
זכור איש הבינים, אשר בא לחומת ירושלים, יותן לו ברכה כפלים, ברכת אברהם.
קבל תפלת חכמי טבריא, על בתו רחל צביה, תחיה לעלמא, בת היתה לאברהם.
וברוך הבא, לארבע ארצות, ערי יאודה וחוצות, מקודשת מכל הארצות, וה׳ בירך את אברהם.

נראה שאת ביקורתו על גבירים אלה ואחרים שביקרו בטבריה ושבו לארצותיהם, מציין הרב בפירושו על הפסוק: "ואברם כבד מאוד במקנה בכסף ובזהב" (בראשית יג, ב), בו כותב רבי רפאל: "יש לרמוז על הגבירים שבחו"ל אשר נפשם איותה לבוא לארץ ישראל, ואומרים בפה מלא מי יתן והיה שנזכה לעלות לארץ ישראל, ואולם מה נעשה עסקים הרבה יש לנו, כמה חובות, כמה נכסים צאן ובקר וכו׳, וצריך זמן לקבץ ממונינו

או שתים שהן ארבע בפנים, כאשר ירדוף הקורא, והדן אותי לכף זכות המקום ב"ה ידין אותו לכף זכות אכי"ר". כנראה חשש רבי רפאל ששירים לכבוד גבירים אלה שלא על דרך המשקל הנהוג בפיוט יעוררו רוגז בקרב המשוררים.

28 מדובר באברהם בן ברוך ג׳יהן (ברוכוב). אביו ר׳ ברוך נלב"ע בירושלם בשנת התרנ"ח (1898). אחיו המוזכרים בשיר הם יצחק, יעקב ומשיח, ואמו שרה. אבי משפחה אמידה זו התיישב בירושלם בשנת התרמ"ב (1882) כאשר בניו שעסקו במסחר באסיה התיכונה ובמוסקבה, תמכו בו. המשפחה התגוררה בשכונת "נחלת שבעה" שבירושלם, ורבי אברהם בנה בשנת התרנ"ו (1896) מול בית הרב קוק זצ"ל בית-כנסת שעמד עד שנת התשנ"ו (1996). בשנה זו הוא נהרס בכדי לבנות במקום בניין גדול ממדים שבו הוא ימוקם מחדש, באולם גדול. משפחת ברוכוב תמכה במידה רבה במוסדות דת וחסד שבירושלם ובשאר ערי הקודש, והיא ומשפחת יששכרוף הקימו את בית-היתומים הספרדי ברחוב יפו בירושלם בשנת התרס"ח (1908). ראה ג׳ פוזיילוב (ראה הע׳ 10), עמ׳ 343-344 ועל-פי המפתח.

כי בזה הזמן לא נוכל מפני סיבה פלונית וכו׳, ואולם אברהם אבינו עליו השלום כבד מאד במקנה בכסף ובזהב, עם כל זאת, וילך למסעיו אל מקום המזבח ויקרא שם בשם ה׳ בבית אל״[29].

ספר

יסוד מערבי

רא״ה זה תרש הוא היסוד הסובב על ספר „יסוד יוסף״
תיקון הברית סגולה מכל העמים : ורבים צריכים
לתיקון הלזה . ואתה תחזה . בס׳ הזוה״ק ובשאר ספרי הק׳
המקובלים גדולים ועצומים : וכי ישאל איש מהיכן הוא
מתחיל מי הכא״ר ואיה בית הרא״ה לחופש׳ ישלחנו
ולפינן חיפוש הפ״ש מאו׳ת אמ״ה שם שם לו מזבח השלמי׳ם :
עלה אמ״ה זה היסו׳ד כנס אמ״ה זה הסובב קו׳ל אר״ש
הטובה טוב להולכים בתמים : והאוחז באמ״ה ומש׳טין אף
אתה אמור לו גרש את האמ״ה . הזאת צא ולמד את
הדברים אשר היו על הלוחות הראשונים . בראש מרומים :

הלא כה דברי איש צעיר ר׳ב זעיר׳א קטינא

רפאל אוחנא ס״ט .

נדפס

בעיה״ק ירושלם תובב״א.

שנת ששון ושמחה ישיגו לפ״ק

בדפוס הרי״ן לעווי יצ״ו

יסוד מערבי, ירושלם תרנ״ו

29 ראה רבי רפאל אוחנא, "פרשת רא״ה", ירושלים תרס״ט, דף יג ע״א.

(ב) ספר **יסוד מערבי**, ראה זה חדש הוא היסוד הסובב על ספר "יסוד יוסף" תיקון הברית סגולה מכל העמים: ורבים צריכים לתיקון הלזה... הלא כה דברי... **רפאל אוחנא** ס"ט... ירושלם... שנת **ששון**... לפ"ק [תרנ"ו/1896], בדפוס הרי"ן לעווי יצ"ו[30].

זהו ספרו הראשון של רבי רפאל אוחנא שנדפס, והוא היה מוכן לדפוס מזה זמן רב, שהרי ההסכמות לספר ניתנו עוד בשנת התרמ"ה (1885), והוא עוסק בעניין "שמירת הברית" [=הוצאת זרע לבטלה], הסיבות הגורמות לחטא זה והדרכים לתיקונו.

בספריו הבאים משתמש הרב המחבר בהסבריו בפשט, רמז, דרש וסוד, דהיינו אף שנושא זה הוא לכאורה מיוסד רק על ענייני תורת הסוד, הרי מקורות רבים ב"פשט" מקושרים לתועלת ניתוח העניין. ובסיכומו של דבר, כאשר האדם יבקש דרכים לתקן דרכיו ולהקפיד בנושא זה, הרי הוא חייב להקפיד על מיגוון נושאים שבהקפדתו עליהם הוא הופך לאדם שלם יותר.

תשובת הרב לשאלה היסודית, כיצד ימנע האדם עצמו מלעבור על איסור זה, היא: שמירת פיו ולשונו מדיבור אסור של לשון הרע, רכילות, הוצאת דבר שקר מפיו, ניבול-הפה, וגם - לא להרבות באכילה ובפרט בסעודת הלילה, לברך כראוי וכו'.

בהמשך דן הרב בעונשים על החוטא, והתיקון לחטא.

ושוב, תיקון החטא מורכב ממיגוון פעולות: תעניות, בפרט בימי השוב"בים, מתן צדקה, שמירת שבת כראוי, ובמיוחד לענג את השבת במיני מגדים, גידול יתומים בבית, הקפדה על קיום מצוות טלית ותפילין, אמירת תיקון חצות, אהבת שלום ורדיפתו, הדלקת נרות רבים בערב־שבת קודש, תפילה בבכיה ובצעקה, עיסוק בהכנת צורכי

30 שער הספר ועמוד גב השער הודפסו באותיות זהב. על הספר הסכמת הראשון לציון והחכם באשי רבי יעקב שאול אלישר מז' במרחשון תרנ"ו, והסכמת גדולי חכמי טבריה החותמים: "פה עיה"ק טבריה תוב"ב בחודש אייר הוא שנת זיו התרמ"ה (1885)". רבני טבריה החתומים על ההסכמה הם: רבי רפאל אברהם כלפון, רבי יוסף דוד אבואלעפייא, רבי אהרן אלחדיף, רבי שלמה רחמים אבו אלעפייא בן הרב חנ"א, רבי דוד יעקב וואעקנין, רבי שלמה סוכארי ורבי יעקב אוחנא.
מהדורות נוספות: בחודש תמוז התשל"ח (1978) יצאה לאור מהדורה שנייה על-ידי נכד המחבר, ר' שמואל אוחנא מקרית שמונה (דפוס-צילום מהדורת התרנ"ו/1896), עם הקדמת הנכד, לזכרו של אביו, בנו של הרב המחבר, הרב מרדכי אוחנא ואמו רבקה. הקדמה נוספת היא מאת הרב רפאל עבו, אב בית-דין בתל-אביב-יפו ומיסד ישיבות ותלמוד תורה "אוצר התורה במרוקו". הרב רפאל עבו נשוי לנכדתו של רבי רפאל אוחנא.

שבת קודש, אמירת פרקי תהלים מסוימים, לימוד משנה - "ומה טוב ללמוד ח"י פרקים מידי יום". ועוד. מי שהוא בעל תורה, ירגיל עצמו ללמוד סודות התורה, יתנהג בענוה בכל דרכיו, וכאשר הוא עוסק בצורכי מצוה, ישתדל להתאמץ בכך ולהזיע, ובמיוחד ישתדל באפיית מצות מצוה בערב פסח.

בסך הכול מונה הרב שתים־עשרה סיבות לחטא זה. כנגדם הוא מונה תשעה עונשים, ליחיד ולאומה, ולתיקונו הוא מונה שלושים־ושנים תיקונים[31]. בסוף הספר נדפס מחדש (בפעם השלישית): "שיר חדש, אשר סדרתי בהיותי שד"ר בעוב"י בוכארה וסמרקנד יע"א בשנת התרמ"א [1881] לכבוד הגבירים הי"ו".

(ג) ספר **טובת מראה**, סובב הולך למאמרי פנת יקרת קריה עליזה, ארץ חמדה חמ"ד זו טבריה חמדה גנוזה... הצעיר המחבר... **רפאל אוחנא** ס"ט... ירושלם תובב"א, שנת **טב"ת מרא"ה** לפ"ק [התרנ"ז/1897].

בראש הספר הסכמת רבני טבריה, כפי שנדפסה בספרו "יסוד מערבי" (ירושלים תרנ"ו/1896), כלומר שנה קודם, ללא כל שינוי, ולאחר הקדמת הרב המחבר ושמות המסייעים נדפס מכתב מרבני מקנאס[32]. שמו של הספר ניתן לו משום "...אשר קריתי לי שם הספר הנז' **טובת מראה** על שם תורתן של ראשונים שהם רואי פני שכינה ואין טוב אלא תורה; אי נמי הטעם משום שכולו מדבר בשבח עיר הקדש **טבריא** תוב"ב והצדיקים הטמונים בה, וידוע מה שכתבו ז"ל (מגילה ו ע"א) למה נקרא שמה טבריא על שם שטובה ראייתה יע"ש, ולכן טוב"ת מרא"ה שם רמז על עיה"ק **טבריא** טב"א ראי"ה, אי נמי תיבת טוב"ת היא אותיות טבת"ו (ראשי־תיבות ט'ב'ריא ת'ו'ב"ב)...".

31 מהדורה שלישית, בסדר־דפוס חדש ובאותיות מרובעות, יצאה לאור בתל־אביב התשנ"ו (1996) על־ידי ר' עופר יוסף והמכון למחקר תורני שעל־יד ישיבת תורה והוצאה בתל־אביב. בראש הספר מכתב ברכה מראש הישיבה הרב אליהו שרים, הקדמת המהדיר והמגיה, תולדות הרב המחבר בקיצור נמרץ, מפתחות, ההקדמות למהדורת התשל"ח (1978). במהדורה זו מצוינות הערות שונות של המגיה, ר' עופר יוסף, ובהם גם הערותיו והארותיו של הרה"ג נאמן ס"ט, ראש ישיבה בבני־ברק. התפילות ומזמורי התהלים הודפסו בניקוד. מזמורי התהלים בוארו. בסוף הספר נדפסו שמות המסייעים להוצאה לאור של המהדורה החדשה. ראה שם, דף מא ע"ב - דף מב ע"א.

32 המכתב מחודש מרחשון התרנ"ז (1896). חתומים עליו: הרב שמואל טולידאנו, הרב אברהם חסין, הרב שלמה ברדוגו והרב שלמה בן שטרית.

ספר

טובת מראה

סובב הולך למאמרי פנת יקרת קריה עליזה, ארץ
חמדה המ"ד זו טבריה חמדה נגוזה, וכי תימא
היכא ומיזא? שלח ידך ואחוז בזנבו: ואחריו מאמרי
רמב"ה, אמשכם בעבותות אהבה, משמא דגטרא ואליבא
אשובה אראה מאמרי רע"ק וסוד קדושים רבה, זה
השער לה' צדיקים יבואו בו: קו"ל דפריש כותבה
דורשה אמרתי אחכמה. לדרוש ולתור תעלומות חכמה
מה שהשיגה ידי יד כהה יד לאמ"ה. עכוד פר"ישא
בפרד"ס התורה מתהלך בגן כל חד כפוס אמ"ה; אמ"ה
של תורה ובקרבו ישים או"ר ב"ו: אנא שלח משיח.
ות בנה חומות ירושלים חומה גבוהה דלתים ובריח
שאו שערים ראשיכם ושאו פתחי עולם ויבא: כ"ד איש
צ"עיר המחבר רב זעירא קטינא

רפאל אוחנא ס"ע

נדפס פעה"ק ירושלם תיבב"א
עכת טב"ת מרא"ה מאלד לפ"ק

בדפוס ר' משה ליליענטהאל הי"ו (בבתי מחסה)
אדרעססע אל המדפיס
Moses Lilienthal in Jerusalem (Palestina)

טובת מראה, ירושלם תרנ"ז

בהמשך הקדמתו מספר רבי רפאל, מדוע החל בכתיבת הספר: "וסהדי במרומים ואל אלהים יודע כי לא להתגדל ולהתיהר ולא לפאר ולשבח עיה"ק טבריא ת"ו על שאר ארצות הקודש חלילה, אלא העיקר הוא נדרי לה' אשלם נגדה נא לכל עמו כי ביום לכתי לבוכארה יע"א [=יבנה עיר א־לוהים] בשליחותייהו דרבנן קדישי היושבים ראשונה בעיה"ק טבת"ו [=בעיר הקודש טבריה תבנה ותכונן], הלכתי בארץ מדבר שמם על גמלים טו"ב ימים ולילות, בסכנה עצומה[33], ונדרתי שאם הקב"ה יצילני וישיב את

33 הרופא דר' יעקב אדוארד פולאק, יהודי מבוהמיה שנתמנה באמצע המאה התשע־עשרה פרופ' לאנטומיה וכירוגיה בבי"ס צבאי בטהראן ואח"כ לרופאו הפרטי של השאה הפרסי נצר־א־דין, פגש בשנת 1854 בהמדאן שני שלוחי א"י, אחד מהם יליד הונגריה ואחד יליד יוון והוא כותב עליהם: "מפליא לראות כיצד מתקדמים אנשים אלה במסעותיהם. הם נוסעים באין מעצור לסמרקנד, בוכארה, קנדאהר, הראת, בלך, לבקר את אחיהם, כלומר לגלילות

שבותי חי ובריא אולם לעיה"ק טבריא ת"ו, חובה עלי לחבר ספר המדבר בשבח עיה"ק הנז' ובכל מקום שדברו חכמים על עיה"ק טבריא תוב"ב אכתוב אותם ואחדש עלידהם מה שאוכל לפי קוצר שכלי, וכן במאמרי רמב"ה ורע"ק [=רבי מאיר בעל הנס ורבי עקיבא] זיע"א [=זכותם יגן עלינו אמן] ושם בדרך הילוכי בתוך הסוכה שעל הגמל התחלתי לעיין בס' תהלים יגעתי ומצאתי כמה ר"ת וס"ת [=ראשי תיבות וסופי תיבות] אותיות מאיר ואותיות עקיבא רשמתי בעט ברזל ועופרת, וביום אשר נכנסתי בשלום לבוכארא המדינה התחלתי לחבר את האהל, ובפרט בהיותי בבית ס' [=סניור] יעקב באי הי"ו [=ה' ישמרהו ויחייהו] בן למע'[לת] כמהר"ר חיים משיח נ"ע [=נוחו עדן] מצאתי און לי כמה ספרים ותלמוד ועין יעקב ומדרשים וכיוצא, ואסתייעא מלתא ובחזרתי לחטו"ל [=לחיים טובים ולשלום] לביתי ולחומותי בתוככי עיה"ק טבריא תוב"ב שילמתי נדרי...".

בספר זה דן המחבר במעלותיה של טבריה כפי שהובאו בתלמוד ובמדרשים, למשל בקביעה שעתידים מתי טבריה לקום בתחיית המתים ארבעים שנה קודם מתי העולם[34]. קביעה זו קשה לרב והוא מציין מקורות שונים הדנים בה וגם בתחייתם של מתי ישראל בכלל, באחרית הימים.

בכל נושא בעניין טבריה המופיע בתלמוד ובמדרשים מנהל המחבר דיון מפורט הכולל ליבון העניינים השונים אשר בו. כמו כן מתוארים בדיון זה אירועים היסטוריים מתולדותיה של טבריה, נסים שאירעו בתולדותיה, שבגללם נקבעו ימים מסוימים כפורים טבריה[35], ימים שאין בהם נפילת אפיים ואין אומרים בהם תחנון, בד' בכסלו ובז' באלול.

שיש בהם סכנה עצומה לאירופאי, שלא יוכל כמעט לחדור לתוכם כלל... רוב הנוסעים היהודים האלה מצליחים לעבור בכל מקום בלשון העברית שבפיהם, וממקום חנייה למקום חנייה הם מקבלים ליווי של בני שבטי רועים ונודדים דרך כל מיני שבטים ומחנות שודדים וכך הם מגיעים בשלום אל מחוז חפצם". ראה א' יערי (ראה הע' 5), עמ' 136 ; Jahrbuch der Israeliten 5617, hrg. von I. Wertheimer (Wien 1856), pp. 147.

34 שם, דף א ע"א, על-פי ספר "כפתור ופרח", פ"ז דף לג.

35 שם, דף ח ע"ב - טו ע"א לגבי פורים טבריה החל בד' בכסלו, ממאורעות שנת הת"ק (1740) עד שנת התק"ד (1744) כאשר בראש הקהילה עמד רבי חיים אבואלעפייא. על פורים טבריה בז' באלול ראה שם, דף טז ע"א עד דף יז ע"ב. אירועים אלה אירעו בראשית חידושו של היישוב היהודי בטבריה, אחר עלייתו של רבי חיים אבולעפיה. וראה פרטים בפרק העוסק בתיאור דמותו.

נושאים נוספים שנדונים בספר: כיצד יש לכתוב "בטבריה" בגט[36], מדוע נקראה טבריה בשם זה[37], אבני טבריה השחורות[38], נדבות יהודי התפוצות לטבריה לזכות רבי מאיר בעל הנס[39], הילולת רבי מאיר בעל הנס ביום י"ד באייר[40], הטעמים להילולה דווקא ביום זה, האם רבי מאיר טמון בטבריה או במקום אחר[41], מעלתו של רבי מאיר[42], התנא רבי עקיבא, מקום קבורתו בטבריה ומעלתו[43], רבן יוחנן בן זכאי וחמשת תלמידיו הטמונים בטבריה סמוך לציונו של רמב"ם[44], רמב"ם עצמו והתנאים הטמונים סמוך לו, ושאר החכמים וגדולי הצדיקים הן מן הספרדים הן מעליית החסידים הטמונים באדמת טבריה, וביניהם רבי חיים אבולאעפייא, מחדש היישוב היהודי בה מזה והרב מנחם מנדעל מוויטבסק מזה.

אחר מופיע קונטרס "שיר חדש", שחובר על־ידי רבי רפאל לכבוד הגבירים הרמים הבאים להשתטח על אוהלי הצדיקים בזמן ההילולא "...מלבד אשר כבר הדפסתי בסוף ספר 'יסוד מערבי'" ובראש הקובץ שירו של המשורר רבי דוד ב"ר אהרן בן חסין ופיוט לכבודו של רבי חיים אבולעפייא.

שאר הפיוטים שבספר זה הם לכבוד כמה מעשירי יהודי בוכארה[45] שהגיעו לטבריה בשנים אלה להשתטח על קברי הצדיקים, ובסוף הספר "שערי טובה", שערים לענייני הספר, כעין מפתח עניינים מפורט.

בספר מובאות רבות מספר הזוהר ומספרות הקבלה. כמו כן משתמש כאן הרב בספרי

---

36 שם, דף כב ע"ב.

37 שם דף כח ע"א.

38 שם דף כח ע"א - כט ע"א.

39 שם דף כט ע"ב.

40 שם, דף לג ע"א - דף מ ע"א.

41 שם דף לז ע"ב.

42 שם דף מ ע"א - סה ע"א.

43 שם, דף סה ע"ב - דף פד ע"ב.

44 שם, דף פה ע"א - פז ע"א.

45 כגון, שיר לכבוד הגביר יששכר בן מו' יהודה נשיא תשכנד; סימן השיר "אני רפאל חזק ואמץ". שיר לכבוד שלמה חיים בן אהרן קאזי מתשכנד; סימן השיר "אני רפאל חזק ואמץ". שיר לכבוד בנימין בן שמעון מתורכיסתאן; סימן השיר "אני רפאל". שיר לכבוד הגביר יעקב מולוקאנד מסמרקנד; סימן השיר "אני רפאל חזק ואמץ". שיר לכבוד הגביר ברוך בן יוסף סאג'אק מתשכנד. כל אלה הגיעו לטבריה באייר התרנ"ו (1896).

רבנים מבני דורו או מבני הדור שלפניו, ביניהם הרב "צוף דבש" [=רבי דוד בן שמעון][46], הרב רבי חיים פלאג'י, רבה של איזמיר שבתורכיה וספרו "ובחרת בחיים"[47], הרב חיד"א[48] ועוד.

(ד) ספר **מראה הילדים** בו נקבצו ובאו כמה מיני רפואות ותועלות, וסגולות וגורלות, מכמה ספרים כתיבת יד ממזרח וממערב מצפון ומים, מאשור וממצרים ומערי פרס וחצרי תימן, גם בספרים הנדפסים הלא הם כתובים בספר הזכרונות, סדרתים ע"ס [=על סדר] א"ב והיה כל מבקש סגולה או רפואה למכתו, או גורל לדעת מחלתו, או לראות מצבו ותכונתו, או לחזות בנועם מזלו וזוגתו, או עקר ועקרה מה יעשה ויולד בנים ובנות, או אשה כי תזריע ובל ידעה מה תלד זכר או נקבה והמה בקשו חשבונות, אם יוכל איש למנות, ילך אל האות ההוא ויעשה מה שבס"ם [סם =תרופה] פונות. כה דברי המאסף... **רפאל אוחנא** ס"ט... ירושלם... סתרה[49] לפ"ג [התר"ס/1900], בדפוס של הרב יצחק נחום לעווי.

---

46 דף ג ע"ב. עמד בראש הקהילה המערבית בירושלם במחצית השנייה של המאה ה-יט.

47 דף ד ע"ב, ה ע"א.

48 דף ח ע"א. נלב"ע ביום י"א באדר התקס"ו (1806).

49 מהדורה שנייה לספר יצאה לאור בירושלם בשנת התרס"ה (1905) על-ידי בן הרב המחבר, ר' חיים רפאל אוחנא. בראשה הסכמת רבני טבריה: רבי אהרן אלחדיף, חכם באשי של טבריה, רבי חיים דוד סתהון ורבי שלמה רחמים אבואלעפייא בן הרב חנ"א. בהקדמתם הם מספרים על פטירתו של רבי רפאל, הקשיים הכלכליים של אלמנתו והיתומים ותקוותם שהדפסת הספר תסייע לפרנסת המשפחה. לאחר הסכמת הרבנים נדפסה הקדמת המוציא לאור, בן הרב מש"א [=משליש א'] אדר ב' התרס"ה (1905). במהדורה זו הושמטו שמות המסייעים להוצאת המהדורה הראשונה והושמטה הסכמת חכמי מכנאס. נוסח השער דומה לנוסח השער שבמהדורה הראשונה מלבד התוספת "נדפס בהוצאה שנייה על ידי בנו המו"ל חיים רפאל אוחנא ס"ט... ירושלם... שנת יהי עליכם סתרה לפ"ק" (תרס"ה/1905). בסוף הספר נוספו שני עמודים ובהם תפילות ותיקונים שמצא רבי חיים אוחנא בגנזי אביו. מהדורה שלישית יצאה כתבנית המהדורה השנייה על-ידי רבי חיים אוחנא, ירושלים התרס"ח (1908), ואח"כ מהדורה רביעית, ירושלים התרע"ד (1914); מהדורה חמישית ירושלים התשי"ז (1957) על-ידי יצחק בקאל. הרשות להוצאת הספר נתנה על-ידי נכד הרב המחבר, הרב מרדכי אוחנא (טבריה, ה' דחוהמ"פ התשי"ז). הספר נדפס באות מרובעת ולא באות רש"י כפי שהיה במהדורות הקודמות, ותבניתו קטנה. מהדורה ששית יצאה לאור התשל"ח (1978) על-ידי "ישיבת קודש הלולים" בירושלם. זהו דפוס-צילום של מהדורת ירושלים התרס"ח (1908). הספר נכרך יחד עם קונטרס "שמרו משפט" לר' עקיבא יוסף שלזינגר וספר ספורים נפלאים. מהדורה שביעית - ירושלים תשל"ט (1979); מהדורה שמינית - ירושלים תש"ן (1990), המו"ל שלמה כהן, בהוצאת יריד הספרים בירושלם, דפוס חדש באותיות מרובעות הכולל איורים רבים. במהדורה זו הושמטו ההסכמות של רבני מכנאס וטבריה, וכן הושמט שיר מן העמוד האחרון שסימנו "רפאל אוחנה".

ספר

מראה הילדים

בו נקבצו ובאו כמה מיני רפואות ותעלות, וסגולות וגורלות, מכמה ספרים כתיבת יד ממזרח וממערב מצפון ומים, מאשור וממצרים ומערי פרס וחדרי תימן, גם מספרים הנדפסים הלא הם כתובים בספר הזכרונות, סדרתים ע"ם א"ב והיה כל מבקש סגולה או רפואה למכתו, או גדל לדעת מחלתו, או לדאות מצבו ותכונתו, או לחזות בנועם מזלו וזוגתו, או עקר ועקרה מה יעשה ויולד בנים ובנות, או אשה כי תוריע ובל ידעה מה תלד זכר או נקבה והמה בקשו חשבונות, אם יוכל איש למנות, ילך-אל האות ההוא ויעשה מה שכס"ם פונו"ת:

כת דברי המאסף ר"ב זעיר"א קטינ"א

רפאל אוהנא ס"ט

נדפס בהוצאה שלישית ע"י בנו המו"ל

חיים ר. אוהנא ס"ט

פעה"ק ירושלם תובב"א

שנת. לא תחסיר כל מה לפ"ק

מראה הילדים, ירושלם תרס"ח

בראש הספר הסכמת רבני מכנאס שבמרוקו משנת התרנ"ט (1899) - הרב שמואל טולידאנו, הרב שלמה ברדוגו והרב שלמה בן שטרית המשבחים בה את ספריו הקודמים, ספר "יסוד מערבי" וספר "טובת מראה", ומקווים שיזכו לראות גם את שאר ספרי הרב "המוזכרים על ספר יסוד מערבי, הלא המה 'יפות מראה', 'דרושים נאים' גם לרבות ספר 'ראה מעשה', 'חדושים על פי מעשיות המובאים בספרי רז"ל' ו[ספר] 'נזכר הלכה', 'פסקי דינים להשיב מפני הכבוד לשואלי דברו', גם ספר 'אור המערכה',

הקדמות יקרות ותוכם רצוף חידושים נאים. ועלית על כולנה 'פרשת ראה על התורה', אשר דרש מידי שבת בשבתו בבי כנישתא רבא דטבריא ת"ו".

בהקדמה לספרו מציין הרב שזה עשרים שנה היה ברצונו לכתוב ספר זה, לזכר שני בניו שנקראו בשם יהודה ונפטרו בקטנותם: "...והיטב חרה לי על מות הבן, כי הרופאים לא ידעו טיב חוליו על מה אדניו הוטבעו. ואחרי טהרתו בים כנרת, מצאו הרוחצים תולעים דבוקים אשר היו בבטן הילדים, הם שהיו בעוכריו". ובהמשך: " ...ובהיותי נבוך ונאנח בזה, מצאתי ראיתי אשר יש ספרים כתיבת יד מהראשונים אשר תוכם רצוף גורלות אשר מודיעים ע"י החשבון מה היא סיבת החולה ומה היא רפואתו... וגם מיני זרעונים ועשבים כיוצא ויש בהם מיני סגולות... אז אמרתי אני אל לבי זהו הראוי לנערי בני ישראל כי לדעת מה יעשה ישראל לבניו".

עוד עומד שם הרב על המותר והאסור לעשות לחולה ובלבד שלא יהיה בבחינת כישוף. וכאשר הוא דן בסגולה מסוימת שהיא דבר איסור, הוא דן בשאלה, אם מותר להאכיל לחולה דבר אסור ומפנה לספרי שאלות ותשובות, כגון "אדמת הקדש" ו"פרי הארץ".

הספר נקרא "מראה הילדים" על שום מרא"ה ראשי־תיבות: **ממני רפאל אוחנא המאסף.**

הספר יצא לאור לאחר פטירת רבי רפאל, וזאת בעצת רבני טבריה והמורשה על נכסי הרב, רבי משה מאיר חי אליקים, שיעץ להדפיסו כדי שמהכנסותיו תתפרנס האלמנה והיתומים. סייעו בהוצאתו לאור נדיבים מקרב יהודי בוכארה הן משכונת "רחובות" שבירושלם הן מאסיה התיכונה.

בספר מציע רבי רפאל פתרונות שונים לבעיות - פעולות, גורלות, קמיעות וסגולות מחכמי ישראל.

מקורותיו הם ספרות ישראל - התלמוד ומפרשיו, מפרשי התנ"ך, ראשונים ובהם רמב"ן ואבודרהם, ואחרונים ובהם האר"י הקדוש, הרב חיד"א, ספרי שאלות ותשובות שונים, וגם מספרי הגויים.

בקשר לקמיעות מציין הרב שמות קודש שונים ובכלל הוא מציין כתבי־יד רבים שהשתמש בהם, בדרך כלל כתבי־יד ממקומות שבהם ביקר לרגל שליחותו: בוכארה[50],

50 "כת"י מבוכארה", עמ' 145, 146, 171, 203.

מצרים[51], עיראק, צפון־אפריקה[52], הודו[53]. כמו כן הוא מצטט מתוך ספרים, כגון "מפעלות אלוקים" לר"י אברבנאל[54], "נוהג כצאן יוסף" לרבי יוסף יוזפא בן משה קושמן[55], "רפואה וחיים" לרבנו חיים פלאג'י, איזמיר[56], "נפלאים מעשיך" לרבנו יוסף חיים מבגדאד[57], "דרך ישרה" לראב"ד[58], "מדבר קדמות" לרב חיד"א[59], "לקוטי מורי האר"י"[60], "ספר חסידים" לרבי יהודה החסיד[61], מדרש תלפיות[62], לקוטי מוהר"ן[63], ספר כ"י מהר"א ילוז[64], כתב יד מהרי"ץ אלמהדווי[65], ואף "שמעתי מפי גויה אחת"[66].

מן הספר:

איום - לא יאיים על התינוק שיכהו לאחר זמן, אלא אם רואה עושה מעשה רע, יכהו מיד או ישתוק לגמרי.

... לא יפחיד לתינוק לומר, כלב, קח אותו, וכיוצא.

אכילה - נכתוב פה איזה מיני אכילה שיוצא מהם הנאה לילדי בני ישראל. ויש מהם שמועיל גם כן לגדולים:

אתרוג, קליפותיו מסירים כל כאב פנימי ומחזיקים את הגידים. גם גרעיניו טובים לכל כאב פנימי ומביא הזיע. ומועיל לקטנים המוציאים חולי האבעבועות.

---

51 "כת"י מאשור וממצרים", עמ' 198, 202.

52 "ספר כ"י מערבי", או "מסכ"י [=מספר כתב-יד] רבני מערב", עמ' 113, 116, 137, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 151, 152, 180, 189, 198.

53 "סכ"י מערי הודו", עמ' 150.

54 שם, עמ' 117.

55 שם, עמ' 118.

56 שם, עמ' 118, 126, 191, 194.

57 שם, עמ' 118, 135, 184, 187, 193.

58 שם, עמ' 122.

59 שם, עמ' 123, 135.

60 שם, עמ' 123.

61 שם, עמ' 143, 188.

62 שם, עמ' 182.

63 שם, עמ' 192, 248.

64 שם, עמ' 123.

65 שם, עמ' 119, 120.

66 שם, עמ' 238.

הדס, פירותיו עוזרין מאד ומחזיקים הגוף ויפים בכל שלשול. והרוחץ בשרו בעלין שלו יסיר ריח רע ועוזר הזיעה יתירה בבני אדם, וטובים לכל שברון הכיס באנשים. ונפילת הרחם בנשים.

רמון, יש בו שני מינים, א׳ חמוץ וא׳ מתוק. החמוצים עוזרין כל שלשול בין דם בין בלא דם והם טובים לרוות את הצמא ולקרר את חום הכבד ולחזק האיצטמוכא. והמתוקים טבעם לשלשל ולרכך הבטן, אבל שניהם יחד טבעם לשמח את הלב. קליפתן עוזרות מאד בין כשהם מבושלים בתוך מים או יין ונעשה משקה עפציי, ובין כשלוקחים אבק הנעשה מהם בכמה אופנים.

אם על בנים - תתפלל בח׳[ודשי] עיבורה שיהיה מתוקן באיבריו ואל יהיה נפל, שפיר וסנדל או חולני, כדי שלא יעקב חוליו לימוד התורה, שהתפילה מועלת לבטל הגזירה.

בנים - המגדל בנו לתלמוד תורה זוכה כאילו קיים עשרת הדברות ב׳ פעמים ביום, והמוליכו לבית רבו כאילו קיים התורה כולה ב׳ פעמים בכל יום.

ברכת הבנים - הטעם שמברכים האבות לבנים בכניסת שבת בשעה שנושקים ידיהם, משום שאז צנורי הברכות נפתחים ואל תהי ברכת הדיוט קלה בעיניך.

גזירות רעות - הבל תנוקות של רבן מבטלם.

גניבה - הרוצה לידע הגנב, כתוב על קלף צבי ותלה על צואר התרנגול, וכשיראה לגנב יעלה על ראשו ויקרא.

או: כתוב על חתיכת פת לחם אלו השמות ותן להחשודים לאכול, ומי שגנב לא יוכל לבלוע הפת.

דיבור - לתינוק שאינו מדבר יתנו לו לאכול פיסטוקים, ובעת שאוכל יאמרו פסוק יחזקאל סי׳ מז ״... והיה פריו למאכל ועלהו לתרופה״, כפי פירוש רש״י שם.

דגים קטנים - הרגיל בהם אינו בא לידי חולי מעים ולא עוד אלא שמפרין ומרבין ומברין כל גופו של אדם (מס׳ ברכות נז ע״ב, יעו״ש).

זכירה - אמרו רז״ל ה׳ דברים טובים לזכרון, פת הנאפה על הגחלים, והאוכל ביצה מגולגלת צלויה בלא מלח, והרגיל בשמן זית וכו׳, והשותה מים משיורי עיסה שנילושה (הוריות יג ע״ב).

קבלה משם רב פפא מצד הסגולה. קח ז׳ חטים וז׳ שעורים וז׳ פלפלין ותשים אותם בקדירה חדשה ותכסה הקדירה היטב, ותעמיד במדורת אש עד שתתלבן הקדירה והגרעינים שבתוכנה יהיו אפר ודשן, ותקח מים שחוקים בכלי חדשה ותשים בתוך המים שמן זית זך ותפזר אח״ך האפר הנ״ל, ובזה תכבס היטב ראשך וקודם הכיבוס תגלח שערות ראשך והמעשה יהיה ביום ד׳ וטוב שיהיה בזמן שליטת כוכב (״מפעלות אלקים״ אות ז סי׳ קכה, ועיין בספר הזכירה).

לשון השור (מין צמח) - ...הוא עשב חם ולח שתוי ביין ומשמח ומחזק הלב, ואם מבושל במים וסוקאר ודבש ונתון לשתות לטהר צינורי הריאה והגרון (גם כיום משתמשים בעשב זה לחליטת תה והוא מצוי בחנויות למוצרי טבע - ג׳ פ׳).

קמומילא - הנקרא בערבי באבונז [באבונג] רבו תועלתיה אין מספר, עכ״ל (ואף הוא מצוי בחנויות למוצרי טבע - ג׳ פ׳).

רוטא [רודא] - קורים אותה בערבי... והוא מין עשב ידוע לכל, והיא חמה ויבשה ועלים שלה מונחים על האצטומכא הורגים התולעים ומורידים אותם לבטן, ומונחים על הטבור מסירים כאב קוליק׳ה ושמן שלה מרפא כאבי קרירות, וכל נטיעתה טובה נגד הרוחות הרעות...

ציצית - סגולה לחולה להסתכל בציצית.

שיעול - לחולי השיעול תבשל הרומירו הנקרא אזיר עם מי שעורים וישתה מהבישול, יוציא הלחות העבות מהחזה ויסיר קוצר הנשימה.

(ה) ספר **נזכר הלכה**, אתיא זכירה זכירה, שני פרקי דינין... הפסק הראשון יצא לידון בדבר חדש אשר תיקנו אגודה אחת בעוב"י [=בעיר ואם בישראל]... מקנאס יע"א [=יבנה עיר אלוקים] בענין עזר [=מס] הבשר הנקראת גאבילא... נכנסה כת שניה זאת אומרת שאין זו תקנה אלא תקלה... ותצא דינה בת יעקב כמה פס"ד [=פסקי דין] לאסור איסור הגאבילא אפילו במשהו וחתום עליה ראב"ד מקודש דעיה"ק ירושת"ו... גם את השני פס"ד [=פסקי דין] סיוע שיש בו ממש לפס"ד אשר פסקו שני צנתרות הזהב מרבני מקאנס וגם רבני מראקיס ורבני סאלי יע"א בענין קיום החזקות בחזקת מרא קמא אלוף עירם כמוה"ר סי' **דון יעקב אוחנא** ... **רפאל אוחנא** ס"ט... ירושלם... [התרס"א/1901], בדפוס הרי"ן לעווי.

הבעיה: בעיר מכנאס פרצה מחלוקת בדבר תקנת מס "הגאבילה", הוא מס המוטל על הבשר הכשר לטובת מוסדות הקהילה היהודית במקום.

רבני העיר נחלקו, אלה אוסרין ואלה מתירין. ומאז המחלוקת "ומתו כמה מאות יותר מת"ק נפשות". רבי רפאל אוחנא פסק שדודו, רבי יעקב אוחנא, צודק בפסק דינו וכי פעולתו היא לטובת העיר, וזה העומד מולו... הוא בעל מלחמות" (שם, דף ב ע"ב).

השאלה נשלחה לרבי רפאל אוחנא בח' באייר התרנ"ה (1895) מאת רבי יעקב אוחנא, וזהו נוסחה:

ידיד נפשי ואור עיני, אח עצמי ובשרי מע'[לת] הרב הכולל כמהר"ר **רפאל אוחנא** נר"ו יאיר לעד כיר"א [=כן יהי רצון אמן].

אות זה מדבר להודיע לאחי כי פה עירנו יע"א גדלה אש המחלוקת ונעשו שתי כתות, וכת אחת מהנה רצו לתקן חדשה... גאבילא על הבשר ליקח מן הקצבים אחד דורו [=סוג מטבע] על כל בהמה ולהוסיף על הבשר, על כל רוטיל סך מה, ועל זה העניים והאביונים וכמה תלמידי חכמים צועקים במרה כי הלא המה פטורים ממסים וארנוניות וממנחות ודורונות למלכות ולשרים ביום אידם, וגם פטורים מנדבות של עוברים ושבים, ואם כן למה יוסיפו על הבשר להקל על העשירים ולהכביד על עצמם? ועל כן רבתה המספחת של המחלוקת הגעת למלכות ויצאה גזירת המלכות שידונו דין זה אצל רבני עוב"י [=עיר ואם בישראל] פאס יע"א [=יבנה עיר אלקים], ותצא דינה משני דיינים שהגבילא אסורה אפילו במשהו, ושני דיינים האחרים התירו, ונשאר הדבר בלתי הכרע,

ולעת עתה לא ידעתי אנא אפנה לעזרה, על ימין או על שמאל, לכן עתה באתי לחלות פני אחי לסדר סדר המערכה לפני רבני עיה"ק טבריא תוב"ב ולכתוב לעט"ר [=עטרת ראשי] ראשון לציון ואת אשר יאמרו כי הוא זה אחרי עקבותיהם נלך כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים.

כה דברי אחיך העברי המצפה לתשובתך מהרה תצמח.

הצעיר **יעקב אוחנא** ס"ט.

והרי המכתב השני מחודש תמוז התרנ"ה (1895).

אח עצמי ובשרי מע'[לת] הרב הכולל כמהר"ר **רפאל אוחנא** הי"ו:

אותותי אלה מקבלה ואילך שפרק אשר כתבת כי הרב ראשון לציון וגם רבני טבריא לא רצו להיטפל בזה, בעבור שכמה החמירו, ז"ל [=זאת לומר] שלא להשיב לצד אחד רק לשני הצדדין, והרי הם לא שלחו סדר טענותיהם ולא הפס"ד [=הפסק דין] המסייע להם וכו'. תדע לך אחי הנה צעקת עניים באה אלי ואני נבוך לדעת האמת אתם אם לאו? הלא ידעת כי עברי אנכי ואת האלוקים אני ירא ורצוני לדעת עם מי האמת והצדק כדי לסייע או לעזוב הכי אחי אתה, הבט ימין וראה הספרים חדשים גם ישנים והורני בדרך זו אלך, ואנחנו לא נדע מה נעשה כי עליך עינינו וכל אשר תאמר אלי אעשה ודי בזה לחכם שכמותו אשרי יולדתו.

כה דברי הצעיר **יעקב אוחנא** ס"ט

אחרי תשובת רבי מרדכי קריספין והרבנים ר' שלמה אמריאו ור' יוסף קובו מסאלוניקי, פסק רבי רפאל אוחנא בחודש כסלו התרנ"ו (1895) שהגאבילה הזו "אסורה במשהו איסור גמור" (שם, דף ו ע"ב). ולאחר מתן פסק־הדין הגיעו אל רבי רפאל פסקיהם של דייני פאס המצטרפים לדעתו, וגם רבי רפאל יצחק ישראל מירושלם הצטרף לדעתו. וכך גם הייתה דעתם של רבי יצחק דוד אוחיון ורבי יעקב הכהן ולהם הצטרפו חמישה מדייני העיר מכנאס (דף ט ע"א). טעמם העיקרי של האוסרים את הגאבילה היה שיש כאן משום גזל עניים.

ואולם בפסק־דינו מציין רבי רפאל שניתן לקיים את התקנה בתנאי: "זולתי אם יעשו

שלום בעיר ויאותו שני הכתות וכל הקהל קודש יחד עשיר ואביון, אזי יוכלו להוסיף, הואיל והעניים מוחלים על עלבונם ועם כל זה כדי לצאת ידי שמים צריכים לעשות חשבון יתום ואלמנה ותלמידי חכמים הנצרכים, ויתנו להם קצבה יתירה מדי חודש בחודשו ומדי שבת בשבתו כנגד הפסדם על ציר הבשר בגאבילא הנזכרת... זאת ועוד כמו הורה זקן הרב הגדול המלאך רפאל בירדוגו ז״ל דעתו שהגאבילא אסורה במשהו והיא שלא כרצונו ושלא כרצון יראיו וכנז״ל ובתריה נגררים רוב ערי המערב ובפרט עי״ת [=עיר תהילה] מקנס״א שהיא אתריה דמר, צריכים לעשות הלכה למעשה כמותו וכאמור לעיל״.

(ו) ספר **ראה מעשה**, זה ספר הנותן אמרי שפר, חידושים נאים, עפ״י הקדמות ומעשים נאים ונפלאים, כאשר עיני הקורא תחזינה, ופורש הן להם בדברים המושכים לבו של אדם אחד חכם ואחד תם שניהם רצים לשמוע ספורי מעשה הצדיקים, הלא המה מגן וצנה, ולא המדרש הוא העיקר אלא המעשה, המלמד לאדם דעת ויראת ה׳ חכמה ומוסר כרוכים זה בזה... **רפאל אוחנא** ... ירושלם... שנת... [התרס״ב/1902] ... בדפוס הרי״ן לעווי ושותפיו...

זהו הספר האחרון שיצא לאור בחייו של הרב המחבר.

בראש הספר הסכמת רבני מכנאס מחודש תמוז התרס״א (1901), הם הם אלה שחתמו על ההסכמה לספר ״מראה הילדים״, מהדורת התר״ס (1900).

לאחר הסכמה זו דן המחבר ב״ברכת הודאה״ בשאלת הלכה:

״שאלוני רעיוני אם צריך לברך שהחיינו בגמר כתיבת חיבור הספר, ובפרט אם נגמר בהדפסה, דאז לסברת הרא״ש יו״ד [=יורה דעה] סי׳[מן] ע״ר, דבזמן הזה הו״ל [=הוצאה לאור] ככתיבת הס״ת [=הספר תורה], ובינותי בספרים ובספר נאמן שמואל בס׳ בירך יצחק בהקדמה דצריך לברך, ושוב ראיתי בשערי תשובה או״ח [=אורח חיים] סי׳ רכ״ג משם ספר מור וקציעה דצריך לברך שהחיינו, והרב מחזיק ברכה [הרב חיד״א] כתב שיברך בלי שם ומלכות, ומכל מקום צריך לשבח לה׳ שזיכהו לכך כמ״ש [=כמו שכתוב] בספר בנה לעיתים דרוש ב׳ יעוין שם״.

לאחר מכן מודה המחבר לקב״ה על שזיכהו להוציא את ספריו לאור, מלבד הקונטרס

"נזכר הלכה", הוא ספרו הרביעי, והוא מתפלל שיזכה "לסיים בכי טוב הדפסת ספר פרשת ראה על התורה וספר זכות מראה דרושים, וספר אור המערכה , ושאר הכתיבות...".

בהדפסת הספר סייעו למחבר רבי שמואל אלעלוף, מו' באבא ג"ה ג'האן ומו' יוסף הכהן חסיד, שני האחרונים מבוכארה.

בהקדמתו מבאר הרב באריכות, מדוע קרא לספרו בשם זה, ובסיום הדיון הארוך [שלושה דפים] הוא כותב: "והטעם שנקרא בשם רא"ה מעש"ה, היינו טעמא כי ראה ראיתי התחכמות רופאי הגוף שעשו אופן שתועיל רפואתם. ובני אדם יהיה להם תרופה למחלתם. וזו היא שמחתם. וגם אנחנו אלה פה עשינו חידושי תורה עפ"י מעשה הצדיקים שיהיה מושך לבית בני אדם ודינים ומוסרים אם אחר מעשה אמרן שומעין לו ועושים אזנם כאפרכסת".

בספר משולבים הלכות, דברי מוסר, סיפורים, פירושים ודיונים על עניינים מן התנ"ך ומן התלמוד.

למשל, כאשר הוא דן במעלת התורה, מקיף הרב את הנושא מכל רוחותיו. ראשית הוא מציין את ההלכה "כל איש חייב בתלמוד תורה, בין עני בין עשיר" וכו'. ובהמשך הוא מציין את שאר הלכות תלמוד תורה בתמצית - מתי לומד אדם תורה ועד מתי, מהי מעלת לימוד התורה, מה יעשה אדם ויזכה בכתר תורה, ועוד. לבסוף הוא מספר מעשיות על מעלת לימוד התורה, כמעשה המסופר על רבי אליעזר בן הורקנוס שחשק ללמוד תורה (בראשית רבה פרשה מב, י; אבות דר' נתן, ו), וגם מציין אירועים שחוה בעצמו - "והנה אנוכי מילידי המערב הפנימי, ראו ראיתי מזקני הדור שהיו מחפשים ונותנים מעות הרבה עד אין קץ עד שיגיעו ליקח בת תלמיד חכם, וביום החופה היה להם שמחה גדולה כאלו קבלו התורה ממש, וכאילו שרתה עליהם השכינה, וכן מי שהיה לו בת והוא מעשירי עם היה שולח סרסורים לאביו ואמו של הבחור התלמיד חכם ומרצה אותם ברצוי כסף עד שיאמר רוצה אני..." ("ראה מעשה", דף יג ע"ב - יד ע"א), ודן בפסיקת הראשונים והאחרונים בנושא בקיצור.

בדף צה ע"א עד דף קג ע"א - מכתב לרב חזקיה הכהן רבין, בוכארה, על מחלוקת הקופות[67]. בדף קט ע"א עד דף קטז ע"ב סיפורי גירוש רוחות.

---

67 ראה בנספח.

(ז) ספר **פרשת רא"ה**, צירף דבש אמרי נעם... על שני ספרים בראשית ושמות יחד נצמדים... היוצאים מפ"ק עט"ר וצ"ת [=מפה קדוש עטרת ראשי וצבי תפארה] רבי אב"א הרב המובהק המזכה את הרבים החסיד העניו **המלאך רפאל אוחנא** ז"ל... כ"ד [=כה דברי] הבן המתאבק בעפר רגליו הוא... **חיים רפאל אוחנא** ס"ט... ירושלם... תרס"ט [1909] לפ"ק, דפוס עזריאל.

בהקדמת בנו המוציא לאור, הרב חיים רפאל אוחנא, המספר את תולדות חייו של רבי רפאל, עולה כי רבים ביקשוהו להוציא לאור את הספר, ולכן, בכדי לענות לבקשתם "והן לעשות לו נחת רוח בגן עדנ"ו [=של אביו] החליט להוציא את הספר לאור. ואולם מאחר שלא היה לו די כסף, הוציא לאור רק את פירושיו לספרים בראשית שמות.

המוציא לאור מודה למסייעים: "ולי נאה לברך את כל אחי גבירי ושועי נדיבי עם אלקי אברהם אשר בערי הודו, עדן ובמבאי וכלכתא ועוד בכלל ואשר בכל ערי בוכארא וקוקאנד וסמרקאנד ותשקאנד[68] אשר עד עתה זוכרים אהבתו ושמו וזכרו לא יסוף מזרעם...".

בסיום הביאור לספר בראשית (דף מ ע"ב) נדפס: "אמר הבן לדור טרדתם לסדר פרק כל כתבי הקדש לעט"ר [=לעטרת ראשי] ר' אבה"ו זצוק"ל ועדין לא נגמרו לסדר חלק שמות ובע"ה בקרוב יגמרו ויבואו לבית הדפוס".

מן המקורות שבהם השתמש בפירוש: מדרש רבה, זוהר, מדרש תנחומא, ספר "פני דוד" וספר "כף אחת" לרב חיד"א, מדרש הנעלם, ליקוטי תורה לרבנו חיים ויטאל, פירושי הראשונים, וכן ספרות פרשנית ספרדית ואשכנזית, כגון "נועם אלימלך", "אדרת אליהו", מלבי"ם, ספר "פתוחי חותם" לרבי יעקב אבוחצירא, "מאור ושמש". שימוש נרחב במיוחד נעשה "במסורה" ובפירושיו של רש"י ובעל הטורים.

הרב משתמש בפירושו במוטיבים שונים מעולם הקבלה[69], גימטראיות[70], פשט, נוטריקון[71] וגם מזכיר פירושים שכתב בספריו האחרים[72].

---

68 בין המסייעים בהוצאת הספר מוזכרים האחים אברהם, יעקב ומשיח ג'יהאן שסייעו בהדפסת הספר לע"נ אחיהם יצחק ג'יאהן ברוכוב, וכן הגבירים אברהם, יחזקאל יהושע וסי' עזרא לע"נ מ"א יחזקאל יהושע. כמו כן מוזכרים אלה שסייעו לו בהוצאת הספר "מראה הילדים".

69 ראה דף כא ע"ב; דף כד ע"א; "וכמו שכתבו המקובלים כי שם...".

70 ראה דף יט ע"א; יח ע"ב;

71 דף כט ע"א.

72 דף כט ע"ב; "עיין מה שהארכתי בסה"ק יסוד מערבי".

אף שהספר נדפס רק בשנת התרס"ט (1909), נראה שהיה מוכן לדפוס מזה זמן רב, שכן הוא כבר מזכירו בספרו "יסוד מערבי"[73]: "פירשתי בעניותי בסה"ק 'פרשת ראה' על פסוק והנה באר בשדה".

דומה שהפירוש לספר שמות לא נדפס, בניגוד לכתוב בשער הספר.

73 ירושלים תרנ"ו (1896), דף ב ע"ב.

נספח

מכתב רבי רפאל אוחנא לרבי חזקיה הכהן רבין, רבה של בוכארה באסיה התיכונה, על גזירת הקופות של רבני ירושלם*

מעלת ידידי וחמדת לבי ואור עיני, חיבת עין ימיני, הלא זה הו"ד ענף עץ אבות, חמדת הלבבות מע'[לת] הרב הכולל הדיין המצויין, בר אבהן ובר אוריין, כמהר"ר [=כבוד מורנו הרב רבי] **חזקיה הכהן**[1] הי"ו [=ה' ישמרהו ויחייהו] מר בריה דרבינא מע'[לת] הרב המובהק זר"ק [=זרע קדש] רב רבינא מר דיינא כמהר"ר חיים הכהן[2] זלה"ה [=זכרו לחיי העולם הבא], אתה ה' תשמרהו ורצנה רצון תעטרהו כיר"א [=כן יהי רצון אמן].

אותותי אלה יגשו אז ידברו לפני אחי מלך אודות הידיעה שבאה מאת מע'[לת] ידידנו הרב השד"ר [=השלוחא דרבנן] כמהר"ר **רפאל חיים ילוז**[3] הי"ו מגיד אומר, כי בא למדינה תהילתכם שד"ר נהוג מעיה"ק ירושת"ו [=מעיר הקודש ירושלים תבנה ותכונן] וזה שמו אשר יקראו לו מו'[לא] בנימין בן מו' יוחנן כהן בוכארי הי"ו תושב ירושת"ו, והתחיל לעקור נטוע קופת התה"ק [=התנא הקדוש] **רמב"ה** [=רבי מאיר בעל הנס] זיע"א [=זכותו יגן עלינו אמן], הקבועה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות וגזר אומר שלא יקבעו בכל בתי כנסיות כ"א [=כי אם] שני קופות, אחת לשם עיה"ק ירושת"ו, והשנית לשם האי תנא דידן רמב"ה זיע"א, ותתחלק לשלש ארצות הקודש יוכב"א [=יכוננן בצדק אמן], וכתב כי כת"ר [=כבוד תורתו] וכמה ת"ח [=תלמידי חכמים] ויראי שמים נבוכים הם בארץ ויראים לבטל מנהג אבותיהם ואבות אבותיהם שכל הנידר והנידב לשם רמב"ה זיע"א הרי זה בכי יותן לרבני עיה"ק **טבריא** ת"ו [=תבנה ותכונן] מקום ציון קבר הצדיק רמב"ה זיע"א, ורבנן ותלמידיהון, אשר מסתופפים בצלו ולומדים על קברו ש"ס ומשניות וזוהר ותהלים וכיוצא מתפרנסים מנדריו ומכסף הקופה הנז'[כרת] כנודע,

---

* מתוך "ראה מעשה", ירושלים תרס"ב, דף צה ע"א - דף קג ע"א. האיגרת נכתבה בין השנים התרנ"ט-תרס"א (1899-1901).

1 ראה עליו לעיל הערה מס' 21.

2 הרב יצחק חיים הכהן (התר"ח/1848 - תרנ"ו/1896) שימש ברבנות החל בשנת התרכ"ו (1866) והוא בן 18 שנה בלבד. עמד בראש הקהילה במשך שלושים שנה. רבי רפאל אוחנא נפגש עמו כאשר הגיע לבוכארה בשנת התרמ"א (1881).

3 רבי רפאל חיים ילוז מוזכר אצל מ"ד גאון (ראה למעלה הע' 2), אולם ללא פרטים.

שראינו בעינינו ואבותינו ספרו לנו ודבר זה מפורסם בכל תפוצות ישראל שנודרים בעת צרה לעילוי נשמת התה"ק [=התנא הקדוש] רמב"ה זיע"א, ופוק חזי להרב גאון עוזינו כמהר"ר חיד"א [=חיים יוסף דוד אזולאי] ז"ל, בספר עבודת הקודש, למי ששרוי בצער ולמי שאין לו בנים זכרים ינדור לרמב"ה זיע"א ואם ראה שנתעברה, יתן בכל יום פרוטה כל הארבעים יום וכו' ואחריו ל"ו קם מופת הדור כמהר"ר חיים פלאג'י בס' עתרת החיים וכותב בפי'[רוש] למצטער על סחורותיו שהם בים או ירדו מערכם ינדור לשם רמב"ה וידליק נר שם או ישלחם (דף צה ע"ב) לעיה"ק טבריא ת"ו, ועל דב"ז [=דבר זה] נדב לריב עמו במלחמת מצוה אחד מרבני ירושת"ו מחסידי בית אל יכב"ץ [=יכוננה בצדק] כמוהר"ר יעקב ניניו[4] ז"ל בס' אמת ליעקב על שפת אמת בדף קכד עמ' ג' וד' איך יכתוב לשון או ישלחם לעיה"ק טבריא ת"ו שהוא לשון ספק, הלא אם לא ישלחם לעיה"ק טבריא הרי זה גוזל את הרבים ופורץ גדר אשר גבלו ראשונים כמלאכים ז"ל, כאשר נעתיק לקמן בעזה"י [=בעזרת ה' יתברך] ומשם באר"ה אשר על כן לא יכניסו עצמם בסוג גזל הרבים ואל תמנע טוב מבעליו כתיב.

גם עיניך תחזינה מישרים בס' שמע אברהם פאלאג'י ז"ל והבאתי דבריו בסה"ק [=בספרי הקטן] טובת מרא"ה על פסוק היתה כאוניות סוחר ממרחק ס"ת [=סופי תיבות] רקת היא עיה"ק טבת"ו, כנודע בש"ס דמגילה, דאפי'[לו] רקנים שבה מלאים מצוות כרימון. ותיבת מ'מ'ר'ח'ק' ר"ת [=ראשי תיבות] מ'קופת ר'בי מ'איר ח'סיד ק'דוש תביא לחמה, כי מן הקופה הקדושה של רמב"ה מתפרנסים הת"ח [=התלמידי חכמים] היושבים בה יעו"ש [=יעוין שם]. הרי ידוע כי הקופה הנז' היא בית חיינו ומפיה אנו חיים, ואיך יתכן שיהיה לרצון רבני ירושת"ו [=ירושלים תבנה ותכונן] לכרות אוכל מפינו ויורדים עמנו עד לחיינו. לא מן ה' הוא זה.

אחת שאלתי מאתך תהלתי, אם אדם אחד מנהגו לתת או רוצה עתה לתת מעות לצדקה לראובן ת"ח [=תלמיד חכם] עני כדי שיחיה בנו או שיצליח בעסקיו וכיוצא, האם יוכל ישששכר לגזור עליו שלא יתן סלע זה כ"א [כי אם] לראובן ושמעון ולוי?! ואם תמצא לומר שנתעצם לגזור עליו גזירה הנז' האם יהיה מחויב האדם הנז' לשמוע בקולו ולגזירתו שהיא שלא כרצונו ושלא כרצון יראיו שיגזול שני חלקים מראובן ויתנם לשמעון ולוי? ואפי'[לו] אם ירצו שמעון ולוי ליהנות מהגזל הנז', איך יוכל הנותן

4 רבי יעקב ניניו (ירושלם התק"ס/1800) - נלב"ע בטבריה.

להוציא מזה וליתן לזה, הלא אין אדם חוטא ולא לו, ואין אומרים לאדם חטוא בשביל שיזכה חבירו, והקב"ה שונא גזל בעולה, ואפי' מי שגוזל ומאכיל לעניים, ופוק חזי מאי עמי דבר כי בזמן הזה עוב"י [=עיר ואם בישראל] בוכארה יע"א [=יבנה עיר אלוקים / יכוננה עליון אמן] מיום הוסדה בה מסילת ברזל הלא עיר מסחר היא, ופונים אליה מארבע כנפות הארץ, ממזרח וממערב מצפון ומאיי הים ומאשור וממצרים ומבבל וערי מדי וחצרי תימן, שאלו נא וראו וכולם יעידון יגידון כי קופת רמב"ה זיע"א שולחים אותה לפרנסת חכמי ורבני עיה"ק טבת"ו, ולמה אתם תהיו מופרשים בענין זה מרובא דעלמא שבכל ערי ישראל אחינו שבגולה? ואם תרצו שנשלח לכם כמה אלפים ורבבות מכתבים הבאים מארבע רוחות העולם השולחים כל כסף המתוקן תרומה לקופת רמב"ה זיע"א ושואלים (דף צו ע"א) שטרי קבלות, וראיה ומופת חותך לזה הלא מדי חדש בחדשו יבואו מכתבים מתוך עיה"ק ירושת"ו מתושבי העיר ממש, מלבד הגרים הבאים לשכון כבוד תוככי ירושת"ו ומכולם יבואו מכתבים לשאול שטרי קבלות על כסף הקדשים הנמצא בקופת רמב"ה הנודרים בעת צרתם ונותנים בעד רפואתם והצלחתם וכיוצא. והלא גזרו רבני ירושת"ו על יושבי עירם לתת להם חלק מקופה הנז' אלא ודאי שמעולם לא יעלה על רוחם דבר זה, כי לא ישמעו לקולם דהיכא כתיבא שאני רוצה לתת מעשרותי לכהן זה ויגזור אומר עלי השופט לתתם לכהן אחר? דבר זה לא יתכן ולא אפשר, וכשם שמצוה לומר דבר הנשמע, כך מצוה שלא לאמר דבר שאינו נשמע, ואנוכי הרואה כי ח"ר [=חכם רבי] בנימין הנז' אפשר שבדה הדבר מלבו וחושב אותם אנשי בוכארה הי"ו פתיים ח"ו [=חס ושלום] כמוהו שהוא פתי יאמין לכל דבר, זאת ועוד אחרת שיודע אותם יראי שמים בתכלית ולכן מאיים עליהם בגזירות בכח שבידו וממשלחיו ואולי ישמעו ויפחדו ויעשו רצונו לחלק ממונינו לג' חלקים, אולי ימצא חן וחסד בעיני משלחיו ולא ידע כי בנפשו הוא חסיד שוטה ואכזרי, וחושב לעשות דברים אשר לא יכלו משלחיו לעשות לעקור בידו ממש קופות רמב"ה זיע"א, הלא מצאנו ראינו לרביה דרביה עצום ורב וראש ועד הכללי בעיה"ק ירושת"ו כמהר"ר יעקב מאיר[5] הי"ו אשר היה לפנים שד"ר עיה"ק ירושת"ו ולא הרהיב עז, לגשת לשלוח יד בקופתינו הקדושה ת"ו, ואיך היה לבן קיש איש ימיני הנז' קיש קיש קריא ולא ידע כי רמב"ה זיע"א בעצמו אמר לתלמידיו אמרו לבני ארעא דישראל היא משיחכון דידכון

5 הרב יעקב מאיר, ירושלים, ז' באדר התרט"ז (1856) - ירושלים התרצ"ט (1939). הגיע לבוכארה בשנת התרמ"ב (1882), שנה לאחר שביקר שם רבי רפאל אוחנא. ראה עליו מ"ד גאון (ראה למעלה הע' 2), עמ' 361-370.

כנודע, ומי שלח ידו במשיח ה׳ ונקה? ובפרט דר״מ [=דרבי מאיר] עצמו דאין דינא דגרמי איך השד״ר הנז׳ יגרום לנו היזק ויכניס ראשו בין הרים הגבוהים, והיה לו לזכור יום בואו להילולת רמב״ה זיע״א אכל ושבע ודשן ולקח צדה לדרך מכיס קופת רמב״ה ועתה נעשה כפוי טובה וקיים בנו מקרא שכתוב גם איש שלומי אוכל לחמי הגדיל עלי עקב ולפרוץ גדר ויסיג גבול עולם אשר גבלו ראשונים וגבול עולים והעניים והאביונים כי לא לחכמים לחם כי אם בזאת כנודע, ומה שרצה לטעון טעון כי עיה״ק ירושת״ו מרובה האוכלוסין, הן אמת שאפי׳ כת המקבלים חלוקא דרבנן וכו׳ הם מרובים משלנו עכ״ז [=עם כל זאת] אין אנחנו חייבים לשים חלקינו עמהם ולחסר מעניי עירנו ולתת לעניי עירם והודו לאל יתברך אחינו שבגולה ישר׳[אל] קדושים הם ומקבלים מהם חמשה שלוחי כולל אחד שד״ר נהוג (דף צו ע״ב) לקופת רחל אמנו לעדת הספרדים הי״ו, גם את השני שליח בית־אל לעדת החסידים הי״ו, גם את השלישי לעדת המערבים הי״ו, רביעי בקודש שליח משגב לדך לקופת ביקור חולים, גם שד״ר לעדת התימנים והמזרחים הי״ו הנקרא בשם עזרת נידחים והיינו טעמא מפני שהם מרובים באוכלוסים בן פורת יוסף לא כן אנחנו אלה אין שולחים כ״א שליח נהוג לעדת הספרדים ומערבים ומזרחים וכו׳ להוצאת ביקור חולים ולהוצאת השררה יר״ה [=ירום הודה] הכל כאשר לכל יוצא מהכנסת שליח אחד דווקא, ואנחנו אלה פה עמנו עומד היום קרוב לחמשת אלפים נפשות בן פורת יוסף דאיתרבו ספסלי הבאים ממזרח וממערב מדי יום ביומו הלוך ורב בן פורת יוסף. ומילתא כדנא יכולה להתברר ברור בחשבון ודי בזה הערה לרב שכמותו תרב גדולתו, שאין הפה יכולה לדבר ולא הלבלר בקולמוסו לערוך שולחן במדבר זולת אם היה לפני פנים בפנים ופה אל פה אדבר בו.

וכבר קול הברה נשמע מזה כמה שנים מאיזה שליח כזה שהיה בערי טורק׳יאה ונכנסה בו רוח קנאה על הקופה הק׳[דושה] של רמב״ה זיע״א ונשמע הקול לפני מי שגדול הרב מופת הדור הגאון המפורסם כמהר״ר אשר קובו[6] זצ״ל ושרטט וכתב בכמה גזירות קשות וכו׳ למי ששולח יד וגוזל קופת רמב״ה זיע״א מרבני טבת״ו [=טבריה תבנה ותכונן] ונותנה לארץ אחרת, הלא היא כתובה וחתומה בחתימת יד הק׳[דושה], וקיימנו מצות

6 הרב אשר קובו, שימש רב ור״מ בשאלוניקי, הראשון אשר נשא את התואר חכם באשי באורח רשמי - משרתו אושרה על-ידי השולטן מג׳יד כאשר זה ביקר בשאלוניקי בשנת התרי״ח (1858). ר״א קובו ישב על כס הרבנות שם במשך עשרים-ושבע שנים רצופות. נלב״ע י״ט בטבת התרל״ה (1875).

שלו״ח העתקה ממנה לשם גבוה, הגאון המפורסם כמהר״ר חח״מ[7] נר״ו [חיים חזקיאו מדיני נטריה רחמנא ופרקיה] להדפיסה בס׳ שדי חמד תוספת נופך ויפוי כח ויתר שאת על מה שכתב בחלקים הראשונים. ובקרב הימים יצא ממזבח הדפוס ויהא מוקטר מוגש לשמו מנחה טהורה מהרב הנז״ל הי״ו ועיניו יחזו ועפעפיו יבחנו האמת והצדק, ואם השד״ר הנז׳ יאמר לכם דינא קא בעינא, יוכל כת״ר [=כבוד תורתו] להשיב קול קורא ממקרא שכתוב בתורה לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים, ואף שלמה אמר בחכמתו אל תסיג גבול עולם אשר עשו אבותיך ובשדי יתומים אל תבוא כי גואלם חזק וכו׳, ואי בעית אימא גמרא מ״ש [=מה שכתב] הש״ס בגיטין דנ״ט [=דף נט] ע״ב עני המנקף בראש הזית מה שתחתיו גזל וכו׳, מצודות חיה ועוף ודגים יש בהם גזל מפני דרכי שלום, ר׳ יוסי אומר גזל גמור. והביטה וראה להרמב״ם ז״ל פ״ו [=פרק ו׳] מה׳[לכות] גזילה הל׳[כה] י״ב ויותר מפורש יוצא בהלכות זכייה ומתנה הלכה ב׳ וז״ל [=וזה לשונו]: הצד דגים מתוך מצודתו של חבירו אפילו שהיא בתוך הים או בתוך השדה הואיל [דף צז ע״א] והמצודה היא כלי, קנה לו הכלי שלו, ומי שלוקח דג או חיה מתוכה ה״ז [=הרי זה] גזלן גמור (אמר אברהם: להוציא בדיינים) וכתב עליו הרב המגיד שכן פסק בהלכות וזה מוסכם ע״כ יעו״ש (עד כאן, יעוין שם). וכן פסק מרן הק׳[דוש] בשולחן ערוך חשן משפט סי׳[מן] ש״ט סעיף ד׳ [?], יצא עת״ק מפיכם והרי זאת הקופה הק׳ שהיא כלי, ויש לה בית קיבול ונשמה דמאריה עלה רמב״ה זיע״א, הרי זוכה לנו הכלי שלנו שהיא הקופה הנז׳, והלוקח ממנה גזל גמור, הואיל והיא לשם עיה״ק טבריא תוב״ב והם אשר קבעו הכלי הנז׳, ובמקום אחר הארכנו בזה, אלא מוסרים לו ראשי פרקים לרב שכמותו, חכם מוסיף מדעתו. והן ידיעתו מכרעת וכ״ש [=וכל שכן] בדבר פשוט כזה ויעשה התראה בקהל קדושים רבה ששום אחד לא ימסור שום פרוטה מקופה שכתוב עליה רמב״ה, כי אם לעיה״ק טבת״ו, ואם ימסור איזה פרוטה לזולת הרי הוא חייב במסירתו שמסר ממונינו ליד הזולת ואין לנו דין ודברים עם השד״ר ולא עם משלחיו כי זה הדבר תלוי בידן הנותן.

ופוק חזי מה שפסק הרמב״ם ז״ל בהלכות חובל ומזיק פרק ח׳ הלכה א׳ וז״ל [=וזה לשונו]: המוסר ממון חבירו ביד אנס חייב לשלם מן היפה שבנכסיו, ואם מת גובים

---

7 הרב חיים חזקיאו מדיני (ירושלם, מרחשון התקצ״ז/1833 - כ״ד בכסלו התרס״ה/1905), ראה עליו בקובץ זה, בחלק המוקדש לחכמי חברון. הרב מדיני כתב איגרת נגד חכמי טבריה בנושא הקופות, ואולם הם תקפו אותו קשות.

מיורשיו יעו"ש [=יעוין שם], וא"כ אם בנימין הנז' או אחר הבא ליקח שום פרוטה מהקופה, אנחנו גובים מהנותן, ואם ירצה בנימין הנז' או אחר לסדר כל בתי כנסיות קופות על שם שבעים סנהדרין זיע"א אנן לא איכפת לן בזה, רק שלא יתנאו בשל אחרים שלא יכתבו על קופתם שם רמב"ה זיע"א, ואם יכתבוהו אזי אנחנו הזוכים, ומי שיקח ממנה שום פרוטה הרי זה גזלן גמור ויוציאה בדיינים מן הגבאים המוסרים בידם, וכאמור נא אחי יכתוב מגוף זה המכתב שנים או שלשה העתקות וישלחם לעי"ת [=לעיר תהילה] סמרקנד ולקוקנד ולתשקנד יע"א [=יבנה עיר אלוקים], ויוסיף נופך משלו ללועזם בלע"ז בארשת שפתיו, והבא ליטהר מסייעין אותו ודבריו הנם נשמעים, וטעם שאני כתבתי לכת"ר [=לכבוד תורתו] יותר מאדם אחר, משום כי אני הוא אשר טפחתי ורביתי וקבעת[י] תחילה הקופות בעוב"י [=בעיר ואם בישראל] בוכארה וסמרקנד ואגפיה כנודע לכת"ר ולכל באי שער עירו משנת תרמ"א [1881] עד כען יומא זה עשרים שנה וכת"ר ראה בעיניו כמה טרח עמי מר אביך ז"ל[8] בקביעת הקופות הנז' ודבר שטרח בו אותו צדיק לא יכשל בו זרעו, אלא אדרבה יאחז צדיק דרכו דרך הקדש כאן בשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם ולעמוד לימין הרב השד"ר שלנו ולהיות לו להד"ר עז"ר ולא ישקוט ולא ינוח עד אשר יצא כנוגה צדקו, ברוך מפיו יקרא ויתרגם במתק לשונו עד שיכנס [דף צז ע"ב] תוך מורשי לבבם ודברים היוצאים מן הלב נכנסים ללב, ועל יד כת"ר תהיה צליחתינו ואל תמנע טוב מבעליו כתיב, ובשכר זאת אלקא דמאיר יהיה בעזרו ואנן מהכא ברוכי מברכינן לו ולכל המסייעים לדבר מצוה הנז', קום רבי חזקיה והחזק הקופה במאמרים בל תמוט עולם ועד, ולא תצריכני לטרוח ולבוא אני בעצמי ולהוציא הוצאות כי השקט לא נוכל וכת"ר גברא מורשה בחריקאי להחזיר העטרה ליושנה, ובה אדע כי מצאתי חן וחסד רב חסד"א ורב חנ"א והוא הצעיר רפאל אוחנא ס"ט.

אחרי כתבי זמן לא כביר, נראה בעליל אור כי טוב הס'[פר] היקר פקועות שדה להרב הגאון המפורסם כמהר"ר חיים חזקיה מדיני הי"ו, אשר שלח לרבני ארצינו עיה"ק טבת"ו, ומצאתי און לי וממנו תדע כי השד"ר בנימין הנז"ל שקר ענה אין בפיו תוכחות ולא כחות ממשלחיו רבני עיה"ק ירושת"ו, כי הלא תמצא דבריהם כגחלי אש נגד

8 הכותב מזכיר לרב חזקיה רבין את פעילותו של אביו הרב יצחק חיים הכהן בנושא קביעת הקופות הראשונות שנקבעו בכלל מארץ-ישראל בבוכארה, שהרי הרב אוחנא היה השד"ר הראשון שהגיע לאסיה התיכונה לצורך זה. אכן אחריו הגיעו שדרי"ם רבים אחרים.

המשנים ומסיגים גבול וז״ל [=וזה לשונו] הטהור אשר כתב הרב הגאון הנז״ל וז״ל בדף ה׳ סוף ע״ג אלה דברי הרבנים הנז״ל בהסכמתם שהגיעה לידי ודברידהם כגחלי אש ואין צריכים חיזוק, ואף גם שקבלתי ספר יקר שמחה לאיש להאי תנא דידן תנא ירושלימאה הגאון הגדול עט״ר [=עטרת ראשנו] ראשון לציון יש״א [=יעקב שאול אלישר][9] ברכה הי״ו, וראיתי שם בחלק ח״מ [=חושן משפט] סי׳ י״ד תשובה שלימה בעניין כזה אשר רבני גאוני דורינו הסכימו שלא לשנות בצדקות הללו, ולרגל מלאכתי מלאכת שמים ראיתי נכון להעתיק דבר קדשם, לפי שהס׳[פר] הנכבד הזה אינו בנמצא במקומות הללו ומצוה לפרסם להבות דב״ק [=דברי קודשו] ואלה דבריו ״עינינו הרואות כל אשר כתבו מע׳[לת] רבני האשכנזים בעיה״ק צפת אתל״א [=אמת תכון לעד אמן] וחכמים יצ״ו [=ישמרם צורם ויגאלם], אשר האריכו למעניתם ברוחב מבינתם על אודות העירות ומחוזות וגבולים השייכים לכולל **וואלין** יע״א הנז״ל. ומזה זמן בהסכמה עלו ה׳ הגאון הג׳[דול] המפורסם כמהר״ר **מאיר אויערבאך**[10] ומעלת ב״ד [=בית־דין] רבא דק״ק [=דקהילת קודש] אשכנזים דפה עיה״ק ירושת״ו וגזרו אומר **בגזרת התורה ובאו״ח** [=ובאור החיים] לבל ירים איש את ידו ליגע בכסף הקדשים דכולל הנז׳ ממחוזות הנז״ל ואחריו האיר וזרח שר המסכים הרב הגדול ראש״ל עט״ר הגאון המפורסם כמהר״ר **אברהם אשכנזי**[11] גם הוא גזר בגזרה חמורה וכה היו דבריו אשר יצאו מפי קדשו וז״ל ואחרי רואי הפסק ב״ד [=בית־דין] הצדק וכו׳ הטיבו כל אשר דברו והנה גם אנכי גוזר בגזירת עירין פתגמא ובכח תוה״ק [=תורתנו הקדושה] ובכח קדושת הארץ וכו׳ השמרו לכם לנגוע ח״ו [=חס וחלילה] במחית אלה העניים ולעבור חלילה על לאוין מקרא [דף צח ע״א] מלא בתוה״ק [=בתורתנו הקדושה] לא תסיג גבול רעך ולא תסיג גבול עולם שגבלו ראשונים, וכל יחיד ורבים הדרים במדינתם בגבוליהם אשר הוקבעו לכולליהם ואף הבאים ממדינות אחרות ונתישבו באותם המדינות והפלכים השייכים לכוללות הנז״ל, יחשבו כבני אותו המחוז ונגררין אבתרידהו כפרי צדקת התנא הרמב״ה זיע״א לכל

9 הרב יעקב שאול אלישר, הראשון לציון וחכם באשי בירושלם. מכונה יש״א ברכה (צפת, כ״ג בסיון התקע״ז/1817 - ירושלם, כ״ח בתמוז התרס״ו/1906), מגדולי רבני ירושלם בתקופתו. כיהן כראשל״צ וחכם באשי בין השנים התרנ״ג/1893 - התרס״ו/1906). חיבר ספרי שאלות ותשובות רבים, ראה מ״ד גאון, ״יהודי המזרח״, עמ׳ 62-68.

10 הרב מאיר אויערבאך (התקע״ה/1815, פולין - תרל״ח/1878, ירושלם), נודע בתור הרב מקאליש, רב למקהלות האשכנזים בירושלם.

11 הרב אברהם אשכנזי, ראשון לציון וחכם באשי (ביינישיר, תורכיה, התקע״א/1811 - ירושלם, ט׳ בשבט התר״ם/1880). נבחר לשמש כראשל״צ לאחר פטירת הרב חיים דוד חזן, בראשית שנת התרכ״ט (1869).

נדרידם ולכל נדבותם וכל הפושט יד לעשוק ח״ו ולשנות מעשה הצדקה ממחוז לחבירו כאילו נוגע בבבת עינו, והוא קובע נפשות ממש כי בגבולין תליא מילתא ואיסורא הוא דרביע עליה בתוקף גזרות גאוני הארץ ראשונים כמלאכים, רבינו הגדול ומרן הקדוש ביתה יוסף ותורת משה רבינו אלשיך והרב השל״ה הקדוש זיע״א עד עולם, ע״כ [=עד כאן] הגיעו דבריו גדול הנאמר באברהם ז״ל ואנא זעירא החותם השני מטה עם מע׳[לת] ב״ד הצדק דק״ק ספרדים דפעה״ק [=דפה עיר הקודש] ירושת״ו החזקנו במעוז הסכמתם ותוקף גזרתם בכל כחנו, חקה חקקנו וגזרה גזרנו לאשר ולקיים הסכמת הגאונים הנז״ל זיע״א.

והנה בעתה שמענו לשמע אזן כי יש ויש אנשים אשר פרצו גדר ושולחים שלוחים למקומות השייכים לכוללות וואלין הנז״ל, ועוברים על הגזרות וחרמות הנז״ל בשאט נפש ותולים עצמם באחד חכם בעיניו שכתב כי אין שום חזקה לשנות מדעת הנותנים, ואין לגזור ולצוות על נותני הצדקה לאיזה כולל יתנו וכו׳, וכל אחד הרשות בידו לעשות בנדבותיו כחפצו וכו׳ וכו׳, ועל זה קמו ונתעודדו חו״ר [=חכמי ורבני] האשכנזים דעה״ק צפת״ו [=צפת תבנה ותכונן], וכל העדה הקדושה נתאספו יחד וגזרו בגזרה חמורה ושדו גוצא רבא לבל ישנו את תפקידם, ואין רשות לשום אחד מהדרים במדינות הנז״ל ליתן מהקופה הקבועה בבתים לעניי כולל אחר והרחיבו דבריהם בטוב טעם ודעת ידיעתם מכרעת בכל חוזק ותוקף ואחרידם מסכימים ומעריבים חו״ר [=חכמי ורבני] דק״ק מעלת הספרדים דעיה״ק צפת״ו [=צפת תבנה ותכונן] וביארו דבריהם על הדין ועל האמת ואסיקו דדינא הכי הוי שחייבים כל הבאים לדור במחוזות והגבולים הנז״ל להיות נגררים אחר הרוב מבלי לנטות ימין ושמאל ומבלי לשנות שום שינוי כלל וכלל כמבואר, וגם חו״ר ספרדים ואשכנזים דעה״ק טבת״ו גם המה בהסכמתם עלו ככל האמור ומדובר אין נגרע דבר, ואנן בדידן יען בקש מע׳[לת] ידידנו הרב הנכבד המופלג כמהר״ר ניסן בק הי״ו והפציר בנו למען נגלה דעתינו גם אנחנו בדבר הגדול הזה דתבר גזיזי.

ובכן זאת מאתנו הבאים על החתום לחוות דעתנו ולהגיד כי ישר איך באמת קרינו את כל מה שכתבו הרבנים עליונים למעלה חכמי ורבני [דף צח ע״ב] ומנהלי וכו׳ ק״ק אשכנזים הי״ו וגם חכמי ורבני ק״ק הספרדים הי״ו במתק לשונם לשון הזהב והאדרת, ולא נכחד כי צדקו בכל דבריהם הנאמרים באמת וצדק כי חייבים המיעוט אשר באו לגור בארץ ממחוזות השייכים לכוללות וואלין הנז״ל להיותם נגררים אחר הרוב וכאשר

קבלו על עצמם והוקבע עליהם בחיוב נדר גדול לתועלת יושבי ארץ ישראל להיות כל איש קובע בביתו קופה מיוחדת לקיום והעמדת חזקת הישוב בארץ הקדושה לאנשי הכולל הנז׳, וכן נמי דומה בדומה חיובא רמיא על המיעוט לעשות משפט כתוב כי מילתא כדנא דהוי ענין כללי ואינו דבר פרטי אשר כל אחד יוכל לעשות הדבר מבלי שותפות חבריו, כי אין ביד שום קהל להחזיק ביד יושבי ארץ ישראל ועניייה ויתומיה ואלמנותיה חכמיה ואביוניה רק בהקבץ יחד מכל היחידים יתקבץ קומץ של ברכה ויושלחו לעניי כוללם הישובים באה״ק [=בארץ הקודש] ומתפללים ושופכים שיח בעד אחיהם המחזיקים בידם, ובתפלתם ועתירתם שלום יהיה להם ליושבי חו״ל, נמצא שהוא דבר השייך לכוללות העיר וחייבים המיעוט לילך בתר רובא, כיוון שגם הם דרים במחוזות הנ״ל, וצריכים להיות מיושבים בנחת ובשלום ע״י תפלת אחיהם היושבים באה״ק [=בארץ הקודש], ופוק חזי מ״ש הגמ״י [=מה שכתב הגהות מימוניות] להרמב״ם בפ״א מהלכות תפלה שיש ביד הרוב לכוף את המיעוט, וע׳[יין] מ״ש [=מה שכתב] מוהרשד״ם [=מורנו הרב שמואל די מדינה] בח״א [=בחלק א׳] סי׳ ב׳ יע״ש [=יעוין שם], וכ׳[ן] הפר״ח [=הפרי חדש] בדיני מנהגי איסור סי׳ א״ך וז״ל [=וזה לשונו] דבר ברור שכל המנהגים בין דממונא בין דאיסורא נקבעים עפ״י הרוב, והרוב יכולים לכוף את היחידים אם יתנו כתף סוררת, וכבר כתב הרא״ש ז״ל בתשו׳[בה] כי כל עסק רבים אמרה תורה אחרי רבים להטות, ועל כל ענין שיהיה כתוב שהרוב מסכימים, היחידים צריכים לקיים וכו׳, ונסתייע מדברי מהרשד״ם הנז״ל והגמ״י הנז״ל יעו״ש, ונמשך אחריו הרב שולחן גבוה חלק אורח חיים בכללי המנהגים יעו״ש.

ועינא דשפיר חזי להמרדכי בפרק קמא דבבא בתרא שהביא משם הרב אביגדור במי שבא לעיר שיש בה יאוד״ים, אם מנהג קבוע בעיר לתת בתוך י״ב חדש, איני יודע לפוטרו ממ״ש [=ממה שכתוב] בפרק הפועלים, אמר ר״ל פועל בכניסתו שלו וביציאתו של בעל הבית, ופריך בגמרא ונחזי היכי נהוג, אלמא מנהג דוחה את דין התלמוד וכו׳ ותניא בתוספתא כופין בני העיר זה את זה וכו׳, ופסק הר״מ והוא דין להכניס אורחים ולחלק להם צדקה וכו׳ יעו״ש, ועיין להרב מהר״י [=מורנו הרב יוסף] קולון בתשו׳[בה] ט׳ שהאריך להוכיח דבענין ממון אזלינן בתר מנהג העיר מטעם הפקר ואין לשנות יעו״ש, **ובפרט** אם כנים הדברים שגם אלו שבאו ממדינת [דף צט ע״א] ליטא ורייסין כבר קבלו עליהם בתחי׳[לת] בואם ונתנו כל הקופות והנדבות של התנא הרמב״ה זיע״א להגבאי של כולל וואהלין הנז״ל כאשר קיימו וקבלו עליהם רוב העיר אלא שמעתה רוצים

לחזור בהם וליתנם לעניי כולל אחרת לאו כל כמינייהו לבטל המנהג ואיסורא רביע עליהן ואם רצון איזה יחידים ליתן צדקה לעניי ליטא ורייסין לא ימנעם שום אדם חלילה מליתן למי שירצו, רק הקופות שהוקבעו בביתם לעניי ארץ ישראל לא יוכלו לשנותם בשום אופן, רק חיובא רמיא עלייהו למוסרם לגבאי כולל וואהלין הנז׳ כי מזמן שקבעו דירתם במדינות ובמחוזות וואהלין חל עלייהו החיוב להתנהג עפ״י מה שנוהגים רוב העיר וכמ״ש [=וכמו שכתב] הריב״ש [=הרב יצחק בר־ששת] ז״ל בסי׳ שצ״ט יעו״ש.

אסיפא דמילתא בהא סליקנא ובהא נחיתנא דחייבים המיעוט להתנהג עפ״י מה שנהגו רוב הערים הן בעניין איסור הן בענין צדקות הן בענין ממון הן מטעם שכבר נהגו והן מטעם שהרוב כופין את המיעוט והן מטעם שהמחוז גורם שבגבולין תלייא וכמו שדקדק בדב״ק [=דברי קודשו] הרב הגאון אחד היה אברהם ראש״ל ז״ל, ולאפס פנאי כי הרב רבי ניסן הי״ו נח״ץ ינח״ץ כלו מלאכתיכם לא באנו בארוכה, תקותינו חזקה כי יספיק המיעוט כמרובה וזו אינה צריכה לפנים.

ובכן גם אנחנו הננו גוזרים בכח תוה״ק [=תורתנו הקדושה] שתתעלה שלא יוכלו לשנות מהקופות הקבועות כלל רק ימסרו אותם ביד הגבאי דכולל וואהלין כאשר עושים רוב יושבי המחוזות דהתם בלתי מגרעת וכל המשנה ידו על התחתונה, גם אין רוח חכמים נוחה הימנו. ומהכל ימעט ולשומעים ינעם ועליהם תבא ברכת טוב, ה׳ ברחמיו יקבץ פזורינו וירפא מכאובינו וימהר ויחוש לגאולינו גאולת עולם ויבנה דבירנו בעגלא ובזמן קריב בב״א [=במהרה בימינו אמן] כ״ד [=כה דברי] החותמים בדמ״ע בצערי״ך ירושלים דדאב״ה לחו׳ זיו שנת הו״ן ועש״ר לפ״ק [=לפרט קטן] ושלום, הצעיר **המרפ״א**[12] ס״ט, הצעיר **יש״א ברכה** ס״ט.

הנך רואה אתה קורא נעים איך מזה תורה יוצאה לעוב״י [=לעיר ואם בישראל] אנשי בוכארה ואגפיה שלא יוכלו לשנות את תפקידם ולשנות את הקופות של רמב״ה זיע״א אשר זכו בהם אנשי עיה״ק טבת״ו מיום הוסדה הקופה ועד עתה, לא יוכלו ליתנם לכולל עיר אחרת כאשר פסקו הרבנים הנז״ל ותצא די״נא מבית דין הגדול שבירושת״ו ומשלשה עמודי הוראה שלשה מגיני ארץ גאוני הדור הנז״ל ומי יבוא אחרי **אר״י**

12 רבי רפאל פאניז׳יל, ראשון לציון וחכם באשי בירושלם (טאטאר, בולגריה, התקס״ד/1804 - ירושלם, י״ד בטבת התרנ״ג/1893). כיהן כראשון לציון בין השנים התר״ם (1880) - התרנ״ג (1893). ראה עליו: מ״ד גאון (ראה הע׳ 9), עמ׳ 533-534.

לעשות היפך דעתם ושפיר גזרתם. ואיך השד"ר בנימין הנז' רצה [דף צט ע"ב] לעשות משפט ולפרוץ גדר אשר קבעו ראשונים, ותלה עצמו באשלי רברבי ולא ידע כי הם בעצמם צווחו ככרוכיא שלא לשנות ושלא לקפח שכר שום בריה חלילה ודי בזה לכל חכם ונבון שאם באנו להאריך אין די בא"ר, **והנה** מה שכתוב בפרקים הנז"ל [=הנזכרים לעיל] שקופת רמב"ה לעניי ארץ ישראל סתם הוא דווקא לאשכנזים שכל נדרי ארץ ישראל ורמב"ה זיע"א, אך בחלקות ישיתו לכל היושבים בארבע ארצות החיים ויד כלם שוה בו לא כן לדידן הספרדים שלארבע ארצות הקדש חלוקים בעיסתם וקפותיהם ושלוחיהם כל אחד לבדו ואין לשאר ארצות חלק בה, וליושבי טבריה להם לבדם נתנו כל נדרי וקופות וצדקות רמב"ה זיע"א כאשר האריך בזה הגאון המפורסם המחבר הנז"ל בספרו הבהיר שדי חמד חלק א' דף ה' ע"ב משם הראשונים יעו"ש, ואפילו להדליק נר ממעות הנז' לפני היכל קודש בעיר אחרת אנשמת התה"ק [=התנא הקדוש] רמב"ה זיע"א לאו שפיר עביד, וכמו שכתב הרב החסיד אמת ליעקב בסוף שפת אמת וז"ל, צריך אני למודעי כי בספר עתרת החיים דף ק"ח כתב ז"ל על כל צרה שלא תבוא יאמר אלק"א דמאיר ענני וכו' ויפריש מעות לצדקה לעניים או שמן או נר דלוק, ואם ירצה יתנם לעניים מיד ואם ירצה יפרישם יום אחר יום לשולחם לעיה"ק טבת"ו להדליק שמן למאור לעילוי נשמת התה"ק רמב"ה זיע"א או יתחלק שם לת"ח עניים לעילוי נשמתו של התנא הנז' אחר שיקבץ הרבה עכ"ל [=עד כאן לשונו], **והנה** מ"ש [=מה שכתב] דיתחלק שם לת"ח וכו' אין ספק דכוונתו במ"ש שם היינו בעיה"ק טבת"ו לחכמים הדרים שם דיתבין ועסקין באורייתא תדירא בבית מדרשו של התה"ק **רבי מאיר בעל הנס** זיע"א ודלא כמי שרצה לפרש דבריו במ"ש [=במה שכתב] שם, היינו, במקום שהוא דר שם וזה פשוט, ברם מ"ש בתחילה דאם ירצה יתנם לעניים מיד ואם ירצה ישלחם לעיה"ק טבת"ו וכו' דבר זה שלא בהשגחה כתבו דאינו תלוי ברצונו אם ירצה וכו', אלא החיוב מוטל עליו לשולחם לעיה"ק טבת"ו לשלם את נדרו אשר נדר ואינו יוצא ידי חובתו עד ששולח אותם שם דהא ידוע ומפורסם הסכמת ראשונים כמלאכים ע"ה [=עבדי ה'] העשויים בכל חוזק ותוקף מתקיפי ארעא דישראל ועל צבאם הרב הקדוש גאון עוזינו כמלאך ה' צבאות כמהר"ר **חיים אבואלעפייא**[13] זצוק"ל, שהוא יסוד המעלה יסד ארץ על מכוניה עיה"ק טבת"ו והוא אשר תיקן כמה וכמה קופות כאשר שמענו

13 מחדש היישוב היהודי בטבריה בשנת הת"ק (1740). ראה עליו לעיל.

ונדעם. והוא גזר אומר בכח קדושתו וחסידותו שכל הנודר לשם גבוה האי תנא דידן רמב"ה זיע"א לא יושלם נדרו עד אשר יקיים [דף ק ע"א] מצות נתינה לעיה"ק הנז', ומי האיש אשר ימלאו לבו לעבור על גזרתו ולא יחוש [=יחוס] על נפשו ונפש בניו ובנותיו ועל גופו ועל ממונו וכבר נודע בשערים את כל הנוראות הגדולות אשר עשה בחייו על כל מי שהיה עובר על דבריו וכ"ש [=וכל שכן] עתה כי גדולים צדיקים במיתתם וכו' ובפרט שכבר פשטה קבלה זו בכל ישראל עיר ועיר, מדינה ומדינה, ממזרח וממערב מצפון ומים, קיימו וקבלו היאודים עלידהם ועל זרעם להיו עושים קופות קבועות לשם ולעילוי נשמת התנא האלק"י **המאיר לארץ** והגבאים מחזירים תדיר לקבץ על הגבאות מאת כל איש אשר ידבנו לבו. צדקה תרומם להצילו מכל צרה שלא תבוא ובבוא שם שליח עיה"ק טבת"ו ונתנו את הכסף המתוכן לשם רמב"ה זיע"א וממנו פרנסת הת"ח הישבים בהיכל מלך ועסקי באורייתא תדירא בבית מדרשו של רמב"ה קול רנה של תורה יומם ולילה להעלות **נר תמיד** בשעת הלימוד לעילוי נשמתו והיה מדי חדש בחדשו אנחנו עולים על טהרת הקדש מצבת קבורת רבנן ותלמידיהון, והיה ביום ההוא קודש לה' מצפרא ועד רמשא לעסוק בתורה בקדושה ובטהרה לשם כל ישראל, ויהי בהעלות המנחה מצלאין אנחנא ואנחנו נברך את כל בית ישר'[אל] על הר ציון רמב"ה זיע"א ואת כל המחזיקים להעמיד הקופות הקדושות כי הוא קיום וישוב העיר עז לנו הזאת נעמי כי אין לה עוד שום הכנסה ממקום אחר, ודבר זה ידוע ומפורסם לכל ישראל, כל הנודר לשם רמב"ה זיע"א אדעתא דהכי נודר, וכל המשנה ידו על התחתונה ולא יצא ידי חובת נדרו, והרי זה בסוג נודר ואינו משלם, ואם אחרים משנים עוברים על דעת בעלים וגזל הוא בידם ובפרט דמארי דהאי שמעתתא דבדבר של צדקה אינו יכול לשנות מענין לענין הוא **רבי מאיר** וכדאמרי' במסכת מציעא דף עח ע"ב, רבי אומר מגבת פורים לפורים מגבת העיר לאותה העיר וכו', שכל המעביר על דעת בעל הבית נקרא גזלן, ע"כ בודאי דלא ניח"ל לר"מ [=ניחא ליה לרבי מאיר] במי שעובר על דבריו ובודאי שפוגע בו כאשר בעיניו ראינו ובאזנינו שמענו מעשים נוראים שכל יחיד או צבור שנהנו מקופה הקדושה הזאת או גרם לבטלה לא עלתה להם יפה והיא לא [דף ק ע"ב] תצלח. ואם כה יאמר כי הוא מפרש בשעת הנדר לחלק לעניי עיר או לעיר אחרת גם בזה לא בחר ולא ניח"ל [=ניחא ליה] למאריה הוא רמב"ה למעבד הכי, דכיון שהפריש לעילוי נשמתו, רצון צדיק שישולם נדרו אשר הוא לשלמו בעיה"ק טבריא תוב"ב דווקא כי שם ביתו בית מנוחתו ורצונו שיהיה קיום וישוב מקום הקדש אשר הוא טמון שם

ולמען יהיה עסק התורה שם בבית מדרשו ועל מקום קברו תמיד כי זהו תכלית נח״ר [=נחת רוח] לנשמתו כי אין להרמב״ה בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה ותורת א״י חביבה לפניו יתברך והיא תוסיף תת כוחה לקבץ נדחי ישראל ובפרט בעיה״ק טבריא כי שם תהיה התחלת הגאולה כמאמרם ז״ל משם עתידין להגאל, כי על כל אלה יציבא מילתא שרצונו של צדיק שיקיימו מצות שילוח לעיה״ק טבת״ו דווקא, דאי לאו הכי אין זה נדר לר״מ [=לרבי מאיר] והיה כי יצעק ותולה בזכותו של ר״מ לית מאן דישגח ביה לא כן היוצא י״ח [=ידי חובה] לשולחם שם תקובל חפותו והיינו דאהניא ליה חדא זכותיה דרמב״ה זיע״א, שנית, שמחזיק ביד לומדי התורה תורת ארץ ישראל, ויבא השלישי ויכריע קיום וישוב עיר האלקים מלא וגדוש מצדיקים וחסידים תנאים ואמוראים ובפרט מקום מנוחתו במוט״ב תלתא אלו זוכה שיעשה לו נסים ונפלאות וניצול מכל צרה וצוקה. את זה ראיתי לכתוב לעורר לבותם של אחינו בנ״י המתנדבים בעם לזכות את נפשם וה׳ לא ימנע טוב להולכים בתמים כיר״א עכ״ל [=כן יהיה רצון אמן עד כאן לשונו].

אלא מעתה חל עלי חיוב לכתוב הסכמת רבני שאלוניקי ואגפיה הלא היא כתובה בריש ספר פקועות שדה סי׳ א׳ וז״ל: בענין הקופות שקובעים היחידים בבתיהם והצבור בבתי כנסיות לשם עניי ארץ ישראל, הבאתי בנדפס מערכה זו אות ז׳ שאין לשנותה למצוה אחרת והמשנה ידו על התחתונה והוא כגוזל את עניי הארץ יעוש״ב [=יעוין שם באורך].

והנה אחר שכבר שלחתי הקונטריס ההוא לבית הדפוס ונדפס, ברשותי הסכמה אחת בענין זה מהרב הגדול גאון ישראל, ראש גולת אריאל בעי״ת [=בעיר תהילה] סאלוניקי יע״א [=יבנה עיר אלוקים] כקש״ת [=כבוד קדושת שם תפארה] מוהר״ר אשר קובו זלה״ה [=זכרו לחיי העולם הבא], מחבר ספר היקר שער אשר (וחתימתו ידועה לי מתוך מכתבו אלי שקבלתי ממנו [דף קא ע״א] בשנת התרכ״ו [1866] והוא בידי. ואחרי אר״י הוא הראש הנז״ל כתבו וחתמו ה׳ מלכים מרבני דורינו ז״ל, לאשר ולקיים ככל אשר דבר המלך, היינו ת״ק [=התנא קמא] וכדי לזכות את הרבים ראיתי נכון להעתיק דב״ק [=דברי קודשו] טוב בקונטריס אולי יזכני האל יתברך להדפיסו והני מילי מעלייתא יתאמרו משמייהו דרבנן קדישי הנז״ל ולא יבואו בני ישראל לידי מכשול ח״ו ואלה הדברים אשר ראיתי כתוב בהסכמה הנז״ל וז״ל.

ידעי לה כולי עלמא, כי הקופה הקדושה אבן הראשה, מהתנא האלק״י הוא הקדוש רבי מאיר בעל הנס זיע״א אשר נתייסדה בכל עיירות שישראל דרים שם הקרובים והרחוקים הא ביחיד הא בצבור ע״י השד״ר מעיה״ק טבריא ת״ו לשם כוללות העיה״ק ת״ו [=העיר הקודש תבנה ותכונן] שאין לשום מקום בין בארץ בין בחוצה לארץ בהכנסת הקופה הנז׳ שום חלק ונחלה כלל ולא ינקה כל הנוגע בה וגזלנא יתקרי וחייב לשלם וזה ברור ואכמ״ל [=ואין כאן מקום לשאלה], וכן כל נדר ונדבה אשר לעילוי נשמת חיינו תנא קמא, עוטה אור כשלמה המאיר לארץ זיע״א סתמו כפירושו שהוא שייך לכוללות עיה״ק טבריא ת״ו שכן קבלו היאודים עליהם ועל זרעם ובכל מקום אשר שמענו שמעם לא תגע בו יד כלל כי שם נגנז ארון האלקים מאיר עיני חכמים זיע״א וזה כבודו ותפארתו שיהיו יושבים ונהנים מפי צדקתו היושבים בצל קורתו וכן עמא דבר בכל אתר ואתר לתת כל כסף הקדשים הנז׳ ביד השד״ר הבא מעיה״ק טבריא ת״ו להיות לב נדכאים רבנן ותלמידיהון וכל נגותהון (כנותהון) דעסקי באורייתא באתריה דמאריה ביתא בשם כל ישראל ואין איש יוצא ידי חובת נדרו הנידר והנידב כסף לשם גדול מאיר ב״ת עין זיע״א עד הגיעו מה שנדר ליד השד״ר או ליד גזבר הקופה הקדושה ומכאן מודעא שגם פה העיר המהוללה שמזה זמן הוקבעה הקופה הנז׳ כנודע הנה בעת״ה בבא השד״ר מעיה״ק טבריא ת״ו, הלא זה הרב המו״מ [=המוציא ומביא] כמוהר״ר חיים משה בן נאים הי״ו, חזקנו מחדש זרועות הקופה הנז׳ ומיני שם טעם והעבירו קול במחנה בבתי כנסיות כרוזא קרי בחיל שכל מי שיש לו בביתו ובחומותיו ובכל מקום שהוא רשותו קופה שנזכר בה שם רמב״ה זיע״א שימסור כל הנמצא בה ביד השד״ר משה שפירא הי״ו הנז׳ עד סוף פרוטה אחרונה ושמכאן ולהבא כל מה שיתקבץ בקופות הנז׳ קמא קמא דמטי ימסר ביד גזבר הקופה הנז׳ עד סוף פרוטה אחרונה למשמרת עד עת בא השד״ר מעיה״ק טבריא ת״ו, וימצא הכל מוכן ולא יצטרך לחפש אנה ואנה. ותלי״ת [=ותהילות לה׳ יבתרך] כן נעשה מעשה וכן יהיה תמיד בעה״י [=בעזרת ה׳ יתברך] ומבטחי בה׳ שכן יעשו (דף קא ע״ב) בכל מקום שישראל דרים שם, ומאת ה׳ תהיה משכורתם שלמה ולבל תהיה האמת נעדרת חתמתי שמי בגושפנקא דמלכא פה העיר הגדולה סאלוניקי יע״א, בחדש ניסן דהאי שתא התרל״ד [1874] בא ס״ט והוא ית״ן מעדנ״י מלך לפ״ק ברב עז ושלום הצעיר רפאל אשר קובו ר״מ [=ראש מתא] בעוב״י [=בעיר ואם בישראל] סאלוניקי יע״א (מקום גושפנקא דמלכא - מקום חותם המלכות).

אנא נפשאי ידי נטויה אל הק׳[ודש] פנימה בהדי שותיה דמר ניהו רבה דעמיה רבינו הגדול שבגולה **מאשר** שמנה לחמו, לחמה של תורה יצ״ו אשר מצודתו פרוסה על העיר ועל העזרות בעוב״י סאלוניקי יע״א ובנותיה יצ״ו ואיכפל תנא להעביר קול במחנה העברים קול אשר יעבור תחת השבט, שבט מוסר הא במילי דהלכתא נינהו האותות לעיני העם בחר לו יה להעיר אזן המתנדבים לקופת התנא האלוק״י נהירו דעיינין גדול אדונינו הוא הק׳ **רבי מאיר בעל הנס** זיע״א זצוק״ל כאן בצבור כוללות הקופה המיוחד בכל עיר ועיר מדינה ומדינה כאן ביחיד כל הנידר והנידב לשם עילוי נשמת התה״ק [=התנא הקדוש] כי סתמו בפירושו לשם האי תנא דידן השוכן באדמת קודש **טבריא** תוב״ב. וכבודו תוקף על ראשי עם קודש שה פזורה ישראל למקומותם במושבותם בעריהם בחצריהם ובטירותם, ומר הוא דקמהדר אנטירותא דהאי קופה, וכל נדריהם וכל נדבותם כי בשוליה לא יגע זר כי קודש היא כל אוכליו יאשמו וכל דבריו כגחלי אש בוערות ותוכם רצוף רצפת אבני שיש טהור, משום אינהו אינשי דלא מעלו ומועלים מעילה בקדשי שמים במאי דאיכא למישמע מינה על אותם הפושטים ידיהם בקדשים, מיוחדים לשנות אותם לעניין אחר, כי על דא ודאי אף כי לא היה צריך הכתוב לשנות הך פרקין דרבינו הק׳[דוש] רבן של הגולה הרב עליון הי״ו, כי אחרי דברו ואמרתו הוא גופא גזרה חלוטה וחתוכה שחותכת ומאכלת נפש כל בשר אשר יקרב אל הקדשים לשנות דבר מכל הכתוב בגזרה דא דאורייתא, דנפקית מפומיה דמר, פום ממלל רברבן ואריה שאג מי לא ייראה.

איכו השתא דבר שפתים אך למותר אך אמרתי מפני הפלגת חיבת הקדשים חרדנו את כל החרדה הזאת, היאומן להרים יד בקדשי שמים, שלא מדעת בעלים, כי הן הן הדברים הנקנים להיושבים שם על התורה ועל העבודה בעיה״ק טבריא תובב״א על ישיבת מצבת רמב״ה זיע״א, ומי יערב לבו לגשת באפס קצה הקופה ובכל הנידר והנידב לעילוי נשמת התה״ק [=התנא הקדוש] זיע״א ישתקע הדבר כי ע״כ [=על כן] קמנו ונתעודד וניקום אנן ונגזור גזרה לגזרה ומשמרת למשמרתו של רבינו הגדול נר״ו [דף קב ע״א] על פי דת ודין תוה״ק [=תורתנו הקדושה]. זאת חוקת התורה כי כל מן דין ומן דין אתם עם הקדש די בכל אתר ואתר, העי״א [=ה׳ עלידהם יחיו אמן], בעיתו לנטורי נטרותא יתירתא ולמסור הקופה והנידר אל מע׳[לת] הגבאי המוני בכל עיר ועיר עד בא יבוא מר שד״ר נר״ו מאתם, וכי תאמינו וכי תשמאילו שם תתנו צדקות ה׳ כל הגבוי באין מחסור, פרוטה קטנה ובלי שינוי ותמורה חלילה, בבעו ובמטו מנכון מר כי אתריה

ומר כי אתריה, אל נא אחי תהיה זאת לכם, לפוקה ולמכשול ולא תהוו באעבורי, ולא תיתי לרבנן לצעורי, ולהתנא ע״ה המרת עיני כבודו ח״ו דנפיש זיהריה, ולמי כל חמדת ישראל, רק אל זכות הקדש ז״ל ומאן יהיה לן מעפריה, וכל העושה בזדון כזאת וכזאת לא שארי ליה מאריה ולשומעים ינעם מצלינן האידנא אקצירי, זכות הצדיק התנא זיע״א יכול על מג״ן על כל צרה שלא תבוא ולא חיישינן לצררי, וישלם ה׳ פעלם ותהי משכורתם שלמה משופרי דשופרי, כאות נפשם המלאה לה דעת ויראת ה׳ ונפש החו״פ [=החונה פה] אדריאנו יע״א בירחא דניסן התרל״ד [1874], בשנת כי צדיק ה׳ צדקות אה״ב לקדושים אשר בארץ ואדורי ברב עז ושלום, **אברהם גירון** חכם באשי עי״ת אינדירנו [=אדריאנופל או אנדרנה] יע״א (מקום הגושפנקא).

אחורי תרעא כקוף לפני בני אדם המעלה דמעלנא אית ליה על ראש המערכה רבא דעמיה ומדברנא, ומה לנו איפוא אנחנו הניצבים פה היום בשולי אדרתו על פתח אהלי שם, גדול הדור רבין חסידא הי״ו חסדאה איהו וחסדאין מילוהי, וברוך אשר חלק מחכמתו ליראי ה׳ ולחושבי שמו, יפתח לה פתחא לגדור פרצות הקופה הזאת של התנא הק׳[דוש] איש האלק׳ים ונהירו דעיינין המאיר לארץ ולדרים, העומד לשם בראש הר המשחא, ולמען כל נדריו מכל אתר ואתר, תבואינה בהיכלי מלכים בישיבתו הקבועה, השמורה בכל וערוכה, הם מלכי רבנן דיתבי תמן ומתנו שמעתתא והלכה, ומאן מרמי להו מינהון כי זר לא יקרב אליו, אפי׳ פרוטה קטנה, היינו עזובה היינו שכוחה, לא תהיה כזאת בישראל לכל נדריהם ולכל נדבותם מן המתנדבים בעם, כי נמצאו משנין בשינוי דעת בעליו הקדוש רמב״ה ע״ה, וקב״ה [=וקודשא בריך הוא] תבע ביקריה, אי לזאת אחרי דברו הטוב דהיא גופא גזרה דאורייתא בזקוקין דנורא דנפקין מפומיה דמר פ״ה צ״ח, זה דובר כל נכונה, אנה אנחנו עולים כל בתר דידיה, אך למותר דבר שפתינו אתנו, היינו טלטולא וחורא, גרם כלפי חומו הנושא עת שמעה אזנינו ותכן לה חזות קשה, היאומן כי יסופר כזאת וכזאת דאתו לאיחלופי, לתת את זה לזה וגמרי קיחה קיחה, חס להו לעם הקדוש [דף קב ע״ב] ישראל קדושים הם וצייתי למלולידהון דרבנן כי תורה מפיהם תצא דברת ה׳ היא ולכלהו לית להו פרכא, וחובה על כל ישראל מר כי אתריה ומר כי אתריה לישר הדורים ככל אשר קדשנו במצותיו גאון עוזינו בנועם שיח אמרתו הטהורה, על כל פרטי הקופה הזאת, לתת לה מהלכים אל עמק ברכה, וכל המשנה אין רוח הבריות ורוח המקום נוחה, ולשומעים ינעם. יצו ה׳ את הברכה, כנה״ר ונפש אנחנו שני הצעירים החו״פ [=החונים פה] אדריאנו יע״א, בירחא דאייר דהאי

שתא לדר״ת עולם, פרק בא סימן כי צדיק ה׳ צדקו״ת אה״ב, אנחנו העומדים לשרת בק״ק [=בקהילת קודש], המסתופפים בצל עט״ר [=עטרת ראשנו], גדול הנאמר באברהם נר״ו ברב עז ושלום, הצעיר **יוסף שמואל** ס״ט, הצעיר **יוסף עובדיא** ס״ט.

חזי הוית כל הכתוב מעלה דברים היוצאים מפי עליון, הרב הגדול בענקים אש״ר המלך נר״ו, דורש חן לה על כל הכנסת קופות התה״ק [=התנא הקדוש] **רמב״ה** זיע״א, כי הכל כאשר לכל נתון יתן מר שד״ר הבא מהתם עה״ק טבריא ת״ו מבלי שיוכל שום אדם אפי׳ הגבאים גופיידהו לנגוע בקצהו מכל ההכנסה הלזו, לתת ממנה לשום דבר אפי׳ למצוה גדולה אחרת, כאשר הורה גבר עליון למעלה נר״ו [=נטריה רחמנא ופרקיה], וכל דבריו אין צריכים חיזוק, כי מראש ועד סוף כולם ברורים לפום דינא, דא גזרה דאורייתא לקיים משפט כתוב כי כן שורת הדין מחייבת, ולמען תהיה האמת נהדר״ת באנו עה״ח [=על החתום] ביום כ״ה למ״ט מונים שנת הנז״ל בגושפנקא דמלכא פה עירינו אדריאנופולי יע״א ברב עז ושלום הצעיר **רפאל בכמוהר״י** ס״ט (מקום הגושפנקא), הצעיר **משה בכמהור״ר רפאל** ס״ט, עכ״ל.

גם על מה שכתב הרב החסיד כמהר״י ניניו הנ״ל שלא ישולם נדרו עד אשר ישלח המעות לעיה״ק טבריא ת״ו להאיר שם ולהעלות נר תמיד על ציון רמב״ה זיע״א וכו׳, מצאנו לו חבר טוב, הגאון אריה דבי עילאי, הובאו דבריו בספר פקועות שדה הנז״ל די״א [=דף יא] ע״א. ואלו הם דברי הכרוז שהוכרז בבריסק בימי הגאון הנ״ל, שמעו כל הקהל הקדוש, פה נתן הרב הגאון המפורסם אב״ד ור״מ [=וראש מתא] להודיע להעולם באזהרה גדולה ונוראה, היות כאשר עיין במכתבים של ארץ ישראל, אשר המעות של רמב״ה מוחזק מכבר שמגיע להם עבור אנשים השוכנים בארץ הקדושה מחמת שהנפשות שם מיחלות ומצפות לזה להחיות נפשם. ואם לאו ח״ו עתידה למות נפשם וכן פקוח נפש יקר מאוד, על כן איסור גדול לשנות המעות של רמב״ה זיע״א, לשום דבר אחר שבקדושה [דף קג ע״א] ומחמת שהעולם אינם נזהרים בזה ומדליקים נרות בבתי כנסיות ובבתי מדרשות וגם על שאר איזה עניינים. לכן הרב הגאון מזהיר באזהרה על הגבאים ושמשים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ומנינים, ליחידי סגולה דפה, שלא יעיזו ולא יוכלו לשנות המעות עפ״י שום אופן והוראת היתר על דבר אחר שבקדושה ואם אחד אומר בפירוש המעות אני מתנדב על ר״מ [=רבי מאיר] בע״ה לצורך הדלקת נרות, ג״כ אסור להדליק מזה נרות, רק אם אחד מביא נרות להדליק על נשמת ר״מ [=רבי

מאיר] בעל הנס, אזי הנרות הללו מותרים להשתמש בהם להדלקה מחמת שאין מצוה להדליק נרות חוץ לאה"ק [=לארץ הקודש] עבור נשמת רמב"ה, ולהשומע ינעם ותבא ברכת טוב עלידהם, ולראיה באתי עה"ח [=על החתום] **אריה ליב** מבית **קאצינעלינבוגין** חפ"ק [=חונה פה קהילת] בריסק, וכ"ז [=וכל זה] כתבתי כדי שלא יכשל שום בן ישראל ליקח ממעות קופת רמב"ה אפי' להדליק ממנה שמן למאור בבהכנ"ס של עירו לעילוי נשמת ר"מ [=רבי מאיר] וכ"ש [=וכל שכן] שלא ליתן מהם לעני אחר או לכולל אחר כ"א [=כי אם] לכולל עיה"ק טבת"ו וכדברי הגאונים הנז"ל.

רבי אהרון ברוך אלחדיף

מוצא המשפחה ותולדותיה

משפחת אלחדיף הייתה משפחה חשובה ומיוחסת שהעמידה רבנים ותלמידי־חכמים רבים. החכם הראשון ממשפחה זו הידוע לנו הוא רבי יצחק ב״ר שלמה אלחדיף[1], מחכמי ספרד בוולינסיה, שחי במחצית הראשונה של המאה ה־יד למניינם, בזמנו של רבי משה צרצה המכונה אבן סנה, בעל ספר ״מקור חיים״ על ראב״ע, וכדרך חכמי יהודי ספרד באותם הימים ידיו רב לו בחכמות חיצוניות כפילוסופיה ומדעים, וגם בכתיבת שירה[2]. בנים נוספים למשפחה זו אנו מוצאים בתקופה ההיא בקשטיליה ובטולדו.

לאחר גירוש ספרד (הרנ״ב/1492) נדד חלק מבני המשפחה לאגן המזרחי של הים התיכון והצטרף לקהילות ישראל שהוקמו בעקבות הגירוש, כך שאנו מוצאים את צאצאיהם בתורכיה, בקורפו ומאוחר יותר גם ברודוס.

בקורפו נמצא רבי אברהם בן שלמה אלחדיף, דיין בבית־הדין של הקהילה, שחתימתו מצויה על פסק־דין במקום משנת הר״צ (1530), המובא בשו״ת ״בנימין זאב״[3]. רבי משה אלשיך, מחכמי צפת במאה ה־טז, מציין בספר השו״ת שלו עדות של ״הנבון כר׳ שמואל אלחדיף שבהיותו באדריאנופלת השנה הזאת...״[4].

רבי שמואל אלחדיף היה מגדולי חכמי ירושלם במאה ה־יח - הוא נמנה עם חבורת המקובלים חברי חברת ״אהבת שלום״ שם וחתימתו מצויה על כל שטרי־ההתקשרות של בני החבורה מן השנים התקי״א (1751)[5], התקי״ח (1758) והתקי״ט (1759). היה חבר

---

1 מ״ד גאון, ״יהודי המזרח בארץ ישראל״, ח״ב, ירושלים תרצ״ח, עמ׳ 48.

2 L. Zunz, Zur Geschichte und Literatur, Berlin 1845. (יו״ט ליפמן צונץ) מזכיר שמות רבים של בני המשפחה.

3 שו״ת בנימין זאב, ויניציה רצ״ט, עמ׳ סו; מ״ד גאון (ראה הע׳ 1), עמ׳ 46.

4 שו״ת מהר״ם אלשיך, בני ברק תשמ״ב, סי׳ קלד, עמ׳ רצב-רצג.

5 בשנה זו חתם על כתב-ההתקשרות כשלישי, כאשר החותם הראשון הוא רבי שלום מזרחי דודיע (שרעבי), והשני הוא רבי יום טוב אלגאזי, בסה״כ תריסר חותמים. ראה מאיר בניהו, ״רבי חיים יוסף דוד אזולאי״, ח״א, ירושלים תשי״ט, עמ׳ שפ; אברהם בן יעקב, ״ירושלים בין החומות, לתולדות משפחת מיוחס״, ירושלים תשל״ז, עמ׳ 66, 129, 139, 405-406; רבי שלמה חזן, ״המעלות לשלמה״, נא אמון תרנ״ד, דף קב ע״ב - דף קג ע״א; הרב חיד״א, ״מעגל טוב השלם״, ברלין תרפ״א, עמ׳ 47.

במדרש חסידים "בית אל" וחבר בישיבת "חסד לאברהם ובנין שלמה" בשנת התקי"ח (1758).

לפי יומן הרב חיד"א היה רבי שמואל חבר במשלחת בת שבעה חכמים, מגדולי חכמי ירושלם, שפעלה נגד המשך כהונתו של הפקיד[6] שייך רחמים הכהן בירושלם. חברי המשלחת התכוונו לצאת ולהיפגש עם ועד פקידי קושטא במטרה לסלק את הפקיד מכהונתו[7]. רבי שמואל אלחדיף היה בסכסוך זה נציגן של ישיבת "מדרש חסידים ק"ק בית אל" וישיבת "חסד לאברהם ובנין שלמה", שתיהן ישיבות חשובות. בשנת התקכ"ד (1764) הגיעו כמה מחברי המשלחת למצרים, בדרכם לקושטא, ועמהם גם הרב חיד"א, ואולם הם לא המשיכו בדרכם ונותרו במצרים מאחר שחששו לשוב לירושלם ולהתעמת עם הפקיד, דבר שהיה מעמידם בסכנה חמורה[8]. נראה שרבי שמואל שהה במצרים עד שנת התק"ל (1770)[9]. בשנת התקל"ה (1775) מצויה חתימתו על איגרת־שליחות מטבריה לגביר רפאל פולידי באליסנדריא דילה פאליא[10].

במאה ה־יח אנו מוצאים (כנראה) בירושלם שני חכמים בשם רבי אברהם אלחדיף[11]. אחד מהם נמצא חתום על פסק־דין משנת התפ"ב (1722) שהובא בספר שאלות ותשובות "משה ידבר" לרבי משה ישראל[12]. בבואו לירושלם נתמנה לשמש דיין בבית־הדין של הרב הראשי רבי משה חיים מזרחי ורבי יצחק רפפורט, בעל "בתי כהונה"[13].

---

6 "הפקיד" - בראש הקהילה בירושלם עמד "פקיד", או פקידים מספר. הפקיד ניהל את ענייני הקהילה היהודית בעיר ליד הרב הראשי. הוא היה נציגו של "ועד פקידי קושטא" ובידו ניתנה הסמכות לפקח על סדרי הקהילה ופעולות הפרנסים.

7 בנושא זה הייתה מחלוקת קשה בקהילה בירושלם, מחלוקת שפילגה את הקהילה לשתיים. ראה: יעקב ברנאי, "יהודי ארץ-ישראל במאה הי"ח בחסות פקידי קושטא'", ירושלים תשמ"ב, עמ' 179, 183; אברהם בן יעקב, "יהודי בבל בארץ ישראל", ירושלים תש"מ, עמ' 18.

8 אריה ליב פרומקין וא' ריבלין, "תולדות חכמי ירושלים", ח"ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 44; מ"ד גאון (ראה הע' 1) עמ' 48; מ' בניהו (ראה הע' 5), עמ' שפ-שפא, שפח-שצ.

9 מ' בניהו (ראה הע' 5), עמ' תיא.

10 אברהם יערי, "שלוחי ארץ ישראל", ירושלים תשל"ז, עמ' 519, בהערה 59 מציין את כתב-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, סימן 373 8°, דף 19-20. ראה יצחק ריבקינד ב"ירושלים", לזכר א' מ' לונץ (תרפ"ח), עמ' קלח-קלט.

11 א' יערי (ראה הע' 10), עמ' 559; א"ל פרומקין וא' ריבלין (ראה הע' 8), מילואים, עמ' 54. בנושא זה אין לנו פרטים מדויקים רבים וקל לטעות בו.

12 שאלוניקי תקפ"ז, עמ' מג. שימש רב ברודוס, ראה א"ל פרומקין וא' ריבלין (ראה הע' 8), עמ' 36.

13 א"ל פרומקין וא' ריבלין (ראה הע' 8), שם; מ"ד גאון (ראה הע' 1) עמ' 45.

נראה שרבי אברהם זה הוא שמונה לתפקיד "פקיד" הכוללות בירושלם בשנות הארבעים של המאה ה־יח[14]. בשנת התק"ה (1745) הציעו למנותו לאחראי לגביית כספי העזבונות בירושלם ולידו צוות עוזרים של ששה תלמידי־חכמים.

חתימתו וחתימת הפקיד השני, רבי אליהו רולו, וחתימת חכמי הכולל ורבניו מצויות על תקנות הכולל. בתקנה מה' באייר התק"ט (1749) הוחלט:

א. רווקים מבני עשרים שנה ומעלה לא יוכלו לדור בירושלם (משום הטהרה).

ב. בטכסים בבתי אבי הבן ואבי הבת יוכלו לבקר הקרובים והמוזמנים בלבד.

ג. בחורים רווקים אינם יכולים לבקר בליל לימוד ללא ליווי של אב או אח גדול[15].

כמו כן מצויה חתימתו על תקנת חכמי ירושלם משנת התקי"ד (1754) בדבר מלבושי הנשים, המסחר במשקאות חריפים והגבלות אחרות[16].

כיוון שהגיע לגיל זקנה מופלגת, ביקשו באותה השנה להחליפו בפקיד אחר.

בשנת התקמ"ז (1787) אנו מוצאים רבי אברהם אלחדיף אחר שיצא בשליחות ירושלם לצפון־אפריקה, כפי שכותב רבי אברהם כלפון מטריפולי בספרו "סדר הדורות" (כתב־יד): "בא שליח מירושלים תוב"ב החכם השלם מורי ורבי כמהר"ר אברהם אלחדיף בשנת התקמ"ז [1787] ונפטר בחלב התקנ"ט [1799]".

בשנת התקנ"א (1791) היה באלג'יר והסכים שם לספר הדרשות "ברית אברהם" לרבי אברהם בושערה שנדפס בליוורנו באותה השנה. בהסכמתו הוא משבח את המחבר וחותם: "...זעירא מאנשים ירושלים... אברהם אלחדף ס"ט"[17].

---

14 י' ברנאי (ראה הע' 7), עמ' 178. שכרו כפקיד היה 175 גרוש לשנה.

15 י' ברנאי (ראה הע' 7), עמ' 241.

16 א' בן יעקב (ראה הע' 5), עמ' 303-305; "ספר התקנות", ירושלים תר"ב, סי' נב דף מ ע"ב, דף מא ע"א.

17 א"ל פרומקין וא' ריבלין (ראה הע' 8), עמ' 135, מלואים, עמ' 54, מציין שאם נאמר, שחכם זה ור' אברהם אלחדיף שהוזכר למעלה (בספרו "תולדות חכמי ירושלים", עמ' 14, 36, 44, 62) זהים הם, הרי שהאריך ימים רבים, כי הרי ציינו לעיל שר' אברהם אלחדיף ההוא כבר היה בשנת התקי"ד (1754) זקן מופלג, ועל כן ביקשו להחליפו ולמנות כפקיד את שייך רחמים הכהן מבבל במקומו, ראה א' יערי (ראה הע' 10), עמ' 559, המשער שהוא נכדו של ר' אברהם אלחדיף שחתימתו מצויה על פסק־דין ברודוס משנת התפ"ב (1722), ואולי הוא בנו של רבי שמואל אלחדיף שהוזכר קודם.

רבי אברהם זה עלה מאיזמיר לטבריה יחד עם רבי חיים אבולעפיה, מחדש היישוב היהודי בטבריה, והיה השד"ר הראשון שיצא מטבריה בשנת התק"א (1741) כדי לקבוע קופת צדקה למען היישוב היהודי שם. בשנת התק"ח (1748) עבר לירושלם וכיהן שם כדיין ובשנת התקמ"ז (1787) יצא כשד"ר ירושלם לטריפולי[18].

חכם אחר ממשפחה זו הוא רבי אהרון אלחדיף, מחכמי טבריה ורבניה במחצית הראשונה של המאה ה־יט. חתימתו (שלישית) מצויה על איגרת־שליחות למערב־אירופה משנת התקנ"ח (1798) של השד"ר רבי משה מאג'אר מטבריה[19]. הוא חתום גם על איגרת של רבי חיים שלמה אבועלפיה, נכדו של רבי חיים מחדש היישוב היהודי בטבריה, מחודש מנחם אב התקע"ו (1816)[20]. כן מצויות חתימותיו עם חתימותיהם של שאר חכמי טבריה ורבניה על איגרות וכתבי־שד"רות מן השנים התקע"ח (1818), התקפ"ג (1823) והתקפ"ז (1827). הוא ניצל ברעש בשנת התקצ"ז (1837) ובשנת הת"ר (1840) הוא חתם על כתב־שד"רות[21] לר"ח שמואל הכהן קונורטי, שיצא כשד"ר בעקבות רעש זה. נראה שנפטר לאחר שנת התר"ה (1845), וייתכן שהוא זהה עם החכם רבי מאיר אהרון אלחדיף, החתום השני על איגרת מחודש שבט התקפ"א (1821)[22] שכתבו

---

18 ראה ע' אבישר, "ספר טבריה", ירושלים תשל"א, עמ' 284, שאינו מציין את מקורותיו, ונראה שקשר בין שני החכמים ששמם אברהם. ונראה לי שהלך בעקבות הרב יוסף חיים ילוז, "טוב א"י", ירושלים תשל"ז, עמ' כג.

19 א' יערי (ראה הע' 10), עמ' 637; כתב־יד ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, סימן 199 4°.

20 חתימתו שישית. א' יערי (ראה הע' 10), עמ' 643. וראה גם רי"ח ילוז (ראה הע' 18), המציין שני חכמים בשם זה ובאותה התקופה. נראה שמדובר ברבי אהרון המצוין שם בסי' מב, והחתום בשנת התר"ה (1845) על "קול רעש גדול", יחד עם רבי חיים נסים אבולעפיה (חנ"א).

21 ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 214; זו איגרת לקהילות שאלוניקי וחתימתו היא שלישית, ראה פנחס גראייבסקי, "מגנזי ירושלים", חוברת ו, ירושלים תר"ץ, עמ' לא-לג; א' יערי (ראה הע' 10), עמ' 651.

22 ראה הרב יעקב משה טולידאנו, "שריד ופליט", קובץ ראשון, תל-אביב תש"ה, עמ' 56-57. קודם לכן הזכרנו שני רבנים בשם אהרון אלחדיף וייתכן שהאחר, כלומר לא זה המזוהה בהע' 20, הוא רבי אהרון אלחדיף. רי"ח ילוז (ראה הע' 18) מציין, שראה את חתימתו של ר' אהרן אלחדיף זה שנפטר לפני התקצ"א, עם חתימתם של רבני ומנהלי הכולל בטבריה משנת התקע"ז (1817) בשנת התקפ"א (1821) על קבלה לעיר ארם-צובא, ועל שטר-חוב של כוללות טבריה על הלוואה שלוו מר"ח שלמה אבולעפיה. רי"ח ילוז מציין שלא ראה את חתימתו על תעודות משנת התקצ"א (1831), ונראה אפוא שנפטר קודם לכן (סי' מא, עמ' כא), ואולם כל הנושא טעון בירור, וראה להלן הע' 38.

חכמי טבריה בדבר שליחותו של רבי יצחק ב״ר רפאל משה אירגאס לנדיב מסעוד בן גיגי, גזבר קופת רמב״ה במכנאס, ועל שטר משלהי מנחם אב התקפ״א (1821).

רבי אברהם אלחדיף אחר נולד בטבריה בשנת התקס״א (1801). באיגרת משנת התקע״ז (1817) כתב רבי משה אבולעפיה לרבי יוסף אשכנזי מדמשק, כי: ״הסופר הטוב ח״ר [=חכם רבי] אברהם אלחדיף, זה הוא אברהם אהובי הי״ו״[23].

רבי אברהם זה חתום על איגרות ומסמכים רבים בשנים הבאות - בשנת התקפ״א (1821); באיגרת מחודש אייר התקצ״ז (1837) מרבני טבריה לרבני מכנאס על קופת רמב״ה[24]; באיגרת משנת התקצ״ח (1838) לעיר פאס על דבר הרעב בטבריה בעקבות הרעש בשנת התקצ״ז[25]; באיגרת רבני טבריה מחודש אייר התר״ב (1842) למכנאס בעניין קופת רמב״ה[26]; בתשרי התרי״ד (1854) הוא חתום על איגרת של חכמי טבריה על אודות השליח רבי מאיר ישששכר אבולעפיה לערי מצרים[27]. כמו כן הוא חתום על איגרות מן השנים התר״ט (1849), התרי״ז (1857) והתרכ״ז (1867)[28].

הסכמותיו ניתנו לספר ״כנסיה לשם שמים״, ירושלים תרל״ד (1874), ולקונטרס ״שבר פושעים״, ירושלים תרכ״ב (1862), הדן במחלוקת על אודות פקיד כוללות חברון יוסף שלום מבגדאד[29].

רבי אברהם נפטר בטבריה בח׳ באדר ב׳ התר״ל (1870). בספר ״טובת מראה״ לרבי רפאל

---

23 הרב יעקב משה טולידאנו, ״אוצר גנזים״, ירושלים תש״ך, עמ׳ 123.

24 שם, עמ׳ 194. חתומים שם הרב חנ״א, רבי רפאל ארזי הכהן, רבי שלמה מאמון, רבי חיים שמואל הכהן, רבי אברהם אלחדיף ורבי יאודה נחמד.

25 שם, עמ׳ 140-141. חתומים על האיגרת הרב חנ״א, רבי יאודה נחמד, רבי רפאל מאמאן, רבי יעקב אבולעפיה, רבי אברהם אלחדיף, רבי רפאל ארזי הכהן ורבי משה בן שמחון.

26 שם, עמ׳ 196. חתומים: הרב חנ״א, רבי רפאל ארזי הכהן, רבי אברהם אלחדיף, רבי חיים שמואל הכהן, רבי רפאל מאמאן ורבי יאודה נחמד.

27 שם, עמ׳ 160. חתומים על האיגרת רבי חיים שמואל הכהן, רבי יאודה דאנון, רבי יצחק הלוי סוסאן, רבי משה בן שמחון, רבי אברהם יעקב עבאדי, רבי אברהם אלחדיף ורבי רפאל ארזי הכהן.

28 ע׳ אבישר (ראה הע׳ 18), עמ׳ 284; בשנת התר״ט (1849) - על איגרת השד״ר רבי מכלוף אדרעי למרוקו; בשנת התרי״ז (1857) - על תעודת ישיבת ״בית יעקב״; בשנת התרכ״ז (1867) - על מכתב לבניין בית על ציון רמב״ה. הותיר אחריו שלושה בנים: ח״ר דוד, ח״ר שמואל ואליהו, ראה רי״ח ילוז (ראה הע׳ 18), עמ׳ רג, סי׳ מח.

29 ראה שושנה הלוי, ״ספרי ירושלים הראשונים״, ירושלים תשל״ו, עמ׳ 32.

אוחנא נאמר עליו ש"מעולם לא עבר עליו חצות בלא שיהא לומד תורה"[30].

במחצית הראשונה של המאה ה־יט ידועים חכמים נוספים מבני משפחה זו - רבי שמואל אלחדיף, מחכמי טבריה בתקופה זו. על מצבתו חקוק שנפטר בשנת "תצדק בארצות החיים במיטב הארץ", דהיינו התקצ"ד (1834)[31].

רבי דוד בן רבי אברהם אלחדיף שנולד בטבריה בשנת התקצ"ד (1834), היה מפרנסי העדה במחצית השנייה של המאה ה־יט. נתן הסכמתו לקונטרס "מה טובו אהליך יעקב", ירושלים תרכ"ז, העוסק בבנייה בציון רמב"ה. כיהן כחבר מועצת העיר בטבריה כנציג הקהילה היהודית בשנים התר"מ-התרמ"א (1880-1881) והתר"ע-תרע"ד (1910-1914)[32]. נפטר בשנת התרצ"א (1931) והוא בן תשעים־ושבע שנים[33]. לרבי דוד אלחדיף היה פרדס מצפון לחומת העיר, ואכן הוא היה מבין היהודים הבודדים שהיו להם קרקעות מחוץ לחומה בתקופה זו[34].

במיפקד מונטפיורי שנערך בצפת ובסביבותיה בשנת התקצ"ט (1839), רשומים כמה מבני משפחת אלחדיף[35], ואולם ברשימת החכמים והרבנים שבצפת לא מצוין אף לא אחד מבני משפחה זו[36].

---

30 ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 284.

31 ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 285. ברודוס היו באמצע המאה ה־יט חכמים מספר מבני משפחה זו, בהם רבי חזקיה פרחיה אלחדיף, רבי רפאל מיכאל יעקב אלחדיף ורבי רפאל משה אלחדיף.

32 ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 122, 126, 284. למרות שהיהודים היוו רוב מוחלט באוכלוסיית העיר, לא הייתה להם כל נציגות בעירייה. רק בשנת התר"ם (1880) פירסם מושל המחוז צו, כי יש לצרף למועצה העירונית שני נציגים: יהודי מוסאוי (ספרדי) וערבי. ואולם המועצה העירונית החליטה (1881) למנות מכל צד שלושה נציגים - נציגי העדה היהודית היו רבי דוד אלחדיף, ר' מנשה חמאוי, ומשה "השען".

33 רי"ח ילוז (ראה הע' 20), עמ' כג, סעיף מט; ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 284.

34 ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 126.

35 יוסף מייזל, "רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט", בתוך: "ספר צפת", חלק ראשון, יצחק בן צבי ומאיר בניהו (עורכים), ירושלים תשכ"ב, עמ' תכז-תעג.

36 ראה את הרשימה אצל י' מייזל (ראה הע' 35), עמ' תעג. בני המשפחה המוזכרים הם ר' חיים אלחדיף שנולד בטוסקאנו ועלה לא"י בשנת התקפ"ו (1826) בהיותו בן ל"ה, למדן; שם טוב אלחדיף, בן 35, נשוי, ומשלח ידו - שמש.

רבי חיים - אביו של רבי אהרון בכור

ב"לוח שמות תלמידי קהל קדוש ספרדים עיר צידון יע"א" והוא רשימת המתפקדים למיפקד מונטפיורי[37] הנ"ל מופיע חכם חיים אלחדיף, יליד טבריה. מצבו הכלכלי מתואר כבינוני ונאמר שם שהוא עוסק במשא ומתן. כן מצוין שהוא נשוי ולו בן בן שבע ושמו אהרן. מצינו שרבי אהרון נולד בשנת התקצ"ב (1832)[38].

"הרב חיים אלחדיף ז"ל אבי הרב אהרון בכור אלחדיף והר' חנן אלחדיף ז"ל היה מרבני העיר וחתום על כתב שליחות בשנת תר"ה [1845] ומנ"כ [=ומנוחתו כבוד] עיה"ק צפת"ו [=עיר הקודש צפת תבנה ותכונן] תנצב"ה"[39].

רבי חיים אלחדיף חתום על קונטרס "מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל", ירושלים התרכ"ז (1867), הדן בבניית ציון רמב"ה.

אפשר כי רבי חיים אלחדיף[40] החתום בכתב־השליחות של רבי בן ציון אלקלעי מטבריה בשנת התרמ"ח (1888) הוא אביו של רבי אהרון בכור אלחדיף, והוא רבי חיים המוזכר למעלה, ואם כך הוא, הרי שהאריך ימים, ואולם אין זה ודאי כלל. לרבי חיים נולדו שני בנים, הבכור אהרון, ואחריו חנן, "הרב החסיד ר' חנן אלחדיף ב"ר חיים ז"ל, ואחיו של הרב בכור אהרון אלחדיף, עניו ושפל ברך וחסיד קדוש על התורה ועל העבודה ונתייסר בסוף ימיו בחולאים קשים והיתה מנ"כ [=מנוחתו כבוד] ביום כ' ניסן שנת התרס"ו [1906]..."[41].

בראשית שנת התר"ן (1890) הוצעה לו שליחות למערב הפנימי (מרוקו), שליחות אשר הגיעה לו בזכות חזקה, אבל מחמת זיקנה העבירה לאחר תמורת סכום כסף[42].

בשנת התרכ"ז (1867) מצויה חתימתו, יחד עם חתימותיהם של שמונים־ושלושה מחכמי טבריה, על הקונטרס "מה טובו אהליך יעקב".

---

37 י' מייזל (ראה הע' 35), עמ' תסז.

38 רי"ח ילוז (ראה הע' 18), עמ' כא, סי' מב, מציין שרבי אהרון נולד בשנת התקצ"ה (1835), וכך כתב גם ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 284. אך מן הלוח הנ"ל עולה שרבי אהרון נולד בשנת התקצ"ב (1832).

39 רי"ח ילוז (ראה הע' 18), סי' נב, עמ' כד.

40 מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 48.

41 רי"ח ילוז (ראה הע' 18), עמ' כג, סי' מו.

42 מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 48. ולא ידעתי מדוע בשנת התר"ן כבר היה "זקן" מאד, והרי לא נולד לפני התקצ"ט (1839), שכן אינו מצוין במיפקד מונטיפיורי משנה זו.

רבי אהרון בכור אלחדיף - אב"א

רבי אהרון בכור ב"ר חיים ויפה אלחדיף[43] המכונה אב"א נולד בטבריה בשנת התקצ"ב (1832)[44]. בשנת התרי"ז (1857) נמנה עם חותמי מגילת-היסוד של ישיבת "בית יעקב". חתימותיו מופיעות עם חתימות שאר חכמי טבריה ורבניה[45]. היה חתנו של יעקב שאלתיאל ניניו.

בט"ו בשבט התרנ"ח (1898) נפטר רבי יוסף דוד ב"ר יששכר אבולעפיה שכיהן כרב ראשי של העיר והיה הראשון שנשא בתואר "חכם באשי" בטבריה[46], וחכמי העיר מינו את רבי אב"א לרב העיר במקומו[47]. רבי אב"א יצא פעמים אחדות לערי חו"ל בשליחות כוללות הספרדים בטבריה. פעם אחת היה זה לאחר מגיפת החולירע שהשתוללה בטבריה בשנת התרס"ב (1902) אשר בה נפטרו רבים, ואחריה שרר רעב כבד בעיר ובסביבתה.

רבי שלמה רחמים אבולעפיה[48] היה בר פלוגתיה של הרב אב"א בנוגע לכיסא הרבנות בטבריה[49].

---

43 בסוף הקדמתו לפתיחת הספר "מפי אהרן" הוא חותם: "פי המדבר אני בכור והוא אהרון המחבר זה שמי וזה זכרי אהרן בכור אלחדיף ס"ט בן לאדוני אבי חיים אלחדיף ואדונתי מ"א [=מרת אמי] יפה תנצב"ה המכונה אב"א ס"ט.

44 ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 284, מציין על-פי רי"ח ילוז (ראה הע' 18), עמ' כא סי' מב את שנת התקצ"ה (1835), אך ברשימת מיפקד מונטפיורי מצוין שלחכם חיים אלחדיף, שנולד בטבריה והיה בשנת התקצ"ט (1839) בצידון, היה בן, בן שבע שנים, ושמו אהרון, משמע שאהרון נולד בהתקצ"ב (1832). ראה י' מייזל (ראה הע' 35), עמ' תסז.

45 חתימתו מופיעה על איגרת-שליחות לצפון-אפריקה של ר' יהודה ב"ר יוסף ברדוגו מכ"ח בסיון התרל"ו (1876), כחתום שני לאחר רבי רפאל מוסאן, ראה ארכיון בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מס' 4399. וראה גם הרב יעקב משה טולדנו, "אוצר גנזים", ירושלים תש"ך, עמ' 172.

46 ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 279. רי"ב אבולעפיה נולד בסופיה ובהיותו בן חמש שנים הגיע לטבריה עם אמו האלמנה. כבר בילדותו כינוהו בתואר רבי, ומשגדל, היה לרב העיר. בשנת התרמ"ה (1885) נבחר לרב ראשי.

47 ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 124-125. על מינויו של הרב אלחדיף לרבה של טבריה ראה "חבצלת", שנת העשרים ושמונה, גליון 26, ל' ניסן התרנ"ח, עמ' 191.

48 רבי שלמה רחמים ב"ר חיים נסים (חנ"א), מחו"ר טבריה במחצית השנייה של המאה ה-יט, התעוור בהיותו בן חמש-עשרה, אך המשיך בלימודיו ונעשה לאחד מגדולי חכמי העיר. בשנת התרל"א (1871) יצא כשד"ר לתורכיה ולמרוקו. ראה ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 281; וראה מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 14 המציין שם, כי ראה את חתימתו בתעודות שונות על ענייני כוללות טבריה משנת התרס"ה (1905), יחד עם רבי אהרון אלחדיף. כמו כן הוא חתום בתור ראש הוועד דק"ק טבריה בס' "יצב גבולות" של הרב חיים אלחדיף, התרס"ד (1904).

49 מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 47.

במרחשון התרס"א (1900) התפטר רבי אהרון בכור אלחדיף מתפקידו לאחר שכיהן כשלוש שנים כרבה של טבריה, משום "שלא יכול לסבול משא יחיד ורבים לעת זקנתו", ובמקומו מינו ראשי העדה את רבי שלמה רחמים אבולעפיה[50], אלא שבה' בכסלו התרס"א (1900) שלח רבי משה לוי, הקיימקאם אפנדי מקושטא, החכם באשי הכולל, מכתב לרב אלחדיף ובו הוא מבשר לו שאחרי משא-ומתן ממושך הוחלט, כי הוא, הרב אב"א, ימונה לחכם באשי, החל בכ"ו בכסלו התרס"א[51]. מינוי זה לא התקבל על דעת הכול, ולא בכדי ביקשו חלק מחכמי טבריה מן הרב לוי שיהיה תמיד לצידו של הרב אב"א, "ולא ישים אוזן קשבת לאנשים הכותבים תמיד נגד הרב הנז' נ"י מקנאתם ומשנאתם אותו..."[52].

בסופו של דבר נתמנה רבי שלמה רחמים אבולעפיה לראב"ד. יתכן שלאחר התפטרותו של הרב אב"א בחודש מרחשון התרס"א, עד שהגיע המכתב על מינויו כחכם באשי,

---

50 כבר בראשית כהונתו כרב הקהילה קמו עוררין על המינוי, ראה "חבצלת", שנת העשרים ושמונה, גליון 29, כ"א אייר תרנ"ח, עמ' 213. בידיעה נאמר: "...נבהלתי מראות בגליון החבצלת נו'[מר] 26 דברי עד שקר כי הרב ח"ר אהרן בכור אלחדיף נ"י נתמנה מטעם שתי קהלות ספרדים ואשכנזים להיות לראש ולרב ולחכם באשי... שרוב הקהל אינם חפצים בבחירתו. וגם מתי מעט אשר [הכת] הראשונה הטעים קרוביו וחתמו לו, הוסב לבבם, כי מבקשים למנות את הרב שלמה רחמים אבולעפיה בן הרב חנ"א זיע"א. על החתום: "דוברי אמת". כבר בגליון 32 של "החבצלת" (י"ג סיון תרנ"ח, עמ' 241-242) פורסמה ידיעה נגד ידיעה זו, לפיה הרב אלחדיף נבחר על-ידי כל הקהל, ספרדים ואשכנזים, וכי הוא התמנה לפני שלושה חדשים. על ידיעה זו חתומים ראשי קהל האשכנזים בטבריה והממונים על הכוללים השונים שם, וביניהם הרב יחיאל מיכאל היילפרין, אב"ד האשכנזים, המעיד שרבני האשכנזים "כולם יהללוהו ואילו הספרדים כמעט כולם". כמו כן חתום שם הרב חיים חייקל שפירא מצפת.

51 ראה "חבצלת" שנת השלשים ואחת, גליון 9, כ"ה כסלו תרס"ה, עמ' 65. על ההודעה ועל המינוי חתם הראשל"צ וחכם באשי בירושלם הרב יעקב שאול אלישר.

52 על האיגרת שהגיעה מקושטא, ראה "חבצלת", שנת השלשים ואחת, גליון 13, כ"ג בטבת תרס"א, עמ' 96. יחד עם כתב-המינוי הרשמי גם הגיעו בגדי כהונתו. וראה גם שם, גליון 15, י"ב בשבט תרס"א, עמ' 117, נוסח כתב-המינוי והעתק מכתב-התשובה של רבני טבריה הספרדים והאשכנזים אל הרב לוי, החכם באשי שבקושטא. על מכתב זה חתומים ארבעים-וחמישה מחו"ר טבריה, ספרדים ואשכנזים, ואולם רבנים מבני משפחת אבולעפיה לא חתמו עליו. בידיעה נמסר עוד, כי ההכתרה הייתה ביום כ"ו בכסלו תרס"א, וכי מעתה מתבקשים שולחי האיגרות והתרומות לכולל טבריה לשולחן אל הרב ולא לכתובת אחרת, כי היה נהוג שהרב הראשי הוא זה המקבל את המכתבים והתרומות, סמל למעמדו, ובגליון 17 מכ"ז בשבט התרס"א, עמ' 128, נאמר ששד"ר שלא קיבל את חתימתו - לא יקבלוהו בחו"ל.

כיהן הרב אבולעפיה כחכם באשי. מכל מקום ברור שהרב אבולעפיה נלב"ע בטבריה בכ"א בסיון התרס"ז (1907)[53].

תקופה זו הייתה קשה ביותר לטבריה הן מחמת המחלוקת המקומית, הן מחמת המגיפה והרעב בשנת התרס"ב (1902), הן מחמת המחלוקת עם כוללות ירושלם על כספי קופת רמב"ה.

יתכן שבשנים אלה הציעו לרב אב"א לשמש כרבה של קהילת צפת, ועל רקע זה הוא ויתר על משרת הרבנות בטבריה בתרס"א (1900), ונראה שעל כך הוא דן בחלקו האחרון של ספר השו"ת שלו. מכל מקום, אם אמנם כיהן הרב אב"א כרב בצפת, היה זה במשך זמן קצר ביותר. הרב אהרון בכור אלחדיף נלב"ע בטבריה בט"ז במנחם אב התרס"ט (1909). בצוואתו אסר לרשום על מצבתו שבחים, רק שמו ויום פטירתו[54].

אחר פטירת רבי אהרון בכור שוב פרצה מחלוקת - על מינוי יורשו, ולאחר משא-ומתן ממושך מינו חכמי הספרדים את הרב יעקב זרידהן והרב חיים ב"ר אהרון אלחדיף (בנו של הנפטר) בראשות הרב אליהו ילוז לבית-דין, שתפקידו לנהל את ענייני העדה עד לבחירת רב ראשי, ולאחר זמן-מה נבחר הרב רבנו חי אבואלעפיה לרב ראשי ו"חכם באשי"[55].

---

53 כך מציין ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 124-128 ואיני יודע, אם אכן הרב שלמה רחמים היה ראב"ד אם לאו. שו"ת שלו וחיבורים נוספים נותרו בכתב-יד ולא נדפסו. על איגרות ומודעות המצביעות על מינוי הרב שלמה רחמים אבולעפיה לרב טבריה ראה: "חבצלת" שנה לא, גליון 9, 15; שנה כח (לשנת תרנ"ח) גליון 29; שנה לב (לשנת תרס"ב) גליונות 32-34.

54 ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 284.

55 ראה ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 126. הרב רבנו חי אבולעפיה נקרא ר' חיים יששכר ב"ר יוסף דוד. נולד בטבריה בשנת התרמ"ד (1884) ונכנס לתפקידו כרב ראשי ו"חכם באשי" בשנת התרע"א (1911). חידושיו בסדרי הקהילה היקנו לו שם, במיוחד פעולותיו למען הקהילה בתקופת מלחמת-העולם הראשונה, לרבות הסיוע לפליטי ת"א-יפו ופתח-תקוה שהוגלו לטבריה. כן סייע לאיכרי המושבות בעמק הירדן ולארגון "ההגנה" בראשית דרכו באזור. נפטר בטבריה בכ"ד באלול התש"ל (1970). הותיר אחריו זכרונות בכתובים שתרמו רבות לע' אבישר עורך "ספר טבריה", ירושלים תשל"ג, ראה שם עמ' 278.
רי"ח ילוז (ראה הע' 18), עמ' כב סי' מד, כותב כי הרב חיים אלחדיף מעולם לא היה דיין בבית-הדין, ובית-דין זה לא נוסד אחר פטירת הרב אב"א, אלא היה קיים עוד לפני פטירתו. בתחילה היה מורכב מן הדיינים: הרב יעקב סקלי הכהן, ראב"ד; הרב שמואל בן קיקי והרב אליהו ילוז. בית-דין זה כיהן עד שנת התרע"ט (1919). אחר פטירת הרב יעקב סקלי והרב שמואל בן קיקי עמד בראשו הראב"ד הרב אליהו ילוז, והרב יעקב זרידהן והרב מכלוף שטרית שימשו חברים בו.

חיבורו שהודפס

...ספר **מפי אהרן**, זה ספר שחל להיות, בניות ברמה, בנוי לתלפיות... ראשית תבואתי, אחת דתי, מאשר נשאלתי, ...ואין אני בן חורין להיות יפה שתיקתי, וכך חובתי, להשיב שואלי כאשר אמרתי, ...האמורה מפי אהרן אשר הכינותי... הוא **אהרן** המכונה **אב"א** ס"ט **ירושלם** ...[תרס"ז/1907][56].

בגב השער רשימת הנדיבים שסייעו בהדפסת הספר, רובם מערי בוכארה שבאסיה התיכונה ומן העיר גארצאייא. סמוך לרשימת הנדיבים מובא שיר, וסימנו - אהרון אלחדיף חזק. שיר נוסף באותו הסימן הודפס בסוף השו"ת לאחר המפתחות, דף קיח ע"ב.

ספר שאלות ותשובות זה עוסק אך ורק בחלק חושן משפט, ובו עשרים סימנים, מלבד סימנים כא-כב שבהם תשובה מחלק אבן העזר (דף צז ע"ג-קד ע"ב). בדף קד ע"ג - חתימת הספר, עד דף קו ע"ד, ובו דרשה לע"נ אביו של אחד מן המסייעים להדפסת הספר.

בהקדמתו - "פתיחת הספר" - כותב רבי אהרון, כי בתחילה לא חשב להדפיס את התשובות: "האחת מהנה כי מה אני ומה חיי לבוא בכלל וחוב"ר חב"ר ושואל...". הרב גם אינו רוצה להתנצח עם רבנים צעירים אשר "כל כוונתם להתגדל ולהתיהר ולהוריד לארץ נצחו של המחבר כי לא בדעת ידבר". עד אשר הזדמנו לו התורמים הללו היה גם חוסר האמצעים בעוכריו, וגם חששו שבדור זה ישנם ספרים רבים, ומה אפוא לעוד ספר אחד בין כל הספרים הנדפסים.

רק לאחר שבנו, רבי חיים, שיכנע אותו וסייע לו בהדפסת הספר, הסכים, כדבריו: "...ונעשה כן עד היום הזה עמד בני בכורי נאמן, ראה חיים להשיבני דבר, ההוא אמר אבי אבי מגיני וקרן ישעי משגבי שעה ניבי והגיוני אם יערב שיחי יערב, אי משום כי אין כסף הנה אנכי יוצא לקראתך לשור עפ"י שליחותי ואקבוץ את כל הכסף המתוכן ע"י מהספרים עצמן. לכן אחרי שובי ניחמתי בראותי את כל דברי הבן בחכמה, וראיתי שדבריו טובים ונכוחים ושומע ה"ן לו וגם אני שמעתי עוד טעמים להוסיף ע"ד [=על דבריו]. וישב אהרן מאשר היה לפנים, ויען ויאמר נצחוני בני... לכן אמרתי אתה בני קח

56 דפוס-צילום ברוקלין ניו-יורק התשנ"ב (1992).

לך את הגליון הזה ח׳[לק] חו״מ [=חושן משפט] שכולו שו״ת [=שאלות ותשובות] ומצאת כי תדרשנו מהנמצא אצלי בכתובים משום מעשה שהיה[57], וגם היה אצלי כמה וכמה כתובים שכתוב פסקי פסקי מידי עוברי אשר למדתי להלכה פסוקה אבל לא למעשה ולא היו מסודרים יפה ויש מהם שנאבדו מקצתם ויש שהלכו כולם וטעמו ונימוקו עמו, שלא עלה על דעתי להדפיס כנ״ל...״.

זה השער לד׳ צדיקים יבואו בו

ספר

מפי אהרן

זה ספר שחל להיות. ברכה בניות, בני לתלפיות, אשר טיפחתי ורביתי, מאשר
הון אל״ם את עבדו ראשית תבואתי, ארח דתי, מאשר נשאלתי, ועליכו
תטוף מילתי, בפתחי שערים הודעתי, כך היא דרכה של תורה למען שיתי,
במאי דסליק פתח לעומת מחברתי, מאשר ישאבון הנערים שכמותי, לפי קוצר
ידיעתי, ולא צריך לאישתטשי כי עלת עגלתי, ואין אני כן חורין להיות יפה
שתיקתי, וכך חובתי, להשיב שואלי כאשר אמרתי, בפתיחת הספר אז אמרתי,
יודע רבוני כי לא לתתגדר נתכונתי, כ״א לעשות רצונך אל״י חפצתי, וסמכתי
על הגדולים אשר כל ימי נודלתי, ועשתם תמ״ש חכמה אף חכמתי, האמורה
מפי אהרן אשר הכינותי, וזכותם וזכות תורתם תעשה לי סמעמים כאשר
אהבתי, שלא אכשל בדבר הלכה בדרך אשר הלכתי. פי תמדבר, אני המחבר,
קטינא הרך שק, ובמא בשפתיו הדל באלפי ונקה לא ינקה,
הוא אהרן המכונה אב״א ס״ט

פעה״ק ירושלם תוכב״א

אהן שנת הכתובה על ידי משה עבדך האמורה מפי אהרן לפ״ק

מפי אהרן, ירושלם תרס״ז

57 המחבר רומז כאן על כמה וכמה תשובות העוסקות בדבר מינויו לרבנות (כנראה בטבריה ובצפת) ואח״כ נאלץ להסתלק מן המינוי והתעוררה מחלוקת בעניין זה.

ובהמשך מסביר הרב, מדוע אין בספרו הסכמות מגדולי הדור, כדרך המחברים: ...״וכי תאמר בלבבך כיוון שכן, מדוע שנית מדרכי המחברים שלוקחים הסכמות מגאוני הזמן ועשית עצמך כאחד הגדולים שאינם צריכים להסכמות אחרים? לא מחכמה שאלת על זאת, כי הרבה תשו׳[בות] בדבר, את הא׳ [האחת] כי דרך ההסכמות הוא להרבות בשבח המחבר. ואני חבורי לאנשים כערכי... גם את הב׳ בלוקחי ההסכמות הוא לאסור איסור[58] להדפיס עוד הפעם, ולדבר הזה צריך רבנים גאונים אשר כח בהם לאסור את המותר, ולדידי חזי לי כל בתר איפכא דמי, יתן והיה שיעלו לרצון אמרי פי אזי ישמח לבי גם אני, כי חיים הם למוצאיהם וחביבים המה ללומדיהם...״.

בשאלה הראשונה, וברבות שלאחר מכן, דן רבי אהרון ברב שהתקבל לשמש בקהילה כרב וכחכם באשי, כשתוקף המינוי הוא לשלוש שנים, ואולם היו בעיר שסברו, שאמנם הכול קיבלוהו לרב ומו״ץ [=מורה צדק], אך את התואר ״חכם באשי״ יש למסור לבן הרב שנפטר. התומכים ברב לשני התפקידים ביקשו ממנו שימשיך וישמש בתפקיד עד אשר הם יוציאו לפועל את הבטחתם וישיגו את המינוי למשרת ה״חכם באשי״, אבל הרב חשש שאם לא יתמנה באופן רשמי על־ידי השלטונות, גם למינוי כרב הקהילה לא יהיה תוקף - מאחר שיזלזלו בפסיקותיו, וסמכותו תהיה מעטה. לכן ראה חובה לעצמו לפרוש מן התפקיד לחלוטין ״עד אשר יצא כנגד מאמר מלכות בענין חכם באשי ואזי חובה מוטלת עליו לדון בין איש ובין רעהו כאשר היה התנאי...״, והיה אם לא יקבל את התפקיד, הוא דורש את השכר שהבטיחו לו לשלוש שנים, מאחר שלא עמדו בהבטחתם[59].

נראה שהמאורע המדובר אירע ברבי אהרון אלחדיף עצמו, ונראה שמדובר במשרת הרבנות לקהילת צפת או טבריה. מן התשובות הנוספות שבספר השו״ת עולה, שהרב אלחדיף שלח את תשובתו לרב יצחק אבולעפיה[60] מדמשק ולראב״ד כוללות ירושלם הרב רפאל יצחק ישראל. כמו כן דנים בנושא רבני טבריה וצפת הספרדים והאשכנזים, כי הוא עורר עניין רב.

---

58 דהיינו לאסור להדפיס את הספר שנית.

59 החתימה על התשובה מחודש אלול התרנ״ח (1898).

60 בעל ה״פני יצחק״ (דמשק, התק״ץ/1830 - טבריה, ט״ו באדר ב׳ העת״ר/1910), ראה עליו אצל שרגא וייס, ״חכמי המזרח״, ירושלים תשמ״ב, עמ׳ 228-237. הרב אבולעפיה מוזכר בספר השו״ת גם בסי׳ ג.

שאר הרבנים המוזכרים בשו"ת הם: הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר[61]; הרב שלמה אליעזר אלפנדרי[62]; הרב יאודה רבוחי[63]; הרב שמואל בן קיקי[64]; הרב חביב דוד חיים סתהון[65]; הרב יעקב הכהן סקילי[66]; הרב אליהו חיים אבולעפיה[67]; הרב דוד ואעקנין[68]; הרב יחיאל מיכל היילפערין[69]; הרב יעקב משה טולידאנו[70]; הרב בן ציון אלקלעי[71]; הרב יצחק הכהן[72]; הרב מאיר משה חי אלקובי[73]; הרב יוסף מרדכי ידיד הלוי[74]; הרב רפאל זילברמן, ראב"ד האשכנזים בצפת[75]; הרב אליהו ילוז[76]; הרב יוסף חיים מאמאן[77]; הרב יצחק משה אבולעפיה[78]; הרב מכלוף אל דאודי[79]; הרב ישמעאל הכהן, רב הספרדים בצפת[80]; הרב חיים מנשה סתהון[81]; הרב ברוך טולדנו[82]; הרב שלמה יוסף חכים[83]; הרב אליהו ענתבי[84]; הרב ישראל אשכנזי[85]. כמו כן נשאל הרב על תוקפה של צוואת הגביר נסים שמאמה[86].

---

61 סי' ב, מר"ח מנח"א התרס"ב (1902).

62 רב בדמשק ואח"כ בירושלם, סי' ה, כב.

63 סי' ו, י.

64 סי' ו, ז, ט, י.

65 סי' ו, ז.

66 סי' ז, ט, י.

67 סי' ז.

68 סי' ח.

69 אב"ד האשכנזים בטבריה.

70 סי' י.

71 סי' יא. תשובות הרב אליו מראשית חודש אדר ב' התרנ"א (1891).

72 סי' טו.

73 סי' טו.

74 סי' טו, יז, כ.

75 סי' טז, יח.

76 סי' טז, יז.

77 סי' יז.

78 סי' יח, כא.

79 סי' יח.

80 סי' יח.

81 סי' יח, מחבר ס' "ארץ החיים".

82 סי' יט.

83 סי' כ.

84 סי' כ.

85 סי' כ.

86 סי' יג מחודש אדר התרל"ד (1874).

הרב אהרון בכור אלחדיף חתם בשנת התרל"ג (1873) על תשובה בקונטרס "זכות יוסף", יחד עם הרבנים מרדכי גנונה ויהודה בן עטר. על תשובה אחרת, מיום ב' באלול התרל"ג, בדבר סכסוך בעניין ירושה שאירע באחת המשפחות היהודיות העשירות [כנראה באיטליה], חתומים רבני פירנצי, מודינא, אנקונא ורומא, שהם רוב רבני איטליה, וכן רבני ירושלם הרב יש"א אלישר והרב שלום משה חי גאגין (הקונטרס בן י"ד דף יצא לאור בירושלם בשנת התרל"ג).

חיבורים שנותרו בכתב־יד

בהקדמתו לספרו "מפי אהרון" כותב הרב על שאר חיבוריו המצויים אצלו בכתב־יד ואשר גם אותם הוא מקוה להוציא לאור:

"...ומי יתן, ידעתי ואמצאהו, ואמצא חן ושכל טוב בעיני אלד"ים ואדם ויעזרוני ע"ד [=על דבר] כבוד שמו יתברך לתת לכסף מוצא להדפיס שאר ספרי על ח'[לק] אה"ע [=אבן העזר] הנקרא 'ונשא אהרן' וחיו"ד [=וחלק יורה דעה] הנקרא 'מצח אהרן', גם במילי דדרשא על הפרשיות הנקרא 'ויקרא אהרון', גם את רבע [דהיינו הספר הרביעי] בדברים הנאמרים ביום יארצייט של אבי ואמי הנקרא בשם 'בשנה יראה'".

בדף קה ע"ב הוא מזכיר שוב את חיבוריו שהוא מקוה להדפיס, ומציין את חלק אורח חיים שבספר השו"ת הנקרא "ראש אהרון", ושם הוא גם מציין את תוכנו של הספר "בשנה יראה", שהוא "פרפראות אשר השיגה ידי, יד כהה לחדש דברי תורה ביום יארצייט לעילוי נשמות הורי"[87].

בספר שו"ת "ישועות מלכו" לרבי ישראל יהושע טרונק[88] (חלק חו"מ סי' טו) מכ"א בשבט התרל"ד (1874) מצויה פניה לרב אהרן אלחדיף: "החיים והשלום וכ"ט [=וכל טוב] להרב המובהק החכם השלם מ'[ורנו] אהרן אלחדיף נ"י".

---

87 מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 47, מציין שם בערכו את רשימת כתבי־היד "תנוך אזן אהרון" על חלק אבן העזר, ואִלו במקור הרב אלחדיף מציין את החיבור ו"נשא אהרון", ומוסיף את כתב־היד "זכר עשה" - מפתחות הדינים ו"בשנה יראה" - פירושים על התנ"ך.

88 פולין, התק"פ (1820) - קוטנא, פולין, התרנ"ג (1893). רבה של קהילת קוטנא משנת התרכ"א (1861). הצטרף לתנועת "חיבת ציון" ונטל חלק במחלוקת בדבר "היתר השמיטה" בא"י. בתשובותיו מצוינות הפעולות שנקט למען א"י והיישוב החדש בה, ובכלל זה מאמציו לעודד את השימוש באתרוגי א"י באירופה.

הרב אלחדיף חתום כמסכים על הספרים הבאים: ספר "דורש טוב" לר' יעקב אבוחצירא, ירושלים תרמ"ד (1884); ספר "יורו משפטיך ליעקב" לרב הנ"ל, ירושלים תרמ"ה (1885); ספר "פתוחי חותם" לרב הנ"ל, ירושלים התרמ"ה (1885); ספר "בגדי השרד", לרב הנ"ל, ירושלים תרמ"ח (1888).

בנו - הרב חיים אלחדיף[89]

רבי חיים ב"ר אב"א נולד בטבריה בשנת התר"ך (1860) ונפטר בה בכ"א באדר ב' התרפ"ז (1927). בצעירותו למד אצל רבי רפאל משה חי בן נאים. הצטיין במידות נאצלות ותרומיות. היה בקי בתורה וגם גילה בקיאות רבה במנהגי הארץ, הרגליה ונימוסיה. טיפוס של רב ספרדי מן הנעלים והאצילים ביותר בדורו, מסור לכל ענייני הדת והמסורת. מידותיו אלה עשאוהו לאישיות מרכזית בטבריה של ראשית המאה ה־כ, ואכן היו לו הרבה מכבדים ומעריצים. בשנת התרס"ג (1903) יצא כשד"ר לתורכיה ולארצות הבלקאן כדי לקבל הסכמת הקהילות שם בדבר קופת רבי מאיר בעל הנס, שכל הכנסותיה יהיו קודש לקהילת טבריה בלבד. את ההסכמות האלה פירסם בקונטרס בשם "יצב גבולות". באותן השנים עמד בראש ישיבת "מאיר בת עין" וכיהן כנשיא ועד הכולל הספרדי בטבריה. לפני מותו[90] ציווה שילקוהו לאחר מיתתו ויטבילוהו בכנרת. עם פטירתו בכ"א באדר ב' התרפ"ז (1927) קיימו חכמי טבריה ורבניה את צוואתו. פטירתו הייתה אבידה גדולה לישיבת רמב"ה שאותה טיפח במשך שנים רבות, ולעדה הספרדית ששנים רבות היה מנהיגה, שמר על זכויותיה וסייע רבות לשכלול מוסדותיה ולביסוסם.

חיבוריו: "יצב גבולות", איזמיר תרס"ד; "בצדקה כוננו רחקי מעושק", איזמיר תרס"ד; "זכרנו לחיים", ירושלם התרפ"ה (1925); "ישמח חיים וטועמיה חיים", תל־אביב התשל"ב; "זבח פסח" ח.מ.ד. התשל"ד, ונותר ממנו כתב־יד בשם "חסדך מחיים".

---

89 ראה עליו רי"ח ילוז (ראה הע' 18), עמ' כב, סי' מד; מ"ד גאון (ראה הע' 1), עמ' 48; ע' אבישר (ראה הע' 18), עמ' 284.

90 רי"ח ילוז (ראה הע' 18), עמ' כב סימן מד, מציין שנפטר בכ"ב באדר ב' התרפ"ז. מ"ד גאון (ראה הע' 1) כותב כ"א באדר ב' ומציין: "אני הכותב הכרתיו והוקרתיו ויהי לי יועץ טוב וידיד נאמן".

מחזור

זכרנו לחיים

לראש השנה

באותיות גדולות ומפוארות בסגנון קק
ספרדים. ועם תפלות מכתבי האר"י וצוק"ל. ונוסח
התרת נדרים, ואיזה תפלות של הרב הוד"א
וצוק"ל. הכל כאשר היה מלפנים.

ואלה מוסף על הראשונים כגון תקון חצות וסדר
תפלת בית עלמין דכל בשלמה. ועם טעמים
רשבה אשר אסף וקבץ מסופרים וספרים מוריק בתור
מע' הרהג בקש"ת כמ"הר"ר חיים אלחדיף הי"ו.
ותוסף נופך משלי דבר דבור על אופניו מוכה את
הרבים. המודרן כסדרן ומוסבין כהלכתן:

נדפס

בעה"ק ירושלם תובב"א

ש' תרפ"ה לפ"ק

נדפס במה"ר חלוי צוקערמאן הי"ו

ע"י אלה יצחק עטרס צבע הי"ו

זכרנו לחיים, ירושלם תרפ"ה

המאבק בין כוללות ירושלם וטבריה על כספי הקופות[91]

המצב הכלכלי הקשה בירושלם הביא את ראשי הכוללות הספרדים לפנות ליהודי התפוצות ולבקשם לקבל עליהם את התקנה החדשה, דהיינו שבכל מקום יוצבו שתי קופות, קופה אחת לכוללות ירושלם וקופה אחרת ליתר שלוש ערי הקודש שאת כספה

91 המשך לנאמר בנושא זה במאמר על דמותו של רבי רפאל אוחנא, ראה לעיל.

יחלקו לעשרים־ושלושה חלקים, באופן זה: עשרה חלקים לטבריה, שבעה לצפת ושישה לחברון[92].

את התקנה שלחו לקהילות בתפוצות, ולאחר זמן קצר אף פרסמוה בדפוס בשם: "ספר שמרו משפט ועשו צדקה", תקנת גאוני הזמן של עדת הספרדים יכב"ץ [=יכוננה בצדק], לחיזוק ישוב כל ארצנו הקדושה... ירושלים תרס"ג [1903].

בקונטרס בן שישה־עשר עמודים מציגים חכמי ירושלם ורבניה את טענותיהם, בראש - את הבעיות הכלכליות הקשות של הקהילה הספרדית בירושלם: הכולל המונה כ-14,000 נפש, מהן כעשרת אלפים עניים מרודים המגיעים עד חרפת רעב.

בית התלמוד־תורה הגדול וישיבת "תפארת ירושלים" על חמש מאות תלמידיה מצויים במצוקה כספית קשה, ורבים מן הילדים נשלחים על־ידי הוריהם "ויחנכום בבתי ספר המסיתים [=מסיון], אשכלות מרורות, למען להפטר ממזונותיהם ומהוצאות הלבשתם... אלמנות ויתומים רבים לאלפים, ונוסף על אלה עניים נוספים באים מדי יום ביומו: עגלות מלאות משא לעייפה, ורובם ככולם ברדתם מהעגלה ישר יבואו אלינו לדפוק על שערי בית ועדנו...".

הכולל מסייע גם בשכר־דירה בעונת המוחרם, סיוע בקניית מצות ללמעלה מעשרת אלפים נפש, סיוע לעניים בימי החורף להסיק את בתיהם בגחלים, ותשלום מס הגולגולת העולה לשלושים אלף פרנק לשנה וכו'.

ולכן, טענו, עתה כאשר היישוב בארץ־ישראל גדל, וישובה של ירושלם גדל פי כמה, יש לסייע לירושלם ולשנות את אופן חלוקת התרומות. כאשר רבני ישראל קבעו את החלוקה, דאגו לכלל ישוב א"י, ולאו דווקא לטובת עיר או קופה מיוחדת, ועתה צריכים הכספים המגיעים לארץ־ישראל להתחלק על־פי מכסת נפשות ולא על־פי קופות.

על התקנה חתמו חכמי ירושלם ורבניה: הראשון לציון, רבי יעקב שאול אלישר, ראשי אבות בתי־הדין, הרב יעקב שמעון מאטלון, הרב ויאדל ב' חנוך אנג'ל, הרב בכור אהרן אלנקוה והרב שמואל נסים. אליהם צירף את חתימתו הרב נחמן בטיטו, ראב"ד עדת המערבים בירושלם, ואליהם הצטרפו שאר חכמי ורבני ירושלם, מעדותיה השונות.

---

92 ראה קונטרס "שמרו משפט ועשו צדקה", ירושלים תרס"ג, עמ' 13.

לדברים אלה צירפו את הסכמתם רבי חזקיהו מדיני, רבה של חברון, ורבני החסידים שבירושלם:

"אנחנו הח"מ ב"ד [=החתומים מטה בית-דין] דקהלות אשכנז חסידים פעה"ק [=פה עיר הקודש] ירושלים תובב"א, אשר אין להם כל נגיעה בדבר חלוקות כסף הצדקות אשר לאחינו הספרדים הי"ו באה"ק ת"ו [=בארץ הקודש תבנה ותכונן], ראה ראינו את כל הכתוב בגליון 'שמרו משפט ועשו צדקה'... ומצאנו כי ע"פ האמת הצדק והיושר ראוי לאחב"י [=לאחינו בית ישראל] הספרדים הי"ו לאשר ולקיים את התקנה הנשגבה אשר תקנו לפקוח נפשות אחינו הספרדים תושבי כל אה"ק [=ארץ הקודש], וביחוד יושבי עיקו"ת ירושת"ו [=עיר קדשנו ותפארתנו ירושלם תבנה ותכונן], אשר ראינו בצרת נפשם, וריבו אוכלוסיה אשר לעניים אין די באר... באנו עה"ח [=על החתום] כ"ג לחו' אלול שנת התרס"ג [1903] ליצירה...".

פירסומה של החוברת "שמרו משפט ועשו צדקה" של רבני ירושלם חייבה תגובה מצד חכמי טבריה. יש לזכור, כי השנים התרס"ב-תרס"ג היו שנים קשות ביותר לקהילתם, תחילה מגיפת חולירע קשה ואחריה רעב שאף הוא הפיל חללים רבים. למעשה היה המאבק בין שני הכוללים הללו כמאבקם של שני עניים המבקשים להציג לגביר (דהיינו יהודי התפוצות), מצבו של מי קשה ואנוש יותר, ומי ראוי יותר לסיוע ולתמיכה.

בכדי לעורר את דעת הקהל יצא בשנת התרס"ג (1903) הרב חיים אלחדיף לקהילות ישראל בתורכיה ובארצות הבלקאן לבקשן להמשיך ולתמוך בכוללות טבריה באמצעות קופת רמב"ה, ולאסוף הסכמות מבני הקהילות לכך שקופת רמב"ה תשמש לטבריה בלבד. קודם לכן הדפיסו רבני טבריה את הקונטרס "בצדקה תכוננו רחקי מעשק":

"ספר **בצדקה תכוננו רחקי מעשק** דובר צדק ומגיע מישרים מרבני וגאוני עדת הספרדים דעה"ק טבריא ת"ו ודעה"ק צפת ת"ו. סובב הולך ומשיב נוכחות על ס' 'שמרו משפט' אשר הדפיסו חו"ר ירושת"ו הספרדים, ומי האיש החפץ חיים ישמור חוקות עולם ולא יסור ימין ושמאל מאשר גבלו ראשונים כמלאכים זיע"א ועליו תבא ברכת טוב, היום ר"ח אייר שנת התרס"ד בא סימן אשר נדרת"י [תרס"ד/1904] אשלמה לפ"ק[93] [ר"ח אייר התרס"ד]".

---

93 חסר מקום הדפוס, נראה שהקונטרס הודפס באיזמיר.

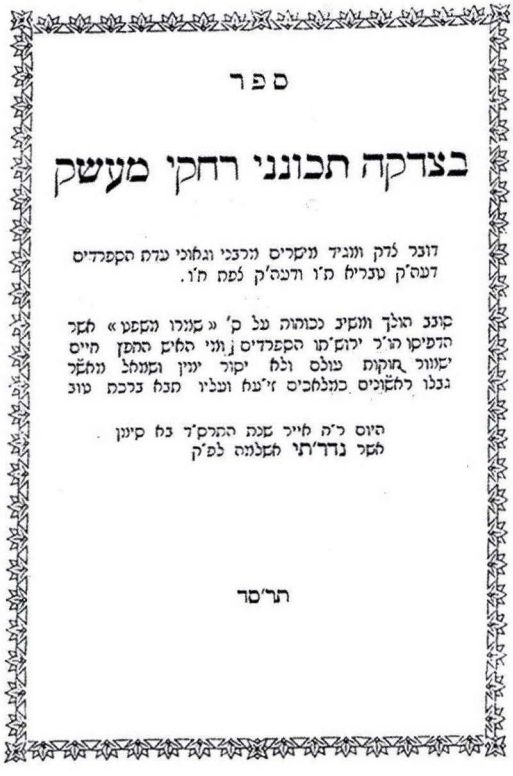

ספר

בצדקה תכוננו רחקי מעשק

דומר לדק ומגיד מישרים מרבני וגאוני עדת הספרדים
דעה"ק עתריאל ת"ו ודעה"ק לפה ת"ו.

קונן הולך ומשיב מכוהה על ק' «שמרו משפט» אשר
הדפיסו הר"ר יהונ"תו הספרדים נ"ו ומי האיש האמץ חייס
שמור חוקות עולם ולא יקום ימין ומאמל מאשר
גנלו לאשורים כמגלאכים ז"עא ועליו תבא ברכת טוב

היום כ"ה אייר שנת התרס"ד בא קיונן
אשר נדד"תי אבלמה לפ"ק

תר"סד

בצדקה תכוננו רחקי מעשק, תרס"ד

הקונטרס הוא בן כ"א עמודים והוא תשובה לקונטרס שהדפיסו רבני ירושלם בשם "ספר שמרו משפט ועשו צדקה", תקנת גאוני הזמן של עדת הספרדים יכב"ץ [=יכוננה בצדק], לחזק ישוב כל ארצנו הקדושה ... ירושלים ... תרס"ג [1903].

כותב הקונטרס מאשים את חכמי ירושלם בעצם העלאת הדרישה לחלוקה מחדש של הקופות. בין טענותיו:

א. לאנשי ירושלם קופות רבות, בהן: קופת רחל אמנו, קופת שמעון הצדיק, קופת כותל מערבי, קופת תמחוי, קופת שלום ירושלים, קופת מגן דוד ועוד.

ב. לירושלם מגיעות תרומות קבועות מידהודי התפוצות בסכומים גדולים הרבה יותר מאשר לטבריה.

ג. בטבריה כ-6,000 ספרדים[94].

ד. טבריה היא עיר דלה ואין בה כל מסחר, בעוד שלירושלם מגיעים סוחרים ועשירים רבים: "ואת אשר דיברו כי יש בירושת"ו י"ד אלף מאחינו הספרדים, אף אם יצדקו בדבריהם אלה, הלא זה לעומת זה עשה האלד"ים! כי בקרבה יושבים גם משאר העמים עם רב כאחת הערים הגדולות, ובזה רחב ונסב המסחר והמעשה למעלה ראש, עד כי ימצא כל אחד די חיית נפשות במלאכתו אשר הוא עושה, עד כי נמצאו סוחריה רבים, וכנעניה שרים... והספרדים והאשכנזים וביחוד מאנשי ארצות בוכארה וגורזיסתאן המחזיקים יד עני דל ואביון ותומכים לת"ח כידוע לנו... אבל עי"ק [=עיר קודשנו] ת"ו מאין יבוא עזר המסחר בה..."[95].

ה. אין כוללות ירושלים מקציבות הכנסה לכל החכמים. את ההקצבה לחכמים הנקראת "תפארת ישראל" מקבלים רק חכמים ידועים וותיקים, ולא חדשים שזה מקרוב באו[96].

ו. הכותבים העלו טענה חמורה נגד הראשון לציון, הרב יעקב ש' אלישר: "והננו מודיעים בהודעה גלויה ובקול קורא, כי די לו להראש"ל הנז' למשול בעירו דווקא ואין לו שום שליטה על עיר אחרת מערי הקודש, לא מצד הרבנות ולא מצד הממשלה יר"ה [=ירום הודה] וכל אחת מערי הקודש מושליה מקרבה ומר באתריה ומר באתריה ובכל ענייני שאר ארה"ק [=ארצות הקודש] לא תאבו לו ולא תשמעו אליו..."[97].

---

94 "בצדקה תכוננו" עמ' ה; "הנה רוב יושביה הם כששת אלפים ספרדים אשר רובם מארצות הנג"ב דלים ואביונים... (כי אחינו האשכנזים מעטים בתוכה והם קרוב לשליש הספרדים)...", "ואָלו א"מ לונץ מציין בלוח א"י, שנה א (התרנ"ה / 1895), כי מתוך אוכלוסיה של 6050 נפש מונים יהודי טבריה 3200, מהם 1620 ספרדים ו-1580 אשכנזים. נראה אפוא שבכתבם שבטבריה 6000 יהודים ספרדים, הפריזו באופן ניכר.

95 בדרך כלל לא עסקו יהודי בוכארה וגרוזיה שעלו לא"י למצוות העלייה לרגל, במסחר. במסעם בארץ הם הגיעו גם לטבריה ולצפת וגם תמכו בקהילות אלה. בשנת התרס"ז (1907) הדפיסו יהודי בוכארה את ספרו של ר' אהרן בכור אלחדיף, אביו של רבי חיים, "מפי אהרון", וגם תמכו בהדפסת ספריהם של אחרים מחכמי טבריה, בהם של רבי רפאל אוחנא ורבי חביב דוד חיים סתהון, כך שדברי אנשי טבריה אינם מדויקים. אמנם ירושלם הייתה גדולה פי כמה מטבריה, אולם המסחר והכלכלה שבה לא נהנו מאותם היהודים שעלו לרגל יותר מאשר שאר ערי הקודש, באופן יחסי, מאחר שהייתה גם עיר מרובת אוכלוסין משאר ערי הקודש.

96 "בצדקה תכוננו", עמ' ז.

97 שם, עמ' י.

בסוף הקונטרס הביאו את מכתבו של רבי חיים אבולעפיה, מחדש היישוב בטבריה, שאין לשלוח יד בקופת רמב"ה והיא לטובת טבריה בלבד, ואת תקנתו וגזירתו של רבי אשר קובו שהלך בעקבותיו.

על הדברים חתמו רבני טבריה בחודש כסלו התרס"ד (1904) ורבני צפת - בז' במרחשון התרס"ד (1904).

שלב נוסף בפעולת חכמי טבריה היה שרבי חיים אלחדיף מנהיגם הציג בקונטרס מיוחד את ההסכמות לטענותיהם[98].

בע"ה

ספר

יצב גבולות

מחברת ראשונה

בו נקבצו ונתו גזירות וחקות והסכמות וקבלות
ורראשונים מוגלהים זיע"א ונהיים אפר הם
חיים עדנה לבל יהין איש ויפשו בן בחרן בן בחיל
לגנוב אף בפרוטה ונכסי קופת התמ"ח החלק' קדוש
ומורא שוו רבי מאיר בעל הנס זיע"א
ולא בדרך הערמה לפחות
הקופה הכל עם שאר הקופות של ערי הק' נשים לד
כי קדש היא כליל לעיה"ק טבריא ת"ו
דוקא
ומבלעדם כל תוכליה יתם ו ריבה תבא תליהם
והשרי שוגרי ומבזה עוסי נדקה לא שו יוגן ושוחל
ושגרו בני ישראל ההקה הארה לדורות עולם יעליהם
תבא ברכת טוב אמן

נחתם זו הוא אייר ש' התרס"ד ב"ם
יבואו ויגידו צדקתו לפר"ק

יצב גבולות, אייר התרס"ד

98 באותה העת נשלחו מירושלם מכתבים רבים לקהילות בתפוצות בבקשה לתמוך בתקנת "שמרו משפט ועשו צדקה" של חכמי ירושלם.

...ספר **יצב גבולות**, מחברת ראשונה, בו נקבצו ובאו גזירות ותקנות והסכמות וקבלות מהראשונים כמלאכים זיע"א ומהחיים אשר הם חיים עדנה. לב יהין איש בנפשו בין בארץ בין בחו"ל לנגוע אף בפרוטה מכסף **קופת** התנא האלוקי קדוש ונורא שמו **רבי מאיר בעל הנס** זיע"א ולא בדרך הערמה לשתף הקופה הנ"ל עם שאר הקופות של ערי הק' בשום צד כי **קדש היא כליל לעיה"ק טבריא ת"ו דוקא**, ומבלעדם כל אוכליה יאשמו רעה תבוא אליהם ואשרי שומרי משפט עושי צדקה לא יטו ימין ושמאל, ושמרו בני ישראל החוקה הזאת לדורות עולם ועליהם תבוא ברכת טוב אמן, בחודש זיו הוא אייר ש'[נת] התרס"ד [1904] ב"ס [בא סימן] יבוא"ו ויגידו צדקתו לפר"ק [לפרט קטן][99].

הקונטרס כולל פ"ג עמודים. בראשו - הקדמתו של רבי חיים אלחדיף מחודש אלול התרס"ד, בה הוא טוען כי הזכות לקופת רמב"ה היא זכותה של קהילת טבריה בלבד. הרב חיים מזכיר, כי כבר בשנת התרל"ב ניסו חכמי ירושלם ורבניה לשנות את המוסכם "וחו"ר [=וחכמי ורבני] עיה"ק טבת"ו [=עיר הקודש טבריה תבנה ותכונן] באו במלחמתה של תורה, וידהי מאז החרישו לא ענו עוד...", ועתה התעורר הנושא מחדש. הוא מציין שחכמי ירושלם הדפיסו את הקונטרס "שמרו משפט ועשו צדקה" (ירושלים תרס"ג) שבו הם מבקשים חלק בכספי קופת רמב"ה.

בהמשך מדפיס רבי חיים אלחדיף את דברי הרבנים לפיהם כספי קופת רמב"ה שייכים לכוללות טבריה בלבד.

מכתבי ההסכמה:

1. מכתבו של רבי חיים אבולעפיה, מחדש היישוב בטבריה, מחודש אדר התק"ד (1744)[100].
2. הסכמת רבה של סאלוניקי, רבי רפאל אשר קובו, מחודש ניסן התרל"ד (1874).
3. הסכמת רבי אברהם גירון, חכם באשי של העיר אדריאנו, מניסן התרל"ד (1874) והסכמת בית־הדין שלעיר זו, הרבנים יוסף שמואל ויוסף עובדיה.

---

99 חסר מקום דפוס הקונטרס שלא הודפס בארץ-ישראל, שהרי בתי-דפוס היו רק בירושלם, ושם לא היו מדפיסים קונטרס זה. נראה שהודפס באיזמיר.

100 יעקב ברנאי (ראה הע' 8), עמ' 220-221, "מפקפק באמיתותה" של האיגרת ומציין שהתאריך המצוין בה הוא חודש לפני פטירתו של רבי חיים. לדעתו האיגרת היא בחזקת זיוף לצורכי פולמוס.

4. הסכמת בית־הדין של העיר אדריאנופולי, הרבנים רפאל בכמוהר״י ומשה ב״ר רפאל.

5. הסכמת רבי חיים חזקיאו מדיני, רבה של חברון[101].

6. הסכמת דייני בית־דין האשכנזים בטבריה. פנייתם של הדיינים היא אל הציבור הספרדי[102]: ״ואקרא בקול גדול לפני כל קהילות אחינו הספרדים די בכל אתר ואתר לערי בוכארה בפרט..״, והם מתייחסים להשוואה שעושים הרבנים הספרדים בירושלם לקופת רמב״ה של האשכנזים: ״ורצו לדמות מעשיהם כמונו אנחנו עדת האשכנזים אשר קופה אחת לנו בכל מקומות מושבותינו, הנה לא קרב זה אל זה לפום דינא, כי אנחנו האשכנזים מיום אשר נתייסד ישובנו בערי הק׳[ודש] כן נוסד לנו קופה בעיסה אחת וגם הנידר והנידב לשם התנא האלק״י רמבה״ן זיע״א בכלל הוא בא, אבל אחינו הספרדים בתחילת ישובם בק׳ נהגו והתקינו שכל עיר ועיר מארבע ארצות הק׳ יוב״ב רבניה ושלוחיה ונדבתה וקופתה לבד... כי זכה מי שזכה ואין לשנות מגבול ראשונים...״[103].

7. הסכמת גבירי אזמיר מחודש שבט התרס״ד[104].

8. הסכמת חכמי אזמיר ורבניה משנת התרס״ד[105].

9. הסכמות מגבירים וחכמים מערים שונות בתורכיה ובבלקאן, בהן הערים קאסאבה, מאגנאסיה, תירייא, יוזיל חיסאר, רודוס, מילאס, ברוסה, מגדלים.

10. גם ממקומות הסמוכים לארץ־ישראל ניתנו הסכמות לטבריה, כגון דמשק, בירות.

11. בצפון־אפריקה: קוצמאנטינה, אלג׳יר, עינאבא, מעסראר, אלמדיא, תוניס, טראבלס היא טריפולי שבלוב.

---

101 בקונטרס שיצא לאור ע״י חכמי ירושלם, ״שמרו משפט ועשו צדקה״, ירושלים תרס״ג, עמ׳ 15, קורא רבי חיים חזקיה מדיני לקבל את תקנת רבני ירושלם ולאחד את הקופות, וגם חכמי ורבני חברון הסכימו לכך.

102 יש לזכור, כי גם לאשכנזים הייתה קופת רמב״ה, ואולם הכספים הללו היו מיועדים לכל ערי הקודש. קופת רמב״ה של האשכנזים קיימת עד היום. ניתן לראות זאת בשלט הגדול המוצב על בניין הסמוך לכיכר השבת בירושלם, כאשר מגיעים לכיכר מרח׳ שטראוס.

103 ״יצב גבולות״, עמ׳ י-יא. חתום על הסכמת ביה״ד האשכנזי בטבריה הראב״ד, הרב יחיאל מיכל היילפרין.

104 חתומים על ההסכמה ״הממונים״, גבירים וסוחרים וראשי חברת מחזיקי עניים ות״ת וקברים.

105 על ההסכמה חתומים שלושה-עשר מחכמי העיר.

12. ערי ערבסתאן כגון אשור, ארויל, כארכוך, אנטיוכיה, סלימאנייה.

13. ערי גרוזיה: טיפליס, קולאש, מאזגאן[106].

14. ערי הבלקאן: בוסנה, סרייבו, בלגראד, סופיה[107].

יש שרבני הקהילות הללו וראשיהן מסרו הסכמה מפורשת שאין לשנות את יעוד כספי הקופות. במקומות אחרים, בהם הופעל לחץ נגדי מצד הראשון לציון, הרב אלישר, נהגו בשיטה של שב ועל תעשה, דהיינו שלא שינו את המצב הקיים, וכתוצאה מכך לא השתנו העובדות בשטח גם במקומות שלא היו בדעה נחרצת, שכוללות טבריה צודקים בטענתם, והכספים המשיכו להגיע לקופות נפרדות.

אף בקהילה שראשיה הסכימו עם חכמי ירושלם, כגון בק"ק בגדאד שם צידד רבי יוסף חיים בדעתם, לא התכוונו להביא לידי שינוי המצב, אבל התכוונו להגביר את התרומות לקופות ירושלם, בעוד שקופת רמב"ה תישאר מיועדת לכוללות טבריה בלבד. וכה כתב רבי אברהם נסים דנגור ביום כ"ט בתשרי התרס"ג אל חכמי טבריה[108] במענה למכתבם:

"...ותכף לקבלה הלכתי אל הרב רי"ח [=רבנו יוסף חיים] טוב הי"ו, ואל מע'[לת] הבד"ץ יכב"ץ [=הבית־דין צדק יכוננהו בצדק] ודבריהם בפיהם אמת, כי לא כתבו להסיר הקופות הקבועות ח"ו, כי מי נגע במשיח ה' ולא היו דברים מעולם ואם כן לשוא הדאיבו את לבבם הטהור, רק כתבו שמכאן ולהבא לא יקבעו קופות חדשים למפעלים אחרים חוץ מקופת ירושת"ו הנקראת מגן דוד שעשו מחדש... לכן יהי לבם בטוח כי שום איש לא יהין להסיר הקופה של רמב"ה זיע"א...".

בחודש אייר התרס"ד (1904) פרסמו חכמי טבריה ורבניה קונטרס שלישי (מצידם) בנושא: ספר **משפט וצדק** ... בחודש זיו הוא **אייר** ש'[נת] התרס"ד לפ"ק [1904].

---

106 מגרוזיה הגיעו הסכמות רק משלוש קהילות ומהקוקאז ומבוכארה לא הגיעו כל הסכמות לטובת חכמי טבריה, מאחר שקהילות אלה היו קשורות לחו"ר הספרדים בירושלם שהשפעתם בהן הייתה גדולה, ובמיוחד אמורים הדברים הללו לגבי יהודי בוכארה, אף שלשם נשלח שליח מיוחד מטעם חו"ר טבריה, ר' אבא אלעזר שמו, וגם הרב אוחנא כתב להם ואת המכתב הארוך הדפיס בספרו... אך לא הועיל. גם ממרוקו לא נשלחו הסכמות לחו"ר טבריה.

107 בכמה מערים אלה ניתנו הסכמות כבר במחלוקת של שנת התרל"ב-ג (1872-1873).

108 מכתב חכמי טבריה נשלח לבגדאד בי"ג באלול התרס"ב.

בקונטרס זה המחזיק קע"ט עמודים, דן המחבר - ר' חיים אלחדיף - בטענת חו"ר ירושלם נגד קופת רמב"ה באופן למדני ומעמיק, בניגוד לאופי הדברים שהופיעו בקונטרס "בצדקה תכוני רחקי מעושק", שם היו גם התקפות אישיות כנגד חו"ר ירושלם וכנגד הראשון לציון.

בקונטרס זה הדיון מתמקד בארבע נקודות:

1. טענת חו"ר ירושלם שהציבור נודר נדרים לקופת רמב"ה ולא לשאר הקופות המיועדת ליתר ערי הקודש.

2. "כי לא יתכן שיהיה רצון המתנדבים והנודרים לשם רמב"ה זיע"א לטובת טבת"ו להם לבדם..." אלא לכל ערי הקודש, מאחר שיש מן התורמים הסבורים ש"הכל מעלין לירושלים וגם ממעות קופת רמב"ה".

3. כספי קופת רמב"ה מיועדים לכל היישוב בא"י כפי שנוהגים האשכנזים.

4. "אנשי טבת"ו המה עשו חדשה לקבוע קופת רמב"ה להם לבדם ולא מן השם הוא זה..."[109].

אחרי התשובות נדפסו הסכמת חו"ר טבריה[110] והסכמותיהם של חכמים נוספים, כגון רבי שלמה אליעזר אלפאנדרי מדמשק ורבי אליהו ילוז[111].

תגובת חכמי ירושלם

את תקנתם שלחו חכמי ירושלם לכל הקהילות בתפוצות שעמהן היו בקשר[112].

רבנים שעמדו בראש הקהילות, שעמהם היו לחכמי ירושלם קשרים טובים, השפיעו על צאן מרעיתם ועל ההנהגה החילונית לקבל את התקנה. הסכמתו של רבי נחמן בטיטו, רב המערבים בירושלם, השפיעה במיוחד על המערבים שבצפון־אפריקה.

---

109 ספר "משפט צדק", עמ' ד, ה.

110 שם, עמ' ק-קסז, תשובה ארוכה.

111 בהיותו שד"ר כוללות טבריה בקושטא בחודש תמוז תרס"ג (1903), שם, עמ' קעז-קעט.

112 מדובר במאות רבות של קהילות. ראה פנקסי המכתבים היוצאים, ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלם, בשנים התר"ס-תרס"ה.

כאשר הופיעה החוברת "יצב גבולות", כתבו ראשי הכולל בירושלם מכתבים חריפים לאותם המסכימים. השאלה החוזרת הייתה, מדוע לא בדקו הללו את הדברים עם כוללות ירושלם קודם שנתנו את הסכמתם[113]. הם התריעו באותם הרבנים וראשי הקהילות שהם עלולים לגרום "לחורבן שלישי של כותל המערבי" וח"ו לחורבנה המחודש של ירושלם.

חכמי הספרדים בירושלם דרשו מחכמי טבריה שאם כבר חתמו על פסק־הדין, לפחות יעכבו את כספי הקופות עד אשר יתבצע בירור מקיף של בעיה מסובכת זו[114] בפני בית־דין מוסמך.

פנייה אחרת הייתה פניית כוללות ירושלם והראשל"צ הרב יעקב ש' אלישר אל הרב משה לוי, הקימקאם אפנדי בקושטא, פנייה אשר בה ביקשו ממנו לפעול בנדון. בסופו של דבר ולאחר הפצרות מרובות ביקשו שנציג ירושלם ונציג טבריה יעמדו לדין בפני הרב לוי או לפני חכמי קושטא לבירור הנושא, אך השד"ר מטבריה השתמט מקבלת הצעה הגיונית זו[115].

במכתב אל הרב לוי בקושטא ביטאו חכמי ירושלם את כאבם על פגיעתם של כותבי הקונטרסים בראשל"צ הרב אלישר ובכלל חכמי ירושלם וטענו, כי "אין על טבת"ו תלונתנו כ"א [=כי אם] על קרירות לב הדר"ג [=הדר גאונו] שהביאונו לידי מידה זו... אך כבודם עמדו מנגד כאילו ואין הדבר מעניין..." ודרשו מן הרב לוי לתבוע את עלבון ירושלם וחכמיה[116].

בתקופה זו שבה הייתה המחלוקת בשיא עוצמתה, נשלחו מאות מכתבים לכל קצוי ארץ, וכל צד ביקש להוכיח את צדקתו. בסופו של דבר גוועה המחלוקת - החשיבות שראו יהודי התפוצות בקופת רבי מאיר בעל הנס הייתה גדולה מכל מחלוקת, וכספי קופה זו המשיכו להגיע לטבריה.

---

113 ראה למשל מכתב מכוללות ירושלם לרב יצחק פלאג'י והרב יוסף בן סניור באיזמיר מה' באייר תרס"ד, מכתב מס' 74, בו כותבים להם: "האם עלה על לבבם כי עטם הברזל שבו חתמו הוא חרב מתהפכת לגרום חלילה חורבן שלישי של כותל המערבי מקום לא זזה שכינה...".

114 שם, שם.

115 "מירושלים לקושטא", מכתב אל הרב משה לוי, מכ"ג תמוז תרס"ד - מכתב מס' 385.

116 שם, מכתב אל הרב לוי מכ"ב מנח"א תרס"ג - מכתב מס' 430.

זאכי (יצחק) אלחדיף[117]

זאכי (יצחק) ב״ר חיים אהרון אלחדיף נולד בטבריה בכסלו התרנ״א (25 בדצמבר 1925). בילדותו למד בתלמוד־תורה על שם רבי מאיר בעל הנס ובישיבה. לרגל עסקיו ישב שנים אחדות בבית־שאן, והיה בה לראש ועד עדת היהודים. עוד בהיותו צעיר לימים קנה לו שם של איש ציבור ישר הליכות ונבון דבר והיה דוברם של רבים מול השלטונות התורכים. בתקופת מלחמת־העולם הראשונה, כאשר הגיעו לטבריה אלפי יהודים ממגורשי תל־אביב־יפו ופתח־תקוה, היה מראשי הפעילים שתמכו בהם.

לאחר כיבוש הבריטים את הארץ הוזמנו ראשי הדתות ונכבדיה להיפגש עם המושל הבריטי. בעת המפגש ניגש המופתי הערבי של טבריה אל זאכי ולחש באוזנו שהוא מברך את העדה היהודית בהקמת הבית הלאומי היהודי... היה זה האמון שרכשו לו נכבדי הערבים, אמון שנוצר הודות לקשריו עם מנהיגיהם בטבריה. משהוקמה אחרי־כן מועצת העירייה המעורבת הראשונה, נבחר זאכי עם עוד שלושה נציגים יהודים לייצג את היישוב היהודי בטבריה, ואחר־כך נתמנה לסגן יחיד לראש העירייה הערבי.

בשנת התרפ״ד (1923) התמנה זאכי להיות ראש העירייה בטבריה והיה ראש העירייה היהודי הראשון בארץ בעיר מעורבת. גם לאחר הבחירות לעיריית טבריה בשנת התרפ״ז (1927) נתמנה לתפקיד זה, וכך היה גם בשלישית, בבחירות התרצ״ה (1935).

לזאכי אלחדיף היו קשרים הדוקים וטובים עם ראשי היישוב הערבי בארץ־ישראל, ובשנות השלושים מונה על־ידי הנהלת הסוכנות היהודית כחבר בוועדה המדינית המצומצמת לענייני ערבים. לדעתו הייתה חשיבות רבה בדרך קבלת ההחלטות על־ידי הוועד הלאומי ואכן יו״ר הוועד הלאומי, יצחק בן צבי, התחשב מאד בדעתו[118].

בתקופת כהונתו כראש העירייה ניסו השלטונות הבריטים לא אחת להתנכל לו, ואולם

---

117 ע׳ אבישר (ראה הע׳ 18), עמ׳ 339, מציין, כי שמו היה יעקב אלחדיף וכינויו ״זאכי״, ואֵלו שם בעמ׳ 285 מצוין: יצחק. ומ״ד גאון (ראה הע׳ 1), עמ׳ 47 מציין - זכאי אלחדיף. ורי״ח ילוז (ראה הע׳ 18) מציין, כי רבי חיים אלחדיף הניח שלושה בנים: ח״ר נסים, זאכי (יצחק), ראש עיריית טבריה ואהרון - סוחר. ונראה לי כי ״זאכי״ הוא קיצור או כינוי ל״יעקב״, לדוברי הערבית. ואולם ראוי לקבל את גירסתו של רי״ח ילוז מאחר שהוא בן התקופה והכיר את דמויותיה.

118 משה צחר, ״זאכי אלחדיף״, בתוך ע׳ אבישר (ראה הע׳ 20), עמ׳ 339-340; מ״ד גאון (ראה הע׳ 1), עמ׳ 47.

למרות יחסם העוין כלפיו לא נרתע מלומר את דברו באוזני פקידי הממשל הבריטי, בראש מורם ובלא מורא, ביודעו כי מאחריו עומדים אלפים רבים הנותנים בו את אימונם, לרבות ערביי טבריה, ובסופו של דבר קיבל אף אות כבוד מאת המלך הבריטי, כהוקרה על פעולותיו הרבות למען טבריה ותושביה.

במאורעות התרפ"א (1921) והתרפ"ט (1929) הייתה טבריה שקטה יחסית ולא נפלו בה קורבנות יהודים, כפי שאירע במקומות אחרים ברחבי הארץ. אולם במאורעות התרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) הורגשו המאורעות הקשים גם בטבריה ורבים מבניה נפלו בידי המסיתים והמרצחים הערבים. באחת השבתות, כאשר פורעים השתוללו בטבריה באין מפריע, בהיותם נהנים מ"חסות" הממשל שלא ניסה למנוע אותם ממעשיהם, התפלל זאכי בבית־הכנסת. משנסתיימה התפילה, יצא בראש כל המתפללים כשהוא עטוף בטלית, וכמותו כל ההולכים אחריו, וצעד לעבר בית הממשל המקומי להפגין ולמחות על אוזלת ידה של המשטרה הבריטית. לאחר מכן, כאשר רבו התנכלויות ביהודים בעיר העתיקה של טבריה, החליטו ראשי ההגנה להבטיח את בטחונו האישי של ראש העירייה בדרכו לבית העירייה שעמד באזור הערבי. ואולם זאכי דחה זאת באומרו: "יהודים אינם בורחים ואינם נוטשים עמדות. העירייה היא עמדתי ואגיע אליה בדרך הישרה ובראש מורם".

ביום ה' מרחשון התרצ"ט (27 באוקטובר 1938), בשעות לפני הצהריים, יצא זאכי עם סגנו הערבי מבית העירייה, בדרכו לסניף "אנגלו פלשתינא בנק" הסמוך, כדי לחתום על עריבות ליצחק בן צבי, להעברת קרקעות בסביבות טבריה. בהגיעו לפינה, מקום שבו הייתה מסעדה ערבית (כיום מצוי שם סניף השק"ם), יצא בנו של בעל המסעדה ולעיני כל ירה בזאכי אלחדיף כדורי מוות, הי"ד[119].

119 משה צחר (ראה הע' 117), שם. על מאורעות התרצ"ו בטבריה ראה: מאיר הילדסהיימר, "מאורעות תרצ"ו (1936) בטבריה", בתוך: "מטוב טבריה", גליון מס' 2, אב תשמ"ג, עמ' 43-62.

נספחים

(א) שאלה בהלכות שלוחי דרבנן (שד"רים)

שו"ת "מפי אהרון" סי' יב (דף נב ע"ג)

שאלה אחת מד' ארצות הק'[ודש] חמד זו טבריא תובב"א [=תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן], נתנו לראובן שליחות כולל לערי תורקייא יע"א [=יבנה עיר אלוקים / יכוננה עליון אמן], ונסע לשו"ר עפ"י שליחותו והתחיל לעסוק בה בהלכות שלוחין. ומפני חמת המציק, המלחמה האדירה הנעשית בין המוסקוף ובין הישמעאל[1] בשנת התרל"ח [1878] ותהי מהומה גדולה בכל מלכות ישמעאל כידוע, ולא יכול האיש להתאפק, אי משום צערא דגופא דהיה עליו לטורח אצל הבע"ה [=הבעל הבית] שלא יכול לזוז ממקומו מפני סכנת דרכים, ובנפשו דיבר. וגם כי ההוצאה יתירה על השבח, ולכן הוכרח לחזור בו. וישב ראובן ונתעכב בעי"ת [=בעיר תהילה] בירות יע"א אשר על חוף הים עד קץ המלחמה, ואנשי העיר[2] נסבו עליו פעמים שלש ואת רב"ע חמשת[3], באמור אליו קום לך חזור בך לגומרה של מלאכה [=שליחות], דאם לא תעשה כן נשלח אחר במקומך, ולרוב דוחקים שדחקו אותו השיבם עפ"י דברידהם שימנו אחר, ולהציל עצמו נתכוון, כי לפי דעתו לא אתי איניש על יבשתא שילך בימים הרעים האלה ויכניס עצמו בספק נפשות. ועוד טוען שהי"ל [=שהיה להם] להודיעו שיש אחר שרצונו לילך אף בזמן הזה, ואזי או היה מסכים ללכת הוא בעצמו או היה מוחל להם ברצונו אם לא שנתכוונו להזיקו בידים, וחייבים מדין דינא דגרמי. ואתה קדוש יושב תהילות יורנו מדרכיו... דין אמת לאמיתו אם מחי'[לה] היא מחי' ואין לו כלום או לא היא מחי' ואם חייבים הקהל לשלם מדד"ג [=מדינא דגרמי] שגרמו לו או הוי גרמא בנזיקין ופטורים ושכמ"ה [=ושכרו כפול מן השמים].

מסקנות התשובה[4]: ...ושלא כדין נעשה עמו [=עם השד"ר] לסלקו ולמנות אחר במקומו. וחייבים הק"ק [=הקהילת קודש] הנז'[כרת] הי"ו [=ה' ישמרם ויגאלם] לשלם לו מה שגרמו לו הפסד, ואין פוטר אותם כי אם בתשלומא מעלייתא.

---

1 המוסקוף הם הרוסים וישמעאל אלה העות'מאנים.

2 אנשי טבריה ששלחוהו לשליחות.

3 מליצה על יסוד הפסוק: "ואת רבע חמשת מלכי מדין..." (במדבר לא, ה).

4 דף סג ע"א.

(ב) יחסים בין הספרדים והאשכנזים בטבריה - מכירת בשר

שם, סי׳ יד (דף סה ע״א)

שאלה, זהו נוסח הסכמה הנעשית בעה״ק טבריא ת״ו וז״ל [=וזה לשונה]:

הן אמת כי מזה זמן אשר יושבי עיה״ק טבריא ת״ו הם שותפים יחד בענין הבשר, ואין לשתי הקהילות הק׳[דושות] ספרדים ואשכנזים הי״ו זולת מקולין אחת[5]. והשו״ב [=והשוחט ובודק] במקולין הנז׳ המה שלושה ת״ח [=תלמידי חכמים] מהאשכנזים הי״ו, כי חכמי הספרדים אינם מתערבים במלאכה הזאת דטריחא להו מלתא ולא נפקא להו מידי, כי תהלות לאל יתברך שלום ואמת יחדיו ידובקו בין שתי הקה״ק [=הקהילות הקדושות] הנז׳[כרות] ואין אחת מתקנאת מחברתה מעולם, עד כי בימים האלה נראה בעליל לארץ חורבה דנפיק מהשותפות במקולן הנז׳, דברים שלא ניתנו ליכתב ואין האוזן יכולה לשמוע רח״ל [=רחמנא ליצלן]:

א. כי יען שיש כמה מהת״ח [=מהתלמידי החכמים] הרשומים אשר נשא לבן אותן לקרבה על המלאכה ללמדה, כי מצאו עצמם חייבים בה משלושה דברי׳ אל חיוב החכם, ולזה לפרקים הם שוחטים לאיזה יחידים, מזה נמשך כי כמה מהאשכנזים אשר ימצאו אצל הספרדים ולא יחפצו לאכול מארוחתם ובפה מלא יאמרו כי אסור להם שחיטת ספרדי, ולא עוד אלא, כי גם אם יאמרו אליהם שחיטת אשכנזי היא זאת הם עונים כי הוא בשר שנעלם מן העין, ועל דבר זה יתחמץ כל לבב וכדי בזיון.

ב. כי בין [צ״ל: בן] פרת יוסף רבו אוכלוס׳ עי״ק [=עיר קודשנו] ת״ו ובהיות המקולין משותפת, הקצבים עושים קשרים שלא להרבות השחיטה ונעשה דוחק הבשר. וכמה פעמים שיש יולדות וחולים, ואינם משיגים חתיכת בשר למחיית נפשם, וכ״ש [=וכל שכן] בערבי שבתות וימים טובים.

ג. עלית על כלנה, כי דרך אחינו האשכנזים לשלוח נשותיהם לעמוד בחנויות הקצבים, ולהפך עדתנו הספרדים, אשר לא תעמוד, רק האנשים. ומזה נולד ערבוביא בין בחורים ובחורות ועינינו רואות וכלות רח״ל [=רחמנא ליצלן].

---

5 יש לציין שבשנים אלה היו בין הספרדים והאשכנזים בירושלם מאבקים קשים בנושא הבשר. הסכסוכים הגיעו לידי כך שגם הקונסולים הזרים בירושלם התערבו בסכסוכים אלה, ובסופו של דבר קיבלו האשכנזים רשות לשחיטה נפרדת.

ועוד כמה סיבות מכריחות ומכריעות אשר תכלה היריעה מהכילם. ולזה בהתאסף ראשי עם מק״ק [=מקהילת קודש] עדתנו הספרדים לראות מזור לכל הנז׳, ושלחנו אחד גדול השו״ב [=השוחטים ובודקים] מהאשכנזים עם גדולי ממוניהם וביקשנו מהם לטכס עצה יחד לתקן המעוות וגם להוסיף עמהם שו״ב ספרדי שיקח ש״ט [=שכר טרחה] מכוללנו ומנחלתן לא יגרע, ובכל זאת לא אבו שמוע. אזי קמנו ונתעודד אנן הבעה״ח [=הבאים על החתום] רוב בנין ורוב מנין והסכמנו בהסכמה גמורה בכל חו״ת [=חוזק ותוקף] באופן המועיל לפו״ד [=לפום דינא] שמהיום הזה והלאה נפריש מקולין לעצמנו כל עדתנו הספרדים, ויהיה השו״ב בה ג׳ מחכמי הספרדים המומחים במלאכת השו״ב, ושום אחד מעדתנו איש או אשה, קטן או גדול לא יקנה בשר כי אם מהמקולין שלנו ולא מהמקולין של האשכנזים. ובע״ה הננו מוכנים להכריז הסכמתנו זאת ביום שב״ק [=שבת קודש] הבא קרוב בבכ״נ [=בבתי־הכנסיות] וב״מ [ובתי־מדרשות], ואחר ההכרזה כל העובר על דברינו אלה יפרוץ גדר, מלבד כי עבריינא יתקרו ונח״ש [=נדוי חרם שמטו] כרוך על עקבו, עוד בה הרשות נתונה ביד גובי הקנסות אשר נמנה לקונסו ולעונשו כפי ראות עיניהם, ואין להרהר אחר מידותיהם. והסכמתנו זאת יחד בל תמוט והיא אמתני ותקיפא ככל ההסכמות העשויות בישראל מימות יב״ן [=יהושע בן נון], ושומע לנו ישכון בטח ושמ״ר [=ושאנן מפחד רעה]. ולזה עשו קונטראטו [=חוזה] עם שלושה קצבים הר״י הכהן הי״ו והר׳ אליהו אודיז הי״ו והר׳ משה איל פילאלי הי״ו, להיות הם עצמם מוכרים הבשר לבדם לכל ק״ק הספרדים הי״ו וזר לא יתערב בתוכם. ונתחייבו הקצבים הנז׳ לשחוט בכל יום בשר לא פחות ממה שישחטו קצבי ק״ק האשכנזים הי״ו. וכן למכור הבשר הכשר בע״ש [=בערב שבת] ובערב יו״ט [=יום טוב] וביום חמישי בשבוע לא פחות משתי חנויות. ויען כי חוששים הם אולי ח״ו ישתוו קהילתנו עם ק״ק האשכנזים הי״ו, ויגיע להם נזק מזה. לזה מוד״א [=מודים אנו] הבע״ח [=הבאים על החתום] חו״ר [=חכמי ורבני] ומנהלי טבת״ו [=טבריה תבנה ותכונן] שאם ח״ו ישתוו קהלתנו עם ק״ק האשכנזים בענין המקולין מו״מ [=מעתה ומעכשיו] מחוייבת כוללות עי״ק ת״ו לפרוע לקצבים הנז׳ סך עשרים לי״פ [לירה פרנציוזי] מכיס הכוללות אם לא הכריחו האשכנזים שישחטו להם ויקנו מהם ככל שאר הקצבים. גם תנאי מפורש היה ביניהם שאם יבררו הקצבים הנז׳ שקנה שום אחד מקהילתנו בשר ממקולין של האשכנזים הי״ו אזי יגבו דמי הבשר ההוא מהקנס אשר נגבה מן האיש ההוא... פה עיה״ק טבריא ת״ו בש״א [=בשליש ראשון] לח׳[ודש] חשון התרנ״א ליצירה [1890]

והשו"ב [=והכל שריר וברור] וקיים. וחתמו על שניהם ההסכמה והקונטראטו רוב בנין, ומלבד אשר היו במעמד ולא חתמו וכמה וכמה שלחו אחריהם ולא אבו וא"ל [=ואמר להם] כל מה שתעשו אנחנו מסכימים עליו, והוכרזה ההסכמה הנז' בבכ"נ ובבמ"ד וכולם שמעו ושתקו, ואדרבה נפתח מקולין של ספרדים עפ"י הקונטראטו הנז'. וכל מי שהיה לוקח משחיטת האשכנזים הי"ו מענישים אותו ככתוב בהסכמה. וכמה וכמה עברו ונענשו, ועברו בזה כמה חודשים, עד שעמדו בעלי פניות ובטלוה [את ההסכמה]. והחזירו הדבר כמו שהיה, שאל השואל אם ההסכמה והקונטראטו הנז' אם עשויים כדין או לא ואם העומדים לבטלה יש כח בידם לבטלה, ומה יהיה משפט העובר עליה, יורנו המורה...".

מסקנת התשובה[6]: ההסכמה הנז"ל היא כראי מוצק מכל צד ומכל פינה אליבא דכ"ע [=דכולי עלמא] ואין שו"א [=שום אחד] יכול לבטלה, זהו הנראה לפקענ"ד [=לפי קוצר עניות דעתי] ואולם הדבר מסור ביד בעלי ההוראה היושבים על מדין...".

(ג) מכתבים מארכיון ועד עדת הספרדים בירושלם

מאת הראשון לציון החכם באשי הרב יעקב שאול אלישר

א. ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלם, פנקס המכתבים היוצאים, מס' 2, 37. מכתב מס' 980, מירושלם לטבריה, ר"ח כסלו תרס"ג.

למע"כ [=למעלת כבוד] הרה"ג [=הרב הגאון] מעוז ומגדול רועה ישראל בעיה"ק טבת"ו כמוהר"ר **אהרון אלחדיף** יצ"ו.

רב נעלה! עולה על כל הצער והדאגה אשר לנו מסביב, כי **המחלה האיומה הקיפתנו מכל צד**[7], לא נדע נפשנו שקט, כי כל רעיוננו ומחשבותינו נתונים המה כדאגה על מצב הבריאות דמח"ק [=דמחנה קדשו], **וביחוד בקראנו דברי החבצלת - כי כמאתיים נפש מאחינו הספרדים היו טרף** לשיני המחלה. ונשמע וימס לבבנו ונעתיר לה' כי יאמר למלאך המשחית הרף!!!

6 דף פב ע"א. הרב דן בנושא מדף סה ע"ג ועד דף פב ע"ב.

7 מגיפת החולירע שבשנת התרס"ב (1902).

הנה כעת שמענו כי המחלה עושה שמות במח״ת [=במחנה תהלתו] מהרנו מכבודם בדילוג רב [=טלגראף] להודיענו ממצבם, ורק אז באתנו תשובה, כי שלי״ת [=שבח לה׳ יתברך] שלומם בטוב, ורק שנתפלל בעד הצבור, ומן [=היום ה]הוא והלאה לא ידענו מה נהיה, ירחם ה׳ !!!

הננו להודיע לכבודו כי על דבר הכומר המיצר את ישראל במח״ת [=במחשבה תחילה] לבד כמה פעמים שכבר נדברנו כי הפאטריך דפעה״ק [=דפה עיר הקודש] אודותיו כידוע למעכ״ת [=למעלת כבוד תורתו], עוד שבנו בימים האלה דברנו ודברנו עפ״ד [=על פי דעתנו] אמצעות בני הרב **חיים** עד העולם יצ״ו אשר לא חשך מכל עמל נפשו על הדבר הזה, וידהי תשובתו כי בכל מאמצי כחו שם לבו ע״ז [=על זאת], וכבר בחר במוטראן [=ממונה, מורשה] אחד משנהו, איש נכבד ישר ונאמן, כי יבא למח״ק [=למחנה קדשנו] להתחקות על שורש הדבר הזה ולהבין האמת לאמיתו, וכפי מה שיתברר לנו ממנו כן יעשה, ובכך על מעכ״ת לעשות אסיפה גדולה לסדר את כל טענותיהם, ולהציע כל הבוררים לפניו, ובע״ה כי תהיה בטח הרוחה, ומכאן ולהבא חושבנא טבא, רק אין דבר זולת עיני תמיד אל ה׳ כי ישלח דברו מקדש מציון יסעדם, וירחיק כל נגע ומחלה מאהלם, רק השקט ושלוה בחילם, כעתירת[8].

ב. ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלם, פנקסי המכתבים היוצאים, פנקס מס׳ 37, 38, 75, מכתב מס׳ 430, כ״ב אב תרס״ד.

למע״כ [=למעלת כבוד] הרה״ג הגאון המפורסם לש״ט [=לשם טוב] ותהלה, מופת הדור והדרו פאר הדור כקש״ת [=כבוד קדושת שם תפארה] מוהר״ר **משה הלוי** קאימקאם אפנדי יצ״ו.

ראש רבני ממשלתנו הרוממה יר״ה [=ירום הודה].

גאון ישראל. מעת הראשון אשר קם שאון פעה״ק ירושת״ו [=פה עיר הקודש ירושלים תבנה ותכונן] התאספנו לקדם פני הרעה ונעשתה התקנה שבס׳ ״שמרו משפט ועשו צדקה״, ולמען חלק הכבוד הראשי בדבר הגדול הזה להדר״כ [=להדרת כבודו] כיאות, שלחנו אותה ע״י ציר נאמן הרב המובהק ח״ר [=חכם רבי] **בנימין אלקוצר** יצ״ו

8 הקטע האחרון דן בבקשתו של הרב אלחדיף מן הרב אלישר לסייע בסילוקו של כומר המציק ליהודי טבריה.

[=ישמרהו צורו וגואלו] להדר״ג הי״ו [=להדרת גאונו ה׳ ישמרהו ויגאלהו] לאשרה ולקימה בתקוה רבה כי ידיו תעשינה תושיה, בכח העז והממשלה שבידו, לבל תפרוצנה מחלוקיות בישראל, ולבל יתחלל ש״ש [=שם שמים] ושם אה״ק [=ארץ הקודש] ורבניה בעיני אחינו שבגולה, המביאים שנאה וכליון חרוץ עליה, ותיכף בהגיעו צירנו הנאמן אל הדר״כ [=הדרת כבודו] הי״ו התעניין בדבר ויערוך מכתב מרעיד לעצור ביד חו״ר טבת״ו מלעשות המזמתה, ואח״כ משך אליהם טילג׳[רף] כי ישלחו מורשה בהרשאה מצידם לעמוד לפניהם עד משך ט״ו יום, הא לאו הכי יעשה כמו שיראה בעיניו, ומאז עד כארבעה חו[דשים] התעכב שמה צירנו השני מע״כ הרב המופלא כמהר״י [=כבוד מורנו הרב ישראל] **אשכנזי** יצ״ו ואין קול ואין עונה, ומע״כ עט״ר [=עטרת ראשנו] מהרה״ג הראש״ל [=הראשון לציון] הגאון המפורסם **אי״ש** [=אלישר יעקב שאול] ירושלים שליט״א כתב וכתב התחנן והתחנן לבקש לפני הדר״ג [=הדרת גאונו] ובית דינו כי יביאו קץ לדבר הזה והתקוה עודדתנו כי סוף כל סוף זיק אה״ק וחבתה החקוקה בלבם יעשה את שלה, לעוררם בכל חום לב, אך לא כן היה כי חזר צירנו כמו שהלך, ותפסנו דרכנו לאט לאט להודיע צערנו ברבים בלי כל שאון ורעש מלחמה, רק בנחת ובמתון כי דברי חכמים בנחת נשמעים, אף כי לבנו הוא בוער כתנור, מהצעדים המסוכנים אשר צועד וצועד ח״ר [=חכם רבי] **חיים אלחדיף** יצ״ו לקבץ חתימות כאיסוף ביצים עזובות, כמו שכבר הודיעו חו״ר הועד הק׳[דוש] דפעקו״ת [=דפה עיר קודשנו ותפארתנו] ירושת״ו לכבודו, בחשבנו כי לכל גבול ועת לכל חפץ, ולקרירות לב הדר״ג יהיה קץ, כי אחרי יראו ויראו מעשי ידי חו״ר טבת״ו העושים זר מעשיהם על כל מדרך כף רגל, יתרגשו בכל חום לב, ויתרוצצו כלפידים לקנאות קנאת ה׳, קנאת האמת, הצדק והיושר, בטרם יתנגפו רגלי ישוב עיקו״ת ירושת״ו על הרי נפש. ובהשתעשענו בתקותנו זאת, והנה ככדור עופרת היורד חדרי בטן, נראה לפנינו קונטרס בצדקה תכונני: וקוינו כי הם נושאים ונותנים כדברי תביעתנו בדעה מיושבת ושוקלים זכותנו וזכותם בדברים נוחים הראויים לשמוע, למען מינן ומנהון תסתיים שמעתתא דא, והאמת והשלום יהיו נר לרגלנו, אבל מה נבהלנו לראות במחברתם הזאת רק קיתון של רותחים על כל חו״ר עיקו״ת ירושת״ו המון דיבות נתעבות שפעת חרופים וגידופים אשר תצלנה אוזנים משמוע, ולקחו הרשות לעצמם להפקיר כבוד רבני עיקו״ת ירושת״ו המקימים את התורה מעוני, גדולי ישראל ושרי התורה נתנו לגידופים, אוי לאוזנים שכך שומעות ולעינים שכך רואות, ולא נתקררה דעתם עד שלא חששו לקללת חוזנו הגדול שבה נתקררה דעתו בשפכם כל רוחם בבטויים גסים, גם על עט״ר מהרה״ג הגאון הגדול

המפורסם ראש הרבנים באה"ק ורשכבה"ג [=ורבם של כל בני הגולה] כקש"ת [=כבוד קדושת שם תפארה] מוהר"ר **יעקב שאול אלישר** ראש"ל שליט"א, אשר כבן תשעים היום (ה' יאריך ימיו עד מאה ועשרים שנה) וכל ימיו הקדיש לעבודת הקודש, והאיר הגולה בספריו הקדושים. אי לך ארץ הקדושה, אי לך עיקו"ת ירושת"ו שכה ירדת, שאוג נשאג מנהמת לבנו, אוי לנו מעלבונה של תורה.

בקראינו כל דבריהם על כל קוץ וקוץ תחתנו נרגז, האמנם על תביעת זכות יותר מרבוא נפשות ת"ח [=תלמידי־חכמים] עניים יתומים ואלמנות נתחייבנו בזיון לשום את חו"ר עיקו"ת ואת כבוד עט"ר מהרה"ג הראש"ל יצ"ו כעפר לדוש, אוי ואבוי, מנהמת לבנו צעוק נצעק לפני בית קדשנו ותפארתנו החרב ולפני שכינת עוזנו שלא זזה מכותל המערבי השריד הקדוש שנשאר לנו, איה יראתם איה תורתם של חכמי טבריה ת"ו לשפוך קיתון של בוז על רוח אפנו משיח ה' ולעולל בעפר קרננו!!!

אין על טבת"ו תלונתנו כ"א [=כי אם] על קרירות לב הדר"ג הי"ו שהביאונו לידי מדה זו, קווינו שבאריות יתגברו לבל ישלחו רסן מפניהם, אך כבודם עמדו מנגד כאלו אין הדבר מעניין, אם כי יקומו הנערים לשחק ולהתראות במלחמת תנופה, ולחלל שרי קודש, ואנן מהכא אף כי שמנו לנו לקו לבלי חלל אה"ק ת"ו ורבניה. בכל זאת רוח היא באנוש ומי יוכל למשול ברוחו. ע"כ הננו בדמי עינינו עורכים דברינו להדר"ג שבידם למחות, כי תחממו על הדבר הזה בכל חוזק לתבוע מהם עלבון תורתנו הקדושה, עלבון כבוד עיקו"ת ירושת"ו ורבניה, עלבון כבוד רבינו הגדול גאון ירושלים שליט"א, ומעל מזבח ה' יקחו נא רצפת קדש, ובאש שחורה על גבי אש לבנה יביעו מחאתם נגד חו"ר טבת"ו אשר יפרצו במחברתם גדר כבוד התורה על הדר"ג לגזור על חו"ר טבת"ו במפגיע להציע טענתם במתק לשון ובשפה צחה לפני גאוני הדור נבררים מפני הצדדים כדין, שאין להם כל פניה בדבר והם יכריעו את הכף את מי הדן והצדק... כעתירת מוקיריו ומכבדיו החותמים במרירות לב ודמע עין על עלבון התורה וחלול אה"ק ת"ו ומצפים לישע ה' ולתשובתו ברוב עוז ושלום.

ג. ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלים, פנקס המכתבים היוצאים, פנקס מס' 38, 37, 75, מכתב מס' 525, י"ג תשרי תרס"ה.

רודוס, למע"כ ידי"ן [=למעלת כבוד ידיד נפשנו] הגביר, השר, היקר והנעלה, מצוין לש"ט [=לשם טוב] ותהלה חובב וכו' הטוב והמטיב כש"ת [=כבוד שם תפארה] סי'[ניור] **בועז אפנדי מנשה** יצ"ו.

שר נכבד! הן לא נכחד מכבודו על גודל הצרה ומצוקה אשר הגיעה שערי עיקו"ת [=עיר קודשנו ותפארתנו] ירושת"ו [=ירושלם תבנה ותכונן] הביאנו לשים לב ולחפש זכות עיקו"ת ירושת"ו מנדרים ונדבות אחינו, אנשי גאולתנו, ומצאנו כי לנו הזכות בקופות רמב"ה זיע"א שנוסדו מזמן מרן הקדוש ומהר"ם [=ומורנו הרב משה] אלשיך וכל החבורא קדישא זיע"א, שלא היתה דירתם בעיה"ק טבת"ו וייסדום לכל ארץ הק'[ודש] ת"ו כמבו'[אר] בס'[פר] מגיני ארץ ועוד סיבה גדולה להתעוררות הזאת, יען כי בפירוד הקופות בין ד' אה"ק [=ארצות הקודש] ת"ו היתה תחרות גדולה בין השלוחים שעל ידה היה חילול אה"ק ורבניה, וע"כ [=ועל כן] תקננו תקנה גדולה המובאה בס'[פר] "שמרו משפט ועשו צדקה", אשר שלחנו לכבודו, ואנו דאגנו על התיקון הזה יותר מכל שאר ארצות הקודש ת"ו, יען עיקו"ת ירושת"ו סובלת מזה יותר משלש ארצות הק'[ודש] בנותיה, כי פעה"ק [=פה עיר הקודש] התרבה והתרחב הישוב ורבו אוכלוסיה יותר מכפלים מכל שאר אר"ק ת"ו, כידוע גם לכבודו, והגם שכמה פעמים מזמן קדמון התעוררו רבני עיקו"ת ירושת"ו על הדבר הזה, אך חו"ר [=חכמי ורבני] טבת"ו בחרופיהם וגדופיהם ובדיבותיהם הכוזבות כדרכם תמיד הושיבום אחור, וחו"ר ירושת"ו נתנו יד לפה לבל תתחלל אה"ק ורבניה, כל זמן שהיו יכולים לחיות ולהחיות רבוי העניים אף בחיים מרים ומצומצמים, אך עתה שכבר באו באמת מים עד נפש, ונטל החובות השתרגו עלו על צוארנו יותר משלושת אלפים לירה, כמב"ו[אר] בס' חשבוננו "המורה לצדקה", ואין אנו מוצאים עוד ללוות, וישוב עדת אחיו הספרדים בירושלים צפי אל הרס וחורבן, ובכל האופנים שאנו משתדלים עם אחינו שבגולה לא נשיג המטרה כי ידאגו אל עקו"ת ירושת"ו, כי כולם נודרים ונודבים לשם רמב"ה זיע"א אשר היה היסוד הראשון שנוסד לטובת כל אה"ק ת"ו, ולכן נמשיך לב אחינו בו ובמקרה המצויין הזה משתמשים להנאתם רק חכמי טבת"ו היחידים, ואנחנו נשארנו ברעתנו וקוינו כי רב העולה ונכבדי הדור יכירו וידעו ישרת טענתנו בתקנתנו ובאין פה ומצפצף יכתבו ידם לה' לאשר ולקיים התקנה הנשגבה הזאת.

ומה מאד עגמה נפשי עתה, בשמעי אחר שכבר הוסכם במח"ת [=במחנה תהלתו] לקיים תקנתנו הנז', כבודו וידידיו עמדו לעזור ביד חו"ר טבת"ו היחידים, נגד יותר מרבוא נפשות ת"ח עניים יתומים ואלמנות הבאים ירושלימה מארבע כנפות הארץ, ומע"ת [=ומעיר תהלה] רודיס עצמה יערוך כבודו כמה מהת"ח מהעניים והיתומים והאלמנות באים ירושלימה, ומי הוא זה שהלך לשאר ערי הק'[ודש]? באמת ידידי לא פללתי

שאיש יקר ככבודו יעמוד נגד ירושת"ו מכמה טעמים, הן מצד ישרת לבו, והן כי עניי עירו פעה"ק [=פה עיר הקודש], והן כי שכלו הזך יתנהו להבין מה זמן כזה דורש מנכבדי הדור לעשות בכסף הקדשים המורם לשם אה"ק [=ארצות הקודש]. ועל הכל לא קויתי שכך יעשה כבודו אחרי יודעו עד כמה עזרנו פעה"ק ירושת"ו לכבודו ולידידיו בנוגע למינוי החכם באשי במח"ת [=במחנה תהילתו], כי בידענו עד כמה מהצדק היה אתו עזרנו על ידו בכל כוחנו, ועתה כבודו פונה אלינו עורף ולא פנים?

ע"כ אבקש מכבודו כי יתבודד בינו לבין קונו על צדקת עיקו"ת ירושת"ו וטרם כל ידע נא, כי אנכי שלי"ת [=שבח לה' יתברך] שזיכני שאני זקנתי ושבתי, וידי מסולקות מהנאת הקופות האלה שתגיע לעיקו"ת ירושת"ו, ובני הרבנים הי"ו ובני ביתם כבר ידועים בשערי ירושלים כי אין להם כל הנאה מהכוללות, ושלי"ת [=ושבח לא־ל יושב תהילות] המה מהנותנים ולא מהמקבלים, ואחרי שומי כל זאת בפניו ידע נא כי אין אנו דורשים חלילה נגד האמת, ונכון יהיה לבו בטוח כי המצוה הרבה הזאת שהזדמנה בידו לעשות לא דבר קטן הוא. והנני מצפה לתשובה מאהבה מכבודו במוקדם להרגיע את לבבי, ובו יודיעני כי כבודו יהיה מהעוזרים על הדבר הזה, ואנכי על משמרתי אעמודה להעתיר בעדו לפני שכינת עוזנו וכו'.

רבי יעקב חי זריהן

לידתו ולימודיו

רבי יעקב נולד בטבריה בסיון התרכ"ט (1869) לאביו רבי ברוך המכונה חביבי ולאמו שמחה בת הרב יעקב הלוי בן סוסן[1].

רבי יעקב גדל ונתחנך בישיבותיה של טבריה. תלמוד למד אצל רבי דוד עבו[2] ועמו למדו חביריו רבי מכלוף שטרית[3] ורבי יעקב ועקנין[4]. הוא עצמו כותב, כי הוריו "גדלוני על ברכי התורה בין ברכיהון דרבנן..."[5], והרב יוסף מ' שטרית כותב על שקידתו ושאיפתו לעלות ולהתעלות בתורה ובחכמה: "נפשו תמיד עורגת וצמאה, רוצה עוד ללמוד רוצה עוד לשמוע ולחדש חידושי תורה... כי נפשו הגדולה כמהה שואפת ומתאווה, רבש"ע [=רבונו של עולם] בבקשה ממך עזריני שתהיה שתי כליותי נובעות חכמה ככליותיו של אאע"ה [=אברהם אבינו עליו השלום]"[6].

תקופה מסוימת למד אצל הרב משה בן נאיים[7] שהסמיכו להוראה, וגם אצל הרב בכור

---

1 ראה "תולדות הרה"ג יחז"ה זצ"ל" מאת הרב יוסף משה שטרית, בתוך: "מים עמוקים", מהדורת ירושלים תשל"ח, כהקדמה לחלק "שושנת העמקים", עמ' יח. ה"תולדות" הללו נדפסו בדפוס-צילום מהדורת ירושלים תשל"ח, בספר "בכורי יעקב", מהדורת תשנ"ב. אולם במהדורה זו הן נדפסו ללא מספור העמודים. וראה גם ע' אבישר, "ספר טבריה", ירושלים תשל"ג, עמ' 298.

2 ר' דוד עבו נולד בגיברלטאר. בצעירותו עלה לטבריה ונמנה במחצית השנייה של המאה ה-יט בין חו"ר העיר. העמיד תלמידים רבים. יצא כשד"ר לתורכיה בשנת התרל"ג (1873) ולמצרים בשנת התר"ם (1880). נפטר בטבריה בה' בתמוז התרס"ד (1904). ראה ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 308.

3 רבי מכלוף שטרית, מגדולי חכמי טבריה במאה ה-כ, נולד בתאפלילת שבמרוקו בשנת התרכ"ז (1867). בהיותו בן 14 הצטרף כיחידי לשיירה ועלה לטבריה. היה חבר ועד הכוללות ואח"כ מו"ץ ודיין. נפטר בטבריה בח' באלול התשי"א (1951). ראה ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 311.

4 רבי יעקב ב"ר דוד ועקנין, מחכמי טבריה במאה ה-כ. עסק בקבלה וכיהן כחבר ביה"ד הרבני בטבריה. נפטר בי"ג במרחשון התש"ז (1946) בטבריה. ראה ע' אבישר, עמ' 295.

5 בהקדמתו לספרו "חלק יעקב", ירושלים התרס"ב.

6 הרב י"מ שטרית (ראה הע' 1), עמ' יח.

7 טטואן, מרוקו, התר"ה (1845) - גיברלטאר, ד' שבט התרס"ג (1903). ראה ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 290.

דוד חיים סתהון[8], ממנו למד את דרך העיון והסברה הישרה לרדת לעומקה של סוגיה. את כל זמנו הקדיש ללימוד תורה. לפעמים הסתגר לבדו בבית־מדרשו של רבי שמואל חיים הכהן קונורטי כדי ללמוד ביחידות, ושם גם חיבר - מאוחר יותר - את רוב חיבוריו.

עוד בצעירותו החל לעסוק בלימוד תורת הסוד, ויחד עם חברו הרב מכלוף שטרית היה הוגה ימים ולילות בספרי האר״י הקדוש.

ואכן, פירותיה של שקידה זו יצאו לאור כבר בעשור הרביעי לימי חייו, בצורת שלושה חיבורים שבהם באו לידי ביטוי אופן לימודו, שיטתו והיותו מקיף את כל מקצועות התורה - הלכה, דרש וסוד.

בשנת התרס״ב (1902) כאשר הוציא לאור את חיבורו הראשון, ״חלק יעקב״, המכיל דרשות וחידושים שחידש, ציין הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר שרבי יעקב מקיים את התורה מעוני, ״...ואמר לי שיש לו ג״כ שו״ת אבל אין ידו מגעת להו״ל [=להוציאו לאור] כי בדוחק גדול הוא על המחיה ועל הכלכלה״. ורבני טבריה כותבים בהסכמתם על העילוי הצעיר: ״יעקב איש תם יושב אהלים, אהלה של תורה... והנה כהיום הגם שהוא בפו״י [=בן פורת יוסף] רך בשנים, ידיו לו רב במילי דדרשיו... אב בחכמה ורך בשנים״.

וכך כותב עליו גם רבי אהרון אלחדיף: ״פעולת גבר חכם בעז ותעצומות, אשכול השלימות, מע׳[לת] הרב המובהק... אב בחכמה ורך בשנים...״[9].

כבר בספר זה בא לידי ביטוי לימודו בתורת הסוד, שכן הוא משלב בדרשותיו פעמים רבות מוטיבים מתורת הנסתר[10].

---

8 בכור חביב חיים דוד סתהון (טבריה התקצ״ז/1837 - חיפה התרס״ז/1907). מחיבוריו: ״שמש ומגן״, ירושלים התרנ״א; ״תוקפו של נס״, ב׳ חלקים, ירושלים התרנ״ד, התרנ״ט; ״כרסייא דאליהו״, ירושלים התרס״ו. ראה עליו: מ״ד גאון, ״יהודי המזרח בארץ ישראל״, ח״ב, ירושלים תרצ״ח, עמ׳ 486-487; ע׳ אבישר (ראה הע׳ 1), עמ׳ 307.

9 גם רבני האשכנזים בטבריה מציינים את עובדת היותו ״רך בשנים״ בהסכמתם לספר ״חלק יעקב״.

10 ראה למשל ״בכורי יעקב״, ירושלים תרס״ב, דף כה ע״ב, כו ע״א, כו ע״ב, כז ע״ב שם הוא מדגיש את חשיבות לימוד תורת הנסתר (עניין שחזר עליו עוד במקומות אחרים), כדברו: ״דבלימוד תורת אמת הוא בונה למעלה במלכות וה״ט [=הוא טעם] שקראם בנים דאחר שהם בונים מוכיח שהם לומדים בתורת אמת ולכן נקראים בנים וז״א [=וזאת אומרת] ׳וכל בניך לימודי ה׳ ׳, וידוע שלימודי ה׳ הם נו״ה [=נצח והוד] שהם המתקנים את המלכות...״, והזכרות תורת הסוד כאלה עוד במקומות רבים בספר.

בהסכמות שנתנו לספרו השני, "בכורי יעקב" (ירושלים תרס"ו), כבר מוכר רבי יעקב בקרב הרבנים: "מעלת הרב המופלא, בנסתר ובנגלה,... כי ראיתי אשר מתוך עניו וצערו עוסק בתורה יומם ולילה לא פסיק גירסא מפומיה והפליא לעשות לחבר ספר יקר ונחמד כזה..."[11].

אכן, שקידתו בתורה הייתה מתוך תשוקה ואהבה רבה ללימודה, מתוך עוני ודוחק. אף לא ביקש לצאת כשד"ר לקהילות ישראל בגולה במטרה להטיב את מצבו הכלכלי, אלא כל ימיו ישב ספון באהלה של תורה מתוך מסירות נפש נפלאה.

בקי בתורת הנסתר

רבי יעקב היה מגדולי חכמי הקבלה בארץ־ישראל בתקופתו. כאמור, כבר בצעירותו למד זוהר וספרי המקובלים ויחד עם חבירו רבי מכלוף שטרית היה מקדיש לכך זמן רב, וכבר בספרו הראשון "בכורי יעקב" שילב עניינים רבים מתורת הסוד[12], וכך גם עשה בשאר ספריו המלאים וגדושים עניינים מתורת הח"ן.

אחרי מלחמת־העולם הראשונה, כאשר שבו לטבריה בניה הגולים בארצות נכר, וביניהם חכמים מובהקים, קבעו הללו יומיים בשבוע - ביום שבת וביום רביעי - ללמוד בספר "עץ חיים" לרבי חיים ויטאל[13]. בין החכמים שהשתתפו בלימוד זה היו הרב אליהו ילוז[14], ראב"ד בטבריה והרב משה קליערס[15], רב האשכנזים בעיר, כאשר על המלאכה מנצחים הרב זריהן והרב מכלוף שטרית.

---

11 הסכמת הראשל"צ הרב יעקב מאיר לספר "בכורי יעקב", ירושלים תרס"ו.

12 ראה לעיל הערה 10.

13 הרב י"מ שטרית (ראה הע' 1), עמ' כ.

14 הרב אליהו ב"ר אברהם ילוז, מרוקו, התר"ך (1860) - טבריה, כ"ב באלול התרפ"ט (1929). עלה לטבריה בשנת התרל"ד (1874). יצא פעמים מספר כשד"ר הכולל למרוקו, מצרים ותימן. חיבר ספרים רבים, ראה ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 300.

15 הרב משה קליערס, רב האשכנזים בטבריה, נולד בצפת ב-ז' באדר התרל"ד (1874) - נפטר בטבריה בכ"ג בשבט התרצ"ד (1934). הקים בטבריה את ישיבת "אור תורה" בבניין שעל קבר רמב"ה. לאחר פטירת הרב יחיאל מיכל הלפרין בח' בשבט התרס"ט, נתמנה רבי משה לרבה של טבריה. נודע במידותיו הנעלות ובמסירותו לבני העיר. ראה ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 310. ספריו: "טבור הארץ", ירושלים התרס"ו (1906) על תולדות טבריה; "תורת הארץ" על מצוות התלויות בארץ.

פעם אחת הגיע לטבריה הרב שאול דוויק הכהן מירושלם, ראש ישיבת "רחובות הנהר", ובבואו לעיר שלח לקרוא את רבי יעקב זריהן והרב מכלוף שטרית, ויחד הסתגרו באחד החדרים שבישיבה שעל ציון רמב"ה ועסקו בלימוד רזי תורה.

גם הרב נסים נחום שהגיע לעתים לטבריה, היה מזמין את הרב זריהן ואת הרב שטרית אליו ויחד עסקו בלימוד תורת הסוד.

חכם בישיבת "כתר תורה"

בשנת התרנ"ח (1898) נוסדה ישיבת "כתר תורה" על־ידי הגביר משה אזאגורי. למדו בה רבי יעקב, הרב מכלוף שטרית, הרב מאיר חי אליקים, הרב יעקב אהרן הכהן סקילי[16] ועוד עשרה תלמידי־חכמים. הישיבה הוקמה ברחוב השוק. בשנים הראשונות לייסודה הייתה נחשבת לפחותה לעומת הישיבות האחרות שבעיר, הוותיקות ממנה, ואולם במרוצת השנים נמנו בה תלמידי־חכמים חשובים שלמדו בה תורה בראשותו של הרב יעקב ברדוגו. הישיבה עמדה על תילה עד שנת התש"ט (1949). אז נחרב הבית שבו שכנה, והיא הפסיקה להתקיים[17].

רבי יעקב מתאר את לימודיו בישיבה: "ולי איש צעיר זכות להיות אחד מן המנויים בישיבה הק'[דושה] הנז'. מה נורא המקום הזה, קול רנה של תורה, לא פסיק גירסא, אמרת ה' טהורה כל בי עשרה שכינתא שרייא"[18].

לאחר תקופה מסוימת עברו הרבנים מכלוף שטרית, יעקב זריהן ומאיר חי אליקים, יחד עם הרב אליהו ילוז, לבית־המדרש הידוע בשם "מדרש גוויטא", הנקרא על שם המקדיש.

ספריו

(א) ספר **חלק יעקב**, חלק ראשון, זה ספר "חלק יעקב"... דרושים לכל חפציהם... אשר

16 הרב יעקב ב"ר אהרון הכהן סקילי, טבריה, התקצ"ח (1838) - ט"ו מרחשון התרע"ט (1918), מגדולי רבני טבריה, יצא כשד"ר הכוללות כמה פעמים לצפון-אפריקה, הודו, תורכיה. בשנת התר"ן (1890) נתמנה לדיין בטבריה ואח"כ לאב"ד, תפקיד אותו מילא עד לפטירתו.

17 הרב י"מ שטרית (ראה הע' 1), עמ' כב; ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 200.

18 את הישיבה החזיק הרב משה אזאגורי. ראה בהקדמה לספר "חלק יעקב", ירושלים תרס"ב.

טפחתי והרביתי לפי קט שכלי ובינתי ממה שחנני ה׳ לחדש חידושי תורה... מה שקבלה נשמתי חלקי וגורלי ...**יעקב חי** ... יעזרני על דבר כבוד שמו להוציא לאור כל שארית כתיבותי הנמצאים באמתחתי כל אחד על מקומו, פי המדבר צעיר אנכי המחבר מצעירי הצאן שבעה״ק טבריא ת״ו רבנן ותלמידיהון והוא הצעיר **יעקב חי זריהן** ס״ט ... **ירושלם** ... תרס״ב [1902].

בע״ה. בינ״ו עס״י עש״ו

ספר

חלק יעקב

חלק ראשון

זה ספר „חלק יעקב״ אשר העלה עמ״י ע״ט הקצי״ר בקצ״ר של קיכא.
דבנשעם לכל מפצעם תורת ה׳ המימה אשר טפחתי ובבינתי לפי
ק״ט שכלי ובינתי מסה שחנני ה׳ לחדש חידושי תורה אנוני
מגנא מג״ן שויא מה שקבלה נשמתי חלקי וגורלי ואל אלקים אשים
דברתי תכון תפלתי הרי זו עולה ריח ניחוח אשה כי ל״י לרצון ירצה
והוא ברחמיו יעסיד לימין אביון תולעת **יעקב חי** מדבר לפני כלך
רם ועליון יעזרני על דבר כבוד שמו להוציא לאור כל שארית
כתיבותי הנמצאים באמתחתי כל אחד על מקומו, ויזכני האל לראות
בבנין אולמו, וכא לציון גואל ינון שמו, אמן,
פי המדבר צעיר אנכי המחבר מצעירי הצאן שבעה״ק טבריא ת״ו
רבנן והלמידהן והוא הצעיר

יעקב חי זריהן ס״ט.

פעה״ק **ירושלם** תובב״א

שנת—**תרס״ב**—לפ״ק.

ע״י המשגיח פר **משה א. עזריא״** הי״ו.

חלק יעקב, ירושלם תרס״ב

בראש הספר הסכמות: הרב בנימין חמואי, חותנו של רבי יעקב, בכסלו תרס"ב (1901); הסכמת הראשון לציון והחכם באשי הרב יעקב שאול אלישר מט' באלול התרס"א (1901); הסכמת רבני טבריה ובראשם הרב יוסף דוד אבולעפיה[19] מחודש ניסן התרנ"ז (1897); הסכמת הרב אהרן אלחדיף, רבה של טבריה, מחודש תשרי התרס"ב (1901)[20], ולאחר מכן הקדמת הרב המחבר מחודש אלול התרס"א (1901).

בספר חמישה־עשר דרושים ארוכים המוקדשים לנושאים שונים: מעלת היסורין, מעלת הרב, האב והאם, לסילוק בחורים [=פטירת בחורים צעירים ל"ע], מעלת הזקנים, מעלת הצדיק, מעלת הדיינים, מעלת דוד המלך, מעלת המילה, מעלת התפילין, נישואין, מעלת התשובה, שבת זכור, יציאת מצרים, שבת כלה.

כל נושא שבו דן הרב המחבר, הוא מקיף מכל זווית אפשרית, מביא מקורות רבים מן התנ"ך, התלמוד ופרשניו ומקורות נוספים מספרים שונים וגם מספר הזוהר וממדרשים, מפלפל בראשונים ובאחרונים ובדבריו משולבים הלכה, מדרש ודברי אגדה. בהקדמתו לספר מתנצל הרב על אשר מצא עוז בנפשו לחבר ספר ולהוציאו לאור: "...אך זחלתי ואירא כי חוששני מחטאת פן לא כיוונתי אל האמת בחי"דות [=בחידושי תורה]. כי ידעתי נפשי תולעת יעקב בלא ידע לכוין אמרא. ומה מני יהלוך לעמוד בסוד קדושים לחדש חידושים. צעיר אני לימים מלהתייצב לפני מלכים, מאן מלכי רבנן, והן לא נעלם מעיני מו"ר העונש הגדול למחדש חי"דות שאינם אמיתיים כאשר עיני צדיקים יחזו, וכו', עד שבא לידי רבינו המאירי ז"ל במשנת המגלה פנים בתורה שלא כהלכה, בספר הבהיר למסכת אבות שכתב, דהיינו מי שמפרש טעם המצוה, ואומר שזהו דוקא טעם המצוה, אזי אין לו חלק לעוה"ב [=לעולם הבא], כי לפעמים מתבטל הטעם וגורם לבטול המצוה. אבל אם מפרש הטעם ע"ד [=על דרך] אפשר, אין בזה מכשול ח"ו".

(ב) ספר שו"ת **בכורי יעקב** או"ח ויו"ד [=אורח חיים ויורה דעה], בכורי עשתונותי אשר

---

19 שאר הרבנים החתומים על ההסכמה: הרב יצחק אברהם בן קיקי, הרב חביב חיים דוד סתהון, הרב שמואל קיקי, הרב שלמה רחמים אבולאעפיה.

20 כמו כן נדפסה הסכמת רבני אחינו האשכנזים, "בית דינא רבא" בטבריה, עליה חתומים: הראב"ד הרב יחיאל מיכל הלפרין, הרב שמואל שמעיה הכהן, הרב יחיאל אהרן בהרמ"א. הסכמתם היא מניסן התרנ"ז.

הרו וילדו בדבר הלכה, יש מהם בשאלה ערוכה, ויש מהם רעיוני ישאלוני וסעיפי ישיבוני בפלפול הלכה... הקטן המחבר **יעקב חי זריהן**, יליד עה"ק טבריה [ח.מ.ד.] תרס"ו [1906].

ספר

בכורי יעקב

או"ח ויו"ד

בכורי עשתונותי אשר הרו וילדו בדבר הלכה. יש מהם בשאלה ערוכה. ויש מהם רעיוני ישאלוני וסעיפי ישיבוני בפלפול הלכה. לשוט בים תבונות. כנחלים נטיו כגנות. גן שעשועים. מפותח בפטורי ציצים ומקלעת פקעים. עמקים עטופים פרחים. חבצלת ושושנה מפזרים ריח ניחוחים. בגן הזה התהלכתי. ומפרותיו טעמתי ומריחו התענגתי. ואליו נכספתי. להתעלם באהבים. תחת צאלים. ולפי מיעוט ביגתי. טפחתי זרביתי. בעתות עמל וגט"ל עבודה. המקודשים לתורה ולתעודה. ואליך ה' קראתי זכנו להיות מעבדיך עושי רצונך ויעלו דברי לרצון לפניך לריח ניחוח ויקוים בנו מקרא כתוב והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד ברב עז ושלום,

הקטן המחבר יעקב חי זריהן

יליד עה"ק טבריא תובב"א

שנת תרס"ו לפ"ק

בכורי יעקב, ירושלם תרס"ו

בראש הספר הסכמת הראשון לציון וחכם באשי הרב יעקב מאיר; הסכמת רבני בית־הדין לעדת הספרים בירושלם - הראב"ד הרב יעקב שמעון מאטאלון, הרב יצחק בכמהר"י שרים והרב גבריאל שבתי. הסכמתם היא משלהי אלול התרס"ו (1906). הסכמת רבה של טבריה הרב אהרון בכור אלחדיף מחודש תמוז התרס"ו (1906);

הסכמתו של הרב רפאל יעקב דוד בן זאב וילובסקי (רידב"ז) מצפת והסכמת ראב"ד קהילת האשכנזים בטבריה הרב יחיאל מיכל הלפרין מחודש תמוז התר"ס (1900).

בחלק אורח חיים נדפסו י"ד תשובות ובחלק יורה דעה תשע תשובות.

בתשובותיו מאריך הרב ומפרט את כל צדדי ההלכה. בעניינים שונים מביא הרב את תשובותיהם של פוסקי ההלכה בזמנו, הרב ישמעאל הכהן[21], רבה של צפת והרב יוסף הכהן טראב[22] מביירות.

ב"בכורי יעקב" מהדורת התשנ"ב נדפסו גם תשובותיו של הרב שנתפרסמו בספרי גאוני הדור, ועתה נתקבצו בספר זה: בעניין אור החשמל, משא-ומתן הלכי עם הרב עובדיה הדאיה[23] - הודפס בשו"ת "ישכיל עבדי"; קונטרס אחרון סי' ד עוסק בהימום בהמות ע"י חשמל, תשובה שנדפסה בשו"ת "שרידי אש" לרב יחיאל יעקב וינברג, ח"א, עמ' קנג; שאלה בעניין ביצים טרופות; משא-ומתן הלכי על ביצים טרופות עם הרב מאיר ועקנין (התשובה נדפסה בשו"ת "ויאמר מאיר", ח"א סי' לא); בעניין ברית מילה (שם, ח"א סי' י); טענת קנוניא (בשו"ת "יש מאין" לרב אליהו ילוז מטבריה, ח"א, חו"מ סי' ד); בעניין צוואה (שם, חו"מ סי' א); בעניין מי שהלך למדינת הים ועמד אחד ופירנס את אשתו (בשו"ת "יש מאין" ח"א, אה"ע סי' ג); באיסור כניסה למקום המקדש בזמן הזה (בס' "הלכות אישות" לרב אליהו ילוז, דיני ביאת מקדש סי' א)[24]; בירור בדברי רמב"ם בהלכות בית הבחירה (בשו"ת "ויאמר מאיר" לרב מאיר ועקנין, ח"א סי' כג); בעניין הנ"ל, מאת הרב עובדיה הדאיה (בשו"ת "ישכיל עבדי", ח"ג סי' כא).

---

21 ראה גיורא פוזיילוב, "חכמיהם של יהודי פרס ואפגניסטאן", משרד החינוך התרבות והספורט, מינהל החינוך הדתי, ירושלים תשנ"ו, בפרק המוקדש לתיאור דמותו. תשובתו של הרב ישמעאל הכהן בסי' ב, דף ה ע"ב.

22 סי' כג, דף צו ע"ב. הרב יעקב ב"ר יוסף הכהן טראב מסלתון שימש כדיין ומורה-צדק בעיר ביירות, נלב"ע בבירות בכ"ב בטבת התרפ"ג (1923), ראה ר"ד לאנייאדו, "לקדושים אשר בארץ", ירושלים תש"ם, עמ' נז-נח.

23 הרב עובדיה הדאיה (ארם-צובא, ר"ח טבת התר"ן - ירושלם, כ"א שבט התשכ"ט). חבר בית-הדין הגדול לערעורים וחבר מועצת הרבנות הראשית לא"י. חיבר ספרים רבים בתחומי ההלכה, אגדה, מדרש ותורת הנסתר. בשנת תרצ"א הדפיס את חלקו הראשון של ספרו שו"ת "ישכיל עבדי". החלק השמיני נדפס מכתב-יד לאחר פטירתו. על יצירתו קיבל את "פרס ישראל" ואות "יקיר ירושלים". עמד בראש בימ"ד בית-אל.

24 תשובה זו היא משנת תרצ"ה.

ב"בכורי יעקב" מהדורת התשנ"ב נוספו בסופו תולדותיו של הרב זריהן, מצולמות מס' "שושנת העמקים", מהדורת התשל"ח.

מתוך שו"ת "בכורי יעקב":

א. האם יש בהשמעת שיר מתקליט כשיש בו אזכרת שם שמים משום הזכרת שם שמים לבטלה?

הרב נשאל האם מותר להקליט שירים שיש בהם הזכרת שם ה' "ואחר כך תשודר היא מאליה אי איכא ח"ו סרך הזכרת השם ברוך הוא לבטלה או לא"?

תשובת הרב: ...והנה בנ"ד [=בנידון דידן] דהמסבב אינו מזכיר בפיו ש"ש [=שם שמים] לבטלה, רק הגורם להמכונה להזכירו לצד שנאמר ג"כ [=גם כן] דזה חשיב לבטלה והוא מסייע לזה הוא פשיטא דלית בה לתא דאיסורא כלל[25].

ב. ביקור הקיסר וילהלם השני בארץ־ישראל

שאלה, בשנה אחת[26] שהיה מסבב מלך אלמנייא [=גרמניה, הקיסר וילהלם השני] יר"ה [=ירום הודו] בכרכים ועיירות גדולות ובכלל בא לארה"ק [=לארץ הקודש] והיתה ג"כ דרך ביאתו לעי"ק [=לעיר קודשנו] חמ"ד זו טבריה, ויום הנועד לבואו היה ביום עש"ק [=ערב שבת קודש] אחר חצות, ומקודם לזה היו מכינים לקבלו בהכנה דרבה כיאות לכבוד המלכות, ודרך כניסתו לטבריא היתה באופן שיבוא באוניה בים כינרת, ומחוץ לדרום העיר עשו לו נמל קטן תוך הים, וגם עם בני ישראל היו מוכנים לקבלו בהוצאת ספרי תורות כמנהג, וחל ספק בזה, יען כיוון שביאתו תהיה יום עש"ק אחר חצות היום, יש לחוש ביני ביני לא יספיק היום ויכנס שבת ואזי מוכרחים הם לטלטל הס"ת [=הספר תורה] יותר מארבע אמות ברה"ר [=ברשות הרבים], גם להכניסו שוב לרה"י [=לרשות היחיד], וע"ז [=ועל זה] חל ספק אי שרי להוציא הס"ת [=הספר תורה] אחר, דכן המנהג להוציא למלכים ושרים דגדול כבוד הבריות ומכש"כ [=ומכל שכן] כבוד מלך ונימא משום כבוד מלכים שרי.

תשובה (מסקנת התשובה): "דלא הותר לנו לעבור על שום איסור אפי'[לו] דרבנן וכ"ש

25 ראה שו"ת "בכורי יעקב", חלק או"ח ח"א. ובמהדרות ירושלים תשנ"ב ראה את דבריו של הראשל"צ הרב עובדיה יוסף שליט"א לעניין ושאר המקורות שמציין.

26 בשנת התרנ"ח (1898).

[=וכל שכן] במה שאינו מתבקש ממנו, וכאשר לב מלך ביד ה׳ ויודע השי״ת שכוונתנו לשמים שלא נמצא לידי חילול שבת חלילה, ממילא לב המלך ג״כ ידע שאין זה חסרון כבוד לו כי רצונו זהו כבודו שלא נעבור על דתינו בשום חשש[27].

ג. **קביעת מעקה**[28]

שיש כמה בנ״א [=בני אדם] הבונים בתיהם למו ע״י פועלים גוים, אי שפיר דמי להניח להם לבנות המעקה ויכולים הבעה״ב [=הבעלי הבתים] הישראלים לברך עליו או לא? ואת״ל [=ואם תרצה לומר] דלא יברך, אי חשיב קיים מ״ע [=מצות עשה] של מעקה או כיוון דנעשית ע״י גוי לא?

תשובה: עכ״פ [=על כל פנים] בעת קביעותו צריך או מסמר או עופרת כדי לחברו ואפשר לבעה״ב [=לבעל הבית] להכות במסמר או העופרת ויברך, ע״ש [=עיין שם] בדב״ק [=בדברי קודשו] והוא תנא מסייע לי בעיקר הדין משום דאין המצוה נקראת אלא על שם גומרה....

ד. **כהן בקבר רחל אמנו**[29]

מעשה שהיה כשהייתי בעה״ק ירושת״ו [=בעיר הקודש ירושלם תבנה ותכנון] והלכתי למצבת רחל אמנו זיע״א בלווית כמה רבנים לעשות תקון כרת שם, ובכלל היו שם כהנים, ושם שאלתי את פי מע׳[לת] הרב החסיד כמהר״ר שאול הכהן דוויק הי״ו[30] על מה סומכים הכהנים ליכנס למעון הק׳[דוש] של הצדיקים, והשיב שהוא היה נזהר בזה דוקא, ושוב נודע לו שפתח המערה פתוחה לחוץ, ומאותו זמן ואילך הוא נכנס. ובשובי לעיר הק׳[ודש] טבריא, חשקה נפשי להתחקות על דנא פתגם מה אדניו הוטבעו, והנה לכאורה יש ליישב דאין בזה בית מיחוש במקום רחל אמנו.

(ג) ספר **שופריה דיעקב**, ח״א, חידושים ורמזים על התורה ע״ד [=על דרך] הפרד״ס

---

27 אורח חיים סי׳ ז, דף לב ע״א.

28 שם סי׳ י, דף מב ע״ב.

29 שם, סי׳ כ, דף פה ע״א.

30 ראה: גיורא פוזיילוב, ״גדולי רבני יהודי סוריה והלבנון״, משרד החינוך התרבות והספורט, מינהל החינוך הדתי, ירושלים התשנ״ה, בפרק המוקדש לתיאור דמותו.

[=הפשט, רמז, דרש, סוד]. ברוך ה׳ אלוקי ישראל... כה דברי צעיר המחבר... יעקב חי זריהן... בן ... ברוך המכונה חביבי זריהן... ירושלם... אעת״ר [תרע״א/1911][31].

בעזרת השם

זה השער לה׳ צדיקים יבואו בו

ספר

שופריה דיעקב

ח״א

חידושים וזמנים על התורה ע״ד הפר״ם. ברוך ה׳ אלקי ישראל אשר
בידי מלא. להביאו לידי מעשה עשות כאלה. ששאלתי מאת ה׳ אחת:
י מואזני הביך ואחזה. ונוחה מאוד תהיה. קרנים בידו לו כשמש זורחת:
ע יני כלו להכדיך. זכרני ופקדני בישועתך. עם נפש שוקטת וכוטחת:
ק רוב אתה ה׳. על מי מנוחות ינהלני להזות בנועם ה׳. כתר
תורה בקרן זיות מונחת:
ב בית ה׳ שבתי כל ימי חיי. אכפתה שבך לאחי. תורתך
הקדושה חיפה ומשמחת:
ז את נחמתי בעולמים. אשר בגן היא לכל החוסים. אוצר
תעלומות ודברים מכוסים. את כל ונוכחת:
ר המנא לבא בעי בדברים הוצאים מפי קלטוסים. כחם בלבי כמוסים.
ובהגיפת בעלי תריכים. לא איחת:
י ה לך עיני נשאתי. שמע נא את תחנתי. כי לישועתך קויתי.
לזרעך נתתי. פדעהו מדדת שחת:
ה עבר הרפתי. אשי אברתי. נגזר נגזרתי. מחוץ באתי. כתיב
פקוד פקדתי. אפי׳ הרב הדה מונחת:
נ דבות פי רצה נא ה׳ יהיו לרצון אמרי פי והגוני. דברי חכמים בנחת:
כה דברי צעיר המחבר דשמי קדה קדם רבנן ותלמידיהון מושל
שכון יעקב חי זריהן. בן לאדוני אבי ז״א מרכם כשת
ברוך המכונה חביבי זריהן הנצ״ה.

נדפס

פעה״ק ירושלם תובב״א

שנת אעת״ר לפ״ק

דפוס עזריאל

שופריה דיעקב, ירושלם תרע״א

31 בגב השער מציין הרב את המסייעים בהדפסה "אשר עזרוני תמיד הן בספרי הראשונים חלק יעקב וביכורי יעקב. גם עתה...", וביניהם רבה של בוכארה הרב חזקיה הכהן רבין (ביקר בא״י בשנת התרע״א 1911), האחים בני משיח ג׳יהן, שלמה צופיוף, הרב אהרן הכהן, הרב רפאל חיים ילוז ורבני חברת "אהבת רעים".

באקרוסטיכון בשיר אשר בשער הספר מצויין "יעקב זריהן".

בהקדמתו לספר מציין הרב המחבר את הסיבות שהביאוהו להוציאו לאור:

"מדי לימודי אינני יכול לעבור במנוחה על רעיוני, על המחשבה הבוערת במוחי, על החידוש והפירוש הנראה לי מתאים אל הדברים, וכאש תהיה עצורה בעצמותי עד אשר אכתוב אותם על הרעיון להרגיע את רוחי ולהשלים את נפשי. כי הכליון והמחשבה והלימוד הם הם חלקי הנפש הרוחנית של האדם".

בהמשך דבריו מציין הרב, כי הספר היה "טמון וספון אצלי", ובחלק זה הדפיס את פירושיו לארבעת החומשים הראשונים, ופירושו לספר דברים הותיר בשלב זה בכתב־יד. את הקדמתו לספר חתם בחודש אייר התרע"א (1911).

בפירושיו משתמש הרב בגימטריות, מציין מובאות מספרי התנ"ך, מן התלמוד ופירושיו וממדרשים שונים וגם מספר הזוהר ומספרי קבלה. כמו כן הוא מזכיר דברי רבנים וחכמים מטבריה[32].

(ד) **אהל יעקב**, על התורה, הפעם אודה את ה' שזיכני להוציא לאור ספרי הרביעי ויתן לי גם את זה "**אהל יעקב**" עה"ת [=על התורה] כולל בפרד"ס אשר מחזה שדי יחז"ה, חידושים ופיוטים ודרשות ורמזים ופלפולים קצרים פעמים בא בארוכה פעמים בקצרה כפי העניינים והזמנים משל להההוא ציידא משכח רברבי שקיל, משכח זוטרי שקיל... כה דברי... **יעקב חי זריהן** ס"ט ראב"ד לעדת הספרדים פה עה"ק טבריא... ירושלם... התרצ"א [1931].

בראש הספר הסכמות מאת הראשון לציון הרב הראשי לארץ־ישראל הרב יעקב מאיר, מכ"ה בכסלו התרצ"א [1931]; הרב הראשי לארץ־ישראל, הרב אברהם יצחק הכהן קוק מכ"ז בכסלו התרצ"א; הרב יוסף חיים זוננפלד מט"ו באלול התר"ץ (1930).

על הוצאת ספריו כתב הרב: "...כי לא היה במחשבתי כלל וכלל להוציאם לאור [את חידושי התורה שאותם כתב] מטעמים רבים ובפרט שאינם להלכה והוי כדבר שאין בו תועלת, אך הרבה מחברי הרבנים שקראתי לפניהם דבר מה זרזוני מאד להוציא לאור וביטלתי דעתי מפני דעתם".

32 דף ב ע"ד: "כמהר"ר שמואל קיקי נר"ו ... ובנו מעלת החכם ... חיים ן קיקי נר"ו".

ישרטו ק׳טורה כ׳אפך ו׳כליל ע׳ל מזבחך ! על כן אהבתי מצוותך מזהב ומפז

בינ״ן עמ״ר עש״ז

אהל יעקב

על התורה

מקום הקברים

הפעם אודה את ה׳ שזוכני להוציא לאור ספרו הרביעי ויתן לי גם את זה ״אהל יעקב״ עה״ת כלול בפרדים אשר מחזה שדי יחז״ה חדושים ופשטים ודרשות ורמזים ופלפולים

קצרים פעמים בא באדוכה פעמים בקצרה כפי הענינים והזמנים משל להחוא ציידא משכח רבבי שקיל משכח זוטרי שקיל לשוט בים תבונות, כנחלים נטיו כגנות, עמקים עטופים ממסד ועד המפחות הטה מפותחים, חבצלת ושושנה מפזרים ריח ניחוחים. בגן הזה התהלכתי, ואליו נכספתי, ובעתות עמל ונטל עבודה הרו וולדו רעיוני את זה אשר טפחתי ורביתי, לא לגדולים ממני חלילה כי גם אני ידעתי, כי מה הוא רק לאנשים כערכי אליהם הודעתי, ואחשוב כי ג״כ ימצאו בו דברים טובים קוה קויתי, ויתענגו בו אוהבי אמת.

כה דברי הקטן עבדא דרבנן כושל שבחן

יעקב חי זריהן ס״ט

מאב״ד לעדת הספרדים פה עה״ק טבריא

נדפס פה עיה״ק ירושלם תובב״א בשנת התרצ״א

בא סימן מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל לפ״נ

בדפוס עזריאל ירושלם

אהל יעקב, ירושלם תרצ״א

ועל דרך חיבור הספר הוא כותב: ״...ממה שהייתי מעיין בזמנים מיוחדים בגופה של תורה ומה שנתחדש לי אם פשט או דרש וכו׳ הייתי כותבו ומשליכו בארוני ואחבר את האהל ומצאתי דבר שיש בו ממש ב״ה, וקראתי שמו ׳אהל יעקב׳ על שמי ושם אשתי לאה תמ״א [=תבורך מנשי אוהל]״.

ובהמשך הוא מתאר את המאורעות שאירעו אז בארץ־ישראל (פרעות תרפ״ט): ״...וזכות התורה הק׳[דושה] היא שעמדה להציל נפשות ישר׳[אל] מכליון חרוץ ח״ו מזאבי יער, ואודיע בקיצור מאוד וידהי היום בחו׳[דש] אב ש׳[נת] טרפ״ת [תרפ״ט/1929], יום קינה, קל קרנא משכונה לשכונה כי התלקטו האספסוף בכל ארץ הק׳[דושה] כפר ומדינה (חוץ מעי״ק טבריא תלי״ת [=תהילות לה׳ יתברך], זכות רמב״ה היתה, שהיתה לה מגן וצנה), והתאספו בכל עבר ופנה. זוהמא דנפיק מינה, הוגים כדובים לכו ונפלה אל מחנה העבדים [אולי צ״ל העברים?], להשמיד להרוג ולאבד מנער ועד זקן לשלול שלל ולבוז בז, וכן עשו, שרפו בתים וחצרות בלבת אש בתי כנסיות וספרי תורות קרועים ומושלכים לארץ... טבחו טבחה מסלתה ומשמנה בחורים נחמדים אילני דמלבלבי, מאריות גברו במלחמתה של תורה, והמיתום במיתות אכזריות תצלנה אזנים משמוע בלא חנינה, נשים ובתולות ענו וצבתה בטנה, נקרינהו לעינא, דימו לבלוע את הכל בכפו יבלענה, על הא ודאי קא בכינא ועל נאות מדבר קינה, לולא זכות התורה אוי לנו מעלבונה, אז ח״ו לא הניח זוית ופנה. ...אנא ה׳ אלוקינו מכור לא תמכרנה, אל נא תענה ועל השונאים הרוצחים השב להם כפעולם כפליים לתושיה ביומא דמשלם זימנא, ועינינו תראנה... עד מתי קץ הפלאות... הבאנו אות לישועה הוציאה ממסגר נפשנו...״.

ההקדמה נחתמה בחודש אלול התר״ץ (1930).

מרן הגאון הרב הראשי לארץ־ישראל, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, כותב על הספר:

״ראיתי ושמח ליבי... מעשה ידי כבוד ידידי וחביבי הרה״ג המובהק טובייגא דחכימי סוע״ה [=סיני ועוקר הרים]... הנני בא להודיע לרבים... את יקר מעלת הספר היקר הזה המלא וגדוש בדברי תורה בהלכה ובאגדה, בפלפול וסברא ישרה, בחריפות ובקיאות ובמילי דאגדתא... ע״פ הקדמות שרשיות של חכמי האמת דברי הזוה״ק [=הזוהר הקדוש] והמקובלים ראשונים ואחרונים, וכתבי האר״י ז״ל, ונוסף עליהם אמרי נועם על פי מחקר קדמונים, אשר הלכו בדרך הפילוסופיא האלוקית כהרמב״ם ז״ל וסיעתו, וקירב רחוקים בחכמה ודעת יראת ה׳, בבינה ישרה ושכל טוב אשרי חלקו...״.

נמצינו למדים כי מלבד עיסוקו היום יומי בפסיקת הלכה בבית־הדין, למד הרב את ספרידהם של עמודי המחשבה היהודית והשתמש בהגותם בספריו.

(ה) ספר **שושנת העמקים** ליקוטים וחידושים על התורה בדרך הפרדס ופירוש לספה"ק [=לספר הקדוש] מים עמוקים למוה"ר הרה"ג וכו' כמוה"ר **יהודה בירדוגו** זצ"ל, ממו"ה הרה"ג המקובל האלהי כמוהר"ר הרב **יעקב חי זריהן** זצוקללה"ה, המחבר הספה"ק "חלק יעקב", "שו"ת בכורי יעקב", "שופריה דיעקב" ו"אהל יעקב", שיצאו לאור בחייו. וכיהן כרב ראשי וראב"ד בעה"ק טבריא תוב"ב [=תבנה ותכונן במהרה בימינו]. הספר יוצא לאור מכתבי יד בעריכת ע"ה [=עבד ה'] **משה עמאר** נ"י בלא"א [=בן לאדוני אבי] שלמה נ"ע [=נוחו עדן], על ידי הרב **יהודה ברדוגו** שליט"א בהרה"ג וכו' כמוהר"ר **יעקב חי** זצ"ל, שהיה חברו וידידו של הרב יחז"ה [=יעקב חי זריהן], בהוצאת דובב שפתי ישנים נר המערב, ירושלים תשל"ח.

הספר יצא לאור כרוך יחד עם הספר "מים עמוקים" לרבי יהודה בירדוגו (יצא לאור לראשונה בירושלם בשנת התרע"ט/1919) עם הביאור "גלי עמיקתא" לרבי יעקב בירדוגו. מהדורה שנייה יצאה לאור בירושלם בשנת התרצ"ג (1933).

לספר מצורפת ביוגראפיה של הרב זריהן מאת הרב יוסף משה שטרית, וסקירה בתולדות הרבנים ממשפחת בירדוגו.

הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר

לראשונה נפגש רבי יעקב חי זריהן עם הראשון לציון בחודש אלול התרס"א (1901), כאשר הציג לפניו כמה מדרשותיו שאותן ביקש להדפיס בספר "חלק יעקב", וביקש הסכמתו.

מאז נקשרו קשרים אמיצים בין השניים. הראשון לציון קירבו עד שרבי יעקב היה לאחד מבאי ביתו, ובכל עת שהגיע לירושלם, קיבלו הראשון לציון בביתו וארחו והוא היה מאוכלי שולחנו.

רבי יעקב סיפר וחזר וסיפר על תקופה זו שבה התארח בבית הראשון לציון בירושלם[33], ומה רבה הייתה שמחתו כשהסב על שולחנו בשבתות וימים טובים, יחד עם כל בניו של הרב אלישר והאורחים מיקירי ירושלם, ויכול היה ליהנות מן דברי התורה שנאמרו

33 הרב י"מ שטרית (ראה הע' 1), עמ' כח.

במהלך הסעודה, מן השירים והפיוטים שהושרו, ובמיוחד משירתו העריבה של רבי יעקב שאול והמנגינות שהיה בקי בהן לפי המקאמים השונים.

רבי יעקב התפעל מאד מגאוניותו של הראשון לציון, במיוחד מדרך כתיבתו את תשובותיו לשאלות שהופנו אליו מקצווי ארץ, אותן כתב בזריזות רבה, על־פי מקורות ראשונים ואחרונים, ללא פתיחת ספרים.

פעם אחת בערב שבת קודש, אחרי שהראשון לציון רחץ ולבש בגדי שבת, נזכר הוא שעליו לענות תשובה לשאלה שנשאל מחו״ל. ביקש מרבי יעקב שישב עמו ויכתבו את התשובה יחד. בעת שישבו ודנו בנושא, הזיז רבי יעקב את ידו שלא במתכוון, וקסת הדיו התהפכה והדיו נשפכה על מעיל המשי של הראשון לציון. בראות הראשל״צ שרבי יעקב בוש נכלם ומצטער על התקלה, הרגיעו אותו הוא והרבנית, ואחר כך המשיכו בכתיבת התשובה כאִלו לא קרה דבר. עם גמר הכתיבה נתן הראשון לציון לרבי יעקב לירה זהב אחת ואמר לו שזהו שכר טרחתו על סיועו בכתיבת התשובה[34].

רבי יעקב והרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה של ארץ־ישראל[35]

ידידות אמיצה שררה בין רבי יעקב והראי״ה קוק אשר העריך והוקיר אותו מאד. בכל פעם שנסע לירושלם, התקבל אצלו בכבוד גדול. הראי״ה הזמינו לסעוד על שולחנו ארוחת צהריים שנמשכה שעות אחדות, ובמשך זמן זה עסקו בתורה. רבי יעקב שמח על כך שיכול היה לספר, כי הרב קוק אהב לשמוע ממנו חידושי תורה, ועם זאת הירבה לספר על ענוותנותו של הרב ואהבת ישראל שהצטיין בה, ובמיוחד על אהבתו לתלמידי־חכמים.

פעם נסע רבי יעקב לירושלם באופן מיוחד כדי להיפגש עם הרב ולבקש את עזרתו. ומעשה שהיה, כך היה. במשך שנים הרבה חסכו רבי יעקב ורעיתו הרבנית כסף גם לצורך הדפסת חיבוריו של רבי יעקב וגם לקראת עת זיקנתם, ואת החסכונות הללו מסרו בידי אחד מעשירי טבריה בהיתר עיסקה, כדת. והנה אדם זה ביקש להשתמט

34 אבל רבי יעקב אמר לרב שטרית שהראשון לציון ביקש בדרך זו לסייע לו ולתמוך בו, מאחר שידע את מצבו הכלכלי הקשה. הרב י״מ שטרית (ראה הע׳ 1), עמ׳ כט.

35 הרב י״מ שטרית (ראה הע׳ 1), עמ׳ לא.

מתשלום כלשהו בטענה שירד מנכסיו, ובעניין זה עלה רבי יעקב ירושלימה. כשנכנס לבית הרב קוק, התעלף - מרוב מתח וצער. הרב קוק טיפל בו הוא עצמו, שטף את פניו ואושש אותו עד שרוחו שבה אליו, ולאחר ששמע את סיפור המעשה, סייע לו בהמלצות לגורמים שונים, ורבי יעקב גבה את כספו.

רבי יעקב וגדולי הדור[36]

ידידות וקשרים אמיצים קשר רבי יעקב גם עם יתר גדולי רבני הדור. ידידות גדולה במיוחד הייתה לו עם רבי שלמה אליעזר אלפנדרי[37]. בהיותו בירושלם היה מבקרו ואחר־כך היה מספר על גאוניותו ותקיפותו הרבה.

כמו כן התיידד עם הרב איסר זלמן מלצר, עם הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי ועם הרב יוסף חיים זוננפלד שאף הסכים לספרו "אוהל יעקב", כאמור למעלה.

ידידות עמוקה הייתה לו עם הראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, שאף קרוב־משפחה היה לו מצד אשת רבי יעקב. תמיד התנהלה ביניהם חליפת־מכתבים בנושאים הלכיים שונים, ובחודשי החורף, כאשר הראשל"צ הגיע לטבריה כדי לנוח שם, היה מבקר את רבי יעקב בביתו, יחד עם רעיתו הרבנית, וגם בשבת קודש בשעת המנחה היה בא לבית רבי יעקב ויחד עסקו בדברי תורה.

יחס מיוחד מצא רבי יעקב אצל הרב הראשי לארץ־ישראל שאחרי הרא"י קוק, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שאף הזמינו לביתו. ופעם, כאשר ביקר הרב הרצוג בטבריה, הופיע יחד עם הרב רפאל קוק במוצאי־שבת בבית רבי יעקב, כי אהב לשמוע את אמרותיו השנונות של רבי יעקב וגם את בדיחותיו.

ידידות גדולה שררה בין רבי יעקב לבין הרב משה קליערס, רבה האשכנזי של הקהילה בטבריה, וגם עם הרב אשר זאב ורנר, מי שמונה אחריו לתפקיד זה. שניהם הנהיגו יחד את הקהילה בכל העניינים הרוחניים וגם ישבו יחד בבית־הדין, וכך היה גם עם הרב רפאל הכהן קוק. באחרית ימיו, כאשר קשה היה לו לרבי יעקב לצאת מביתו, היה הרב

36 הרב י"מ שטרית (ראה הע' 1), עמ' לב-לה.

37 קושטא, התקפ"ו (1826) - ירושלם, כ"ב באייר התר"ץ (1930). נתפרסם בשל ידיעותיו הרבות והעמוקות ובמידותיו התרומיות.

ורנר מגיע אל רבי יעקב יום יום, ויחד היו דנים בענייני הלכה, חידושי תורה, ענייני העיר והנהגתה ובענייני בית־הדין. ענוותנותו של הרב ורנר הייתה כה גדולה עד שבזמן שהרב והרבנית היו חולים, היה הרב ורנר מטפל בהם בעצמו, מחדד להם את החום, מזמין רופא, מביא להם תרופות ובכלל היה להם לאח מסור[38].

דיין בבית־הדין[39]

כבר בצעירותו נמנה רבי יעקב עם חברי בית־הדין שבטבריה. רבי יעקב, הרב מכלוף שטרית והרב אליהו ילוז שימשו כבית־הדין בטבריה, כשרבי אליהו ילוז הוא הראב"ד.

את יומם החלו בתפילת ותיקין. לאחר מכן יצאו איש לביתו שם אכלו פת שחרית ולגמו ספל קפה ויצאו לבית־הדין. בבית־הדין ישבו כל היום ודנו בעניינים שבאו לפניהם, ועסקו בתורה ובענייני ציבור. אליהם הגיעו גם מתדיינים מסביבות טבריה, מן המושבות יבנאל, מגדל, כנרת, מנחמיה ועוד. לרוב הם דנו בדיני ממונות - הלוואות, מכירת בתים, נזקי שכנים ובענייני מסחר, כי באותם הימים לא ניגשו המתדיינים לערכאות של הגויים, אלא כולם פנו לבית־הדין בו דנו על־פי דיני התורה. בדרך כלל היו משתדלים חברי בית־הדין להשפיע על בעלי הדין לוותר איש לרעהו ולהגיע לדרך המלך, לידי פשרה, כדי שהשלום ישרור ביניהם.

עם כל הסיפוק והשמחה שהייתה לו בזה, שהצליח לשכנע בעלי דין ולהביאם לדרך הישר, היה לו לא פעם כעין מוסר כליות. צר היה לו על כי בזמן הזה הוא מתבטל מלימוד תורה, ולעיתים אף הגיע לידי צער ועצבות שהנה היום לא עסק בתורה כי אם שעות אחדות בלבד. אך מיד היה נזכר במאמר חז"ל בירושלמי[40], שם נאמר כי העוסק בצרכי ציבור כעוסק בתורה.

אחרי פטירתו של הרב משה קליערס בשנת התרצ"ד (1934) נתמנה במקומו הרב אשר זאב ורנר[41] לרבה האשכנזי של טבריה. הרב יעקב זריהן, הרב ורנר יחד עם הרב מכלוף

38 הרב י"מ שטרית (ראה הע' 1), עמ' מג.

39 הרב י"מ שטרית (ראה הע' 1), עמ' כב-כג.

40 ברכות, ראש פרק אין עומדים, הלכה א.

41 נולד בירושלם בכ"ז באלול התרנ"ד (1894) ולמד בישיבותיה. בשנת התרע"ב (1912), לאחר שנשא לאשה בת טבריה, עבר להתגורר בה. בשנת התרע"ה (1915) יצא לקפריסין, מצרים וארה"ב שבה פעל שנים רבות למען סיוע לטבריה. בשנת התרצ"ד נתבקש לשוב אליה ולשמש

שטרית והרב יעקב ועקנין[42] היו חברי בית־הדין בטבריה, ולאחר קום המדינה נתמנו הרב יעקב זריהן, הרב ורנר והרב רפאל הכהן קוק[43] לשמש בית־דין רבני אזורי, ורבי יעקב שימש אב בית־הדין.

הרב י״מ שטרית מספר שבילדותו היה מביא לאביו, הרב מכלוף שטרית, את ארוחת־הצהריים, אותה סעד בבית־הדין, שם היו יושבים הרבנים מהבוקר עד הערב ודנים בין בעלי הדין ובפניות המגיעות אליהם[44].

ועד כוללות רמב״ה

ועד כוללות רמב״ה היה מורכב מז׳ טובי העיר - שלושת הדיינים של בית־הדין הספרדי והרב יעקב ועקנין, ויחד עם ארבעת רבנים אלה היו בוועד (לא כולם באותה העת) הרב חיים אלחדיף והרב מאיר ועקנין[45] שכיהן כרבה של טבריה לאחר פטירת רבי יעקב, הרב רבנו יששכר חיים אבולעפיא שהיה חכם באשי בטבריה והרב חיים סמאמא. גבאי הכוללות היה הרב משה יפרח, והמזכיר והסופר - הרב ברוך טולדנו, וכן הרב שמעון ועקנין והרב ישראל תורג׳מן.

מדי שלוש שנים נערכו בחירות חשאיות וחברי הוועד היו מתחלפים, אם כתוצאה מן הבחירות, אם מאחר שהיו כאלה שיצאו לשליחות־מצוה מטעם הכולל ואם שנלב״ע.

בה רב ראשי. נפטר בטבריה בז׳ בטבת התשי״ח (1958). ראה ע׳ אבישר (ראה הע׳ 1), עמ׳ 295. הרב ורנר הצטיין במידת הענוה, הפשטות ואהבת ישראל ואהבת האדם בכלל. היה אהוב ונערץ על כל החוגים בטבריה וברחבי הארץ.

42 הרב יעקב ב״ר דוד ועקנין, ת״ח מופלג ובקי בתורת הנסתר, נפטר בי״ג במרחשון התש״ז (1946) בטבריה. ראה ע׳ אבישר (ראה הע׳ 1), עמ׳ 295.

43 הרב רפאל הכהן ב״ר דוב קוק. דודו הוא הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הראי״ה זצ״ל, רבה של ארץ־ישראל. הרב רפאל עלה ארצה בשנת התרפ״ה (1925). בשנת התש״ח (1948) נתמנה לרב ראשי ואב״ד בטבריה. היה ת״ח מובהק ובעל תעוזה בפסקי הלכה. חיבר חידושים לארבע מסכתות, ביאורים ודרושים. צאצאיו הם ת״ח ורבנים נודעים. נפטר בטבריה בכ״ב בתמוז התשל״א (1971). ראה ע׳ אבישר (ראה הע׳ 1), עמ׳ 310.

44 הרב י״מ שטרית (ראה הע׳ 1), עמ׳ כד-כד.

45 הרב מאיר ב״ר דוד ועקנין נולד בטבריה בשנת התרמ״ה (1885) ולמד בישיבותיה. בשנת התרע״ד (1914) נתקבל כרב ראשי לעדה הספרדית בארם־צובא ובסוריה. בשנת התר״ף (1920) שב לטבריה ונתמנה כנשיא הכוללות של רמב״ה. היה ממקימי ישיבת ״מאיר בת עין״, ולאחר פטירת רבי יעקב זריהן מונה לרבה הספרדי של טבריה. ראה ע׳ אבישר (ראה הע׳ 1), עמ׳ 295.

ועד כוללות רמב"ה הוא שארגן את יציאת שד"רי הכוללות לתפוצות והיה אחראי לתשלום החלוקה (חלוקה דרבנן - חד"ר) לחכמי הקהילה ואחר כך גם לעניים ונזקקים מבני הקהילה.

עיקר ההכנסות שהגיעו לטבריה היה לקופת רבי מאיר בעל הנס, כך שהנהלת הכוללות הייתה למעשה מעין מועצת הקהילה היהודית הספרדית במקום[46], ולכן היה הוועד מורכב מז' טובי העיר, כאמור. בהיותו רב הקהילה הספרדית בטבריה היה רבי יעקב גם נשיא הכוללות, תפקיד שאותו מילא שנים רבות, וסייע לו בו הרב מאיר ועקנין שאחרי פטירתו נתמנה במקומו לחבר ביה"ד הרבני האזורי ולרבה של טבריה.

טבריה בתקופת מלחמת־העולם הראשונה

בי"ד במנחם־אב התרע"ד (1 בספטמבר 1914) פרצה מלחמת־העולם הראשונה. באותה העת היו בטבריה כ־8000 תושבים, מהם 6000 יהודים[47].

עם הכרזת המלחמה והתמנותו של ג'מאל פחה למפקד הגיס הרביעי התורכי בארץ ובסוריה הטילו השלטונות התורכים גזירות שונות על היישוב. אחת הקשות שבהן הייתה זו שפגעה באזרחי ארצות האויב, עליהם היה לבחור בין שתי אפשרויות - להמשיך ולשמור על הנתינות הזרה ולצאת את הארץ או להתאזרח. מי שלא נקט אחת משתי הדרכים הללו, היה צפוי לגירוש ולהחרמת נכסיו. בטבריה בלבד נאלצו כאלף יהודים, רובם ספרדים, לצאת את הארץ[48].

הוואלי [=המושל] התורכי הגיע לטבריה וכינס בבית־הכנסת הגדול את כל הגברים היהודים, ובעמדו שם תפס בספר־התורה וצעק, שאם התורכים לא ינצחו, ישרוף את

---

46 על קופת רמב"ה ושלוחי טבריה ראה ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 170-192.

47 יהושע בן אריה, ישראל ברטל (עורכים), "ההיסטוריה של ארץ ישראל", כרך ח "שלהי התקופה העותמאנית" (ירושלים 1983), עמ' 292; ארתור רופין, "שלושים שנות בנין בארץ ישראל", ירושלים תרצ"ז, עמ' 12; זלמן וינוגרדוב, "כיבוש טבריה והאיזור בימי מלחמת העולם הראשונה", בתוך: "מטוב טבריה", מאיר הילדסהיימר (עורך), גליון מס' 3, ניסן תשמ"ה, עמ' 29. יהודי טבריה היוו 7% בקירוב מכלל יהודי א"י, והייתה זו העיר "היהודית" ביותר בארץ.

48 אברהם אלמליח, "ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם", כרך שני, ירושלים תרפ"ט, עמ' 5; ז' וינוגרדוב (ראה הע' 47), עמ' 30.

ספר־התורה. כאשר הוכרזה החובה להתגייס לצבא, הודיעו כי רק מי שישלם 50 לירות זהב, ישוחרר. אחת הפעולות העיקריות שהנהגת הקהילה היהודית בראשות הרב רבינו אבולעפיה עשתה, הייתה - לדאוג לפטור את הצעירים היהודים מחובת הגיוס לצבא[49].

המלחמה והניתוק מארצות המוצא פגעו קשה בפרנסת היישוב היהודי בטבריה, שגם קודם לכן הייתה דלה למדי[50] - "העיר טבריה נזדעזעה ביותר על ידי המשבר שנגע בה בעצם יסוד קיומה של הרבה אלפים יהודים. נפסקו הקשרים עם חו"ל ומקורות הפרנסה הראשיים נסתמו סתומים. החלוקה שבתה, הכוללים חדלו לעבוד והקהילות נדמו"[51].

שד"רים שיצאו לארצות אירופה ולצפון־אפריקה, נתקעו בדרכם; התוצרת המקומית הוחרמה על־ידי השלטונות, ללא תשלום וללא קבלה; פושטי־יד רבצו בכל סימטה ותלמידי־חכמים מכובדים שוטטו לחפש פת לחם.

משהוקם "ועד העזרה" האמריקאי, ומשלוחי־מזון החלו להגיע ליפו באוניות, הרעב שכך מעט. סיוע זה היה גורם רב־משמעות בקיומם של יהודי טבריה[52].

בערב פסח התרע"ה (1915) כיסה ארבה את עמק הכינרת ובני העיר נצטוו לצאת ולאסוף ממנו בפחים חומרים חומרים. באותה השנה נתמנה סעיד א-שיח לראש העיירייה, ואִלו רבה של הקהילה, הרב רבינו אבואלעפיה, נאסר בעקבות מלשינות, ורק אחרי חודשי מאסר אחדים שבהם היה צפוי לעונש מוות, זוכה ושוחרר בנס.

בתחילת חודש ניסן התרע"ז (1917) הגיעו לטבריה כשלושת אלפים יהודים ממגורשי יפו ופתח־תקוה, והרעב הוחמר. אף־על־פי־כן פתחו יהודי טבריה את בתיהם הדלים וקיבלו את אחיהם באהבה[53].

בקיץ התרע"ז (1917) משהחלו המאסרים ההמוניים בין יהודי א"י לשם גילוי אנשי "נילי" ו"השומר", גם טבריה לא נוקתה. רבים מיהודיה נאסרו, עונו ונחקרו בכלא סנט ג'וזף בנצרת, בפיקודו של מפקד הכלא חסן בק. אחר כך שלחם לכלא ח'אן פאשה בדמשק,

---

49 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 128.

50 מרדכי אליאב, "ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט", ירושלים 1978, עמ' 430.

51 א' אלמליח (ראה הע' 48), עמ' 253; ז' וינוגרדוב (ראה הע' 48), עמ' 30-31.

52 ז' וינגורדוב (ראה הע' 48), עמ' 31-32; ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 128; א"מ לונץ, "ארץ ישראל ואמריקה", בתוך: לוח ארץ ישראל, מס' 20-21, ירושלים תרע"ו, עמ' 347-364.

53 פקודת הגירוש מיפו ניתנה ביום 29 במרס 1917. ראה ז' וינוגרדוב (ראה הע' 48), עמ' 32.

שם המשיכו לענותם, ואחדים מן האסירים מתו ממחלות ומעינויים. רק בודדים מהם שבו לאחר המלחמה לטבריה[54].

במשך כל תקופת המלחמה עודדו רבני הקהילה בראשות הרב רבינו את בעלי היכולת לסייע לאחיהם. בספרו של רבי יעקב זריהן, "אוהל יעקב", בדרשה המוקדשת לפרשת תרומה שנושאה: "דרוש לצדקה", כותב הרב בהקדמתו[55]:

"את זה דרשתי בבית הכנסת הגדול ביום ר"ה [=ראש השנה] ש'[נת] עזר"ת לפ"ק [1916] בשעת המנחה בקהל עם קצת מוסר הנוגע לזמן מהעוני והיוקר הגדול שהיה לרגלי המלחמה הכללית שהתחילה בח'[ודש] אב ש' תרע"ד [1914] בא סי'[מן] המביט לארץ ותרע"ד ונגמרה בתשרי ש' בואי בשלום עטר"ת לפ"ק [1918] ודילגתי המוסר הניתן רק לקריאה ככתוב קרא בגרון גם רוב דברי המחברים ודלגתי רק מה שחידשתי בס"ד וזה החלי".

ובדבריו בדרשה[56]: "אחי ורעי הבאתי לפניכם דברי רבותינו המפורשים המלהיבים לב כל אדם על כח הצדקה, ולא מדעתי כלום, אך שמעתי פעמים רבות דברים פורחים באויר לפטור עצמם בטענה שנותנים לפלוני ופלוני הראויים בחכמתם וגם שהם זקנים ולא חייבים לתת לכלל שיש הרבה מהם אברכים וחזקים...",

ובהמשך[57]: ...דברי הללו באו בכוון כי באשתקד נתתם פעמיים בתשרי ובניסן וזו הפעם השלישית, אנחנו בטוחים שבפעם הזאת מאליכם תבואו אצל הגבאי הידוע לכם לתת נדבת לבכם הטהור בלתי שתדעו למי ולמה נתתם עיסה אחת...".

וביום ה', 25 בספטמבר 1918, נכבשה טבריה על־ידי יחידת חיילים אוסטרלים בצבא הבריטי. כ-400 מבני טבריה מתו בארבע שנות המלחמה[58], אם מפגעי המלחמה ואם מרעב, ולאחר ששבו הגולים, נמצאו בטבריה כ-6000 יהודים מתוך אוכלוסייה כללית של 11,130 נפש.

---

54 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 128.

55 "אוהל יעקב", דף עה ע"א.

56 שם, דף עו ע"א.

57 שם, שם ע"ב.

58 על־פי מיפקד המשרד הא"י של ההסתדרות הציונית מש' התרע"ט (1919), ראה ע' אבישר (ראה הע' 1) עמ' 129.

עם תום המלחמה הוחל בשיקום בית-הכנסת הגדול על שם רבי חיים אבולעפיה, ולצורך זה פירסמו הרב זריהן וראש העיר דהאן "קול קורא".

הרב והציבור

רבי יעקב היה "אהוב וחביב על כל יודעיו ומכריו... הקסים בזיו מראהו, בהודו ובהדרו, בגובה קומתו, באצילות רוחו העדינה, בבת צחוק שהיתה נסוכה על פניו. היה שמח ועליז, שופע אהבה לזולת, רוך וחמימות ביחוד לבני תורה. דיבורו הנאה והשוטף עם קצת מילי דבדיחותא השפיעו על שומעיו. אהוב וחביב על הכל"[59], ומצא מסילות ללב שומעיו מכל השכבות ומכל החוגים.

כמובן שהנהגתו וענוותנותו הביאו את רבי יעקב להשפיע על שומעיו, וגם על המון העם, כי היה מתאים את דבריו לציבור שומעיו, אם לגדולי עולם שעמם למד קבלה או התכתב בפסיקת הלכה, ואם להמון העם הצמא לשמוע דברי א־להים חיים. וכך השפיע ועניין קהל רב בדברי תורה והלכותיה, השפיע והשכין שלום בין איש לאשתו ובין אדם לחברו.

לעתים שוחח עם המתדיינים שהגיעו לבית־דינו, והיה משכנעם בעדינות וברוך להגיע לפשרה ביניהם, ולעתים - בתוכחה ובתקיפות מגולה ואפילו בגערה.

חריף ונוקשה היה במלחמתה של תורה, מאחר שכאשר צלל לעומקה של הלכה והבין אותה כראוי, בטוח ואיתן היה בדעתו. ולכן, כשהעיזו להתנגד לדעתו ולסתור את דבריו, ביטלם במחי־יד וקרא בתקיפות: "שתוק!", ומסופר שפעם התווכח עם אחד הרבנים הגאונים בענייני הלכה, והוויכוח התמשך עד שרבי יעקב גער בו, כמנהגו, ואחר־כך התחרט על התפרצותו. בינתיים קיבל הלה את דעתו ואמר לו: "כעת נדמה לי שדעת כבוד תורתו בדיוק כדעת הגאון האדיר המפו' הרב אליעזר אלפנדרי[60] זצ"ל". אך אם רבי יעקב נכח לדעת שחברו הוא הצודק, מיד היה מודה על האמת, ללא כחל ושרק.

---

59 הרב י"מ שטרית (ראה הע' 1), עמ' כא, כב, לו.

60 הרב י"מ שטרית (ראה הע' 1), עמ' כא. הרב אלפנדרי היה ידוע בתקיפותו ובגאוניותו העצומה.

עם המון העם השתדל לדבר לעיתים בדרכי נועם ולעיתים בתוכחה ובתקיפות ואפילו בגערה, ודבריו שיצאו מן הלב, חדרו ללב שומעי לקחו, ובזה הצליח לקרב את הלבבות ולאחד את הדעות, וכל השכבות והעדות בעירו כבידוהו והוקירו את מנהיגותו.

טבריה בתקופת רבנותו של רבי יעקב (התרפ"ט/1929 - תשי"ג/1953)

בשנת התרפ"ג (1923) נבחר ראש עירייה יהודי לעיר טבריה - זאכי בר"ח אלחדיף, והיה לראש העיר היהודי הראשון בארץ־ישראל בעיר מעורבת[61].

בשנת התרפ"ט (1929) נפטר רבה של טבריה, הרב אליהו ילוז, ובמקומו נתמנה רבי יעקב לעמוד בראש הקהילה, יחד עם הרב האשכנזי.

מאורעות הדמים שפרצו ברחבי הארץ בשנת התרפ"ט (1929) פסחו על טבריה. אמנם ניכרה מתיחות בעיר העתיקה, הערבים הפגינו ואף העלו באש כמה בתים ובינידהם ישיבת "אור תורה", ואולם מאורעות דמים כפי שהיו ביתר ערי הארץ, לא היו בעיר.

במיפקד התושבים בשנת 1931 היו בטבריה 8601 תושבים, מהם 5381 יהודים. בעיר היו תריסר בתי־כנסת, והיישוב היהודי החזיק בכ-70% מן הנכסים והרכוש בעיר[62].

בכ"ט באייר התרצ"ד (14 במאי 1934) התחוללה בטבריה סערה עזה מלווה גשמים עזים שהציפו את העיר העתיקה. בשיטפון נספו 35 איש, נהרסו כמאה בתים וכ־400 משפחות נותרו ללא קורת־גג. כתוצאה מן האסון חלה הרעה במצב הבריאותי בעיר. בכל רחבי הארץ הוקמו ועדי־הצלה עבור טבריה.

ועם זאת, בשנים אלה התפתחה טבריה היהודית. תכניות־הפיתוח של חברת "חמי טבריה" החלו להתממש והמעיינות החמים נעשו אבן־שואבת לאלפי מתרחצים שבאו להתרפא בהם. הוקמו בתי־מלון ובתי־נופש, וכל זאת עד להחלטת האו"ם מיום 29 בנובמבר 1947.

ביחסי השכנות וההרמוניה הטובים אשר שררו בין היהודים לערבים בטבריה, חל שינוי במאורעות התרצ"ו (1936). כבר בימים הראשונים למאורעות גברה ההסתה בטבריה,

---

61 ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 135.

62 ע' אבישר (ראה הע' 1), שם.

רבים מערביי המקום הצטרפו לשביתה הארצית, ובעוד שבשנת התרפ"ט יצאו ראשי הציבור היהודי והערבי בעיר בקריאה לציבור לשמור על איפוק, לא באה קריאה כזו עתה מן הצד הערבי, אלא אדרבא, היו קריאות־הסתה[63].

לאחר מאה ימים של הסתה, הפגנות והתפרעויות פרצו מאורעות־דמים ב-27 ביולי 1937. השלטונות הבריטים התייחסו בסלחנות לפורעים ואף עודדו אותם להמשיך במעשיהם. המאורעות נמשכו לסירוגין עד שנת התרצ"ט (1939), וביום ה' במרחשון התרצ"ט (27 באוקטובר 1938) נרצח ראש העיר היהודי של טבריה, זאכי אלחדיף. כעבור ימי האבל נבחר במקומו שמעון דהאן.

ביתו - זו אשתו

אשתו של רבי יעקב הייתה לאה בת רבי בנימין חמווי[64]. כבת תלמיד־חכם מובהק הייתה לה אהבה רבה לתורה. הקדישה את כל כוחה ואונה לתורתו של בעלה, לו היתה מסורה בכל ליבה ונפשה. צרות רבות עברו על ראשה, ובמיוחד בכך שלא נפקדה בזרע של קיימא יחד עם בעלה הרב הצדיק, שאף הוא התייסר על שום כך, ובהקדמתו לספרו "בכורי יעקב" כתב: "ובאמת תורת ה' תמימה, משיבת נפש גוף ונשמה, בחיים חיותו, יתענג בחידושי תורתו, ואחר מותו דובבות שפתותיו... הרבנים שהסכימו שיקרא

---

63 על כרוז משותף (יהודי ערבי) שהופץ ב־28 באוגוסט 1929 בין תושבי העיר היהודים והערבים חתמו מן הצד היהודי הרב יעקב זריהן, מ' ר' כהן (מנהל בנק אפ"ק), הרב מאיר ועקנין, אברהם וינברג, שלמה כהן, נסים אלחדיף, ומן הצד הערבי - המופתי ממשפחת טברי, ואחרים.

על מאורעות התרצ"ו בטבריה ראה: מאיר הילדסהיימר, "מאורעות תרצ"ו (1936) בטבריה", בתוך: "מטוב טבריה", גליון מס' 2, אב תשמ"ג, עמ' 43 ואילך; ע' אבישר (ראה הע' 1), עמ' 136.

64 ירושלם, התר"ך (1860) - חיפה (?), ח' בשבט התרפ"ט (1929). הוריו היו ממנהיגי עדת המערבים. למד תורה בירושלם. בין חבריו היו הרבנים חיים משה אלישר, דוד פאפו, אליהו משה פאניז'יל, וגם הראשל"צ הרב יעקב מאיר. יצא כשד"ר כוללות הספרדים לתורכיה בשנת התרל"ח (1878), וכיהן כרב במקומות שונים. בשנת התר"ן (1890) לערך עבר לחיפה והשתקע בה. הרבה מזמנו הקדיש לצורכי ציבור. בספרו שו"ת "אמתחת בנימין", ירושלים תרל"ז (1877), הובאו גם מפסקי חבריו. חיבר ספרים נוספים שנותרו בכתב-יד. פעולותיו למען יהודי חיפה נזכרות עד היום ע"י המון מעריציו בכבוד ובהוקרה. בימיו לא העז איש מבין היהודים בחיפה לחלל את השבת או לפרוץ גדר בחומת הדת. ראה עליו: מ"ד גאון (ראה הע' 8), עמ' 258-259.

האדם שמו על ספרו... ויותר מהמה, ינעמו ספר זכרונות, לנפשות עגונות ומתאוננות, להציב לעצמם יד ושם טוב מבנים ומבנות".

הרבנית גם לא התלוננה על העוני והמחסור ששררו בבית הרב. ואף שהיה עוני ומחסור, לא יצא הרב כשד"ר לחו"ל מאחר שביקש לשבת על התורה ועל העבודה.

בהיותה תופרת מומחית עסקה הרבנית בתפירת בגדים וסייעה בדרך זו בפרנסת הבית, ובלבד שבעלה לא ימוש מתוך האוהל. אמרו שעליה ועל שכמותה אמר שלמה במשליו את "אשת חיל" (משלי לא).

משכתב רבי יעקב את חידושיו וביקש להוציאם לאור, ראה שאין לו הממון הדרוש לכך. ומשראתה הרבנית בצערו, גמרה בדעתה לתת לו את כל מה שחסכה ממעשה ידיה, כדברי חמיו, רבי בנימין חמווי, בהקדמה לספר "חלק יעקב", ירושלים תש"ב: "חלק כחלק יאכלו איש ואשה שזכו בית יעקב נאוה תהילה, אשת חיל עטרת בעלה, הצדקת הכשרה מ'[רת] לאה היא היתה בעזרו בגרם המעלות שילמוד בתורה..."., וכדבריו של רבי יעקב עצמו שם, בהקדמתו: "ואני אברך ולי נאה לברך, ויברך יעקב להאשה הכשרה בנשים, זוגתי היקרה הצדקת החסידה רבת המעלות והתהלות... נו"ב [=נות ביתי] מ' לאה תמ"א [=תבורך מנשי אהל] שעזרה אותי בעשר אצבעותיה לשבת על התורה ועל העבודה ובפרט בהדפסת ספרי הקטן הנז'... .

וכך כתב גם בהקדמתו לספר "שופריה דיעקב", ירושלים תרע"א: "ראשית כל הנני לקדם בברכה להחזיק טובה לנות ביתי היקרה, רבת המעלות והתהלות... אשר היא תמיד עוזרת לי בעשר אצבעותיה ומשדלתני להוציא לאור פנינים מתוה"ק [=מתורתנו הקדושה], מלבד הנחת והשלוה אשר אנכי שבע וממולא רצון משכלה הצח ומידותיה הנעימות".

ובהקדמה לספרו "אוהל יעקב" (ירושלים תרצ"א): "ודבר שבחובה, להחזיק טובה לנו"ב... אשר כל ימיה עוזרת לי בכל מידי דמיטב, גם במעשה ידיה בהעדפה שע"י הדחק נותנת לי להדפיס, וכעת שהיא עמדה בתוקף ועז שאוציא לאור סה"ק [=ספרי הקטן] הנוכחי... ועליהן נאמר: גדולה ההבטחה שהבטיחן הקב"ה לנשים יותר מהאנשים (ברכות יז ע"א), שהרי "רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כולנה" (משלי לא).

אחרית ימיו, צוואתו ופטירתו

באחרית ימיו היה רבי יעקב חולה. באותה העת היה הרב ורנר, הרב האשכנזי של העיר, מגיע לבית רבי יעקב, מסייע לו וסועד אותו, מספר לו על ענייני העיר ויחד דנים בהם וגם בחידושי תורה. בתקופה ההיא שימש את הרב גם הרב יוסף משה שטרית, בנו של רבי מכלוף שטרית שהיה חברו של רבי יעקב מילדות, ואף ישב עמו בבית־הדין של טבריה.

רבי יעקב ציווה את כל רכושו - המגרש והבית שעליו, שני ספרי־תורה שהזמין אצל סופר סת"ם מומחה, הספרים שבהם למד ועוד ספרים רבים שרכש לתועלת תלמודו - הכול ציווה לבית־מדרש ללימוד תורה שאותו קרא בשם "בית־המדרש אהל יעקב ולאה". ומכיוון שלא היו לא צאצאים, מינה את הרבנים שטרית, ורנר וועקנין להיות האפוטרופסים לקיום הצוואה[65]. וביום כ"א במנחם־אב התשי"ג נתבש"מ רבי יעקב חי זריהן.

ההלוויה הייתה גדולה מאד. השתתפו בה רבים מכל רחבי הארץ. הספידוהו רבנים גדולים מירושלם, צפת, טבריה וחיפה. מסע ההלוויה החל בבית הרב ועבר דרך בית־הכנסת הגדול בקרית שמואל לבית־כנסת "אור תורה" ובית־כנסת "חיים" שבעיר העתיקה[66].

בערב ראש־השנה התשכ"א (1960) נפתח בבית הרב בית־כנסת אשר שוכלל במשך הזמן והיה לבית־הכנסת המרכזי בשכונת קרית שמואל שבטבריה. מתקיימים בו שיעורי־תורה וגם כולל ערב לרבנים וסתם תלמידי־חכמים נפתח במקום[67]. זיע"א.

---

65 ראה על כך: הרב י"מ שטרית (ראה הע' 1), עמ' מג-מד.

66 שם, שם, עמ' מה-מו.

67 הרב י"מ שטרית (ראה הע' 1), עמ' מט-נב.

נספח

תוכן הלימוד

(ס׳ ״אהל יעקב״, דף לה ע״ב)

ובס״ד, עתה באתי להעתיק מה שכתבתי במכתבי לרב גדול מאד מרבני הדור, שכתב במכתבו אלי איך לא קובעים לימוד בעמל ושקידה ויגיעה בדרכי החקירה, שהיא ורק היא המצחצחת את הנשמה, והיא הכוכב נוגה המזהיר לאדם בזה ובבא, ובלעדיה האדם עיר פרא. ותחת זאת שאני מאבד הזמן ברמזים עפ״י האר״י שאין מהם שום מניע ח״ו להעבודה וכו׳... וזאת היתה תשובתי אליו: בדיוק ראה ראיתי מכתבו הארוך ולא אאריך בדברים, רק בנוגע לענין מפי סופרים, ואומר כי דברי מעכ״ת [=מעלת כבוד תורתו] קמחא טחינא הוא ולא חדש הוא וכבר האריך בעקרים[1] מ״א [=מאמר א׳] פ׳[רק] כ״ד בחקירה זאת והמשותף ממנה עש״ב [=עיין שם באורך] ומ״ש [=ומה שאמר] חובות הלבבות הנ״ל הסוברים ומחייבים את זה בכלל העבודה השלימה עש״ב אמינא ולא מסתפינא כי כל זה הוא נאמר רק ליחידי סגולה בדורות הקודמים, שהיה דורם דור חקירה והם ריחמו וחסו עליהם והצילום מחקירה היונית אשר זרחה בימים ההם, המסוכנת כרעל המינות, לזה להם לבדם יאתה החקירה, כי דעתם ואמונתם חזקה, ולית נגר די יזעזעינה אזי פקחו עיניהם וכו׳.

אבל מימותם ואילך הוא ודאי כי מצוה וגם חובה לבלתי קרב אל החקירה, וסחור סחור לכרמא לא תקרב. ואדרבא, יסתכן וישתבש ויפסיד יראת שמים שבו, ומה נעים מליצת הראשונים מיום שנחרב בהמ״ק [=בית־המקדש] לא נראית הרקיע בטהרתה ע״ש [=עיין שם], דרצו בזה כי בזמן החורש והמסגר העמיקו, הגדילו בחכמה אלוקית וראו שמים בטהרתה בעיונים שכליים בהירים בטוהר בלתי שום דמיון אפל וחשוך, אבל מהם ולהלן כל דור ירוד מהקודם ונסתמו מקורות החכמה ואי אפשר בלתי שיבושים וטעויות ע״ש, והרי גם בזמן הרא״ש זצ״ל כתב בריך רחמנא דישזבן מינה, כי מסירה לב לומדיה מיראת שמים ע״ש, וזה דבר ידוע בחוש, גם אנכי אהובך הקטן הייתי חולה במקצוע זה והייתי מביט מגבוה על זולתי בקטנות וכו׳ ואחרי תחלואי המסוכנים ויסורי שעברו על ראשי לא תקפ״ץ [=תקרה פעמיים צרה] הכו את קודקודי, וקיבלתי שכר על הפרישה,

1 ״ספר העקרים״ לרבי יוסף אלבו, הופיע במהדורות שונות. ראה לדוגמה ווארשא תר״ל.

ואותו הרמז והנוט[ריקון] שאני זוכה ומחדש עפ״י האר״י ושותי מימיו הוא בעיני קדוש, והוא הוא המצחצח את הנשמה, שאין בו שום התהדרות והתיפות במליצות שונות. ואומר, גבר עלי חסדו יתברך שמו, ועי׳ בעקידה[2] פ׳[רשת] ויחי פ׳[רשה] ל״ב וז״ל [=וזה לשונו]: דעת תוה״ק [=תורתנו הקדושה] שהמצוות המעשיות שיעשה האדם בעבור האמינו בבורא ובעבור רצונו הוא העיקרי ע״ש, ובס׳ טל אורות דנ״ז [=דף נז] וז״ל [=וזה לשון] אדוננו הרמב״ם, זכות תורתו ומעשיו הטהורים הגנו עליו שנכנס בחקירות ויצא בשלום, ומי ידמה אליו בסכנה גדולה כזו ע״ש, ומה שיש סוברים כי אותה היוהרא והסכנה היא רק תחי׳[לת] לימודו כי לגימא קטנה במדע היא מסוכנת ליראת ה׳ ואח״כ בשתותו עוד הרבה היא מדריכתו לתכונה, ומעלה אותו על יראת ה׳, על זה אני אומר למטונך אחרי, כי הלגימא הראשונה היא מטעה אותו מדרך השכל, הוא לא יגש הלאה, כי היוהרא והמינות שהלבישוהו לא יתנוהו לגשת הלאה, וימות בדעותיו הרעות רח״ל [=רחמנא ליצלן] וכ״ש [=וכל שכן] בדור יהיר כדורנו איסתרא בלגינא וכו׳. שא עיניך וראה מ״ש [=מה שכתב] הרב בעל ספר הברית וז״ל [=וזה לשונו]: ורבים המתפרצים ע״י חקירות פילוסופיות ותולים עצמם באילן גדול הרמב״ם וחובת הלבבות, אני יודע כי קטנם עבה ממותני אבל במקום שיש חילול ה׳ אין חולקין כבוד לרב וכו׳. ואנחנו נדרוש להעיר לבבות עם קדוש עפ״י האמונה והקבלה, עפ״י ה׳ ביד משה, ועוד לו שם בדרך אמונה דף ק״ז ע״ש בדב״ק [=בדברי קודשו] נופת צופים עוד הביטה וראה להקדוש אור החיים ומהר״י יעב״ץ שתחי׳[לה] הביא דברי רב האי גאון שהאריך לקעקע הלימוד המסוכן הזה ודב״ק [=ודברי קודשו] חוצבים להבות אש שבשנת השמד רח״ל [=רחמנא ליצלן] אותם החוקרים אשר נעמדו במחקר המירו כבודם בלא יועיל ביום זעם, אותם אשר הספיק להם האמונה, קדשו שם הנכבד והנורא ע״ש ועי׳ בכוזרי סי׳ י״ז וז״ל ינוחו הצדיקים ויקנו שלימות בנפשם בעובי משליהם ממה שיניחו הפילוסופים עם דקות חוקיהם ע״ש, ומשם הראב״ע [=הרב אברהם בן עזרא] ראיתי איש אשר הדת והאמונה חקוקה על ליבו, ישמח כגיבור שולף חרבו, ומי שאינו סומך על האמונה עד שיחקור בשכל הנקנה דומה אל החולה שאינו מאמין לרופא עד שילמוד חכמת הרפואה, ובתוך כך תתגבר עליו חליו וימות, ומי שהוא סומך עליה, אליו תעלה ארוכה מהרה ע״ש ובמהר״ש [=ובמה שאמר הרב שלמה] אלקבץ בשה״ש [=בשיר השירים] הביא מהפסיקתא ״וארשתיך לי באמונה״, ואין הגליות מתכנסות אלא באמונה שנאמר: ״תשורי מראש אמנה״ וכו׳ והרי גם חידוש העולם הוא רק אמונה, כי לא בא עליו מופת וכו׳ ע״ש (עי׳ האר״י בפסוק עדות ה׳ נאמנה ע״ש) וכבר רמזו בזה הכ׳[תובים] (ש״א טו,

2 ״ספר העקידה״ לרבי יצחק עראמה.

יז) "אם קטון אתה בעיניך לבלתי התחכם תדע כי ראש שבטי ישר[אל] אתה" ונעים ונחמד החרוז בזה של הג'[און] [ר' משה חיים] לוצאטו וז"ל [=וזה לשונו], שור נא קצה משוט אל תוך המים רק מעוות תראהו ולבך באמת ידע כי ישר הוא ששי ותלמי כנמלים יראו מתוך זכוכית אם פניו נשקעו וידי להיפך אם רמו גבהו ע"ש, ואם באתי לקבץ מספרים האוסרים את לימוד החקירה רבו מלמנות. אני חושב כל הקרב בדורנו ללמוד החקירה אין זה אלא יוהרא ורמות רוחא שסוף סוף יסכן עצמו כי גם הראשונים אחר כל יכולתם בזה חזרו אל תמימות האמונה וכנ"ל מהראב"ע ועי' בעיקרים מ"א פ' כ"א [=מאמר א פרק כא], האמונה בה' יתברך ותורתו היא מביאה את האדם אל ההצלחה הנצחית ואל דבקות הנפש הרוחני וזה אמת, אותו הנסיון ע"כ ולהשקיט הדר"ג שיחל"א [=הדרת גאונו שיחיה לאורך ימים] מגלי התאווה המורעלת זו, שא נא עיניך וראה מ"ש בהקדמת ס'[פר] החנוך וז"ל "ועתה אם יטעון עלינו מסית ויאמר מה לך איש יאודי חקור בשכלך וכו' וכו' האריך בזה בדב"ק [=בדבר קדשו] מים חיים טהורים קודש קודשים ומצוי הוא בישיבתו ובספר לב העברי [לר' עקיבא יוסף שלזינגר] דע"ד [=דף עד] משם הגר"א בס' קע"ט אות י"ג הביא מספר הדורות שבא הרמב"ם אחר מותו לגדול, וגילה לו שנגזר עליו גלגול לחזור בשביל אותן חכמות ע"ש [=עיין שם]. ובספר אור החיים ומעין גנים כתבו שהרמב"ם התחרט בעצמו וכו' ע"ש ובקונטרס נער העברי ע"ש מה שאסף איש טהור מפום אורייתא המרחיקים את זה בשתי ידים ע"ש, ואפשר דלזה אמר דהע"ה [=דוד המלך עליו השלום] "בהמות הייתי עמך" (תהלים עג, כב), שיש מין בהמה הנקראת בהמות והיא טפשה הרבה מכל הבהמות כידוע, ולזה שאני הולך עמך כמו בהמות שאין בה שום הרגשה כלל וכלל, וח"ו להבדיל כשירשיעו ישר'[אל] ח"ו וירצו להתפאר ולהתהדר וכו', אזי "ושן בהמות אשלח בם", שגם אותו המין הנקרא בהמות יהיה לו התעוררות ועריצות עד שיבוא על האדם לטורפו, אנוכי חושב כי די בזה ויקבל הרובה את תשובתו, ומובן כי דברי אלה נאמרו לאנשים כמוני. מכיר אני תלי"ת [=תהילות לה' יתברך] את השגתי השפלה מאוד.

נספח

על חידוש היישוב היהודי בטבריה וניסי ה׳

(״זמרת הארץ״ לרבי יעקב בירב, מהד׳ צפת התרל״ו/1876).

ויהי בימי שולטאן מחמוד [1730-1743], המולך בכל תפוצות ערי תורקיאה, בשנת הת״ק ליצירה [1740], העיר ה׳ את רוח הקודש של מורנו הרב המופלא, מופת הדור והדרו כמוהר״ר [=כבור מורנו הרב רבי] חיים אבואלעפיה ז״ל, לעלות ולראות את עיר הקודש טבריה תובב״א [=תיבנה ותיכונן במהרה בימינו, אמן] לבנות את חורבותיה ולחזק את יסודותיה כאשר בראשונה, אשר זה לה שבעים שנה היתה חריבה ושוממה, מבלי בניה היא יושבת, מאין בה בית הכנסת ולא בית המדרש ואין דרים בתוכה כלל, אשר לא נשמע קדיש מיום שנחרבה.

ויהי הרב הנז׳[כר] בכל דרכיו משכיל וילך אל ארץ טבריה בחדש סיון שנה הנז׳[כרת]. ותיכף בכניסתו לארץ ויתן ה׳ את חנו בעיני שרי העיר ובפרט השר הגדול המושל בארץ ושמו שיך דאהיר איל עמהר [הוא שיח׳ ד׳אהיר אל־עומר]. והשיך ההוא שמעו הולך בכל ארץ ישראל, מסיבה שבזמנו כל הדרכים שהיו מסוכנים מאז ומקדם שלא היה אפשר ללכת בהם כי אם ע״י חבורות חמשים פרשים מזויינים, מפחד האורבים והליסטים. ובזמן השיך ההוא נחה שקטה הארץ וכל שרי העיירות המליכוהו עליהם ויקראו שמו: שיך איל משאייך [=שר השרים]. ועתה באותם הדרכים הולכים ובאים וכספם בידם ואין מכלים דבר ועל זה וכולם משתחוים לו, כי הטיל אימה יתירה על אורבי הדרך והשמיד עם רב מבני קדר יושבי אהלים [המה הבדווים], שהנם הנם ליסטים ושודדי דרך. וגם השיך הנז׳ ותרן בממונו וביתו פתוח לרוחה ופתו מצויה לעוברים ושבים לכל אומה ולשון.

ובהיות הרב באזמיר, שתי שנים קודם בואו אל הארץ, נודע אל השיך שהיה ברצונו לבא אל ארצו ושלח להרב כתב על גבי כתב, אחד ושתים, אחד ושלוש, לאמר: קום עלה רש את הארץ טבריא, שהיה ארץ אבותיך. וכך הוא האמת, שהרב המוסמך כמוהר״ר יעקב אבואלעפייא זללה״ה [=זכרו לברכה לחיי העולם הבא - שהיה אבי] זקנו של הרב ז״ל, היה מארי דאתריה [=מורה המקום] בטבריא קודם שתחרב. ובבא הרב

זללה״ה לטבריא עשה לו השיך כבוד והלבישו לבוש יקר הערך כלבוש מלכות. וכל אשר שאל ממנו הרב לא חסר דבר. ובמשך שתי שנים בנה בתים וחצרות ליהודים ובנה בית הכנסת נאה ומפואר מאין כמוהו בכל ארץ ישראל, ובנה בית המרחץ נאה וחניות ליום השוק ובית הבד לשמן שומשמין והתחיל לעשות מסילות בארץ. וגם צוה לנטוע שדות וכרמים, ובכל יום ויום אהבת השרים עם הרב הלוך וגדול וכל אנשי טבריא דשנים ורעננים, שמחות אלי־גיל, כי הארץ שקטה מפחד הרעה ואין מחריד.

ספר
זמרת הארץ
פעה״ק צפת תו״ו
תרל״ו
עבד איל עזיז

זמרת הארץ, צפת תרל״ו

והיה בשנת התק״ב - אחר שתי שנים ומחצה לישובה, בהיותו בשלוה כבימי שלמה - ביום כ״ב לחודש אב [22 באוגוסט 1742], פתע פתאום בא אל הרב ז״ל כתב מדמשק מהגבירים הח׳[כמים] הש׳[למים] חיים פרחי נר״ו [=נטרי רחמנא ופרקיה - ישמרהו הרחמן ויגאלהו] והח׳[כם] המעולה כה״ר [=כבוד הרב] יוסף לוֹשָׁאטִי נר״ו, אשר המה שולחני המשנה למלך הנקרא סולימאן פאשא המושל בדמשק ובכל אגפיה. וזה נוסח הכתב:

״יִוָּדַע לאדוני, איך יצא דבר מלך נחוץ ונשמע פתגם המלך בדמשק, שיקום המשנה הנ״ל סולימאן פאשא ויעלה אל טבריא בכח גדול וביד חזקה, להפיל את חומותיה עד לארץ ויקח את ראש שיך דאהיר המושל בארץ. והמשנה הנז׳, תיכף בבא דבר המלך, הכריז בכל אגפיו שיבואו חיל גדול להלחם על טבריא. וגם הכין כלי מלחמה מינים ממינים שונים: סוללות ואבני בלסתראות, שאם ישלחֵם ממרחק ו׳ מילין, אחד הנה ממיתה לעשרים נפשות כשהם בחבורה אחד וגם לנטוש ולנתוץ, להאביד ולהרוס חומות ובניינים. אשר ע״כ [=על כן] העם הנשאר בטבריא דמו בראשו וע״כ מהר יחישה אדוננו הרב עם כל קהל עדתו לצאת מן המקום ההוא ולהמלט על נפשם ולהציל את ממונם ואת כל כלי ביתם, לא תשאר פרסה - הכל ישלחו לעכו יע״א [=יכוננה עליון, אמן]. והם יעלו לצפת ת״ו [=תיבנה ותיכונן], אשר שם ישלח המשנה קצת מאנשיו למבוי [=ולהגנת] היהודים, לבלתי יקרב איש זר אליהם מרוב החיל שלא יזיקום״. עד כאן נוסח המכתב ששולח מדמשק להרב בערב שבת בין השמשות.

ובעת ההיא רעדה אחזתם לעם בני ישראל ויאמרו: מה זאת עשה אלהים לנו. ותיכף קם הרב ה״י [=השם ישמרהו] והלך אצל המושל בארץ [=השיך ד׳אהיר אל־עומר] והגד הגיד לו את הדבר אשר נגזר עליו ועל הארץ, כי כל אנשי העיר עדיין לא היו יודעים מאומה. ויהי [השיח׳] כמשיב, כי גם הוא שמע שמץ מנהו, אמנם לא ניתן להאמין מכמה סיבות: האחד, שאם אמת היה הדבר הזה, שיצאה גזירת המלך להשמיד טבריא, היו שולחים רץ מיוחד מקושטא יע״א להרב מאת היהודים שבחצר בית המלך להודיעו, שיצא הוא וכל אשר לו משם וימלטו את נפשם בטרם יבואו ימי הרעה. הב׳ [השנית], שאם גזירת המלך על טבריא ועל המושל בה, לא היה נגזר שתחרב על־ידי המשנה שבדמשק, לפי שטבריא אינה מתחומו, אלא על־ידי המשנה שבצידון שטבריא תחת רשותו וממשלתו ומס המלך שמטבריא וסביבותיה נותנים לו. הג׳ [השלישית], כי על

מה יהיה גוזר המלך עלי, כי מה פשעי ומה חטאתי, אחרי שאיני מורד במלכות וכל משא משאר ומס המלך אני פורע להמשנה המושל. בגבולי, מידי שנה בשנה, כקצוב מימי קדם ביתר שאת. ומכל הטענות הללו הבטיח להרב שלא ירא ולא יחת, כי הכל שקר ודבר כזב, אלא שהמשנה הנז'[כר] יש לו איבה ושנאה עם השיך, זה משנים קדמוניות, שנאה מחמת קנאה, ומשמיע קול פחדים באזניו שמא יכנע ללבו וישלח אליו ממון רב לבלתי יבוא לצור על טבריא. והדבר מרמה וערמה, כי כן ציוה לשולחניו היהודים לכתוב להרב ובזה יברח מן המקום ההוא. וכראות השיך שהרב הלך הוא וכל אשר לו, אז יחלש כוחו ויאמר אמת הדבר, לפי שהיהודים אינם מכזבים ומהתלים עם הרב.

וידי כשמוע הרב נר"ו את דברי השיך האלה, הלך לביתו שמח, כי הטענות היו מספיקות, ותיכף צוה לכתוב ב' [=שתי] שורות להגבירים הנ"ל, כי כל מה שכתב הוא תחבולת המשנה ולא ניתן להאמין ונתן הכתב ביד הרץ, כי כן צוה משולחיו לבל ישוב בלי תשובה.

אחרי ה' ימים, בא כתב להרב שנית, לאמר: "קבלנו כתבו וראינו את הכתוב, אבל ידע נאמנה, שהדברים הם אמת ויציב. וחלינו את פני המשנה בדמע עין שיתן רשות להבריח למעכ"ת [=למעלת כבוד תורתו] משם וצוה לנו: כה תאמרו להרב משמי, שכל ספריו ומטלטליו יוציא עמו וילך לצפת, כי כוונתי להחריב את טבריא עד היסוד בה".

ובעת ההיא שלח הרב את הכתב אל השיך לומר לו: אל תתיאש מן הפורענות, שהרי שָׁנו בדבר וניכרים דברי אמת. ויען השיך ויאמר: אדרבה. הכתב הזה הב' [=השני] מורה עורמתו ותחבולותיו להפחיד אותי, שהרי הנה הכתבים שבאו אלי מהמשנה שבצידון המולך בארצנו ונוסח הכתב: "אל תירא ואל תחת מן הקול הנשמע, שאין יכולת בידו אפילו לעבור דרך ארצי. וגם אני שלח שלחתי אליו: אל תקרב הלום ולא תעבור בארצי, פן בחרב אצא לקראתך, יען נמשך נזק למס המלך, שכל המס ניתן מכל העיירות הללו אשר תחת ידי, אין אני יודע אלא משיך ד'אהיר שהוא הערב בעד כלם והוא הנותן ואני מודיע הדבר למלך". כה דברי הכתב של המשנה של צידון להשיך והראה הכתב להרב. ומן היום ההוא והלאה לא נתן לבו עוד אל דברי הגבירים שולחני המשנה.

גם כל הכפרים אשר סביבות טבריה היו שואלים את פי השיך לאמר: כך וכך שמענו

שיצאה גזירת מלך, אם כנים הדברים נצא מן הכפרים אנחנו וטפנו ובעירנו וכל אשר לנו ונקומה ונעלה אליך לטבריא, הן להציל אותנו ואת ממוננו בעיר בצורה מוקפת חומה והן להיות לך לעזרה, להלחם עם הבא לצור עליה. וידהי כמשיב להם: אל יצא איש ממקומו, כי הכל שקר.

וידהי בה׳ באלול [4 בספטמבר 1742], באו אנשים והודיעו לשיך איך אתמול יצא המשנה מדמשק עם חיל גדול לבוא להלחם על טבריא. ואז ראו אישי העיר את השיך שהיה עורך כלי מלחמה תוך מגדל קטן אשר לו מחוץ לעיר בריחוק מיל, שמחדש בנה אותו מחמת שפעמים אחרים היו צרים באותו מקום, מחמת שהוא קרוב יותר מן הרוחות האחרות, שזה המשנה עצמו בא על טבריא ב׳ פעמים אחרים, בראשונה ישב ט״ו ימים ובא אליו מאמר המלך שעשאו מעזול, דהיינו שהעבירהו מגדולתו, והלך לו בפחי נפש. ובפעם שנית, שאז היה משנה של צידון, שנתנו לו באותה שנה גבול צידון, ישב ח׳ ימים ואחר כך נתפשרו ביניהם והלך לו.

ואז, כראות היהודים אותו עורך כלי מלחמתו, יצא לבם ויחרדו באמרם: אכן נודע הדבר היות אמת ביאת המשנה לצור על טבריא. וילכו אצל הרב זללה״ה ויאמרו לו: מה נעשה, נקומה ונלכה לצפת, או נרדה לעכו, שהרי אמת הדבר. והרב נשתומם על הדבר ויען להם: ״מה אעשה, אנה אלך ואעזוב את עיר הקדש ואת בית הכנסת המפואר, אחר כמה יגיעות יגעתי וטרחות טרחתי בגופי ובממוני, עד אשר הביאני עד הלום לראות טבריא בישובה. ואנה נלך ונעזוב את בתינו ואת כל אשר לנו, אחר שלא נשאר זמן להוליכם, שהרי מיום צאת המשנה מדמשק ודאי נתקלקלו הדרכים והרידהם בחזקת סכנה. זאת ועוד: שאם נלך מן העיר, הוא בזיון וחרפה גדולה אל השיך וגורם איבה ושנאה לדורות עולם; ועוד [שאפשר] שלא יניחנו לצאת - ומה בצע לגרום קנאה ותחרות. זאת ועוד: שאם יניחונו ונלכה, מקנאת הגויים הדרים בארץ אתנו, יהרסו את בתינו ואת כל אשר לנו, באמרם אל השיך: מה תועלת בהביאך את היהודים בארצך, אחר שלעת כזאת יוצאים מן המקום, שהוא בזיון וחרפה לך. ועוד, שלא די שאינם מלומדי מלחמה לשום את נפשם בכפם כמונו אלא שבברחם מן הארץ ימס לבב יושב הארץ כלבבם. זאת ועוד אמר להם הרב: אנה אלך, כי אני זקנתי ושבתי, לא אוכל עוד לצאת ולבא, כי כשבאתי זה ג׳ שנים מעכו לטבריא הייתי מוטל על ערש דוי שנה תמימה מטורח משא הדרך, עד שאותו הדרך היה לאט לאט, שעשיתי כמה מסעות עד

בואי פה העירה והיה בששון ובשמחה ואף־על־פי־כן נחליתי וכ״ש [=וכל שכן] עתה, בדרך בריחה וביגון ואנחה. ואם אלך לצפת כאשר אמרו הגבירים שולחני המשנה, שהיא דרך יותר קרוב[ה], לבי אומר לי שהוא יותר מסוכן מרוב החיל העובר דרך שם. ובפרט לי, שאפשר ח״ו [=חס ושלום] שיתעולל עלי כמה עלילות, ובפרט על בנין בית הכנסת, ויאסרני בנחושתים וישאל ממני ממון רב. הלא טוב לנו לבטוח בה׳ אלהי ישראל, אשר בחר בארץ הזאת וה׳ אשר עזרני ונתן לי כח לבנות טבריא בימים מועטים - שודאי מאת ה׳ היתה זאת. שאם ה׳ לא יבנה בית, שוא עמלו בוניו בו, הוא יצילנו מן הבאים לצור עליה. ובה׳ אשר חפץ בטוב ארץ ישראל אנו בטוחים, וזכות כל הצדיקים והתנאים והאמוראים הקבורים בארץ הזאת יגן עלינו ועל כל הארץ״. וגמר בלבו שלא לצאת.

וליום המחרת צוה לחסידים ואנשי מעשה, שילכו למערת ר׳ חייא ובניו יהודה וחזקיה, שהם דוגמת אברהם יצחק ויעקב, כמו שגילה אליהו לרבי. ושם רב המנונא סבא הנז׳ בזוהר ואמר האר״י [ר׳ יצחק לוריא] זללה״ה שהוא נשמת מרע״ה [=משה רבנו עליו השלום]. ושם רב הונא ריש גלותא, שהוא שורש דהע״ה [=דוד המלך עליו השלום]. והלכו והתפללו בדמעות שליש ובקול שופר לה׳ אלהינו, שירחם על הארץ ועל הדרים עליה.

ובכל זה עדיין השיך לא היה גומר בדעתו, שביאת המשנה הוא להלחם עמו. והיה מסופק, שאפשר שיעבור לבד דרך ג׳ שעות רחוק מהעיר, כמנהגו בכל שנה לגבות המס מכל אגפיו. ועריכת כלי מלחמתו במגדל היה על הספק, ועל כן היה מסופק עד שממבחר אנשיו שלח חמשים פרשים דורכי קשת, שילכו לסבב את הכפרים לבל יזיקו להם אנשי המשנה בעברם דרך שם.

ויהי למחרתו חדל עובר ושב והדרכים נסגרו מפחד המשנה, כי כבר נתקרב, סגרו פתח החומה ושלח אנשים להיות על משמרתם מוכנים עם כלי־קרב אם יבא המשנה.

ויהי למחרתו, ערב שבת, נראה חיל המשנה מהלך יום אחד על ההרים שכנגד טבריא לצפונה, ראו את אהליהם [שהם] הרבה אין מספר, ואז השיך נתחרט על שהאמין לדברי המשנה שבצידון, לפי שראה את החיל הגדול הבא שלא כמנהגו בכל שנה ושנה. ויתעצב על שלא הניח לבני הכפרים לבוא עם כל בהמתם ועם כל חילם, הן שעתה אנשי המשנה יהיו שוללים אותם ויקחו את כל דגנם, תירושם ויצהרם, לזון

ולכלכל את רוב ההמון אשר עמו, והן גם כן שהיו לו מעיר לעזור, שימצאו אנשים הרבה לפנים מן החומה. וכל מה שנמצא אתו [ב]תוך העיר, הוא: שש מאות שולפי חרב ודורכי קשת, מלומדי מלחמה וארבע מאות אחרים אמצעיים, שאינם כל כך מלומדי מלחמה. ואלף אנשים האלה חלקם לד׳ [ארבעה] חלקים, מהם: חלק א׳[חד] - על המגדל וחלק א׳[חד] - בתוך העיר סביב החומה וב׳[שני] חלקים לב׳ [לשני] צדדי הים, לבל יבאו דרך הים - עם שהיה הדבר קשה לבוא - כי לפחות בזמן ההוא, שהיה סוף הקיץ שאז מי הים מועטים, אף־על־פי־כן לא נמנע מלהשים שומרים.

ובו ביום בא שר מהמשנה אשר בצידון אל השיך ואמר אליו, שהוא שלח את המשנה שבדמשק, שלא יבוא אל תחום טבריא. ועתה, אם באולי עומד ויבא לצור על העיר, צא אתה וכל אנשיך ותהרגוהו, שכה אמר המשנה, שהוא יענה אל המלכות שבדין הרגת אותו. ואותו השר נשאר בטבריא, כי נתיירא לצאת, פן יפגעוהו אנשי המשנה וידהרגוהו.

ואז שלח השיך אנשים דרך [ה]ים בספינות קטנות אשר לו, לאחיו הנקרא סאעד [סעד], שיושב בעיר מבצר דיר חאנה, באמור אליו: כה דבר אלי המשנה אשר בצידון ועל כן אתה, משם, שלח והבא אליך חיל גדול מבני קדר וכל אנשי המלחמה אשר לכל השרים אשר תחת ידי, ויהיו שם עמך מוכנים כשאצטרך להם בבוא השר הצורר. אם אראה שאיני יכול אליו, אזי אשלח ולקחתיך משם ותבואו פתע פתאום לארוב אל מערכות המשנה ותהרגו אותו ואת כל חייליו. וכן עשה אחיו, כי הביא חיל גדול והיו עמו בדיר חאנה. ובזה היה השיך מחזיק את לב כל אנשי העיר לאמר: אל תראו מחיל המשנה, כי חיל גדול מוכן עמי אצל אחי ופתע פתאום יבואו וידהרגם.

וידהי ליום המחרת, יום ש״ק [=שבת קודש], ט׳ לחודש אלול [8 בספטמבר 1742], השמש יצא על הארץ וסולימאן פאשה [הפחה של דמשק] בא על הרי טבריא בחיל גדול וביד חזקה. וידהי הוא מתקרב אל המגדל העומד בהר וישליכו עליהם טירו [פצצה] אחד מן המגדל והרג י״ד אנשים, וחזרו החיל לאחור כמו ד׳ מילין מן המגדל ושם תקעו את אהליהם והכינו את המערכה. ואז כל אנשי טבריא שמחו, באמרם: סימנא מילתא היא, שבתחלת ביאתם הרגנו מהם וחזרו לאחוריהם ותחילת נפילה ניסה (ראה סוטה מד ע״ב).

ובערב, כבא השמש, התחיל להשליך על העיר הסוללות טירוס וקונבראש [כדורי אבק שריפה], לנתוץ ולנתוש, להאביד ולהרוס, ביום ובלילה, ונפלאות ה׳ רבו מלמנות, כי לא

הרס אפילו בית אחת ולא המית שום אדם, עם שא׳[חת] מהנה יש כח להפיל כמה בתים. והקונברש הנז׳ משקלם היא מי״ט אוקאש [מידת משקל: 1,375 גרם] עד ל״ו, והשליך כמו מאתים קונברש ונסי האל רבו, שבמ׳[עט] מהם נכבשה עיר גדולה. וכאן היו רובם ככלם [של הכדורים] הולכים לים והבאות אל העיר - היו עוברות על גבי גגות הבתים, עד שהיו עושות רושם [=סימן] באדמה שעל הבתים ויוצאות מחוץ לבתים ונפלו אל תוך הרחוב - שהוא אדמת עפר - והיו נטמנים בקרב הארץ והיו באים וחופרים ומוציאים אותם והיו מוליכים אל השיך והיה נותן להם מעות. ומקצתם היו מתבקעים באויר קודם רדתם למטה, והיו נופלות חתיכות חתיכות ולא הזיקו לשום אדם. וגם כל אנשי העיר, בין היהודים ובין הגויים, היו הולכים ברחובות קריה והקונבראש עוברת ביניהם ולא היתה נוגעת בהם; וכן מקנה הבקר והסוסים שהיו רועים תוך הרחוב; גם רוב הגגות של טבריא מניחים בהם עצים ליבש לרוב, ולא נגע ניצוץ מהקונברש וטירוש; וגם כל בתי הגוים ורוב בתי ישראל, עושים על גגידן סוכות של קנים ועצים לימות החמה, וא׳[חת] מהם לא נשרפה; וכמה קונברש באו למבוי היהודים, ובפרט בבית הרב זללה״ה, והיו נופלות לאמצעה החצר; ונס גדול היה, שבכל שעה [ש]בני אדם עוברים ושבים שם ותלי״ת [=ותודה לאל יתברך] שלא הפילו שום בית ולא המיתו אפילו עוף: וכמה טירוש וקונברש שבאו למבוי היהודים, הנה הנם בבית הרב למשמרת, להראות לעם בני ישראל ועולי רגלים, שידעו חסדי ה׳.

והנה אחר כלותו מלזרוק הקונברש עד אשר לא נשאר מהנה, קבץ השיך את כל שריו ויועציו ואמר להם כדברים האלה: כל העם אשר בשער יודעים, שזה י״ד יום, שהמשנה היה לוחם עמי ועם העיר ולא הועיל לו כלום, שלא הרס בית א׳[חד] בעירי ולא המית מאנשי, ודי לי המעלה הזאת, שמן השמיים סייעונו. אם כן איפוא, במקום הגדולה חשובה היא הענוה, ונראה בעיני להשפיל את עצמי ולשלוח דורון אל המשנה הצורר, שאם יש לו דעת יאמר: כמה גדלה ענוותנותו של זה השיך, שאם שלא נפקד ממנו איש ולא נפל שום כותל רעוע מעירו - ואף־על־פי־כן הוא נכנע לפני, אז ודאי ישלים עמי ע״י שאתן לו מעט שוחד וילך לו אל ארצו בשלום עמי. שאם אני משפיל עצמי לפניו, אני מכבד למלכות, שסוף סוף הוא משנה למלך ובפרט שהוא אימיר לחאג׳ [ראש השיירה היוצאת למכה לקבר מוחמד] - שכך הוא המנהג, שהמשנה של דמשק ממנים אותו שיוליך את הישמעאלים פעם בשנה לחאג׳ [העלייה לקבר מוחמד] - וזה המשנה זה לו ז׳ פעמים, שהלך בשליחות זו, אם כן חשיבות הוא לי, שאשפיל עצמי לפניו. כה דבר

אל שריו וחכמיו ויטבו דבריו בעיני כולם ויאמרו אליו: ראה, דבריך נכוחים וטובים, מתוקים מדבש ונופת צופים. ותיכף שלח השיך את אשת אביו הזקנה, שהיתה בעלת דבור, לדבר עם המשנה. שכך דרכם של הערביים: כששואלים שאלה ובקשה מאדם גדול, שולחים על ידי אשה חכמה. ותלך הזקנה אל המשנה וב׳ [ושני] נעריה לפניה ובידם סוס א׳[חד] שווה אלף אריות לתתו מנחה למשנה מאת הזקנה בעבור ראות פניו. וכל בני טבריא שמחים באמרם: עתה ודאי ישלים עם השיך ויתפשרו ביניהם. וידי הם [נושאים] עיניהם לקראת החיל, לראות הישא פניה ויקבל מנחתה? והנה היא יורדת מן ההר והסוס אין עמה. אמרו: בודאי נתקבלה מנחתה ויתפשרו בדבר, ועדיין היא לא הגיעה לחצי ההר והמשנה שלח חצים ואבני בליסטראות ויתעצבו האנשים ויאמרו: ודאי שלא יש שלום.

וידי בבואה, והלכה אל בית השיך עצובה ועזובת רוח ואמרה לו: המשנה מעוקל [=נפתל] באורחותיו, את מנחתי לקח ממני - וריקם השיבני, באמר[ו] אלי, שאינו יכול לזוז ממקומו אם לא בקחתו את ראשך, וגם שיפיל את החומה עד לארץ. וכה אמר: אם אנשי העיר רוצים להמלט על נפשם - ימסרו את השיך בידי ולפחות יפילו המגדל ואז אלך לדרכי, כי יש בידי גזרת המלך ודבר המלך אין להשיב. ואם ימאנו לעשות כאשר דברתי, בחמה שפוכה אכנס תוך העיר ואהרוג מעולל ועד יונק עד איש שיבה לפי חרב. כה דבר המשנה לזקנה.

וכשמוע אנשי טבריא את דברי הזקנה ויצר להם מאד, ויחתו מגבורתם ובפרט עם בני ישראל. ויען השיך ויאמר להם: אל תיראו ואל תערצו! כי עם נבר - תתברר ועם עקש - תתפתל (תהלים יח, כז). כל זה שעשיתי הוא לכבוד המלכות, שלא יאמרו, לא רצה להשפיל עצמו לפני משנה המלך, אמנם עתה: הבא להרגך השכם להורגו (סנהדרין עב ע״א); הנה כל החיל אשר לי הם בדיר חאנה אצל אחי, אשלח אחריהם ויבואו אלינו ולא ירך לבבכם - כי עיניכם ראו את נפלאות ה׳, עד עתה לא המיתו ולא הפילו הקונבראש, ובזה חִזק לבם.

ומיד שלח השיך אגרת לאחיו סאעד על־ידי הרצים דרך [ה]ים וכה דבר אליו: ידוע תדע שכה וכה עבר הענין, שלא רצה המשנה להשלים עמי; שכונתו נראה להרוג אותי. והמשנה אשר בצידון שלח אלי לאמר: קום עליו והרוג אותו! ועלי להחזיר תשובה אל המלך, שבדין הרגתי אותו. עתה שלח משם על־ידי הסוחרים פראנסיזי״ס [=הצרפתים] אשר שם, שאם דבריו אמת ופיו ולבו שוים בדבר הזה כה יעשה: שיקום הוא עם קצת

מאנשיו ויעלה לצפת או לעכו - שמקומות אלו קרובות לטבריא - שיודע לעיני העמים, שהמשנה של צידון קם על המשנה של דמשק להלחם עמו על שהחריב הכפרים אשר סביבות טבריא ועל אשר רוצה להחריב טבריא, שכל זה הוא תחומו. ואז בראותכם, שכבר קם ועלה לצפת, אז תבואו [עם] כל החיל פתע פתאום ותהרגו אותו ואת כל חילו, שאז יאמרו העולם: המשנה קם עליו והרגו; אבל אם לא ירצה לעשות ככה, תדעו נאמנה, שפיו ולבו אינם שוים, ומי יודע - שאפשר, שהוא והצורר בעצה אחת. כה דבר השיך לאחיו סאעד. וכאשר חשב - כן היה, שידעו בבירור, שהמשנה הצורר שלח אל המשנה אשר בצידון, לאמר: אל ירע לבבך בבאי לצור על טבריא, שאם הוא על המס שלא יאבד, כל סך ממון שעולה המס מכל המקומות הללו - עלי לשלם. כך ידעו הדבר בסתר: וכל זה לא היה יודע כי אם השיך ואחיו סאעד לבד, אמנם כל אנשי טבריא לא היו יודעים מאומה.

וידי כבוא [בבוא] הרץ מדיר חאנה והחיל לא באו, נצטערו אנשי טבריא, שעל החיל היו בטוחים, ובפרט שהגד הוגד לשיך מאיש א'[חד], שבא ממערכת המשנה בסתר, איך שלח המשנה לחי"פה [חיפה] להביא משם כלי משחית, ב' טירוס גדולים אשר שם, שהקונבראש לא הצליח בהם ולא נשאר לו מהם - חשב שעתה על־ידי הטירוס יעשה פעולה, הן להרוס הן להמית. וכשמוע היהודים הבשורה הרעה הזאת הוסיפו דאגה על דאגתם.

ובכל זאת, בזמן שהיו משליכים הקונבראש והטירוס אשר [הביאו] אחר כן, לא נמנעו ישראל מלילך אל בית הכנסת ערב ובקר וצהרים ובכל שבת היה הרב דורש להם כמנהגו, והיה מבטיח להם: שלום לכם אל תיראו, תדעו באמת ובתמים שאין המשנה לוחם עם אנשי טבריא, כי אם בשכינה, שהים של טבריה רומז אל השכינה ובים הזה הוא בארה של מרים, שגם הוא רומז אל השכינה. וכיון שכן, ה' ילחם לכם והרי עיניכם הרואות את כל מעשה ה' כי נורא הוא, כי רוב הקונבראש הלכו אל הים והבאות אל העיר לא הזיקונו. חזקו ואמצו! וה' אתנו אל תיראום; ובשביל ישראל ניצולים גם הגויים, לפי שהגויים היו יומם ולילה על החומות, לחורב ביום ולקר בלילה על משמרתם, לראות אם יתקרב איש מאנשי המשנה לחומה ויגפוהו וימות, וכל הלילה תמיד לא יחשו לצעוק בקול גדול, כמנהג שומרי החומות, משקיעת השמש עד זריחתה, כדי שלא יפלו חבלי שינה על עיניהם. ועדת ישראל היו בביתם אוכלים ושותים על שולחנם וישנים על מיטתם וכל מיני אכילה היה לרוב, אף שהוא ביוקר מעט, כי הזמן גרם שלא היה פנאי קודם ביאת המשנה להביא מן הכפרים, מסיבת שהשיך לא חשב היות ביאת המשנה אמת כמ"ש [=כמו שאמרנו].

אחר זאת באו הטירוס הגדולים מחיפה ואף שהיו לו ד׳ טירוס אחרים, שהביא אותם מדמשק עמו, אמנם היו קטנים, שהפילוטה [=הפצצה] שלהם היתה משקלה ק׳ דִרְהֶם [מאה דירהאמים=33 ק״ג לערך], אבל אלו הפילוטה שלהם משקלה ב׳ אלפים דרהם, והתחיל לזרוק על העיר ועל החומה כמו אלף וחמש מאות, וכמשפט הקונבראש כך היה משפט הטירוס, שלא הפילו שום בנין ולא המיתו שום אדם - ברוך שעשה נסים!

ואחר זאת רצה השיך לשלוח להמשנה [את] אשת אביו שנית באמור: בפעם הראשונה עדיין לא הפיג לבו, שהיה בוטח להרוג ולאבד בהטלת הטירוס, אמנם עתה, שגם זה לא הועיל, אפשר שישלים עמי. והלכה [אמו] אל המשנה וביד נעריה סוס שוה ת״ק [500] אריות וגם בפעם הזאת הדורון לקח - והשיבה ריקם. ובו ביום, על־ידי שהותר ללכת מן המערכה על העיר, מחמת מתווכי השלום, בא כתב מאת הגביר הר״י לושא״ט [הר׳ יוסף לושאטי, אחד משולחני הפחה בדמשק] מן המערכה אל הרב זללה״ה, לאמר: היהודים יזהרו וישמרו את עצמן מאד מאד, שיעמדו כלם במקום אחד בהחבא, וישלח אדוני את שני בניו אל המערכה - כי נתן לי רשות המשנה ע״ז [=על זה] - וידיה יותר טוב שלא יהיו שם ויפחדו. ולא רצה הרב לשלוח לו את בניו והשיב לו: על היהודים - מי ששמר אותם עד עתה מן הקונבראש ומן הטירוס, אף שלא נשמרו שכלם הלכו ברחובות קריה, גם עתה ישמרם ויצילם.

ובעת ההיא התחילו העם להתאונן עם השיך ואמרו לו: איה אנשיך וחייליך העומדים בדיר חאנה, כי אחר שהשפלת את עצמך זה פעמים - מה לך עוד להמתין אם לא להביא חייליך להורגו, כי הרי כוונתו רצוייה להרגך. ויען השיך ויאמר להם: לא מחשבותי מחשבותיכם, כי אני חושב העתיד לבא. הנה באמת, שאם אני הכינותי את חיילי, הוא להביאם על אחד משני דרכים: האחד הוא, שאם היה בא המשנה של צידון לעזרני מיד בעלותו לצפת או לעכו, הייתי מביאם להורגו, ואם היה נהרג היו אומרים העולם: המשנה קם עליו והרגו; והשני הוא, שאפילו לא יבא המשנה לעזרני, אם רואה אני שאיני יכול להציל את עצמי ואת עירי על־ידי שהיה ממית את אנשי העיר בזריקת טירוס ונשאר אני במתי מעט, או שהיה מתחיל להחריב החומה, באופן שהיינו יראים שמא יפיל החומה, אז תיכף הייתי מביאם. אמנם עד עתה לא חסר ממני מאומה, ככחי אז כחי עתה, הנה אנשי לפני בריאים וטובים והחומות חזקים; ומן השמים מסייעים אותנו, כי הקונברש והטירוס לא הזיקונו. אם כן - מה לי ולצרה הזאת להביא את חיילי, שיהרגו את המשנה ויתבטל החאג׳ [=העלייה לרגל למכה], שהרי נתקרב זמנו לילך,

ויאמרו העולם למלך: הראית איש כזה, שהרג משנה למלך וביטל את החא"ג'? האיש הזה בן־מות הוא! ומי לא ירא מחמת המלך ולפני זעמו מי יעמוד? אך דמו, כי כל מגמתי אינה אלא להציל את עירי ואת אנשי, ואתם עמדו על משמרתכם ופקחו עיניכם והיה כל הקרוב לחומה והמיתם אותו. אבל איני חפץ שתלכו למחניהם להרוג אותם, שאיני חפץ בהריגת המשנה שתהיה על ידי, אלא ה' ימיתהו. וכל העם תמהו מראות חכמתו, שראה את הנולד.

וכראות המשנה שהטירוס והקונבראש - שהם כלי המלחמה היותר חזקים - לא עשו כלום, אז אמר בלבו: אין לי לעשות כי אם לסגור כל דרכיו, שלא ימצא שום מקום לשלוח רצים, לא בים ולא ביבשה, שבהמשך הזמן אם יחסרו להם המזונות, או הפולבירה [=אבק־השריפה], שבלעדה לא יוכלו להלחם, אז בני העיר ימסרו אותו ואת העיר בידי, שלא למות ברעב או בחרב. ואז שלח לאנשי עכו לאמר להם: הזהרו שלא תתנו שום מחיה ושום כלי מלחמה לטבריא, כי הנותן ידקר בחרב! ועם כל זה שם המשנה מאנשיו בפתח עכו ובפרשת דרכים, לראות היוליכו שום דבר לטבריא. ומלבד זה שלח והביא ב' [שתי] ספינות קטנות מצידון והטילן אל הים ובתוכם אנשי מלחמה, לראות אם יעברו ספינות השיך לילך אל מקום מבוקשם לערוך אתם מלחמה, ולא הדבר הראשון ולא השני עלו לו, כי אנשי עכו כלם חפצים בהשיך, והיו שולחים משם כל דבר המצטרך לו בהחבא ובאישון לילה וכיוצא. וגם הספינות לא עשו מאומה, שהמשנה חשב, שהספינות של השיך היו קטנות ביותר, אבל של השיך היו מחזיקות מאה אנשים בשתיהן, ושל המשנה לא היו מחזיקות אפילו שלשים, ובזה לא היו עושות מאומה, כי אדרבה: בראותם את הספינות [של] השיך מלאות היו מתייראים ובורחים. ואף שמן מערכת המשנה היו זורקים טירוס לספינות השיך - לא היו מכוונים להם ולפעמים היו עוברים על גבן והולכים למרחוק; ונס גדול היה.

ואחר זאת שלחו שרי המשנה של השיך לאמר לו: ראה ראינו כי מן השמים סייעוך וכסבורים אנחנו שהמשנה הפיג את לבו וכבר נחם על הרעה ואינו דרך ארץ שישפיל עצמו אליך, אשר על כן תשוב פעם שלישית, תשלח את אשת אביך ולא ישוב אותה ריקם, כי היא תבוא ותדבר עם המשנה ואנחנו נבא אחריה ומלאנו את דבריה. וגם בפעם הזאת רצה השיך לעשות כרצון השרים ושלח אותה עם סוס שוה ק' [מאה] אריות, וגם השרים דברו אל המשנה וסייעו אותה. אמנם שאלות המשנה היו קשים

לשמוע, וכה אמר: אם תרצו שאשלים עמו צריך ב׳ דברים, האחד - שיפיל המגדל עד לארץ, והשנית - שמוכרח אני לעבור תוך טבריה עם חיילותי ליכנס בפתח אחד ולצאת בחבירו, שכך נשבעתי קודם בואי.

ותשובתו של השיך הי[ת]ה: לא אוכל לקים אחת מהנה, יען איני מאמין בו ואיני פתי להפיל את המגדל שחביב עלי כתורן לספינה. ואחר כך, שרוצה לעבור עם כל חיילותיו בעירי, שאמסור את עירי בידו ואת עצמי. האמנם אם לקיים שבועתו הוא יכול לקיים שתיהן, על ידי שאפיל מהמגדל כמה אבנים ונקרא הריסה; וגם שיעבור הוא בארצי עם עשרה אנשים לבד. ולא הודה גם בזה ויחזק לבו.

ובפעם הזאת הג׳ [השלישית] מאת ה׳ היתה זאת, שנתן בלב שרי המשנה לגלגל לתיווך השלום, אף שלא נעשה לגרום תועלת גדול[ה] לעמו ישראל, שלא יחסרו מצות ארבעה מינים. כי כל המצוות לא חסרו, הן תקיעת שופר והן לסכך הסוכה, הכל נמצא ונעשה כהלכתו - ומועדי ה׳ עשו בשמחה, ואף שמחת בית השואבה עשו בלילי חול המועד בשמחה ובשירים בתוף ובכנור, אשר הגוים היו נלחמים וקול הדופקים ואבני בלסטראות היה עולה עד לשמים - וישראל בבית הכנסת באורים כבדו ה׳ ובקול זמרה ולא חסרו כי אם ד׳ מינים, כי אף שהלולב היה נמצא בעיר, שיש בה דקלים, אמנם ג׳ מינים האחרים היו חסרים, כי היתה טבריא סוגרת ומסוגרת מיום ה׳ באלול, והיו ישראל מצטערים מאד מאד על המצוה הזאת ובכל יום משבעה ימי הסוכות היו בטוחים והיו אומרים: מחר יעשה אלהים לנו. וכן היו אומרים יום ויום. ויום הושענא רבה היה להם דאגה גדולה, כי אמרו, עתה עבר זמנו. ובו ביום נעשה נס שגלגלו שרי המשנה לתווך השלום ובא יהודי אחד ממערכת המשנה, יחד עם שרי המשנה, ובראותו שעת רצון, שבאותה שעה אין פחד שימיתוהו אנשי המלחמה, שלח אותו הגביר הר״י לושא״ט ונתן בידו אתרוג והדס וערבה, ואז עקרו לולב מהדקל וברכו כל העם על נטילת לולב ושהחיינו, ושמחו שמחה גדולה - שמרוב השמחה הורידו עיניהם דמעה מהתלהבות המצוה - אשריהם ישראל.

אחר זאת שלח המשנה לדמשק לקצץ עצי ארזים ארוכים לעשות מהם סולמות והביאו כמו ן׳ [50] מהם והיה מראה אותם מהמערכה כדי שיראו אותם אנשי החומה ויכנעו. וידהי ביום ש״ק [=שבת קודש], בשבת בראשית, אחר תפילת שחרית, ראו מהחומה חיל גדול רוכבי סוסים שבאים מן המערכה לדרומה של טבריא והמערכה היתה לצפונה, ולא נותרה נשמה באנשי טבריא על ראותם רוב החיל, וכוונת המשנה היתה לארוב על

המגדל שהיה לצפון העיר, וצוה לחילו שילכו קצתם לדרום למען יראו אנשי העיר ויבינו כי המשנה רוצה להלחם דרך אותו צד, ואז יוליכו את הסולמות ויעלו.
ואנשי המשנה לא אבו להוליך הסולמות, עד שדבר על לבם והודיעם בערמה: שזה הצד של הצפון הוא ריקן, שכל אנשי העיר פנו פניהם לדרום להלחם עם החיל שעבר לפניהם; וגם על ידי שוחד והבטחות - עד שפיתה לקצת אנשים שהיו עניים וריקים ופוחזים להוליך הסולמות. ועוד אמר למוליכי הסולמות: ברידחוק ב׳ מילין או מיל א׳[חד] מכם אני מעמיד חיל גדול, שתיכף בראותם שאתם הגעתם הסולמות בכותל המגדל, המה ירוצו אצלכם ויעלו אל המגדל. וכן עשו והביאו הסולמות. וה׳ הפר עצתו וקלקל את מחשבתו ואף שרוב אנשי המגדל חזרו אל הדרום לראות מה יעשה אותו החיל, מכל מקום לא הניחו המקום פנוי מכל וכל כי נשארו מעט מזער. וכאשר ראו מביאי הסולמות, קראו לאותם שהלכו דרום, ושלחו אחד מהם אל העיר, שיבואו משם לעזור, כי כבר נודעה הערמה ותחבולה של המשנה והלכו תיכף מן העיר בנחיצה [=בדחיפות] רבה. ואנשי המגדל המתינו עד שנתקרבו אל המגדל ובהתקרבם השליכו עלידהם אבני בלסטראות והמיתו מהם ששים אנשים, וגם ק׳ [מאה] אנשים יצאו מהמגדל והלכו אל המומתים והפשיטום וגם הרגו מהנשארים כמו ארבעים איש אחרים, והנשארים חזרו לאחורידהם בשבר רגל או בשבר יד וחזרו אל המגדל והעלו את הסולמות אשר השליכו החללים; וכל אותו החיל שהיו מוכנים לעלות אל המגדל חזרו לאחורידהם בפחי נפש.
ואותו היום שמחו אנשי טבריא שמחה גדולה שמקודם ותבקע הארץ לקולם מקול נהי וצעקה של אנשים והטף, בראותם פתע פתאום קול שאון מן המגדל וקול הפולבירה לאין קץ. וגם אותו החיל שהלכו בבקר לצד דרומה של עיר היו חוזרים אל המערכה כאילים וכצבאים, כי בשמעם קול תרועת מלחמה חשבו, שכבר הניחו הסולמות והיו הולכים גם הם שמה כאשר צוה המשנה - ועל זאת היתה צעקת הנשים והטף, שעדיין לא היו יודעים שאנשי המגדל נצחו; וכאשר ידעו בסוף ראו את הסולמות שהביאום תוך העיר, אז היתה ליהודים אורה ושמחה, כי חשבו אותו היום כמעט קט שהיה נכנס המשנה לעשות חרב נוקמת כאשר עם לבבו. ועוד נס גדול. שחתת אלהים היתה על אותו החיל שעמדו ברידחוק מיל ממוליכי הסולמות, כי אם באותה שעה, שהיו נלחמים אנשי המגדל עם מביאי הסולמות, היה בא כל אותו החיל, לא היו מספיקים אנשי המגדל להמית את כל הבאים. ועוד נס אחר: שבשעה שיצאו הק׳ אנשים להפשיט החללים, אז זרקו מן המערכה טירוס כנגדם ולא יצאו הטירוס חוץ לד׳ אמות - וידהי לנס.

אחרי כן בראות המשנה, שלא היה מציאות לאנשיו להתקרב, שלח והביא מעכו טירו אחד גדול, שמשקל הפילוטה [=הכדור] שלו ד׳ [=ארבעה] אלפים דִרְהֶם, לראות היוכל להפיל את המגדל על ידי השלכת הטירוס הזה הרבה פעמים עליו. והשיך מיום שנודע לו ששלח להביאו, תיכף צוה לאומנים המוכנים לו מקודם, ובנה כותל אחד רוחבו ארבע אמות, סמוך ממש לכותל המגדל מבפנים. כי אמר, אם יפול הכותל החיצונית, יהיה הכותל הפנימי החדש במקומו. ולא ידע המשנה והשליך אל כותל המגדל ההוא יותר מת״ק [חמש מאות] טירוס ולא הפיל מהכותל כי אם שורת [ה]אבנים החיצונות, שגם אם לא היה הכותל הפנימי לא היה מזיק לה. וכשראה שבזריקת כל־כך [הרבה] טירוס לא הרס הכותל כי אם מעט מזער, ומה בצע אם ישליך עוד שכהנה וכהנה, [כי] לא יועיל מאומה. והטירוס שנשארו לו השליכם על העיר להמית בני אדם ולהפיל הבתים וגם באלו לא עשה מאומה.

ואף־על־פי שלא הצליח בשום דבר ויחזק לבו וצוה לחפור מתחת לארץ מחילות עפר, הנקרא לאגו״ס [=מנהרה], מריחוק ב׳ מילין מחומת העיר, למצוא יסודות של החומה ויתן תחתיהם פולבירה להפיל קצת מהחומה, ובהפיל אותה אזי דרך שם יכנסו חייליו להשמיד, להרוג ולאבד, והתחילו לחפור. וכראות אנשי טבריא כך, נמס לבם בקרבם ואמרו: זאת הפעם אין מידו מציל. ויען השיך ויאמר להם: חזקו ואמצו כי בע״ה אפיר עצתו אני ואת מחשבתו. ותכף צוה לפועליו ויחפרו סמוך לחומת העיר, מבפנים, כנגד אותו מקום (ש)חופרים אנשי המשנה, ודרך אותה החפירה יצאו מחוץ לחומה מתחת לארץ. ושם, בהרחק ארבע אמות מן החומה, מבחוץ, חפרו סביבות החומה מן הקצה אל הקצה, ושם מאנשיו שומרים באותה החפירה לילה ויום, שבבוא חופרי המשנה, [יהיו] מוכרחים לעבור דרך אותה חפירה ושם ימיתום, לפי שהם באים אחד אחד, מחמת היות המקום צר. ובזה לא נעשה רצון המשנה.

ומכל זה לא ידע המשנה מאומה, כי חשב אין חכמה בערבי א׳[חד] לעשות כזה. והיו חופרים והולכים וביני ביני [ובינתיים] היו משליכים טירוס בלילות, על־ידי שהביאו כמו מאתים שקים מדמשק וימלאום עפר ויעמידום בפניהם לקבל מעליהם מה שמשליכים מעל החומה. וגם העמידו מהשקים זה על גב זה גם גובה המגדל בריחוק מיל, ומשם היו משליכים לאנשי המגדל להמיתם - ויהי לנס, שלא הרגו איש, ואדרבה נהרגו כמה מהם. ואנשי המשנה מהם היו מתים מן החורב ביום ומן הקרח בלילה ובפרט מן

הגשמים, שהמטיר ה׳ ג׳ ימים, לילה ויום, עד שנתיאשו כל חיל המשנה, כי ראו, שלא עשו מאומה בעשות[ם] כל אלה, ואשר ה׳ היה עושה נסים לטבריא ולכל היושבים בה, עד שכמה מהם ברחו. אבל המשנה עם [=למרות] כל זה, לבו חזק ואז שריו חזרו לשלוח אל השיך לומר: נסה נא אך הפעם ולא נכזב, כי עתה נחלש כחו של המשנה ואף־על־פי־כן אין לו להשפיל עצמו לפניך [אפילו] אם ימות. ובפרט שנתקרב הזמן ללכת אל החא״ג׳. אם כן שלח את אחיך, שי״ך יוסף, שדבריו מקובלים ורצויים ומכובדים ואז יפיג לבו באמרו: עתה יראו כל אנשי וכל חיילי איך שלח לי את אחיו והוא נכנע לפני ואז ודאי ישלים עמך. ויען להם השיך: אין לי להאמין עוד בכם ואיני שולח אפילו עבד אפילו שפחה, הן מחמת שֶׁמַּה הועלתי בהשפיל את עצמי עתה זה שלוש פעמים ועל ארבעה לא אשיבנו. ועוד, שמתיירא אני אם אשלח את אחי, שמא ימיתהו או יעכבהו עמו או יוליכנו עמו בשלשלאות של ברזל, ואז מוכרח אני בשביל אהבת אחי לעשות כל מה שיבקש ממני. ואז שלחו אליו בשבועה חמורה באמונה שלהם, שאם ישלח את אחיו כאשר יבא, כן ישוב אל מקומו בשלום. ואז שאל מאתם: אם תתנו ערבון עד שובו בשלום וכן עשו, ששלחו שר אחד גדול מגדולי שרי המשנה בערבון ושלח לאחיו שיך יוסף וביד נעריו עשרה גמלים להמשנה [כ]מנחת ראיון. וישב השר בבית השיך עד שוב אחיו לעיר.

וידהי בבואו אמר, שהמשנה רוצה שיפיל קצת מהמגדל ושיתן כל המס אשר היה חייב מכל הכפרים אשר סביביו להמשנה של דמשק, לפי שהיה טענה אל השיך לפטור עצמו מן המס ההוא, שמחמת שנחרבו כל הכפרים ההם ובני קדר שבאו עם המשנה לקחו את כל מקניהם ואת כל אשר להם. אם כן מאין יתנו המס? ועל זה אמר המשנה, שהפשרה היא שיתן את כל המס ההוא שהיה כמו ק׳ [מאה] כיסים [הכיס=500 גרוש]. ולא הודה לו השיך על זאת.

ואז בא שר אחד מקושטא מאת המלך לאמר אליו, שכבר קרב הזמן של החאג׳ ושיקום וילך לדרכו, שלא יתאחר יותר. והמשנה חילה את פני השר שיתעכב ימים מועטים והטעם, שעדיין היה בוטח בלאגו״ש [=במנהרה], וקרא לפניו להממונה על החופרים ואמר לו: תאמר לי האמת, עד כמה ימים תשלים מלאכת החפירה, עד שתמצא יסוד החומה? ואמר לו: עד ט״ו יום אחרים. ואמר לו המשנה: פקח עיניך והשתדל במלאכה, כי בבא יום הט״ו ולא יהיה מוכן - אטול את ראשך. וילך הממונה ודחק החופרים ולחץ אותם, שיחפרו ד׳ אמות יותר ביום, יותר על מה שהיו חופרים דבר יום ביומו.

ויהי אחר ה׳ ימים לעבודה הקשה, נכנס ההוא בתוך הלאגוס וימד בחבלים לראות כמה אמות חפרו, ולא ראה שום שבח ויתרון באותה מלאכה ולא הלכו דרך ישרה. והחופרים אמרו: עשינו כאשר צויתנו ואותו דרך שהראית לנו חפרנו. ויחרד האיש וילפת וישתומם על הדבר ויתעצב מאד. וילך אל המשנה אבל וחפוי ראש, ויאמר לו: הנני לפניך, עשה בי כאשר אתה חפץ, מה אדבר ומה אצטדק, שאחר שמלאכת עשרה ימים עשיתי בה׳ ימים ולא עלתה לי, מתיירא אני שמא החכם של היהודים שבתוך העיר עשה איזה כישוף, או על־ידי איזה שמות קשר הדרך לבל הִמָּצֵא הדרך ישר. ויאמר לו המשנה: אם כן, מה נעשה? ויאמר לו: שמע לעצתי, שאם החכם קשר הדרך על שמנו שאנחנו חופרים, אמנם שלח והביא יהודים ויחפרו, לפי שלא על שם היהודים קשר ויהיה בסתר ובסוד גדול, שלא ידעו בני העיר, שיהודים הם חופרים ויקשור הדרך גם להם. ואז תכף שלח והביא מצפת עשרה יהודים, בעל כרחם שלא בטובתם, ונתנם שם בתוך הלאגוס שיחפרו. ואז אחד מהם שנמצא[ו] אתו מעות, בחשבו שנקראו לאנגרייא [לעבודת המלכות] שלא לתת שכירות פועלים, ויצר לו מבלי היות מקום להוציא הבל פיו ולחם צר ומים לחץ. אז אמר לממונה שעליהם: אתן [לך] את שכרי, דבר יום ביומו, והוצאתני מן הלאגוס הזה. אז אמר לו: אם תתן שכר כל הפועלים לא אוציא אותך, שהכרח הוא שהיהודים יחפרו, ולא ידעו סוד הדבר עד צאתם משם שגילו לו.

ויהי ביום העשירי לפעולת היהודים וגם הם לא עשו מאומה. כי היו הלוכים דרך עקלתון, שלא היו הולכים כנגד החומה אלא לדרומה, ולא למזרחה ששם החומה, וה׳ אלוהינו היה מטעה אותם. ובו ביום קרא המשנה לממונה על החופרים, שהיום נשלם הט״ו ימים, והכהו מכות גדולות, שכמעט היה רוצה לתלותו על העץ על אשר לא הוציא הפעולה כאשר הבטיח לו, שעד ט״ו ימים היה גומר אותו. ואותו היום היה א׳ לכסלו [שנת התק״א / 27 בנובמבר 1742] והיה יום פ״א [81] לביאתו [ב]גימטר[יה]: א״ף, שנסתלק חרון אף מטבריא. שבו ביום כלו כל כלי זיין וכל מיני מלחמה ונחה ושקטה הארץ.

ויהי ביום ראש חדש הב׳ (השני) של כסלו, יום פ״ב לביאתו, ואותו היום היה יום אידם, שעושים אחר רמיד״אן [=ראמדאן - חג מוסלמי], אמר השי״ך בלבו: אשובה אשלח למשנה איזה דבר לשם שמחת האיד [=עיד - חג], ולא לשם בקשה ושאלה אלא כדרך

העולם. וכן עשה, שעל־ידי אחד מעבדיו ולא משריו שלח אליו ד׳ גמלים, וכה אמר למשנה בכתב: מנחה היא שלוחה לאדוני לשמחת האיד, שיהיה לו השנה בס״ט [=בסימן טוב]. ואעפ״י שכנגד ערכך פחותה היא, אך היא [שקולה] כנגד ערכי. עד כאן דבריו.

וידי העבד ההוא עולה אל ההר וד׳ הגמלים עמו, ושלח השר הגדול של המשנה והביאו אותו אליו ולקח הכתב מידיו, וכקראו הכתב אמר: לא ראיתי חכם ונבון כמו השי״ך. ויקם וילך אל המשנה ויאמר לו: ראה מה סבלן ועניו הוא זה, שאחר שלא נשאר לך מה לעשות, שלא היה לך שום הצלחה בשום דבר, וגם הוא לא נפקד ממנו איש ולא נפל שום בית מעירו, אלא אדרבה: הוא הרג מאנשיך הרבה - ועם כל זה שלח אליך מנחה. [ו]כי לא תעלה על דעתך שהוא אינו יודע [את] מעשה הלאגוס שאינו שוה כלום, מחמת שעדיין הוא רואה אותם חופרים ועל זה [הוא] מתיירא. [הדבר] אינו כן, לפי שלא נעלם ממנו שום דבר שנעשה במערכה שלנו, כי באישון לילה ואפילה הולכים ומגידים לו כל העתיד לעשות, לפי שיש לו הצלחה בכל דרכיו וכלם אוהבים אותו. ועוד, אף־על־פי שיחשבו שמעשה הלאגוס הולך דרך ישר, הווי יודע שלא תעשה מאומה על־ידי [החפירה] שגם הוא עשה חפירה עמוקה סביב החומה, ואדרבה, הוא מקוה [מחכה] מתי יבואו [החופרים] ונהרגם.

אז שלחו אל השי״ך שרים רבים ונכבדים מן הראשונים לתווך השלום, שיפיל מן המגדל ב׳ שורות אבנים ויתן לו את המס. ויען השי״ך שנית ויאמר: אני איני נותן לו שום מס, מחמת שהחריב את הכפרים. האמנם אתן לו מנחה כמו ל׳ [שלושים] גמלים? וגם מן המגדל איני נותץ, כי אם אחר שילך מהלך ג׳ ימים אם ירצה, ואם לא ירצה - ישב פה עד מלאת שנה תמימה ואיני מתיירא. ואז המשנה, על־ידי שלא הועיל לו שום דבר ולא הצליח, וגם שהיה צריך לילך אל החאג׳ ובפרט, שהיה יושב אצלו השר שבא מאת המלך מקושטא, שהיה דוחקו שיקום וילך, ועל זה נתרצה כמו שדבר השי״ך ושאל ממנו, שיתן לא את בנו בערבון בעד הריסת כמה אבנים מהמגדל. וגם השי״ך שאל ממנו ערב לשר גדול אחד שבדמשק, שיהיה בבית השי״ך עד שוב בנו. וכן עשו, שהשי״ך נתן את בנו הקטן למשנה לערבון, והשר הגדול של דמשק בא אל בית השי״ך ונגמר השלום ביום ה׳ בשבת, שהוא פ״ג לביאתו [ב׳ בכסלו התק״ג / 29 בנובמבר 1742]. ותכף צוה המשנה שיצאו אנשיו מן הלאגוס ובכללם יצאו גם היהודים החופרים, ובאו ונכנסו

לטבריא ושאלו את פידם היהודים על בני צפת, שזה שלש[ה] חדשים לא ידעו מטוב שום מקום. ואז אמרו אותם היהודים, שבעוה"ר [=שבעוונותינו הרבים] זה שלש[ה] חדשים אשר יש דבר גדול בצפת ומתו כמה מישראל.

ואז ידעו אנשי טבריא שמאת ה' היתה זאת, שתהיה טבריא סוגרת ומסוגרת לבל יבואו וילכו מצפת לטבריא, והיה חס ושלום סכנה שמא ידבק בהם הדבר. וגם ידעו והבינו שמאת ה' היה לחזק את לב המשנה להראות לכל העמים נפלאותיו, שזה השלום שנעשה לסוף שלושה חדשים היה אפשר להעשות ביום י"ד [הארבעה עשר] לביאתו, שאז נכנע השי"ך ושלח לו את אשת אביו. אמנם, אם מאז היה נעשה - היו אומרים אם היה מביא הטירוס הגדולים או הסולמות או הספינות או הלאגוס כאשר היה בלב של המשנה, היה מחריב אותה. אמנם ה' חזק את לבו כאשר היה מחזיק את לב פרעה, שידעו כל העמים, שאין אומה ולשון שולטת בטבריא ארץ הקדושה, טבורה של ארץ ישראל. וגם מאת ה' היא, שהשי"ך לא האמין לביאת המשנה מתחלת דבר, כדי שישאר במתי מעט ובמזונות מצומצמים וכדי שישלח ממבחר אנשיו חוצה ולא יועילו בעת צרתו, שאם היה יודע כל זה מקודם והיה מביא חיל גדול [ל]תוך טבריא והיו ממיתים את המשנה, או מכריחים אותו ולא היה שבח, לפי שדרך [העולם הוא ש]הרבים מנצחים המועטים. אמנם הנס היה, שעם היותם מועטים והדרכים נסגרים [סגורות] ועם המשנה [היה] חיל גדול, ועם שעשה כל מיני מלחמה וכל מיני ערמה ותחבולה ואף־על־פי־כן לא עלתה בידו, זה מורה שמאת ה' היתה זאת, נפלאת בעיני העולם. וגם ידעו בבירור, שאותו היום ששלח המשנה בשביל בני הרב ה"י [=השם ישמרם] ע"י הר"י [הרב יוסף לושאט[י] היה בלבו, שאם ישלחם יתגולל עליהם ויקנו ממנו ז' כיסים ואם לאו, ישחטום. וזה גם כן היה טעמו קודם ביאתו, לשלוח אליו על־ידי שולחניו שילך לצפת לעשות בו כל מה שיוכל לעשות, לוקח ממנו ממון רב, וה' נתן בלב הרב שלא לצאת מהעיר ושלא לשלוח את בניו, כי בטח בה' באמרו: אני טרחתי בי' [בעשר] אצבעות לבנותה וה' אשר חפץ בישובה לא יחריב אותה. וזכות ההבטחה עלתה לו, כי גדולה ההבטחה וזכות הצדיקים שוכני ארץ, ובפרט ר' חייא וסיעת מרחמודי אשר הקדימו תפילה לצרה במערתו [והוא] הגין עליהם.

ובכל זאת עדיין לא היו מאמינים אנשי טבריא עד שילך המשנה, ולא זזו השומרים ממקומם בין מהמגדל בין מהחומה עם כל כלי מלחמתם, כי יראו, כי אמרו: אולי עשה בערמה ליכנס תוך העיר. וידהי ביום ש"ק יום פ"ה לביאתו, ד' בחודש כסלו [1 בדצמבר 1742] באשמורת הבקר, קם המשנה עם כל חייליו וילך לו אל ארצו לא נשאר א'[חד]. ואז הלכו עם בני ישראל לבית הכנסת בששון ובשמחה וקם הרב ז"ל לדרוש להם

כמנהגו בכל שבת, ודרש להם בשבח הנס, ואחר הדרוש, קודם הקדיש, בירך הגומל בלשון רבים וציוה להם שיענו אמן לצאת י״ח [=ידי חובתם]. ואחר כך גמרו את ההלל וקראו הלל להגדיל עם נשמת כל חי עד סוף ישתבח, ושוררו בקול זמרה ונעים כבחגים ובמועדים ועשו אותו יום משתה ושמחה, וקבלו כל אנשי טבריא עליהם ועל זרעם בהסכמת הרב נר״ו [=נטריא רחמנא ופרקיה, ישמרהו הרחמן ויגאלהו] להיות עושים ביום ד׳ בחדש כסלו בכל שנה ושנה יום משתה כיום פורים, על הנסים ועל הנפלאות אשר עשה האל יתברך אתם, והוציאם ממות לחיים ביום ד׳ לחדש כסלו ש׳[נת] התק״ג [סוף 1742] ליצירה. ברוך שעשה נסים, הודו לה׳ כי טוב כי לעולם חסדו. ברוך ה׳ לעולם, אמן אמן.

הנס השני

ויהי כאשר נסע המשנה וילך לו אל ארצו ובן השיך [השיח׳ ד׳אהיר אל־עומר] עמו, והוא חשב ששבח הוא לו בהוליכו אותו, אמנם כל בני עירו יצאו לקראתו באמרם: נלכה לראות את בן האריה, כי ודאי אדם כזה, שקם עליו משנה כזה עם כל החיל ההוא בכמה כלי מלחמה והיותו לוחם ג׳ חודשים והעלה חרס בידו, ודאי שהוא אריה. ונעשה המשנה [ל]לעג וקלס בעיני העמים והשרים וחרפה לשכניו, עד שנתייעץ עם יועציו וחכמיו מה לעשות, כי לא היה נחשב לבני עירו למאומה. ויעצוהו, שבבואו מן החאג׳ יחזור וילחם על טבריא, באופן שנתלבש בקנאה ולומר: זאת הפעם לא אשוב עד הפילו[י] לטבריה עד לארץ גם אם אפזר כל ממוני. ואחר שהלך המשנה קבץ השיך את כל שריו ויועציו ונתוועדו יחדיו. ויאמר השיך אליהם: עד מתי יהיה זה לנו למוקש? הלא טוב לנו להודיע הדבר אל המלך, שידע, שזה האויב יש לו איבה ושנאה עמי ואני איני מורד במלכות ח״ו כאשר הכל יודעין באמת.

והלכו לעכו אצל הקונסול פראנסיז [הצרפתי] ושאל ממנו, שיעשה לו את הדבר הזה, שהוא והקונסול של צידון יודיעו הדבר להאינבאשדו״ר [=לאמבסדור השגריר] לקושטא. וכן עשו, ששלחו כתבים אל האינבאשדו״ר, שהם מעידים על השיך הזה [על] היותו תם וישר ומכירים אותו, מחמת שכל משאם ומתנם עמו, שכל דבר הנשלח לפראנקיא״ה [=לצרפת] מכל המקומות הללו, חטים ושמן וצמר גפן וכיוצא הכל, הוא על ידי השיך ההוא, ויודעים אותו [ע״י היותו נאמן] ומכ״ש [=ומכל שכן] שאינו מורד במלכות, וכל אשר כתב עליו המשנה של דמשק, הכל שקר ודברי כזב, אלא שיש לו שנאה מחמת

קנאה. כדברים האלה שלחו הקונסולים אל האינבאשדו״ר, כדי שיודיע הדבר למלך ויוציא כתב נחתם בטבעת המלך על השי״ך הנז׳[כר] שהעידו עליו היותו נאמן ואינו מורד במלכות. ובזה לא יהי פתחון פה לשום משנה מהמשנים הבאים לצידון או לדמשק להתגולל עליו.

ושאל [השיח׳ ד׳אהיר] מהרב זללה״ה, שגם הוא יודיע הדבר הזה אל פקידי ע״ק [=עיר הקודש] טבריא תובב״א [=תיבנה ותיכונן במהרה בימינו, אמן] שבקושטא, אשר עשה השיך על ידי הקונסול, שגם המה ילכו בפתח [בית] האינבאשדו״ר לראות, ההיטב הודיעו הדבר לו, וגם המה יהיו מעידים לעזור ואם באולי הקונסוליש לא הודיעו כמצטרך, שהמה יודיעו הדבר להגיד האמת במה שהוא אמת, ואם הדבר הזה יוכלו עשותו בלי עזר[ת] האינבאשדו״ר יעשו, ועליו לשלם במיטבא [=במיטב כספו] כל מה שיוציאו להוציא כתב המלך כנ״ל.

ותיכף כתב הרב כדברים הנז׳[כרים] אל פקידיו הגבירים הרמים אשר בקושטא, והיה השיך מובטח בדבר הזה.

ובחודש תמוז, בי״ב בה [התר״ג / 4 ביולי 1743], בא רץ מיוחד מדמשק אשר שולח מהגבירים הרבים שולחני המשנה הנ״ל, ובידו כתבים הרבה ובכללם כתב אחד מקושטא, ששלח לדמשק מהגבירים הרמים פקידי ע״ק [=עיר קודש] טבריה ת״ו. וזה נוסח הכתב:

״יִוָּדַע למעלתכם, שחוזרין ושולחין מהכא להתם [=מפה לשם] כלי משחית וסוללות, והמה למלחמה כאשר בראשונה ביתר שאת, ועגמה נפשנו על אחינו אנשי גאולתנו פן יבולע להם בתוך ההפכה, ועם [אם] כי אין ספק שכבר קדמה ידיעה למעלתם מכל זה וכבר עשו מה שמוטל עליהם בהצלת נפשות, עם כל זה חמירא סכנתא [=חמורה הסכנה], באנו בשרותַיִם כמזהירים לנזהר, וביום שיקבלו זאת ימהרו בתכלית המהירות ויודיעו למורינו הרב המופלא באר מים חיים ז״ל [הוא ר׳ חיים אבואלעפיה, זכרונו לברכה]: ימהר יחישה ויצא מתוך העיר, הוא וכל אשר לו ונפשות בני עמנו, למקום בטוח וישבו שם ימים אחדים עד יעבור זעם ואח״כ [=ואחר כך] יחזרו לאיתנם הראשון כאשר היתה באמנה ואת זה יודיעו אליו, כי קבלנו כתבו [ו]דברות קדשו על אודות השיך, וכל אותם המקומות שהיה מקוה ומיחל מהם שידיו משתדלים להושיע נפשו, כלם אחזו פלך השתיקה ולא דברו, בפרט הלז כלל מרוב היראה והסכנה שיש בדבר,

אשר ע"כ [=על כן] ידע וישכיל שאין תקוה ולא תוחלת וימהר בהצלת נפשות, באלו אמרו ומקדימין" [=על דברים כאלה אמרו שמוטב להקדים]. ע"כ [=עד כאן] נוסח הכתב.

וכשמוע הדברים האלה כל בני טבריה, נבהלו משמוע ורעדה אחזתם. ומורינו הרב זללה"ה [היה] לבו כלב האריה ואמר: כל מי שיחפוץ לצאת מן המקום - יצא, וכל מי שלא יחפוץ לצאת - ישב פה עמנו וה' אתנו, אל תיראום.

ורוב אנשי טבריא ברחו והלכו להם ולא נשאר כי אם מעט מזער, לכבוד הרב זלה"ה, והיה דורש להם: אל תיראו ואל תיחתו, וכל כך היה מובטח הבטחה גדולה שאף שכל העם הנשאר בה הכינו לחם ומזון לפחות לששה חדשים, והוא, לא רצה להכין מזון כלל, באמרו: שלום לנו.

ובחודש אב יצא המשנה האויב מדמשק והיה מחזר על כל הכפרים ש[ב]סביבות טבריא ולקח עמו כל השרים שלא ישאר שום עזר למושל טבריא, והלך עם כל חילותיו לעכו ולקח משם את כל כלי מלחמה שבאו מהמלך, שלא רצה להקימן משם, עד ילך הוא בעצמו עם כל חילותיו, שמא יהיו אורבי דרך מאת השיך ויקחום. וגם הביא עצי ארזים לעשות ספינות ולהטילם לים, שלא ישאר שם מקום להשיך לשלוח שלוחי[ם] להביא מזונות או כלי מלחמה וכיוצא. ויקם המשנה האויב מעכו, הוא וכל חילותיו, בכח גדול וביד חזקה, וכל כלי המלחמה מינים ממינים שונים, עד שהגיע לכפר לוב"י [הוא לוביה] שהוא קרוב לטבריא מהלך ב' שעות ו[ב]ערב שבת, ג' בחדש אלול [23 באוגוסט 1743] באה השמועה שהמשנה כבר נתקרב ללוב"י - וכל העם נתאבלו מאד.

ובליל שבת היה קורא בן הרב זלה"ה [את] ההפטורה על השולחן והפטורה של אותה שבת היתה: אנכי הוא מנחמכם, מי את ותיראי מאנוש ימות וגו' (ישעיה נא, יב). אז אמר הרב לאנשי ביתו: אל תיראו ואל תחתו, סימן זה יהיה מסור בידכם, כי הקב"ה מבשרנו: אל תיראי מאנוש ימות. ולמחרתו דרש בבית הכנסת, כמנהגו בכל שבת, וכל הדרוש שלו היה בפסוק אותה פרשה, כי ה' אלוהיכם הוא ההולך עמכם להושיע אתכם וגו' (דברים כ, ד) וקרא להם את הקריאה: אל תיראי מאנוש ימות, [על] אף שהשמועה באה שכבר הגיע לכפר לוב"י - לא יבוא אל העיר הזאת ולא ישפוך עליה סוללה, והבטיח אותם הבטחה גדולה.

וליום המחרת, ביום א׳ בשבת, ה׳ באלול [25 באוגוסט 1743] בא מבשר והגיד, שבו ביום נחלה המשנה בחולי מעיים, חולי כבד מאד, עד שנאבדו חושיו. ולא היו מאמינים אנשי טבריא, שאמרו: שמא הוא ערמה ותחבולה כדי שיתיאשו ממנו ולבוא פתע פתאום. וביום ד׳ בבוקר באו מבשרים הרבה, כי המשנה מת ביום ג׳ [ז׳ באלול התק״ג / 27 באוגוסט 1743] וביום ד׳ כבר נסע השר הגדול של המשנה עם כל כלי המלחמה להוליכם לעכו, ואת פגר המשנה כבר הוליכו אותו לדמשק.

ואז שמחו העם שמחה גדולה ותעבור הרנה ביום ההוא, וביום שבת קודש דרש הרב ז״ל בשבח הנס, ביתר שאת [מאשר] על הנס הראשון, וקראו את ההלל כבראשונה וקיבלו עליהם ועל זרעם לעשות יום משתה ושמחה ביום ז׳ לחודש אלול, כי בו ביום נפגר המשנה ומת. כן יאבדו כל אויביך ה׳, כן תראנו התשועה הגדולה בביאת משיחנו במהרה בימינו. אמן, כן יהי רצון.